

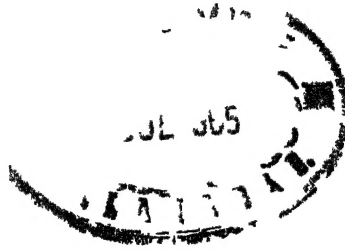
GAEKWAD S ORIENTAL SERIES

**Published under the Authority of the
Maharaja Sayajirao University of Baroda**

GENERAL EDITOR

B BHATTACHARYYA, M A , PH D.

No CXI



भट्टश्रीलक्ष्मीधरविरचिते

कृत्यकल्पतरौ

तृतीयो भाग

॥ नियतकालकाण्डम् ॥

KṚTYAKALPATARU
OF
BHATTA LAKSMĪDHARA
Vol III NIYATAKĀLAKĀNDA

Edited by
K V RANGASWAMI AIYANGAR



Baroda
Oriental Institute
1950

Printed by C Subbarayudu, at the Vasanta Press, Adyar,
Madras and Published on behalf of the Maharaja
Sayajirao University of Baroda by
Benoytosh Bhattacharyya at the
Oriental Institute, Baroda

Price Rs ~~19-8~~

PREFACE

LAKSMIDHARA had dealt in the first two *kāṇḍas* of his great *māṇḍhā* with the life and duties of the first two *āśramas* but with more attention to the acts for which those stages in life gave one competence (*adhikāra*) than with daily observances which are obligatory on all, and the way in which they should be performed and the precise moments of the day at which they should be done. The third section of the digest is therefore devoted to the detailed treatment of the daily routine of the *dvija*, and especially of the Brāhmaṇa. By diligent and scrupulous attention to his enjoined daily duties the Brāhmaṇa gains not only in his upward march to salvation but the power to influence members of other *varṇas* in acting similarly to their individual and to the collective advantage.

The observance of an enjoined duty gains in its effectiveness by its being done at the prescribed time, place and manner. The first of these (*nyāta kāla*) is very important. The time (*kāla*), when taken in connection with *daily* duties, refers to the standard divisions of the day and night into eight parts or *muhūrtas*, and not to the times of the month or the year. There is a prescribed order in which the duties have to be discharged, and the sequence should not be interrupted. As in the description of the daily duties of kings in *Rāja dharma* sections of works on *Dharmasāstra* and in *Niṭisāstra* it is seen that a king's *whole* day is to be devoted to activities of different kinds, which are enjoined on him, in virtue of his office, so also every person is in a sense a functionary whose whole active life is to be dedicated to social, and even cosmic good. In the

different types of action (*karma*) those which are obligatory are again divided into those which are constant (*nitya*) and those which spring from special *conjuncture* of time, place and accident (*naimittika*) One has to discharge his duty without thought of a reward either in this life or in the lives to come But in the cosmic set up opportunities are afforded for gaining any desired ends (*kāmya*) by doing certain acts of spiritual value They are on a lower plane than those undertaken as matters of duty Pilgrimages to sacred spots, baths in sacred streams and reservoirs, generally and on special occasions *e g* eclipses, come under the former head In a digest of Dharma, the treatment of pilgrimage (*tīrtha yātrā*) must have a place accordingly The performance of certain disciplined acts of worship (*vrata*) result in benefits to the performers and others *Vratākāṇḍa* is thus a logical section in a *nibandha* So with gifts (*Dāna*), their regulation and occasion Rites of propitiation of unseen agencies (*s'ānti*) come also within this class

In stressing the time for the discharge of daily duties (*nyāta kāla*), Laksmīdhara envisages the rule that an action done at a wrong moment or occasion, even if well meant will not only not prove beneficial but may have untoward consequences¹ A bath at a sacred stream at night, except during a lunar eclipse, is thus interdicted A bath in a river that is "polluted" (*rajasvalā*) as when new floods come in at the onset of the monsoon rains is also prohibited except in streams so big that floods do not affect their purity Hospitality is a sacred duty, reflecting the idea of universal fraternity and fraternal obligation One should not take his first regular meal before all ceremonies have been done, *i e* by noon, and then he has to wait for about twelve minutes (picturesquely described as the time taken to milk a cow (*godohana-kālamātram*) before he can sit down to his meal The

¹ अकारे कृतमप्यकृत भवति

rules are reasonable, and many are manifestly based on considerations of mental and physical hygiene. The realisation of it will make persons, who are occasionally assailed by doubt, accept the prescriptions and inhibitions of daily Dharma, but the devout mind, which sees in Dharma only the expression of Omniscience and Divine benevolence will accept the rules unhesitatingly and without reflection even. A study of this section of the *Kṛtya Kalpataru* will help to clear away many wrong impressions current in our day, which deem our rules as alike to those of Pharisees, who cherish the letter and miss the spirit. Over and over again, therefore, the smṛtis, as cited in this section, emphasise the need for a base of mental and spiritual purity, of understanding and of a spirit of understanding devotion (*śraddhā*) as the essential foundation of all ritualistic acts. Every action, however trivial in form, is an act of worship. It is this which is indicated in the prescription of the muttering of Vedic *mantras* before and during many commonplace acts of daily life, like bathing, eating etc. One is never allowed to forget the constitution of the Universe and of man's place in it, of Divine immanence and transcendence and of the endless nature of Time and Space. Even such an act as eating is not the satisfaction of mere physical hunger but is to be conceived as an act of adoration. Religions which insist on the saying of grace before meals insist on food being a mark of Divine benevolence. The Indian view is deeper. The eater and that which is ate are one, and every mouthful is an oblation in the internal fire of hunger, as well as an offering to the Supreme.

Emphasis on the spiritual and cosmic aspects of actions that seem to be mere submission to instincts or physical craving like sex intercourse, which when regulated becomes nocturnal connubial relation, is seen in the regulations of the sex acts (parva 8)

The *kāṇḍa* does not stop with the treatment of only daily routine duties (*āhnikā*) Occasional duties (*namittikakarma*) like those which have to be discharged during *parva*, eclipses (*grahana*) anniversaries of the commencement of time cycles (*yugādi*) and special observances prescribed for specific days of the lunar fortnight *tithi* are next dealt with

A section on service to the cow (*goparicaryā*) and the liberation of selected seed bulls (*vr̥sotsarga*) reflect what would appeal to modern administrators as wise economy in a pastoral age

For common people the means of education in divine as well as in popular wisdom consists in the frequent public recitations and expositions of the great epics of India and of the Purāṇas, which enshrine tradition They are the property of every one, irrespective of *varṇa*, age or sex Evening recitations and readings from this vast source of tradition, historical and spiritual, is the fitting end to a dedicated day The regulation of such recitations (*purāṇas'ravanavidhi*) is socially important The last section is appropriately devoted to this topic

In terseness, logic and insight as well as in mastery of the literature that forms the source of Dharma, Lakṣmīdhara is unsurpassed These features may be noticed in this *kāṇḍa* To help in a proper understanding of the text, many footnotes have been added The literature drawn upon for them may be seen from Appendix D, which gives the references to the sources from which the footnotes have been composed

Lakṣmīdhara is the quarry which has been liberally utilised by later writers Candesa's *Kṛtyaratnākara* and *Gr̥hastharatnākara* have borrowed from Lakṣmīdhara wholesale in this section as in others Later writers like Mīstramīśra do so also

The authorities cited in this *kāṇḍa* might help in deciding on the chronology of certain writers Instances

are the lexicographer Vācaspatī (cited on pp 333 and 392), the *Mañjarikāra* (i e Govindarāja) and Kapardin. Two names not known as authorities that appear in this work are Bha ulla (p 369) and Vrddha dravida vivaranakāra (483)

In any attempt at tracing the etymology historically of many terms in modern Indian vernaculars of North India, the vulgar equivalents to many Sanskrit names of animals, plants, trees or objects that occur in this Digest may help

It remains to record my obligations. The book passed through the press, when my sight was failing rapidly. The proofs were passed by my old pupil Mr A N Krishna Aiyangar, M A, L T of the Adyar Library and Mr N Ramacandra Bhat, Vyākaranasiro manī, of the same institution. The English Introduction has been scrutinised both before and after the printing by my learned friends Mr A Parameswara Aiyar, B A, B L (Retired Subordinate Judge) and Mr N Ragavachari, M A, L T formerly of the Madras Educational Service. The mere mention of these names cannot convey an adequate idea of the intense gratitude that their help has generated in me.

To the General Editor, Rājyaratna, Jñānajyoti, Dr B Bhattacharya I owe thanks for constant support, sympathy and guidance. Lastly, thanks are due to Mr C Subbarayudu, Superintendent of the Vasanta Press, at which this work has been printed not only for the high quality of the printing which is a feature of all works emanating from this establishment, but for the quickness with which it was carried through the press, when it was labouring under a load of many other commitments. The help from him may be ascribed to his appreciation of Laksmīdhara's colossal work, of which some other parts have been printed by him.

Mylapore, Madras,
8th December, 1949

K V RANGASWAMI

ERRATA

INTRODUCTION

Page	Line	For	Read
2	7	p 3	p 5
12	36	" Udu tvam	" Udu tyam
14	9	Aryamana	Aryaman
19	14 and 19	Dhanvantri	Dhanvantari
23	37	Similes	Similies
26	36	217—335	219—335
31	14	pravara-jatah	pravrajatah
34	19	the flesh that have died	the flesh of those that have died
35	10	Vidhi	Vidhih
36	9	ācāreṣu	acareṣu
40	19	Kanyayā	Kanyayā
40	22	intercourse	or intercourse
41	14	Full stop at end of line	Colon at end of line
41	28	On	Similarly on

TEXT

Page	5 line	4 read	होमविधानात् for होमविधिनात्
"	15 "	11 "	शुचिरहतशुक्लवासा for शुचिरहत शुक्लवासा
"	21 footnote	13 "	वी मि आ for वी मी आ
"	41 line	3 "	पैठीनसि for पेठीनसि
"	76 "	1 "	इहेत देवीरमृत for ईहेत देवीरमृत
"	81 "	15 "	स्नाता for स्नाता
"	89 footnote	6 "	ऋ स, ४ ४० ५ for ऋ स, ४ ४० ८
"	94 "	5 "	" " "
"	109 "	3 "	तै स, १ २ ८ २ etc for तै स, ४. १ ७ ४, ५ १ ८ ६.

Page 125 line	8	read सप्तप्रवाहा for सप्तप्रवाहाम्
„ 128 ,	21	„ ऋतजितम् for ऋतुजितम्
„ 128 footnote 4	„	„ वी मि आ for बी मि आ
„ 130 line	11	„ बुद्धिम् for शुद्धिम्
„ 130 „	12	„ आत्मानम् for आसनम्
„ 142 ,	14	„ हव्यकव्य° for कव्यहव्य°
„ 170 „	16	„ सवत्सरस्यान्ते for सवत्सरस्यान्ते
„ 179 ,	10	„ यदेनमभ्युत्तिष्ठति for यदेनमभ्युत्तिष्ठति
„ 193 „	16	„ बैडालप्रतिकान् for बैडालवृत्तिकान्
„ 194 „	1	„ बैडालप्रतिक for बैडालवृत्तिक
„ 246	5	„ लवण च यत्र for लवण च यज्ञ
„ 316 footnote 2	„	„ याज्ञवल्क्यस्मृति for याज्ञावल्क्यस्मृति
„ 338 line	10	„ तथा—नादीक्षित कृष्णचर्मणि शयीत for तथा नादीक्षित कृष्णचर्मणि शयीत
„ 351 „	10	„ प्रतिगृहीतेति for प्रतिगृह्णातेति
„ 376 footnote 5	„	„ कुर for कुरु
„ 420 line	4	„ बिभ्यति for बिभ्यन्ति
„ 446 „	18	„ अमावास्यायां तु for अमावास्यां तु
„ 447 footnote 3	„	„ नियतकाल° for नियतकाल° and °शर्मण for शर्मण
„ 465 „	20	„ उत्सृष्टव्यो for उत्सृष्टव्यो
„ 472 „	2	„ पितृणा for पितृणां

Add Footnote in Page 76

¹ 'इहेत देवीरमृत' कौशिकसूत्रम्, ३ ३, 'पारावतस्य रातिषु', ऋ स, ८ ३४ १८

CONTENTS

	PAGE
PREFACE	v
ERRATA	xi
INTRODUCTION	
General	1
Dantadhāvanam	2
Prātaḥ Snānam (Morning Bath)	3
Duties between Snāna in Morning and Mid Day	4
Accessories for Snāna	6
Places for Baths	6
Pollution of Rivers	7
Classification of Baths (Snāna)	8
Rules for Snāna	9
Japavidhi (Prayer Rules)	11
Tarpana Vidhi (Rules of Libations)	13
Concluding Procedure	15
The " Five Sacrifices "	15
Justification for the Pañcayajña	16
Devayajña	18
Bhūta balī (Baliharaṇa)	19
Pitr yajña	21
Honoring Guests (Atithi Pūjā)	22
Food and Feeding (Bhojanavidhi)	26
Acceptable and Unacceptable Food (Bhojyābhogyāni)	30
What cannot be Eaten (Abhakṣyāni)	31
Milks (Dugdhāni)	32
Birds as Food (Pakṣinah)	33
Other Animals (Paśavah)	34
Fish (Matsyāḥ)	34
Meat Eating Pros und Cons for (Māmsabhakṣaṇa varjanavidhi)	35

	PAGE
On Himsā to Animals	37
Intoxicant Drinks (Madyāni)	38
Duties following Eating (Bhojanottarakarma)	38
The Routine of the Night (Rātri krtyāni)	38
Connubial Intercourse	39
Duties of Menstruous Women (Rajasvalā dharma)	42
Occasional Duties Parvakrtyāni (Duties in Parvas)	43
Determination of Solar Month Beginning and Duties Appertaining to the Occasion	44
Eclipses (Grahana) and Their Duties	45
Anniversary of Yuga Creation (Yugādi)	46
Occasional Duties Duties on Specified Lunar days (Tithīkrtyāni)	46
Other Propitiatory Rites	50
The Gift of Kāntāradīpa (Kāntāra Lamps)	52
Service to Cows (Go Paricaryā)	53
Liberation of the Bull (Vrsotsarga)	54
Procedure in Hearing the Purānas (Purānasravana vidhih)	56
TEXT	
मङ्गलाचरणम्	१
प्रतिज्ञा	१
नियतकालकृत्यानि	२
१ दन्तधावनम्	६
२ प्रातः स्नानम्	१७
स्नानविधि	१७
३ जपविधि	८८
४ तर्पणविधि	११०
५ वैश्वदेवादिपञ्चयज्ञविधि	१४१
६ तत्र-अतिथिपूजा	१७९
७ भोजनविधि	२१९
भोज्याभोज्यानि	२९२
अभक्ष्याणि	२७९
दुग्धानि	२९४

	PAGE
पक्षिण	२९८
पशव	३०३
मत्स्या	३०८
मासभक्षणवर्जनविधि	३११
पशुहिसाविधिप्रतिषेधौ	३२६
मद्यानि	३३०
भोजनोत्तरकर्म	३३३
८ रात्रिकृत्यम्	३३६
रजस्वलाधर्मा	३५०
९ पर्वकृत्यानि	३५४
सक्रान्तिनिर्णय	३६०
ग्रहणनिर्णय	३६८
युगादयो युगान्ताश्च	३७२
महाकार्तिक्यादि	३७२
मन्वन्तरादय	३७४
१०. तिथिकृत्यानि	३७७
११ कान्तारदीपदानादिविधि	४४८
अगस्त्यादेरर्घदानविधि	४४८
कान्तारदीपदानविधि	४५२
१२ गोपरिचर्या	४५७
१३ वृषोत्सर्ग	४६४
१४ पुराणश्रवणविधि	४७३
Appendix A Index of Smṛti authors and Works cited	481
Appendix B Index of Purāṇas cited	484
Appendix C Index of Vedic works cited	485
Appendix D Index of Citations in the footnotes	486
Appendix E Index of Half Verses	491

INTRODUCTION

LAKSMĪDHARA devotes the third section of his great digest to an exposition of the appropriate times (*niyata kala*) for the many acts which are enjoined, especially for the first *varna*. As usual the benedictory verse with which the section begins bases his fitness for expounding the subject not merely on his knowledge of Dharmasāstra but on his own scrupulous practice of the acts enjoined, like the daily baths in sacred streams followed by the performance of many rites like the five sacrifices (*pañcayajña*). The treatment is full, and the fourteen chapters (*parva*) take up 480 pages of print. Later writers like Candesvara and Mitramisra virtually appropriate almost the entire work of Laksmīdhara, and their expositions of daily rites (*āhnikā kṛtya*) are mere reproductions in slightly different order and with amplifications of the *Niyatakalakanda*.

The work begins with a long citation from Dakṣa, who prefaces an exposition of the obligatory acts, whether constant (*nitya*) or occasional (*naimittika*), which a Brāhmaṇa must perform, in the prescribed order (which he proposes to specify) and at the prescribed times of the day, from dawn to dusk (*pradosaparyanta*), if he is not to become an outcaste (*patita*) by their omission either through ignorance (*ajñāna*) or through cupidity (*lobha*). Dakṣa equates the person who neglects the duties prescribed by Dharmasāstra (*ksanika*) with an outcaste (*patita*). The evil result will be the same if a *vipra* neglects his own duties and performs those laid down 'for others', i.e., for members of lower *varnas*. The day is divided into eight parts, and for each there are appropriate duties which *must* be performed in a prescribed order. Thus, if cleaning the teeth (*dantadhavanam*) is done *after* the bath (*snana*), it is wrong. Manu (IV, 93) exemplifies the rule by laying down that after waking from sleep before dawn, one should go through the

necessary acts (*avas'yakam karma*) like excretory functions, then purify himself (*krtas'auca*) and after baths do the morning and evening prayers (*pūrvam, uttarām sandhyām*), when the stars have set or have not risen Laksmīdhara notes that this can apply only to one who has not lit the fire after marriage as the latter (*sagnikah*) has to do the evening fire rite *after* the stars have become visible (p 3) Obligations in regard to time vary with status

DANTADHĀVANAM

Cleansing the body means not merely discharging excreta but washing away the impurities in the prescribed manner by the use of earth and water (*mṛtjaladī sankhyāvat*, p 6) These have been elaborately described in *Brahmacārīkānda*, and are not repeated in this section of the digest The mouth becomes impure during sleep, and the cleaning of the teeth is the first duty, which must be gone through before day break (*usahkale*) The *smṛtis* contain long lists of allowable and condemned types of twigs of trees (with barks) from which the tooth stick may be prepared, either fresh cut (*ardra*) or made wet after they have dried up The tips should be chewed in the form of a brush and used to clear the interstices of the teeth The rules restrict the selection and hygiene *Viṣṇusmṛti* prescribes teeth cleansing a second time after the morning meal (p 9) During the teeth cleaning the *mantra* praying to the tree (*Vanaspatī*) from which the twig is cut has to be repeated, as given in *Nāradyasīksā*, asking for longevity, fame, vigour (*varcas*), progeny, cattle, wealth, knowledge of the Veda (*Brahma*), memory and intelligence (*medhā*) The implication is that omission to carry out this essential purification makes one unfit to receive such blessings The teeth should not be scraped with fingers (p 12) On New Moon days tooth sticks should not be used (p 12) according to *Viṣṇusmṛti*, and the interdiction is extended to other *srāddha* days as well as the the day before or after the new moon (*pratīpat*) or the full moon, and the sixth, eighth and ninth days of the lunar fortnight On such days, the mouth should only be washed twelve times (*dvādaśa gandūsa*) The same procedure is

allowable when tooth sticks are unavailable (p 16) The right hand holding the tooth stick should be held between the bent knees, when sitting (p 14)

PRĀTAH SNĀNAM (MORNING BATH, pp 17 87)

The morning bath follows the cleansing of teeth It is obligatory on every one who is not an invalid (*ātura*) Both may be done in succession in a river, or at home (p 17) The morning *homa* (fire rite) is important, requires time and has to be done very early after dawn, that if enough time is unavailable for a bath with all the elaborate *mantras*, it may be done in a summary way, with a condensed ritual, which is thus indicated by Yogi Yājñavalkya (p 18) 'preparation' of the water (*tīrtha pañkalpana*), invocation of the water (*abhiṃmantrana*) and the repetition of the *aghmarasana mantra* thrice, after wiping (*mārjana*) of the body The full ritual, as will be seen later, is long and will need time

The morning bath has to be done by every one, *i e*, by all *varnas*, the *dvija* doing it with *mantra* and the *sūdra* without *mantra* The body is liable to get dirty, and is soiled by exudations from the "nine openings" (*nava chidra*), and the major organs come to a level with the minor through such oozing at night They all require the cleansing effect of the matutinal bath (p 19) No religious rite can be undertaken till the bath has been done, which confers visible (*dṛṣṭa*) benefit by the removal of dirt and 'invisible' results in the removal of sin (*pāpaksaya*) Competence (*adhikāra*) for religious rites springs only after the bath (*Viṣṇu*, p 19), by it the evil demoness, Kālākarnī, who causes misfortune, evil dreams and thoughts, and the power of the realm of death (*Yamyā*) are banished (*Ibid*, p 20) The Brāhmana who does the morning and midday prayers (*sandhyam upāste*) without taking a bath becomes a Sūdra in this life and a dog in the next birth (Dakṣa, p 20)

The normal morning bath is different from that undertaken for desired ends (*kamyasnāna*), such as baths in the months of *Māgha*, *Phālguna* and *Kārtika*, for it is compulsory (*nyāya*) It is also different from baths enjoined on special occasions, such as eclipses, the equinoxes, on deaths, births and contaminations

causing impurity (*asuddhi*), which are termed *naumittika* and are additions to the normal morning bath

The time for the morning bath is before sunrise, and it has to be finished before the ruddy glow covers the eastern sky, for it has to be followed by the morning *sandhya*, which has to be recited before the solar disc is a cubit over the eastern horizon. Lakṣmīdhara is careful to explain that a purāṇic definition of "morning" (*prataḥ*) as three *muhūrtas* (96 minutes) after sunrise as a reference to *S'rāddha* ritual only (p. 22)

Lakṣmīdhara notes that the ritual of *snāna* is *smṛti* enjoined (*smṛta*), and when it conflicts with those enjoined by Vedic ritual (*srauta*), the latter *must* prevail (*vipratipattau sṛutilakṣanam bahyah*—Āpastamba, p. 22). The rule not only justifies the shortening, in cases of necessity of the ritual of *snānam*, but also of *sandhya*—prayer, as both precede the Vedic rite of *homa*. The enunciation of the rule leads to an anticipatory recital of the chief duties intervening between the morning and mid day (*madhyahnika*) baths of the householder (ib., pp. 23-32). Though a digression (in the treatment of *snāna*) they have to be noticed now, as Lakṣmīdhara usually does not repeat himself.

DUTIES BETWEEN SNĀNA IN MORNING AND MID DAY

The day of twelve hours is divided into eight *muhūrtas*. In the fourth *muhūrta* preparations for the mid day bath must be made, such as gathering earth for shampooing and cleansing the body, sesame seeds, *kusa* grass and flowers (Dakṣa, p. 33). The day, though astronomically held to begin at sunrise and end at sunset, begins for purposes of Dharma before day break in the *Brahma muhūrta* i.e., about an hour and a half before sunrise. Manu enjoins rising from bed in this period, but Kullūka (IV, 92) explains this as merely indicating roughly a convenient time before sunrise. Smṛtis and Purāṇas enjoin the newly awakened householder to meditate on God and recall (*smarana*). His gracious acts in hymns, a considerable literature of which now exists for this purpose. Manu (IV, 92) enjoins the newly awakened person to think of *Dharma* and *Artha* and of the ways in which he might gain his ends and meditate on Vedic in junctions. The Purāṇas enjoin the recitation of the auspicious

names of God, as obviously each is descriptive of a divine trait or achievement This is different from the reflection on ways and means of securing desired ends (*yoga*) and conserving what has been gained (*ksema*) to which Gautama (p 29) asks the third octave to be devoted, along with interviews with kings and persons in power (*Īśvara*) for securing the ends

The sight of auspicious objects or persons (*mangala darsana*) which is recommended on waking up, by astrological writers, is not stated by smrtis Nārada (p 31) mentions eight as capable of conferring longevity, if seen, worshipped or adored or circumambulated (*pradakṣiṇa*) These are a learned Brāhmana, a cow, the sacred Fire (*hutasana*), gold, clarified butter (*sarpis*), the Sun, water, and the king But their auspiciousness springs whenever they are seen, not merely on waking from bed Lakṣmīdhara gives a long passage from *Varāha-purāṇa* (p 32) in which additions are made to this list, e g panic grass (*dūrvā*), curds, a pot filled with water (*udakumbha*), a cow with its calf (*dhenum savatsam*) earth, the excreta of kine (*gomaya*) unbroken rice grain (*aksata*) fried grain (*laja*), a Brāhmana virgin, white flowers, the *samī* tree, honey, sandal, and the *asvattha* tree They are to be seen *after* the fire rite of the morning is done After the morning ablutions, and before the bath the dressing of hair (*prasādanam*) is recommended Seeing one's own image in a mirror or in a vessel of melted *ghee* (pp 25 26) are recommended during the first *muhūrta* before bath The use of unguents for the eyes (*sauvīrañjanam*) before or after bath is recognized (p 25)

The first *muhūrta* is to be devoted to *japa* and *homa* The second is to be devoted to Vedic study and teaching, as well as the study of allied literature like that of the *Mīmāṃsā* (p 27) Is a *grhastha* to study again in the house of his *guru* for two months every year as recommended by Śvetaketu and condemned by Āpastamba, as improper in view of the householder's duty to do *agnihotra* everyday, as long as life lasts (*yāvajjīvam*, p 27) ? Lakṣmīdhara, while upholding Āpastamba's view, extols the value of learning and recommends its acquisition from one's *guru* at intervals that will not necessitate the abandonment of *śrauta* rites

The third *muhūrta* is to be given to attending on one's dependents (*posyavarga*) They include parents, wife, the teacher, children, destitutes (*dīna*), suppliants (*samsritāh*), visitor and casual guest (*atithi*) In the same quarter one must attend to his business side

ACCESSORIES FOR SNĀNA

For *snāna* and purification earth (*mṛt*) is prescribed It should be gathered from a clean spot (*succau dese*) It must be free of sand and grit (*sarkarāśma*) as well as hair, earthworms etc It must not be taken from a heap which has been partially used It may be of red, white or cream color, and if none of such colors is available, it may be even black earth (p 34) It must not be taken from the foot of trees, or from the roadside or from rat or ant holes, or from the bottom of ponds It must not be collected at night—a precautionary rule Besides earth, flowers and *kusa* should be collected, as no religious rite can be done without *kusa* or a ring (*pavitra*) made out of twisted *kusa* The number of blades of grass used for making the *pavitra* may be from two to four *Gomaya* (cowdung) must also be collected (p 33) Sandal paste (*gandha*) may also be collected Neither *kusa* nor *gandha* or coloring used as caste mark (*varna*) should be given at the end of the hand (*karayoragram*), except to gods, teachers and Brāhmanas (p 39)

PLACES FOR BATHS

Water that is polluted (*amedhyodaka*) and water in shallow pools (*alpodaka*) as well as pools near spots on which offerings to *yakṣas* are made should not be bathed in (p 39) A tank or well belonging to a private person (*parakīya*) should be avoided in baths If one bathes in a tank made by another person or in a reservoir created by a dam erected by or at the expense of another man, the merit (*punya*) springing from the bath will go to the owner Where no other bath is available, a bath is allowed after the bather first takes out of the bottom of the reservoir or tank a num

the case of wells made at the expense of others after he has baled out three potfuls of water (p 42) The idea is that the bather does some work in deepening or making fresh the water respectively in the two cases More handfuls of earth may have to be taken out in the case of tanks (*tadāga*) The rule is that one should bathe only in rivers or running streams or in tanks which have not been artificially made but are natural reservoirs ('made by gods *devakhata*) or in springs (Manu, p 43) If such sources are unavailable one may bathe in water lifted from wells, and standing on the ground (p 43) Water from a tank is better than that taken out of a well for a bath, water from a natural spring is better than that of a tank, river water is better than that of a spring, and water which has been accepted formerly by the elect (*sadhuparigrhita*) like that at Citrakūta, which had been accepted by S'rī Rāma is the best of all (Viṣṇu, p 44) S'ankha declares that all sacred streams confer merit on one who bathes in them and destroy sin (*pāpaghñāni*) and the Ganges particularly is always sacred (p 44), but the merit accrues only to one who bathes with belief and devotion (*śraddha*) The relative value of different streams is indicated by the statement of Yogī Yājñavalkya (p 45) that streams that do not terminate in the ocean confer only such merit, as baths for three continuous days might confer, while streams that do so confer merit for half a month (*pakṣa*) and the sea a month A bath in hot water is inefficacious (considered from the stand point of religious merit) like a prayer which is not Vedic, and a bath after food is like a gift (*dāna*) made to an undeserving Brāhmaṇa (*asrotṛiya*) Unless one is ill, he should bathe the whole body and head (*śasīrsakam*) This rule should be followed in all baths to be followed by rites to the gods and the manes (p 57)

POLLUTION OF RIVERS

Rivers are described as feminine When their waters get muddy after heavy monsoon rains, their appearance suggests that they, like women, are *rajasvalah* (full of dirt, or in their 'courses') For two months (*yavyadvayam*) from the month of S'rāvana all rivers are impure, and one should not bathe in

them then, with the exception of rivers that empty themselves in the sea) and the Ganges (*svardhum*), whose waters are always pure (p 47) The rules of interdiction of baths in rivers on account of their impurity (*rajasvalatā*) follow the seasons of their first floods, when the streams will naturally be muddy Rivers, even in the interdicted periods, are fit for baths for the performance of baths before *śraddha*, during eclipses (*uparaga*), when the water of wells and tanks and rivers are equal in sanctifying power to Gangā (the Ganges), and for the performance of the annual *śrāvana upakarma* and *utsarjana* rites Similarly for baths after a death in the family circle, any source of water has purifying power despite *rajas* (p 47)

CLASSIFICATION OF BATHS (SNĀNA)

The normal bath is the obligatory (*nitya*) bath, which is also called *vārūna snana* Baths are of three kinds obligatory (*nitya*) occasional (*naimittika*) and "objective" (*kāmya*) The first is of three kinds cleansing (*malāpakarsana*), baths on a bank (*pārsva*) and the obligatory baths at the *sandhya*, i e , junction between night and morning and between morning and afternoon (p 49) Another classification adds three more kinds, viz , cleansing (*malāpakarsana*), adjunctive to a rite (*kriyāṅga*), and part of a rite (*kriyasnānam*) One who has not bathed is not fit to do prayers, the kindling of the fire and other religious rites (S'ankha, p 49), and this is why the morning bath (*pratah snānam*) is termed *nitya*, obligatory Illustrations of the 'occasional' (*naimittika*) variety are baths after impurity springing from contact with *cāndalas*, corpses or crematoria, or women in their courses Baths on special months or occasions e g *pusya snānam* which are undertaken because they confer special, desired benefits are *kāmyasnanas* A bath taken by a person who wishes to begin a prayer (*japtukamah*) or to perform rites to the manes or gods is *kriyāṅga* An oil bath (*abhyangasnāna*) and baths similarly to clean the skin etc are *malāpakarsanaḥ* A bath in hot water or in a tank etc owned by another person are only of this variety, and do not count for ritualistic purification (p 50) No bath with a religious or coveted purpose should be made in hot water (p 51)

Hārīta (p 51) classifies baths into five kinds according to the material used *agneya*, *varuna*, *brāhma*, *vāyavya* and *divya*. The "material" used for cleansing by the bath are respectively *bhasma* (ashes), water, the *mantra* beginning "*āpo hi stha*," the dust raised by the hoofs of cows (*go rajas*) and from rain (*varsa*). All these confer merit if done with appropriate muttering of prescribed Vedic *mantras*. There is a sixth variety known as *mantra snānam*, which may be done merely by wiping the body (*marjana*) and reciting certain *mantras*. This bath is fully effective and can be undertaken only when the bather is physically unable to undergo the normal *varuna snana* (*a samarthyaāt*) or through want of time (*kaladosa*). Besides this type there is the "mental" (*manasa*) form of bath. It is a bath in the sacred stream of the Self (*atmatirtha*) and is held in esteem by the elect (*sūrayah*), as recommended by Vyāsa. Mental purity at its best is superior to all forms of ablution.

The special forms of "bath" in (sacred) ashes, in rain water etc., are commended in the Purāṇas (pp 54 55). A bath in water poured from a conchshell in which the spiral is from the left to right (*dakṣiṇavartā sankha*), when the bather stands in water rising to his navel destroys all sin in life. The form of conch shell is unusual and fancy prices are even now paid for it in order that it might be used in temples for the *snanam* of the idols (p 56).

RULES FOR SNĀNA

The head must be bathed to complete a bath (p 57), but in the case of a person who is ill, and needs the ablution, wiping the body with a wet cloth (*marjanam ārdravāsasa*) is allowed, if done with full mantric rites. One is not allowed to bathe naked, or with only one cloth. A bath must be taken before one may eat. As there is a bath before noon (*mādhyahnika snanam*), the effect on an orthodox Brāhmana will be to postpone the first meal to the afternoon. In river bathing, the bather should face the current (*i.e.* the source) and bathe. In tanks or reservoirs he should bathe facing the Sun (p 66). A cremation ground, a cow pen (*gostha*), a temple or the residence of a Brāhmana should not be entered without first washing the feet (p 70). So is it in entering a stream or tank for a bath. The

hands should also be washed before one bathes (p 72) The tuft of hair on the head should be bound (*baddhasikha*), the sacred thread should be worn hanging from the left shoulder (*yajñopavīti*), *kusa* must be grasped by the palm, and the bath should be preceded by two sippings of water (*acamana*) Water should be lifted from the river (or tank) in the united palms with the *mantra* beginning with “*urum hi*,” and it should be emptied with the *mantra* “*sumitraya*” The waist, thighs, feet etc, should then be rubbed thrice with the earth already gathered The bather should again do an *ācamana*, bow to the water with the verse beginning “*idam Viṣṇuḥ*” If it is a pond, he should face the Sun and immerse himself in the water The immersion should not be done by sinking on the haunches but by lying on the water in the attitude of adoration He should (rise) and rub the body with cow dung (*gomaya*) repeating the *rk* beginning “*manastoka*” While within the water he should mentally recite the *aghamarsana* verses or use after rising from the water some other mantras, which are specified (pp 72 73, *Snānasūtram*) Some verses ascribed to Vasistha (and not found in the *smṛti*) are cited by Lakṣmīdhara (pp 76 78) which give invocations and prayers to the streams in which one bathes, and the earth used to wipe the body during bath The bath is ineffective without purity of heart (*bhāvasuddhi*, p 76)

Visnu should be remembered when bathing (p 79)

After rising from the bath, the wet cloth should be wrung to make it dry, and the water that drops from it, with appropriate *mantras* (to be specified in the section on *tarpana*) is the water for unspecified ancestral spirits The rinsing should not be done when one is in the river, but on the bank But before getting out of the water, when wearing his two cloths, the bather must perform libations to the manes for three generations, both on the paternal and the maternal side To get up from the river without offering libations to manes is to lose the benefit of the bath, as also to cast off the wet cloths before performing the *tarpana* (p 83) To bathe without singing the mantras is to lose the benefit of *snanam* After finishing the *tarpana*, getting out of the water, and casting off the wet cloths, he must put on clean cloths, and may tie a cloth on the head to remove the water from the wet tuft (p 85)

A bath is a solemn act Its sanctity is not to be lost by making it a source of mere sport by swimming, diving and splashing the water with hands and feet One should not urinate in the stream when bathing (p 40) Many animals live in sacred streams but they do not attain salvation thereby The implication is that mere bathing without close adherence to the prescribed rules is ineffective The bath is useless then as a prelude to religious rites

The mid day bath, which has to be taken before noon, follows the same course, but the *mantras* are fewer and shorter and there is no *tarpanam* after the bath

JAPAVIDHI (*Prayer Rules*) Parva 3 (pp 88 109)

Snāna precedes prayer (*japa*) In a sense *japa* both precedes and follows *tarpana*, for as already mentioned a libation to the manes is to be made, when one is still in the water More elaborate libations are made after *japa* which is undertaken after, or as part of the *sandhya* prayer The performer should sit on *darbha*, should hold *darbha* (as *pavitra* and as free blades in the palm), sit facing east and mutter the prescribed prayer The first of these is of course *Gayatri* It should be muttered a thousand times, or a hundred or less than a hundred but never less than ten times (p 88) Viewed from their importance the repetition of the syllable *Om* (*pranava*), the three *vyahrtis* (i e, the words *Om Bhūh*, *Om Bhuvah*, *Om Suvah*) and the *Gayatri* are termed *pañcayajña*, i e, resemble the five daily sacrifices, alluded to in *Grhastha kanda* (See Introduction, pp 666 68) The prayer is termed a sacrifice (*japayajña*) even (p 89) The muttering of the *Gayatri* should be preceded by *pranayāma* as well as certain other *mantras*, which are prescribed by the *Grhyasūtras* and other works, with considerable variation Lakṣmīdhara has cited samples of different prescriptions of *japa* material Next to the *Gāyatrī* the recitation of the *Purusasūkta* is recommended by many authorities Many of the mantras have been embodied in *sandhyā* ritual and daily *puja* ritual Sec tarian influence is seen in the prescription of repetition of S'āivite "five syllables" (*pañcaksara* "Om Namaḥ S'ivāya") and the Viṣṇu *astāksara* ("Om Namo Nārāyaṇāya") and

dvadasaksara (" *Om Namō Bhagavate Vasudevaya* ") in digests Lakṣmīdhara is a Viṣṇu worshipper but his prescriptions of prayers are not of such syllable prayers but only of Vedic *mantras* or Upaniṣads, like the *Narāyaṇopaniṣad*, which identify the Supreme Being with Śiva or Viṣṇu. He brings under prayer the daily study of the Veda, *Itihāsa* and *Purāṇa*, *i e* of portions of such literature as part of daily prayer (p 98). The *pranava* is identified with the Lord *pranayama* with austerity (*tapas*) and the *Gayatrī* with the highest prayer (p 100), which turned the scales when weighed against the entire Vedic literature, according to legend (p 100). The counting of recitals is to be done by garlands of beads or rosaries (*akṣamāla*, p 101). He who recites the *Gāyatrī* finds the way to release (*mokṣopāya*, p 103). During recital, he must meditate, and not move his lips, head or limbs (p 104), and the recital must be silent and 'secret' (*guṇṭa*) as demons rob one of the *Gayatrī* (p 105). It is for this reason that during prayer the beads are kept with the counting palm inside a bag, often made like the head of a cow. One should not interrupt prayer to talk, and especially converse with women, Śūdras and outcastes (*patitān*, p 105). The prayer may be done in three ways by distinct enunciation and audible recital (*vacikāh*), by slow muttering, the lips alone opening slightly (*upamsuh*), and inaudible and mental recollection (*manasika*), and each succeeding form is superior to the preceding (*uttarot tarah*, p 107). The recital of the Veda must be audible, except on days in which the Veda should not be studied (*anadhyaye*) when it should be studied mentally (*Āpastamba*, p 108). During prayer and Vedic study the hand should not be empty, *i e*, it should have a ring (*paṇṭra*) of gold or silver or of kusa (*Laghu Hārīta*, p 108). One should not wear during prayer a single garment (*i e*, without *uttariya*) or wear the garment loose or dragging on the ground or wear a blue cloth (p 109).

The *japa* should be wound up with the prayer addressed to the Sun, with uplifted hands beginning with the words "*udu tvam*" According to *Narasimhaṭṭurana* (p 109) the prayer should be preceded by libations to the gods, sages and manes, and it should be so done daily before discarding the wet garments and assuming dry ones.

TARPANA VIDHI (*Rules of Libations*)

Parva 4 (pp 110 140)

Prayers are addressed to higher powers or to the Highest, as compared with libations, which are to lower beings. This is the apparent reason for Lakṣmīdhara's treating of *japa* immediately after *śnanam*, though he gives citations showing that while *japa* should be done sitting on the ground, on *kusa* on a proper seat, neither too high nor too low, and with dry clothes, as befits a rite of long duration, some libations must be given while standing in the water and not discarding the wet clothes. The libation rule is to make them in the water, and either standing in the water or sitting on the ground above the water but near it, and with or without dry clothes. The worship (*pūja* or *arcana*) of gods, sages, and the manes must be done however only after the bath. The duty lies on even a *snātaka*, i.e., one on the way to become a householder (p 120). The procedure is indicated by *Viṣṇusmṛti* (cited at the head of the section, p 121). "He must sip water, after having bathed according to rule. He must offer water and flowers, while reciting the *Purusasukta*, one handful for each verse, i.e., sixteen in all. He must offer then a libation to the gods through the finger tips sacred to gods and another to the manes through the part of the palm sacred to them. In offering libation, he must first give them to the manes of his family (on both the paternal and maternal side, and then those of his relations and connections, and lastly his friends. In this way he will fulfil the function of a daily bather (*nityasnāyī*). The libations to the gods should be with water and barley (*sa yavan*) and to the manes with sesame seed (*sa tilān*). The form of offer should name the party, and should end with the words "I satisfy them" (*tarpayāmi*), and the words should be preceded by the *pranava*. The desire of the manes and others to receive libations is described picturesquely as like that of a person in the sun for the shade, of milk for the thirsty, of food for the hungry and of the child and mother for each other, and of men for women (p 112) implying that the craving is natural. The gods to be given libations are Brahma, Viṣṇu, Rudra, Prajāpati, the gods collectively, the metres (*chandāmsi*) personified, the Vedas, the sages, the ācāryas

the Gandharvas, the year (*samvatsaram*), the goddesses, the celestial nymphs (*apsarasas*), the followers of the gods, the oceans, the mountains, the sacred rivers, godlike men, the *yakṣas*, the goblins the Garudas (divine birds), the *piśācas*, the earth, plants, quadrupeds and animate beings (*bhūtagraṇīyam*) The libations to these should be with the sacred thread worn from the left shoulder (*upavīti*) With the sacred thread in the reverse (*pracinavīti*) libations should be offered to Yama, his servants, the fire that acts as carrier of oblations (*kavya*) to the manes, Soma, Aryamana, and three varieties of the manes, each ancestor or ancestress individually The list is not exhaustive but illustrative The kusa for the divine beings should point to the north and those for the manes etc to the south (p 113) Through disbelief (atheism, *nāstikyabhava*) a descendant should not omit the libations to the manes Each should be invoked separately by the usual *mantra* of invocation, and should be admonished to be satisfied (*trīpyatam*) The gods and manes should receive each three libations (p 118) The detailed ritual of libation to individual divinities or manes is given by Baudhāyana (pp 119 123) who rules that no libations to the gods should be made with wet clothes, and only one cloth (as in the case of *pretāḥ* and "according to some" even to the manes p 123) It is pointed out by Lakṣmīdhara (p 124) that Baudhāyana rules obviously for *tarṇana* being made from the bank, and not in the river Sankha points out that in making libations one should squat on his haunches and offer the libations, between the knees (*antarjānu*) as in the case of *ācamana* (p 130) He elaborates the list of recipients of libations (pp 124 131) The way in which the libation should be poured is described by Marīci The *tila* should be held in the left palm, and the seed should be thrown on the right palm opened out and held with the fingers pointing downwards (*muktahasta*) As in a herd the calf finds its mother, so whatever libation is offered finds the deity to whom it is even mentally intended (p 132) The prohibition of crossing a stream in vain (*na vrthā*) made by Hārīta is against doing so without first bathing in the stream and offering these libations (p 134) The *karta* (doer) should not wear at the time ochre colored or black clothes (p 134) Clothes (wet) should not be dropped till the ends have been wrung and drops of water made

to fall for the satisfaction of those who have died without undergoing proper post mortuary rites and women who have been abandoned by their kinsmen (*tyaginam kulayositām* p 135)

The libations should be followed by worship with flowers (or *tulasī* leaves) of the great Gods, Brahma Viṣṇu and Rudra with appropriate *mantras*. A philosophical background is given to the ritual by identifying all deities with Viṣṇu (p 136) enjoining meditation on Him as Janārdana

CONCLUDING PROCEDURE

After *tarpana* and worship, one should wend back home, holding a vessel full of water, and entering his house after sprinkling it and articles in it with water from the vessel (p 138). The full vessel keeps the holder pure when traversing the streets. If a water vessel is unavailable, the water from the wet clothes that have been discarded can be used in sprinkling for purification (p 139). He should then wend his way to a temple of Viṣṇu (*Viṣṇugrham*, p 140), after touching gold and circumambulating a Brāhmaṇa and a cow. He should offer libation (*arghya*) to the Sun, worship Varuna (*jaladeva*) and adore Viṣṇu in an image with *Purusasukta*, as to be described in the *Pūjākāṇḍa* of the *Kṛtyakalpataṛu* (p 140). He should then do the *Vaiṣṇadeva* and offer the *bali* in connection with it, before preparing for the mid day bath or meal.

THE "FIVE SACRIFICES" (Parvas 5 and 6 pp 141-218)

Five daily observances or "sacrifices" have been obligatory since the Vedic times, and 'none of them should be omitted in view of their Vedic prescription' (*Samvarta*, p 142). The five are the 'sacrifices' to the gods, the manes, the goblins or spirits (*bhūtagayāñā*), to men (*manuṣyayajñā*) and to the Veda (*Brahma yajñā*). Āśvalāyana and Āpastamba have the description in the *Taittirīya Āraṇyaka* in mind when describing them, and Viṣṇurūpa in explaining Yājñavalkya, I, 101, has the enumeration of them and explanation in *S'atapatha Brāhmaṇa* (XI, 5, 6, 1). Their description as "great sacrifices" is merely

laudatory¹ Virtually every *smṛti* mentions them in the same order, and they are treated as among the forty Sacraments (*Saṃskārāḥ*) by Gautama (VIII, 17) *Vaiṣṇava Dharmaśāstra* counts the five as one, and adds them to the twenty one *śrauta* sacrifices, in which even the *paka* (minor) *yajñas* are counted, thereby distinguishing them from the *pakayajñas* But Hārīta (p 146) counts the five as "five *pakayajñas*," naming them as *huta nirvaṇa*, *ahuta*, *prahuta* and *prāsita* Baudhāyana (*Grhyasūtra*, I, 1) includes only *huta*, *prahuta* and *ahuta* among them Whether designated *mahayajña* or *pakayajña* the implication is that they count as equal to the *śrauta* sacrifices or *yajña*, from which, however, they are distinguished in two respects Firstly, in the "five *yajñas*" the performer himself officiates, whereas in the *śrauta* sacrifices the agents are the priests Secondly, the objectives are different in the two *viz* the discharge of a duty to several beings being that of the "five sacrifices," and the attainment of prosperity or heaven being those of the *śrauta* sacrifices

JUSTIFICATION FOR THE PAÑCAYAJÑA

For doing a vedically enjoined act or duty, no reason need be given It is a duty to be discharged without question But there is a classical reason given for doing the "five sacrifices" which is given by Manu and amplified by Hārīta, with variations Knowingly or unwittingly one causes even in the ordinary acts of life injury or death to a number of creatures, "seen or unseen" A householder (*grhastha*) has, as it were, five slaughter houses (*pañcasunah*), *viz* the hearth (*cullī*), the grinding stones (*pesanī*), the broom (*upaskara*), the mortar and pestle (*khandanī*), and the water vessel (*udā kumbha*), by whose use he is bound (in the fetters of sin) In order to expiate the sins committed by their use, sages have prescribed the daily performance by the householder of "five great sacrifices (*pañca mahayajñāḥ kṛtāḥ*)" (Manu, p 143) Hārīta (pp 143 144)

¹ पञ्चैव महायज्ञाः । तान्येव महासत्राणि भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति । अहरहर्भूतेभ्यो बलिं हरेत् । तथैव भूतयज्ञं समाप्नोत्यहरहर्दद्याद्दोषपापास्तथैव मनुष्ययज्ञः ।

elaborates the point "We shall now explain the slaughter houses (*sūnah*), which are so called because they destroy (*sūdayanti*) living beings. The first (*sūna*) consists in sudden plunging into water (for bath), whirling the water, splashing it, collecting water without first straining it or driving vehicles in water. The second consists in the injury caused by walking in the dark (and treading on beings) or by short cuts, or by jerky motion or crushing with feet. The third consists in striking a tree with an axe, plucking leaves or flowers, by tying with ropes, by crushing in a mortar, or by spitting. The fourth springs from cutting crops, and by rubbing or grinding grain. The fifth (and last) arises from ignition (of the fire) 'heating water, roasting, frying and cooking generally' (p 144). "These five types of injuries lead to Hell and they are committed everyday by (all) people. Brahmacārins (acolytes) commit the first three (as they have no *adhikara* or competence to prepare grain for food and cook it). They overcome the resulting sin by attention to Fire rites, and to their Guru, and by the study of the Veda. House holders and hermits (*vānaprasthah*) commit all the five offences and must do all the five sacrifices. Ascetics can commit only the first two offences, as they do not collect food or cook it or collect firewood, and they get rid of the sin springing from their actions by the study and contemplation of the Veda. The harm to life committed by mastication cannot be removed by any of the five sacrifices."

The implication of these is that injury to life is inevitable in all walks of life, and expiation has to be offered for the injury (vicariously) in appointed ways. The enumeration is not indicative of the time in which the rites have to be done, and even in regard to it there is difference of opinion. Thus, *Japa* according to Veda, i.e., *Sandhya* prayer has to be done immediately before the *puṇi tarpana* following the bath (p 145). According to others it may be done after the *homa* in the morning or after the *vaisvadeva* (i.e. afternoon). Similarly in regard to the forms of the sacrifices also there are differences of view. The sacrifice to the manes is referred as *tarpana* (which is done with libations of water), or *srāddha* (which is done by feeding Brahmanas), or as *balī* (offerings of cooked food on the

ground) *Brahmayajña* is described as either study of the Veda or of studying and teaching it (*adhyayana, adhyāpāna*) The fire rite (*homa*) is the *devayajña*, it is also called *huta* (lit) *Ahuta*, what is not thrown into the fire, is the *balī* offering to "beings," *bhūtanam*, like the spirit guarding the house (*vāstu pala*) What is given to Brahmanas as food is *pra huta*, according to Hārīta, and *bhūta balī* according to Manu *Prasūta*, is according to Hārīta the remnants of food after the fire offering, which is eaten by the householder, while it is the offering to the manes for their satisfaction (*pitr tarpanam*) according to Manu, while according to Hārīta it is the *pinda nirvāpa* only (p 146) The differences are illustrative, and are obviously terminological and do not affect the fundamental position that the propitiation should be of gods, the Vedas or sages, the spirits, the manes and of human beings, respectively by *homa* (fire rite), Vedic study, *balī* offerings, *sṛāddha* and hospitality He who omits to perform the five *yajñas* is described as "dead" though breathing, (p 146) or a *sūdra* (*vsala*) though by birth a Brāhmana (p 149) What is necessary is that an honest attempt must be made to do the five sacrifices with the means at one's disposal, even with water, or mentally and by contemplation (p 151)

The rites are so important that no excuse is valid for not doing them Thus, on a fast day, the *vaisṣvadeva* (the "five sacrifices") should be done, as their omission will make one sinful (*kṛbīṣī bhavet*, p 149) The *homa* may be done in the marriage fire (*gārhapatyāgni*) or even the ordinary cooking fire (*laukikāgni*) and the offerings may be thrown into water or the ground Similarly, the *manusya yajña*, which is entertainment of the casual guest or *atithi*, should be done even if one has no means *S'rāddha* should not be done with money that is begged Accordingly a substitute for it as *pitr yajña* is the libation to the manes (*pitr tarpanam*) The householder and the hermit have both to do *vaisṣvadeva* according to their means, the latter with grain (uncooked) with the exception of certain grains (p 152)

DEVAYAJÑA

Devayajña is prayer or worship of the gods, in the appointed form through offerings thrown into the fire It is not to be

confused with *deva puja* or *pūjā* to which Laksmīdhara devotes a special volume (*kanda*) Manu regards the *homa* as *devayajña* The cooked food (*annam*) is to be offered in the fire, and as it is offered to all gods and not merely to the *Visvedevas* it is often identified with *vaisvadeva* When food is not available a fuel stick (*samit*) can be used as a substitute and thrown into the fire, with the word *svaha*, uttered after the name of the gods to whom it is offered There is difference of opinion as to the gods to whom the offerings in the fire should be made Laksmīdhara cites different lists (Manu, Visnu, Yājñavalkya and the *Visnu* and *Markandeyapurānas*) Some writers discriminated between the *homa* to the gods and *Vaisvadeva* Manu enumerates the gods to whom the fire offerings have to be made as Agni, Soma, the *Visvedevas*, Dhanvantri, Kuhū, Anumati, Prajāpati, Dyaus, Prthvi and Svistakṛt (p 155) *Visnusmṛti* places the four *vyuhas* of Visnu first (Vāsudeva, Sankarsana, Pradyumna and Aniruddha), Purusa, Satya, Acyuta Vāsudeva, etc Then come oblations to Āgni, Soma, Mitra, Varuna, Indra, Indra Agni, *Visvedevāh*, Prajāpati, Anumati, Dhanvantri, Vastospati, Agni and Svistakṛt

The cooked food should not have condiments or salt (p 156) The *homa* should not be done by women (Āpastamba, p 156) or an *an upanṭa*, i e, uninitiated boy

The *homa* should be made in the same fire in which the food for oblation has been cooked (p 150)

According to Jābāli the *homa* to the gods (*dṛvyo homah*) consists in the repetition of the *Savitri* (p 147) He who offers oblations to the gods conquer the world of gods (p 148), a manifest *arthavada* of Hārta The oblations thrown into the fire reaches the Sun from whom rains are born As food springs from the rains, the performance of the *homa* ensures abundance of food and subsistence to men He who does the fire rite is therefore not only fulfilling his own appointed duty, but is helping his fellow beings (p 149) The altruistic character of the "five sacrifices" is indicated in this dictum

BHŪTA BALI (BALIHARANA)

The offerings to the *bhūta* (goblins as well as all things with life) is the *bhūta yajña* The deities to whom the offerings

are made are almost the same as those to whom the *devayajña* is made, with additions, e g herbs (*vanaspati*) and trees, waters the house and the guardian deity of the house (*vastupala*) the guardians of the quarters (eight *dik palakah*) and their attendants Soma, Brahman, the Visvedevāh, the manes (*pitarah*) all beings who walk by day (*divācarāh*), and when done at night, all beings who haunt by night (*nakṭamcarāh*), and to Rāksasas The Maruts, the Sky (*ākasa*), the *Rudrah*, the spirits of the dead (*pretah*), devils (*pisacah*) ants (*pipilikah*) worms (*kitāh*), butter flies (*patangah*), and those who have left no relations behind (p 165) The *bali* is to be offered to different deities or beings in specified places and either spread on the ground for them with the palm of the hand, after sprinkling the ground with water, or flung into the air or scattered around, as indicated The rite should begin with a *namskara* (p 162) and should be made addressing the deity or spirit in the dative, with the words *svadhā*, when the *bali* offering is to the manes, (p 163), *svahā*, *vasat* to the gods, and *hantakāra* when it is made to human beings The underlying unity of all created beings, all being forms of the Supreme Being (*Viṣṇu*) is indicated by the *Viṣṇupurāṇa* (p 166) as the justification for making the *bali* offerings, every *bali* being ultimately to the Supreme Being alone Differences of social condition are irrelevant in the view of Divine Immanence, just as differences in forms of life are This is why the *bali* offerings are followed by the *vaisvadeva* gifts of food to dogs, crows, birds, the outcastes (*candāla*) An old legend, retailed by the *Brahma purana* recounts how the *dāityas*, when vanquished in battle by the gods (*devah*) and driven out after defeat, took the disguise of shavelings (*munda*) mendicants carrying skulls in their hands for collecting alms, nude ascetics (*nagnah*), red eyed ascetics wearing ochre colored garments (*Lohitaksah kāsāyavāsasāh*), and wandered about, following evil courses (*duṣācarah*) and lacking in cleanliness and good conduct, wearing human bones, and besought alms, remembering their old demand for a share of the offerings in sacrifices (*yajñabhaga*) like the gods To these too good men (*satpurusāh*) should show special (*adhikam*) compassion (*dayām*) and give them *vaisvadeva* food as alms (*bhikṣā*) Whatever be the sins of these, even if they surpass in

wickedness others, like a woman who murders her husband (*patighnu*) among bad women, (*dustasu narisu*) they should receive gifts of food, prefaced with the words "Salutation to Dharma," because even they are immanent Viṣṇu (*sarvagata Viṣṇu*, p 173) The *bhikṣa* so given should be of four mouthfuls In the same way, grass should be given to cows, food for dogs, water to them and kindness to all (p 176) Cows like to be scratched and they should be scratched (*kandūyanam*) In the whirligig of Time and the impact of Karma, souls undergo many transformations and good and ill fortune like social distinctions are the consequences of a universal law of consequences, to which all are subject Recognition of this should induce in every one universal sympathy with suffering and inequality, and evoke compassion and charity, as every thing is still part of the Immanent The rite which bears the name of the "all gods" (*viśvedevāḥ*) reflects this conviction, and impels householders to acts of charity to the distressed equally with rites to gods and semi-divine beings, and brings within the compass of human compassion the meanest of the mean and the lowliest, the outcaste (*candala*), the eater of dog's flesh (*śvapaka*) and even dogs

PITR YAJÑA

The sacrifice to the manes is *śrāddha*, and a simplified form of it is making libations with water to the manes (*pitr tarpana*) As the *Vaiśvadeva* has to be done daily twice, once before the daily meal, after the noon rites are over, and once at night again, so *śrāddha* as propitiation of the manes should be done, in the form of feeding a qualified Brāhmana, every day, for one year at least (Āpastamba, p 170), as that would give permanent satisfaction for the manes The rite, unlike the normal or *pārvana śrāddha* will not need the invocation of the "gods" i.e., the Viśvedevas (p 169) The food prepared for the *śrāddha* may, after being offered to a Brāhmana as representing the manes, be given to ascetics and acolytes Āpastamba (p 170) who is cited for the ritual of the daily *śrāddha*, directs that it should be performed in a pure place, outside the village, with new vessels in which the

food is to be prepared and eaten, and that these vessels should be given away, after the ceremony, to the Brāhmanas who are fed at it. At the end of the year, a red goat should be offered. An altar must be built outside the village, and roofed, and the Brāhmanas should be fed on the north half of the altar or platform. The food which remains after the Brāhmanas are fed, should not be given to one inferior to them in good qualities. After the year is over, the *śraddha* may be continued once a month or be discontinued. The number of Brāhmanas to be fed, as representing the manes is not fixed, but even one is enough if he is well qualified (p 169). The treatment of the daily *śraddha* is omitted in *S'raddhakānda*.

HONORING GUESTS (ATITHI PŪJĀ, pp 175 218)

Hospitality, without stint, has been a characteristic of oriental peoples from the earliest times. Its inclusion in the daily ritual of the "five sacrifices" is an illustration of this trait. It is described as a "sacrifice to man (*manusya yajña*)" and is a permanent obligation of householders and even of hermits. The acolyte and the ascetic, who have no houses of their own and no *adhikāra* to cook food, are exempt from the duty. But when the student takes his "bath," as a mark of the termination of the period of study in the teacher's house, he becomes liable to it, but only after he marries and sets up a house. The casual guest (*atithi*) is described in picturesque similes, by *Viṣṇusmṛiti* (p 188) "As the Brāhmana is the head of all *varnas* as the husband is the master of the wife, so is the guest the master and superior of the householder. "The householder does not attain the worlds (of heaven etc) by Vedic study, by daily tending of the fire (*agnihotra*), by sacrifices (*yajñena*) or by austerity (*tapas*) as he may attain by honoring the guest (*Ibid*, p 188). Honoring a guest confers more merit than even a hundred sacrifices (*kratusata*). It is more meritorious than a thousand horse sacrifices (p 197). Exaggeration is a familiar device of emphasis. The honor should be shown unquestioningly, no enquiry should be made of the guest's birth, native country, *gotra* and *carana* (Vedic school), ancestry (*kula*) or learning

(*vidyā*) It is enough that he has come as a guest (p 200) Even a very poor householder, who ekes out a living by glean ing ears of corn that have dropped in the harvest field, must entertain (upto his means) a guest (*Manu*, p 176)

The casual guest (*atithi*) is defined as a person who stays for one night only and leaves the next day One who stays longer is not an *atithi* Nor is one who dwells in the same village, nor "one who makes his living by social intercourse" (a professional guest!) Being a guest for a longer period is condemned by Manu "those foolish householders who constantly seek to live only on the food of others become in consequence of that baseness, after death the cattle of those who gave them food After a night the *atithi* ceases to merit the description A non Brāhmana *e g*, a Ksatriya is not an *atithi* even if he remains for only a night with the host (p 202) A widower may be a guest in a house where there is a hostess and the sacred fire (p 202) Gautama defines the *atithi* as a person who arrives at the host's house at sunset (p 203) intending to spend the night in the house Guests, who do not come within the category of *atithi*, like relations and friends are also to be entertained (p 204) An invited person is not an *atithi* Only persons of equal *varna* (*samāna*) can be classed as *atithayah* A *ksatriya* or a *vaishya* is not a Brāhmana's *atithi*, nor ever a Sūdra, but they must also be received and fed The Sūdra must be handed over to the Sūdra servants of the householder for attention and feeding In the same way while an ideal guest is a Brāhmana of learning and austere life, even unlearned Brāhmanas must not be turned away but they need not be shown special honor and be simply fed The Brāhmana guest is compared, and identified, as in the *Kāthopaniṣad* to the Divine Fire, Vaisvānara, and like the Fire has to be honored As there are different types of Agni in use from that for daily *agnihotra* to the cooking fire, so also there are gradations of merit among Brāhmanas, and as all Fires are holy and are treated with respect, so even a common place Brāhmana merits honor Similes turn into metaphors and resemblances are transformed into identities in religious literature The ideal Brāhmana is *like* Fire, then he *is* Fire He is *like*

a god, then he is a divinity in human form. The apotheosis is seen in the citation from the lost *smṛiti* of Hārta made by Laksmīdhara (pp 178 180) "God (Brahma) who takes a universal form (*visvarūpa*) is of two forms the Supreme Being (*Param Brahma*) and the Brahma who is enshrined in speech (*Śabdabrahma*). All divinities are within Brahma. Brāhmanas become the embodiments of the divinity in all gods by being filled with Brahma (Veda), by being the source of transmission of Brahma (Veda) and by the authority that flows from their being irradiated with Brahma (Veda). So Brāhmanas are abodes of all divinities (*sarvadevatyāḥ*). Which ever divinity is placated by the Brāhmana, that god is pleased by him. If the Brāhmana is pleased, by attentions paid to him, the gods and the manes are also pleased simultaneously by it." Every detail in the steps of hospitable attention to a Brāhmana guest is stated to be one that pleases some specific divinity or the manes (p 179). The Veda revels in the learned *śrotriya*. He is the embodiment of the Veda, the Veda is the cause of the Universe, so is the Brāhmana (*Brahmanam jagat kāraṇam*, p 180). Honor and hospitality shown to the learned Brāhmana is honor shown to the Veda. The idea is elaborated by other *smṛtis* which are also cited. The glorification of the hospitality to be shown to the virtuous and learned Brāhmana guest should not be regarded as a plea for the promiscuous feeding of Brāhmanas put forward by Brāhmana authors of *smṛtis* in the interest of their own *varṇa*. This vulgar view overlooks the many restrictions imposed on the guest to make him worthy of welcome. He must not stay more than a night. If his host is a poor Brāhmana he must be content to share his poor food. No one is asked to feed a guest at more than his capacity. The Brāhmana *gṛhastha* of the type lauded is an *agnihotrīn*, who must worship the fire daily. He cannot be absent from his home except for pressing necessity and too long. In the next *parva*, the acceptance of food from non Brāhmanas by Brāhmanas is interdicted. No special honor by mere birth is to be shown to a Brāhmana destitute of learning and austerity. If more guests than one arrived who are qualified, they are to be received and fed in the order

feed or entertain are to be received as *atithi*. The time for the arrival of the *atithi* is normally in the fifth *muhūrta*, between noon and 1 30 p m, when the Vaisvadeva offerings are ready. If no guest comes, the performer of the rite is asked to wait for as long as it takes to milk a cow, *i.e.* for about twelve minutes, and proceed to take his meals if no guest arrives within the period. A guest arriving at sunset is also to be received and entertained. If a non Brāhmana comes after Vaisvadeva, he is to be given the food for that rite. Separate cooking should be done for those who arrive after this food is consumed. The guest demands nothing. The honor is shown voluntarily. Water for washing the feet and hands (*arghya*), and in the case of very eminent guests *madhu parka* are to be offered. Oil for a bath should be given. At night, bed pillows and bed spreads are to be given. The host must rise in the morning before the guest and see him off at the end of the village, with an *au revoir* (*punar darsanaya*). Āpastamba allows a guest's feet to be washed by two Sūdra servants of the host, one bringing the ablutionary water and the other pouring it out on the feet of the guest (p 180). A host should not eat before his guest. If he is eating or has eaten when a guest arrives, fresh food should be cooked for him. But in the next *parva*, certain persons (like children, pregnant women, old persons and sick persons) are allowed to be fed even before the *atithi*. The guest who comes at *Vaisvadeva* time should be accepted and fed with its food, whether he is a friend or a foe (p 194), whether he is a fool or a learned man. An ascetic (*yati*) who spends a night as a guest of a householder obliterates the sins committed by the latter (p 196). Brhaspati directs that honor should be shown by eyes, the mind and the soft speech of the host (p 198). No questions are to be asked of a tired guest on his arrival (p 200).

A distinguished guest used to be received by slaying an ox or cow for his entertainment. Viṇṇānesvara, following Viśva rūpa, interprets it as only signifying that such an animal is to be set apart for the guest, as if it was to be killed for him but not actually killed. In the only reference to *Kalvaryya* (inhibitions of our age) in his work, Laksmīdhara notes that the rule is obsolete in our age (p 190).

The general rule that the food of Vaisvadeva be given to *candalas* and others is used by Vasistha to allow even S'udrā guests to be fed with it before the Brāhmana (p 211)

The praise bestowed on the state of family life (*gārhashthya*) is due to its being the source of hospitality One who denies food for a guest does not deserve the name of householder (p 216)

Hospitality is an act of duty and not a matter of charity The host feeds the guest merely for his own good *Atithipujā* is a religious duty The hungry have to be fed to the best of one's resources Even the hermit (*vānaprastha*) is not immune from the obligation But, as observed the minimum is the supply of food Dharmasāstra condemns in the strongest terms heretics, who follow religions other than those of the Veda (*pākhandīnah*), those who neglect the duties of their stage of life (*āśrama*), viz, *vikarmasthah* those who make a parade of their devotion to Dharma, without really practising it (*dharma dhvajmah*), like the cat in the fable which professed to be an abstainer from mice (*baidālavratī*), vicious men (*vathah*), those who parade their dialectical powers by arguing against the Veda (*hantukāh*), and those who practise false humility, looking always downwards, like cranes (*bakavrttayah*) S'ātātapaḥ (p 193) enjoins the householder not to show them even verbal courtesy, and Laksmīdhara interprets it as implying that though denied the full hospitality rites, they should still be given food (*annadanamatram tu na nisiddhyate*, p 194) The householder who prepares food only for his own consumption and not for the gods manes and guests is condemned (p 215) in strong terms The "whole duty" of the householder is summed up by Yājñavalkya (p 218) as devotion to the wife (*bharyāratiḥ*) alone, purity of body and mind (*suci*), maintaining dependants (*bhṛtyabharana*) fondness for acts of hospitality or religion in which devotion (*sraddhā*) is vital, and non neglect of the five daily sacrifices of which *Vaisvadeva* is one

FOOD AND FEEDING (BHOJANAVIDHIH,
Parva 7, pp 217 335)

Every act of man is deemed a ritual This is a corollary

the individual soul (*jīvātman*) to the Absolute or Universal Soul (*Paramatman* or *Brahman*) The eater of the food, the food and the universal soul are one (p 229) The body is the frame for the residence of *Ātman* and it has to be sustained Food is the ambrosia (*amṛtam*) that sustains the body and the *atman* that dwells in it Accordingly, food is not to be treated as inanimate nourishment merely, but as *Brahman* This is why when one begins to eat he is enjoined to bow to it, with folded palms in the attitude of supplication (*prañjaliḥ*), and to recall that Food (*annam*) is *Viṣṇu*, as declared by Himself and that He commanded that he who gives Him as food, and he who consumes Him as food for the maintenance of the vital airs and life (*prāṇaya*) should constantly meditate on the unity and worship Him The eater is to hold the plate by the left hand and with the right palm should bend in supplication reciting the words "Thou Art Glory" (*tejosi*) The emphasis laid on purity of food (*aharasuddhi*) is due to this concept The *Chandogya Upaniṣad* (vii, 26, 2) lays down "From purity of food springs purity of mind (or disposition), from purity of mind springs firm remembrance of (the real Self), and when this is realized all knots that bind the soul to the world are unfastened" The ideas go to the dawn of Aryan history *Manu* declares that mortality overtook men through blemishes in food (V, 4) There is radiation of both good and bad influences from the human frame From the proximity of virtuous and austere men spring benignant influences, and the reverse from the proximity of vicious or unclean persons If eaters sit in a row the former purify the row (*pankti pāvanah*), and the latter contaminate it (*panktidūṣakāḥ*) This is the ground declared to be behind the rule that one should eat, not in an open place, but in an enclosed place (*samvṛte dese*)

Eating is regarded as *homa* or fire rite, the fire being regarded as within the eater As minute rules are laid down to ensure the success of *homa* or *yāga*, so similar rules are laid down for the way in which one should eat when food is served, how the plate is to be placed and what preliminary *mantras* are to be recited before eating begins As the fire receptacle in which offerings (*haviṣya*) are

poured, is placed over diagrams (*mandala*) drawn on the ground with flour, (in the form of squares, circles, half circles, crescents, triangles) so similar diagrams should be drawn and the eating plate placed thereon. The food is to be served with both hands, and iron should not be used in ladles or eating plates. The latter should not be of earthen ware or broken or what have been used by others if of base metals. The plate should not have been polluted (*upaghatadosa*, p 225), by the touch of unclean animals or even by their smelling it or touching it. Before eating begins, a prayer to Food as Viṣṇu should be muttered (p 225). Then the hymn to Food (*annasūktam*, pp 228 229) should be recited. Water should be sprinkled with the fingers in a circle around the food plate with the words "Ambrosia, thou art its receptacle" (*amṛto pastaranamasi*), and when the eating is finished the words "Thou art the cover of food" (*amṛtapīdhanamasi*). The recitation should be preceded by the *mantra* 'I sprinkle thee that art Truth (*satyam*) with *Rta* (the moral order of the Universe), in the morning meal, and "I sprinkle thee that art *Rta* with *Satyam*' in the evening meal. On both occasions the concluding words are the same. After this is done, and the security or purity of the food is ensured, and the food (*annam*) has been sprinkled over with clarified butter (as in all fire oblations, in which *havis* is so treated), the *pranava* and the three *vyahrtis* (representing the three worlds *Bhūh*, *Bhuvah*, and *Suvah*) should be muttered and followed by the invocation of the five vital airs, *prana*, *vyana*, *apana*, *samāna* and *udana* and the food morsel grasped by the forefinger and thumb (*anamikā* and *angustha*) should be put into the mouth with words *prānāya*, ending with the word "*svahā*" (to you). A fuller formula is given by Baudhāyana (pp 232 233) which is recited during *sraddhas*. The rite is termed *prānāhuti*. The Lord is described in the Upaniṣad as of the size of the thumb, though surpassing the universe in transcendence (p 234). This is why the morsel in *prānāhuti* has to be grasped by the thumb. Then the food may be eaten, using all fingers. As in a *homa*, what remains in an *ahuti* is unclean, so in eating, what remains after one has taken a bite should not be deposited again on the plate to be eaten subsequently. The process

of eating with the ceremonial is described as a "sacrifice to the Self" (*ātma yaga*)

Various rules are laid down as in *yajñas*, in regard to the directions to be faced by the eater (or sacrificer) He should normally face east Each direction, if faced, has a certain result, which those who aim at the result may adopt But as in the case of facing south, there may be both advantage (e g, fame) and disaster (*viz*, evil to the mother) In a *yajña* one does not talk Similarly, eating is a solemn affair and it should be done in silence (*maunam*) The insistence on wearing two cloths and of eating with wet feet, tying up the hair knot, and the prohibition of eating with loose hair and wet clothes or in a nude state, or in an unbecoming way of sitting, are all as in *yajñas* One does not sacrifice any where, and similarly eating on staircases, on terraces in boats, or sitting on bedsteads or on chairs is forbidden Nor should one eat seated on horseback etc (p 241) The time for eating follows similar procedure One should not eat at noon, or at sunset

Two meals a day are allowed The second should take place within an hour of sunset When eating with others, (but screened) one should not finish eating before others (*tvāraṇvītaḥ*, p 242) One should not enter the kitchen for eating in it (p 244) Anger, absence of mind and conversation are banned when eating (*Harīta*, p 244) If any one looks on when one eats he should also be given food (p 244) One should always share one's food with those who need it ' In a significant verse, *Hārīta* (p 244) compares the futility of cooking solely for oneself, with sex intercourse merely for its pleasure (and not for progeny, which is its real purpose) and learning the Veda for making a living by it (*vytyartham adhutam nūphalam*)

There are some interdictions of a social kind against eating on certain occasions e g when the kine and Brāhmanas are dead or in distress or when the king is dead or in distress, when any one in the village is dead and his body remains uncremated (p 248) Eating not only in company with the wife but in her presence is condemned, but allowed by Baudhāyana as a local (*unśāstraic*) usage of "the south" Eating during an eclipse is forbidden and at midnight (p 245) Commentators construe the prohibition of eating with a wife as applicable only

to a wife of a lower (*asavarna*) caste (p 249) Vasistha (p 249) retails a Vājasaneyā belief that eating of husband and wife together results in the birth of spiritless (*aviryavata*) offspring Harping on the idea of divine immanence which makes Viṣṇu identical with the eater and the food, *Viṣṇupurāṇa* (p 251) prescribes the recitation of a prayer to Viṣṇu at the end of the meal Eating in temples (which are holy places) or in unholy places like crematoria is forbidden A place of worship should not degenerate into a dining hall

The plates as well as the place where one has eaten should be well cleaned (*sammījya*) and after this is done the wife may eat Jayasvāmī (p 252) enjoins that what remains uneaten on the plate should be cast as an offering (*baḥi*) to the Rudras (*Raudrabāḥi*)

ACCEPTABLE AND UNACCEPTABLE FOOD (BHOJYĀBHOJYĀNI)

As regards those from whom a Brāhmana may take food Gautama (p 252) is liberal He allows him to accept food from any one of the first three *varnas*, who is well known for devotion to his enjoined duties (*prasastam sarvakarmasu*) The rule regarding acceptance of food from Kṣatriyas is restricted to only new moon and full moon days and from Vaiśyas to special occasions (*prakṛtesu*) by other writers (p 252) Āpastamba refers to the opinion (of Gautama) but rejects the acceptance of food by a Brāhmana from other *varnas* (p 253) Cooked food cannot be accepted by a Brāhmana from a S'ūdra (Manu, p. 254) The idea is elaborated by other *smṛtis* A 'twice born person' (*dvija*) who lives on S'ūdra food for six months becomes a S'ūdra The dictum of Angīras (p 256) that food obtained as gift by a Brāhmana from a S'ūdra but cooked in his own home may be accepted is restricted to food from *dāna* A relaxation is made by some *smṛtis* in favor of food obtained from one's own S'ūdra dependants, shepherds, cultivators, potters, barbers etc (p 257) Cows or gold may be given in return for the present (p 257) Yama holds that as waters from way side drains become pure by mingling with the water of rivers, so food and drink from S'ūdras become fit for his consumption when placed in a *dvija's* vessels (p 258)

The prohibition extends to physical and moral defectives as donors of food *e.g.*, madmen, eunuchs, harlots, thieves, singers, carpenters, usurers, one who is under a vow (*dikṣita*) the cursed (*abhisasta*), veterinary doctors, of women who are not free from pollution of confinement, washermen etc. The list is enlarged by analogy. The food of the king is interdicted to the Brāhmana (p 262). The food of a Brāhmana who teaches the Veda to a Sūdra or performs sacrifices for him is taboo. The food of corporations (*ganannam*) is prohibited (p 264). The hen pecked husband (*bharyajita*) is placed in the category, along with the man who maintains in his home his wife's paramour by Vasistha (p 264). Āpastamba bans the food of all artists (*śilpinaḥ*), all physicians, messengers of kings, an irregular renunciate (*avidhinā pravrajataḥ*) and bankrupts (p 265) and of persons under death pollution (p 268). The food of one who claims to be a householder but has not maintained the nuptial fire (*grhastagni*) is banned. The food of barren women is banned also, possibly under the view that they are accursed (p 269). The food of the professional mendicant, even if he be a Brāhmana, is to be rejected (p 271).

The food of a son in law is prohibited, as he is likened to Viṣṇu, and it is getting profit from an absolute gift (*kanyā danam*) but it may be accepted if the daughter has borne sons (p 273). On new moon days, food from others (*parānnam*) should not be accepted (p 274). When one can get his own food cooked in his own house, to accept food from others, without reason, is sinful (p 275). The taste for food from others should be rooted out (p 275). The Brāhmana must not degenerate into a cadger for food.

WHAT CANNOT BE EATEN (ABHAKSYĀNI)

The smṛtis give long lists of articles that cannot be eaten by *dvijas*. The types of food that are proscribed for *dvijah* are classed as five: that which is bad by its own nature, such as onions, leeks, garlic etc, (*jaṭidusta*), or things which have become objectionable on account of things done to them (*kriyadusta*), such as food articles touched by outcastes, (*candalas*), or articles which have gone bad by lapse of time

(*kaladusta*) like curds that have been kept long or sugared drinks that have fermented, things which are bad by reason of improper contact or association (*samsargāsrya dusta*) such as articles touched by *surā* or other forbidden articles and articles that are repulsive by themselves by nature, appearance or smell (*sahrilekha*) Aparārka (p 1157) adds to the number those which have lost their flavour (*rasadusta*) or *parigraha dusta*, i.e., bad as it comes from a person To the last class belong cooked food bought in the bazaar Things with repulsive names, or which looked like repulsive animals or which suggest blood or flesh among vegetables, and all resins (*niryasa*) are forbidden A food that has been cooked twice is to be rejected (as coming under *rasadusta*) Certain food articles are interdicted for parts of the day, such as milk by day and curds by night (p 282) Remnants of food eaten (*ucchista*) are banned Food contaminated by hair, maggots, insects, or which has been smelt by dogs or crows is banned also Food touched by a menstruous woman, or by a woman recently confined, or by persons under pollution by death not shared by the eater, is also forbidden Stale cooked rice and gruel that has turned sour (*sukta*) are banned (*paryusitam annam*) Food served by an unchaste woman (*pumscaḥ*) or by an irate woman (*kruddhā*) or handed over except through the principal doorway must be rejected too (p 289) But cold rice food dressed with curds and clarified butter may be taken (p 290) Food served with iron spoons or ladles or on iron plates, or in broken earthenware dishes, or served with one hand must be rejected, even if otherwise permissible (p 294) In case of dire necessity or as medicine prohibited articles of food are allowable

MILKS (DUGDHĀNI)

Milk is nature's ideal food It is the main support of life in infancy, and is held in esteem for offerings to gods But the milk of all animals have not the same ritualistic value, nor of the same animal at all times Human milk (*strīkṣīram*) cannot be given except to the infants of the woman from whom the milk is derived (p 295) The milk of one hoofed animals

and sheep's milk (*avika*) are forbidden (p 298) The milk of all forest animals (*āranyamga*) (with the exception of the buffalo) cannot be drunk Buffalo milk is however unfit for offerings to gods On the other hand the milk of the black uddered cow (*kapila*) is the best for use in worship, but cannot be used ordinarily for drink What remains of it after it is offered to the gods may be drunk The milk of a cow which had calved for ten (or, according to Hārīta) for seven nights after calving (p 296) cannot be drunk, nor of an animal in heat (*sandhini*) An animal with two calves (*yamasu*, p 295) cannot be milked for milk, and for two months after calving all the four nipples of the cow should be drained of milk (p 296) A calf should not be deprived of its mother's milk The milk of a cow which has lost its calf cannot be drunk, nor of one with a strange calf, or with a calf tied up but not allowed to suck its mother's udder Of milk products, milk should not be drunk, unflavoured with sugar or pepper by day, and curds at night Old curds are edible if seasoned with pepper (and salt) Unless used in making *madhuparka*, curds should not be consumed at the moment of starting on a journey (p 297) The S'ūdra must under no circumstances drink the milk of a *kapila* (black cow), and a Brāhmana can drink only such of its milk as remains after being offered to the sacred fire (or gods, *hutasesam*, p 297)

BIRDS AS FOOD (PAKSINAH)

The lists in smrtis of birds that may not be eaten are full But even then they are not exhaustive Some general indications of the birds to be rejected are given Carnivorous birds, and birds of prey are banned, *e g*, eagles, kites, vultures, cranes, ravens, herons, owls, birds that tear up their animal food with their beaks, those with red legs and beaks, those with webbed feet, domestic pets like parrots and *minas* Starlings and sparrows, the Brahmany duck, and the swan Birds which live by pecking at village refuse, like the village or domestic fowl, are banned but wild fowl is not The idea is that they are unclean eaters, like the village pig (*grāma sūkara*) which is banned for eating, while the wild

pig and hog (*varāha*) are not Yama allows peacocks to be eaten (p 303) Unknown or unidentifiable birds should not be eaten

OTHER ANIMALS (PAŚAVAHA)

Human flesh is forbidden (p 304) Cannibalism as part of witchcraft (e.g. sale of human flesh by Mādhava in Bhava bhūti's *Mālatī Madhava* to secure his love) and as a repulsive food of religious perverts like the *Aghorapanthins* has been known in India Hence the prohibition Monkeys with human faces or black faced monkeys with long tails (i.e., baboons, (*go langūla*) cannot be eaten Carnivores like the lion, tiger, bear, panther (*dvīpī*) and leopard are obviously rejectable, as are dogs, jackals, foxes and wolves Among domesticated animals, the cow and bull, camels, asses, mules, horses, and elephants (*kuñjara*) cannot be eaten The flesh of the rhinoceros (*khatga*) and of the village pig are condemned by some and allowed by other authorities, and an option to use or reject them exists, according to Lakṣmīdhara (p 305) In edible animals, the flesh that have died of themselves, the haunches, the wombs and entrails are banned (p 305) Rats, mice, snakes and boas and lizards are banned (p 303) Dry flesh cannot be taken (p 305) Solitary animals (*ekacara*) cannot be eaten (p 306) Manu declares that all five toed animals (*pañcanakṣaḥ*) are banned for eating except the hedgehog (*śvavidh*), the porcupine (*śalyaka*), the iguana, the tortoise and the rhinoceros The exception in favor of five five toed animals is old and is mentioned in the *Ramayana* (*Kiskindhākanda*, XVII, 39) and the five omit the rhinoceros Other herbivorous wild animals can be eaten

FISH (MATSYĀH)

Fish eating was apparently common, as was to be expected in riverain tracts But as fish eat all flesh thrown into water, they are described as omnivorous (*sarvadaḥ*, p 308) Fish with frightful or man like heads or snake like heads are banned by Āpastamba (p 308) Yama condemns the eating of alligators

and crocodiles, (*nakra*, *makara*), the Gangetic porpoise (*śiśumara*), crabs (*karkataka*), the leech (*śalauka*), water snakes, and the eel (*varm*). All boneless or spineless fish are to be rejected by the *dvija* for food (p 309). Manu (V, 16) declares that the fish named *pathina*, and *rohita* can be eaten, as they are recommended for offerings to gods and manes, as well as all spined fish, and especially *rajiva* and *śimhatunda* (p 310). All allowable fish are edible by all *varnas* (p 311).

MEAT EATING PROS AND CONS FOR (MĀMSABHAKSANA VARJANA VIDHI)

Meat eating is possible only by the slaying of the animals that are to be eaten. Such killing must cause them torture (*himsa*). The questions of flesh eating and abstention from cruelty to animals (*ahimsā*) are bound together. Lakṣmīdhara deals with the two in sequence (pp 311-326, 326-330). Anaesthetics being unknown in the past, all killing, when made a religious duty, must entail *himsā*, and a violation of the ethical code of Dharma in which *a himsa* is placed at the top. Certain kinds of animal slaughter for food, like that of the big bull (*mahokṣa*) for a distinguished guest, enjoined by Vasiṣṭha (*op cit* p 328) are explained away by Lakṣmīdhara as unallowable in our times and as permissible only in a former time cycle (*yugantara*). In *S'raddhakāṇḍa* and in *Grhasthakāṇḍa*, when dealing with meat for the invited guests who represent the manes, and for *yajñas*, he has cited exhaustively *smṛti* dicta enjoining the use of flesh generally or of particular types. Consistently with this position, he cites authorities to show that needless animal slaughter (*vrtha śasughna*) is condemnable and ensures for him, who perpetrates it, detention in hell for as many years as there were hairs on the bodies of the animals slain (p 329). He cites the dictum of Hārīta (p 330) that he who does to others what he wishes done to him, in welfare, attains Heaven. No one likes to be killed and he should abstain from killing.

There is an apparent divergence of view in regard to the permissibility of meat eating (*mamsa bhakṣana*) in *smṛtis*. If the method of presentation of the authorities and their interpretation be correctly grasped, there will be no apparent

inconsistency in the recital of opposed views The arguments adduced in favor of meat eating are stated first and those against it in the end of the section This will be taken as meaning that the latter prevails in the author's view

The case for meat eating is succinctly given by Manu (p 312) God (Prajāpati) created the world, consisting of movable and immovable things, for the sustenance of the vital spirit as its sustenance The food for moving creatures is found in vegetation and minerals (*acaresu*) "for those with teeth in those without them," for those with hands in those without them (*e g*, fish), for the heroic in the timid God created both the eater and the animals that are eaten By eating meat one does not incur sin It is a divine command that animals may be killed for sacrifice (*yajñaya*) To kill for other purposes is demonic If one secures meat either by purchase or by his own (valour) and eats it after it has been offered to gods and manes and in sacrifices, he incurs no blame The *Mahābhārata* asserts that hunting wild game is an act of valour of Kṣatriyas and does not make them blameworthy (p 314) Yājñavalkya permits meat when life is in danger for want of it (as in hunger or disease), or in *śraddhas*, when after purification it is offered to the presiding guests (*devya*) who desire it, or in offerings to gods and the manes To eat what remains after these are satisfied entails, he maintains, no blame (p 314) Bṛhaspati condemns only the use of meat on other occasions than these (p 316) The guest at a *śraddha* who declines to eat the proffered meat goes to Hell (p 317) Manu declares that he is reborn as an animal (*pasutam yatī pretya*, p 318) after death Āpastamba only condemns the eating of the flesh of animals killed for the sake of killing only (p 319) Only he who feeds his own flesh with other flesh except for religious reasons, commits sin (p 320) The impurity of secular meat eating cannot be washed away by mere rinsing the mouth with water, and the gods laugh at the attempt (p 320)

The position in regard to flesh eating is stated shortly by Devala (p 321) eating flesh for sustaining one's own body is a cause of sin (*kāṣṭham, i e*, *pāpāhetukam*) and is akin to the habits of the tiger (*vyāladharma*) Not only he who eats flesh but he who prescribes the eating (*anumanīā*), he who sanctions

it (*visasita*), the butcher (*nihanta*), the purchaser and seller of the flesh (*kṛyavikrayi*) are all "killers" as much as he who eats flesh, and the sin is divided between them (p 322) Manu declares that it is devilish to eat meat, (*ṇisacavat*), and the eating makes a person unpopular (*lokesu aprīyatām yati*) and infects the eater with disease (V, 20) Not to eat flesh is to acquire spiritual merit, like the doing of an *asvamedha*! A long quotation from the *Mahabharata* (pp 325 6) gives the names of great kings who attained merit by not eating *unlawful* flesh, for it includes names of persons who performed many sacrifices involving the killing of animals The position of Dharmasāstra is stated succinctly by Bṛhaspati drink (*madya*), flesh and sex intercourse (*maithunam*) yield pleasure to living creatures, but abstaining from them except when lawfully ordained leads to heaven (p 326) This is a repetition of Manu's dictum, with which Lakṣmīdhara closes the section there is no sin in flesh eating, nor in drinking intoxicants or in sex intercourse, for these are natural to living beings, but abstention from them is most beneficial

ON HIMSĀ TO ANIMALS

Paśuhimsa stands for animal slaughter, as killing involves cruelty and pain The justification for animal slaying in sacrifices is that it is enjoined, and animals are created for the purpose just as plants and trees are, and their slaughter in sacrifice or for making *madhuparka*, *soma* sacrifice, and in the worship of gods and manes is lawful, and such pain (*himsa*) as it causes animals is set off by the salvation (*parām gatim*) it ensures the victims (p 328) The *himsā* enjoined by the Veda should therefore be construed as a *himsā* Even in distress (*apadyapi*) one should not cause suffering (*himsā*) not thus sanctioned by the Veda It is preferable to make substitutes for the victim by flour or butter (p 329), Manu indicates the value of such representation of living victims in even sacrifices by declaring that by not killing victims or making them suffer, one attains without effort (*ayatnena*) the fruit of offering a living victim (p 330) One should view others as one views himself

It is noteworthy that as a strict interpreter of the *smṛtis*, Lakṣmīdhara has indicated in *S'rāddhakānda* the benefits held out by offering the invited guests flesh of different kinds side by side with the specification of non flesh food

INTOXICANT DRINKS (MADYĀNI)

Different kinds of fermented drinks were in use in ancient India, and about ten are named in *smṛtis*. Some of these are prescribed for use in sacrifices like the *Sautramani* (See Kane, *HDS*, II, p 1227). The sāstraic conception of liquor is that it is *like* the dirt (*malam*) of flesh, and so equally condemnable, except when its use is specifically ordained. It is noteworthy that Soma is not classed as a drink. Drinking fermented liquor is prohibited for all *dvijas*. A Brāhmaṇa who recited the Veda, when drunk, is hateful (p 331) and is beyond redemption. Liquor cannot be drunk, or given or received without sin (p 332). It is not applicable to S'ūdras.

DUTIES FOLLOWING EATING (BHOJANOTTARAKARMA)

The meal of the day is in the fifth watch, *i e* between noon and 1.30 p.m. After the meal for the next two *muhūrtas*, rest is recommended, with recalling in memory the Veda or reading epics or Purāṇas, as sleeping by day is interdicted. When it is dusk, the householder should perform the evening *sandhya* followed by the daily fire rites. *Dvijas* should not go to sleep in the *pūrvavarati*, *i e* before 9 p.m. The night meal is to be taken in the second *muhūrta* of the night. Six hours sleep (*yāmadhvaya*) is allowed to the householder at night, *i e* he can sleep till about an hour and a half before dawn.

THE ROUTINE OF THE NIGHT (RĀTRI KṚTYĀNI)

The first and last quarters of the night are not strictly deemed parts of the day, and night proper is the intervening eight hours. During these six are to be for sleep. The rules laid down for the manner of sleeping are partly hygienic and partly empirical, but all are clothed with authority.

The rules are for the married householder (*gṛhi*) and not for the celibate and renunciate, whose routine is separately given in *Brahmacarikāṇḍa* and *Mokṣakāṇḍa*

One should sleep on a cot (*śayya*) of wood. It should be level, not too wide, nor broken (*nā bhagṇam*), nor dirty nor infested by lice or bugs (*janṭumayi*). It should have no canopy (*anāvṛta*). His head should be on the east end of the bed or the south end, never the north end. Though one must wash his feet after supper and clean his mouth and purify himself, he should not sleep with wet feet. One should not sleep naked, nor in a place where there are women or people who are restless at night, nor in a damp place. He must not sleep above ashes, or in the open, or on a mountain top, or in a stable, or in a cremation ground, or near a fire place, or in a granary, or a temple or building dedicated to gods. The bedstead should not be one made of wood from a tree that has been struck by lightning, or has been partly burnt or a bedstead made of *palāśa* wood, or of a tree that has been artificially watered. One should not go to sleep at the meeting point of day and night (*sandhya*). Nor should one talk loud at night after sleeping time. One must not sleep when "impure" (*asuciḥ*, p. 337), nor near a place in which noisy festivities are going on (*rabhasotsava*). In a deserted house, one should not sleep alone (p. 338). The head should not be anointed when sleeping. A bedstead used by others should be used only after it is washed. Baudhāyana denies entry to Heaven to those who are addicted to sleeping by day (p. 338). One should not sleep in the morning hours (*prage*, p. 337).

CONNUBIAL INTERCOURSE

Marriage is not to be regarded as opening the door to a life of sexual indulgence of the married pair, but as sanction for the duty of preparing for the birth of progeny to carry on the line. The sanctification of human birth, as the means of attaining by self effort, to greater heights than even the gods can climb to in the spiritual world, makes it a duty for every man to ensure the continuity of his line. Perpetual celibacy is condemned, except in regard to the rare cases of those who

are from birth so ascetic in outlook and temperament that a married life will be intolerable to them. Forcing such persons into wedlock will be hard on their partners. Insistence by Dharmasāstra (see *Moksakānda*, pp 12, 30) on the rule that one should proceed step by step onwards to renunciation, (*asrāmāt asramam gacchet*) is to ensure that no member of society, especially in so small and select a body as the Brāhmana community to which alone the last *asrama* (i.e., *sanyāsa*) is open misses his duty to it as well as to those who have made the physical and spiritual conservation and continuation of society possible, viz., the ancestor group and the sages. Such duty can be discharged only by begetting sons in lawful wedlock on *savarna* wives.

The night is the period for sex relations. Coition by day is forbidden (*na diva marthunam vrajet*, p 348). The aim of the union of wife and husband is impregnation. Where such impregnation is not possible, sex intercourse is forbidden. Thus, one should not have intercourse with an immature wife (*na ayogyaya i.e. na kanyaya, na kanyam shisyet*, p 347), with women who are ill (*na rogārtam*, p 348). Nor should one have intercourse when he is himself seized with illness (*rogartah*, p 348), intercourse with a woman, who is already *enceinte* (*garbhini*, p 349) or who has passed the menopause age (*vayodhikā i.e. uparata rajaska*, p 349). The prohibition of intercourse with a wife who is in menses is dictated by the same principle, as well as the disgust which such intercourse might arouse and prevent future sex relations. Many texts are cited to support this inhibition. On the same ground, the husband is enjoined every night to adorn himself for the pleasure of his wife (*sadā nisāyam daran prati alankurvita*, p 338).

The lure of sex is difficult to resist. This is why prohibitions (as in the case of union with women in menses, and the detailed rules containing the restrictions imposed on such women during the period) are stated with emphasis, and are supported by many authorities. Hārīta has condemned (*Supra* p 244) marriage solely for sex pleasure (*ratī*).

The first impregnation is a *samskara* (sacrament). The husband has to approach the wife with due solemnity, on the occasion, and wearing his sacred thread in the proper way

(*upavṛta*), and after reciting Vedic prayers, commence the sex act. On subsequent occasions, when intercourse takes place, at stated or lawful occasions, the recitation of prayers is not insisted on, but the woman and the husband are both besprinkled with water of purification, and after the intercourse the man cleanses himself ceremoniously either by baths or sprinkling, while in the case of the wife such purification is not necessary (p 344, and *sayanād utthita nārī śuciḥ, syad asuciḥ pumān*, p 345). After intercourse the process of purification should not be delayed (*na vilambet* p 345). The two should lie together only till the intercourse is over, and then go to separate beds (*tato nānā*, p 344). Only one union a night is properly admissible, and the two should not lie together all night (p 344).

Abnormal sex gratification (e g, *mukha marthunam*, p 350). In *Kamasāstra* even forbidden practices are described, though not commended, as affording pleasure. Dharmasāstra will not allow or condone them.

Women have a fertile as well as an infertile period. The first is for sixteen days after the appearance of menses. Out of this period, the first four days are excluded as those of menses. The remainder of the interval between menstruation and menstruation is deemed an infertile period. Union during this interval is allowed if the wife so wishes it, but is not commended. Various rules of an empirical nature are laid down as regards the days, reckoned from menses, in which union is capable of promoting male or female progeny, and happiness and longevity for the offspring or the reverse. Similarly, union during certain asterisms is regarded as inadvisable. On *parvas* i e the new moon, the full moon, the days of the entry of the Sun into a new sign or *samkramana*, the eighth and fourteenth days of the lunar fortnight, as well as on fast days, the days on which one has celebrated a *śrāddha*, or has officiated as a guest at it, or when he is under a vow or is under the inhibitions imposed on him as a sacrificer (p 348). That no chance of pregnancy may be missed (in as much as the *ovum* appears only once a month) the husband is enjoined sternly not to miss union as soon as the wife passes the period of uncleanness, i e not to miss the fourth night after menses, when she would have had her bath. This is a duty so grave that when Dilīpa

was hastening home to meet his wife that night, he missed making his homage to the Divine Surabhī, and earned her curse that made his wife barren, till the offence was expiated (see *Raghuvamśa*, I, 77) But the union, according to Gautama, is interdicted, even on this fourth day, if it happens to be one of the nights declared objectionable for unions (p 346) The failure of a husband to unite with the wife in the fertile and allowable periods, and the denial of marital rights to the husband by the wife during those occasions are both sinful (Devala, p 353) The husband who has failed his wife for three years, after she has attained puberty is equal in sin to one who has killed a Brāhmana (346) Unnatural unions and scattering the seed in improper places are equally sinful (p 346)

The same principle underlies, along with considerations of hygiene and psychological effects on the wife, the rules regulating the places where sex union is interdicted Thus, temples (*devāyatana*), cremation grounds, abandoned shrines (*sūnyalaya*) or vacant houses, the shadow of trees, etc are condemned (p 348) Union on days when either party has had an oil bath is also forbidden (*nābhyaktam*, *nabhyaktah*, p 348)

The texts stating that girls and boys are born if the union takes place on certain conjunctions, and that sick or deformed children are born similarly if unions take place on condemned nights, are to be treated as *arthavada* i.e. not mandatory rules

DUTIES OF MENSTRUOUS WOMEN (RAJASVALĀ DHARMA)

The appearance of menses in women has been a riddle to people from the dawn of society In Africa, among the savage tribes the girls, who have just menstruated, are secluded and kept apart in dark apartments for a whole year (See Frazer, *Golden Bough*)¹ The French historian, Michelet in a rhapsodical work on *Woman* described the menstrual flow as the bleeding of Love!² In India, it has been regarded as a mystery also, but not as the beginning of misfortune Laksmī dhara retails in two extracts an old Vedic legend that menstruation and the consequent impurity, which makes the women in

¹ *Golden Bough* vol. vii p 27

² *L. Amour*

the monthly flow, like *candali* women, and like them untouchable (*asprisyā*) and unapproachable, get this liability for monthly bleeding and impurity, in return for a boon from Indra, who had just slain Vṛtra, the Brāhmaṇa Asura and been tainted with the sin of *brahmahatyā* therefrom (see Vasistha and Paithīnisi, pp 351 352) As the food of a person who has committed *brahmahatyā* is not fit to eat, so is that of a *rajasvalā* (p 351) They are to be excluded during the period of impurity from all social and sacred rites and duties The rules are based on such beliefs

A woman on menstruation should sleep on the ground (and not on a cot or mattress) She must eat on an earthen plate or an iron plate (p 350) She should continue to wear for three nights her stained clothes, and during the period should not bathe (*nā snāyāt*, p 352) She should not anoint herself, nor cut her nails, nor sleep by day, nor clean her teeth, nor eat meat, nor look at the planets in the sky, nor at flowers meant for daily worship, nor ignite a fire, nor smile (*nā haset*), nor busy herself with household duties (p 351) Nor should she be embraced nor embrace her husband (*nabhyamjyat*, *abhyañjanam* being interpreted by Laksmīdhara as *alīnganam*) Paithīnisi fore casts for each violation of rule a bad effect on the offspring that are born in pregnancy after the flow stops (p 353)

OCCASIONAL DUTIES PARVAKṚTYĀNI (DUTIES IN PARVAS)

The obligations of day to day life (*ahnikā*), especially to the *devī*, having been described, Laksmīdhara proceeds to deal with those that spring from special occasions The first set of these relate to certain occasions, of a recurring nature termed *parvāni* *Viṣṇupurāṇa* (p 357) defines *parvas* as consisting of the new moon day (*amavāsya*) the day of the full moon (*purnamī*), the eighth and fourteenth days (*astami*, *caturdaśī*) of the lunar fortnights, both dark and bright (*kṛṣṇa*, *sukla*) and the entry of the Sun into a new sign of the Zodiac (*ravisamkramana*) These make seven days a month The new moon marks the conjunction of the sun and the moon, and, Āpastamba (p 355) points out that one should "protect himself" by

practising abstinence from sex intercourse (*brahmacarya*) on the day to please the two orbs, which guard men by day and night respectively. On the *parva* days, one should perform propitiatory fire rites, using husked but unbroken rice (*akṣata*) as the fire offering (p 355). The *homa* should be to Sāvitrī with the Gāyatrī *mantra*. This forms the rite of propitiation. Among abstentions to be practised on *parva* dates, especially on new moon and full moon days, are abstinence from sex intercourse, from anointing oneself, shaving, consumption of meat (*mamsāsānam*) and Vedic study. The cutting of grass and of plants is also forbidden on those days. These are days on which rites to the manes (which are *śrāddhas* or substitutes for them) have to be done, and on such days the interdiction of sex intercourse among all participants is absolute. The sixth and seventh days of the lunar fortnight are added to the number of days of self protection by purity by some authorities. Similar inhibitions of shaving, coition and anointing are to be practised on days marked as *nanda*, *bhadra*, *rikta*, *jaya*, and *pūrṇa*. An oil bath is forbidden on Sundays and Tuesdays, shaving on Fridays and intercourse with a wife on Wednesdays. On the asterisms *citra*, *hasta* and *śravana* no anointing the head, no shave on the first day of the lunar fortnight (*pratipad*) and the asterism *Viśakha*, no meat on the asterisms *Mṛga* *Mūla* and the *Bhādrapadas* (25th and 26th in sequence, known as *Pūrva* and *Uttara Bhādrapada*) and no sex intercourse on the asterisms *Magha*, *Kṛtikā* and *Uttara* (p 358). As some of these may not coincide with other inhibited occasions, it will imply a considerable part of a month will be free of the prohibited acts. Similar restrictions are attached to certain months (p 360).

DETERMINATION OF SOLAR MONTH BEGINNING AND DUTIES APPERTAINING TO THE OCCASION

The entry of the Sun into a new sign may take place on any day of the lunar fortnight or in any asterism. The duties to be discharged on the occasion of the entry (*Samkramana*) depend on the conjunctions of the three. The beneficial period of *sankrānti* (crossing into a new sign) is known as *puṇyakāla*, as

rites or acts done within the period give great advantage. Such times extend to about 16 *nāḍikas* before and after the *sankranti*. If the transit takes place before midnight, the rites may be done the previous day, and the next day if it occurs after midnight. In the case of the transit to *Karkatakam* and *Makaram* (in July and January), the *punyakala* is extended. Gifts, worship as well as propitiation (*tarpana*) of the manes have to be done within the *punyakala*. In a year there are twelve *sankrantis* even in years in which an intercalary month (*adhimāsa*) occurs (p. 361). The twelve are reclassified as seven, and each of the seven represents a transit in certain asterisms, which are specified. The transit into the signs *Dhanus*, *Mithuna*, *Kanya* and *Mina* is known as *Sadasṛi* and that into *Vṛṣabha*, *Vṛścika*, *Kumbha* and *Simha* as *Viśnupādi*. At the beginning of the solstices (*ayanadau*) the making of gifts and special acts of worship of specified deities are meritorious and bring good fortune to those who do them (pp. 366-366). On the occasion of the auspicious *uttarayana*, the making of gifts of precious stones is praised (p. 366). If a *samkrāma* takes place in the eleventh lunar day of a bright fortnight, it is specially meritorious.

A general rule in regard to inhibitions is that they relate only to the actual time of the conjunctions and not to the entire day as in the case of the days, like the new moon and *astami* in which *śrāddhas* have to be done, when the inhibitions apply to the entire day and night.

ECLIPSES (GRAHANA) AND THEIR DUTIES

In the case of the entry of the Sun into a new sign (*sankranti*) the powerful time is sixteen *nāḍikas* before and after the transit. In the case of eclipses, the *punyakāla* is the actual time of the obscuration of the Sun or the Moon, and the act of obscuration must be visible. Accordingly if the eclipse takes place when the sky is clouded and neither the sun nor the moon (as the case may be) is visible, the baths and other rites for eclipse should not be done (p. 369). In the same manner an eclipse which is invisible in any part of the country is not to be taken as operative in that area. The emphasis is

on visual perception (*darsana*) Accordingly, if the solar eclipse is not over at sunset, *i e* the full released solar disc is not visible before sunset, the rites should be done and food taken only after sunrise next morning, and so also with the lunar eclipse During and for some *muhūrtas* before an eclipse eating is interdicted In a lunar eclipse, eating is permitted, if the eclipse is over before *mahānisā*, *i e* the period of four *muhūrtas* or about three hours after midnight (p 370) Fasting on the night or day prior to a solar or lunar eclipse, as on the night prior to a *śrāddha* is a duty (p 369)

Bathing in certain holy rivers is specially commended on the occasion of an eclipse occurring in specific months *e g* an eclipse in *Kārtika* (November December) gives special power to a bath in *Prayaga* at the confluence of the Ganges and the Jumna, in the month of *Pausa*, the Narmadā is specially attractive during eclipses

ANNIVERSARY OF YUGA CREATION (YUGĀDI)

The four cyclic periods or *yugas* began on certain dates The recurrence of these dates is meritorious A *śrāddha* done on the anniversary of the beginning or the end of a *yuga* (which will be the date of the beginning of the next *yuga*) is specially commended (p 372)

OCCASIONAL DUTIES, DUTIES ON SPECIFIED LUNAR DAYS (TITHIKRITYĀNI)

To this section of his work, Laksmīdhara has given the title of *Niyatakāla kānda* *i e* the section dealing with action required as enjoined on specified days or occasions Others, who deal only with the acts enjoined for daily performance, call that part of the exposition *Āhnika*, *i e* what pertains to the days The two fortnights, dark and bright, are divided into thirty parts, each of which is known as a *tithi* On certain *tithis*, certain rites have to be done, or may be done for specified good results or for averting evil results or misfortune, or overcoming the pull of sin In the longest section (*parva*) of this *kānda*, an indication of these is given, mainly on Purāṇic authority The months dealt with are lunar, and begin with *Caritra*

In the first day after the beginning of the month of *Cartra* an elaborate *pūjā* to Brahma the Creator, and every god, demigod, supernatural power and personified directions, stages of time, etc has to be done. This is because, the world was created at sun rise of the first white (*Sukla*) *tithi* of this month. The list ends with Viṣṇu as multiform deity (*bahurūpaya Viṣṇave*, p 380). On the fifth bright *tithi* of the month, termed *S'rīpāñcamī*, the goddess Lakṣmī is to be propitiated. On the sixth *tithi* Skanda is to be worshipped. A live cock is to be offered (*kukkuta*) to the god, to play with (p 383). All white *S'astis* are sacred to this god (p 383). On the ninth *tithi*, Bhadrakālī is to be worshipped, and on the twelfth, Viṣṇu in the forenoon and the god Kāma in the afternoon (p 384). The cool water used for the worship of Kāma at night is to be used for the bath of the worshipper's spouse before day break next day, and both the husband and wife should continue the *pūjā* on the thirteenth *tithi*.

In the month of *Vaisakha*, the third day of the bright fortnight is the anniversary of the beginning of *Krtayuga* (the Golden Age). The seventh day is the anniversary of the beginning of *Kalyuga*, and the goddess of the river Gangā is to be worshipped then. The full moon of the month is dedicated to Dharma (p 387).

In the month of *Jyestha*, on the fourth and eighth bright days, Satī Devī (the predecessor of Pārvatī) and *S'uklā Devī* are to be worshipped (p 389). In the month of *Āsādhā*, on the day in which the asterism *Svātī* occurs, Vāyu and Garuda are to be worshipped (p 397). On the "bright" *Ekādaśī* of this month Viṣṇu is to be worshipped and the next day *S'iva* (p 391). *Dakṣiṇayana* occurs in this month, and the usual rites to the manes must be done then.

In the next month of *S'rāvana*, on the day in which the asterism *Rohini* and *S'ravana* occur, the Prajāpati Kāśyapa and Hayagrīva (an incarnation of Viṣṇu) are to be worshipped (p 394). The eighth day of the dark fortnight in this month is *Janmāṣṭamī*, the birthday of *S'rī Kṛṣṇa*, one of the chief festive occasions of the year.

In the month of *Bhādrapada*, the New Moon is that which marks the end of the fortnight that is sacred to the Manes (*pitr̥pakṣa*). It is specially sacred to the Manes, and is to be

celebrated with a real *śrāddha* (p 396) The fifth day of the bright half of the month is dedicated to the 'blue elephant' (*mūlanaga*) worship (p 396) (It is also termed *Ratipañcamī*) The sixth and seventh days are devoted to the worship of Skanda The eighth, ninth and tenth days of the bright half of the next month of *Āsvayuja* are dedicated to the worship of Durgā (with the slaughter of rams and buffaloes), Sarasvatī and Laksmī respectively (p 401) (The period ending with the tenth day is known as *Dasarā* or *Navaratri*) The tenth day is termed now *Vijayadasami*¹ and has been regarded as ensuring victory for any army that marches forward (*vijaya yatra*) on this day It is also now held to be auspicious for the initiation of boys into letters (*vidyārambha*) The fourteenth 'dark' night of *Āsvayuja* is *Narakacaturdaśī*, and the early morning last part of the night is termed *Dīpāvalī* now, and is devoted to auspicious baths, wearing new clothes and gambling for luck, as it is a Laksmī worship day (pp 421 422) The fifth bright day of *Marga śrīsa* month is *Nagapāñcamī*, dedicated to snake worship The seventh is *Mitrāsaptamī*, dedicated to Sun worship The full moon day of the month is dedicated to illumination of temples of Viṣṇu and Śiva and of houses, backyards etc Skanda, born in *Kṛttikā* is to be propitiated and sugared condiments are to be eaten (p 430) The famous *Vaikuṇṭha Ekadśī*, which comes on the eleventh bright day of the next month of *Pauṣa* is simply stated as devoted to the worship of Viṣṇu as fast day, in the long passage from *Brahmapurāṇa* cited by Lakṣmīdhara (p 434) It probably reflects a change effected by time in the emphasis placed on specific days In the dark eighth day of the next month of *Māgha*, celebrating a *śrāddha* with flesh food is specially commended (p 435)

The full moon day of *Māgha* is specially sacred to Viṣṇu (p 434) as that day marks the conjunction of the full moon with the asterism *Puṣya*, a moment in which the goddess of prosperity (*Laksmī*) deserted her consort Viṣṇu, and was reunited with Him by the spiritual power of Indra, Soma and Brhaspati on this day (p 435) Kings must make a ceremonious bath on this day (p 435) The twelfth dark day of the month of

¹ It is named *Vijayādasami* by the *Nirṇayasindhu* p 140 (ed Nirṇaya sagara Press, 1926)

Māgha is that on which Yama dedicated the *tila* seed, and Viṣṇu's body gave forth the seed (p 436), which accounts for their sanctity on the fourteenth dark night (p 436) Yama is to be worshipped on this day too (p 436) The seventh day of the bright half of *Māgha* is termed *rathasaptamī*, and is sacred to the Sun (p 438) The eighth day of the dark fortnight of *Phalguna* marks anniversary of the birth of *Sītā*, the wife of *S'ri Rāma* It is also the day on which Viṣṇu created the Earth (*Mahī* p 441) and authorized the *Prajāpati* *Dakṣa* to fill it with life *Sītā* should be worshipped on this day, as well as the next day, and at night the houses should be illuminated with countless lamps (*dīpāḥ sataśahasah*, p 441)

On the first dark day of *Caritra*, one should witness the dances and songs of aboriginal tribes (*Jhalla mallanatanam kausalam*, p 443)—and the festivities should go on for four days On the fifth "dark day, the Earth (termed *Kasmīra*, and explained by *Candesvara* as "*Dharitṛī*") becomes covered with dirt and is like a menstruous woman (*rajasvala*) Women should make images of the goddess of the Earth in stone, anoint and bathe the image, after clothing and decorating it for three days (p 443), and on the fourth day the image should be bathed by *Brāhmanas* (*dvijaḥ snāpyah*), and the Earth goddess should then be worshipped *Brāhmanas* should abstain from Vedic study on the day, and on the afternoon of the fourth day, the images should be thrown out of the windows by the women who had worshipped them (p 446) The fourteenth dark day of *Caritra* is a "goblins' day" and they should be propitiated by day, and at night one must keep awake watching the dances of harlots (*pumscaṭī nrtyam*, p 446), and sex intercourse that night is interdicted Offerings of meat and liquor should be laid in the junction of roads, under trees in temples, on terraces, and in cremation grounds for the goblins (*pisācaḥ*)

A curious rite that is recommended on the new moon of *Caritra* is the giving of plenty of food to dogs, after the Manes had been duly propitiated with *śraddhas* on that day A legend that accounts for this is that two dogs were born in the family of *Vaivasavata*, and obtained the boon of plentiful food on this day, from Viṣṇu (p 446)

The section ends with the direction that the annual birth day of every one should be celebrated by him, after baths and worship, of the Ācārya, the gods, the Sacred Fire (Agni) and Brāhmanas, as well as the presiding deity of one's natal asterism, parents (*pitaraṁ*) and the Creator (*Devaḥ Prajāpatiḥ*, p 447) The celebration partakes of the character of both a propitiatory rite and of a thanksgiving

Most of the rites that are mentioned in this *parva* are to be accompanied, where possible, with music, vocal and instrumental, dancing, feeding of Brāhmanas, and giving them clothing and presents, as well as feeding and entertaining relations The benefits held out to the celebrant are averting misfortune and bringing in luck and specific good things The indication in every case of a *phala* for the function shows that the acts are *kāmya*, not *nitya* They are not obligatory and are to be done only by those who wish to profit by doing them They are therefore on a lower plane than the enjoined daily rites (*ahnika kṛtyam*) to which the earlier *parvas* are devoted, and of the periodical or occasional (*namuttika*) rites or duties like *śraddha* or the worship of the Fire daily It is noteworthy that no Smṛti or Vedic authority is cited for the ceremonies mentioned in this *parva*, but the Purāṇas, which are cited as recommending them, are among the sources of Dharma Their validity cannot be therefore questioned

OTHER PROPITIATORY RITES (PARVA 11)

Agastya, the famous sage, who is said to have humbled the Vindhya mountain and made it bend low in homage to him and remain so for ever, who destroyed the demons Vatāpi and Ilvala, when moving in the Dakhan, and is pre eminently the patron sage of the South, is identified with Canopus, a star of the first magnitude in the Southern constellation Argo He may be regarded as the Regent of Canopus, just as Śukra, is regarded as the patron sage of the planet Venus, and Brhaspati, as the Regent of the planet Jupiter A sage, who comes as a visitor, must be received with honour He must be offered *arghyam*, water, after his feet have been washed with water (*pādyaṁ*) given for the purpose The *arghya* water

may contain flowers When so received and respected, the sages are pleased and confer boons on their host The rise of Canopus heralds the cold season It means therefore welcoming the sage who presides over the star, (Agastya) whose rise coincides with a happy season, and which may be regarded as its cause

In the first part of this *parva*, the way in which Agastya, the star, is to be propitiated when it is seen in the sky is given The floods abate by the time the star rises, and becomes visible in the southern hemisphere, and the placidity is said to be due to the Sage

The section of the *parva* therefore deals with the propitiation of regents of a star and two planets Like Venus (S'ukra) Agastya is a morning star So, before dawn, the worshipper must bathe, purify himself and decorated, start the welcome to the sage star He instals in the mouth of a jar (*kumbha*), which is unbroken (*avrana*), the image of Divine Person (*Purusa*), of the size of a finger (*angustamatra*) with four arms (or faces), and extended arms The image should be of gold The jar should be filled with water, covered with flowers and wound round with cloths (*vastra*, like a deity) and accompanied' by a copper vessel containing clarified butter (p 448) The worshipper should face the south (the direction of the star) and offer to Agastya white flowers along with *arghya* by scattering the water in the direction of the star Agastya is said to have been born of the gods Mitra and Varuna who, on sight of the divine Apsaras involuntarily emitted their semen Part of the seed fell into a pot (*kumbha*) and Agastya is accordingly hymned as the son of Mitra and Varuna, who was born of the womb of a jar (*kumbha yoni*) In power he is compared with Agni and Māruta (fire and wind) and white as the *kasa* flower, a suggestion of the brilliancy of the star A *homa* to Agastya should follow Gifts, including a cow with its calf, should be given to a holy Brāhmana If the rite is repeated every year, the performer gains the heaven of Indra He who offers seven such *arghyas*, gains the "seven worlds," and he who makes the offerings without intermission during his life time, attains unity with Brahman (p 449) The *arghya* water should be poured from a conch shell (*sankha*) in the direction of the star (p 452)

The procedure in making a similar homage to S'ukra and another to Brhaspati, is detailed in the rest of the section. In both cases, feeding of Brāhmanas and gifts of cows are recommended. In the case of the worship of S'ukra, a follower of the Sāma Veda must be preferred for the gift (p. 452).

THE GIFT OF KĀNTĀRADĪPA (KĀNTĀRA LAMPS)

Kāntāra means a jungle or unoccupied place. It also means a bamboo or wild sugar cane which grows in such places. A *kāntāradīpa* is thus an improvised lamp,—not a standard lamp of metal. For the relief of disembodied spirits (*preta*) and the manes (*pitaraḥ*) and earning thereby their benedictions and divine blessings, a rite described as *kāntāradīpa dāna* is prescribed. The ritual is briefly as follows. In the month of *Āsvayuja* (September-October) on the full moon, when it is over (*prathame*) when night begins, the celebrant should give away lamps with a prayer (*mantra*) addressed to Dharma as Visnu, and Dharma as S'iva the lord of the jungle (*Kāntāra pati*, p. 449). A rough image of the Sun should be made of the wood of a tree that can be used in sacrifices (*yajñi yadāru*), and it should be installed not far from, but outside the celebrant's house (p. 453). On the head of the image a rough lamp should be made of flour with big wicks and the lamp filled with clarified butter. Before the image geometrical figures (*mandala*) in colored flour should be drawn and offerings placed on the figures. Eight vessels full of water should be placed one for each quarter and angle of the *mandala* and a *homa* must be performed, with offerings to the guardians of the quarters and the gods and manes. Presents of cows, lands, and gold may then be made to Brāhmanas, and the lamps given to them may be left behind and distributed in the hollows of trees, desolate houses, tumuli (*cantya*), cremation grounds etc., or in the houses of destitutes (*daridra*) or on river banks. These lamps should be lit by the celebrant, after pleasing his women folk with gifts of cloths and ornaments. "The light thus lit will light up the earth. What light can remove the darkness from the mind of the fool who will not make such lights burn?" asks the Purāna to stress the importance of the rite.

SERVICE TO COWS (GO PARICARĀ)

The next *parva* is devoted to an exposition of the paramount importance of the service to cows, as semi divine beings, by the virtuous householder "Cows are Purity in cows resides auspiciousness, in cows are the worlds rooted cows make fire rites possible, cows destroy all sins The urine of cows, the excreta of cows clarified butter made from cows milk the milk of cows curds made therefrom and ox gall (*gorocana*) are six elements of auspiciousness that spring from cows The water scattered by horns of a cow are purifying, it destroys sins, the scratching of cows, to remove their itching, the giving of grass to cows, are both meritorious In the waters in which cows bathe resides Gangā and Prosperity in their dung (*karīsa*) Therefore should one always make his homage to cows' Thus states *Visnusmṛti* the high value attached to cows in *Dharmasāstra* (p 457) He who circumambulates a herd of cows makes the circuit of the universe (p 458) Striking them, threatening them (lit shouting at them, (*ākrosana*) are sinful (p 459) Good shelter against rain heat and cold must be found for cows A woman in her periods must not enter a cow stall nor any adultress (*pumscaḥ*, p 459) One should not approach cows with shoes A calf should not be held back from its mother Even in times of grave trouble, cows should be fed, sheltered and protected (p 460) The calf should be allowed to drink its mother's milk entirely for two months after its birth, in the third month one should milk two nipples of the udder, and only from the fourth month three nipples (p 460) Cows should be given salt (p 461) The merit of giving away cows is equalled by that of tending them with care He who obstructs a cow from drinking water is a sinner The milk of the black cow (*kapila*) can be used only for *homa*, one who does not maintain the Fire (*anagnikah*) should have no such cow in his herd (p 463) Unprotected cows should be found shelter in winter and fodder and shelter found for them

It is not merely the cow's economic value in a pastoral and agricultural society that makes them valuable Their apotheosis makes economic advantage a religious tenet!

LIBERATION OF THE BULL (VRSOTSARGA) PARVA 13

The penultimate chapter of the *kanda* is devoted to an exposition of the rules governing the liberation of a bull, and the effects of such an act. The 'Brahmany bull' (the bull thus liberated and allowed to roam about without let or hindrance) is an object well known in India today, and molesting it or preventing it from eating up crops or vegetables is resented strongly and leads even to popular tumults.

Releasing a bull, in a stall, is not simply letting it out to roam as it likes. It cannot also, if it has to conform to the rules of Dharma, be done at any part of the year, except such release of a male calf or bull, on the occasion of a funeral. The two are not identical. The bull to be released has to be carefully selected, and the manner of its choice indicates that it will have to serve as a free breeding bull. Indiscriminate selection of bulls for breeding or indiscriminate crossing leads to the deterioration of animals. It is wise animal husbandry to insist on careful selection.

The months in which the liberation may be effected best are *Kartika*, (October November), *Āsvayuja* (September October) and *Caitra* (March April), in the order of preference. The full moon day in the month is the proper day for the ceremony and the liberation.

Before the ceremony the bull to be freed should be examined (*parikṣet*). The qualities to be looked to are thus laid down by *Viṣṇusmṛti*. The bull to be set free must be born of a cow which has its offspring alive. (This is to ensure that it is of healthy stock). He must possess all auspicious marks (*sarvalakṣaṇopeta*). He must be of grey color (*nīla*), i.e. not quite black. Or he may be red in color but (in both cases) the tip of the tail, the mouth, the horns and the hair above the hoofs should be white. He must have already become the head and protector of the herd (*yūthas syac chādakam*, p. 464)—an indication of its strength. *Bṛamaṇḍapurāṇa* (pp. 465-466) adds the following further qualifications: he must be three years old, an adolescent and fully grown bull, he must be attractive (*manoḥṛīa*) in appearance. He must be with eight cows or at least four, he must not have been made to bear burdens (*vahya*, p. 466).

Matsyapurana adds he must have a high hump, soft tail, big haunches, broad shoulders, blue sapphire colored eyes, a hairy tail (*bāladhi*, p 467), eighteen or nine sharp teeth, tawny color (*varnastu tāmrah*, p 468) or black (preferable when the donor is a Brāhmana), large ears smooth hair on the skin, and red eyes and horns with white bellv The *Matsyapurana* expatiates on the merits of various features in the chosen bull Bulls with the following marks should be rejected black lips, mouth, and teeth, rough horns, Indistinct color of hide short stature, colored like a tiger or ashes, sluggishness in disposition (*kunta*), one eyed (*kāna*), lame of legs, squint eyed (*kekaraksa*), wild eyed, uneven hoofs Such bulls should not be retained even at home The ideal bull is the *mūla* whose marks are described by S'ankha (p 472) as red in color, white patches on face, tail, white horns and hoofs

The ceremony of release is described thus A fire must be raised in the cow pen, *kusa* grass must be strewed round the fire, a dish of milk (*caru*) must be boiled in the fire, and dedicated to Pūsan, and two oblations of it must be made in the fire with the *mantras* " may Pūsan follow our cows (*Pusā gā anvetu*) and " Here is pleasure (*na iha ratih*) A blacksmith, who has been engaged for the purpose must then brand a discus (*cakra*) and a trident (*trisula*) on the bull's right and left flanks respectively (These are the weapons of Viṣnu and Ś'iva, which will thenceforth protect the released bull) The branded bull must then be bathed with certain holy *mantras* The bull must now be brought into company with four young cows which have already been bathed, and all of them must be decorated " Then let him pronounce in the bull's right ear the *mantra* "Thou art the father of the calves ' (*pita vatsanamasi*) " Dharma is a bull and is declared to have four feet, him I choose with faith, may he protect me in all ways " (p 464) This young bull, I give O cows, as your husband, and may you sport with him as your lover! May we not be wanting in progeny, O King Soma, may we live long, and may we not be oppressed by enemies! " The bull and the cows must then be driven out in a northeasterly direction The officiating priest must be given a pair of cloths, gold and a vessel of bell metal (*kamsyam*) The blacksmith should be also rewarded (p 465)

The manes are refreshed by the waters of any pool or reservoir in which the released bull hereafter drinks, and they obtain delicious food out of the earth scattered by the hoofs of the bull, when he digs into the ground with his horns in the exuberance of strength. This *phalasrutī* is amplified further. Ancestors who have died but not become manes and those whose ancestors who have been denied *śraddhas*, all of them obtain from the release of the bull endless satisfaction (p 466). 'There is no rite which yields more merit than the release of a bull (in the proper way (p 466). A familiar saying of the manes is often cited. One should pray for more sons in order that atleast one of them may marry a blonde girl (from whom he will have progeny) or release a bull" with the variant that 'atleast one of the sons may go to Gayā (and do the *śraddha* there), or perform the Horse Sacrifice (*Aśvamedha*) or release a bull, the three being on a level in securing spiritual merit (p 472).

Faith in the efficacy of the act is reflected in the number of Brahmany bulls that even now roam at large over the country !

PROCEDURE IN HEARING THE PURĀNAS

(PURĀNAS'RAVANAVIDHIH)

In the intervals of a busy day, filled with the performance of obligatory duties there are interludes of leisure, which may be profitably utilised. The hearing (*śravanam*) of the two great Epics, the Purānas, and the legends relating to Vaiṣṇava, Śaiva and Saura Dharma is the best way of spending such leisure whether by day or by night. Such audition must be forensic. The reciter (*vacaka*) must be a well qualified person. The audience may consist not only of members of all the four *varnas* but also the mixed *varnas* (*samkara*), i e, no person is excluded from the benefit of such public recitations of the great epics and purānas (p 474). But the reciter must be a Brāhmana. The audience must be so arranged that the first *varna* members occupy the front rows, the ksatriyas the next behind, and the Vaiśyas the row behind the Ksatriyas, and S'ūdras the backmost seats. The reciter should stand in the middle of the audience (*madhye sthitah*, p 474). The reciter should make a circumambulation of the god of the place where the recitation is held, and make an

obeisance to the god (*namaskārādathah sravyam*, p 474) He should end the recitation and exposition with the benediction "May there be Peace (*S'vam astu*, p 474)

The audience and the reciters may be good, bad or indifferent in equipment, and they are classed as *sattvika*, *rajasa* and *tamasa* respectively The best reciter is he who knows well the meaning of the work (*grantha*) he expounds and the entire work in all its detail, and is able to give his exposition to his audience with devotion, (*sraddha*), faith (*bhakti*) and has a pleasing manner and clear voice, and is able to make the voice suit the sentiment The middling expositor is he who does not fully understand the meaning and significance of what he expounds, whose enunciation is indistinct (*aspastam*), who has a husky voice, who mixes up the sense and significance of the text, and who does not possess a mastery of the text and its meaning The worst type is represented by the reciter who speaks fast (*atidruta*) and indistinctly, who has a harsh voice and one that is unpleasing, who does not even know the syllabification of words and their separation, and who speaks without spirit or conviction The hearer (*srotā*) may similarly be classed as good, middling and bad The covetous person who will not reward the reciter, the argumentative and hypercritical hearer, and he who lacks both devotion and faith in what he has come to hear form the worst of hearers The man who goes to listen merely for entertainment (*kautukaya*) and not of serious purpose, is of the middling kind of hearers The auditor, who leaves his routine affairs, to listen to the discourse with faith, understanding and attention, and who is anxious to show his appreciation in tangible rewards to the reciter is the best hearer (p 478)

The reciter should be rewarded at the end of each part of the recitation suitably, the Brāhmana giving him a gold coin, the Ksatriya two coins, the Vaisya three and the S'ūdra four (p 478) He must also receive food, presents of clothing and shoes and umbrellas in the hot and rainy season, and blankets in winter cold The reciter must be honored at the end of the course He must be treated as a living Vyāsa, and honored as such The person who listens to the discourses without rewarding the reciter with gifts is one who sells himself and loses the

benefit of the recitation, (*atmaṇikrayi*) however well he may have appreciated it in other ways Tradition is a great thing It lights up the path of men, and the epics and purāṇas contain the highest tradition of the race Their exposition is therefore of paramount importance to the individual and to society, and marks an important phase of the daily duty of man (*ahnikā*) The Kānda ends appropriately with the rules that guarantee the perpetuation of tradition

OM S'IVAM ASTU

¹श्रीगणेशाय नम

श्रीलक्ष्मीधरविरचितः

कृत्यकल्पतरुः

नियतकालकाण्डम्

मङ्गलाचरणम्

²येन प्रत्यह³मभ्रसिन्धुपयसि स्नानादिभिः कर्मभि-

र्यज्ञैः ⁴कर्मभिरप्यपास्तकलिभिर्नीतः परासुखतिम् ।

धर्मो विस्मृतवान् कृतस्य विरहक्लेशं स लक्ष्मीधरः

काण्डं ⁵नैयतकालिकं कलयति प्रीत्यै तृतीयं सताम् ॥

प्रतिज्ञा

दन्तानां धावनं प्रातःस्नानं स्नानविधिर्जपः ।

उ=उदयपुरकोश (मातृका), ब=बरोडाकोश, ना=नागपुरकोश, द=दरभङ्गार
कोश, ज=जम्मुसस्थानकोश, क=कलकनासस्कृतसाहित्यपरिषत्कोश (बङ्गालिलिप्यात्मक),
मि=मैथिलीकोश, A S B =बेङ्गाल् एसियाटिक्सोसैटिकोश, वी मि आ,=वीरमित्रोदये
आदिकप्रकाश ।

1 ओं श्रीगणपतये नम —ना, श्रीगणेशाय नम, अथ नियतकालकृत्यानि । तत्र दक्ष
इति—द

2 इत आरभ्य 'अथ नियतकालकृत्यानि' इत्येतावत्पर्यन्त 'मि' कोशे नास्ति । तत्र
'अथ नियतकालकृत्यानी'त्यत एव ग्रन्थारम्भ । 'ब' कोशेऽप्येवम्

3 प्रत्यहमत्र सिन्धुपयसि इति—ज

4 पञ्चभि for कर्मभि —ज, पञ्चभि —ना

5 नैयति for नैयत—ज

तर्पणं वैश्वदेवादिपञ्चयज्ञविधिस्ततः^१ ॥
 भोजनं पल्लवोपेतं कृत्यं यज्ञोदनोत्तरम्^२ ।
 सपल्लव रात्रिकृत्यं पर्वकृत्यमनन्तरम् ॥
 तिथिकृत्यं च कान्तारदीपदानविधिस्तथा^३ ।
 गोगुश्रूषा वृषोत्सर्गः पुराणश्रवणे विधिः ॥
 इति लक्ष्मीधराख्येन वर्ण्यते शुद्धबुद्धिना ।
 चतुर्दश^४ च पर्वाणि काण्डे नैयतकालिके ॥

१ स्तथा—ना

२ रम् । तिथिकृत्य—ना

३ तत for तथा—ज

४ शार्यत्रपर्वाणि—ना, चतुर्दशात्र पर्वाणि for चतुर्दश च पर्वाणि—ज

५ नियतका—ना, नैयति for नैयत्—ज

अथ^१ नियतकालकृत्यानि

तत्र दक्षः^२

उक्तं कर्म क्रमो नोक्तो न कालस्त्वत्^३ एव हि ।
द्विजानां तु हितार्थाय दक्षस्तु^४ स्वयमब्रवीत् ॥
प्रातस्तथाय कर्तव्यं यद्विजेन दिने दिने ।
तत्सर्वं संप्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम्^५ ॥
उदयास्तमनं^६ यावन्न विप्रः क्षणिको भवेत् ।
नित्यनैमित्तिकैर्युक्तः काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः ॥
स्वकं कर्म परित्यज्य यदन्यत्कुरुते द्विजः ।
अज्ञानादथवा^७ लोभात्त्यक्तेन पतितो भवेत् ॥
दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते ।
द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥
षष्ठे च सप्तमे चैव त्वष्टमे च पृथक् पृथक् ।
विभागेष्वेषु यत्कर्म तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः^८ ॥

१ व—ना

२ वी मि आ, p ९

३ स्त्वत् एव हि इति—ब, ना, द, स्त्वत् एव च इति—ज

४ दक्षो वै धर्ममब्रवीत्—ना

५ द्विजानां परम हितम्—वी मि आ, ९

६ ज, द and वी मि आ, ९,—स्तमय for स्तमन

७ लोभात्स तेन—ज, द, वी मि आ, ९

८ षत । उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचस्समाहित ।

पूर्वो सन्ध्या जपस्तिष्ठेत्स्वकाले चापरा चिरम् ॥

क्षणिकोत्र शास्त्रार्थगतव्यापाररहित —द

‘उक्तं कर्म’ मन्वादिभिः । क्रमकालौ तु नोक्तौ ।
 ‘¹अत एव’ ²एतस्मात् कारणात्, द्विजानां हितार्थाय³
दक्षस्तदुभयमुक्तवान्⁴ । ‘⁵क्षणिको’ऽत्र ⁶शास्त्रानुमतव्या-
 पाररहितः⁷ । ‘अन्यैरगर्हितैः’ अनिषिद्धैः दृष्टार्थैः । ‘स्वक
 कर्म’ स्ववर्णाश्रमविहितम् । ‘परित्यज्य’ चिरकालं ⁸त्यक्त्वे-
 त्यर्थः । ‘⁹दिवस’शब्दोऽत्र उषःकालादिप्रदोषपर्यन्त¹⁰-
 कालपरः, अजहत्स्वार्थलक्षणया । दक्षेणैव ‘¹¹दिवसस्ये’त्य-
 मिधाय¹² उषःकालोपक्रमं प्रदोषपर्यन्तं कृत्याभिधानात्¹³ ॥

¹⁴मनुः—[४, ९३]

¹⁵उत्थायाऽऽवश्यकं ¹⁶कृत्वा कृतशौचः समाहितः ।

पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठेत् स्वकाले चापरां चिरम् ॥

1 एत एव एतस्मादेव कारणात्—ना

2 तस्मादेव कारणात् for एतस्मात् कारणात्—ज

3 हिताय for हितार्थाय—ज

4 स्तत्स्वयमुक्तवान्—ना, ‘उक्तं कर्म’ इत्यारभ्यैतत्पर्यन्तो भागः मिकोशे नास्ति,
 परं तत्स्थाने ‘उत्थायावश्यकं’ मित्यग्रिमपृष्ठस्थो मानवश्लोको लिखितः । एव ‘ब’ कोशेऽपि

5 क्षणिकः शास्त्रानुमतव्यापारश्चैत्य इति कल्पतरुणा व्याख्यातम् । अन्ये तु क्षणिकोऽत्र
 लोकशास्त्रगर्हितव्यापारवान् । शास्त्रगर्हितं परस्वहरणादि । लोकगर्हितं जलताडनादि —वी
 मि आ, १०

6 शास्त्रार्थगत इति—मि, ब and द, शास्त्रानुगत इति—ज

7 शून्य —ना

8 परित्यज्येत्यर्थः for त्यक्त्वेत्यर्थः —ज, द

9 Reproduced by वी मि आ, ११

10 प्रदोषान्त—मि, ब, द, प्रदोषान्त—ना

11 सेत्यभिधाय—ना

12 उक्त्वा उषः कालोपक्रमप्रदोषान्तकृत्याभिधानात् इति—मि, ब, द

13 नात् । आवश्यकमिह मूत्रपरीषत्याग —द

14 मिकोशे श्लोकोऽयमत्र न दृश्यते

15 उत्थायव—ना

16 गत्वा for कृत्वा—ज

¹‘आवश्यकं’ ²मूत्रपुरीषोत्सर्गः । ³‘समाहितः’ निय-
तचित्तः⁴ । ‘अपरां’ पश्चिमां संध्याम् । ‘चिरं’ नक्षत्रोदया-
दूर्ध्वमपि । एतच्च निरग्निविषयम् । साग्नेर्नक्षत्रोदयादवगिब
होमविधिनात्⁵ संध्याकर्मसमाप्तेः ॥

1 Reproduced by वी मि आ , ११

2 आवश्यकमिह मूत्रपुरीषत्याग —मि, ब

3 समाहित समाहितचित्त —ना

4 सयतचित्त for नियतचित्त —ज

5 नासंध्या—ना

॥ १ ॥

दन्तधावनम्¹

याज्ञवल्क्यः—[१, ९८]

शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिद्विजः ।

प्रातःसंध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्विकाम्² ॥

³दक्षः

उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।

ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्विकम् ॥

‘उषःकाल’श्च लोहितदिगुपलक्षितकालात्⁴ ⁵प्रागीष-
द्विक्प्रकाशवान् कालः । ‘यथार्थवत्’ ⁶यथाविहितपाद-
शौचकं मृज्जलादिसंख्यावदित्यर्थः⁷ ॥

बृद्धशातातपः

मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

1 वी मि आ, १२०-१३३

2 पूर्वकमिति—वि, पूर्वकाम्—ना

3 दक्ष इति नास्ति—मि, ब, ज, द

4 उपलक्षण for उपलक्षित—ज

5 षत् प्रकाश—ना

6 यथाविहितशौचोत्पादकमिति—मि, ब, द, यथाविहितशौचा यादृक्मृज्जलादि संख्या
वा तदित्यर्थ—इति ज, यथाविहितशौचापादकमृज्जलादि—ना

7 अतः पर ‘दन्तधावन’ दन्तमलापकर्षणमित्यधिक—मि, ब, द.

‘^१अप्रयतः’ अशुचिः । ‘भक्षयेदि’ति दन्तसंबन्धाद्गौ-
णमभिधानं^२ पूर्वोत्तरकालाचमनरूप^३भक्षणधर्मप्राप्त्यर्थम् ॥

^४अत्र यमः^५

आम्र^६पौना[ला]शबिल्वानामपामार्गशिरीषयोः ।

भक्षयेत्प्रातरुत्थाय वाग्यतो दन्तधावनम् ॥

‘^७पौना[ला]शः’ आम्रातकवृक्षः^८ ॥

^९हारीतः

काले^{१०}पलाशकोविदारश्लेष्मातक^{११}तिल्वकशाकवृक्ष-
निर्गुण्डीशिखण्डीवेणुवर्जम् । प्लक्षमाषकबदरीकरञ्जशमी-^{१२}
शाकानित्येके। दधित्थ^{१३}हरीतक्यश्च^{१४}कर्णशालामलकानित्य-
परे । बिल्वखादिराम्रपौना[ला]श^{१५}शिरीषापामार्गणामेक-
तम^{१६}मनार्द्रं नातिशुष्कं^{१७}नातिस्थूलमापोथिताग्र^{१८}मनौष्ठ-
ग्रन्थ्युदङ्मुखो वाग्यत आसीनो दन्तधावनं भक्षयेत् ॥

1 Reproduced by बी मि आ , १२१

2 पूर्वोत्तराचमनरूपभक्षणधर्मप्राप्त्यर्थम्—इति ज, द

3 भक्षण—ना, लक्षण—उ

4 अथ यम —ना, अत्र यम इति—दकोशे नास्ति

5 नारदीशिक्षा इति—बी मि आ , १२३

6 पौलाल इति—ब, द

7 Reproduced by बी मि आ , १२३

8 तवृक्ष —ना

9 बी मि आ, १२३, पौलाल —मि, ब, द

10 ‘काले’ इति नास्ति—ना

11 बिल्वक —बी मि आ, बिल्वक इति—मि, ब, द, बिल्वशाक इति—ज, ना

12 शिषपा इत्येक इति—मि, ब, ज, द, बी मि आ, शिषिप इत्येके—ना

13 हरीतिक्यश्च कर्णशालामलकानीत्य—ना

14 कर्णपालाशानिति—मि, ब, कर्णपलाशामलकानित्यपरे—द

15 पौलाल इति—मि, ब, द, पौलस—ना

16 अन्यतममिति—मि, ब, द, बी मि आ

17 नातिस्थूल नातिशुष्कमिति—मि ब, द

18 ग्रन्थ्युदङ्मुख—ना

‘^१काले’ उषःकाले । ‘कोविदारः’ श्वेतपुष्पः^२ काञ्च-
नाल[र]सदृशः । ‘श्लेष्मातकः’ बहुवारः । ‘तिल्वकः’^३
चिल्लकः । ‘शाकवृक्षः’^४शाकवनः इति लोके प्रसिद्धः ।
‘निर्गुण्डी’^५ मयूरशिखा सिन्दुवारः । ‘शिखण्डी’ शिख-
ण्डिसंज्ञः । कण्टकिगुल्म इत्यपरे^६ । ‘दधित्थः’ कपित्थः ।
‘शालः’ शङ्कुवृक्षः । ‘एके’ ‘अपरे’^७ इत्युभयत्र वर्जयि-
त्वेति शेषः । आर्द्रमत्र सद्यश्छिन्नम्, ततोऽन्यदनार्द्रम् ।
नातिशुष्कमित्यभिधानात् प्रक्षालनस्य विहितत्वाच्च^८ आर्द्रत्व-
मात्रस्यावश्यंभावात् । ‘आपोथिताग्रं’^९ ईषच्चूर्णिताग्रम् ।
‘अनौष्ठग्रन्थि’^{१०} ओष्ठसमीपे ग्रन्थिर्यस्मिन् नास्ति तदनोष्ठ-
ग्रन्थि ॥

विष्णुः—[६१, १-१६]

न^{११}पालाशं दन्तधावनं स्यात् । न श्लेष्मातकारिष्टकवि-
भीतकधवधन्वनजम्^{१२} । न च कोविदारशमीपीलुपिप्पलेज्जुद-

1 Reproduced by वी मि आ, १२३-१२४

2 कोविदार इति प्रसिद्ध इति—मि, द

3 तिल्वक चिल्लक —मि, ब, द, बिल्वक तिलक —ना

4 सगवन इति लोके प्रसिद्ध —मि, ब, द, सागवन इति—ज, ना

5 निर्गुण्डी ‘सिन्दुवार’ । ‘शिखण्डी’ मयूरशिखा शिखण्डिसंज्ञ —मि, ब, ज, द,
निर्गुण्डी सिन्दुवारक । शिखण्डी मयूरशिखा शिखण्डिसंज्ञ —ना

6 वेणुनिषेधस्तदितरपर इति—मि, ब, द

7 इत्युभयत्रापि त्यक्त्वेति शेष इति—मि, ब, द

8 आर्द्रत्वमात्रावश्यभावादिति—मि, ब, आर्द्रमात्रावश्यभावात्—द

9 ग्र अचूर्णिताग्र—ना

10 यस्य ग्रन्थिर्ओष्ठ स्पृशति तदिति—मि, ब, द

11 अपालाश इति—मि, ब, द

12 धवधन्वन जनकोविदारशमीपिल्वपिप्पलीङ्गुदगुग्गुलु, न च वर्वरनिर्गुण्डीशिमुतिल्व-

गुग्गुलुजम् । न च बन्धूकनिर्गुण्डी^१ शिग्रु^२ तिल्वकतिन्दुकजम् ।
 न पारिभद्रा^३ म्लिकामोचक्याशालमलीशणजम् । न मधुरम् ।
 नाम्लम् । नोर्ध्वशुष्कम् । न ससुषिरम् । न पूतिगन्धिः ।^४ न
 पिच्छिलम् । न दक्षिणापराशाभिमुखः । अद्यादुदङ्मुखः
 प्राङ्मुखो वा । वटासनार्क^५ खदिरकरञ्जकरवीर^६ सर्जारी-
 मेदापामार्ग^७ मालतीककुम्भविल्वानामन्यतमम्^८ । काषाय^९
^{१०} कटुकं तिक्तं वा^{११} ।

^{१२} कनीन्यग्रसमस्थौल्यं^{१३} सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् ।

प्रातर्भुक्त्वा^{१४} च यतवाग्भक्षयेदन्तधावनम् ॥

‘^{१५} अरिष्टको ’ऽत्र ^{१६} रीठीवृक्षः^{१७} । ‘ धन्वनः^{१८} धामिण
 इति प्रसिद्धः । ‘ पीलुः ’ गुडफलः^{१९}, यश्च पीलुरिति पश्चिम-

१ शिक्ष—क

२ चिच्छक—क

३ म्लीक—क

४ नापिच्छिल—उ

५ कर्करजखदिरक—क, द

६ सपर्यापामार्ग—ना

७ गर्ग—क

८ मकषायारिक्त कटुक वा कनी—क

९ कषायतिक्त कटुक वा—ना

१० कटुतिक्त वा—ब, द

११ वा । तथा । कनी—ना

१२ कनिष्ठाग्रसमस्थौल्य—ब, ज, द

१३ ल्य द्वा—क

१४ भूत्वा—ब, द

१५ अरिष्टक अरीटावृक्ष —क

१६ रीणवृक्ष —ना

१७ हरिठ इति प्रसिद्ध —ब, द

१८ धन्विन —क, अन्विन धामन इति प्र—ना

१९ पित्त गुडफल —ब, द, पीलु गुडफल —उ,

देशे प्रसिद्धः । 'इड्डदः' इड्डवाकः कण्टकिवृक्षः । 'पारि-
भद्रः' ^१फलहृद इति प्रसिद्धः । 'अम्लीका' ^३
^४तिन्तिली । 'ऊर्ध्वशुष्क' ^५शुष्कमेव वृक्षे । 'ससुषिरं'
छिद्रयुक्तम् ^६ । 'असनः' आसन इति प्रसिद्धः ^८ । 'अरि-
मेदः' ^{१०} विट्खादिरः । 'मालती' जाती । 'काषायं' तिक्त
कटुकं वा । अविहिताप्रतिषिद्धमन्यदपि बोद्धव्यम् ।
'सकूर्च' चूर्णिताग्रम् । 'प्रातर्भुक्त्वा चे'त्यनेनोक्तस्य
दन्तधावनस्य कालद्वये करणमित्युक्तम् ^{१३} ॥

^{१४}छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—[१, ७, १३८-१४०]

नारदाद्युक्तवाक्षेयमष्टाङ्गुलमपाटितम् ।

सत्वच दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्रेण प्रधावयेत् ॥

उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ^{१५} ॥

१ फरहृद—क, पालहृद इति—ना

२ 'मोचक्या' कदली—ब

३ आम्ली—क, आम्लिका—ना, अम्लिका—द

४ तिन्त्रिणी—क

५ वृक्ष एव शुष्कम्—ब, ज, क, ना, द

६ छिद्रवत् । 'अपराशा' अत एवापरा पश्चिमेति यावत्—द, ब, छिद्रमुक्त—क

७ असनरास एव प्र अरिमेद रीमवृक्ष मालती—ना

८ प्रसिद्धि—क

९ 'सर्ज' साल—द, ब, अरिमेद विट्खादिर—ज

१० अरिमेद खदिर—द, उ

११ सकूर्च कूर्चिकाग्र चूर्णिताग्र—ना

१२ प्रातर्भूत्वा चेत्यनेनोक्तस्य दन्तधावनस्य कालद्वयकरणमिति यतिविषयम् ।
कात्यायन—ब, द

१३ Reproduced by बी मि आ, १२५

१४ बी मि आ, १२१

१५ नम् । मन्त्रमाह—आयुर्वल—ना,

आयुर्वलं यशो वर्चः प्रजाः पशु वसूनि च ।

ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च ^१त्वन्नो धेहि वनस्पते ॥

‘नारदाद्युक्तवार्क्षेयं’ ^२नारदादिशिक्षामिहितवृक्ष-
संभवम् । तथा च ^३नारदशिक्षा ॥

आम्रपौनाश^४बिल्वानामपामार्गशिरीषयोः ।

^५वाग्यतः प्रातरुत्थाय भक्षयेदन्तधावनम् ॥

खदिरश्च ^६करञ्जश्च करवीरकदम्बयोः ।

सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ॥ इति ।

‘परिजप्य मन्त्रेणे’ति, मन्त्रेणाऽभिमन्त्र्य दन्त-
धावनं भक्षयेदित्यर्थः ।

यमः^७

आसनं शयनं यानं पादुके दन्तधावनम् ।

वर्जयेद्भूतिकामस्तु पालाशं नित्यमात्मवान् ॥

^८न पालाशे ‘पादुके’ पादपीठे, ^९आसनं, शयनं, ^{१०}
यानं, दन्तधावनं, ^{११}वा कुर्यात् । ‘यानं’ शकटादि ॥

१ त्वन्नो—द, व, त्वन्नो धेहि वनस्पते—ज, क, तन्नो—उ

२ नारदादिशिक्षाग्रन्था—द, व, ना

३ वी मि आ, १२३

४ पौलाल—द, व, पैनास—क

५ वाग्यत—क, प्रयत—ज

६ कदम्बश्च करवीरकरजयो—ना, कदम्बश्च करञ्जश्च वटस्तथा । तिन्तिली च
वेणुपृष्ठआम्रनिम्बो तथैव च । अपामार्गश्च बिल्वश्च अर्कश्चौदुम्बरस्तथा । एते प्रशस्ता कथिता
दन्तधावनकर्मणि । परिजप्य च मन्त्रेणेति—ब, द

७ वी मि आ, १२७

८ न पालाशे—ज

९ पीठ—क, ना

१० न दन्त—क

११ न कुर्यात्—ना, न वा न कुर्यात्—द

उशाना

¹लाङ्गुलिभिर्दन्तान् प्रक्षालयेत्² ॥

विष्णुः—[६१, १७]

प्रक्षाल्य ³भङ्क्त्वा तज्जह्याच्छुचौ देशे प्रयत्नतः ।

अमावास्यां च⁴ नाश्नीयादन्तकाष्ठं कथंचन ॥

नरसिंहपुराणे—[५८, ४६-५१]

मुखे पर्युषिते नित्यं ⁵भवत्यप्रयतो नरः ।

तस्माच्छुष्क⁶मथार्द्रं वा भक्षयेदन्तधावनम् ॥

ग्वदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च वटस्तथा ।

⁷तिन्त्रिली⁸ वेणुपृष्ठं च आम्रनिम्बौ⁹ तथैव च ॥

अपामार्गश्च बिल्वश्च अर्कश्चोदुम्बरस्तथा ।

एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्मणि ॥

¹⁰दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् ।

सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ॥

¹¹अष्टाङ्गुलेन मानेन तत्प्रमाणमिहोच्यते ।

प्रादेशमात्रमथवा तेन दन्तान्विशोधयेत् ॥

1 लाङ्गुलिभि —द, व, ज, क, ना

2 धावयेत्—क

3 भुक्त्वा—द, व, क

4 तु—ना, अमावास्या च—द, अमावास्याया च—उ

5 भवेदप्रयतो नर —क, यतोऽपूतो भवेन्नर —इति मुद्रितपाठ

6 क—क

7 This line is omitted in the printed edition

8 तिन्त्रिणीवेत्रपृष्ठ—क

9 बिल्वौ—ना

10 दन्तधावनकाष्ठं च वक्ष्यामि तत्प्रशस्तताम्—इति मुद्रितपाठः

11 अष्टाङ्गुलेन—ज

प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां चैव सत्तमाः ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥

अलाभे ^१दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धे ^२तथा दिने ।

अपां द्वादशगण्डूपैर्मुखशुद्धिर्विधीयते ॥

^३‘वेणुपृष्ठं’ वंशस्य ^४त्वग्भागः । एतेन ‘वेणुवर्जमि’ति ^५हारीतोक्तमितरं ^६वंशावयवविषयं बोद्धव्यम् । ‘तस्माच्छुष्क’ ^७मथार्द्र ^८वे’त्यभिधानात् शुष्कप्रतिषेधः ‘^९नोर्ध्वशुष्कमि’ति ^{१०}विष्णुवचनादूर्ध्वशुष्कविषयो बोद्धव्यः ॥

महाभारते ^{११}

वर्जयेद्दन्तकाष्ठानि वर्जनीयानि नित्यशः ।

भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि च वर्जयेत् ^{१२} ॥

‘पर्वस्वि’ति । पर्वाण्यत्र—

चतुर्दश्यष्टमी चैव ^{१३}त्वमावास्याथ पूर्णिमा ।

पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥

इति विष्णुपुराणे ^{१४} [३, ११, ११८] प्रोक्तानि ॥

१ दन्तकाष्ठानां, द ब—क, वी मि आ, द तकाष्ठस्य—ना

२ च तद्दिने—इति मुद्रितपाठ

३ वेत्र—क

४ शत्वग्भा—ना, द

५ वेत्रवर्ज्यमिति—क

६ वंशावयव—ब, ना, द, वंशावयव—उ

७ क्ल—क

८ च—क, ना

९ नोर्ध्वशुष्कविषयो बोद्धव्य—क

१० विष्णुस्मरणा—ना

११ वी मि आ, १२६

१२ येत् । पर्वाण्यत्र—ना

१३ तथामा चाथ पूर्णिमा—इति मुद्रितपाठ

१४ प्रोक्तानि—क ना द

तथा^१

प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मुखं च सुसमाहितः ।

^२दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जान्वन्तरा ततः^३ ॥

तिक्तं कषायं ^४कटुकं सुगन्धि^५ कण्टकान्वितम् ।

^६क्षीरिणो वृक्षगुल्माद्वा भक्षयेदन्तधावनम् ॥

ल्याज्यं सपत्रमज्ञातमूर्ध्वशुष्कं च पादितम्^७ ।

त्वग्विहीनं ग्रन्थिमुखं^८ तथा पालाशशांशपम्^९ ॥

^{१०}ऋजुं वितस्तिमात्रं तु^{११} ^{१२}कीटाग्निरभिरदूषितम् ।

प्राङ्मुखश्चोपविष्टस्तु भक्षयेद्वाग्यतो नरः ॥

प्रक्षाल्य च शुचौ देशे^{१३} दन्तधावनमुत्सृजेत् ।

पतितेऽभिमुखे सम्यक्^{१४} भोज्यमाप्नोत्यभीप्सितम्^{१५} ॥

‘दक्षिणं बाहुमुद्धृत्ये’ति, उपवीतं कृत्वेत्यर्थः ।

‘गुल्माः’^{१६} अस्कन्धा मल्लिकादयः । ‘^{१७}शांशपं’ शिंशपा-

१ वी मि आ, १२५

२ दक्षिणस्वाङ्गसंस्कृत्य—क

३ रातत —क, रन्तत —ना, रातत —द

४ कटुक इत्यारभ्य A S B कोशे उपलभ्यते, कषायकटुक—ना

५ न्धि—उ

६ क्षीरिण वृक्षगुल्माद्य—ब, द

७ अर्धमिद ‘ब’ कोशे नास्ति—द

८ ग्रन्थियुत—ब, ना, द

९ शैशिप—ना

१० वनज वितस्ति—क

११ न—ब, ना, द

१२ कीटाग्निरभिरदूषितम्—ना

१३ देशे, सुसमाहित एकचित्त । दक्षिण बाहुमुद्धृत्येति—द

१४ भोज्यमाप्नोत्यभीप्सितम्—क, ना, भोज्यमाप्नोति भीप्सितम्—उ

१५ श्लोकोऽयं ‘ब’ कोशे नास्ति । एतदनन्तर ‘सुसमाहित एकचित्त’ इति वर्तते ।

१६ अक्षरा—क

१७ शैशिप शिंशपावृक्षोद्भवम्—ना

वृक्षोद्भवम् । अत्र च ^१शुचित्वापादके दन्तधावने ^२दन्त-
काष्ठविशेष^३नियमविधिनाऽर्थान्निरस्तेऽपि^४ ^५काष्ठान्तरे, ^६पुन-
र्निषेधो मुख्यालामे प्रतिनिधित्वेनापि तदुपादाननिरा-
सार्थम् । यत्तु विहितप्रतिषिद्धं तस्य निषेधसंबन्धेन केवल-^७
विहितापेक्षया^८ किञ्चिन्न्यूनत्वात्, केवलविहितालाभ उपा-
दानम् । ^९एतस्याप्यसंभवे^{१०}ऽविहिताप्रतिषिद्धमुपादेयम् ।
केवलनिषिद्धं तु सर्वथा नोपादेयम् । द्वादशगण्डूषैरेव^{११} तत्र
मुखशुद्धि^{१२}रापादनीयेति^{१३} ॥

हारीतः

दन्तधावनं भक्षयेदविरक्तं^{१४} सोदकमेकान्तमुत्सृज्य
स्नातो वाग्यतः शुचिरहत शुक्लवासा अग्निहोत्रादिदेव-
तार्थान् कुर्यात् ॥

१ शुचित्वापादके—ब, द

२ दन्तधावनकाष्ठवि—ना

३ नियमविधाना । अर्थान्निरस्तेपि काष्ठान्तरे यद्विशेषेण काष्ठान्तरनिषेधन तस्मान्मौद्ग-
चरविधिना बाधितेषु माषादिषु अयज्ञिया वै माषा इति पुनर्निषेधवत् मुख्यालामे प्रतिनिधि
त्वेनापि तदुपादाननिरासार्थम्—ना

४ शीशप शिशपो वृक्षोद्भव—क

५ काष्ठान्तरे यद्विशेषेण काष्ठान्तरनिषेधक तन्मौद्गचरविधिना बाधितेषु माषादिषु
अयज्ञिया वै माषा इति पुनर्निषेध न तदुपादान-

नियमार्थ—क

६ यदेतद्विशेषकाष्ठान्तरे पुनर्निषेध

चरविधिना बाधितेषु माषादिषु-

“अयज्ञिया वै माषा” इति पुनर्निषात्—ब, द

७ लवि—क, ल वि—उ

८ क्षाया—क

९ एतस्याऽप्यलामे—ब, द

१० वे मुपादेय द्वादशग—क

११ व मुखशु—ना

१२ रुद्रोदनीयेति—क, उत्पादनीयेति—ब, द

१३ Reproduced by वी मि आ, १२६

१४ रिक्त—क

‘अविरक्तं^१’ सरसम्^२ । ‘सोदकं’ प्रक्षालितम् ।
 ‘अग्निहोत्रादिदेवतार्थान्’ अग्निहोत्रादीन्, देवतार्थाश्च
 देवपूजादीन् ॥

३ इति भट्टहृदयधरात्मजभट्टश्रीलक्ष्मीधरविरचिते^४ कृत्यकल्पतरौ दन्तधावनपर्व^५

१ रिक्त—क

२ सबल—ब, क, द

३ इति नास्ति—क, इति श्रीभट्टश्रीहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहभट्टश्रीलक्ष्मीधर-
 विरचिते—ना, इति भट्टश्रीहृदयधरात्मजभट्टश्रीलक्ष्मीधरविरचिते कल्पतरौ कृत्यकाण्डे प्रात-
 कृत्यादिप्रथम—द, इति भट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहभट्टश्रीलक्ष्मीधरविरचितेकृत्य-
 कल्पतरौ दन्तधावनपर्व—A S B

४ ‘विरचिते कल्पतरौ कृत्यकाण्डे प्रात कृत्यादि प्रथम’—ब

५ र्व—ना,

॥ २ ॥

अथ प्रातःस्नानम्

तत्र छन्दोगपरिशिष्टे^१ कात्यायनः^२—[१, ७, १३७]

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।

दन्तान्प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेत्तदमन्त्रवत्^३ ॥

तथा

अल्पत्वाद्वोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्मणः ।

प्रातर्न तनुयात्स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥

‘^५यथाहनी’ति^६, यथेति कर्तव्यतया मृदालम्भादिकया मध्याह्ने स्नानं कुर्यात् तथैव प्रातरपीत्यर्थः । ‘अनातुरः’ इत्यभिधानाच्चाऽऽतुरः स्नाननिमित्ता^७ प्रायत्यरहितः, संमार्जनादिना शौचमापाद्य^८ संध्यां कुर्यात् ।^९ दन्तधावनमधिकं

१ छम्, कात्या—क, ना

२ ‘कात्यायन’ इत्यतः परं नोपलभ्यते—A S B वी मि आ, १३४

३ वित् । अल्प—क, ना

४ वी मि आ, १३५

५ एतत्सामिविषयम् । यथाहनीति यया कर्तव्यतया—ब, द

६ Reproduced by वी मि आ, १३४

७ ताल्यरहित —ना

८ मुत्पाद्य—द

९ वाक्यमिदं ‘ब’, ‘द’ कोशयोर्नास्ति,

प्रातः । 'गेहे चेदि'ति, ^१तत्प्रातःस्नानं यदि गृहे^२ केनचि-
 न्निमित्तेन करोति, ^३तदा स्नानाङ्गमन्त्ररहितं तनुयात्,
 संक्षेपेण कुर्यादित्यर्थः । संक्षेपश्च योगियाज्ञवल्क्योक्तः^४
 “ तीर्थपरिकल्पनजलाभिमन्त्रणाचमन^५मार्जनान्तर्जलस्ना -
 नाद्यधमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेने^६”त्येवं^७रूपः^८ ॥

९दक्षः

अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ।
 स्रवत्येष दिवा रात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥
 क्लिद्यन्ति च सुषुप्तस्य^{१०} इन्द्रियाणि स्रवन्ति च ।
 अङ्गानि समतां यान्ति उत्तमान्यधमानि च ॥

१ तत् स्नान—ब, द

२ गेहे—ब

३ तदा स्नानाङ्गमन्त्रेण आचमनमार्जनान्तर्जलजपस्नानाद्यधमर्षणसूक्तेन—ज, तद
 स्नाना—ना

४ Compare वी मि आ, १३६

स च संक्षेपो योगियाज्ञवल्क्येनाभिहित । यथा—

योऽसौ विस्तरश प्रोक्त स्नानस्य विधिस्तम ।

असामर्थ्याच्च कुर्याच्चित्तदाय विधिरुच्यते ॥

स्नानमन्तर्जप चैव तीर्थस्य परिकल्पना ।

अधमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यश ॥

स्नानाचरणमेतत्तु समादिष्ट महात्मभि ।

अन्याश्च वारुणान् मन्त्रान् कामत सप्रयोजयेत् ॥

यथाकाल यथादेश ज्ञात्वा ज्ञात्वा विचक्षण । इति

५ मार्जनान्तर्जलजपस्नानान्यधमर्षण—क, ना, मार्जनस्नानादि अधमर्षणसूक्तेन—ब, द

६ नैत्यर्थ —ना

७ व—क

८ रूप पद्मपुराणीयादि वा—ब, द

९ वी मि आ, १३७-१३८

१० जप्तस्य—क

तथा

अस्नात्वा^१ नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन ।

लालास्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥

प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं शुभम्^२ ।

सर्वमर्हति शुद्धात्मा^३ प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥

‘^४समतां यान्ती’ति, उत्तमान्यप्यङ्गानि^५ चक्षुरादीनि
क्लेदसपर्कादधमाङ्गतुल्यानि^६ भवन्ति । ‘अस्नात्वा^७ ^८नाचरे-
दि’त्यत्र^९ हेतुः—‘लालास्वेदसमाकीर्ण’ इति । ^{१०}यत इति
शेषः । ‘दृष्टादृष्टकर’^{११} दृष्टं मलापनयनादङ्गशुद्धिः^{१२} । अदृष्टं
नित्यत्वेन^{१३} पापक्षयः ॥

^{१४}विष्णुः—[६४, ४०-४२]

^{१५}स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये^{१६} च कर्मणि ।

१ अस्नाता नाच—ना

२ हि यत् for शुभम्—ज, हि तत्—ना

३ पूतात्मा—ब, ज, क, द

४ Reproduced by वी मि आ, १३८

५ उत्तमाङ्गानि—क

६ अधमाङ्गतुल्यता यान्तीत्यर्थ—ब, द

७ अस्नाता—ना

८ नाचरेत् लाला—क

९ इत्यत्र लालास्वेदसङ्कीर्ण इति हेतुत्वेनोक्त—ब, द

१० यदिति—द

११ दृष्टमला—क

१२ मलापनयनादिद्वारा शुद्धि—ब, द, मलापनयनद्वारा शुद्धि—क

१३ त्वात्—ना

१४ मनु—ब, द, विष्णु—वी मि आ, १४१

१५ स्नातो ह्यधिकारी स्यात् दैवे पित्रे च कर्मणि—ना

१६ पित्रे च—उ

पवित्राणां तथा ^१जप्ये दाने च ^२विधिचोदिते ॥
 अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम्^३ ।
 अम्मात्रेणाभिषिक्तस्य नश्यन्त इति धारणा ॥
 याम्यं हि यातनादुःखं नित्यस्नायी न पश्यति ।
 नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः ॥

‘^४कालकर्णी’ ^५दुःसहस्य रक्षसो दुहिता । ‘दुर्वि-
 चिन्तितम्’ अशुभचिन्तितम्^६ । ‘अम्मात्रेण’ उद्धृतेनानु-
 द्धृतेन ^७वेत्यर्थः । ‘धारणा’ निश्चयः । ‘याम्यं’ ^८यमलोक-
 भवम् ॥

^९दक्षः

^{१०}संध्यस्नानमृगन्तेन^{११} मध्याह्ने च ततः पुनः ॥
 उपास्ते ^{१२}यस्तु नो संध्यां ब्राह्मणो^{१३} हि विशेषतः ।
 स जीवन्नेव शूद्रः स्यान्मृतः श्वा चैव जायते^{१४} ॥

१ जाप्ये—ना

२ विधिनोदिते—ब, ज, द

३ दुर्विचिन्तितम्—ब, द

४ Reproduced by वी मि आ, १४१

५ दुस्सहदुहिता—ज, क, दुस्सहस्रुता—ना

६ चिन्तितम्—ब

७ वेति—द, ब, ज, ना, इत्यर्थ —क, चेत्यर्थ —उ

८ यमभवम्—द

९ तथा दक्ष —ब, द

१० संध्यास्नानमृगन्तेन मध्याह्ने च तत पुन । वी मि आ, १३७

११ सन्ध्यास्नान प्रातरेव—द, ब, सन्ध्यास्नान प्रभाते च—ना

१२ नस्तु—ना

१३ णस्तु वि—ना

१४ संध्याकाले तु सप्राप्ते मध्याह्ने च तत पुन ।

उपास्ते यस्तु नो संध्यां ब्राह्मणो हि विशेषतः ॥

स जीवन्नेव शूद्रः स्यान्मृतः श्वा चैव जायते । वी मि आ, १४६.

^१विष्णुः—[१०, २९]

य इच्छेद्विपुलान्भोगांश्चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं ^२मासौ द्वौ माघफाल्गुनौ ॥

^३यमः

प्रातःस्नायी च सतत मासौ द्वौ माघफाल्गुनौ ।

देवान्पितॄन् समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

देवपितृसमभ्यर्चनं^४ तर्पणादिना ॥

विष्णुः—[८९, १-४]

मासः^५ कार्तिकोऽग्निदैवत्यः । अग्निश्च^६ सर्वदेवानां
मुखम् । तस्मात्कार्तिके^७ बहिःस्नायी गायत्रीजपनिरतः

^८सकृदेव हविष्याशी वत्सरकृतात्पापात्पूतो भवति^९ ॥

कार्तिकं सकलं मास ^{१०}नित्यस्नायी जितेन्द्रियः^{११} ।

जपन्हविष्यभुक् शान्तः^{१२} सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

^{१३}‘जपन्’ ^{१४}‘आवश्यककृत्यान्तरवर्जिते काले ।

‘हविष्यं’ “हविष्येषु यवा मुख्या” इत्यादिवचनबोधितम् ।

१ यम—द, ब, विष्णु—वी मि आ, १४१

२ द्वौ मासौ मा—क, ना, द

३ वी मि आ, १४१-१४२

४ समर्चन—ब, ज, क, द

५ मासका—क

६ हिं—ना, मिस्सर्व—द

७ कार्तिके मासि—ब, द

८ सकृदेवहविष्याशी—उ

९ वत्सरकृतात्पूतो भवति पापात्—द

१० प्रातस्नायी—ना

११ य । हवि—क

१२ हविष्यभुक् जपन्शान्त—द, दान्त for शान्त—वी मि आ

१३ Reproduced by वी मी आ, १४२

विष्णुस्मृतौ स्नानप्रकरणात्^१ प्रकरणान्तराधिकरणन्यायेन काम्यस्नानान्तरमिदम् । प्रातःशब्दश्चात्रोदयपूर्वकालवचनः । “^२प्रातस्नाय्यरुणकरग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात्” इति ^३विष्णु[६४, ९]वचनेन सर्वत्र प्रातःस्नाने तस्यैव कालस्य प्रापितत्वात् । यत्तु^४ “प्रातःकालो ^५मुहूर्ता-स्त्रीन्” इति मत्स्यपुराणाद्युक्त, तच्छ्राद्धविषयम् । एवं कार्तिके बहिःस्नानमपि काम्यम् । एतेन स्त्रीशूद्राणामप्यधिकारोऽस्तीति । एवं कार्तिके^६ बहिःस्नानं प्रातःकालेतर-कालेऽपि तेनैव ^७न्यायेन काम्यं स्नानान्तरम् ॥

^८आपस्तम्बः [१, ३०, ६-९]

अथ स्नातकव्रतानि । पूर्वेण ग्रामान्निष्क्रमणप्रवेश-नानि शीलयेदुत्तरेण वा । ^९सन्ध्ययोर्बहिर्ग्रामादासनं^{१०} वाग्यतश्च^{११} । विप्रतिषेधे श्रुतिलक्षणं बलीयः ॥

‘^{१२}शीलयेत्’ यथा ^{१३}तच्छीलता ^{१४}निष्पद्यते तथा

१ नात् प्रकरणान्तरस्नानात् प्रकरणान्तराधिकरण—ना

२ प्रात स्नानशीलोऽरुणताप्रा प्राचीमालोक्य स्नायात्—इति मुद्रितविष्णुस्मृतिपाठ

३ विष्णुवाक्यात् । यच्च प्रात कालो—ब, द

४ स्तु प्रा—क

५ मुहूर्तमिति मत्स्यपुराणोक्तिः श्राद्धविषय—क

६ कबहि—क

७ ‘न्यायेन काम्य स्नानान्तरम्’ इत्ययं भागो नास्ति—ब, द

८ वी मि आ, १४७

९ सन्ध्ययोश्च बहिर्ग्रामात् आसन—ब, ज, क, द

१० दुपासन—ना

११ स्य—क, ना, उ

१२ Reproduced by वी मि आ, १४७-१४८

१३ तच्छील—ना

१४ निर्वपेत्—क

कुर्यात् । 'विप्रतिषेधे'^१ श्रौतेन होमादिना सह विरोधे ।
श्रुतिलक्षणं श्रौतमेवानुष्ठेयत्वेन^२ बलीयः, न स्मार्तम् ॥

दक्षः^३

सन्ध्याकर्मावसाने^४ तु स्वयंहोमो विधीयते ।
स्वयंहोमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते ॥
ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ^५ विट्पतिः ।
^६एतैरेव ^७हुतं यत्तु तद्धृतं^८ स्वयमेव तु^९ ॥
'गुरुः' पित्रादिः । 'विट्पतिः' जामाता ॥

^{१०}याज्ञवल्क्यः—[१, ९९]

हुत्वाग्नीन्^{११} सूर्यदैवत्यान्^{१२} जपेन्मन्त्रान्समाहितः ।

^{१३}नरसिंहपुराणे—[५८, ५८-५९]

^{१४}पूर्वां सन्ध्यां सनक्षत्रासुपक्रम्य^{१५} यथाविधि ।
गायत्रीमभ्यसेत्तावद्यावदादित्यदर्शनम्^{१६} ॥

१ धेन—ना

२ अनुष्ठेयत्वेन—क

३ वी मि आ, १४६

४ सन्ध्याकर्मावसाने—स्व—क

५ यश्च वि—क

६ एतैरेव तु यद्धृतं तद्धृतं स्वयमेव हि—ना, एभिरेव हुतं—वी मि आ

७ कृतं यच्च तत्कृतं—ब, द

८ तच्छुद्धं स्व—क

९ हि—द, वी मि आ

१० वी मि आ, १४८

११ सूर्यमदित्यान्—ज, देवत्यान्—उ

१२ जपेन्मन्त्रान्—क

१३ वी मि आ, १४५ and १४७

१४ पूर्वां सन्ध्यामुपक्रम्य सनक्षत्रा यथाविधि—द

१५ मुपासीत य—क

१६ यावदृक्षाणि पश्यति—इति मुद्रितपुस्तके, नम् । देवकार्यं—ना,

ततश्चाऽऽवसथं प्राप्य होमं कुर्याद्विचक्षणः ।

¹देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् ॥

देवकार्यस्य सर्वस्य ²पूर्वाह्णस्तु विधीयते ।

देवकार्याणि पूर्वाह्णे मनुष्याणां तु मध्यमे ॥

पितृणामपराह्णे तु ³कार्याण्येतानि यत्नतः ।

⁴दिवसस्याद्यभागे तु सर्वमेतत्समाचरेत् ⁵ ॥

⁶‘मङ्गलं’ ब्राह्मणादि ⁷वक्ष्यमाणं नारदोक्तम् । ⁸यदे-
तद्देवकार्याद्युक्तं तत्सर्वं ⁹दिवसस्याद्यभागेषु पूर्वाह्णस्य
¹⁰प्रथमभागे ¹¹समाचरेदित्यर्थः ॥

¹²वराहपुराणे—[२११, १४-१५]

¹³उदयान्निःसृतं सूर्यं यस्तु भक्त्या नरो द्विज ¹⁴ ।

- 1 ‘देवकार्यं’ इत्यारभ्य ‘समाचरेत्’ इत्यन्तो भागं मुद्रितपुस्तके नोपलभ्यते
- 2 पूर्वाह्णस्तु—ब, पूर्वाह्णस्तु—क
- 3 च—द
- 4 दिवसस्याद्यमे भागे—ना
- 5 रेत् । गुरु पित्रादिमङ्गल—ना
- 6 गुरु पित्रादि—ब, क, द
- 7 दिवीक्षणं नार—ना
- 8 यदेतत्तद्देव—क, ना
- 9 दिवसस्याद्यमे भागे पूर्वा—ना, दिवसस्याद्यभागे पूर्वा—ब, क, द
- 10 पञ्चमभागे—क, ज
- 11 समाचरेदित्यर्थ—क
- 12 वारा—ना
- 13 The printed reads as follows
उदयान्निःसृतं सूर्यं भक्त्या परमया युत ।
नमस्येत् प्रयतो भूत्वा स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
दध्यक्षताञ्जलीभिस्तु त्रिभिः पूजयते शुचिः ।
तस्य भानुः प्रसन्नश्च अशुभं यत्समर्जितम् ॥
तस्य भानुः स सन्दह्य दूरीकुर्यात् सदा द्विज ।
- 14 द्विज—क, ना, द्विज—उ,

दध्यक्षताञ्जलिभिस्तु तिसृभिः पूजयेच्छुचिः ॥

तस्य भावप्रपन्नस्य^१ चाशुभं यत्समर्जितम् ।

तत्क्षणादेव निर्दग्धं^२ भस्मीभवति^३ काष्ठवत् ॥

‘भावप्रपन्नस्य’ भक्त्या शरणं गतस्य^४ ॥

^५मनुः—[४, १५२]

मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ।

^६पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम् ॥

‘^७मैत्रं’ पुरीषोत्सर्गम्, मित्रदेवताकत्वात् पायो-

^८स्तत्संबन्धात्सोऽपि तथोक्तः । ‘प्रसाधनं’ ^९केशरचनानु-
लेपनादि ॥

विष्णुपुराणे—[३, ११, २२]

^{१०}आचान्तश्च ततः कुर्यात्पुमान् केशप्रसाधनम् ।

आदर्शञ्जनं^{११} माङ्गल्यं^{१२} दूर्वाद्यालम्भनानि च ॥

^{१३}‘अञ्जनं’ ^{१४}सौवीराञ्जनादि । आदिशब्देन दध्या-

दीनामुपादानम् ॥

१ प्रपन्नस्य—ना, प्रसन्नस्य—उ

२ निर्दग्ध—ब

३ तत्स्वयम्—ना

४ प्रपन्नस्य—ब, क, ना, द, Reproduced by वी मि आ, १४८

५ वी मि आ, १४८

६ पूर्वाह्ण एव—ब

७ सूत्र—क, मैत्र सूत्रपुरीषोत्सर्ग—ना

८ तत्समर्थात् सोपि—क

९ केशचरणादि—क, केशचरणानुलेपनादि—ना, शुशरचनादि—ज

१० आचान्तस्य—द, ब, आचान्तश्च—ना, क

११ मङ्गल्य—क, मङ्गस्य—ना

१२ पूर्वाणि लम्भनानि च—क, पूर्वाद्यालम्भनानि च—ना

१३ Reproduced by वी मि आ, १४८

१४ चाङ्गुष्य, दूर्वादीत्यादिशब्देन—ब, द

^१ब्रह्मपुराणे

स्वमात्मानं घृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम्^२ ।

^३अथ दक्षः^४

द्वितीये च तथा भागे ^५वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसन जपः ॥

तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।

समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥

उपादानस्येति शेषः ॥

आपस्तम्बः—[१, १३, १९-२२, १, १४, १]

^६निवेशे निर्वृत्ते संवत्सरेसंवत्सरे द्वौद्वौ मासौ समा-
हित ^७आचार्यकुले वसेद्भूयः ^८श्रुतमिच्छन्निति श्वेतकेतुः ।

^९एतेन ह्यहं योगेन भूयः पूर्वस्मात्कालाच्छ्रुतमकुर्वीति^{१०} ।

तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् । निवेशे^{११} निर्वृत्ते ^{१२}नैयमिकानि
श्रूयन्ते । अग्निहोत्रमतिथयो^{१३} ^{१४}यच्चान्यदेवं युक्तम् ॥

१ वी मि आ, १४९

२ चिरजीविताम्—ब, द

३ अथ इति नास्ति—ब, द

४ वी मि आ, १५४

५ वेदाभ्यासो हि पञ्चधा—ज

६ निवेशे वृत्ते—क, निवेशे वृत्ते—द

७ आचार्यस्य कुले वसेद्भूय —क, आचार्यस्य—द

८ श्रुति—द

९ एतेन योगेन—क, एतेन ह्यहं—ना, एतेन ह्यहं—उ, एतेन ह्येययोगेन—ज

१० श्रुतमकुर्वीति—ब, द, श्रुतमकुर्वीति—क

११ निवेशे हि निर्वृत्ते—ना

१२ नैयमिकानि—द, नैय्यामिकानि—क, नैगमिकानि—वी मि आ,

१३ त्रमतिथेयो—क

१४ यच्चान्यदेव—द, ब, ना, यच्चान्ययुक्त—ज, यच्चान्यदेवैर्युक्तम्—क, यच्चान्यदेव
युक्तम्—वी. मि आ

‘^१निवेशो’ विवाहः । ‘समाहितो’^२नन्यमनाः ।
 ‘एतेन’ अनन्तरोक्तेन ‘द्वौद्वौ’^३मासा’वित्यादिना । ‘योगेन’
 मासद्वयपर्यन्तोपाध्यायसंबन्धेन । ‘पूर्वस्मात्कालात्’ विवा-
 हप्राग्भाविनः कालात् । ‘भूयो’ बहुकालम्^४ । ‘श्रुतं’
 मीमांसाभ्यसनम् । ‘अकुर्वि’ कृतवानस्मि । ‘विप्रतिषिद्धं’
 शास्त्रै’रग्निहोत्रादीनां यावज्जीवमावश्यकत्वप्रतिपादकैर्वि-
 रुद्धम् ॥

^४आपस्तम्बः^५—[२, ५, १४]

यया विद्यया न विरोचेत्^६ पुनराचार्यमुपेत्य साधयेत् ॥

‘^७न विरोचेत्^८’ नोज्ज्वलज्ञानो^९ भवेत्^{१०} ॥

^{११}याज्ञवल्क्यः—[१, ९९]

वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च ।

^{१२}मनुः—[४, १९-२०]

बुद्धिबृद्धिकराण्याश्च^{१३}धन्यानि च हितानि च ।

१ Reproduced by बी मि आ, १५४

२ समाधि—क

३ बहुकाल प्रतिपादकैर्विरुद्ध —ना

४ पुनरापस्तम्ब —ना

५ बी मि आ, १५४

६ विरोचयेत्—ब, ज, द, विरोचयेत्—क

७ Reproduced by बी मि आ, १५४

८ विरोचयेत्—क, द

९ ज्ञान—ना

१० भवेत्—ब, क, द, भवति—उ

११ बी मि आ, १५५

१२ बी मि आ, १५५

१३ धन्यानि विहितानि च—उ.

नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत ^१निगमांश्चैव वैदिकान् ॥

यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ।

तथा तथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचते ॥

‘^२बुद्धिबृद्धिकराणि’ ^३तर्कमीमांसादीनि । ‘धन्यानि’
धनाय हितान्यर्थशास्त्राणि^४ । ‘हितानि’ आयुर्वेदादीनि ।
‘निगमाः’ ^५पदार्थनिर्णयहेतवो^६ निघण्टुप्रभृतयः । ‘रोचते’
उज्ज्वलं भवति ॥

७यमः

शास्त्रार्थमार्गमाश्रित्य ये गता ये च संस्थिताः ।

ये बुध्यन्ति^८ महात्मानस्ते यान्ति परमां गतिम्^९ ॥

दानेन तपसा यज्ञैरुपवासव्रतैस्तथा ।

न तां गतिमवाप्नोति विद्यया ^{१०}यामवाप्नुयात् ॥

‘^{११}गताः’ शास्त्रार्थमार्गेण ^{१२}प्रवृत्ताः । ‘संस्थिताः’

^{१३}संप्राप्ताः, लोकान्तरं गता इति यावत्^{१४} । ‘बुध्यन्ति’

^{१५}अनुतिष्ठन्त ^{१६}आसते ॥

१ नियमा—क

२ Reproduced by बी मि आ, १५५

३ मीमांसतर्कादीनि—ना

४ शास्त्रसहितान्यायुर्वेदादीनि—द

५ पदार्थनिर्णायकनिघण्टुद्वय —ब, द

६ हेतवै—ना

७ बी मि आ, १५५

८ बुध्यन्ते—ब, ज, द

९ गति । तथा, दानेन—ना

१० किमवाप्नुयात्—क

११ Reproduced by बी मि आ, १५५

१२ सवृत्ता —ना

१३ समाप्ता —ब

१४ यावत् । बुध्यन्ति अनुतिष्ठन्ति । दक्ष —ना

१५ ‘अनुतिष्ठन्ति आसते’ इति नास्ति—ब, ज, द,

१६ आसते—क,

दक्षः^१

तृतीये च तथा भागे ^२पोष्यवर्गार्थसाधनम् ।

^३पोष्यवर्गश्च—

माता पिता गुरुभार्या प्रजा दीनः^४ ^५समाश्रितः ।

अभ्यागतोऽतिथिश्चाऽग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः^६ ॥

^७गौतमः—[९, ६३-६४]

योगक्षेमार्थ^८मीश्वरमधिगच्छेत्^९ । नान्यमन्यत्र देव-
गुरुधार्मिकेभ्यः ॥

^{१०}अलब्धलाभो 'योगः' । लब्धरक्षणं 'क्षेमः' ।

'अन्यम्' अनीश्वरम्^{११} ॥

मनुः^{१२}—[४, १५३-१५४]

दैवतान्यभिगच्छेत्तु^{१३} धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् ।

ईश्वर चैव रक्षार्थं गुरुनेव च पर्वसु ॥

१ वी मि आ, १५५-१५६

२ पोष्यवर्गानुशासनम् । कुर्यादिति शेष —ब, द, पोष्यवर्गार्थसाधनम् । कुर्यादिति शेष —ज, क, ना

३ पोष्यवर्गश्च—ना, 'पोष्यवर्गश्च' इति नास्ति—ब, द

४ प्रजादीना—ज

५ समाहित —क

६ 'अर्थसाधन' धनार्जनं कुर्यादिति शेष । 'अभ्यागतः' सबन्धी ग्रामान्तरादागत ।

एकरात्रिको ग्रामान्तरादागतोऽसबन्धी 'अतिथि'—वी मि आ, १५६

७ वी मि आ, १५६

८ र्थमधिग—क

९ धिगच्छेत्तु—ना, भिगच्छेत्तु—उ

१० Reproduced by वी मि आ, १५६

११ अनीश्वरात्—ब, ज, क, द

१२ Reproduced by वी मि आ, १४९

१३ देवतामभिगच्छेत्—ब, द.

अभिवादयेत्ततो^१ वृद्धान् दद्याच्चैवासनं स्वकम् ।

कृताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्वितात् ॥

‘अभिगच्छेत्’^२ ^३अभिमुख्येन पूजाद्यर्थं गच्छेत् ।

‘गुरुनेवे’ त्येवकारो^४ भिन्नक्रमो ‘गच्छेदि’ त्यनन्तर
बोद्धव्यः ॥

^५छागलेयो ^६यमश्च द्वितीये

यतीनां दर्शनं चैव^७ स्पर्शनं भाषण तथा ।

कुर्वाणः पूयते नित्यं तस्मात्पश्येत्तु^८ नित्यशः ॥

अग्निचित्कपिला सत्री ^९राजा भिक्षुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्राः^{१०} पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत्तु नित्यशः ॥

^{११}‘पश्येदि’त्यनेन स्पर्शनभाषणे^{१२} अन्युपादीयेतेऽज-
हत्स्वार्थलक्षणया । ‘अग्निचित्’ कृताग्निचयनः । ‘कपिला’
कपिलवर्णा गौः । ^{१३}‘सत्री’ कृतसत्रयागः । ‘भिक्षुः’
यतिः ।

१ तु तान् विप्रान्—ब, तु तान् वृद्धान्—ज, द, क

२ गच्छेत—ना

३ अभिमुख्येन पूजार्थ—क, अभिमुख पूजार्थ—ब, ज

४ A S B begins again here after the gap रोभिन्न etc

५ बी मि आ, १४९-१५०

६ यमश्चापि—ब

७ चैव भाषण स्पर्शव—द

८ त—ना

९ राजभिष्णु —ब

१० दृष्टिमात्र —ना

११ Reproduced by बी मि आ, १४९-१५०

१२ भाषणेऽपि—ब

१३ मन्त्री अजादिसत्रशील इति केचित्—बी, मि, आ, १५०.

^१वराहपुराणे^२ [२९०, ६४-६५]

वामनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा वराहं च जलोत्थितम् ।
^३नमस्येच्चैव यो भक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
 यज्वा मिष्टान्नदः सत्री शतायुर्धार्मिकः शुचिः ।
^४ज्ञाननिष्ठास्तपःसिद्धान्दृष्ट्वा पापात्प्रमुच्यते ॥
 'शुचि' स्तीर्थादिपूतः । 'ज्ञाननिष्ठो'ऽध्यात्मरतिः^५ ।

^६नारदः—[१७, ५४-५५]

लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।
 हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽष्टमः ॥
^७एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेच्च यः ।
 प्रदक्षिणं ^८च कुर्वीत तथाऽस्यायुर्न हीयते ॥
^९एतानि च ब्राह्मणादीनामष्टानां^{१०} मङ्गलानां दर्शन-
 नमस्कारार्चनप्रदक्षिणीकरणानि समुदितान्यायुःकामस्य तृ-
 तीयभाग एव^{११} कर्तव्यत्वेन विहितानि । दिवसस्याद्यभागे
 तु^{१२} मङ्गलाद्यालम्भनं केवलम् ॥

१ वाराह—ना

२ Reproduced by वी मि आ, १५०

३ नमस्यैव च—ना

४ जह्मनिष्ठोय सिद्धान्—ना

५ अध्यात्मवत —द, ब, अध्यात्मरत —ज

६ वी मि आ, १४७

७ एतान् य —ब, द

८ प्रकुर्वीत—ना

९ वी मि आ, १४७

१० ना च दर्शन—ना

११ एव—ना

१२ 'तु' नास्ति—द

¹वामनपुराणे

कृत्वा शिरःस्नानमथाह्निकं² च
 संपूज्य तोयेन पितृन् सदेवान् ।
 होमं च कृत्वाऽऽलभनं शुभानां
 ततो बहिर्निर्गमनं प्रशस्तम् ॥
³दूर्वां दधि सर्पिरथोदकुम्भं
 घेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णम् ।
 मृद्धोमयं स्वस्तिकमक्षतानि
 लाजा मधु⁴ ब्राह्मणकन्यकाश्च ॥
 श्वेतानि पुष्पाणि तथा ⁵शमीं च
 हुताशनं चन्दनमर्कबिम्बम् ।
 अश्वत्थवृक्षं च समालमेत
 ततश्च⁶ कुर्यान्निजजातिधर्मम्⁷ ॥
 देशानुशिष्टं कुलधर्ममग्न्यं⁸
⁹सगोत्रधर्मं न हि संत्यजेत्¹⁰ ।
¹¹संपूज्य तोयेन पितृनि'ति, अनेन प्रातःस्नाने¹²

1 Reproduced by वी मि आ , १५१

2 अथाऽह्निकानि—ब, क, मथाह्निक च—ज, मथाह्निकानि—द

3 पूर्वान्दधिसर्पिरथोदकुम्भ—क, दूर्वा दधि—उ

4 लाजामय—ना

5 शमीश्च—द, ब, क, शमी च—ज, शमी च—ना, समीच—उ

6 स्तु—ना

7 धर्मान्—ब, द, ज, ना

8 मुख्य—क

9 स्वजातिधर्म—ब, द, स्वजातिधर्मान्—क, स्वगोत्रधर्म—ना

10 सत्यजेच्च—ना

11 संपूज्य तोयेनेत्यनेन प्रातः स्नानेपि तर्पणं कर्तव्यमित्युक्त—द

12 स्नानेऽपि तर्पण—ब स्नानेन तर्पण—ना

पितृतर्पणं कर्तव्यमित्युक्तम् । ^१अत्र च शिरःस्नानादि सर्वं
यथाकालप्राप्तमनूय 'ततस्तु कुर्यान्निजजातिधर्ममि'त्यादि^२
तृतीयभागे विधीयते । ^३निजजातिधर्मश्च^४ स्वस्वजाति-
^५विहितोऽर्थार्जनादिरूपः । तत्रापि यस्मिन्देहे यस्यां जातौ
यस्मिन्कुले योऽर्जनोपायो विहितो न निन्दितः^६, स एवा-
ऽनुष्ठेय इत्यर्थः ॥

अथ दक्षः^७

चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

तिलपुष्पकुशादीनि स्नानं चाकृत्रिमे जले ॥

'आदि'शब्देन गोमयदूर्वाद्युपादानम्^८ । 'स्नानं'
कुर्यादिति शेषः । 'अकृत्रिमे' नद्यादौ ॥

^९शातातपः

^{१०}बल्मीकाखूत्कराल्लेपाज्जलाच्च ^{११}पथिवृक्षयोः ।

कृतशौचावशिष्टाच्च^{१२} न ग्राह्याः सप्तमृत्तिकाः ॥

'आखूत्करो' मूषिकोत्करः । 'लेपात्' कुब्जादीनामिति

१ अत्र शि—ना

२ धर्मानित्यादि—द, ब, क, धर्मानिति—ना

३ निजजातिस्वस्व—क

४ धर्म, जातिविहितार्जनादिरूप —ब, द, धर्म स्व—ना

५ विहितार्जनादिरूप —क, विहिताज्जनादिरूप —ज

६ अनिन्दित —ब, द

७ Reproduced by वी मि आ, १५७

८ दानम्, कुर्यादिति शेष —ना, 'द्युपादानम्'—इत्येतदनन्तरं सप्तदशाङ्कितपत्र
पर्यन्तं कानिचन पत्राणि नुटितानि—A S B

९ Reproduced by वी मि आ, १५७

१० बल्मीकादूत्करा—क

११ पार्थ—क

१२ शिष्टा च—ना

शेषः । 'जलात्' अन्तर्जलात्^१ । 'पथिवृक्षयोः' संबन्धि-
नीति शेषः^२ ॥

शुचौ देशे तु संग्राह्या शर्कराश्मादिबर्जिता ।
रक्ता गौरी तथा श्वेता मृत्तिका त्रिविधा स्मृता ॥

'शुचौ देशे' ^३स्थितेति शेषः । आदिशब्देन 'केश-
कीटाद्युपादानम्' । ^४रक्तत्वादिनियमात् ^५कृष्णवर्णा मृत्ति-
का स्नानानङ्गमित्युक्तम्^७ ॥

न मृदं नोदकं वापि न निशायां तु गोमयम् ।
न गोमूत्रं^८ प्रदोषे तु गृहीयाद्बुद्धिमान्नरः ॥

'निशायामि'ति ^९मृदुदकगोमयैः^{१०} प्रत्येकं संबध्यते ।

^{११}एतच्च ^{१२}मृदाद्यदृष्टकर्मार्थत्वेन निशायां न ग्राह्यम् ॥

^{१३}मनुः—[४, १२९]

न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नाऽऽतुरो न महानिशि ।

१ जलमध्यात् —ब, द

२ सबन्धिनमिति शेष —ना

३ स्थितिविशेष —क

४ कण्टकाद्युपादानम्—उ

५ रक्तेति यमात्—द, रक्तेत्यादिनियमात् कृष्णा मृत्तिका स्नानानङ्गमित्युक्तम्—ब

६ कृष्णा मृ—क, द

७ तदसम्भवे तु कृष्णादिकापि ग्राह्या । यस्मिन् देशे तु यत्तोय या च यत्रैव मृत्तिका ।

सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्" इत्युक्तत्वात्—वी मि आ, १५७

८ गोमय—ना

९ मृदूकगोमयै —ब, द

१० यै सम्बध्यते—ना

११ एतेन—ब, द

१२ मृदादि अदृष्टाङ्गलपने नि—क, मृदादि अदृष्टकर्मार्थत्वेन—ना, मृदादि अदृष्टार्थ
कर्मणि—ब, द

१३ Revised and by वी मि आ १५३-१६०.

न वासोभिर्न चाजस्रं^१ नाविज्ञाते जलाशये ॥

‘न स्नानमाचरेद्भुक्त्वे’ति, कृतभोजनस्य ^२यदृच्छा-
स्नाननिषेधो ^३नित्यस्य स्नानस्य ^४भोजनोत्तरप्राप्त्यभावात् ।
चाण्डालादिस्पर्शनिमित्तस्य^५ तु “नाशुचिः क्षणमपि
^६तिष्ठे”दिति विरोधेन^७ प्रतिषेद्धुमशक्यत्वादिति मेधा-
तिथिः^८ । ‘आतुरस्य’^९ व्याधितस्य तु सर्वथा^{१०} वारुणस्नान-
निषेधः । ‘महानिशा’ रात्रेर्मध्यमं प्रहरद्वयम् । ‘अजस्रं’
अनवरतं श्रद्धाजाड्यादिना^{११} । ‘अविज्ञाते’^{१२} गाधागाध-
तयाऽनिन्दितकर्तृकत्वादिना^{१३} वा ॥

^{१४}जाबालिः^{१५}

न पारक्ये सदा स्नायान्न भुक्त्वा न महानिशि ।

१ न चाऽजस्र—ब, क, द, सहाजस्र—उ

२ वागप्राप्तस्नाननिषेध—ब, द

३ नित्यस्ना—ना

४ भोजनानन्तरप्रा—क, ना, द

५ स्पर्शनिमित्तस्य—क

६ तिष्ठेदिति तन्निषेद्धुमशक्यत्वादिति—द, ब, तिष्ठेदिति बोद्धव्यम्—द

७ न निषेध प्रति—ना

८ एव भोजने सत्यप्युपरागादिनैमित्तिक स्नान कार्यमेव ।

नैमित्तिकानि कार्याणि निपतन्ति यदा यदा ।

तदा तदैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते ॥

इति दृष्टवचनात् ॥ वी मि आ, १५९

९ रस्य व्याधितस्य स—क, द, आतुरस्य तु व्याधितस्य स—उ

१० सर्वदा—ना

११ श्रद्धाजाड्यादिना—ब, ज, द, श्रद्धाजाड्यादिना—ना, श्रद्धाजाड्यादिना—उ

१२ ते जलाशये गाधा—ना

१३ कर्तृकतया च—ब, द, ज, कर्तृकतया च—क

१४ Reproduced by वी मि आ, १६०

१५ जाबालिः—द, ब, ज, क, मी

नार्द्रमेकं च वसनं परिदध्यात्कदाचन^१ ॥

‘पारक्ये’ परकीये^२ कूपादौ ^३सदा न स्नायात् ।
^४अकृत्रिमासंभवे तु तत्रापि स्नायात्, ‘परकीयेऽपि कदा-
 चने’ति वचनात् । ^५सर्वदा पुरुषस्यैकमार्द्रं च वासो^६
 निषिद्धम् । एवं च^७ पुरुषस्य सर्वदा वस्त्रद्वयधारणनियमात्
 स्नानकालेऽपि ^८तत्परित्यागे प्रमाणं नास्तीति^९ ॥

^{१०}तथा

त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां तु विशेषतः ।

शूद्रविद्वक्षत्रियाः स्नानं नाऽऽचरेयुः कथंचन^{११} ॥

“^{१२}अम्भोऽवगाहनं स्नानं विहितं सार्ववर्णिकम् ।”

इति यत् ^{१३}सामान्येन प्रसक्तं^{१४} स्नानं तदनेन त्रयोदश्या-
 दिषु^{१५} शूद्रादीनां यथाक्रमं निषिध्यते^{१६} ॥

१ कदाचन—ना, कथंचन—उ

२ परकीयकूपादौ—ब, क, द

३ न सदा न्ना—क, द

४ अकृत्रिमाभावे—ब, क, द

५ सदा—ब, द

६ पुरुषस्य आर्द्रमेक वासो—ना

७ च सर्वदा—क, द

८ तत्परित्यागो निष्प्रामाणिक —ब, द

९ एकवस्त्रेण यत्स्नानं सूच्या विद्धेन चैव हि ।

स्नानं च न भवेच्छुद्धिं श्रिया च परिहीयते ॥ वी मि आ, १६१

१० Reproduced by वी मि आ, १६२

११ कदाचन—ना

१२ बोधायन [२, ७, ३] Reproduced by वी मि आ, १६३

१३ साम्येन—ब, साम्येन—द

१४ क तद्—क, द, कस्नान—ना

१५ पु यथाक्रमं शूद्रादीनां प्रतिषिध्यते—क, द

१६ प्रतिषिध्यते—ब

¹बौधायनः—[२, ६, २४-२५]

न नम्रः स्नायात् । न नक्तं स्नायात् ॥

²आपस्तम्बः³—[१, ३२, ७-८]

⁴सशिरोऽवमज्जनमप्सु वर्जयेत् । अस्तमिते च स्नानम् ॥

उदकं प्रविश्य सशिरस्कं रागतो निमज्जनं न कुर्यात् ।

‘अस्तमिते च स्नानं’ वर्जयेदित्यनुषङ्गः । एतदपि ⁵रागप्राप्त-
स्नानमात्रविषयम् ॥

⁶पराशरः⁷—[१२, २२]

⁸दिवाकरकरैः पूतं⁹ दिवा स्नानं ¹⁰प्रशस्यते ।

अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥

¹¹यथा स्नानं च दानं च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा ।

सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं¹² विधीयते ॥

¹³योगियाज्ञवल्क्यः

उभे संध्ये तु¹⁴ स्नातव्यं ब्राह्मणैश्च¹⁵ गृहाश्रितैः ।

1 बी मि आ, १६३

2 Reproduced by बी मि आ, १६३

3 बौधायन — ब, द

4 सशिरोवर्जनमत्र वर्जयेत्—क

5 रागपरिप्राप्त—ब, द, वागपरिप्रा—क, रागप्राप्तिज्ञा—ना

6 पराशर — ब, ना, द, पाराशर — उ

7 बी मि आ, १६६

8 भास्करस्य करे — इति मुद्रितपाठ

9 युक्त—द, ब, क, स्पृष्ट—ज

10 विशिष्यते—ना, समाचरेत्—द

11 ‘यथास्नानं विधीयते’ इत्ययं श्लोको मुद्रितपुस्तके नोपलभ्यते

12 स्नानदान—ना

13 बी मि आ, १५८

14 च for तु—ज

15 ब्राह्मणैर्गृहमाश्रितैः — ना, ब्राह्मणे स्वगृहाश्रितैः — उ.

तिसृष्वपि च संध्यासु स्नातव्यं ^१तु तपस्विभिः ॥

‘तपस्वी’ वानप्रस्थादिः ॥

^२शङ्खलिखितौ

अनश्नन्ननम्रः^३ स्नायात् । नाप्सु मेहेत्^४ । नोद्धर्षणं कुर्यात् । न पादेन^५ पाणिना वा^६ जलमभिहन्यात् । यस्मादापो वै सर्वा देवताः । ^७न स्रवन्तीं वृथातिक्रामेदनवसिच्य । अमेध्योदकं परिहरेत् । नाल्पोदके स्नायात् । न समुद्रोदकमवगाहेत्^८ ॥

‘अनश्नन्’ ताम्बूलादिभक्षणमकुर्वाणः^९ । ‘मेहनं’ मूत्रोत्सर्गः । ‘उद्धर्षणं’ अङ्गमलापकर्षणम् । ‘अप्सु^{१०} न कुर्यादि’त्यन्वयः^{११} । ‘अतिक्रामेत्’ लङ्घयेत् । ‘वृथा’ निष्प्रयोजनम् । ‘अनवसिच्य’ तर्पणमकृत्वा । ‘अमेध्यं’ अशुचि^{१२} । ‘परिहरेत्’^{१३} न किञ्चित्तत्र कुर्यात् । ‘अल्पोदके न स्नायादि’ति, प्रभूतसुमनोहरोदकसंभवे । ‘प्रभूते विद्य-

१ च तपस्विना—क, हि तपस्विना—ना, द

२ Reproduced by वी मि आ, १६७

३ अनम्रजनम्र—ब, अनम्र न नम्र स्नायात्—द

४ मेहेत्—क

५ पादेन न पाणिना वा—ना

६ च—ब, क, द

७ निस्रवन्तीं—क, नास्रवन्तीं—ना

८ त—क, ना

९ वन्—क, द

१० अप्सु कुर्यादित्यर्थ—ब, द

११ दित्यर्थ—क

१२ अशुचि—ब, ज, द

१३ न तत्र किञ्चित् कुर्यात्—ना,

माने^१ इत्यादि वचनात्^२ । 'नावगाहेत्^३' ^४अन्तः प्रविश्य
न स्नायात् ॥

देवलः^५

न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वतेषु ^६च पर्वतम् ।

नान्यत्प्रशंसेत्तत्रस्थस्तीर्थेष्वायतनेषु च ॥

^७हारीतः

न चत्वारोपद्वारयोः स्नायात् ॥

'^८चत्वारं' ^९यक्षादिबलिदानस्थानम् । 'उपद्वारं' द्वार-
समीपम् ॥

^{१०}पुनर्हारीतः

न स्नानवर्णकयोरग्रं^{११} प्रयच्छेत् । अन्यत्र देवगुरु-
ब्राह्मणेभ्यः ॥

^{१२}स्नायतेनेति 'स्नानं' कुशादि । '^{१३}वर्णकं' ^{१४}सुगन्धि-
द्रव्यम्, उद्धर्तनादिवर्णकरत्वात्^{१५} ॥

१ मानता इति—क

२ प्रभूते विद्यमाने तु उदके सुमनोहरे ।

नाल्पोदके द्विज स्नायाद्दीं चोत्सृज्य कृत्रिमे ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यनिषेधात् ॥ वी मि आ, १६७

३ हेत् विद्य न स्नायात्—ना

४ अन्तः प्रविश्य स्नायात्—क

५ वी मि आ, १६८

६ न—ना

७ वी मि आ, १६८

८ Reproduced by वी मि आ, १६८

९ यक्षादिबलिस्थानम्—क, यक्षादिबलिदानस्थानम्—उ

१० Reproduced by वी मि आ, १६८

११ करयोरग्र—क

१२ स्नायतेनेनेति—ना

१३ 'वर्णकं' अनुलेपन इति श्रीदत्त —वी मि आ, १६९

१४ सुगन्धद्र—ना

१५ वर्णकरत्वात्—ब, द

¹विष्णुः—[६४, १-९]

परनिपानेषु ²न स्नानमाचरेत् । आचरेद्वा ³पञ्चपिण्डानुद्धृत्यापदि । ⁴नाजीर्णी । न चातुरः । न नम्रः । न ⁵राहुदर्शनवर्जं रात्रौ ⁶ । न ⁷संध्यायाम् ⁸ । ⁹प्रातःस्नान्यरुणकरग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् ॥

‘आपदि’ अकृत्रिमे जले स्नानासंभवे । ‘संध्यायां’ सायंसंध्यायाम् ॥

¹⁰पैठीनसिः

अथ स्नानविधिः ¹¹ । परकृतान् सेतून् ¹²कूपांश्च वर्जयेत् । ¹³अंशभाक् तत्र ¹⁴सेतुकृत्स्नीन्पिण्डानुद्धृत्य स्नायात् ॥

¹⁵मनुः—[४, २०९]

परकीयनिपानेषु स्नायान्नैव कदाचन ¹⁶ ।

1 Reproduced by वी मि आ , १६०

2 न स्नायात् आचरेत्—ना

3 पञ्चपिण्डानुद्धृत्यापस्तदापदि—इति मुद्रितविष्णुस्मृतिपाठः

4 नाजीर्णे—ना, द, न जीर्णे—उ, न जीर्णी—ब, ज

5 न राहुदर्शनवर्जं रात्रौ सन्ध्याया—ब, द, न रात्रौ । राहुदर्शनवर्जम्—इति मु विष्णु पाठ , राहुदर्शनवर्जं न रात्रौ—ना

6 रात्रौ सन्ध्या—क

7 न सन्धयो—इति मु विष्णु पाठ

8 यां । पैठीनसि—ना

9 प्रातः स्नानशीलोऽरुणताम्रां प्राचीमालोक्य—इति मु विष्णु पाठ

10 वी मि आ , १६९

11 अथ स्नानविधिरिति नास्ति—द, ब

12 कूपान् वर्ज—ना

13 ‘अंशभाक्’ इत्यारभ्य ‘स्नायात्’ इत्यन्त नास्ति—ज, क

14 सेतुकृत्स्नीन् पिण्डा—ना

15 Reproduced by वी मि आ , १६९

16 कदाचन—क

निपानकर्तुः ^१स्नाता हि दुष्कृतांशेन लिप्यते^२ ॥

‘परकीयं’ परकृतमात्रम्^३ । ^४तच्च प्रतिष्ठितमप्रतिष्ठितं वा^५, अविशेषेण ‘^६परकृतानि’ति पैठीनसिबौधायनवचनानुसारात् । स्वकारिते तु न विरोधः । ‘निपान’ जलाधारः ॥

बौधायनः—[२, ५, १-५]

तपस्यमपामवगाहनम् । देवतास्तर्पयित्वा^८ पितृतर्पणम् । अनुतीर्थमप^९ उत्सिञ्चेद् ^{१०}“ऊर्जं वहन्ती”रिति । अथाप्युदाहरन्ति—

स्रवन्तीष्वनिरुद्धासु^{११} त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

प्रातरुत्थाय ^{१२}कुर्वीरन् देवर्षिपितृतर्पणम् ॥

निरुद्धासु न कुर्वीरन्नंशभाक् तत्र सेतुकृत् ।

तस्मात्परकृतान् सेतून् कूपांश्च परिवर्जयेत् ॥

^{१३}उद्धृत्य वापि लीनं पिण्डान् कुर्यादापत्सु नो सदा ।

१ स्नात्वा हि —द, व, ना, स्नानाद्धि—क

२ ति—द

३ कृतमत्र प्रतिष्ठितमप्रतिष्ठितं चाविशेषेण परकृतानिति पैठीनसिवचनानुसारेण—द, व

४ तच्च प्रतिष्ठितं च अविशेषेण परकृतमिति पैठीनसि—क

५ व—ना

६ परकृतमिति पैठी—ना

७ Reproduced by वी मि आ, १६९ १७०

८ त्वा देवर्षिपितृतर्पणम् । निरुद्धासु—क

९ मप सिञ्च्यत्यूर्ज—ना

१० “ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिशुतं स्वधां स्थितं तर्पयते मे पितॄन्”
(वाजसनेयसंहिता, २ ३४) इति समग्रो मन्त्र

११ स्रवन्तीषु निरुद्धासु—द, व, स्रवन्तीष्वनिरुद्धासु—ना

१२ कुर्वन्ति—ना.

१३ अथाप्युदाहरन्ति—उद्धृत्य etc, इति मुद्रितपाठः,

^१निरुद्धासु तु मृत्पिण्डान्कूपात्त्रीन्^२ त्रीन् घटांस्तथा ॥

तपसे हितं 'तपस्यम्' अवगाहनम् । तपश्चाऽत्र ^३नित्य-
नैमित्तिकादिकर्मानुष्ठानमभिमतम्^४ । स्नातस्य तत्राधिका-
रात् । '^५अनुतीर्थ' तीर्थं लक्ष्यीकृत्य, देवपित्रादितीर्थेनेत्यर्थः ।
“ऊर्जं वहन्ती”रिति तर्पणान्निमपदार्थोपादानमेतावानेकः
^६प्रयोग इति ज्ञापनार्थम् । 'निरुद्धासु' निरुद्धप्रवाहासु^७ ॥

शङ्खलिखितौ^८

नेष्टकाचिते पितृंस्तर्पयेत् । ^९वापीतडागोदपानेषु^{१०}
सप्त पञ्च त्रीन्^{११} वा पिण्डानुद्धृत्य देवपितृंस्तर्पयेत् ॥

^{१२}याज्ञवल्क्यः—[१, १५९]

पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु^{१३} ।

स्नायान्नदीदेवखातहृदेषु च सरःसु च^{१४} ॥

पैठीनसिबौधायनवचनात्^{१५} स्नानकर्तुर्मृत्पिण्डाम्बुघट-

१ निरुद्धासु त्रीन् पिण्डान् कूपात्त्रीन् घटास्तथा—क

२ त्रीन्सु घटास्तथा—ना, त्रीन्ष्वटास्तथा—मुद्रितपाठ

३ नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानमभिप्रेत—क

४ अभिप्रेतम्—ब, ज, ना, द

५ अथ तीर्थ—क

६ प्रयोग बोद्धव्य—ब, द

७ सु । याज्ञवल्क्य—ना

८ वी मि आ, १७२

९ न वापी—ब, द

१० गोपदानेषु—क

११ त्रीन् वा पि—ब, द, त्रीन् पिण्डा—उ

१२ वी मि आ, १७०

१३ वारिणि—ब, ज, क, द, वी. मि आ

१४ गर्तप्रस्रवणेषु च—क, हृदप्रस्रवणेषु च—इति मुद्रितपाठ,

१५ नावसारात्—क, ना, द.

अयोद्धरणं^१ ^२सेतुकूपविषयम् । पञ्चपिण्डोद्धरणं तु विष्णू-
क्तमेतदतिरिक्तकृत्रिमजलविषयम् । यत्तु शङ्खलिखितोक्तं
सप्तपञ्च^३अयमृत्पिण्डोद्धरणं^४ तत्तर्पणार्थं^५ यथासंख्यं ^६वापी-
कूपतडागविषयम्^७ ॥

मनुः—[४, २०३]

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणेषु च ॥

‘देवखातेषु तडागेषु’ ^९देवसंबन्धित्वेन प्रसिद्धेषु

^{१०}सरःसु । ‘गर्तः’—

“^{११}धनुःसहस्राण्यष्टौ^{१२} तु गतिर्यासां न विद्यते”

इति वक्ष्यमाणः । ‘प्रस्रवणं’ निर्झरः ॥

विष्णुपुराणे—[३, ११, २६]

कूपेषूद्धृततोयेन स्नानं कुर्वीत वा भुवि^{१४} ।

स्नायीतोद्धृततोयेन यदि वा भुव्यसंभवे ॥

१ मृत्पिण्डायुद्धरण—द, ब

२ कूपसेतुविषय—ना

३ अयपिण्डोद्धरण—ब, द

४ ण तर्पणार्थ—क

५ र्थे—ना

६ वापीतडागोदयान—ब, क, द

७ Reproduced by वी मि आ, १७२

८ Reproduced by वी मि आ, १८१-१८२

९ देवसंबन्धेन प्र—क, द

१० सर इति अल्पगर्त—ब, सरमल्ल गर्त—क, सर तल्ल गर्त—ना

११ गोमिलस्मृति (छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायन) १, ७, १४२

१२ सहस्राष्टौ च—ना

१३ Reproduced by वी मि. आ, १८२

१४ अर्थमिद—‘ब’ ‘द’कोशयोर्नास्ति,

‘कूपेषु’ यत्तोयं तेनोद्धृतेन भुवि स्थितः स्नायात् ।
 ‘असंभवे’ अन्यत्रापि तडागादाववगाद्य स्नानासंभव
 इत्यर्थः ॥

¹विष्णुः—[६४, १६-१७]

स्नायात्प्रस्रवणदेवत्वात्सरोवरेषु । उद्धृताद्भूमिष्ठमु-
 दकं² पुण्यं स्थावरात्प्रस्रवणं³ ⁴तस्मान्नादेयं तस्मादपि ⁵साधु-
 परिगृहीतं ⁶सर्वत्र एव गाङ्गम् ॥

‘⁷साधुपरिगृहीतं’ ⁸यथा रामपरिगृहीतं चित्रकूटादौ
 मन्दाकिन्यादि ॥

⁹शङ्खः¹⁰

सर्वतीर्थानि पुण्यानि पापघ्नानि सदा नृणाम् ।
 परस्परानपेक्षाणि¹¹ कथितानि मनीषिभिः ॥
 सर्वे प्रस्रवणाः पुण्याः सर्वे पुण्याः शिलोच्चयाः¹² ।
 नद्यः पुण्याः सदा सर्वा जाह्नवी च¹³ विशेषतः ॥
 यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।

1 वी मि आ, १८२

2 भूमिष्ठमुदक—ब, ना, द, वी मि आ, भूमिस्थमुदक—उ

3 प्रस्रवणवत् त—क

4 तस्मादपि नादेय तस्मा—ना

5 साधुपरिगृहीत—ना

6 सर्वत्र एव गाङ्गेयम्—ब, क, द

7 Reproduced by वी मि आ, १८२

8 यथा रामपरिगृहीतमिति नास्ति—ब

9 शङ्खलिखितौ—ना

10 Reproduced by वी मि आ, १८२

11 अनपेक्ष्याणि—ब, ज, द

12 शिलोच्चये—उ

13 इ—क,

विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥

नृणां पापकृतां तीर्थे पापस्य शमनं भवेत् ।

यथोक्तफलदं तीर्थं भवेच्छ्रद्धात्मनां^१ नृणाम् ॥

‘हस्तसंयमः’ निन्दितप्रतिग्रहादिनिवृत्तिः^२ । ‘पाद-
संयमः’^३ अगम्यदेशगमननिवृत्तिः । ‘मनःसंयमः’^४ काम-
क्रोधादिनिवृत्तिः । ‘विद्या’^५ सच्छास्त्रवेदरूपा^६ । ‘तपः’
चान्द्रायणादिः । ‘कीर्तिः’ धार्मिकत्वादिना प्रसिद्धिः^७ ।
^८न नरस्य पापकृतः सर्वथा तीर्थं निष्फलमित्युक्तम्—
‘नृणामि’ति ॥

^९योगियाज्ञवल्क्यः

प्रभूते विद्यमाने तु^{१०} उदके सुमनोहरे ।

नाल्पोदके द्विजः स्नायान्नदीं चोत्सृज्य कृत्रिमे ॥

^{११}त्रिरात्रफलदा नद्यो याः काश्चिदसमुद्रगाः ।

समुद्रगास्तु पक्षस्य मासस्य सरितां पतिः ॥

वृथा तूष्णोदकस्नानं^{१२} वृथा जप्यमवैदिकम् ।

१ श्रद्धात्मना—ब, ना, द

२ ग्रहमारणादिनिवृत्ति —ना

३ तीर्थकामोऽगम्य—ब, द, अगम्यगमननिवृत्ति —द

४ कामक्रोधनिवृत्ति —क

५ सर्वास्त्रवेदाद्यागमरूपा—क, वी मि आ

६ वेदाद्यधिगम —ब, ज, द

७ प्रसिद्धि —ब, द, प्रसिद्ध —उ

८ न नरस्य—क, न इति नास्ति—उ

९ Reproduced by वी मि आ, १६७ and १८३

१० सलिले सुमनोरमे—ब, द, विमले—ना

११ कात्यायन —त्रिरात्रफलदा—ब, द

१२ उष्णोदकै ज्ञान—ब, द, उष्णोदके—उ

वृथा त्वश्रोत्रिये दानं वृथा ^१भुक्तमसाक्षिकम्^२ ॥

‘त्रिरात्रफलदाः’ नदीव्यतिरिक्ते^३ जले यत्त्रिरात्रस्नाने
फलं तत्फलदाः^४ । एवं ‘पक्षस्य मासस्ये’त्यपि^५ बोद्धव्यम् ।
‘वृथा’ शरीरशुद्धिव्यतिरिक्तस्नानफलशून्यम् ॥

^६भविष्यपुराणे

शिवलिङ्गसमीपस्थं यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।

शिवगङ्गेति^७ तज्ज्ञेयं^८ तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत् ॥

छन्दोगपरिशिष्टे^९ कात्यायनः^{१०}—[१, ७, १४०-१५१]

^{११}यव्यद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

नभोनभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत देवर्षिपितृतर्पणम् ॥

धनुःसहस्राण्यष्टौ तु गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवहा गर्तास्ते परिकीर्तिताः ॥

उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ।

१ ह्यभयसाक्षिक—ना

२ भवैदिक—ब, द

३ के यत्त्रि—द

४ बी मि आ, १८३, adds स्नानप्रकरणात् after this

५ मासस्यापि—ब, द

६ बी मि आ, १८५

७ लिंगेति तत्प्रोक्त—क

८ विख्यात—ब, द, विज्ञेय—ना, बी मि आ

९ शिष्ट का—क, ना, उ

१० बी मि आ १८५, १७१ and १८८

११ पव्यद्वय श्रावणादि—द, ब, ज, यव्यद्वय श्रावणादि—क, ना; मासद्वय श्रावणादि
सर्वा—इति मुदितगोमिलस्मृतिपाठ

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥
 वेदाश्छन्दांसि ^१सर्वाणि ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः ।
 जलार्थिनो हि पितरो ^२मरीच्याद्यास्तथर्षयः ॥
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे ^३स्नानार्थं ब्रह्मवादिनः ।
 यियासूननुगच्छन्ति ^४ ^५सहृष्टा ह्यशरीरिणः ॥
 समागमश्च यत्रैषां तत्रान्ये बहवो मलाः ।
 नूनं सर्वे क्षयं यान्ति ^६किमुतैकं नदीरजः ॥
^७ऋषीणां सिध्यमानानामन्तरालं समाश्रितः ^८ ।
 संपिबेद्यः शरीरेण ^९पर्षन्मुक्तजलच्छटाः ॥
 विद्यादीन् ब्राह्मणः कामान्पुत्रादीन्नार्यपि ध्रुवान् ^{१०} ।
^{११}आमुष्मिकान्यपि सुखान्याप्नुयान्नात्र संशयः ॥
 अशुच्यशुचिना दत्तमाममृच्छकलादिना ^{१२} ।
 अनिर्गतदशाहास्तु प्रेता रक्षांसि भुञ्जते ॥
 स्वर्धुन्यम्भःसमानि स्युः सर्वाण्यम्भांसि भूतले ।
 कूपस्थान्यपि सोमार्कग्रहणे नात्र संशयः ॥

१ सर्वाणि—ब, ज, क, ना, द, सर्वोशे—उ

२ मरीच्याद्यास्तथर्षय —ब, ज, द, मरीचाद्यास्तथर्षय —उ

३ उपाकर्मणि चोत्सर्गे—ना, उपाकर्मण्युत्सर्गे च—उ, वी मि आ

४ यियासूननुगच्छन्ति सहृष्टा—ब, ज, क, द, पिपासयान्वगच्छन्ति—ब, पिपासू
 ननुगच्छन्ति—उ, वी मि आ

५ सहृष्टा—उ

६ किमु चैक—ब, द, किमुतैक—क

७ राशीनां सिध्यमानाना—क

८ समाश्रिता । सम्पिबेद्यु शरीरेण पर्यन्मुक्तजलच्छटा —ब, द

९ पार्श्वोन्मुक्तजलच्छटा —उ

१० ध्रुवम्—द, ब, ज, क, ना

११ आमुष्मिकान्यपि सुखान्याप्नुयान्नात्र—ब, ज, क, द, आयुष्यकान्यपि सुख्यान्

—उ

१२ मृष्टफलादिना—क

‘^१यव्यो’ मासः, “यव्या मासाः ^२सुमेकः संबत्सर”
 इति ^३शतपथश्रुतेः । ‘^४रजस्वलाः’ अविशुद्धाः^५ । ‘समु-
 द्रगाः’ साक्षात्प्रत्यभिज्ञायमानसमुद्रगमनाः । ‘^६धनुः’ हस्त-
 चतुष्टयपरिमाणम्^७ । ^८ऋषीणां तर्पणे क्रियमाणेऽन्तरालसं-
 बन्धी यो जलबिन्दुसमूहस्तं ‘पिबेत्’ शरीरेण ^९सप्रतीच्छेदि-
 त्यर्थः । ‘अशुचि’ द्रव्यम् । ‘अशुचिना’ पुरुषेण^{१०} । ‘^{११}आम-
 मृच्छकलादिना’ ^{१२}अपक्रमृत्कपालादिना^{१३} । ‘^{१४}अनिर्गतद-
 शाहाः’ जन्मप्रभृति दशाहाभ्यन्तरे ये मृतास्ते प्रेताः ।
 ‘रक्षांसि भुञ्जते’ तद्वत्तं ^{१५}तद्गामि भवति । ‘समागमश्च
 यत्रैषा’मित्यादिना यो रजःप्रभृति ^{१६}सर्वप्रकारोदकदोषाभाव
 उक्तस्तदनुवादोऽयं^{१७} ‘अशुच्यशुचिने’त्यादि । ‘स्वर्धुनी’
^{१८}गङ्गा ॥

1 Reproduced by वी मि आ , १८५

2 स्वमेक —ब, ज, क, ना, द, सुमेका—उ

3 शतपथब्राह्मणम्, १ ७ २ २६

4 वाक्यमिद—‘ब’ ‘द’ कोशयोर्नास्ति

5 अशुद्धा —क

6 Reproduced by वी मि आ , १७१

7 हस्तचतुष्टयम्—ब, ज, द

8 Reproduced with additions by वी मि आ , १८८-१८९

9 परीक्षेदित्यर्थ —क

10 पुरुषेण दत्त—ब, द, पुरुषेण दत्त च—द

11 आममुक्तजलादिना—क

12 नूतनमृत्—द, ब, अपक्रमृत्कपालादिना—ना

13 दिना जन्म—क

14 Quoted by वी मि आ , १८९

15 तदासां—ब, द

16 सर्वदोषाभाव —ब, द, सर्वोदकदोषाभाव—ना, सर्वप्रकारदोषाभाव—क

17 तदर्थवादोय—क, ना

18 पूर्ववाहिनी गङ्गा—ब, द

^१ब्रह्मपुराणे^२

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमाचरेत् ।

तर्पणं तु भवेत्तस्य चाङ्गत्वेन प्रकीर्तितम् ॥

दक्षः [२, ४८-४९]

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तेषां मध्ये ^३तु यन्नित्यं तत्पुनर्भिद्यते^४ त्रिधा ॥

मलापकर्षणं पार्श्वे मन्त्रवत्तु जले^५ स्मृतम् ।

सन्ध्यास्नानमुभाभ्यां तु ^६स्नानभेदाः प्रकीर्तिताः ॥

‘पार्श्वे’ न जलमध्य इति तात्पर्यम् । ‘सन्ध्यास्नानं’

प्रातःस्नानम्^७ । ‘उभाभ्यामिति, जले ^८स्थले च ॥

^९शङ्खः [८, १-११]

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा ^{१०}स्नानं प्रकीर्तितम् ॥

अस्नातस्तु पुमान्नाहो ^{११}जप्याग्निहवनादिषु ।

प्रातःस्नानं तदर्थं तु नित्यस्नानं ^{१२}प्रकीर्तितम् ॥

१ वी मि आ, १९१ and २००

२ ब्रह्माण्डपुराणे—उ

३ पुनर्नित्यं तत्तु समिद्यते—ब

४ विद्यते—क

५ तज्जले—ब, द

६ स्नानभेदाः—ब, ज, क, द

७ स्नानं जलमध्ये—क

८ स्थण्डिले—ब

९ वी मि आ, १८९—१९०

१० स्नानमिहोच्यते—ज

११ जप्याग्निहवनादिषु—उ, जप्याग्निहरणादिषु—क

१२ उदाहृतम्—ना

चाण्डालशवपूयादि^१ स्पृष्ट्वाऽस्नातां रजस्वलाम् ।
 स्नानार्हस्तु^२ यतः स्नाति स्नान नैमित्तिकं^३ हि तत् ॥
 पुण्यस्नानादिकं यत्तु दैवज्ञविधिचोदितम्^४ ।
 तद्धि काम्यं समुद्दिष्ट नाकामस्तत्प्रयोजयेत् ॥
 जप्तुकामः पवित्राणि^५ चार्चिष्यन् देवताः पितृन् ।
 स्नानं समाचरेद्यस्तु क्रियाङ्गं तत् प्रकीर्तितम् ॥
 मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।
 मलापकर्षणार्थं तु प्रवृत्तिस्तस्य^६ नान्यथा ॥
 सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।
 क्रियास्नानं समुद्दिष्ट स्नानं तत्र मता क्रिया ॥
 तत्र^७ काम्यं च^८ कर्तव्यं यथावद्विधिचोदितम्^९ ।
 नित्यं नैमित्तिकं^{१०} चैव क्रियाङ्ग मलकर्षणम् ॥
 तीर्थाभावे तु कर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ।
 स्नातस्य^{११} वह्नितप्तेन तथैव परवारिणा ॥
 शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफल लभेत् ।
 अङ्गिर्गात्राणि शुध्यन्ति^{१२} तीर्थस्नानाद्भवेत्फलम् ॥

१ यूपादीन्—द, ब, यूपादि—ना

२ यदा—द, ब, ना, वी मि आ , ज्ञानानर्हस्तु यत्स्नाति—ज

३ स्मृतम्—ना

४ विधिनोदितम्—ज, ना

५ दि—क

६ स्तत्र—ना

७ कालस्तु—क

८ तु—ब, ज, ना, द

९ विधिनोदितम्—ना

१० कर्म—ब, द

११ स्नातस्य—द, ब, ज, क, ना , स्नातव्य—उ

१२ तीर्थस्नानादित्यादि सप्तदशाङ्कितपत्रारम्भे A S B कोशे दृश्यते

सरःसु देवत्वातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

स्नानमेव क्रिया यस्मात् स्नानात्पुण्यफलं ^१मतम् ॥

‘^२अभ्यङ्गपूर्वकमि’ति मलापकर्षणस्नानोपलक्षणम्^३ ।

‘तीर्थ’शब्दोऽत्र तीर्थभूतवापीकूपतडागादिपरः^४ । ‘मता’

अभिमता^५ । ‘यथावत्’ पुण्यस्नानाद्युक्तेतिकर्तव्यतया ।

‘नित्यं नैमित्तिकमि’त्येतेनाऽर्थादिदमुक्तम्^६—काम्यस्नान-

क्रियास्नाने उष्णोदकपरोदकाभ्यां न कर्तव्ये इति । ‘पर-

वारि’^७ परकृत्रिमजलम्, ^८अकृत्रिमं च परेणोपार्जितम् ।

‘स्नानफलं’ स्वर्गादि ॥

^९हारीतः^{१०}

पञ्च स्नानानि विप्राणां कीर्तितानि मनीषिभिः ।

आग्नेयं वारुणं ब्राह्मं वायव्यं दिव्यमेव च ॥

आग्नेयं भस्मना स्नानमद्भिर्वारुणमुच्यते ।

आपो हि श्रेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥

^{११}अद्भिरातपवर्षाभिर्दिव्यं स्नानमिहोच्यते ।

एतैस्तु मन्त्रतः स्नात्वा तीर्थानां फलमाप्नुयात्^{१२} ॥

१ स्मृतम्—ब, ज, क, ना, द

२ Reproduced by वी मि आ, १९०

३ गसाधनोपलक्षणार्थ—ना, A S B, लक्षणपर—ब, साधनोपलक्षणपरम्—द

४ कूपादिपर—ना, वापीतडागादिपर—द

५ अभिमतेति यावत् । पुण्यस्नानादि—द, ब, ज

६ मित्यादिनार्थादिदमुक्तम्—ब, द

७ परकृत—द, ब, कृत्रिम जल—ना, परवारि कृत्रिमजल—A S B

८ अकृत च परेणो—ना, कृत्रिम न परेणो—A S B

९ तत्र हारीत—A S B

१० वी मि आ, १९२-१९३

११ अद्भि सातपवर्षाभि—ब, ना, द, वी मि आ

१२ फलमाप्नुते—ना

‘^१आग्नेयं’ अग्निशब्दोऽत्राग्निकार्ये^२ भस्मनि वर्तते^३ लक्षणया । “सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्य^४” इति ढक् । ‘आपो हि ष्ठे’ति मन्त्रचतुष्टयोपलक्षणम् । ‘^५एतैः’ आग्नेयादिभिः । ‘मन्त्रतो’ ^६मृदालम्भादिसाधनमन्त्रोच्चारणेन ॥

योगियाज्ञवल्क्यः^७

कालदोषादसामर्थ्यान्न शक्नोति ^८यदा त्वसौ ।
तदा ज्ञात्वा ^९ऋषिभ्यस्तु मन्त्रैर्दृष्टं तु मार्जनम् ॥
शन्न आपस्तु द्रुपदा आपो हि ष्ठाघमर्षणम् ।
एतैश्चतुर्भिर्ऋग्वज्रै^{१०}र्मन्त्रस्नानमुदाहृतम् ॥
स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसयमः ।
अघमर्षणसूक्तेन अश्वमेधावभृत्समम् ॥
अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव तु कारयेत् ।
पूर्वोद्दिष्टैस्तथा मन्त्रैरन्यथा मार्जनं भवेत् ॥

‘कालदोषः’ अतिवृष्ट्यादिः^{११} ‘असामर्थ्यं’ शरीरापाटवहेतुः । कालस्याल्पत्वेन संपूर्णवारुणस्नानविधि^{१२}करणा-

1 Reproduced by वी मि आ , १९३

2 त्रतत्कार्ये—द, व, क , त्रतत्कार्ये वर्तते भस्मनि लक्षणया—ज

3 ते सर्वत्राग्नि—ना

4 ‘कलेर्ढक्’ ४ २ ८ इति सूत्रस्थवार्तिकम् (२६८९)

5 तथैवाग्नेयादिभि —क

6 मृदालम्भनादि—क, द

7 Text and commentary reproduced by वी मि आ , १९४

8 यदा त्वसौ—क

9 तु ऋषिभि —व, द

10 मात्रै —व, द

11 दि शरीरापाटव—उ

12 कालयोग्यत्व—व, द, ज , करणयोग्यत्व च—ना

योग्यत्वं वा । '१ स्नानमब्देवतैर्मन्त्रैरिति, '२ अब्देवतैर्मर्जनं,'
'अघमर्षणसूक्तेन प्राणसयम' इत्यन्वयः^३ । ईदृशमन्त्रस्नानं
पूर्वोक्तमन्त्रस्नानादुत्कृष्टम् । 'अप्रायत्यं'^४ ^५अशुद्धिः । 'स्नान'-
मन्त्राह्वनम्^६ । 'अन्यथा' ^७अशुद्ध्यभावे ॥

^८पुनर्योगियाज्ञवल्क्यः^९

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया^{१०} ।
मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥
मान्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।
वारुणं मानसं चैव सप्तस्नानं प्रकीर्तितम्^{११} ॥
अपो हि ष्ठेति वै मान्त्रं^{१२} ^{१३}मृदालम्भस्तु पार्थिवम् ।
आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥
यत्तु सातपवर्षेण स्नानं ^{१४}तद्विव्यमुच्यते ।
वारुणं चावगाहात्तु^{१५} मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥
^{१६}शस्तं स्नानं यथोद्दिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु ।

१ स्नानमब्देवतमिति कारयेत्—द, व, स्नानमब्देवतैरिति—ना

२ अब्देवत—ब, द, अब्देवतेन—ना

३ इत्यनुवृत्ति —ब, द

४ त्य अशुद्धि । स्नानमन्त्र आह्वनम्—A S B

५ अशुद्धि स्नानमात्रपर —द, ब, अशुद्धि स्नानमन्त्राह्वन —ज

६ आह्वन —क

७ अशुद्ध्यभावे—ज, द, अशुद्धभावे—ना, अविशुद्धाभावे—उ

८ तथा, असाम—ना

९ Reproduced by वी मि आ, १९४-१९५

१० अपेक्षया—ना

११ ज्ञाना प्रकीर्तिता —ना, ज्ञानान्यनुक्रमात्—वी मि आ

१२ मन्त्र—द

१३ मृदालम्भस्तु—द, मृदालम्भ तु—उ

१४ दिव्यमिहोच्यते—ना

१५ गाह्य च—क, ब, द, गाहात्तु—ज, गाह तु—वी मि आ, गाह्य तु—उ

१६ अथ स्नान—ना, सप्तस्नान—A S B

कालादेशादसामर्थ्यात्सर्वं तुल्यफलं स्मृतम् ॥
 मानसं प्रवर स्नानं केचिदिच्छन्ति सूरयः ।
 आत्मतीर्थप्रशंसायां व्यासेन पठितं^१ यतः ॥

मन्त्रस्नानक्रमेण यथोद्दिष्टं सर्वमेव स्नानं प्रशस्तम् ।
 अत्रैव हेतुः—‘कालादेशादि’ति ।^२यत इति शेषः । वारुणं
 मुख्यं स्नानम् ।^३कालदोषादौ त्वन्यदपि^४मान्त्रादि तत्तुल्य-
 फलम् ॥

५स्कन्दपुराणे

पुण्यं कनखले यच्च प्रयागे यच्च सुन्दरि ।
 तत्फलं सकलं देवि भूतिस्नाने^६दिनेदिने ॥
 ‘भूति’^७र्भस्म ॥

तथा

उच्छिष्टं वा प्रमत्तं वा नरबाहननन्दिते^७ ।
 भूतिस्पृष्टं हि न नरं^८ ^९धर्षयन्ति विनायकाः ॥
 ‘प्रमत्तो’^{१०}ऽनवहितः^{१०} । ‘धर्षयन्ति’^{११} अभिभवन्ति^{११} ॥

१ पठित—द, ब, क, ना, पठितो—उ, वी मि आ

२ यदिति—ब, द

३ कालदोषादिति कालदोषयोस्तुल्य फलम्—ब, द

४ मान्त्रादि—ना, मन्त्रादि—उ

५ ब्रह्मपुराणे—वी मि आ, Reproduced by वी मि आ, १९५

६ विधीयते—A S B ब, ज, क, ना, द, वी मि आ

७ नन्दिते—ज, नन्दिति—ना

८ न हि नर—ब, द, ज, क, भूतस्पृष्ट हि न नर—उ

९ धर्षयन्ति—क

१० प्रमत्तो वा उन्मत्त—ब, द

११ भर्त्सयन्ति—द, ब, क, वी मि आ, वासयन्ति—ज

¹विष्णुपुराणे—[२, ९, १२-१३, १५-१६]

आकाशगङ्गासलिलं समादाय गभस्तिमान् ।
 अनभ्रगतमेवोर्व्यां सद्यः क्षिपति रश्मिभिः ॥
 तस्य ²संस्पर्शनिर्धूतपापपङ्को द्विजोत्तमः ।
 न याति नरक मर्त्यो दिव्य स्नानं हि तत्स्मृतम् ॥
 कृत्तिकादिषु ऋक्षेषु ³विषमेष्वम्बु यद्विबः ।
 दृष्टार्क⁴ पतति ज्ञेयं तद्गाङ्गं दिग्गजोज्झितम्⁵ ॥
 युग्मक्षेपु च यत्तोयं पतत्यर्कोज्झितं दिवः⁶ ।
 तत्सूर्यरश्मिभिः सद्यः समादाय निरस्यते ॥

‘विषमेषु’ प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमादिषु ⁷कृत्तिकाशिरःपुनर्वसुप्रभृतिषु⁸ । ‘युग्मक्षेपु’ समेषु ⁹रोहिण्यार्द्राप्रभृतिषु ॥

तथा [२, ९, १७]

उभयं पुण्यमत्यर्थं नृणां पापहरं द्विज ।
 आकाशगङ्गासलिलं दिव्यं स्नानं महामुने ॥

1 Reproduced by वी मि आ , १९५-१९६

2 स्पर्शविनिर्धूत—द, व , तस्मिन्सस्थश्च निर्धूतपापको हि द्विजोत्तम—ना

3 विषमेषु स्वयं दिव—द, व , विषमेषु विद्यद्विब—क, विषमेषु च यद्विब—ज,

वी मि आ

4 दृष्टार्क—व, ना, द, दृष्टार्क—उ

5 गजोज्झितम्—व, ज, क, द, वी मि आ , दिग्गजेरितम्—उ

6 दिव—द, व, क, ना, A S B , त्यर्ककरोज्झितम्—ज, दिवम्—उ

7 अश्विनी—व, द

8 पु समेषु—ना

9 रोहिण्यार्द्रादिषु—व, द

¹वाराहपुराणे²

दक्षिणावर्तशङ्खेन तिलमिश्रोदकेन तु³ ।
 उदके नाभिमात्रे तु⁴ यः कुर्यादभिषेचनम् ॥
 प्राक्स्नोतसि⁵ तु वै नद्यां नरस्त्वेकाग्रमानसः ।
 यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 'प्राक्स्नोतसि' पूर्वदिक्प्रवाहायाम्⁶ ॥
 अच्छिन्नपद्मपत्रेण⁷ सर्वरत्नोदकेन⁸ च⁹ ।
 स्नोतसो वै नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 दक्षिणावर्तशङ्खेन¹⁰ पात्र औदुम्बरे स्थितम् ।
 उदकं यः प्रतीच्छेत शिरसा हृष्टमानसः¹¹ ॥
¹²तस्य जन्मकृत पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।

1 वराहपुराणे—A S B

2 वी मि आ , २०१ , मुद्रितवराहपुराणे त्वेव पाठ —

दक्षिणावर्तसन्ध्येन कृत्वा प्राक्स्नोतस नदीम् ।

कृत्वाभिषेक विधिवत् तत पापात्प्रमुच्यते ॥

दक्षिणावर्तशङ्खेन कृत्वा चैव करे जलम् ।

शिरसा तद्गृहीत्वा तु विप्रो हृष्टमनाशुचि ॥

तस्य जन्मकृत पाप तत्क्षणादेव नश्यति ।

प्राक्स्नोतस नदीं गत्वा नाभिमात्रजले स्थित ॥

स्नात्वा कृष्णतिलैर्मिश्रा दद्यात्सप्ताञ्जलीर्नर ॥

3 च—ब, ज, क, द

4 मात्रेण य — क

5 सि वै नद्या—ना

6 नथाम्—ब, द

7 पत्रपद्मेन—ब, द, वी मि आ

8 वर्णोदकेन—क

9 तु—ना

10 पात्रे औदु—ना, द

11 शिरसाकृष्टमानस —द, ब , शिरसानन्यमानस —ना

12 शतजन्मकृत—ना

‘^१औदुम्बरे’ तात्रे । ‘शिरसे’ति सप्तम्यर्थे तृतीया ॥

जाबालिः

अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम्^२ ।

आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं ^३दैहिकं विदुः ॥

‘^४शिर’ इत्यनुवृत्तौ—

मनुः—[४, ८२]

^५न च स्नायाद्विना ततः ॥

अनेन स्नानशक्तौ^६ सत्यां विहितं स्नानं सशिरस्कमेव
कर्तव्यमित्युक्तम् ॥

मार्कण्डेयपुराणे^७—[३४, ३५]

शिरःस्नातस्तु^८ कुर्वीत दैवं पित्र्यमथापि वा ।

अथ स्नानविधिः

तत्र शङ्खः^९—[९, १-१५]

क्रियास्नानं तु वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥

सृङ्गिरङ्गिश्च कर्तव्यं शौचमादौ यथाविधि ।

१ औदुम्बरपात्रे । जाबालि —क

२ कर्मिणा—द, ब, ज, कर्मणा—ना, कर्मणि—उ

३ देहिन विदुः—ना

४ अशिर इति—ब, द, अशिरस्कमित्यनुवृत्तौ—ज

५ नैव—ब, ज, द

६ शक्तौ विहित—क

७ वी मि आ, १९७

८ शिर स्नातस्तु कुर्वीत—ना, शिर स्नान तु—उ

९ Reproduced by वी मि आ, २३५-२३६

^१जलेऽभिमग्नस्तून्मज्ज्य उपस्पृश्य यथाविधि ॥
 तीर्थस्यावाहनं कुर्यात्तत्प्रवक्ष्याम्यतः परम् ।
 “प्रपद्ये ^२वरुणं देवमम्भसां पतिमूर्जितम् ॥
 याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ।
 तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघविनिषूदनम् ॥
 सान्निध्यमस्मिन्स्वे तोये^३ भजतां मदनुग्रहात् ।
 रुद्रान् प्रपद्ये वरदान् ^४सर्वानप्सुषदः स्वयम् ॥
 सर्वानप्सुषदश्चैव प्रपद्ये प्रणतः स्थितः ।
 देवमप्सुषदं वह्निं प्रपद्येऽघनिषूदनम् ॥
 आपः पुण्याः पवित्राश्च प्रपद्ये शरणं^५ तथा ।
 रुद्राश्चाग्निश्च ^६सर्पाश्च वरुणस्त्वाप एव च ॥
 शमयन्त्वाशु मे पाप पुनन्तु च सदा मम” ।
 इत्येवमुक्त्वा कर्तव्यं तत्र समार्जनं जले^७ ॥
^८आपो हि छेति तिसृभिर्यथावदनुपूर्वशः ।
^९हिरण्यवर्णेति च वै ^{१०}ऋग्भिश्चतसृभिस्तथा ॥
^{११}शन्नो देवीरिति तथा ^{१२}शन्न आपस्तथैव च ।

१ जले निमग्न—द, ब, ज, ना, बी मि आ

२ वारुण—ना, बी मि आ

३ सान्निध्यमस्मिन्स्वे तोये—द

४ सर्वानप्सुषदस्त्वहम्—द, ब, बी मि आ, सर्वान्स्त्रुषदस्त्वय—ना

५ वरुण—ब, ज, द

६ सर्पाश्च—ज, ना

७ जले—ब, द

८ ऋ स, १ ९ १, तै स, ४ १ ५ १, ५ ६ १ ४, ७ ४ १ ९ ४

९ तै स, ५ ६ १ १, मैत्रा स, १ २ १

१० ऋग्भिश्चतसृभिस्तथा—क, ऋग्भिश्च तिसृभिस्तथा—उ

११ ऋ स, १० ९ ४, ऋवेदखिल, १० १२७ १३, तै ब्रा, १ २ १ १,

२ ५ ८ ५

१२ कठ स, २ १; अ वे, १-६, ४

इदमापः प्रवहत^१ तथा मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 एवं समार्जनं कृत्वा छन्द आर्षं च दैवतम्^२ ।
 अघमर्षणसूक्तस्य^३ सस्मरेत्प्रयतः सदा ॥
 छन्दः आनुष्टुभः तस्य ऋषिश्चैवाघमर्षणः ।
 देवता भाववृत्तश्च पापघ्नस्य प्रकीर्तितः ॥
 ततोऽम्भसि निमज्जेत्तु त्रिः पठेदघमर्षणम् ।
 यथाश्वमेधः क्रतुराद् सर्वपापापनोदनः ॥
 तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम्^४ ।
 अनेन विधिना स्नात्वा अब्मध्ये स्नानवाससा ॥
 परिवर्तितवासाश्चेत्^५ तीर्थतीरं उपस्पृशेत् ।
 उदकस्याप्रदानाद्धि स्नानशाटी न पीडयेत् ॥
 अनेन विधिना स्नातः पुण्यं फलमुपाश्नुते ।

‘भजतामि’त्यस्य^६ ‘वरुण’ इति विपरिणतेनान्वयः ।
 ‘हिरण्यवर्गे’ति, “हिरण्यवर्णां शुचयः पावकाः” इत्याद्याश्चतस्रस्तैत्तिरीयमैत्रायणीययोः^७ । ‘शन्न आप’ इति,
 “शन्न आपो धन्वन्या” इति कठशाखायाम्^८ । ‘पापघ्नस्य’
 अघमर्षणसूक्तस्येत्यन्वयः ॥

योगियाज्ञवल्क्यः^९

एतच्छ्रुत्वाथ वचनं याज्ञवल्क्यस्य वै तदा ।

१ ऋ स, १ २३ २२

२ सदैवतम्—ब, ज, क, द

३ सूक्तस्य—ज, द, सूक्तश्च—उ

४ इत पर ‘ब’ ‘द’ कोशयो —‘दद्यान्मूर्धवि तथा महाव्याहृतिभिर्जलम्’ इति वर्तते

५ साश्च तीर्थ—द

६ स्य विपरिण—द

७ तैत्तिरीयसंहिता, ५ ६ १ १, मैत्रायणीयसंहिता, १ २ १

८ कठसंहिता, २ १

९ वी मि आ, २२१-२२४

ऋषयः ^१संशितात्मानः पृच्छन्ति स्नाननिश्चयम् ॥
 स्नानमब्देवतैर्मन्त्रैर्यत्त्वयोक्तं पुरानघ ।
 तदाचक्ष्व विशेषेण स्नानस्य ^२तु विधिं प्रभो ॥
^३तान्प्रत्युवाच प्रीतात्मा याज्ञवल्क्योऽमितद्युतिः ।
 शृणुध्वं वक्ष्यते स्नानं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 मृत्तिलान् ^४गोमयं ^५दर्भान् पुष्पाणि सुरभीणि च ।
 आहरेत्स्नानकाले तु स्नानार्थं प्रयतः शुचिः ॥
 गत्वोदकान्तं विविक्तमास्थाप्यैतत्पृथक् क्षितौ ।
 त्रिधा कृत्वा मृदं तां तु गोमयं तु ^६विचक्षणः ^७ ॥
^८अधमोत्तममध्यानामङ्गानां क्षालनं तु वै ^९ ।
 भागैः पृथक् पृथक् कुर्यात् क्षालने मृदसकरः ^{१०} ॥

तथा

अङ्गिर्मृद्भिश्च चरणौ प्रक्षाल्याचम्य वै शुचिः ।
^{११}उरुं हीति ऋचा तोयमुपस्थाय प्रदक्षिणम् ॥
 आवर्तयेत्तदुदकं ^{१२}ये ते शतमिति ऋचा ।

१ सयतात्मान —ज

२ च विधि मम—ब, द

३ श्लोकार्धमिद 'ब' 'द' कोशयोर्नास्ति

४ मृत्तिकाम्—ना

५ गोमय—ब, ज, ना, द, गोमयान्—उ

६ च—क

७ अर्धमिद 'ब' 'द' कोशयोर्नास्ति

८ प्रथमोत्तममध्याना—द

९ ते —ना

१० सकर ॥ अङ्गि —ना

११ ऋ स, १ २४ ८, उरु हीति वृचा तोयम्—ज, उरु हि इत्युवा तोय—ब

१२ कात्यायनश्रौतसूत्रम्, २५ १ ११, आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्, ३ १३ १, २४

१२ ६, कौशिकसूत्रम्, १७ ८, ये ते शतमिति त्र्युवा—ज, ना, ये ते शतमिति त्रिधा—A.S.B, ये ते शतमितीति च—ब

^१सुमित्रिया इत्यञ्जलिमुद्धरेद्देवतं ^२स्मरन् ॥
^३दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं ध्यायश्चापः प्रसेचयेत् ॥
 अद्भिर्मृद्भिश्च गात्राणि क्रमशस्त्ववनेजयेत् ।
 एकया तु शिरः क्षाल्य द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि ॥
 कटिवस्त्यूरु जङ्घे च चरणौ च ^४त्रिभिस्त्रिभिः ।
 प्रक्षाल्य ^५हस्तौ चाचम्य नमस्कृत्य जलं तु ^६तत् ॥
^७यत्किं चेति च मन्त्रेण ^८नमस्येत्प्रयताञ्जलिः ।
 यत्र स्थाने तु यत्तीर्थं नदी पुण्यतमा च या ॥
 तां ध्यायेन्मनसाऽऽवाह्य चान्यत्रेष्ट विचिन्तयेत् ।
 गङ्गादिपुण्यतीर्थानि कृत्रिमादिषु संस्मरेत् ॥
^९उदुत्तममिति विशेत्तज्जलं प्राङ्मुखः शुचिः ।
^{१०}येन देवाः पवित्वेति कुर्यादालम्भनं त्रिभिः ॥
 महाव्याहृतिभिः पश्चादाचामेत्प्रयतोऽपि सन् ।
^{११}आलभेत मृदाङ्गानि ^{१२}इदं विष्णुरिति ऋचा ॥
 भास्कराभिमुखो मज्जेदापो अस्मानिति ^{१३}ऋचा ।

१ वाज स, ६ २२, तै स, (सुमित्रा न आप) १ ४ ४५ २, सुमित्रिया न
 इत्यपोऽञ्जलिमुद्धरेद्देवत स्मृतम्—ब, द

२ स्मरेत्—ना

३ वाज स, ६ २२, तै. स, (दुर्मित्रास्तस्मै) १ ४ ४५ २

४ त्रिभेदत —ब, द

५ हस्तावाचम्य—ना

६ च—ना

७ ऋ स, ७ ८९ ५, तै स, ३ ४ ११ ६

८ नमस्येत कृताञ्जलि —ब, द

९ ऋ स, १ २४ १५, तै स, १ ५ ११ ३

१० ऋग्वेदखिल, ९ ६७ ४, तै ब्रा, १ ४ ८ ६

११ आलभेतु—ब, क, द

१२ ऋ. स, १ २२ १७, तै स, १ २ १३ १

१३ ऋ स, १० १७ १०, तै स, १ २ १ १

ततोऽवमृष्य गात्राणि निमज्ज्योन्मज्ज्य वै पुनः ॥
 आचम्य गोमयेनापि ^१मानस्तोकया समालभेत् ।
 ततोऽभिषिच्य ^२मन्त्रैस्तु वारुणैश्च ^३यथाक्रमम् ॥
^४इमं मे वरु^५त्पृग्भ्यां ^६त्वन्नः ^७स त्वन्न इत्यपि ।
^८माप ^९उदुत्तममिति ^{१०}मुञ्चत्ववभृथेति ^{११}च ॥
 अभिषिच्य तदात्मानं निमज्ज्याचम्य वै पुनः ।
 दधैस्तु पावयेन्मन्त्रैरब्जिङ्गैः पावनैः शुभैः ॥
^{१२}आपो हि छेति तिसृभिरिदमापो ^{१३}हविष्मतीः ^{१४}।
^{१५}देवीराप इति द्वाभ्यामपो देवा ^{१६}इति ऋचा ॥
^{१७}द्रुपदादिव इत्यृचा ^{१८}शन्नो देवीरपां रसम् ^{१९}।

१ ऋ स, १ ११४ ८, तै स, ३ ४ ११ २, ४ ५ १० ३

२ 'मन्त्रैस्तु' इत्यारभ्य 'मुञ्चत्ववभृथेति च' इत्येतत्पर्यन्तं नास्ति—ना

३ वारुणैस्तु—क, द

४ ऋ स, १ २५ १९, तै स, २ १ ११ ६

५ ऋ स, ४ १ ४, तै स, २ ५ १२ ३

६ ऋ स, ४ १ ४, तै स, २ ५ १२ ३

७ वाज स, ६ २२, शत ब्रा, ३ ८ ५ १०

८ ऋ स, १ २४ १५, तै स, १ ५ ११ ३

९ ऋ स, १० ९७ १६

१० वाज स, ३ ४८, ८ २७, २० १८, तै स, (अवभृथ नियङ्गुणा) १ ४
 ४५ २, ६ ६ ३ ४

११ ऋ स, १० ९ १; तै स, ४ १ ५ १, ५ ६ १ ४, ७ ४ १९ ४

१२ ऋ स, १ २३ २२

१३ तै स, १ ३ १२ १, ६ ४ २ ४

१४ तै स, १ २ ३ ३

१५ वाज स, १० १, शत ब्रा, ५ ३ ४ ३

१६ अ वे, ६ ११५ ३, तै ब्रा, (द्रुपदादिवेन) २. ४ ४ ९

१७ ऋ स, १० ९ ४, ऋग्वेदखिल, १० १२७ १३, तै ब्रा, १ २ १ १,
 २ ५ ८ ५

१८ तै स, १. ७ १२. २, तै आ, १ २३ ८.

^१अपो देवीः पावमान्यः ^२पुनन्त्वाद्या ऋचो नव ॥
^३चित्पतिर्मेति च शनैः ^४पाव्यात्मानं समाहितः ।
^५हिरण्यवर्णा इति च ^६पावमान्यस्तथापराः ॥
^७तरत्समाः ^८शुद्धवतीः ^९पवित्राण्यपि शक्तिः ।
 वारुणीश्च ऋचः सूक्तं शक्तिः संप्रयोजयेत् ॥
 जलमध्ये स्थितो विप्रः शुद्धभावो हरिं स्मरेत् ।
 ॐकारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्या तु^{१०} समाहितः ॥
 आदावन्ते च कुर्वीत ह्यभिषेकं यथाक्रमम् ।
 अपां मध्ये स्थितस्यैवं मार्जनं तु विधीयते ॥
 अन्तर्जले ^{११}जपेन्मन्त्रं त्रिःकृत्वस्त्वघमर्षणम् ।
 द्रुपदां वा त्रिरभ्यस्येदायं गौरिति^{१२} वा ^{१३}त्र्यृचम् ॥
^{१४}हंसः शुचिषदित्यृचं^{१५} त्रिरावर्त्य जपेदथ ।
 अन्यानि चैव सूक्तानि स्मार्तदृष्टान्यनुस्मरेत् ॥
 सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्री त्रिर्जपेदथ ।

१ तै स, ४ १ २ ४

२ वाज स, १९ ३७, तै ब्रा, २ ६ ३ ३

३ वाज स, ४ ४

४ ल्पाव्यात्मान—A S B

५ तै स, ५ ६ १ १

६ ऋग्वेदखिल, ९ ६७ १, तै ब्रा, १ ४ ८ ४, ५

७ ऋ स, ९ ५८ १-४

८ ऋ स, ८ ९५ ७

९ ऋ स, १० ९० १, तै आ, ३ १२ १

१० च—ब, ज, द

११ जपेन्मन्त्र—ब, ना, द, A S B, वी मि आ

१२ ऋ स, १० १८९ १, तै स, १ ५ ३ १

१३ त्र्यृच—ब, ना, द, ऋचम्—उ

१४ ऋ स, ४ ४० ५, तै स, १ ८ १५ २, ४ २ १ ५

१५ इत्युक्तं त्रिरावर्त्य—ब, द, वी मि आ

आवर्तयेद्वा प्रणवं स्मरेद्वा विष्णुमन्त्रयम् ॥
 विष्णोरायतनं ^१ह्यापः स ह्यपां पतिरुच्यते ।
 तस्यैव सूनवस्त्वेतास्तस्मात्तं ह्यप्सु संस्मरेत् ॥
 नरादापः प्रसूता वै तेन नारा इति स्मृताः ।
 ता एवास्यायनं ह्यापस्तस्मान्नारायणः स्मृतः ॥
 यं हि व्रतानां वेदानां यमस्य नियमस्य च ।
 भोक्तारं यज्ञतपसां ध्यायिनां ध्येयमेव च ॥
^२ध्यायन्नारायणं नित्यं स्नानादिषु च कर्मसु ।
 प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु दुष्कृतान्मुच्यते पुमान् ॥
 प्रमादात्कुर्वतां कर्म ^३प्रच्यवत्यध्वरेषु यत् ।
 स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति ^४स्मृतिः ॥
^५तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मज्जेदप्सु पुनःपुनः ।
 गायत्री वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय वै ॥
 पादेन पाणिना वापि यष्ट्या वस्त्रेण चोदकम् ।
 न हन्यान्नैव वादेच्च न च प्रक्षोभयेद्बुधः ॥
 न कुर्यात्कस्यचित्पीडां कर्मणा मनसा गिरा ।
 आचरन्नभिषेकं तु कर्माण्यन्यानि नाचरेत् ॥
 योऽसौ विस्तरशः ^६प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।
 असामर्थ्यान्न कुर्याच्चेत्तन्नाय विधिरुच्यते ॥
 स्नानमन्तर्जलं ^७चैव मार्जनाचमने तथा ।

१ ह्याप तस्मान्नारायण स्मृत — क

२ ध्यायेन्नारायण—ना

३ प्रच्यवेताध्वरेषु—ना, वी मि आ

४ श्रुति — ब, ज, ना, द, वी मि आ

५ ऋ स, १ २२ २०, तै स, १ ३ ६ २, ४ २ ९ ३

६ विस्तरत — A S B

७ स्नानमन्तर्जले—ब, ज

जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥
 अधमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः ।
 स्नानाचरणमित्येतत्समुद्दिष्ट^१ महात्मभिः ॥
 अन्यान्वा^२ वारुणान्मन्त्रान्कामतः संप्रयोजयेत् ।
 यथाकालं^३ यथादेश ज्ञात्वा कुर्याद्विचक्षणः ॥

‘एतत्’ ‘मृत्तिकादि’ । ‘गोमयं च’ ‘त्रिधा कृत्वे’त्यनु-
 षङ्गः^५ । ‘अधममङ्ग’ नाभेरधः । ‘उत्तममङ्ग’ शिरः ।
 ‘मध्यममङ्ग’ नाभेरुपरि कण्ठपर्यन्तम्^६ । ‘मृदसंकरः’
 पृथक्कृतमृद्भागागमेलनम् । ‘उरु हीति’ “^७उरु हि राजा
 वरुण” इत्यादिका । ‘ये ते शतमिति’ “^८ये ते शतं
 वरुणम्” इत्यादिका^९ । ‘सुमित्रिया’ इति, “^{१०}सुमित्रिया
 न आप” इति यजुः । ‘दुर्मित्रिया’ इति, “^{११}दुर्मित्रिया-
 स्तस्मै सन्तु” इति यजुः । ‘यत्किं चे’ति, “^{१२}यत्किं चेदं
 वरुण” इत्यादिका ऋक् । “^{१३}अन्यत्र’ उद्धृतजले । ‘इष्टं
 ‘तीर्थं’ प्रयागादि । ‘कृत्रिमं’ पुष्करिण्यादि । कृत्रिमादि-

१ समादिष्ट—ना

२ अन्यास्तु—व, ज, द

३ यथादेश ज्ञात्वा ज्ञात्वा—द, व, ज, यथादेश—ना, यथोद्देश—उ

४ मृत्तिलादि—A S B

५ त्रिधा कृत्वेत्यर्थ—ना

६ स्कन्धपर्यन्तम्—व, ज, क, द

७ ऋ स, १ २४ ८

८ वात्यायनध्रौतसूत्रम्, २५ १ ११, आपस्तम्बध्रौतसूत्रम्, ३ १३ १, २४
 १२ ६, कौशिकसूत्रम्, ९७ ८

९ इत्यादिका ऋक् । अन्यत्र उद्धृतजले—ना

१० वाज स, ६ २२, तै स, (सुमित्रा न आप) १ ४ ४५ २

११ वाज स, ६ २२, तै स, (दुर्मित्रास्तस्मै) १ ४ ४५ २

१२ ऋ स, ७ ८९ ५, तै स, ३ ४ ११ ६

१३ ‘अन्यत्र उद्धृतजले । इष्टं’ इति नास्ति—व

ष्वित्यादिशब्देनाकृत्रिमतीर्थभूतहृदादिग्रहणम् । ‘उदुत्तम’-
मिति, “^१उदुत्तम वरुण पाशम्” इत्यादिका ऋक् ।
‘प्राङ्मुखः कुर्यादि’ति, ‘आलम्भनमि’त्यन्वयः । ‘आल-
म्भनं’ हस्तेन नद्यादिजलस्पर्शनम्^२ । ‘इदं विष्णु’रिति,
“^३इदं विष्णुर्विचक्रमे” इति ऋक् । मृदालम्भनं चार्थादङ्ग-
प्रक्षालनार्थं त्रिधाकृतमृद्वचतिरिक्तमृदा, त्रिधाकृताया
अङ्गप्रक्षालने विनियुक्तत्वात् । ‘आपो अस्मानि’ति,
“^४आपो अस्मान् मातर” इति ऋक् । ‘भास्कराभिमुखो
मज्जेदि’त्येतत्तडागादौ ^५बोद्धव्यम् ॥

तदुक्तं नृसिंहपुराणे^६

नद्यां स्रवत्सु च स्नायात्प्रतिस्रोतःस्थितो द्विजः ।

तडागादिषु तोयेषु प्रत्यर्कं स्नानमाचरेत् ॥ इति

‘मानस्तोक्या’, “^७मानस्तोके तनये मान” इत्यनया
ऋचा । ‘इम म’ इति, “^८इमं मे वरुण श्रुधी हवम्” इति,
“^९तत्त्वा यामि” इति ऋचौ । “त्वन्न इति, “^{१०}त्वन्नो अग्ने
वरुणस्य^{११}” इत्यादिका ऋक् । ‘स त्वन्न’ इति, “^{१२}स त्वन्नो

१ ऋ स, १ २४ १५, तै स, १ ५ ११ ३, ४ २ १ ३, ५ २ १ ३

२ स्पर्श । आलम्भनञ्चार्थादङ्गप्रक्षालनार्थ—ब, द

३ ऋ स, १ २२ १७, तै स, १ २ १३ १

४ ऋ स, १० १७ १०, तै स, १ २ १ १

५ बोद्धव्यमिति तदुक्तमिति च नास्ति—ब, द, बोद्धव्यम् । नरसिंहपुराणे—ना

६ वी मि आ, २१८, नरसिंहपुराणे—ब, अयं श्लोक मुद्रितनरसिंहपुराणे न दृश्यते

७ ऋ स, १ ११४ ८, तै स, ३ ४ ११ २, ४ ५ १० ३

८ ऋ स, १ २५ १९, तै स, २ १ ११ ६

९ ऋ स, १ २४ ११, तै स, २ १ ११ ६

१० ऋ स, ४ १ ४, तै स, २ ५ १२ ३

११ स्य विद्वान् इत्यादिका ऋक्—क

१२ ऋ स, ४ १ ४, तै स, २ ५ १२ ३

अग्नेऽवमो भवोति” इत्यादिका ऋक् । ‘माप’ इति,
 “¹मापो मौषधीः” इत्यादिका ऋक् । ‘²उदुत्तम’मिति, ‘उदु-
 त्तमं वरुण पाशम्’ इत्यादिका । ‘मुञ्चत्विति, “³मुञ्चन्तु मा
 शपथ्याद्” इत्यादिका । ‘अवभृथे’ति, “⁴अवभृथ निचुम्पुण”
 इत्यादि यजुः । ‘इदमाप’ इति, “⁵इदमापः प्रवहत” इति ।
 ‘हविष्मती’रिति, “⁶हविष्मतीरिमा आप” इति । ‘देवी-
 राप इति द्वाभ्या’मिति, “⁷देवीरापो अपान्नपाद्” इति
 “⁸कार्षिरसि” “⁹समुद्रस्य त्वा” इति द्वे । ‘अपो देवा’
 इति, “¹⁰अपो देवा मधुमतीः” इति । ‘द्रुपदादिवे’ति,
 “¹¹द्रुपदादिव मुमुचान” इति । ‘शन्नो देवीरि’ति, “¹²शन्नो
 देवीरभिष्टये” इति । ‘अपां रसम्’ इति, “¹³अपां रसमुद्र-
 यसम्” इति । ‘अपो देवीरि’ति, “¹⁴अपो देवीरुपसृज”
 इति । ‘पावमान्यः’ “¹⁵पुनन्तु मा पितर” इत्याद्या नव

1 वाज स, ६, २२, शत ब्रा, ३ ८ ५ १०

2 ऋ स, १ २४ १५, तै स, १ ५ ११ ३, ४ २ १ ३, ५ २ १ ३

3 ऋ स, १० ९७ १३

4 वाज स, ३ ४८, ८ २७, २० १८, तै स, (अवभृथ निचुम्पुण) १ ४

४५ २, ६ ६ ३ ४

5 ऋ स, १ २३ २२

6 तै स, १ ३ १२ १, ६ ४ २ ४

7 तै स, १ २ ३ ३

8 तै स, १ ३ १३ २

9 तै स, ४ ६ १ १

10 वाज स, १० १, शत ब्रा, ५ ३ ४ ३

11 अ वे ६ ११५ ३, तै ब्रा, (द्रुपदादिवेन्मुमुचान) २ ४ ४ ९

12 ऋ स, १० ९ ४, ऋवेदखिल, १० १२७, १३, तै ब्रा, १ २ १.

१, २ ५ ८ ५

13 तै स, १ ७ १२ २, तै आ, १ २२ ८

14 तै स, ४ १ २ ४

15 वाज स, १९ ३७, तै ब्रा, २ ६ ३ ३

ऋचः । “^१चित्पतिर्मे’ति, “चित्पतिर्मा पुनातु” इति,
 “^२वाक्पतिर्मा पुनातु” अन्ते च “^३अच्छिद्रेण पवित्रेण
 सूर्यस्य रश्मिभिः” इत्यनुषङ्गेण मन्त्रद्वयम् । “^४देवो मा
 सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः” इति
 च तृतीयो मन्त्रः । एतैर्मन्त्रैः ‘पाव्य’ पावयित्वेत्यर्थः ।
 “^५हिरण्यवर्णा” उक्ताः । अपराः^६ ‘पावमान्यः’ “^७पाव-
 मानीः स्वस्त्ययनीः” इत्यादिकाः । ‘तरत्समाः’ “^८तरत्स-
 मन्दी धावति” इत्यादिकाः । ‘शुद्धवतीः’ “^९एतोन्विन्द्र
 स्त्वाम” इत्यादिकाः । ‘पवित्राणि’^{१०} पुरुषसूक्तादीनि । ‘वारुण
 ऋचः’ अपरा अपि । ‘सूक्तं’ च वारुणमेव । ‘आदावन्ते
 चे’ति, आदौ पावनस्य पावनस्यान्ते चेत्यर्थः । ‘अभिषेकः’
 शिरसि हस्तेन जलक्षेपः । एवमभिषेकवत् प्रणवव्याहृति-
 गायत्रीभिर्मार्जनमपि ^{११}जलस्थेन कर्तव्यमित्यर्थः । ‘आयं
 गौ’रिति, “^{१२}आयं गौः पृश्निरकमीत्” इति । ‘हंसः
 शुचिषदि’ति, “^{१३}हंसः शुचिषद्वसु” इत्यादिका । ‘सार्त-

१ वाज स, ४ ४

२ वाज स, ४ ४, तै स, १ २ १ २, ६ १ १ ९

३ वाज स, ४ ४, तै स, १ १ ५ १, १० ३, २ १ २

४ वाज स, ४ ४

५ तै स, ५ ६ १ १

६ इत आरभ्य २२—२९ अङ्कितपत्राणि A S B कोशे नोपलभ्यन्ते

७ ऋग्वेदखिल, ९ ६७ १, १६, तै आ, १ ४ ८ ४, ५

८ ऋ स, ९ ५८ १-४

९ ऋ स, ८ १५ ७

१० ऋ स, १० ९० १, तै आ, ३ १२ १

११ जलस्थेनैव—ज

१२ ऋ स, १०. १८९ १, तै स, १ ५ ३ १

१३ ऋ स, ४ ४० ५, तै स, १ ८ १५ २, ४ २ १ ५

दृष्टानि' स्नातैर्मन्वादिभिर्दृष्टानि । यथा “^१युञ्जते मन”
 इत्यनुवाकः । ‘विष्णुमन्त्रय’ व्यापिन^२कारणपुरुषमित्यर्थः^३ ।
 ‘प्रायश्चित्तेषु’ पापक्षयहेतुषु सर्वेषु कर्मसु नारायण ध्यायन्
 दुष्कृतान्मुच्यते । ^४यदि तु प्रमादादङ्गवैकल्यमपि^५ स्यात्तदापि
 संपूर्णफलत्वमेवेत्यर्थः^६ । ‘तद्विष्णो’रिति, “^७तद्विष्णोः परमं
 पदं सदा पश्यन्ति” इति । ‘अन्यानी’ति, आचरन्नभिषेकं
^८पदाभिघातपरपीडापर्यन्तानि नाचरेत् । एतेन स्नान-
 मेवाङ्गहीनं भवतीति दर्शितम् । ‘योऽसावि’ति^९, यदि तु
^{१०}कालदेशासामर्थ्यादिवशाद्विस्तरेण स्नानविधिं कर्तुमसम-
 र्थस्तदाघमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन तीर्थपरिकल्पनजलाभिम-
 न्त्रणाचमनमार्जनान्तर्जलजपस्नानानि कुर्यादित्यर्थः । पूर्व-
 प्रतिपन्नक्रमवत्तीर्थपरिकल्पनादिपदार्थानुवादेन मन्त्रमात्र-
 विपरीतक्रमाभिधानेऽपि स एव क्रमो बोद्धव्यः^{११} । यदि तु
 कालदेशवशात् शक्नोति^{१२}, तदापरानपि वारुणान्मन्त्रान्
 प्रयोजयेदित्यर्थः ॥

१ ऋ स, ५ ८१ १, तै स, १ २ १३ १, ४ १ १ १

२ वरुणरूपमित्यर्थ—ना

३ मित्यन्वय—ज, क

४ यदि प्रमा—क, उ

५ वैकल्यमपि—क

६ फलत्वमेवेत्यर्थ—ब, ज, क, द

७ ऋ स, १ २२ २०, तै स, १ ३ ६ २, ४ २ ९ ३

८ पदाघात—ब, ज, द

९ ति । कालदेशा—ना

१० कालदेशादसामर्थ्यादि—ब, ज, द

११ Comment reproduced by वी मि आ, २२४-२२७

१२ वशात् इदमपि न शक्नोति तदापरान् वारुण—ना

^१बौधायनः^२—[२, ८, १-१२]

अथ हस्तौ प्रक्षाल्य^३ कमण्डलुं मृत्पिण्डं च ^४परिगृह्य तीर्थं गत्वा त्रिः पादौ प्रक्षालयते^५ त्रिरात्मानम् । अथ हैके ब्रुवते—इमं शानमापो देवगृहं गोष्ठं यत्र च ब्राह्मणा अप्रक्षाल्य तु पादौ ^६नान्तः प्रवेष्टव्यम् । अथाऽपोऽभिप्रपद्यते—
 “^७हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचितः^८ । यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः ॥ यन्मे ^९वाचा मनसा कर्मणा वा दुष्कृतं कृतम् । ^{१०}तन्म इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता^{११} च पुनन्तु पुनःपुनः ॥ ” इति । अथाञ्जलिनाप ^{१२}उपहन्ति “^{१३}सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्ति^{१४}”ति । तां दिशं निरुक्षति यस्यामस्य दिशि द्वेष्ट्यो भवति “^{१५}दुर्मित्रियास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म” इति । अथाप उपस्पृश्य त्रिः प्रदक्षिणमुदकमावर्तयति “^{१६}यदपां कूरं यदमेध्यं यदशान्तं तदपगच्छतादि”ति ।

१ अत्र बौधायन —ना

२ वी मि आ , २३६-२३८

३ ल्य वा कमण्डलु—ना

४ सगृह्य—वी मि आ , गृह्य—मु बोधा पाठ

५ प्रक्षालयते—वी मि आ , मु बोधा पाठ , प्रक्षालयेत्—उ

६ तत्र for नान्त —मु बोधा पाठ

७ तै आ , १० १ १२ , महाना उप , ४ ११-१२

८ याचित —मु पाठ , याचत —उ

९ मनसा वाचा—मु पाठ

१० तत्र—वी मि आ

११ ता च पुन पुन —क

१२ उपहन्ति—ब, ना, द

१३ वाज स , ६ २२ , तै स , (सुमित्रा न आप) १ ४ ४५ २

१४ सन्तिवति शिरसि, दुर्मित्रिया अस्मै —ब द

१५ वाज स , ६ २२ , तै स , (दुर्मित्रास्तस्मै) १ ४ ४५ २.

१६ तै आ , १० १ १३ , महाना उ , ५ १

अप्सु निमज्ज्योन्मज्ज्य । नाप्सु सतः प्रयमणं विद्यते न वासः
^१पल्पूलन नोपस्पर्शनम् । यद्युपरुद्धाः स्युरेतेनोपतिष्ठते^२
 “^३नमोऽग्नयेऽप्सुमते नम इन्द्राय नमो वरुणाय नमो वारुण्यै
 नमोऽद्भ्य” इति । उत्तीर्याऽऽचम्याऽऽचान्तः पुनराचामेत् ॥
 “^४आपो वा इदं सर्वं विश्वा भूतान्यापः प्राणा वा आपः^५ ।
^६आपः पुनन्तु पृथिवीं ^७पृथिवी पूता पुनातु माम् ॥ पुनन्तु
 ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् । यदुच्छिष्टमभोज्यं च
 यद्वा दुश्चरितं मम ॥ सर्वं पुनन्तु मामापोऽसतां च प्रतिग्रहं
 स्वाहा” इति ॥ पविले कृत्वाऽद्भिर्मार्जयति “आपो हि ष्ठा मयो-
 भुवः^८” इति तिसृभिः, “^९हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका” इति
 चतसृभिः “^{१०}पवमानः सुवर्जन” इत्येतेनाऽनुवाकेन मार्जयि-
 त्वाऽन्तर्जलगतोऽघमर्षणेन द्वीन्प्राणायामान्धारयित्वोत्तीर्य
 वासः पीडयित्वा प्रक्षालितोपवातान्यक्लिष्टानि वासांसि
 परिधायाऽप आचम्य दर्भेष्वसीनो दर्भान्धारयमाणः
 प्राङ्मुखः सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्तयेत् ॥

१ पल्वनन—क, पल्लवन—ना, पल्पूलन—बी मि आ, पल्पूलन—मु पाठ

२ तिष्ठते—ना, तिष्ठते—बी मि आ, तिष्ठते—उ

३ तै आ, १० १ १२, महाना उप, (नमोऽग्नये सुमते) ५ १

४ तै आ, १० २२ १, महाना उप, १४ १

५ ‘आपो वा’ इत्यारभ्य ‘प्राणा वा आपः’ इत्यन्तो भाग ‘व द’ कोशयो
 (काशी)मुद्रितवैधायनेऽपि नास्ति । पशव आपोऽन्नमापोऽघृतमापः सम्राडापो विराडापः
 खराडापश्छन्दास्यापो अयोर्तीष्यापो यजूष्यापः सत्यमापः सर्वा देवता आपो भूर्भुवः सुवरापः
 ॐ । आपः पुनन्तु etc —बी मि आ

६ तै आ, १० २३ १, महाना उप, १४ २

७ पृथ्वी—बी मि आ

८ ऋ स, १ ९, १, तै स, ४ १ ५ १, ५ ६ १ ४, ७ ४ १९ ४

९ तै स, ५ ६ १ १

१० तै आ, १ ४ ८ १, २ ६ ३ ४

‘^१तीर्थं गत्वा’ तीर्थमत्र जलाशयमात्रं विवक्षितम् ।
 ‘आत्मानं’ स्वशरीरम् । ‘त्रिः प्रक्षालयत’ इत्यन्वयः^२ ।
 ‘अपोऽभिप्रपद्यते’ “^३हिरण्यशृङ्ग” इत्यादिमन्त्रैः । ‘अप
 उपहन्ती’ति, उपहन्तिरत्र ग्रहणे वर्तते । ‘यस्यां दिशि’
 ‘अस्य’ स्नानकर्तुः ‘द्वेष्ट्यो भवती’त्यन्वयः^४ । ‘निरुक्षति’
 सिञ्चति । ‘प्रयमणं’ इतस्ततो गमनं प्रतरणं वा । ‘^५पल्पूलनं’
 मलनिर्णेजनम् । अयं च “^६पल्पूल लवनपवनयो”रित्यस्य
 चौरादिकस्य ल्युटि प्रयोगः । ‘उपस्पर्शनं’मत्र गात्रमलोद्ध-
 र्षणम् । एतत्सर्वं ‘अप्सु सतो न विद्यत’ इत्यन्वयः । ‘यद्यु-
 परुद्धाः स्युः’ आप इति शेषः । उपरोधोऽत्र प्रयमणादिरेव ।
 स यदि प्रमादतः कृतस्तदा “^७नमोऽग्नये” इत्यादिना मन्त्रेणा-
 ऽपासुपस्थानं कुर्यात् । ‘पवित्ने’ अविच्छिन्नाग्रे द्विदलमात्रे
 प्रादेशसंमिते । ‘उपवातानि’ शुष्काणि । ‘अक्लिष्टानि’
 अजीर्णानि ॥

^८कात्यायनः—[स्नानसूत्रम्, १-२०]

अथाऽतो नित्यस्नानम् । नद्यादौ । मृद्गोमयकुशतिल-
 सुमनस आहृत्य । उदकान्तं गत्वा शुचौ देशे स्थाप्य ।
 प्रक्षाल्य पाणिपादम् । कुशोपग्रहो बद्धशिखी यज्ञोपवीती

1 Reproduced by बी मि आ, २३७-२३८

2 इत्यनुषङ्ग —व, द, ज, बी मि आ

3 तै आ, १० १ १२, महाना उप ४ १२

4 भवतीत्यर्थ —व, ज, द

5 ‘प्रयमण’ शौचं मूत्रपुरीषाद्यपनयनलक्षणम् । ‘पल्पूलनं’ मलापनयनाय पाणिभ्यां
 मवस्फोटनम् ॥ ‘उपस्पर्शनं’ आचमनम् ॥ हरदत्त

6 सिद्धान्तकौमुद्या धातुसंख्या १८८२

7 तै आ, १० १ १२, महाना उप, (नमोऽग्नये सुपते) ५ १

8 बी मि आ २१४-२१५, चौखाम्बामुद्रितपारस्करगृह्यसूत्रे स्नानसूत्रम् ६१५-

चाचम्य । ^१उरुं हीति तोयमामन्त्र्याऽऽवर्तयेद्ये ते शतमिति ^२ ।
^३‘सुमित्रिया न’ इत्यपोञ्जलिनाऽऽदाय ^४‘दुर्मित्रिया’
 इति द्वेष्यं प्रति निषिञ्चेत् । कटिं वस्त्यूरु जङ्घे चरणौ ^५
 मृदा लिखिः प्रक्षाल्य हस्तौ च । आचम्य नमस्योदकमाल-
 भेदङ्गानि मृदेदं विष्णुरिति ^६ । सूर्याभिमुखो निमज्जेत् ।
^७आपो अस्मानिति स्नात्वोदिदाभ्य ^८ इत्युन्मज्ज्य निम-
 ज्ज्योन्मज्ज्याचम्य । गोमयेन विलिम्पेन्मानस्तोक ^९ इति ।
 ततोभिषिञ्चेदिमं मे वरुणेति ^{१०} चतसृभिर्माप उदुत्तमं मुञ्च-
 न्त्ववभृथेति ^{११} । अन्ते चैतन्निमज्ज्याचम्य दूर्भैः पावयेदापो हि
 ष्ठेति ^{१२} तिसृभिरिदमापो ^{१३ १४} हविष्मतीर्देवीराप ^{१५} इति द्वा-
 भ्यामापो देवा ^{१६} द्रुपदादिव ^{१७ १८} शन्नो देवीरपां रसम् ^{१९} अपो

१ ऋ स, १ २४ ८

२ कात्यायनश्रौतसूत्रम्, २५ १ ११, आप औ सू, ३ १३ १, २४ १२ ६

३ वाज स, ६ २२, तै स, १ ४ ४५ २

४ वाज स, ६ २२, तै स, १ ४ ४५ २

५ चरणौ करौ—वी मि आ

६ ऋ स, १ २२ १७, तै स, १ २ १३ १

७ ऋ स, १० १७ १०, तै स, १ २ १ १

८ ऋ स, १० १७ १०, तै स, (उदाभ्य) १ २ १ १

९ ऋ स, १ ११४ ८, तै स, ३ ४ ११ २, ४ ५ १० ३

१० ऋ स, १ २५ १९, तै स, २ १ ११ ६

११ माप—वाज स, ६ २२, शत ब्रा, ३ ८ ५ १०, ‘उदुत्तम’ ऋ स, १ २४ १५, तै स, १ ५ ११ ३ etc ‘मुञ्चतु’ ऋ स, १० ९७ १६, ‘अवभृथ’ वाज स, ३ ४८, तै स, १ ४ ४५ २, ६ ६ ३ ४

१२ ऋ स, १ ९ १, तै स, ४ १ ५ १, ५ ६ १ ४, ७ ४ १९ ४

१३ ऋ स, १ २३ २२

१४ तै स, १ ३ १२ १, ६ ४ २ ४

१५ तै स, १ २ ३ ३

१६ वाज स, १० १, शत ब्रा, ५ ३ ४ ३

१७ अ वे, ६ ११५ ३, तै ब्रा, (द्रुपदादिवे) २ ४ ४ ९

१८ ऋ स, १० ९ ४, ऋग्वेदखिल, १० १२७ १३

१९ तै स, १ ७ १२ २, तै आ, १ २२ ८

प्रक्षाल्य सर्वकायं च^१ द्विराचम्य यथाविधि ।
 ततः संमार्जनं कुर्यान्मृदा पूर्वं तु मन्त्रवत्^२ ॥
 “^३अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ।
 उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना^४ ॥
 मृत्तिके त्वां च गृह्णामि प्रजया च धनेन च ।
 मृत्तिके ब्रह्मदत्तासि काश्यपेनाभिमन्त्रिता ॥
 मृत्तिके जहि मे^५ सर्वं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
 मृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥”
 पुनश्च गोमयेनैवमग्रमग्रमिति ब्रुवन् ।
 “अग्रमग्रं चरन्तीनामोषधीनां रस वने ॥
 तासामृषभपत्नीनां पवित्रं कायशोधनम् ।
 त्वं मे रोगांश्च शोकांश्च^६ पापं च नुद गोमय ॥”
 काण्डात्काण्डादिति द्वाभ्यामङ्गमङ्गमुपस्पृशेत् ।
 “^७काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि^८ ॥
 एवा नो दूर्वं प्रतनु सहस्रेण शतेन च ।
 या शतेन प्रतनोषि सहस्रेण विरोहसि ॥
^९तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयम् ।”
 कृत्वैवं मार्जनं^{१०} मन्त्रैरश्वक्रान्तादिभिस्ततः ॥

१ तु—द, वी मि आ

२ मन्त्रवित्—द, ब, शास्त्रवित्—ज, पूर्व च मन्त्रवित्—ना

३ तै आ, १० १ ८, महाना उ, ४ ४

४ नमस्ते सर्वलोकानां प्रभवारणि सुव्रते । मृत्तिके—ज, ना

५ न—ब, ज, क, ना, द

६ नुद गोमय सर्वदा—वी मि आ

७ बाज स, १३ २०, तै स, ४ २ ९ २, तै आ, १० १ ७, महाना

उ, ४ ३

८ परुष परुषस्परि—वी मि आ, पुरुष परुषस्परि—उ

९ तस्यैते देवि दूर्विके विधेम हविषा वयम्—द, ब, ना,

१० लेपन पश्चात्—ब, द

ईहेत देवीरमृतं पारावतस्य रातिषु ।

¹ये ते शतमिति द्वाभ्यां तीर्थान्यावाहयेत्ततः² ॥

³कुरुक्षेत्रं गयां गङ्गां ⁴प्रभासं पुष्कराणि च ।

ततो महाव्याहृतिभिर्गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥

⁵आपो हि छेदमापश्च द्रुपदादिव इत्यपि ।

तथा हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरन्ततः ॥

⁶ततोऽर्कमीक्ष्य सोकारं निमज्ज्यान्तर्जले बुधः ।

प्राणायामांश्च कुर्वीत गायत्री चाघमर्षणम् ॥

⁷यथोक्तैः ⁸क्षोभितस्तैस्तु ⁹मज्जेत्त्रिर्दण्डवत्ततः ।

¹⁰पद्मपुराणे—[सृष्टिखण्डम्, २०, १४५-१५७]

¹¹नैर्मल्यं भावशुद्धिश्च विना स्नानं न विद्यते¹² ।

तस्मान्मनोविशुद्धयर्थं स्नानमादौ विधीयते ॥

अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं समाचरेत् ।

तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान् मूलमन्त्रेण ¹³मन्त्रवित् ॥

1 कात्यायनश्रौतसूत्रम्, २५ १ ११, आप श्रौ सू, ३ १३ १, २४, १२
६, कौशिकसूत्रम्, ९७ ८

2 बुध —ब, ज, क, द

3 कुरुक्षेत्रं च गया च—ज

4 प्रयाग—ना

5 References already cited in pp ६२-६३

6 ततोऽर्कं वीक्ष्य सोकारं—ब, ना, द, वी मि आ

7 तथोक्तै —ना

8 क्षोभितैस्तैस्त्रि —ब, द

9 मज्जेयुर्दण्डवत्तत —उ

10 वी मि आ, २३०-२३१

11 निर्मला—इति मुद्रितपाठ

12 जायते—ब, ज, द, वी मि आ

13 धर्मवित्—वी मि, आ

^१ओं नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः ।
 दर्भपाणिस्तु विधिना ह्याचान्तः प्रयतः शुचिः ॥
 चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः ।
 प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गामेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥
 “ओं विष्णोः पादप्रसूतासि वैष्णवी विष्णुपूजिता ।
 पाहि नस्त्वेनसस्त्वस्मादाजन्ममरणान्तिकात् ॥
 तिस्रः कोटयोऽर्धकोटी च तीर्थानां ^२वायुरब्रवीत् ।
 दिवि भुव्यन्तरिक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि ॥
 नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च ।
^३नन्दा पृथ्वी च सुभगा ^४विश्वकाया शिवा सिता ॥
 विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी ।
 क्षेमा च जाह्नवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥”
 एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्तयेत् ।
 भवेत्सन्निहिता तत्र गङ्गा लिपथगामिनी ॥
 सप्तवाराभिजप्तेन करसंपुटयोजितम् ।
 मूर्ध्नि कुर्याज्जलं भूयस्त्रिञ्चतुः पञ्च सप्त वा ॥
 स्नानं कुर्यान्मृदा तद्वदामन्य तु ^५विधानतः ।
 “^६अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ॥
 मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
 उद्धृतासि बराहेण कृष्णेन शतबाहुना ॥

१ ओमिति नास्ति—ब, क, ना, द

२ मनुरब्रवीत्—बी मि, आ

३ कृन्दा—ब, द

४ विश्वकाया शिवा सिता—द, ब, बी मि आ, सिताशिवा—ना.

५ च—ना, द

६ बी मि आ, २४०, तै आ., १० १ ८, महाना. उ, ४ ४.

नमस्ते ^१सर्वलोकानां ^२भव वारिणि सुव्रते ।

आरुह्य मम गात्राणि सर्वपापं प्रमोचय ॥”

नरसिंहपुराणे^३—[५८, ६५-७०]

नद्यां ^४स्रवत्सु च स्नायात्प्रतिस्रोतः स्थितो द्विजः ।

तडागादिषु तोयेषु प्रत्यर्कं स्नानमाचरेत्^५ ॥

शुचौ देशे समभ्युक्ष्य स्थापयेत्कुशमृत्तिलान् ।

मृत्तोयेन स्वक देहं बहिः ^६संशोध्य यत्नतः ॥

स्नानशाटी च संशोध्य कुर्यादाचमनं ^७बुधः ।

शनैर्जलं प्रविश्याथ नमोद्वरुणमप्पतिम् ॥

^८हरिं ह्येवं ^९स्मरन्बुध्या निमज्जेच्छरवज्जले^{१०} ।

ततस्तीरं समासाद्य अप आचम्य मन्त्रतः ॥

प्रोक्षयेद्वरुणं देवं मन्त्रैर्वा पावमानिभिः ।

कुशाग्रस्थेन तोयेन^{११} प्रोक्ष्याऽऽत्मानं प्रयत्नतः ॥

आलभेन्मृत्तिकां गात्रे ^{१२}इदं विष्णुरिति ^{१३}द्विजः ।

ततो नारायणं देवं संस्मरन्प्रविशेज्जलम् ॥

१ सर्वभूताना—क, ना, वी मि आ

२ प्रभवारिणि—उ

३ वी मि आ, २४०

४ सरस्सु च—ब, द

५ ‘नद्या’ इत्यारभ्य ‘स्नानमाचरेत्’ इत्यन्तं श्लोकं मुद्रितनरसिंहपुराणे नास्ति

६ प्रक्षाल्य—वी मि आ

७ तत—क

८ हरिमेव—द, ब, ज, क, वी मि आ

९ स्मरेद्बुध्या—द, ब, ज

१० शरवदिल्यनेन शिरोनमनं विवक्षितम् । शरपतने प्रथममग्रभागस्थैव पतनात्—इति वी मि आ, २४०

११ कुशाग्रस्थेन च तोयेन—ना.

१२ ऋ स, १ २२ ७, तै स, १ २ १३ १

१३ स्मरत्—ज.

निमज्ज्यान्तर्जले सम्यक् प्रपठेदघमर्षणम् ।

‘प्रत्यर्कं’ आदित्याभिमुखो भूत्वा ॥

विष्णुः^१—[६४, १८-२३]

मृत्तोयैः कृतमलापकर्षोऽप्सु ^२निमज्जाप उपस्पृश्या-
ऽऽपो हि छेति^३ तिसृभिर्हिरण्यवर्णेति^४ चतसृभिरिदमापः
प्रवहत्^५ इति च तीर्थमभिमन्त्रयेत् । ततोऽप्सु निमग्नस्त्रि-
रघमर्षणं जपेत् । ^६तद्विष्णोः परमं पदमिति वा । द्रुपदां
सावित्रीं वा । ^७युञ्जते मन इत्यनुवाकं वा । पुरुषसूक्तं वा ॥

‘इदमापः प्रवहते’ति, “इदमापः प्रवहत् यत्किंचि-
दुरितं मयि^८” इत्यादिका^९ ॥

पैठीनसिः^{१०}

हिरण्यवर्णा^{११} इति सूक्तेन स्नात्वा शौचं कृत्वापां
मध्ये त्रीन्प्राणायामान्कुर्यात् ॥

बृहस्पतिः—[आचार, २२ पृ. ३१२]

^{१२}द्रुपदादिवेति यो मन्त्रो वेदे वाजसनेयके ।

१ बी मि आ, २४१

२ निमज्ज्योपविश्य आपो हि छेति—मु विष्णु स्पृ

३ ऋ स, १ ९ १, तै स, ४ १ ५ १, ५ ६ १ ४, ७ ४ १९ ४

४ तै स ५ ६ १ १

५ ऋ स, १ २३ २२

६ ऋ स, १ २२ २०, तै स, १ ३ ६ २

७ ऋ स, ५ ८१ १, तै स, १ २ १३ १, तै आ, ४ २ १

८ ऋ स, १ २३ २२

९ इत्यादि वा ऋक्—ब, द, इति ऋक्—बी मि आ

१० बी मि आ, २४१

११ तै स, ५ ६ १ १

१२ वाज स, २० २०, अ वे, ६ ११५ ३; तै ब्रा, (द्रुपदादिवेत्) २ ४ ४ ९.

अन्तर्जले विरावर्त्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

वक्षः

मार्जनं जलमध्ये तु प्राणायामो यतस्ततः ।

उपस्थानं ततः पश्चात्सावित्रीजप उच्यते ॥

‘यतस्ततः’ जले स्थले च ॥

आपस्तम्बः^१—[२, २२, १३]

शनैरपोऽभ्युपेयादभिघ्नन्नभिमुख आदित्यमुदकमुप-
स्पृशेदिति सर्वलोदकस्पर्शनविधिः ॥

‘अभिघ्नन्’ पाणिनोदकं ताडयन्, जलचरप्राण्य-
पसारणाय^२ इति शेषः । ‘सर्वत्र’ स्रवत्स्वस्रवत्सु च ।
एतच्चापस्तम्बस्मृतौ^३ वानप्रस्थप्रकरणे समाम्नातत्वाद्धानप्रस्थ-
स्यैवेदशं स्नानम् ॥

शाङ्खायनगृह्यम्^४

सवस्त्रोऽहरहराप्लुत्याध्यनुदको^५ऽन्यद्वस्त्रमाच्छादयेत् ।
‘सवस्त्र’ इति द्वितीयवस्त्रप्राप्त्यर्थम्, एकवस्त्रस्य नम्र-
त्वप्रतिषेधेन प्राप्तत्वादिति ब्रह्मदत्तभाष्यम्^६ । ‘अध्यनुदकः’
शिरोव्यतिरिक्तगालेष्वनुद्धृतोदकः ॥

अङ्गिराः^७

विना दर्भेण यत्स्नानं यच्च दानं विनोदकम् ।

1 Reproduced by वी मि आ, २३८

2 अपसारणाय—ब, द, ज, क, वी मि आ, अपसरणार्थ—ना, अपहरणार्थ—उ

3 ‘वानप्रस्थस्यैवेदशं स्नानम्’ इति २९ अङ्कितपत्रारम्भे दृश्यते—A S B

4 Reproduced by वी मि आ, २३८

5 त्याभ्युदको—ना, त्याव्युदको—वी मि आ

6 This reference to ब्रह्मदत्त is mentioned by रघुनन्दन on page 312 of
शुद्धितत्त्व, as cited by कल्पतरु

7 वी मि आ, २५८,

असंख्यातं च यज्जप्तं तत्सर्वं ^१निष्प्रयोजनम् ॥

योगियाज्ञवल्क्यः

तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः ।
 आचम्य प्रयतः पश्चात्स्नानं विधिवदाचरेत् ॥
^२स्पर्शेनाद्भिर्दूषिताभिरुद्धृताभिस्तु मानवः ।
 स्नानं समाचरेद्यस्तु न स शुध्यति कर्हिचित् ॥
^३अग्राह्यास्त्वागता ह्यापो नद्याः प्रथमवेगिकाः ।
 प्रक्षोभितास्तु केनापि याश्च तीर्थाद्विनिःसृताः ॥
 उपस्थानादिर्यस्तासां^४ मन्त्रवान्कीर्तितो विधिः ।
 निवेदनान्तस्तत्स्नानमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥
 निषेकात्प्रभृतिर्यावच्छ्मशानं श्रुतिदर्शनात्^५ ।
^६नामन्त्रवद्विजातीनां कर्म किञ्चित्प्रवर्तते ॥

तथा

मत्स्यकच्छपमण्डूकास्तोये मग्ना दिवानिशम् ।
 वसन्तोऽपि च ते स्नाता फलं नार्हन्ति कर्हिचित् ॥
 श्रद्धाविधिसमायुक्तं कर्म यत्क्रियते नृभिः ।
 सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते ॥
 विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् ।
^७तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य त्वकृतात्मनः ॥
 ब्रह्मक्षत्रविशां चैव मन्त्रवत्स्नानमिष्यते ।

१ निष्फल भवेत्—ज, द

२ वी मि आ, १७८

३ वी मि आ, १७५

४ उपस्थानं हि य स्नान—ब, द

५ निषेकात्प्रभृतिर्यावत्स्नानं श्रुतिनिदर्शनात्—उ

६ 'नामन्त्रवित्' इत्यारभ्य 'कर्हिचित्' इत्यन्तो भागः नास्ति—उ

७ उद्धरन्त्यसुरास्तस्य—ब, द

तूष्णीमेव हि ^१शूद्रस्य सनमस्कारकं स्मृतम् ॥
 अगम्यागमनात् स्तेयात् पापेभ्यश्च प्रतिग्रहात् ।
 रहस्याचरितात्पापान्मुच्यते स्नानमाचरन् ॥
 प्रकर्तुमसमर्थश्चेज्जुहोतियजतिक्रियाः ।
 स्नानध्यानजपैर्दानैरात्मान शोधयेद्बुधः ॥
 यदेव स्नानं कुरुते विशुद्धेनान्तरात्मना ।
 तेनैव सर्वमाप्नोति विधियज्ञक्रियाफलम् ॥
 गृहीत्वा यमधनुर्वै नियमज्याततं दृढम् ।
 संदधीत दमशर खर्गलक्ष्ये ^२प्रयत्नतः ॥
 यस्येदमायुधं नास्ति खर्गसाधनमुत्तमम् ।
 अपि जन्मसहस्रेषु न साधयति तत्परम् ॥

‘अशुचिः’ स्नाननिमित्तेन चाण्डालस्पर्शादिना^३ ।
 ‘नद्याम्’ इति प्राक् शुष्कनदीविषयम् । ‘प्रक्षोभिताः’ महि-
 षादिनात्यन्तकलुषीकृताः । ‘तीर्थाद्विनिःसृताः’ तीर्थं परि-
 त्यज्य गतास्तत्तीर्थत्वेनाप्रत्यभिज्ञायमानाः । ‘उपस्थानं’
 “^४उरुं हि राजा” इत्यादिमन्त्रेण । ‘तासां’ अपाम् ।
 ‘निवेदनान्तः’ “^५देवा गातुविद” इति जप्यनिवेदनान्तः ।
 ‘निषेकः’ गर्भाधानम् । ‘विधिहीन^६’ यथोक्तविधिहीनम् ।
 ‘शूद्रस्य सनमस्कारकम्’ इति, शूद्र आहूयनमात्रमुदकनम-

१ शूद्रस्य—उ

२ समन्तत —ना

३ चाण्डालस्पर्शनादिना—ब, द

४ कात्या श्रौ सू, २५ १ ११, आप श्रौ सू, ३ १३ १, २४ १२ ६,
 कौशिकसूत्रम्, ९७ ८

५ तै स, १ १ १३ ३

६ ‘विधिहीन’ इत्यत पर पत्रद्वय परिभ्रष्टम्—ना,

स्कारमात्रेण कुर्यादित्यर्थः । 'तत्पर' 'तत्' स्वर्गादि 'पर' श्रेष्ठम् ॥

पुनर्योगियाज्ञवल्क्यः

एष वोऽभिहितः कृत्स्नः स्नानस्य परमो विधिः ।
गुणाश्च तस्याचरणे दोषाश्चैवानिवेवणे ॥

तथा^१

स्नातवैवं वाससी धौते त्वह्निष्टे परिधाय च ।
प्रक्षालयोरु मृदङ्ग्री च^२ हस्तौ प्रक्षाल्य वै तथा ॥
^३अभावे धौतवस्त्रस्य 'शाणक्षौमाजिनानि च ।
कुतपं योगपट्टं वा द्विवासा येन वै भवेत् ॥
यावद्देवान् ऋषीश्चैव पितृश्चैव न तर्पयेत् ।
तावन्न पीडयेद्वस्त्रं येन स्नातो न चोदके ॥
निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रं तु तर्पणात् ।
निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवा महर्षिभिः ॥

'कुतपो' नेपालकम्बलः । 'द्विवासा येन'ति, अनन्त-
रोक्तैः कुतपादिभिरपि द्विवस्त्रत्व विधातव्यम् । 'येन स्नातः'
येन वस्त्रेण स्नातः । 'न चोदके' 'वस्त्रं पीडयेद्' इति
संबन्धः ॥

नरसिंहपुराणे—[५८, ७२-७३]

न रक्तमुल्बणं वासो^५ न जीर्णं तु प्रशस्यते ।

१ वी मि आ, २४७

२ मृदाङ्गिश्च—वी मि आ

३ वी मि आ, २४४

४ शाणक्षौमाजिनानि च—ब, ज, क, द

५ न नील—ज, ब, द, मुद्रितपुराणे च

मलाक्तं च दशाहीनं वर्जयेदम्बरं बुधः ॥

ततः प्रक्षालयेत्पादौ मृत्तोयेन विचक्षणः ।

¹पराशरः—[१२, १२-१३]

ब्राह्मणं स्नातुमायान्तमनुगच्छन्ति देवताः ।

पितरश्च महाभागा ²वायुभूता जलार्थिनः ॥

स्नात्वा निरस्य वासोऽन्यज्जङ्घे प्रक्षाल्य चाम्भसि ।

अपवित्रीकृते ते तु कौपीनश्च्योतवारिणा ॥

निराशाः पितरो यान्ति वस्त्रनिष्पीडने कृते ।

तस्मान्निष्पीडयेद्वस्त्रं नाकृत्वा पितृतर्पणम् ॥

जलमध्ये तु यः कश्चिद्विजातिर्ज्ञानदुर्बलः ।

निष्पीडयति तद्वस्त्रं स्नानं तस्य वृथा भवेत् ॥

‘कौपीनश्च्योतवारिणा’ कौपीनं जघनप्रदेशः, तत-
श्च्युतेन जलेन ॥

स्नानविधयनन्तरं शङ्खः³

उदकस्याप्रदानाद्धि स्नानशार्दीं न पीडयेत्⁴ ।

अनेन विधिना स्नातः पुण्यं फलमुपाश्नुते ॥

हारीतः⁵

स्नात्वा न गात्रमवमृज्यान्न शिरो विधुनुयान्नोत्तरीय-
विपर्यासं कुर्यात् ॥

1 Reproduced by बी मि आ, २४३, सुदितपराशरस्मृतिपाठस्त्वेतद्विज्ञ

2 वायुभूता जलान्विता —ब, द

3 बी मि आ, २४३

4 शोधयेत्—ब, द

5 बी. मि आ, २४१.

विष्णुः^१—[६४, १०-१५]

स्नातः शिरो ^२नाऽवधुनेत् । नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत् । न तैलवसे संस्पृशेत्^३ । नाप्रक्षालितं पूर्वधृतं ^४वासो बिभृयात् । ^५स्नात एव सोष्णीषो धौते वाससी बिभृयात् । न म्लेच्छान्यजपतितैः सह संभाषणं कुर्यात् ॥

तैलं च वसा च 'तैलवसे' । 'पूर्वधृतं' अङ्गेष्विति शेषः । 'उष्णीषं' च केशश्मश्रुजलापकर्षणार्थं शिरोवेष्टनं तावन्मात्रकालमेव यावता जलापकर्षणं भवति ॥

तथा च महाभारते^६

आप्लुतः साधिवासेन जलेन च सुगन्धिना ।
राजहंसनिभं प्राप्य चोष्णीषं शिथिलार्पितम् ॥
जलक्षयनिमित्तं वै वेष्टयामास ^७मूर्धजे ॥
'शिथिलार्पितम्' अगाढबद्धम् ॥

भनुः—[४, ८३]

शिरःस्नातस्तु तैलेन नाङ्गे किञ्चिदपि स्पृशेत् ।

यदा शिरःस्नानं कृतं भवति, तदा किञ्चिदप्यङ्गं तैल-संबन्धि न कार्यम् । तैलशब्दश्च योगरूढ्या तिलतैले वर्तते ।

१ वी मि आ, २४१

२ नावधुनुयात्—ब, द

३ न तैलवत् संस्पृशेत्—ब, द, मुद्रितपाठश्च

४ वसन—मु विष्णु पाठ

५ स्नात सोष्णीषे—वी मि आ

६ वी. मि आ, २४२

७ मूर्धनि—ब, ज, क, द, वी मि आ

८ वी मि आ, १८१

^१सार्धपतैलादिषु 'स्नेहे तैलच्' [वार्तिकम्, ३११८] इति तैलच्प्रत्ययात्तत्र प्रयोगः^२ ॥

इति स्नानविधिः ॥

मध्याह्ने स्नात्वा ततः सन्ध्योपासनं पूर्वोक्तविधिना कर्तव्यम् ।

'सन्ध्यात्रयं तु कर्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा'^३

इति योगियाज्ञवल्क्यवचनात् । शङ्खेन च मध्याह्न-
संध्यामभिधाय—

'^४एष एव विधिः प्रोक्तः सन्ध्योश्च द्विजातिषु'

इत्यभिधानात्^५ ॥

तदुक्तं शङ्खेन^६—[९, १६-२०]

आचम्यैवं पुरा प्रोक्तास्तीर्थसंमार्जने तु ये ।

^७मन्त्रास्तैर्मन्त्रितं तोयं मूर्ध्नि भूमौ तथा क्षिपेत् ॥

क्षिप्तेन मूर्ध्नि तोयेन पापमस्य प्रणश्यति ।

भूमौ क्षिप्तेन हन्यन्ते असुरा देवशत्रवः ॥

१ सार्धपादितैलेषु—क, ब, द, वी मि आ

२ तैलेन शिरं स्नात्वा तैलेन नाङ्गं स्पृशेदित्यर्थः इति बहवः । कल्पतरुस्तु यदा इत्यर्थः इत्याह । केचित्तु शिरं स्नातपदं शिरोनैक्यार्थं स्नातपरमिति वदन्ति । तैलशब्दो योगरूढ्या etc इति कल्पतरु—वी मि आ, १८१

३ वी मि आ, २५४

४ शङ्खस्मृति—९, १९

५ इति वचनात्—ब, ज, क, द.

६ वी मि आ, २८३

७ अर्धमिदं मुद्रितशङ्खस्मृतौ नास्ति । 'क्षिप्तेन मूर्ध्नि' इत्यारभ्य सार्धं श्लोकः टिप्पण्या दृश्यते—स्मृतीनां समुच्चय, ३८३.

व्याहृतीः कीर्तयेच्चैव तथैवाव्ययमक्षरम् ।

उपस्पृशेत्ततः ^१पश्चान्मन्त्रेणानेन धर्मतः ॥

“^२अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ।

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपो ज्योती रसोऽमृतम् ॥”

आचम्य तु ततः पश्चादादित्याभिमुखो जलम् ।

^३उदु त्वं जातवेदसमिति मन्त्रेण निक्षिपेत् ॥

एष एव विधिः प्रोक्तः सन्ध्ययोश्च द्विजातिषु ।

पूर्वां सध्यां जपंस्तिष्ठेदासीनः पश्चिमां तथा ॥

ततो जपेत्पवित्राणि पवित्रं वा स्वशक्तितः ।

ऋषयो दीर्घसंख्यादीर्घमायुरवाप्नुयुः^४ ॥

‘पुरा प्रोक्ताः’ “आपो हि छे”त्यादय “इदमापः प्रवहते”त्यन्ताः शङ्खोक्ता एव । ‘पवित्राणि’ शङ्खोक्तान्येवा-
घमर्षणादीनि ॥

^५इति भट्टहृदयधरात्मजमहासाधिविग्रहिकभट्टश्रीमलक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
नियतकालकल्पकाण्डे स्नानपर्व^६

१ पश्चादादित्याभिमुखो जलम्—क

२ महाना उ, १५ ६, तै आ, (अन्तश्चरति) १० ३१ १

३ ऋ स, १ ५० १, तै स, १ २ ८ २, ४ ४३ १, २ ३ ८ २,

४ १४ ४, ६ १ ११ ४

४ दीर्घमायुरवाप्नुयुः—क, वी मि आ

५ इति कृत्यकल्पतरौ नियतकालकृत्यकाण्डे स्नानपर्व—ब, द, क, इति भट्टहृदयधरात्म-
जभट्टश्रीलक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ नियतकालकृत्यकाण्डे स्नानपर्व, A S B

६ स्नानविधिपर्व—ज,

॥ ३ ॥

अथ जपविधिः

तत्र बौधायनः^१—[२, ८, १२-१४]

^२अप आचम्य दर्भेष्वासीनो दर्भान् धारयमाणः प्राङ्मुखः सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्तयेच्छतकृत्वोऽपरिमितकृत्वो वा दशावरम् । अथादित्यमुपतिष्ठते^३ उद्वयं तमसस्परि, उदु त्यं, चित्र, तच्चक्षुर्देवहितं, य उदगादिति । अथाप्युदाहरन्ति प्रणवो व्याहृतयः सावित्री चेत्येते ^४पञ्च ब्रह्मयज्ञा अहरहर्ब्राह्मणं किल्बिषात्पावयन्ति ॥

‘अपरिमितकृत्व’ इति, दशभ्य ऊर्ध्वं शतादर्वा-
गुक्तशतादिसंख्याव्यतिरेकेणापि बोद्धव्यं, ‘दशावरामि’त्य-
भिधानात् । ‘^५उद्वयं तमसस्परी’ति, “^६उद्वयं तमस-
स्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम्’ इत्यादिका ऋक् । ‘उदु-
त्यमि’ति, “^७उदु त्यं जातवेदसम्” इत्यादिका । ‘चित्र-

१ वी मि आ, ३१७

२ अथाऽऽचम्य—ब, द, A S B

३ उपतिष्ठेत्—द, ब, उपतिष्ठेत्—क

४ पञ्च महायज्ञा —ब, द

५ ‘उद्वय’ इत्यादिभ्य ‘मन्त्रवत्त्वानभोजने’ इत्यन्तो भाग नास्ति—द

६ ऋ स, १ ५० १०, तै स, ४ १ ७ ४, ५ १ ८ ६

७ ऋ स, १ ५० १, तै स, १ २ ८ २, ४ ४३ १, २ ३ ८ २,
४, १४ ४, ६ १ ११, ४,

मि'ति, “^१चित्रं देवानाम्” इत्यादिका । ‘य उदगात्’
“^२य उदगान्महतोर्णवाद्” इत्यादिका ॥

योगियाज्ञवल्क्यः^३

आचान्तः पुनराचामेन्मन्त्रवत्स्नानभोजने ।
द्रुपदां च त्रिरावर्त्य^४ तथा चैवाघमर्षणम् ॥
गायत्री वा त्रिरावर्त्य महाव्याहृतिभिस्तथा ।
सोपांशुप्रणवेनापि आपः पीता अघापहाः ॥
आचम्य पाव्य चात्मानं त्रिराचम्य शनैरसून् ।
अथोपतिष्ठेदादित्यमूर्ध्वं पुष्पान्वितं जलम् ॥
प्रक्षिप्योद्वयमुदु त्वं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि^५ ।
‘हंसः शुचिषदेतानि शुभानि पावनानि च ॥
एतज्जपेदूर्ध्वबाहुः सूर्यं वीक्ष्य समाहितः ।
गायत्र्या तु यथाशक्ति चोपस्थाय दिवाकरम्^७ ॥
विभ्राडित्यनुवाकेन सूक्तेन ^८पुरुषस्य च ।
शिवसंकल्पेन तथा ^९मण्डलब्राह्मणेन च ॥

१ ऋ स, १ ११५ १, तै स, १ ४ ४३ १, २ ३ ८ २, ४ १४ ४

२ तै आ, ४ ४२ ५, ‘उदगात्’ “उदगादयमादित्य” (ऋ स, १ ५०
१३, तै ब्रा, ३ ७ ६ २३), इत्यादिका ऋक्—इति वी मि आ

३ वी मि आ, ३१७-३१८

४ त्वं महाव्याहृतिभिस्तथा—क

५ ‘उद्वय’ ऋ स, १ ५० १०, तै स, ४ १ ७ ४, ५ १ ८ ६, ‘उदु
त्य’ ऋ स, १ ५० १, तै स, १ २ ८ २, ‘चित्र’ ऋ स, १ ११५ १,
तै स, १ ४ ४३ १, ‘तच्चक्षु’ ऋ स, ७ ६६ १६, वाज स, ३६ २४, तै
आ, ४ ४२ ५

६ ऋ स, ४ ४० ८, तै स, १ ८ १५ २, ४ २ १ ५

७ च भास्करम्—ज

८ सूक्तेन पुरु इत पर ‘क’ कोशे बहूनि पत्राणि लुप्तानि

९ ‘मण्डलब्राह्मण’ “यदेतम्मण्डल तपति” (शत ब्रा, १० ५ २ १) इत्यादि—

वी मि आ

दिवाकीर्त्यैश्च ^१सौरैश्च मन्त्रैरन्यैश्च शक्तितः ।
 जपयज्ञो हि कर्तव्यः सर्ववेदप्रणीतकैः ॥
 पवित्रैर्विविधैश्चान्यैर्गुह्योपनिषदा तथा ।
 अध्यात्मविद्या विविधा जप्तव्या जपसिद्धये ॥
^२प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्योपविश्य च ।
 दर्भेषु दर्भपाणिः स्यात्प्राङ्मुखस्तु ^३कृताञ्जलिः ॥
 स्वाध्यायं तु यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत् ।
 आकेशादानखाग्राच्च परमं तप्यते तपः ॥
 यः ^४स्रग्व्यपि ^५द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ।
 आदावारभ्य वेदं तु स्नात्वोपर्युपरि क्रमात् ॥
^६यदधीतेऽन्वहं शक्त्या सः स्वाध्याय इति स्मृतः ।

‘^७मन्त्रवत्’ ^८‘द्रुपदादिवे’त्यादिमन्त्राभिमन्त्रितम् ।
 अयं चाऽऽचमने मन्त्रविकल्पः ^९फलविशेषापेक्षया व्यव-
 स्थितः । ‘पाठ्य’ मार्जनं कृत्वा । ‘विभ्राडि’त्यनुवाकः
 “^{१०}विभ्राड् बृहत्पिबतु सोम्यं मधु” इत्यादिः । ‘शिव-
 संकल्पः’ “^{११}यज्जाग्रतो दूरम्” इत्यादिः । ‘दिवाकीर्त्यैः’

१ ‘सौरैः’ “नमो मित्रस्य” (ऋ स, १० ३७ १, वाज स, ४ ३५,
 तै स, १ २ ९ १, ६ १ ११ ६) इत्याद्यै—वी मि आ

२ प्रदक्षिण नमस्कृत्य समावृत्योप—ब, द

३ श्व—ब, द

४ सुख्यपि—ब, वी मि आ

५ द्विजो वा तै—वी मि आ

६ यदि वा तेऽन्वहं शक्त्या सुसंख्येया इति स्मृति—वी मि आ

७ Reproduced by वी मि आ, ३१८-३१९

८ वाज स, २० २०, अ वे, ६ ११५ ३

९ फलविकल्पापेक्षया व्यवस्थित—ज

१० ऋ स, १० १७० १, वाज स, ३३ ३०, कठ स, २ ९

११ वाज स, ३४ १,

अध्येतृसंप्रदायेन दिवा पठनीयैः शतरुद्रियादिभिः । 'सर्व-
वेदप्रणीतकैः' ^१सर्ववेदपठितैः । 'पवित्रैः' पावनैः । 'गुह्यो-
पनिषदा' ^२साक्षात्परमात्मप्रतिपादकोपनिषद्भागेन । 'अध्या-
त्मविद्या' उपनिषद्ग्रन्थोऽन्यापि । ^३'स्रग्वी'ति समावृत्तो-
पलक्षणम् ॥

४नरसिंहपुराणे—[५८, ७७, ८५, ८७, ८८]

दर्भेषु दर्भपाणिः सन् प्राङ्मुखः सुसमाहितः ।
प्राणायामांस्तु कुर्वीत^५ यथाशास्त्रमतन्द्रितः ॥
जपेदहरहः स्नात्वा सावित्री जपविद्विजः ।
अथ पुष्पाञ्जलिं दत्वा भानवे चोर्ध्वबाहुकः ॥
^६उदु त्वं च जपेन्मन्त्रं ^७चित्रं ^८तच्चक्षुरित्यपि ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य नमस्कृत्य ततः प्रभुम् ॥

९वसिष्ठः शङ्खलिखितौ च^{१०}

सर्ववेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहमतः परम् ।
येषां जपैश्च होमैश्च पूयन्ते नात्र संशयः ॥

१ सर्ववेदपठनीयै —ब, द
२ साक्षात्परमात्मप्रकाशक—ब, द
३ सुखीति—ब, द, मित्रमिश्र 'स्रग्व्यपि' इत्येतत्स्थाने 'सुख्यपि' इति
पठन्नेव व्याचक्ष्यौ—सुख्यपीति, य सुखवानपि भोग कुर्वाणोऽपि तै पूर्वोक्तमन्त्रै स्वाध्याय
समाचरेत्स सर्वशरीरदु खद तपस्तप्यत इत्यर्थ —बी मि आ, ३१८

४ बी मि आ, ३०२

५ प्राणायाम प्रकुर्वीत—ब, द

६ ऋ स, १ ५० १, तै स, १ २ ८ २

७ ऋ स, १ ११५ १, तै स, १ ४ ४३ १

८ ऋ स, ७ ६६ १६, वाज स, ३६ २४, तै आ, ४ ४२ ५

९ वसिष्ठस्मृति, २८, ११-१५, शङ्खस्मृति, ११, १-५

१० बी मि आ, ३१९.

अघमर्षणं देवकृतं^१ ^२शुद्धवत्यस्तरत्समाः^३ ।

^४कूष्माण्ड्यः ^५पावमान्योऽथ दुर्गा सावित्र्यथैव च ॥

अभीषद्गाः पदस्तोभाः सामानि व्याहृतीस्तथा ।

भारुण्डानि च सामानि गायत्रं रैवतं तथा ॥

पुरुषव्रतं च भासं च तथा देवव्रतानि च ।

अल्लिङ्गा बार्हस्पत्यं च वाक्सूक्तं मध्वचस्तथा ॥

शतरुद्रियमथर्वशिरस्त्रिसुपर्णं महाव्रतम् ।

गोसूक्तं चाश्वसूक्तं च इन्द्रशुद्धे च सामनी ॥

त्रीण्याज्यदोहानि रथन्तरं च

अग्निव्रतं वामदेव्यं बृहच्च^६ ।

एतानि गीतानि पुनन्ति जन्तून्

जातिस्मरत्वं लभते य इच्छेत् ॥

“^७देवकृतं” “^८देवकृतस्यैनस” इत्यादयो मन्त्राः ।

“^९दुर्गा” “^{१०}जातवेदस” इत्यादि दुर्गाप्रकाशिका ऋक् ।

१ वाज स, ८ १३, तै स, ३ २ ५ ७

२ ऋ स, ८ ९५ ७

३ ऋ स, ९ ५८ १-४

४ ‘कूष्माण्ड्य’ “यद्वा देवहेडनम्” (वाज स, २० १४, अ वे, ६ ११४

१) इत्यादिका — वी मि आ

५ ऋग्वेदखिल, ९ ६७ १, तै ब्रा, १ ४ ८ ४, ५

६ “मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या” (ऋ स, ६ ७ १, सा वे, १ ६७,

२ ४९०) इत्यस्यामृचि गीयमानं सामत्रयम् ‘आज्यदोहानि’ । “अभि त्वा श्रू नोनुम”

(ऋ स, ७ ३२ २२, सा वे १ २३३, २ ३०) इत्यस्यामुत्पन्नं ‘रथन्तरम्’ ।

‘अग्निव्रत’ “अग्निर्मूर्धां दिव ककुत्” (ऋ स, ८ ४४ १६, सा वे, १ २७,

२ ८८२) इत्यस्यामृच्युत्पन्नं साम । ‘वामदेव्य’ “कया नश्चित्र आभुवत्” (ऋ स,

४ ३१ १, सा वे, १ १६९, २ ३२) इत्यस्यामृच्युत्पन्नं साम । “त्वामिद्धि

हवामहे” (ऋ स, ६ ४६ १, सा वे, १ २३४, २ १५९) इत्यस्यामृच्युत्पन्नं

‘बृहत्साम’ ॥ विष्णुस्मृतिव्याख्या केशववैजयन्ती (५६, २७)

७ Reproduced by वी मि आ, ३१९-३२०

८ वाज स, ८ १३, तै स, ३ २. ५ ७

९ ऋ स, १ ९९ १, ऋग्वेदखिल, १० १२७ ५, तै आ, १० १. १६

‘सावित्री’ “^१तत्सवितुः” इत्यादिका। ‘अभीषद्गाः’ “^२पुरो-
जिती वो अन्धस” इत्यादि सामत्रयम्। ‘पदस्तोभाः’ “^३अष्टे-
डादिसामचतुष्टयम्। ‘सामानि व्याहृतीस्तथे’ति, “^४व्याह-
तिसामानीत्यर्थः। ‘भारुण्डानि’ “^५यत्ते कृष्णः शकुन
आ तुतोद पिपीलः सर्प” इत्यादीन्येकविंशतिसख्या-
कानि सामानि राणायनीयानां प्रसिद्धानि। ‘अन्लिङ्गाः’
“^६आपो हि छा” इत्यादयः। ‘बार्हस्पत्यं’ “^७गणानां त्वा
गणपतिम्” इत्यादिका ऋक्। ‘वाक्सूक्तं’ “^८बृहस्पते
प्रथमं वाचो अग्रम्” इत्यादि। ‘मध्वचः’ “^९मधु वाता
ऋतायते” इत्यादिकास्तिस्रः। ‘शतरुद्रियं’ “^{१०}नमस्ते
रुद्र मन्यवे” इत्याद्येकादशानुवाकाः। ‘अथर्वशिरः’
“^{११}ब्रह्मा देवानां प्रथमः” इत्यादि। ‘त्रिसुपर्ण’ “^{१२}ब्रह्म मेतु

१ ऋ स, ३ ६२ १०, तै स, १ ५ ६ ४, ८ ४, ४ १ ११ १

२ सा वे, १ ५४५, २ ४७, ऋ स, ९ १०१ १, अभीषद्गा ‘पुरोजाती
रोधस’ इत्यादिसामत्रयम्—वी मि आ

३ ‘पदस्तोभा’ अष्टेडादिसामचतुष्टयम् “धर्ता दिव पवते” (ऋ स, ९ ७६ १,
सा वे, १ ५५८, २ ५७८) इत्यास्यामृचि गीयमानम्—विष्णुस्मृतिविवृति,
केशववैजयन्ती, ५६, ११, पदस्तोमा युसे इत्यादिसामचतुष्टयम्—यी मि आ

४ व्याहृती सामानीत्यर्थ—वी मि आ

५ ऋ स, १० १६ ६, अ वे, १८ ३ ५५, तै आ, ६ ४ २, ‘यत्ते’
इत्यारभ्य ‘राणायनीयानां प्रसिद्धानि’ इत्यन्तो भाग नास्ति—ज, द

६ ऋ स, १ ९ १, तै स, ४ १ ५ १ etc

७ ऋ स, २ २३ १, वाज स, २३ १९, तै स, २ ३ १४ ३, ‘बार्ह
स्पत्यं’ “यस्तस्तम्भ सहसा” (ऋ स, ४ ५० १) इत्येकादशर्चम्—स्मृतिसुक्ताफलम्,
आहिकप्रकाश, ३४७

८ ऋ स, १० ७१ १

९ ऋ स, १० ९० ६, वाज स, १३ २७, तै स, ४ २ ९ ३, ५ २
८ ६

१० वाज स, १६ १, तै स, ४ ५ १ १

११ मुण्ड उप, १ १ १

१२ तै आ, १० ४८ १, महाना उ, १७ ६

माम्” इत्याद्यनुवाकत्रयं तैत्तिरीयाणां प्रसिद्धम् । ‘महा-
व्रतं’ ^१“सोमं राजानां” साम । ‘गोसूक्ताश्वसूक्ते’ सामनी
“^२यदिन्द्राहं यथा त्वम्” इत्यस्यामृचि प्रसिद्धे । ‘इन्द्रशुद्धे
सामनी’ “^३एतोन्विन्द्रं स्तवाम” इत्यस्यामृचि प्रसिद्धे ।
अत्रिस्मृतौ चैतान्यधिकानि ।

^४अत्रिः

विमलं शिवसंकल्पं विवर्णं रोहितं ततः ।

‘विमलं’ “^५हंसः शुचिषदि”त्यादि । विष्णुस्मृतौ^६
नारायणीयमधिकम् । ‘नारायणीयं’ तैत्तिरीयाणामुपनिषत् ॥

मनुः^७—[४, १४७-१४९]

वेदमेव जपेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ।

तं ह्याहुः परमं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते^८ ॥

वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव ^९च ।

अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम् ॥

सस्मृत्य पौर्विकीं जातिं ब्रह्मैवाभ्यसते ^{१०}द्विजः ।

ब्रह्माभ्यासेन वाजस्रमनन्तं सुखमश्नुते ॥

१ सा वे, १ ९१

२ सा वे, १ १२२, २ ११८४, ‘गोसूक्त’ “आ गावो अगमन्” (ऋ स, ६ २८ १) इत्यष्टवर्चम् । ‘अश्वसूक्त’ “मा नो मित्रो वरुणो” (ऋ स, १ १६२ १) इत्यष्टवर्चम्—स्मृतिमुक्ताफलम्, आह्निकप्रकाश, ३४८

३ सा वे, १ ३५०, २ ७५२

४ Reproduced by वी मि आ, ३२०

५ ऋ स, ४ ४० ८, तै स, १ ८ १५ २, ४ २ १ ५

६ विष्णुस्मृति, ५६, २५

७ Reproduced by वी मि आ, ३२०

८ ‘उच्यते’ इत्येतदनन्तरं कानिचन पत्राणि ब्रुवितानि—A S B

९ तु—ना

१० पुन—ना

‘उपधर्मः’ अल्पफलो धर्मः । ‘तपः’ कृच्छ्रादि ।
‘ब्रह्म’ वेदः । ‘अनन्तं’ चिरकालोपभोग्यम् ।

हारीतः

^१प्रणवो व्याहृतिः सावित्री चेति सावित्रं येन पापेभ्यो मुच्यते । शत जप्त्वा मानसात्पूतो भवति । सहस्रं जप्त्वा वाक्कृतात्पूतो भवति । दशसहस्राणि जप्त्वा सर्वतः पूतात्मा भवति । ^२आयुः प्राणं मा निर्मार्जीरिति मार्जन पवित्रं ^३येन सर्वपापेभ्यो मुच्यते । ^४देवीरापः ^५शुद्धा वयं ^६हिरण्यवर्णाः शुचय ^७आपो अस्मान्मातर इति ^८शुद्धवती-रप्सु जपेदपामार्गं वा जुहुयात्पूतो भवतीति । ^९इमां धियं ^{१०}शतं ते राजन् ^{११}तरत्समन्यस्तरन् जपेत्पूतो भवति । ^{१२}त्व सोम तनूकृद्भ्य इति तनुकृतं पवित्रं येन तनुकृता-दन्यकृताच्च मुच्यते । अप्सु जपेद्घृतं तिलान्समिधो जुहुयादादित्य चोपतिष्ठेत् पूतो भवति । ^{१३}अग्न आयूंषि पवस इति सप्त शुचिमत्पवित्रं येन सर्वपापेभ्यो मुच्यते । अप्सु जपेद्घृतं तिलान्समिधो वा जुहुयादादित्यं चोप-

१ वी मि आ, ३२३

२ मैत्रा स, १ १ ११ ६ १२, कठ स, १ १०

३ येन पापेभ्यो—ब, द

४ तै स, १ २ ३ ३

५ तै स, १ ३ ८ २ (शुद्धा वयं परिविश्रा परिवेशरो वो भूयास्म)

६ तै स, ५ ६ १ १

७ तै स, १ २ १ १

८ ऋ स, ८ ९५ ७, सा वे, १ ३५०, २ ७५२

९ ऋ स, ८ ४२ ३, तै स, १ २ २ २, ६ १ ३ २

१० ऋ स, १ २४ ९, तै स, १ ४ ४५ १, ६ ६ ३ २

११ ऋ स, ९ ५८ १-४

१२ ऋ स, ८ ७९ ३, वाज स, ५ ३५, तै स, १ ३ ४ १, ६ ३ २ २

१३ ऋ स, ९ ६६ १९, तै स, १ ३ १४ ७, ४ २९, १, ५ ५ २, ६ ६ २

तिष्ठेत् पूतो भवति । ^१अग्नेः समिदस्यमिश्रस्या मा पाहीति पञ्चदशकेनामिशंसनान्मुच्यते । ^२समुद्रादूर्मिरिति तिस्र ऋषभं पवित्रं येनेन्द्रियकृतान्मुच्यते । मातापितरावतिक्रम्य ^३यदन्तरिक्षमित्यादित्यमुपतिष्ठेत्पूतो भवति । ^४अयं वां मित्रावरुणा इति पञ्च ^५नमस्ते राजन् वरुणेति चत्वारो ^६धाम्नो धाम्न ^७उदुत्तममव ते हेड^८ इति ^९निर्वरुणं पवित्रं येन सर्वपापेभ्यो मुच्यते । अप्सु जपेद्घृतं तिलान्समिधो वा जुहुयादादित्यं चोपतिष्ठेत्पूतो भवति । ^{१०}देवीराप^{११} इत्यनुवाकमप्सु जपेत्पूतो भवति । ^{१२}इमं स्तोममर्हत इति रोचनं पवित्रं येन सर्वपापेभ्यो मुच्यते । अप्सु जपेद्घृतं तिलान्समिधो वा जुहुयादादित्यं चोपतिष्ठेत्पूतो भवति । ^{१३}सुपर्णोऽसि गरुत्मानिति सौपर्णं पवित्रं प्राग्विष्णुक्रमेभ्यो^{१४} विषगरदष्टोपघातेषूपदिश्यते । ^{१५}कया नश्चित्र

१ मैत्रा स, १ ५ २ ६७ १५, १ ५ ८ ७६ १३, कठ स, ६ ९, ७ ६

२ ऋ स, ४ ५८ १, वाज स, १७ ८९, तै आ, १० १० २

३ तै स, १ ८ ५ ३

४ ऋ स, २ ४१ ४, वाज स, ७ ९, तै स, १ ४ ५ १

५ अ वे, १ १० २

६ वाज स, ६ २२, तै स, १ ३ ११ १

७ ऋ स, १ २४ १५, तै स, १ ५ ११ ३ etc

८ ऋ स, १ २४ १४, तै स, १ ५ ११ ३

९ इत प्रसूति 'पूतात्मा भवति मानसात्पापात्' इत्येतत्पर्यन्त नास्ति—ज, ना

१० ईस शुचिषदिति विमल पवित्र येन सर्वपापेभ्यो मुच्यते, अप्सु जपेद् घृत तिलान् समिधो जुहुयात् आदित्यं चोपतिष्ठेत् पूतो भवति' इत्यधिकमुपलभ्यते—ब, द

११ तै स, १ २ ३ ३

१२ ऋ स, १ ९४ १, मै स, २ ७ ३ ७८ १

१३ वाज स, १२ ४, १७ ७२, तै स, ४ १ १० ५, ६ ५ ३, ५ १

१० ५

१४ वाज स, १२ ५, तै स, १ ६ ५ २, ४ २ १ १

१५ ऋ स, ४ ३१ १, वाज, स, २७ ३९, तै स, ४ २, ११ २, ४. १२, ५

इति तिस्रो वामदेव्यं पवित्रं येन सर्वपापेभ्यो मुच्यते । अप्सु जपेद्घृतं तिलान् समिधो वा जुहुयादादित्यं चोपतिष्ठेत्पूतो-
भवति । ^१रुचं नो धेहीति सुरुचं पवित्रं येन सर्वपापेभ्यो मुच्यते । अप्सु जपेद्घृतं तिलान्समिधो वा जुहुयादादित्यं चोपतिष्ठेत्पूतो भवति । ^२न तमह इति सूक्तं पवित्रं येन सर्वपापेभ्यो मुच्यते । अप्सु जपेद्घृतं तिलान्समिधो वा जुहुयादादित्यं चोपतिष्ठेत्पूतो भवति । ^३तत्त्वायामीति वारुणं पवित्रं येन सर्वपापेभ्यो मुच्यते । अप्सु जपेद्घृतं तिलान्समिधो वा जुहुयादादित्यं चोपतिष्ठेत्पूतो भवति । ^४पुनन्तु मा पितर इति षोडश पावमानीरप्सु जपेत्पूतो-
भवति । ^५यद्देवा देवहेडनमिति कूष्माण्ड्यस्ताभिराज्यं जुहुया-
त्पूतोभवति । ^६पवित्रमसि ^७द्रुपदादिवेति चाघमर्षणमन्त-
र्जले त्रिरावर्तयित्वा ^८मुच्यते ब्रह्महत्यायाः । सर्वार्तिष्वापत्सु
वाऽऽसमाप्तिकं जपेदापदो मुच्यते । ^९अदिति चेत्तयेति च सा-
वित्रं ^{१०}यत्किं चेद वरुणमन्तर्जले त्रिरावर्त्य जपेत्सर्वपापेभ्यः
प्रमुच्यते । ^{११}आ कृष्णेनेत्यादित्यमुपतिष्ठेत्सर्वपूतात्मा भवति ।

१ वाज स, १८ ४८, तै स, ५ ७ ६ ३

२ ऋ स, १० १२६ १

३ ऋ स, १ २४ १, वाज स, १८ ४९, २१ २, तै स, २ १ ११ ६,
५ ७ ६ ४

४ वाज स, १९ ३७, मैत्रा स, ३ ११ १० १५५ ६

५ वाज स, २० १४, अ वे, ६ ११४ १, तै आ, २ ३ १

६ मैत्रा स, ३ ११ १० १५७ ८

७ वाज स, २० २०

८ प्रमुच्यते—ब, द

९ Not traced

१० ऋ स, ७ ८९ ५, तै स, ३ ४ ११ ६

११ ऋ स, १ ३५ २, वाज स, ३३ ४३, ३४ ३१

न षडर्चजापी योनिं विन्दति जातिस्मरश्च भवति । एवं प्रतिदिशमैन्द्रयाम्यसौम्यवारुणवायव्याग्नेयसौरैरुपतिष्ठेत् सर्वपूतात्मा भवतीति ॥

‘मानसात्’ मानसात्पापात् । ‘वाक्कृतात्’ वाक्कृतपापात् । ‘सर्वतो’ वाङ्मनःकायकृतेभ्यः पापेभ्यः । ‘मार्जनम्’ इति समाख्यानादेतन्मन्त्रमार्जनादेव फलम् । ‘अपामार्गम्’ अपामार्गसमिधः, हारीतेनैव समिद्रूपत्वेन होमाभिधानात् । ‘तरन्’ नौकादिना, “सुतर्माणमधिनावं रुहेम्”^१ इति मन्त्रवर्णात् । ‘तनुकृतात्’ कायिकात् । ‘अन्यकृतात्’ मानसाद्वाचिकाच्च पुत्रशिष्यादिकृताद्वा पापादिति शेषः । ‘शुचिमत्’ शुचित्वप्रतिपादकं ‘पवस’ इत्यादिषूक्तम् । ‘अभिशासनम्’ अभिशापः । अभिशापकर्तुरेतदिति जयस्वामी । ‘निर्वरुणम्’ इत्यस्य नाम । ‘विष्णुक्रमेभ्यः’ “^२विष्णोः क्रमोऽसि” इत्यादिमन्त्रेभ्यः । ‘गरः’ मन्त्रौषध्यादिना प्रतिबद्धवीर्यं विषम् । ‘दष्टः’ श्वादिना । ‘वामदेव्यं’ वामदेवऋषिदष्टम् । ‘आर्तिः’ व्याध्यादिकृता । ‘समाप्तिकं’^३ “अग्नेर्मन्वे प्रथम” इत्यादिरनुवाकः ॥

^४याज्ञवल्क्यः—[१, १०१]

वेदार्थवपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः ।

जपयज्ञार्थसिध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् ॥

१ ऋ स, ८ ४२ ३, तै स, १ २ २ ३

२ वाज स, १२ ५, तै स, १ ६ ५ २, ४ २ १ १

३ तै स, ४ ७ १५ १, अ वे, ४ २३, १

४ वी मि आ, ३२०.

^१विष्णुः—[६४, ३६-३९]

स्नातश्च पवित्राणि यथाशक्ति जपेत् । विशेषतः सा-
वित्रीम् । पुरुषसूक्तं वा । नैताभ्यामधिकमस्ति ॥

^२मनुर्यमश्च प्रथमे—[मनुः, २, ८१-८४]

ॐकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥

योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।

स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान् ॥

एकाक्षर पर ब्रह्म प्राणायामः पर तपः ।

सावित्र्यास्तु पर नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते ॥

क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोतियजतिक्रियाः ।

अक्षर त्वक्षर ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ॥

^३‘एतां’ गायत्रीम् । ‘वायुभूतः’ वायुवच्छीघ्रगतिः,
लिङ्गशरीरनिष्ठो वा । ‘खमूर्तिमान्’ आकाशवद्वयापी,
सन् परमात्मा भवति । ‘क्षरन्ति’ विनाशिन्यो भवन्ति ।
‘अक्षर’ ॐकारः, तस्य मोक्षरूपं फलम् । न क्षरती-
त्यक्षरम् । ‘प्रजापतित्व’ च तत्प्रतिपादकत्वेनोकारस्य
मन्तव्यम् । ‘अक्षरत्वं’ ब्रह्मत्वम् ॥

^४यमं ऋषय ऊचुः

किं वै परमकं ब्रह्म किं वै परमकं तपः ।

१ बी मि आ ३२०

२ बी मि आ, ३२०-२१

३ Reproduced by बी मि. आ, ३२१

४ बी मि आ, ३२१-३२२.

उपवासात्परं किं वै किं च मौनाद्विशिष्यते ॥

यम उवाच^१

ॐकारः परमं ब्रह्म प्राणायामः पर तपः ।
 सावित्र्याः ^२परमं नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते ॥
 क्षरन्तीह क्रियाः सर्वाः प्रयुक्ता वैदिकीर्भुवि ।
 अक्षर त्वक्षर विद्याद्ब्रह्म चैव प्रजापतिः ॥
 एकाक्षरं पर ब्रह्म पावनं परम स्मृतम् ।
 गायत्र्यास्तु पर नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते ॥
 सहस्रपरमां देवी शतमध्यां दशावराम् ।
 गायत्री तु जपेन्नित्यं सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥
 गायत्रीं चैव वेदांश्च तुलयाऽतोलयत्प्रभुः ।
 एकतश्चतुरो वेदान् साङ्गान् स सपदक्रमान् ॥
 एकतश्चैव गायत्रीं तुल्यरूपा तु सा स्मृता ।
^३‘सः’ प्रजापतिः । ‘सपदक्रमान्’ पदक्रमसहितान् ॥

अङ्गिराः^४

प्रणवाद्यास्तथा वेदाः प्रणवे पर्युपस्थिताः ।
 वाङ्मयं प्रणवः सर्वमभ्यसेत्प्रणवं ततः ॥
 प्रणवे नित्ययुक्तस्य व्याहृतीषु च सप्तसु ।
 त्रिपदायां च गायत्र्यां न भयं विद्यते क्वचित् ॥

१ बी मि आ, ३२१-३२२

२ स्तु पर नास्ति—ब, ना, द

३ Reproduced by बी मि. आ, ३२२.

४ बी मि आ ३२२,

दक्षः^१

सविता देवता यस्या मुखमग्निस्रिपात्स्थिता ।
विश्वामित्र ऋषिश्छंदो गायत्री सा विशिष्यते ॥
'त्रिपात्' त्रिपदा गायत्री या स्थितेति योज्यम् ।

यमः^२

न तथा वेदजापेन^३ पापं निर्दहति द्विजः ।
यथा सावित्रिजापेन^४ सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

शङ्खः^५—[१२, १-३१]

इति वेदपवित्राण्यभिहितानि । एतेभ्यः सावित्री
विशिष्यते । नाद्यमर्षणात्परमन्तर्जले । न व्याहृतिभ्यः
पर होमे । न सावित्र्याः पर जप्ये । कुशवृष्यामासीनः
कुशोत्तरायां वा कुशपवित्रपाणिरुदङ्मुखः सूर्याभिमुखो
वाऽक्षमालामादाय देवतां ध्यायन् जपं कुर्यात् । सुवर्ण-
मणिमुक्ताफलस्फटिकपद्माक्षेन्द्राक्षपुत्रजीवकानामन्यतमाद-
क्षमालां कुर्यात् । कुशग्रन्थिकृतां वा हस्तोपयामैर्वा
गणयेत् । आदौ देवतामार्धं छंदश्च संस्मरेत् । ततः सप्रण-
वा व्याहृतीरादावावर्त्य गायत्रीमावर्तयेत् । अथास्याः
सविता देवता ऋषिर्विश्वामित्रो गायत्री छंदः । ॐकारस्य
प्रणवाख्या । ॐभूः ॐभुवः ॐस्वः ॐमहः ॐजनः
ॐतपः ॐसत्यं इति महाव्याहृतयः । आपो ज्योती

१ बी मि आ, ३२२

२ बी मि आ, ३२२

३ जप्येन—ना, बी मि आ

४ जप्येन—ना

५ बी मि आ, ३१२-३१३

रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवःस्वरोमिति शीर्षम् । अत्र च भवन्ति
श्लोकाः ।

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्री शिरसा सह ।
ये जपन्ति सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित् ॥
^१शतजप्ता तु सा देवी ^२दिनपापप्रणाशिनी ।
सहस्रजप्ता तु तथा पातकेभ्यः प्रमोचिनी ॥
दशसाहस्रजापेन सर्वपापप्रणाशिनी ।
^३लक्षजप्ता तु सा देवी महापातकनाशिनी ॥
सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
सुरापश्च विशुध्यन्ति लक्षजापान्न संशयः ॥
प्राणायामत्रयं कृत्वा ^४कल्यं कल्य समाहितः ।
अहोरात्रकृतात्पापात्तत्क्षणादेव मुच्यते ॥
सव्याहृतीः सप्रणवाः प्राणायामास्तु षोडश ।
अपि भ्रूणहन ^५मासात्पुनन्त्यहरहः कृताः ॥
गायत्री वेदजननी गायत्री पापनाशिनी ।
गायत्र्यास्तु पर नास्ति दिवि चेह च पावनम् ॥
हस्तत्राणपदा देवी पततां नरकार्णवे ।
तस्मात्तामभ्यसेन्नित्यं^६ ब्राह्मणो हृदये शुचिः ॥
गायत्रीजापनिरतं हव्यकव्येषु योजयेत् ।
तस्मिन्न तिष्ठते पापमब्बिन्दुरिव पुष्करे ॥

१ शत—ना, वी मि आ

२ महापातकनाशिनी । सुवर्णस्तेय—ना, सर्वपापप्रणाशिनी—वी मि आ

३ अर्धमिद नास्ति—द, व

४ ज्ञानकाळे—व, द

५ साक्षात्—व, द

६ हवीं—ज, ना,

जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
 कुर्यादन्य न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥
 उपांशु स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ।
 नोच्चैर्जप्यं बुधः कुर्यात्सावित्र्यास्तु विशेषतः ॥
 सावित्रीजप्यनिरतः स्वर्गमाप्नोति मानवः ।
 सावित्रीजप्यनिरतो मोक्षोपायं च विन्दति ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्नातः प्रयतमानसः ।
 गायत्री तु जपेद्भक्त्या सर्वकल्मषनाशिनीम् ॥

‘वृषी’ खल्पमासनम् । ‘इन्द्राक्षः’ आरुक्म् ।
 ‘हस्तोपयामः’ अङ्गुलीनमनम् । ‘आदौ’ जपारम्भे ।
 ‘हृदये शुचिः’ शुद्धमनाः । ‘मोक्षोपाय’ तत्त्वज्ञानम् ॥

^१योगियाज्ञवल्क्यो मनुयमवसिष्ठहारीताश्रायश्लोक-
द्वये—

ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।
 सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
 जप्येनैव तु ^२संसिद्धो ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
 कुर्यादन्यं न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥
 न चङ्क्रमन्न च हसन्न पार्श्वमवलोकयन् ।
 नापाश्रितो न जल्पंश्च न ^३चावृत्तशिरास्तथा ॥
 न पदा ^४पदमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ^५ ।

१ बी मि आ, ३१३-३१६, मनु, २, ८६-८७, वसिष्ठ, २६, ११-१२

२ संसिध्येत्—ब, ज, द

३ प्रावृत्तशिरा—ब, ज, ना, द

४ पाद—ब, द

५ करम्—ब, द

न चासमाहितमना न च संश्रावयन् ^१जपेत् ॥
 प्रच्छन्नानि ^२च दानानि ज्ञानं च निरहंकृतम् ।
 जप्यानि च सुगुप्तानि तेषां फलमनन्तकम् ॥
 उपांशुजपयुक्तस्य शंस्याच्छतगुणो भवेत् ।
 साहस्रो मानसः प्रोक्तो यस्माद्व्यानसमो हि सः ॥
 ओष्ठस्पन्दनमात्रेण यत्रोपांशु तदध्वनि ^३ ।
 कृत्वा जिह्वां निर्विकल्पां ^४चिन्तयेत्तद्वि मानसम् ॥
 तिष्ठश्चेद्रीक्षमाणोऽर्कं जपं कुर्यात्समाहितः ।
 अन्यथा प्राङ्मुखः कुर्याद्वक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥
 प्राक्कूलेषु कुशेष्वेवमासीनश्चाऽऽसने शुभे ।
 नात्युच्छिन्ने नातिनीचे दर्भपाणिः सुसंयुतः ^५ ॥
 स्फटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षैः पुत्रजीवसमुद्भवैः ।
 अक्षमाला तु कर्तव्या ^६ उत्तमा ह्युत्तरोत्तरा ॥
 कोट्यादिका भवेद्वद्विरक्षमाला विशेषतः ।
 जपस्य क्रियमाणस्य तस्माच्छ्रेष्ठा ^७परा परा ॥
 अभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्थ्याग्रपाणिना ।
 जप एव हि कर्तव्य एकाग्रमनसैव तु ॥
 ध्यायेत मनसा मन्त्रं जिह्वौष्ठौ न तु ^८ चालयेत् ।
^९न कम्पयेच्छिरो ग्रीवा दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥

१ परान्—ना

२ प्रमत्नानि—उ

३ ध्वनि कृता—ना

४ चिन्तन तद्वि—ब, द

५ समाहित —ब, द

६ प्रकर्तव्या—ना

७ इत प्रभृति A S B, कोश उपलभ्यते

८ च—ब, द

९ Line omitted by बी मि, भा,

यक्षराक्षसभूतानि सिद्धविद्याधरोरगाः ।
 हरन्ति प्रसभं यस्मात्तस्माद्भुप्तं समाचरेत् ॥
 जलान्ते ^१चाग्न्यगारे वा जले देवालयेऽपि वा ।
 गवां गोष्ठे पुण्यतीर्थे सिद्धक्षेत्रेऽथवा ^२गृहे ॥
 गृहे ह्येकगुणं जप्यं नद्यां तु द्विगुणं स्मृतम् ।
 गवां गोष्ठे ^३दशगुणमग्न्यगारे ^४दशाधिकम् ॥
 सिद्धक्षेत्रेषु तीर्थेषु देवतायाश्च सन्निधौ ।
 सहस्रं शतकोटीनामनन्तं ^५विष्णुसन्निधौ ॥
 शाकयावकभैक्ष्याणि पयो मूलफलानि च ।
 दधि सर्पिस्तथा ह्यापः प्रशस्ता ह्युत्तरोत्तरम् ।
 चरवो ह्युपवासश्च भैक्ष्यं नक्तमयाचितम् ।
 विसशृङ्गाटशालकहविष्यान्नानि यानि तु ॥
 एतान्यनुव्रतान्याहुः शस्तानि जपकर्मणि ।
 जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च ॥
 एतेष्वेवावसक्त तु यद्यागच्छेद्विजोत्तमः ।
 अभिवाद्य ततो विप्र योगक्षेमं तु ^६कीर्तयेत् ॥
 स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव रासभं च रजस्वलाम् ।
 जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च ॥
 तूष्णीमासीत तु जपश्चण्डालपतितादिकान् ^७ ।
 इद्धा तान्वार्युपस्पृश्याऽऽभाष्य स्नात्वा पुनर्जपेत् ॥

१ वा for च—ब, ना, द

२ तथा—ब, द

३ शतगुण—ज, ना

४ शताधिकम्—ज

५ शिवसन्निधौ—ज, ना

६ च—ना

७ पाषण्डचाण्डालपतितादिषु—ना

^१आचम्य प्रयतो ^२नित्यं जपेदशुचिदर्शने ।
 सौरान्मन्त्रान् यथोत्साहं पावमानीश्च शक्तितः ॥
^३रौद्रमैत्रासुरान् मन्त्रान् राक्षसानाभिचारिकान् ।
 व्याहृत्यालभ्य चात्मानमपः ^४स्पृष्ट्वान्यदाचरेत्^५ ॥
 एतान् व्याहृत्य रौद्रादीनस्पृष्ट्वाथ जलं द्विजः ।
 ऊर्ध्वं यत्कुरुते कर्म तद्भवत्ययथायथम् ॥
 यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कथंचन^६ ।
 व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥

^७‘पाकयज्ञाः’ ब्रह्मयज्ञव्यतिरिक्ता देवयज्ञादयः ।
 ‘विधियज्ञाः’ ज्योतिष्टोमादयः । मित्रं मेव ‘मैत्रः’, सर्वेषां
 भूतानामिति शेषः । सर्वभूतमित्रत्वं च हिंसाङ्गक्रतु-
 व्यतिरिक्ताहिंसाङ्गजपयज्ञानुष्ठानेन । ‘चङ्क्रमन्’ इत-
 स्ततश्चलन् । ‘अपाश्रितः’ कुड्यादाविति शेषः । ‘करौ’
 पदाक्रम्येति शेषः । ‘शंस्यात्’ उच्चैः ^८पठनीयाद् ‘उपांशु-
 जपयुक्तस्य’ यो जपः सः ‘शतगुणो भवेद्’ इत्यर्थः ।
 ‘कोट्यादि’ शब्देनार्बुदादिसंख्यापरिग्रहः । ‘प्रसभं’ हठात् ।
 ‘चरवो’ अन्नस्थालीपाकविशेषाः । ‘विसः’ मृणालः ।
 ‘हविष्यान्नानि’ यवषाष्टिकादीनि । ‘अनुव्रतानि’ जप-
 यज्ञव्रतस्याङ्गभूतानि । ‘एतेषु’ जपहोमादिषु । ‘अवसक्तं’

१ मनु [५, ८६]—इति उ, मनुरिति नास्ति—ब, द, ना, A S B, बी मि आ

२ भूत्वा—ना

३ रौद्रपिण्यासुरान्—द, ब, ना, A S B, रौद्रपैत्रासुरान्—ज

४ स्पृष्ट्वा यदाचरेत्—उ

५ इत प्रश्नति श्लोकद्वय नास्ति—द, ब

६ कदाचन—ना

७ Reproduced by बी मि आ, ३१६

८ ‘पठनीया’ इत्येतदनन्तरं पत्राणि ब्रुवितानि—A S B कोशे,

व्यापृतम् । 'तान् आभाष्ये'ति संबन्धः । 'अयथायथं'
निष्फलम् ॥

^१नरसिंहपुराणे—[५८, ७८-८२]

त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्तस्य भेदं निबोधत ।
वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा स्मृतः ॥
त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान्स्यादुत्तरोत्तरः ।
यदुच्चनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दवदक्षरैः ॥
मन्त्रमुच्चारयेद्वक्तं जपयज्ञः स वाचिकः ।
शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्टौ ^२प्रचालयेत् ॥
किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ।
धिया यदक्षरश्रेण्यो वर्णाद्वर्णं पदात्पदम् ॥
शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः ।
'किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्यादि'ति, यथा तं ध्वनि-
मन्यो न जानीयादित्यर्थः^३ ॥

पैठीनसिः

सावित्र्या मानसेन च स्वाध्यायेन जपो व्याख्यातो
ब्रह्मयज्ञश्च ॥

'जपः' इतरमन्त्रजपः । यथा गायत्र्याः स्वाध्याये
मानसे इतिकर्तव्यताफलत्व^४, तथा जपे ब्रह्मयज्ञे चेत्यर्थः ॥

१ वी मि आ, ३१६-३१७

२ च चालयेत्—ब, द, वी मि आ

३ जानातीत्यर्थ—ब, ज, द Reproduced by वी मि आ

४ ताफल च तथा—ना

ब्रह्मयज्ञाधिकारे—

¹आपस्तम्बः—[१, ११, १८-२०]

तस्य विधिः । अकृतप्रातराश उदकान्तं गत्वा प्रयतः
शुचौ देशेऽधीयीत यथास्वाध्यायमुत्सृजन्वाचा । मनसा
चानध्याये ॥

‘²यथास्वाध्यायमुत्सृजन्नि’ति, यदधीतं तस्यजन्
वाचाधीयीत । अनध्याये पुनर्मनसाधीयीत ॥

³वसिष्ठः—[२६, १४]

यथान्निर्वायुना धूतो हविषा चैव दीप्यते ।
एवं जप्यपरो नित्यं मन्त्रयुक्तः सदा द्विजः ॥

यमः

यमयित्वेन्द्रियग्रामं कामक्रोधाबुभावपि ।
ब्रह्मचारी च जापी च ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥

⁴लघुहारीतः

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ।
⁵अशून्यौ तु करौ कुर्यात्सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

⁶योगियाज्ञवल्क्यः

न क्लिन्नवासाः स्थलगो जपादीनाचरेद्बुधः ।

1 वी मि आ, ३२२

2 Reproduced by वी मि आ, ३२२

3 वी मि आ, ३२२-३२३

4 वी मि आ, ३२३

5 अशून्य तु कर—व, ज, ना, द

6 वी मि आ, ३२३

वस्त्रनिश्च्योतनं प्रेताः परिवार्य पिबन्ति हि^१ ।
 व्रतादृते नार्द्रवासा नैकवासाः समाचरेत् ॥
 न जीर्णेन न नीलेन परिक्लिष्टेन वा जपेत् ।
 'परिवार्य' वेष्टयित्वा । 'परिक्लिष्टेन' मलिनेन ।

नरसिंहपुराणे^२—[५८, ७७, ८५, ८७-९०]

दर्भेषु दर्भपाणिः सन् प्राङ्मुखः सुसमाहितः ।
 प्राणायामांस्तु कुर्वीत यथाशास्त्रमतन्द्रितः ॥
 जपेदहरहः स्नात्वा सावित्रीं जपविद्विजः ।
 अथ पुष्पाञ्जलिं दत्वा भानवे चोर्ध्वबाहुकः ॥
^३उदु त्यं च जपेन्मन्त्रं ^४चित्रं ^५तच्चक्षुरित्यपि ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य नमस्कृत्य ततः प्रभुम् ॥
 पित्रर्षिगणदेवादीनङ्गिः संतर्पयेत्ततः ।
 देवान्देवगणांश्चैव मुनीन्मुनिगणानपि ॥
 पितृन्पितृगणांश्चैव नित्यं संतर्पयेत्ततः^६ ।
 स्नातवस्त्रं ततः पीड्य पुनराचमनं चरेत् ॥

^७इति भट्टहृदयधरात्मजमहासाधिविग्रहिकभट्टश्रीमल्लक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
 नियतकालकाण्डे^८ जपविधि ॥

१ च—ज

२ वी मि आ, ३०२

३ ऋ स, १ ५० १, तै स, ४ १ ७ ४, ५ १ ८ ६

४ ऋ स, १ ११५ १, तै स, १ ४ ४३ १

५ ऋ स, ७ ६६ १६, वाज स, ३६ २४, तै आ, ४ ४२ ५

६ संतर्पयेदबुध—ज

७ इति कृत्यकल्पतरौ नियतकालकृत्ये जपविधि—द ब, इति श्रीभट्ट—ना

८ कृत्यकल्पतरौ कृत्यकाण्डे—उ, कृत्यकल्पतरौ नियतकालकृत्यकाण्डे—ज, ना

॥ ४ ॥

अथ तर्पणविधिः

तत्र विष्णुः^१—[६४, २४-२५]

स्नातश्चाद्र्वासा देवपितृतर्पणमम्भःस्थ एव कुर्यात् ।
परिवर्तितवासाश्चेत्तीर्थतीरमुत्तीर्थ ॥

याज्ञवल्क्यः—[१, १००]

स्नात्वा देवान्पितृंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा ॥

‘देवान्’ ब्रह्मादीन् । ‘अर्चयेत्’ तल्लिङ्गैर्मन्त्रैः^२
पुष्पाक्षतादिभिः । ‘पितृंश्च’ आद्वेन ॥

शातातपः^३

तर्पणं च शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।

देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥

‘शुचिः’ मन्त्रस्नानादिनापि । अनेन च प्रधानतया
नित्यतर्पणं विधीयते, प्रत्यहमित्यभिधानात् । तर्पणमुपक्रम्य

तस्मात्सदैव कर्तव्यमकुर्वन्सहसैनसा^४ ।

१ वी मि आ, ३३७

२ तल्लिङ्गैस्तन्मन्त्रै —ज

३ Text and commentary reproduced by वी मि आ, ३३७

४ सहसैनसा—ब, द, ना

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्विभर्ति हि ॥

इत्यादिछन्दोगपरिशिष्ट[२, २३]वचनाच्च ॥

विष्णुः—[३४, २७-३५]

स्नात्वा च विधिवदुपस्पृशेत् । पुरुषसूक्तेन प्रत्यूचं
पुरुषाय पुष्पाञ्जलिं दद्यात् । उदकाञ्जलिं चादावेव । दिव्येन
तीर्थेन देवानां तर्पणं कुर्यात् । पित्र्येण पितृतर्पणम् ।
आदौ स्ववश्यानां तर्पणं कुर्यात् । ततः संबन्धिबान्ध-
वानाम् । ततः सुहृदाम् । एवं नित्यस्नायी स्यात् ॥

‘स्ववश्याः’ मातापितृवंशजाः पित्रादयो मातामहाश्च ॥

जपानन्तरं छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः^१—[२, १८-२३]

^२यवाद्भिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाद्भिः पितृनपि ।

नामान्ते तर्पयामीति आदावोमिति हि ब्रुवन् ॥

ब्रह्माणं विष्णु रुद्रं प्रजापतिं देवांश्छन्दांसि वेदान्
ऋषीन् पुराणानाचार्यान् गन्धर्वानितराचार्यान् । संवत्सर
सावयवं देवीरप्सरसो देवानुगान्नागान्सागरान्पर्वतान् सरि-
तो दिव्यान् मनुष्यान् ^३यक्षान् रक्षांसि सुपर्णान् पिशाचान्
पृथिवीमोषधीः पशून्वनस्पतीन्^४ भूतग्रामं चतुर्विधमित्युप-
वीती । अथ प्राचीनावीती यमं यमपुरुषं कव्यवाहमनलं
सोममर्यमणमग्निष्वात्तान् सोमपान् बर्हिषदोऽथ स्वान्^५

१ वी सि आ, ३६८

२ अथाद्भिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाभिः पितृनपि—इति मुद्रितगोमिलस्मृतिपाठ

३ यक्षान् सुपर्णान् भूतानि पशून्—ब, द, यक्षान् रक्षांसि पिशाचान् सुपर्णान् तानि
पशून् वनस्पतीन् ओषधीं भूतग्रामं चतुर्विधमुपवीती—ज

४ इत प्रभृत्युपलभ्यते—A S B

५ भ्रातृन् पितृन् पितामहान्—ज

तथा देवानुगान्नागान् सागरान्पर्वतांस्तथा ॥
 सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षरक्षांसि^१ चैव हि ।
 पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशून्स्तथा ॥
 वनस्पतीश्चौषधीश्च भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
^२अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ॥
 तृप्यतामिति सेक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना ।
 आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तीर्य च कुशान् ^३शुभान् ॥
 प्रागग्रेषु सुरान्सम्यग्दक्षिणाग्रेषु वै पितॄन् ।
 सव्यं जानुं ततोऽन्वाच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ॥
 तल्लिङ्गैस्तर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान्पितृगणांस्तथा ।
 मातामहांश्च सततं श्रद्धया तर्पयेद्बुधः ॥
 प्राचीनावीत्युदकं तु प्रसिञ्चेद्वै तिलान्वितम् ।
 यद्युद्धृतं प्रसिञ्चेत्तु तिलान्संमिश्रयेज्जले^४ ॥
 अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ।
 दक्षिणे पितृतीर्थेन जलं सिञ्चेद्यथाविधि ॥
 दक्षिणेनैव गृह्णीयात्पितृतीर्थसमीपतः ।
 तिलानामप्यलाभे^५ तु सुवर्णरजतान्वितम्^६ ॥
 तदभावे निषिञ्चेत्तु दध्नेर्मन्त्रेण वाप्यथ ।
^७क्वच्यवाहनलं सोमं यममर्यमणं तथा ॥
 अग्निष्वात्तान्सोमपांश्च तथा बर्हिषदः पितॄन् ।

१ यक्षान् रक्षांसि—ब, ज, ना, द

२ आरब्धेन च—ब, द

३ शुचीन्—ना, वी, सि, आ

४ जले—ज, ना

५ तिलानामप्यभावे तु—ना

६ सुवर्णरजतादिकम्—ब, द

७ The next three lines are missing in वी, सि, आ

यदि स्याज्जीवपितृक एतान्दिव्यान्पितृस्तथा ॥
 येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ।
 एतांश्च वक्ष्यमाणांश्च प्रमीतपितृको द्विजः ॥
 वसून् रुद्रांस्तथाऽऽदित्यान्^१ नमस्कारस्वधान्वितान् ।
 एते सर्वस्य पितर एष्वायत्ताश्च मानवाः^२ ॥
 आचार्याश्च पितृन्स्वांश्च पितृप्रभृति नामतः ।
 मन्त्रैश्च देयमुदकं पितृणां प्रीतिवर्धनैः ॥
^३उदीरतामङ्गिरस^४ ^५आयन्तिवत्यूर्जमित्यपि^६ ।
^७पितृभ्य इति ^८ये चेह ^९मधुवाता इति त्र्यृचम् ॥
 पितृन्ध्यायन् प्रसिञ्चन्वै जपेन्मन्त्रान्यथाक्रमम् ।
^{१०}तृप्यध्वमिति च त्रिवै ततः प्राञ्जलिरानतः^{११} ॥
^{१२}नमो व इति जप्त्वा वै ततो मातामहान्सखीन् ।
 तर्पयेदानृशंस्यार्थं धर्मं परममास्थितः ॥
 माता मातृष्वसा चैव मातुलानी पितृष्वसा ।
 दुहिता च स्वसा चैव शिष्यर्त्विग्ज्ञातिबान्धवाः ॥
 नामतस्तु स्वधाकारैस्तर्प्याः स्युरनुपूर्वशः ।

१ तथा दिव्यान्—ब, ज, द

२ मातुषा —ब, द, ज, एषा दत्त्वा च मातुषान्—भा

३ तै स, २ ६ १२ ३, ऋ स, १० १५ १

४ तै स, २ ६ १२ ६, ऋ स, १० १४ ६

५ वाज स, १९ ५८

६ वाज स, २ ३४

७ वाज स, १९ ३६, तै ब्रा, २ ६ ३ २

८ ऋ स, १० १५ १३, वाज स, १९ ६७

९ तै स, ४ २ ९ ३, ऋ स, १ ९० ६, वाज स, १३ २७

१० चान्ते वै—ज

११ प्राञ्जलिरानत, ब द

१२ तै स, ३ २ ५ ५, वाज स २ ३२

सवर्णेभ्यो जलं ^१दद्यान्नान्यवर्णे^२ कदाचन ॥

^३पूर्वं स्वपितरस्तर्प्याः पश्चादन्यांश्च तर्पयेत् ।

नास्तिक्यभावाद्यश्चापि न तर्पयति वै सुतः^४ ॥

पिबन्ति देहनिःस्त्रावं पितरोऽस्य जलार्थिनः ।

‘पूर्ववन्मन्त्रैः’ पूर्वं याज्ञवल्क्यसंहितायां श्राद्ध-
प्रकरणे उक्तैः “विश्वेदेवास आगत^५” “उशन्तस्त्वा^६”
इत्यादिमन्त्रैः । ‘कव्यवाडनलः’ एका देवता । ‘येभ्यो
वाऽपी’ति, पितुः पित्रादिभ्यः । ‘एतान्दिव्यपितृन्’
कव्यवाडनलादीन् वक्ष्यमाणान् वस्वादीन् पितृंश्च । ‘नम-
स्कारस्वधान्वितान्’ तर्पयेदिति शेषः । अत्र च

“देवान् ब्रह्मऋषीन् सर्वान् तर्पयेताक्षतोदकैः^७” ।

इति ^८पद्मपुराणे [सृष्टिखण्डम्, २०, १६५] अभि-
धानाद्देवर्षिमनुष्यतर्पणे यथा नियताः । पितृतर्पणे तु
योगियाज्ञवल्क्येन स्नानप्रकरणे ^९“सृत्तिलान्गोमयम्” इति
तिलानां नित्यवदङ्गत्वाभिधानात् ‘तिलोदकमि’ति च
^{१०}तत्राभिधानात् तिला नियताः ।

“तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम्” ।

१ देयम्—ना

२ नासवर्णे—वी मि आ

३ सतर्प्य स्वान् पितृन् पूर्व—वी मि आ, पूर्वा स्वपितरस्तर्प्या—उ

४ स्वत—व, ज, द

५ ऋ स, १ ३ ७ etc तै स, १ ४ १६ १

६ ऋ स, १० १६ १२, तै स, २ ६ १२ १, वाज स, १९ ७०

७ तर्पयेदक्षतोदकै—ज

८ वी मि आ, ३४८

९ See *infra* page ६० line ६

१० तत्र तत्र—व, द

इत्यभिधानात् । तिलाभावेऽपि पितृतर्पणं भवत्येष ।
 पित्रादिदेवतोद्देशेन जलत्यागरूपं चेदं तर्पणाख्यं कर्म न
 प्रसेकमात्रं, दद्यादित्यभिधानात् । पित्रादीनां ^१तत्र तत्र
 तृप्तिश्रवणात् । अत्र च देवतर्पणे ईदृशं वाक्यम्—‘ॐ
 ब्रह्मा तृप्यताम् । ॐ विष्णुस्तृप्यताम् ।’ इत्येवं प्रकारं
 प्रतिदैवतं कर्तव्यम् । मनुष्यतर्पणे तु—‘ॐ सनकस्तृप्य-
 ताम्’ इत्येवं ^२वाक्यम् । दिव्यपितृतर्पणे तु—‘ॐ वसव-
 स्तृप्यन्तामिदं जलं तेभ्यः स्वधा नमः’ इत्येवं रूपं
 वाक्यम् । पितृतर्पणे तु—‘ॐ अमुकगोत्रोऽस्मत्पिताऽमुक-
 शर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा नमः’ इत्येवं रूपं
 वाक्यं कर्तव्यम् ॥

पद्मपुराणे^३—[सृष्टिखण्डम्, २०, १५१-१७०]

ब्रह्माणं तर्पयेत्पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।

^४देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्वाप्सरसोऽसुराः ॥

क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्भकाः खगाः ।

विद्याधरा^५ जलधरास्तथैवाकाशगामिनः ॥

निराधाराश्च ये जीवाः ^६पापे धर्मे रताश्च ये ।

तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया^७ ॥

कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च^८ भवेत्ततः ।

१ तु तत्र तत्र—ब, द, तु तत्र तृप्तिश्रवणात्—ना

२ प्रकार—ब, द, ज, वाच्यम्—ना

३ बी मि आ, ३५४—३५५

४ देवान्यक्षास्तथा नागान् गन्धर्वाप्सरसोऽसुरान्—उ

५ जलाधारा—उ

६ पापधर्मे—ना

७ तथा—ना

८ तु—ब, ज, द, बी मि आ

मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रानृषींस्तथा ॥
 सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।
 कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ॥
 सर्वे ते तृप्तिमायान्तु महत्तेनाम्बुना सदा^१ ।
 मरीचिमयङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥
 प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ।
 देवान्ब्रह्मऋषीन्सर्वांस्तर्पयेदक्षतोदकैः ॥
 अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जान्वाच्य^२ भूतले ।
 अग्निष्वात्तांस्तथा सौम्यान् हविष्मन्तस्तथोष्मपान् ॥
 सुकालिनो बर्हिषदस्तथा चैवाज्यपान्पुनः ।
^३तर्पयेच्च पितॄन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनैः ॥
 दर्भपाणिस्तु विधिना ^४प्रेतांस्तांस्तर्पयेत्ततः^५ ।
 पित्रादीन्नामगोत्रेण तथा मातामहानपि ॥
 संतर्प्य भक्त्या विधिवदिमं^६ मन्त्रमुदीरयेत् ।
 “येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ॥
 ते तृप्तिमतुलां यान्तु^७ यश्चास्मत्तोऽभिवाञ्छति^८” ॥

^९विष्णुपुराणे—[३, ११, २७-३६]

शुचिवस्त्रधरः ^{१०}स्नातो देवर्षिपितृतर्पणम् ।

१ महत्तेनाम्बुनाखिला —ज

२ जातु च—ना, जातु तु—उ

३ तर्पयेत्पितृवद्भक्त्या—उ, तर्पयेच्च पितॄन् भक्त्या—ब, द, ज, तर्पयेत् पितॄन्
भक्त्या—ना, वी मि आ

४ पितॄन्स्वास्तर्पयेत्तत —ना

५ पुन —ब, द

६ अमु—ब, द

७ ते तृप्तिमखिला यान्तु—A S B, द, ब, क, मुद्रितपाठश्च

८ येऽन्यस्मतोयकाक्षिण —मुद्रितपद्मपुराणपाठ

९ वी मि आ, ३६४

१० शान्तो—ब, द

तेषामेष हि तीर्थेन कुर्वीत सुसमाहितः ॥
 त्रिरपः^१ प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।
 ऋषीणां च यथान्यायं^२ सकृच्चापि प्रजापतेः ॥
 पितॄणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः प्रथिवीपते ।
 पितामहेभ्यश्च तथा प्रीणयेत्प्रपितामहान् ॥
 मातामहाय तत्पित्रे तत्पित्रे च समाहितः ।
 दद्यात्पित्र्येण तीर्थेन काम्यं चान्यच्छृणुष्व मे ॥
 मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे गुरुपत्न्यै^३ तथैव च ।
 गुरवे मातुलादीनां स्निग्धमित्राय भूभुजे ॥
 इदं चापि जपेदम्बु दद्यादात्मेच्छया नृप ।
 उपकाराय भूतानां कृतदेवादितर्पणः ॥
 देवासुरास्तथा यक्षा नागा गन्धर्वराक्षसाः ।
 पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कूष्माण्डास्तरवः खगाः ॥
 जलेचरा भूनिलया वाय्वाधाराश्च जन्तवः ।
 प्रीतिमेते प्रयान्त्वाऽऽमु मद्दत्तेनाऽम्बुनाऽखिलाः ॥
 नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः ।
 तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥
 येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
 ते तृप्तिमखिला यान्तु यश्चास्मत्तोऽभिवाञ्छति ॥

‘त्रिरपः प्रीणनार्थाय’ इति, एतस्माद्वचनाद्देवाना-
 ऋषीणां प्रत्येकमञ्जलित्रयदानम् । प्रजापतेश्च तन्मध्य एक
 एवाञ्जलिः । पित्रादीनां तु वृद्धप्रमातामहान्तानामञ्जलित्रयं

१ ‘त्रिरपः’ इत्येतदनन्तर A S B कोशे पत्राणि त्रुटितानि

२ सकृच्चापि—ञ

३ तथा नृप—ना

४ Quoted by वी मि आ, ३६५

प्रत्येकम् । मात्रादितर्पणे काम्यत्वाभिधानं फलविशेष-
कथनार्थं, नित्यता तु स्मृत्यन्तरानुसारात् ॥

बौधायनः^१—[२, ८, १५-२, १०, ४]

पूतः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञैरङ्गैरेवाप्सु^२ यथोत्तरं देवतास्तर्प-
यति । अग्निः प्रजापतिः सोमो रुद्रोऽदितिर्बृहस्पतिः सर्पा
इत्येतानि प्राग्द्वाराणि दैवतानि सनक्षत्राणि सग्रहाणि
साहोरात्राणि समुहूर्तानि तर्पयामि । वसूंश्च तर्पयामि ।
पितरोऽर्यमा भगः सविता त्वष्टा वायुरिन्द्राग्नी इत्येतानि
दक्षिणद्वाराणि दैवतानि सनक्षत्राणि सग्रहाणि साहो-
रात्राणि समुहूर्तानि तर्पयामि । रुद्रांश्च तर्पयामि । मित्र
इन्द्रो महापितर आपो विश्वेदेवा ब्रह्मा विष्णुरित्येतानि
प्रत्यग्द्वाराणि दैवतानि सनक्षत्राणि सग्रहाणि साहोरात्राणि
समुहूर्तानि तर्पयामि । आदित्यांश्च तर्पयामि । वरुणो
वसवोऽज एकपादहिर्बुध्न्यः पूषाश्विनौ यम इत्येतान्युदग्द्वा-
राणि दैवतानि सनक्षत्राणि सग्रहाणि साहोरात्राणि समु-
हूर्तानि तर्पयामि । विश्वान्देवांस्तर्पयामि^३ । साध्यांश्च तर्प-
यामि । ब्रह्माणं तर्पयामि । प्रजापतिं तर्पयामि^४ । [चतुर्मुखं
तर्पयामि । परमेष्ठिनं तर्पयामि ।] हिरण्यगर्भं तर्पयामि ।
स्वयंभुवं तर्पयामि । ब्रह्मपार्षदांस्तर्पयामि^५ । ॐ भूः पुरुषं

१ बी मि आ , ३६०—३६३

२ यज्ञैरथोत्तर—मु बो पाठ , यज्ञैरप्सुरेव—द, व

३ आदित्याश्च विश्वान्देवान्तर्पयामि—ब, पु, द, मि

४ चतुर्मुखं तर्पयामि—ना

५ ब्रह्मपार्षदीश्च तर्पयामि । अग्निं तर्पयामि । वायु तर्पयामि । वरुण तर्पयामि । सूर्य
तर्पयामि । चन्द्रमस तर्पयामि । नक्षत्राणि तर्पयामि । ज्योतींषि तर्पयामि । सद्योजात
तर्पयामि । ओ भू etc—मु बो

तर्पयामि । ॐ भुवः पुरुषं तर्पयामि । ॐ सुवः पुरुषं
 तर्पयामि । ॐ भूर्भुवः स्वः पुरुषं तर्पयामि । ॐ भूस्तर्प-
 यामि । ॐ भुवस्तर्पयामि । ॐ सुवस्तर्पयामि । ॐ मह-
 स्तर्पयामि । ॐ जनस्तर्पयामि । ॐ तपस्तर्पयामि । ॐ
 सत्यं तर्पयामि । ॐ भवं देवं तर्पयामि । ॐ शर्वं देवं
 तर्पयामि । ॐ ईशानं देवं तर्पयामि । ॐ पशुपतिं देवं
 तर्पयामि । ॐ रुद्रं देवं तर्पयामि । ॐ उग्रं देवं तर्पयामि ।
 ॐ भीमं देवं तर्पयामि । ॐ महान्तं देवं तर्पयामि ।
 ॐ भवस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि । ॐ शर्वस्य देवस्य पत्नी
 तर्पयामि । ॐ ईशानस्य देवस्य पत्नी तर्पयामि । ॐ पशु-
 पतेर्देवस्य पत्नीं तर्पयामि । ॐ रुद्रस्य देवस्य पत्नीं तर्प-
 यामि । ॐ उग्रस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि । ॐ भीमस्य
 देवस्य पत्नीं तर्पयामि । ॐ महतो देवस्य पत्नीं तर्पयामि ।
 ॐ भवस्य देवस्य सुतं तर्पयामि । ॐ शर्वस्य देवस्य सुतं
 तर्पयामि । ॐ ईशानस्य देवस्य सुतं तर्पयामि । ॐ पशु-
 पतेर्देवस्य सुतं तर्पयामि । ॐ रुद्रस्य देवस्य सुतं तर्पयामि ।
 ॐ उग्रस्य देवस्य सुतं तर्पयामि । ॐ भीमस्य देवस्य सुतं
 तर्पयामि । ॐ महतो देवस्य सुतं तर्पयामि । ॐ रुद्रांश्च
 तर्पयामि^१ । रुद्रपार्षदांश्च तर्पयामि^२ । ॐ विघ्नं तर्पयामि ।
 विनायकं तर्पयामि । वीरं तर्पयामि । शूरं तर्पयामि । ^३उग्रं
 तर्पयामि । वरदं तर्पयामि । हस्तिमुखं तर्पयामि^४ । एकदंष्ट्रं

१ ॐ रुद्रांस्तर्पयामि—ब, द, मु बो

२ ॐ रुद्रपार्षदास्तर्पयामि—ब, पु, द, यामि । रुद्रपार्षदीश्च तर्पयामि—मु, बो

३ omitted by मु बो

४यामि । वक्रतुण्डं तर्पयामि । एकदन्तं तर्प—मु बो

तर्पयामि । लम्बोदरं तर्पयामि^१ । विघ्नपार्षदांश्च^२ तर्पयामि ।
 विघ्नपार्षदीश्च तर्पयामि^३ । ॐ सनत्कुमारं तर्पयामि । स्कन्दं
 तर्पयामि । इन्द्रं तर्पयामि । षष्ठीं तर्पयामि । षण्मुखं तर्प-
 यामि । विशाख तर्पयामि । ^४सुब्रह्मण्यं तर्पयामि । महा-
 सेनं तर्पयामि । स्कन्दपार्षदांश्च तर्पयामि । स्कन्दपार्षदीश्च
 तर्पयामि^५ । ॐ केशवं तर्पयामि । नारायणं तर्पयामि ।
 माधव तर्पयामि । गोविन्दं तर्पयामि । विष्णुं तर्पयामि ।
 मधुसूदनं तर्पयामि । त्रिविक्रमं तर्पयामि । वामनं तर्प-
 यामि । श्रीधरं तर्पयामि । हृषीकेशं तर्पयामि । पद्मनाभं
 तर्पयामि । दामोदरं तर्पयामि । श्रिय देवीं तर्पयामि ।
 सरस्वतीं देवीं तर्पयामि । पुष्टिं तर्पयामि । तुष्टिं तर्पयामि ।
^६गरुत्मन्तं तर्पयामि । विष्णुपार्षदांश्च तर्पयामि । विष्णु-
 पार्षदीश्च तर्पयामि । ॐ यमं तर्पयामि । यमराजं ^७तर्प-
 यामि । धर्मं तर्पयामि । धर्मराजं तर्पयामि । कालं तर्पयामि ।
 नीलं तर्पयामि । मृत्युं तर्पयामि । वैवस्वतं तर्पयामि ।
 चित्रगुप्तं तर्पयामि । वैवस्वतपार्षदांस्तर्पयामि । वैवस्वत-
 पार्षदीश्च तर्पयामि । ^८भूमिं देवीं तर्पयामि । कश्यपं तर्प-
 यामि । अक्षरं तर्पयामि^९ । विद्यां तर्पयामि । धन्वन्तरिं

१ यामि । गणपति तर्पयामि । विघ्न—मु बो

२ च नास्ति—ब, पु, ना, द

३ विघ्नपार्षदादींश्च तर्पयामि—उ, बी मि आ

४ जयन्त for सुब्रह्मण्य—मु बो

५ 'ॐ आदित्य तर्पयामि' etc, to 'केतु तर्पयामि', बोधा, २, ९, ९ omitted

by कल्पतरु

६ वैनतेय—मु बो

७ 'तर्पयामि' इत्यारभ्योपलभ्यते—A S B

८ भरद्वाज तर्पयामि । गौतम तर्पयामि । अत्रि तर्पयामि । आङ्गिरस तर्पयामि ।
 विद्या तर्पयामि । दुर्गा तर्पयामि । धन्वन्तरि—इति मु बो पाठ

९ Omitted by बी मि आ, ब, द, ज, A S B

तर्पयामि । धन्वन्तरिपार्षदांश्च तर्पयामि । धन्वन्तरिपार्षदीश्च तर्पयामि ॥ अथ निवीती । ॐ ऋषींस्तर्पयामि^१ । महर्षींस्तर्पयामि । परममहर्षींस्तर्पयामि । ब्रह्मर्षींस्तर्पयामि । देवर्षींस्तर्पयामि । राजर्षींस्तर्पयामि । श्रुतर्षींस्तर्पयामि^२ । तपर्षींस्तर्पयामि । सत्यर्षींस्तर्पयामि । सप्तर्षींस्तर्पयामि । काण्डर्षींस्तर्पयामि । ऋषिकांस्तर्पयामि । ऋषिपत्नीस्तर्पयामि । ऋषिपुत्रकांस्तर्पयामि ।^३काण्वं बौधायन तर्पयामि । आपस्तम्बं सूत्रकारं तर्पयामि । सत्याषाढं हिरण्यकेशिनं^४ तर्पयामि ।^५व्यासं तर्पयामि^६ । प्रणव तर्पयामि । व्याहृतीस्तर्पयामि । सावित्रीं तर्पयामि । गायत्री तर्पयामि । छन्दांसि तर्पयामि । ऋग्वेदं तर्पयामि । यजुर्वेदं तर्पयामि । सामवेदं तर्पयामि । अथर्ववेदं तर्पयामि । अथर्वाङ्गिरसं तर्पयामि । इतिहासपुराणांस्तर्पयामि । सर्ववेदांस्तर्पयामि । सर्वदेवजनांस्तर्पयामि । सर्वभूतानि तर्पयामि ॥ अथ^७दक्षिणतः प्राचीनावीती । ॐ पितृन्स्वधा नमस्तर्पयामि । पितामहान्स्वधा नमस्तर्पयामि । प्रपितामहान्स्वधा नमस्तर्पयामि । मातृः स्वधा नमस्तर्पयामि । पितामहीः स्वधा नमस्तर्पयामि । प्रपितामहीः स्वधा नमस्तर्पयामि । मातामहान्स्वधा नमस्तर्पयामि । मातुः पितामहान्स्वधा नमस्तर्पयामि । मातुः प्रपितामहान्स्वधा नमस्तर्पयामि । मातामहीः स्वधा नम-

१ मि । परमर्षींस्तर्पयामि । महर्षी—ना, सु बो

२ मि । जनर्षींस्तर्पयामि । तप—सु बो

३ काण्डबौधायन—वी मि आ

४ हिरण्यकेशि—उ, हिरण्यकेश—ज, ना, वी मि आ

५ वाजसनेयिन याज्ञवल्क्य तर्पयामि । आश्वलायन शौनक तर्पयामि । व्यास—सु बो, ध्यान for व्यास—वी मि आ, ३६२

६ मि । वसिष्ठ तर्पयामि । प्रणव—सु बो

७ 'दक्षिणत' इति नास्ति—सु बो

स्तर्पयामि । मातुः पितामहीः स्वधा नमस्तर्पयामि । मातुः
प्रपितामहीः स्वधा नमस्तर्पयामि । आचार्यान्स्वधा नमस्त-
र्पयामि । आचार्यपत्नीः स्वधा नमस्तर्पयामि । गुरुन्स्वधा
नमस्तर्पयामि । गुरुपत्नीः स्वधा नमस्तर्पयामि । सखीन्स्वधा
नमस्तर्पयामि । सखिपत्नीः स्वधा नमस्तर्पयामि । ज्ञाती-
न्स्वधा नमस्तर्पयामि । ज्ञातिपत्नीः स्वधा नमस्तर्पयामि ।
अमात्यान्स्वधा नमस्तर्पयामि । ^१अमात्यपत्नीः स्वधा नम-
स्तर्पयामि । सर्वान्स्वधा नमस्तर्पयामि । सर्वपत्नीः^२ स्वधा
नमस्तर्पयामि । अनुतीर्थमप उतिसञ्चति “^३ऊर्जं वहन्तीरमृतं
घृतं पयः कीलालं परिस्नुतं स्वधा स्थ तर्पयत मे पितृन् ।
तृप्यत तृप्यत तृप्यत ” इति । नार्द्रवासा नैकवस्त्रो दैवानि
कर्माण्यनुसंचरेत् । पितृकर्माणि ^४चेत्येकेषाम् ॥

‘^५पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञैः’ प्रणवव्याहृतित्रयगायत्रीजपा-
त्मकैः । बौधायनेनैव ‘प्रणवो व्याहृतयः सावित्री च’ [२,
८, १४] इति पूर्वमभिधानात् । ‘यथोत्तर’ या या देवता
ब्रह्मादिका तां तां तेनैव क्रमेणेत्यर्थः । ‘अनुतीर्थ’ पित्रादि-
तीर्थं^६ लक्ष्यीकृत्य । ‘एकेषाम्’ इति वचनाज्जलस्थतर्पणे आर्द्र-
वस्त्रताप्यभिमतता । तर्पणजलप्रक्षेपश्च जलस्थेन स्थलस्थेन च
पुरुषेण तर्पणे क्रियमाणे जलमध्ये कर्तव्यः । न तु स्थलस्थेन

१ अमात्या for अमात्यपत्नी —मु बो

२ सर्वा for सर्वपत्नी —मु बो

३ वाज स, २ ३४

४ ‘कर्माणि चे’ इत्येतदनन्तर A S B कोशे पत्राणि नृद्धितानि

५ Reproduced by बी मि आ, ३६३-३६४

६ पितृतीर्थ—ब, द

स्थल एवेति नियमः । ^१स्थलस्थतर्पण एव बौधायनेन ^२पूतः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञैरद्विरेवाप्सु यथोत्तर देवतास्तर्पयति' [२, ८, १५] इत्यपामेव तर्पणजलप्रक्षेपाधिकरणत्वेनाभिधानात् । प्रणवव्याहृतित्रयसावित्रीगायत्रीरूपाणां पञ्चब्रह्मयज्ञानां वस्त्रपरिधानोत्तरकालमभिधानात् । यत्तु 'वासः पीडयित्वा' [२, ८, १२] इत्युक्त्वा तदभिधानं तद्वौधायनीयानां तर्पणात् प्राच्यं स्नानाङ्गमिति न ततोऽप्स्वित्येतस्य जलस्थतर्पणविषयता । यत्तु 'नार्द्रवासः' [२, १०, ४] इत्यादि तर्पणान्ते बौधायनीयं वचनं तेन स्थलतर्पणमेव द्रढीकृतम् ॥

शङ्ख^३—[१३, १-१५]

स्नातः कृतजप्योऽन्तर्जानुरुदङ्मुखश्च दिव्येन तीर्थेन देवानुदकेन तर्पयेत् । अथ तर्पणविधिः । ॐ भगवन्तं शेषं तर्पयामि । कालाग्निरुद्रं सन्तानवराहमजिनं रुक्मभौमं शैलभौमं ललाटभौमं रक्तभौमं श्वेतभौमं ^४कृष्णभौममिति पातालसप्तकम् । जम्बूद्वीपं शाकद्वीपं कुशद्वीपं क्रौञ्चद्वीपं शाल्मलिद्वीपं ^५लक्षद्वीपं पुष्करद्वीपमिति द्वीपसप्तकम् । लोकालोकाख्यं पर्वतं ^६सुधानामानं ^७शङ्खपदं

१ स्थलस्थिततर्पण—ब, द

२ पूत पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञैरद्विरेवाप्सु यथोत्तर—ना, ब, द, पूत पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञैरथोत्तर—मु बो

३ वी मि आ, ३५६-३६०, Refer *Sankhasmṛti* in Anandasrama Series No 48, pp ३७४-३९५ The differences are very many

४ कृष्णभौममिति—ज, वी मि आ

५ गोमेदद्वीप for लक्षद्वीप—उ

६ स्वधानामान—वी मि आ, स्वधामान—मु शङ्ख स्मृ, सुधामान—उ

७ शम्पद—वी मि आ., शसपद—द, ब, ज

केतुमन्त हिरण्यरोमाणमिति कल्पस्थायिनो लोकपालान् ।
^१लवणोदकं क्षीरोदकं घृतोदकं दध्युदकं सुरोदकमिक्षु-
 रसोदकं खादूदकमिति समुद्रसप्तकं सागरचतुष्कम् । शृङ्ग-
 वन्त श्वेतं नीलं मेरुं माल्यवन्त गन्धमादनं निषधं हेमकूट
 हिमवन्तमिति महापर्वतान् । महेन्द्रं मलय सख्यं शुक्ति-
 मन्तमृक्षवन्तं विन्ध्यं ^२पारिपात्रमिति ^३सप्त कुलपर्वतान् ।
 कैलासमैनाकप्रमुखांश्च सप्तपर्वतान् । विन्दुसरःप्रमुखानि
 सरांसि । सप्तप्रवाहाम् गङ्गाम् । त्रिलोकवाहिनीं गङ्गाम् ।
^४सिन्धुम् । सरस्वतीम् । यमुनाम् । प्रथमपुष्करम् । द्वितीय-
 पुष्करम् । तृतीयपुष्करम् । प्रयागम् । नैमिषम् । गया-
 शीर्षम् । सर्वतीर्थानि । सर्वप्रस्रवणानि । सर्वाः सरितः ।
 इन्द्रतीर्थम् । अश्वत्थप्रमुखान् वनस्पतीन् । यवप्रमुखा
 ओषधीः । मानसोत्तराख्यं पर्वतम् । लोकपालान् । इन्द्रम् ।
 शचीम् । वज्रम् । ऐरावतम् । मातलिम् । चित्रसेनप्रमु-
 खान् गन्धर्वाप्सरसः । सुदो नामाप्सरसः । पशुनो नामा-
 प्सरसः । ^५आयुषो नामाप्सरसः । ^६सुधा नामाप्सरसः ।
^७पृष्ठमो नामाप्सरसः । ऊर्जा नामाप्सरसः । अग्निसन्ताम् ।
 स्वाहाम् । अग्नीधम् । यमम् । धर्मम् । श्रियम् । सत्यम् ।
 तपः । सयज्ञम्^८ । दक्षिणाम् । दीक्षाम् । ब्रह्मचर्यम् । व्यव-

१ लवण—ज, लवण—उ

२ पारियात्रकमिति—बी मि आ, पारिभद्रमिति—ब, द

३ सदा for सप्त—बी मि आ

४ सप्तसरस्वतीम्—ब, द, बी मि आ

५ असुरो for आयुषो—ब, द, बी मि आ

६ भारा for सुधा—बी मि आ

७ प्रष्ठयो—उ

८ तप सज्ञकम्—ना

सायम् । धर्मराजानम् । दण्डम् । पिङ्गलम् । कालपाशौ ।
 आयुधम् । स्वर्गम् । मृत्युम् । चित्रगुप्तम् । यमपुरुषान् ।
 श्यावशबलौ । विरूपाक्षम् । नैर्ऋतिम्^१ । धर्मप्रधानान् ।
 दैत्यान् । दानवान् । विद्याधरान् । यक्षान् । राक्षसान् ।
 पिशाचान् । रोगान्^२ । ज्वरम् । रोगाधिपम् । आरोग्यम् ।
 वरुणम् । गौरीम्^३ । नागान् । वासुकिम् । अनन्तम् ।
 सर्पान् । वनस्पतीन् । वायुम् । शिराम्^४ । प्राणापानसमानो-
 दानव्यानान् । इन्द्रियाणि । इन्द्रियार्थान् । जीवम् । सोमम् ।
 नक्षत्राणि । वर्तमान नक्षत्रम् । पितृन् । आभास्वरम्^५ ।
 बर्हिषदः । अग्निष्वात्तान् । क्रव्यादान् ।^६तद्रूपान् । आज्य-
 पान् । सुकालिनः^७ । महादेवम् । पार्वतीम् । सेनानीम् ।
 स्कन्दम् । विशाखम् । स्कन्दग्रहान्^८ । बालग्रहान् । स्कन्द-
 पार्षदान् । रुद्रपार्षदान् । भूतानि । भौमान् । रुद्रान् ।
 अन्तरिक्षान् । रुद्रान् । विद्यारुद्रान् । सर्वगतान् रुद्रान् ।
^९मातृः । योगेश्वरीम् । देवपत्नीः । देवमातृगणान् । धनाधि-
 पान् । विनायकम् ।^{१०}मितम् । संमितम् । शालकटङ्कटौ ।
 कूष्माण्डम् । राजपुत्रान् ।^{११}धर्मम् । अर्थम् । कामम् । गतिम् ।

१ नैर्ऋतिम्—वी मि आ

२ भोगान्—उ, उरगान्—ना

३ गौरी—वी मि आ

४ शिवान्—उ, शिवाम्—ज, शिवम्—ना

५ आभासुर—वी मि आ, आभास्कर—उ

६ तत्तद्रूपान्—वी मि आ, अनुभूतरूपान्—उ

७ स्वकालिन—ब, द

८ स्कन्दग्रहान्—वी मि आ

९ मातृयोगेश्वरीम्—उ, वी मि आ

१० सितस्मितम्—वी मि आ, सितम् । स्मितम्—ब, ज, द

११ धर्मसन्धम्—वी मि आ

निद्राम् । क्षुधम् । अदितिम् । आयतिम् । नियतिम् ।
 कीर्तिम् । प्रज्ञाम् । धृतिम् । मेधाम् । ^१आकृतिम् । रुचिम् ।
 श्रद्धाम् । वाणीम् । सरस्वतीम् । दक्षम् । दाक्षायणीम् ।
 प्रजापतीन् । सनकम् । सनातनम् । सनन्दनम् । सन-
 त्कुमारम् । ऋतुम् । पितृन् । ब्रह्मर्षीन् । देवर्षीन् । महर्षीन्^२ ।
 राजर्षीन् । ऋषिकान् । ऋषिपत्नीः । ऋषिपुत्रान् । गायत्रीम् ।
 उष्णिहम् । अनुष्टुभम् । बृहतीम् । ^३त्रिष्टुभम् । पङ्क्तिम् ।
 जगतीम् । सर्वच्छन्दांसि । गरुडम् । अरुणम् । हव्यजातम् ।
 सुरभिम् । दिङ्नागान् । उच्चैःश्रवसम्^४ । धन्वन्तरिम् ।
 भुवननागान्^५ । दिङ्नागान् । कुलनागान् । विश्वकर्माणम् ।
 वैश्रवणम् । ऋद्धिम् । नलकूबरम् । ^६रेवतम् । शङ्खपद्मौ ।
 नहुषपुत्रं तत्पत्नीं तत्प्रजाम् । कश्यपं तत्पत्नीं तत्प्रजाम् ।
 प्रजापतिं तत्पत्नीं तत्प्रजाम् । चन्द्रं तत्पत्नीं तत्प्रजाम् ।
 अरिष्टनेमिं तत्पत्नीं तत्प्रजाम् । ^७कृशानुम् । जायाम् ।
 अजाम् । अस्त्राणि । शस्त्राणि । शास्त्राणि । ऋग्वेदम् ।
 यजुर्वेदम् । सामवेदम् । अथर्ववेदम् । इतिहासम् । पुराणम् ।
 धनुर्वेदम् । गान्धर्ववेदम् । आयुर्वेदम् । फलवेदम्^८ । ज्योति-
 षम् । शिक्षाम् । कल्पम् । व्याकरणम् । निरुक्तम् । छन्दो-
 विचितिम् । धर्मशास्त्राणि^९ । भारतम् । मनुम् । विष्णुम् ।

१ क्षान्तिम्—वी मि आ , ब, द, ज

२ महर्षीन्—omitted by वी मि आ

३ त्रिष्टुभम्—omitted by वी मि आ

४ वैश्रवसम्—वी मि आ

५ दिव्यनागान्—वी मि आ

६ रेवतम्—वी मि आ

७ कृशाश्वम्—ना, द, ब, ज

८ फलवेदम्—वी मि आ , पालवेदम्—ना

९ धर्मशास्त्रम्—वी मि आ

यमम् । अङ्गिरसम्^१ । वसिष्ठम् । नारदम् । दक्षम् ।
 संवर्तम् । शातातपम् । पराशरम् । आपस्तम्बम् । औशन-
 सम् । कृष्णद्वैपायनम् । कात्यायनम् । बृहस्पतिम् । गौतमम् ।
 शङ्खम् । लिखितम् । हारीतम् । अत्रिम् । याज्ञवल्क्यम् ।
 अथ भगवन्तं धर्मम् । उत्तानपादम् । यज्ञम् । नारायणम् ।
 नासत्यम् । वरुणार्थमणौ । सवत्सरम् । मित्रम् । इन्द्राग्नी ।
 मरीचिकश्यपौ । ध्रुवम् । अगस्त्यम् । धातारम् । मार्तण्डम् ।
 रामम् । वाल्मीकिम् । महाकल्पम् । कल्पम् । मन्वन्तरम् ।
 वर्तमानमिन्द्रम् । ओजस्विनम् । स्वायंभुवम् । स्वारोचिषम् ।
 औत्तमम् । तामसम् । रैवतम् । चाक्षुषम् । महातेजसम् ।
 वैवस्वतम् । अर्कसावर्णिम् । ब्रह्मसावर्णिम् । रुद्रसावर्णिम् ।
 दक्षसावर्णिम् । धर्मसावर्णिम् । रौच्यम् । भौत्यम् । युगम् ।
 वर्तमानं सवत्सरम् । वर्तमानमयनम् । वर्तमानमृतुम् ।
 वर्तमानं मासम् । वर्तमानं पक्षम् । वर्तमानमादित्यम् ।
 सोमम् । कुजम् । बुधम् । जीवम् । शुक्रम् । शनैश्चरम् ।
 राहुम् । केतुम् । ऋक्षाणि । वर्तमानं दिवसम् । रात्रिम् ।
 सध्ये । किंपुरुषान् । सर्वाणि भूतानि । देवानुचरान् । देवानु-
 गान् । ॐ एकज्योतिषम् । द्विज्योतिषम् । त्रिज्योतिषम् ।
 चतुर्ज्योतिषम् । एकशक्रम् । द्विशक्रम् । त्रिशक्रम् । इन्द्रम् ।
 आपोद्दृशम्^२ । नभः । ^३प्रविशक्यम् । सितम् । सम्मि-
 तम् । ऋतुजितम् । सत्यजितम् । सुषेणम् । ^४सेनजितम् ।
 अतिमित्रवन्मित्रम् । पुरुषमित्रम् । धृतम् । धर्तारम् । विधर्ता-

१ अङ्गिरसम्—omitted by वी मि आ

२ गालादन्नम्—वी मि आ

३ शङ्खपितम्—वी मि आ

४ सेनजितम्—omitted by वी मि आ,

रम् । ^१वरुणम् । ध्रुवम् । धातारम् । विधातारम् । ईदृक्षम् । एता-
दृक्षम् । सदृक्षम् । प्रतिसदृक्षम् । अमृताशिनम् । प्रीतिनम् ।
^२युगम् । वृक्षम् । ^३सरसमतिम् । ^४धन्वन्तरिम् । उग्रम् । धुनिम् ।
भीमम् । अतियुक्तम् । ऋक्षपादम् । सहम् । द्युतिम् । ^५वायुम् ।
अधृष्ट्यम् । वासम् । ^६कासम् । जयम् । विजयम् । इत्येकोन-
पञ्चाशन्मरुतः^७ ॥ भुवनम् । भावनम् । पर्जन्यम् । खजन्यम् ।
ऋतुम् । वसुम् । मूर्धानम् । ^८वाजम् । वाजस्तवम् । प्रसवम् ।
आप्यायनम् । ऋक्षम् । इति द्वादश भृगून् ॥ मनुम् । मन्व-
न्तरम् । ^९प्राणम् । अपानम् । चितिम् । छयम् । मयम् । हंसम् ।
नरम् । नारायणम् । विभुम् । प्रभुम् । इति द्वादश साध्यान् ॥
सवितारम् । धातारम् । मित्रम् । अर्यमणम् । पूषणम् ।
अंशुम्^{१०} । त्वष्टारम् । विवस्वन्तम् । इन्द्रम्^{११} । विष्णुम् ।
वरुणम् । भगम् । इति द्वादशादित्यान् ॥ पावकम् । [पिना-
किनम् । मृगव्याधम् । सर्पम् ।] सूर्यम् । ^{१२}निर्ऋतिम् । हरम् ।
अजैकपादम् । अहिर्बुध्न्यम् । धूमकेतुम् । ^{१३}कपालिनम् । इत्ये-
कादश रुद्रान् ॥ आत्मानम् । ^{१४}अजमनम् । ऋक्षम् । दमम् ।

१ वरुणम् । ध्रुवम् । विधातारम्—वी मि आ

२ द्युगदृक्षम्—वी मि आ

३ समवमतिम्—वी मि आ

४ धर्तारमुखम् । धनिभीमम्—वी मि आ

५ वपुरावृक्षवासम्—वी मि आ

६ कामम्—वी मि आ

७ पञ्चाशत मरुत —वी मि आ

८ राजम् । वास्तवम् । प्रणवम्—वी मि आ

९ प्राणायामम् । चितिम् । छयम्—वी मि आ, प्राणम् । अपानम् । विनि

हयम्—उ

१० अशम्—वी मि आ, हसम्—ब, द

११ मित्रम्—वी मि आ

१२ निऋतिम्—वी मि आ

१३ कलापिनम्—वी मि आ

१४ अजमनीम्—ज, वी मि आ,

सदम् । प्राणम् । हविष्मन्तम् । गरिष्ठम् । ऋतम् । सत्यम् । इति
 दशाङ्गिरसः ॥ ऋतुम् । दक्षम् । वसुम् । सत्यम् । कालम् ।
 कामम् । धुरिम् । रोचनम् । ^१मार्द्रवम् । पुरुरवसम् । इति
 दश विश्वान्देवान् ॥ ^२धरम् । ध्रुवम्^३ । सोमम् । आपम् ।
 अनलम् । अनिलम् । प्रत्यूषम् । प्रभासम् । इत्यष्टौ वसून् ॥
 नासत्यं दस्त्रमित्यश्विनौ । एतान् ^४देवगणान् सानुचरान् ।
 स्वायंभुवम् । सावित्रीम् । सर्वान्देवान् । सतीम् । देवीम् ।
 लक्ष्मीम् । धराम् । अनिरुद्धम् । प्रद्युम्नम् । संकर्षणम् । वासु-
 देवम् । भूलोकम् । भुवर्लोकम् । स्वर्लोकम् । महर्लोकम् ।
 जनलोकम् । तपोलोकम् । सत्यलोकम् । ब्रह्माण्डम् । पृथि-
 वीम् । अपः । वन्हिम् । वायुम् । आकाशम् । मनः । ^५शुद्धिम् ।
^६आसनम् । अव्यक्त पुरुषं तर्पयामीति । ^७इदं चान्ते
 प्रत्यूचं पुरुषसूक्तेनाञ्जलीन्दद्यात् पुष्पाञ्जलिं च भक्त्या ।
 अथ कृतापसव्यो दक्षिणाभिमुखोऽन्तर्जानुः पित्र्येण तीर्थेन
^८पितृणां यथाश्रद्धं यथाप्रकाशमुदकं दद्यात् । सौवर्णेन पात्रेण
 राजतेनौदुम्बरेण^९ खड्गपात्रेण वा । शङ्कुनाप्युदकं पितृ-
 तीर्थं स्पृशन्दद्यात् । पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय ^{१०}मात्रे
 पितामह्यै प्रपितामह्यै वा [मातामहाय प्रमातामहाय वृद्ध-

१ मद्रवम्—ब, द, मार्द्रवम्—वी मि आ, मार्द्रवम्—उ

२ धवम्—वी मि आ

३ अघ्वरम्—ना

४ देवगणान्—ब, नरगणान्—द, वी मि आ

५ बुद्धिम्—ना

६ आत्मान—ज

७ तर्पयामीत्यन्ते शब्द प्रयुक्त प्रत्यूच—उ

८ पितृन्—ना, वी मि आ

९ लुदुम्बरेण—ब, द

१० मात्रे मातामह्यै प्रमातामह्यै—ब, द

प्रमातामहाय मातामह्यै प्रमातामह्यै वृद्धप्रमातामह्यै]^१ च ।
 आ सप्तमात्पुरुषात् पितृपक्षे यावतां नाम जानीयात् । पितृ-
 पक्षाणामुदकतर्पणं कृत्वा गुरूणां कुर्यात् । गुरूणां कृत्वा
 मातृपक्षाणां कुर्यात् । मातृपक्षाणां कृत्वा संबन्धिवान्ध-
 वानां कुर्यात् । तेषां कृत्वा सुहृदां कुर्यात् । भवति चात्र
 वचनम् ।

विना रूप्यसुवर्णेन विना ^२ताम्रतिलेन च ।
 विना दमैश्च मन्त्रैश्च पितृणां नोपतिष्ठते ॥
 सौवर्णराजताभ्यां तु^३ खड्गेनौदुम्बरेण वा^४ ।
 दत्तमक्षयतां याति पितृणां तु तिलोदकम् ॥
 हिमेन सह यद्दत्तं क्षीरेण मधुनाथवा ।
 तदप्यक्षयतां याति पितृणां च तिलोदकम् ॥

‘^५अन्तर्जानुः’ जानुनोरन्तःकृतहस्तः । अत्र च यद्यपि
 ‘ॐ भगवन्तं शेषं तर्पयामी’ति सर्वान्ते च ‘अव्यक्तं पुरुषं
 तर्पयामी’त्युक्तं, तथापि कालाग्निरुद्रादिष्वपि प्रत्येकं तर्पया-
 मीति ^६सम्बन्धनीयम् । कर्मत्वेन क्रियापेक्षत्वात् । क्रियायाश्च
 तर्पयामीत्येतस्यात्रैव विद्यमानत्वात् । इदं पुरुषसूक्तेन
 प्रत्यृचमञ्जलिदानं^७ पुष्पदानं च ‘अव्यक्तं पुरुषं तर्पयामि’
 इति तर्पणान्ते^८ तर्पणप्रयोगमध्य एव । ‘यथाश्रद्धं’ ज्ञायमा-

1 Not found in MSS Supplied by वी मि आ

2 ताम्रतिलैस्तथा—ना, ज

3 च—ब, ज, द

4 तु—ब, द

5 Reproduced by वी मि आ, ३६०

6 समर्थनीयम्—ब

7 प्रत्यृच जलाञ्जलिदान—ब, द, ना, वी मि आ.

8 तर्पणान्ते कर्तव्यम्—वी. मि आ

नेष्वपि येषु श्रद्धा भवति । 'यथाप्रकाशं' यथानामज्ञानम् ।
'शङ्कुना' कीलकेन ^१प्रस्तुतद्रव्याणामेव । 'गुरवो'ऽप्रा-
चार्यादयः । सुवर्णरजतताम्रखङ्गानां प्रत्येकशः^२ सामस्त्येन
वा यथासंभवमङ्गत्वम् । क्षीरमधुहिमचन्दनानां^३ गुणफल-
त्वम् ॥

मरीचिः^४

मुक्तहस्तं तु दातव्यं न मुद्रां तत्र दर्शयेत्^५ ।
वामहस्ते तिला ग्राह्या मुक्त्वा हस्तं तु दक्षिणम् ॥
देवान्पितॄंस्तर्पयेत्तु तृप्तैस्तैर्मुदितो ब्रजेत् ।
अनभ्यर्च्य यदा याति तदा भवति निष्फलः ॥
राजते मनसा यायात्^६ सुवर्णे हस्तनिर्गतम् ।
तिलेषु च क्षणं गच्छेत् ताम्रे तु द्विमुहूर्ततः ॥
दर्भे सप्तमुहूर्तेन मन्त्रयुक्तं तदक्षयम् ।
यत्र यत्र हि यो यस्य तत्र तस्योपतिष्ठते ॥
बहुगोषु यथा नष्टां मातर लभते^७ सुतः ।
मनसा यस्य यद्गतं तद्वि तस्योपतिष्ठते ॥

'^८मुद्रा' तर्जन्यङ्गुष्ठसंयोगविशेषः । 'मुक्त्वा हस्तं तु
दक्षिणमि'ति, दक्षिणं हस्तं तिलरहितं कुर्यात् । 'यत्र

१ प्रस्तुतसुवर्णादिद्रव्यनिर्मितेनेत्यर्थ — वी मि आ

२ प्रत्येक—ब, द

३ चन्दनधूपाना—ज

४ वी मि आ, ३४१, ३५०

५ मुद्रा तत्र न दर्शयेत्—ब, द, ज, वी मि आ

६ यान्ति—ना

७ विन्दते—ज

८ Quoted by वी मि आ, ३४१

तत्रे'ति, 'यत्र' देशादौ, 'यः' पित्रादिः, 'यस्य' पुत्रादेः।
'तस्योपतिष्ठते' तद्गामी भवति। 'मनसा दत्तं' मनसा
कलुप्तम् ॥

पैठीनसिः

पवित्रैरभ्युक्ष्य वसुभ्यो ब्रह्मणे वैश्रवणायेत्युदकं
निनयेत्। ^१उदीरतामिति त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रीनुदकाञ्जलीनिन-
येत्। पितृबन्धुभ्यो नाम गृह्णन्। आचार्याय मात्रे माता-
महाय मातुलेभ्यश्च ॥

^२यमः

सपिण्डानां च बन्धूनां कृत्वादावुदकक्रियाम्।
सुहृत्संबन्धिवर्गाणां ततो दद्याज्जलाञ्जलिम् ॥

^३तथा

दत्त्वा जलाञ्जलीन् सप्त कृष्णपक्षे चतुर्दशीम्।
^४धर्मराजं समुद्दिश्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
अनर्काभ्युदिते काले कृष्णपक्षे चतुर्दशीम्^५।
स्नातः संतर्प्य ^६तु यमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
यत्र कचन नद्यां हि स्नात्वा कृष्णचतुर्दशीम्।
संतर्प्य धर्मराजानं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

१ ऋ स, १० १५ १, वाज स, १९ ४९, तै स, २ ६ १२ ३

२ वी सि आ, ३५०

३ तथा—omitted by उ, ज

४ सतर्प्य धर्मराजानं मुच्यते सर्वकिल्बिषात्—ब, द

५ त्रयोदशीम्—ना

६ च—ब, द

¹मनुशातातपयोगियाज्ञवल्क्याः

य एवं तर्पयत्यद्भिः पितृन्स्नात्वा द्विजोत्तमः ।
तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ॥

²शङ्खः

स्नातः सतर्पणं कृत्वा पितृणां तु तिलाम्भसा ।
पितृयज्ञमवाप्नोति प्रीणाति च तथा पितृन् ॥

³हारीतः

न स्रवन्तीं वृथातिक्रामेत् । एवं ह्याह ।
देवाश्च पितरश्चैव काङ्क्षन्ति सरितं प्रति ।
अदत्ते तु निराशास्ते प्रतियान्ति यथागतम् ॥

अत्र पितृगाथासु यमः⁴

अपि नः स कुले भूयाद्यो नो⁵ दद्याज्जलाञ्जलिम् ।
नदीषु बहुतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥

तथैव विष्णुः

कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्याद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलीन् ।
नदीषु बहुतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥

उशाना

न वेष्टितशिराः कृष्णकाषायवाससा देवपितृकार्थं
कुर्यात् ॥

1 मनु , ३, २८३ , वी मि आ , ३७५

2 वी मि आ , ३७५

3 वी मि आ , ३७५-३७६

4 वी मि आ , ३७६

5 नो—व, द, ज, ना, वी मि. आ , द्वि—उ

^१योगियाज्ञवल्क्यः

^२वस्त्रनिष्पीडितं तोयं स्नातस्योच्छिष्टभागिनः ।

भागधेय श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत्स्थले ॥

पूर्वं निष्पीडनं केचित् प्राग्देवपितृतर्पणात् ।

स्नानवस्त्रस्य नेच्छन्ति तस्मादूर्ध्वं निपीडयेत् ॥

^३अन्नप्रकरवत्तस्य चापसव्येन पीडनम् ।

पीडयित्वा ततः पश्चाज्जपं कुर्यात्सुविस्तरम् ॥

‘^४उच्छिष्टभागिनः’—

असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् ।

उच्छिष्ट भागधेयं स्याद्भेषु विकिरश्च यः ॥

उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च ।

दासवर्गस्य तत्पित्रे भागधेयं प्रचक्षते ॥

इति ^५मनूक्ताः । तेनैतान् ^६बुद्धिस्थीकृत्य वस्त्रनिष्पीड-
नोदकं दातव्यम् । ‘पूर्वं’ आचार्याः । ‘अन्नप्रकरः’ श्राद्धे
विकिरदानम् । ‘सुविस्तरजप’श्च, “आचान्तः पुनराचा-
मेद्”^७ इत्यादियोगियाज्ञवल्क्याद्युक्तपवित्रवर्गस्य जपेति-
कर्तव्यतासहितस्य बोद्धव्यः ॥

^८तथा

निपीड्य स्नानवस्त्रं तु आचम्य प्रयतः शुचिः ।

१ बी मि आ , ३७६

२ वस्त्रनिष्पीडनं तोय—ना, बी मि आ

३ अन्न प्रकरणात्तस्य—बी मि आ

४ Reproduced by बी मि आ , ३७६

५ मनु , ३, २४५-२४६

६ बुद्ध्या स्थिरीकृत्य—ज

७ See *infra* pages ८९-९०

८ बी मि आ , ३७७

देवानामर्चनं कुर्याद्ब्रह्मादीनाममत्सरः ॥
 ब्राह्मवैष्णवरौद्रैस्तु सावित्रैर्मैत्रवारुणैः ।
 तल्लिङ्गैरर्चयेन्मन्त्रैः सर्वान्देवान्समाहितः ॥
 ध्यात्वा प्रणवपूर्वं तु ^१दैवतं तु समाहितः ।
 नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेत्तु पृथक् पृथक् ॥
 आवाहनादिकं कर्म यत्तु नोक्तं मया त्विह ।
 तत्सर्वं प्रणवेनैव कर्तव्यं चक्रपाणिनः ॥
 दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा ।
 अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरम् ॥
 विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुर्देवो दिवाकरः ।
 तस्मात्पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात् ॥
 सावित्र्या दद्याद्धूपादि यथाशक्ति समाहितः ।
 एवं संपूज्य देवेशं ^२कृष्णं ध्यात्वा निरञ्जनम् ॥
 ततोऽवलोकयेदर्कं ^३हंसः शुचिषदित्युवा ।
 स याति ब्रह्मणः सद्म स्नात्वेक्षेतानया तु यः ॥
^४अहश्चमस्येति मन्त्रैरुपस्थाय दिवाकरम् ।
^५संवर्चसेति पाणिभ्यां तोयेन विमृजेन्मुखम् ॥
^६स्वयंभूरित्युपस्थाय ^७सूर्यस्येति प्रदक्षिणम् ।
 आवृत्य तु नमस्कुर्याद्दिशो दिग्देवता अपि ॥
 ब्रह्मणेऽग्नये पृथिव्यै चौषधिभ्यस्तथैव च ।

१ देवता—ना, द

२ क्षण—ब, ना, द

३ ऋ स, ४ ४० ५, तै स, १ ८ १५ २ etc

४ ऋ स, १ ५० ३, वाज स, ८ ४०

५ वाज स, २ २४, ८ १४, तै स, १ ४ ४४ १

६ वाज स, २ २६

७ वाज स, २ २६, २७, कठ स, ५ ५, ३२ ५

वाचे च वाचस्पतये विष्णवे महते तथा ॥
 एताभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कारादि वै जलम् ।
 दत्त्वा नमस्येत्क्रमशस्त्वन्तै वै सर्वकर्मणाम् ॥
 नमोऽद्भ्यो नमोऽप्पतये वरुणाय नमो नमः ।
 इत्युक्त्वाऽपो नमस्कृत्यावनौ देवांश्च नामवत् ॥
^१इदमापः प्रवहता ^२धाम्नो धाम्नस्तथैव च ।
 विमोचन तु ^३तीर्थस्य ^४आप्यायस्वेति वै जपेत् ॥
^५देवा गातु विद इति कृत्वा जप्यनिवेदनम् ।
 प्रक्षाल्य ^६तीर्थदेशं तु गत्वा स्वं धर्ममाचरेत् ॥

ब्रह्मविष्णुरुद्रा एकैकेन तल्लिङ्गेन मन्त्रेणार्चनीयाः ।
 सविता तु त्रिभिः, 'सावित्रै'रिति ^७चोपादेयगतबहुत्व-
 संख्यानिर्देशात् । ^८तस्य च त्रिष्वेव चरितार्थत्वात् । मित्रा-
 वरुणस्य त्रिभिस्त्रिभिरेव, अत्रापि बहुवचननिर्देशात् ।
 'तल्लिङ्गैः' तद्ब्रह्मादिदेवताप्रकाशनसमर्थैः । 'ध्यात्वा प्रण-
 वम्' इत्यादिना तु तेषामेव पूजाप्रकारोऽभिहितः । विष्णु-
 पूजायामावाहनादिः ॐकारेण, पुरुषसूक्तेन च पुष्पदानमुद-
 कदानं वा । 'ध्रुवादी'त्यादिशब्देन दीपनैवेद्यवाद्यानामभि-
 धानम् । 'निरञ्जनं' निष्प्रपञ्चं परं ब्रह्म । 'दिशः' प्राच्या-
 दिकाः । 'दिग्देवताः' इन्द्राद्याः ^९ । 'अवनौ' भूमौ । 'देवान्'

१ ऋ स, १ २३ २२ etc वाज स, ६ १७

२ वाज स, ६ २२, तै स, १ ३ ११ १

३ च—ब, पु, द

४ वाज स, १२ ११२, तै स, ३ २ ५ ३, ४ २ ७ ४

५ वाज स, २ २१, तै स, १ १ १३ ३

६ तीरदेश तु—ना

७ च पदोपगतबहुत्वसंख्यानिर्देशात्—ना, उपादेयगतबहुत्वनिर्देशात्—ब, ज, द

८ 'तस्य च' इत्यारभ्य 'बहुवचननिर्देशात्' इत्येतत्पर्यन्तो भाग नास्ति—उ

९ इन्द्रादय —ब, द

नमस्कृत्य । ‘जप्यनिवेदनं’ अनेन जप्येन परमात्मा प्रीयता
मित्येवंरूपम् । ‘स्वं धर्मं’ स्ववर्णाश्रमविहितम् ॥

¹तथा

स्रवन्त्यादिष्वथाचम्य सोपानत्को ह्यसंसृशन् ।

आगतः सोदपात्रस्तु यत्नेन शुचिरेव सः ॥

तेनोदकेन द्रव्याणि प्रोक्ष्याचम्य पुनर्गृहम् ।

ततः कर्माणि कुर्वीत नित्यं वै यानि कानि च ॥

पात्रादिरहितं तोयमुद्धृतं सव्यपाणिना ।

न तेन प्रोक्षणं कुर्याद्वस्त्रनिष्पीडनेन च ॥

सौवर्णं राजतं ताम्रं मुख्यं² पात्रं प्रकीर्तितम् ।

तदलाभे स्मृतं पात्रं स्रवते यन्न धारितम् ॥

‘असंसृशन्’ अशुच्यादीनिति शेषः । ‘प्रोक्षणं’
गृहस्थितपुष्पनैवेद्यादिद्रव्याणाम् । ‘यन्न धारितम्’ इति
नारिकेलादिपात्रमुपात्तम् ॥

³शातातपः

बहिर्नद्यादिष्वान्तः सोदकः किञ्चिदसृशन् ।

रथ्यागतोऽपि यत्नेन ⁴शुचिरेवेह मानवः ॥

यत्पात्ररहितं तोयं⁵ धृतं सव्येन पाणिना ।

न तेन प्रोक्षयेद्द्रव्यं वस्त्रनिष्पीडनेन वा⁶ ॥

1 वी मि आ, ३७९

2 पुण्य—ना

3 वी मि आ, ३७९—३८०

4 शुचिरेव हि—ज, ना

5 तोयमुद्धृत सव्यपाणिना—ना

6 ने तथा—ना

नाधोवस्त्रैकदेशेन शुद्ध्यर्थमप आहरेत् ।
यद्यानीतं तु सव्येन प्रोक्षयेद्दक्षिणेन तु^१ ॥

‘अस्पृशन् यत्नेने’ति संबन्धः । ‘द्रव्य’ गृहस्थितं
पुष्पोपहारादि । ‘नाधोवस्त्रैकदेशेन’ इतरजलपात्रस्यासंभ-
वेऽपि नाधोवस्त्रानीतेन जलेन प्रोक्षयेदित्यर्थः ॥

तर्पणानन्तर ^२विष्णुपुराणे—[३, ११, ३९-४१]

आचम्य च ततो दद्यात् सूर्याय सलिलाञ्जलिम् ।
नमो विवस्वते ब्रह्मन्भास्वते विष्णुतेजसे ॥
जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिने ।
ततो गृहार्चन कुर्यादभीष्टसुरपूजनम् ॥
जलाभिषेकपुष्पाणां धूपादीनां निवेदनैः ।

^३पद्मपुराणे—[सृष्टिखण्डम्, २०, १७०-१७७]

आचम्य विधिवत्सम्यगालिखेत्पद्ममग्रतः ।
^४अक्षताभिः सपुष्पाभिः सतिलारुणचन्दनैः ॥
अर्घ्यपाद्ये प्रयत्नेन सूर्यनामानुकीर्तनैः ।
नमस्ते विष्णुरूपाय नमस्ते ब्रह्मरूपिणे ॥
सहस्ररश्मये नित्यं नमस्ते सर्वतेजसे ।
नमस्ते रुद्रवपुषे^५ नमस्ते भक्तवत्सल ॥
पद्मनाभ नमस्तेऽस्तु कुण्डलाङ्गदभूषित ।
नमस्ते सर्वलोकेश सुप्तानामपि बुध्यसे ॥

१ च—ब, द

२ वी मि आ, ३७७

३ वी मि आ, ३७८

४ अक्षताङ्गि —ब, ज, द

५ रुद्ररूपाय—ज

सुकृतं दुष्कृतं चैव सर्वं पश्यसि सर्वदा ।
 सत्यदेव^१ नमस्तेऽस्तु प्रसीद मम भास्कर ॥
 दिवाकर नमस्तेऽस्तु प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।
 एवं सूर्य नमस्कृत्य त्रिः कृत्वा च प्रदक्षिणम् ॥
 द्विजं गां काञ्चनं स्पृष्ट्वा ततो विष्णुगृहं व्रजेत् ।
 आश्रयस्थं ततः पूज्य प्रतिमां चापि पूजयेत् ॥
 ब्रह्मयज्ञानन्तरम्—

२नरसिंहपुराणे—[५८, ९१-९३]

ततोऽर्घ्यं भानवे दद्यात्तिलपुष्पजलान्वितम् ।
 उत्थाय सूर्धपर्यन्तं ^३हंसः शुचिषदित्यूचा ॥
 जलदेवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुनः ।
 विधिना पुरुषसूक्तस्य तत्र विष्णुं समर्चयेत् ॥
^४वैश्वदेवं ततः कुर्याद्वलिकर्म यथाविधि ।

‘पुरुषसूक्तविधि’श्च पुराणान्तरादवगन्तव्यः^५ पूजा-
 प्रकरणे ॥

^६इति भट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकभट्टश्रीमल्लक्ष्मीधरेण विरचिते कृत्य-
 कल्पतरौ नियतकालकाण्डे^७ तर्पणपर्व ॥

१ सर्वदेव—ब, द

२ बी मि आ, ३७९

३ ऋ स, ४ ४० ५, तै स, १ ८ १५ २ etc

४ वैश्वदेव प्रकुर्वीत बलिकर्म—ज

५ दधिगन्तव्य —ना

६ इति कृत्यकल्पतरौ नियतकालकृत्यकाण्डे तर्पणपर्व—द

७ नियतकालकृत्यकाण्डे—उ, द, ब

॥ ५ ॥

वैश्वदेवादिपञ्चयज्ञविधिः

¹अथ दक्षः—[२, ५६]

पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।

देवपितृमनुष्याणां ²कीटानां चोपदिश्यते ॥

‘यथार्हतः’ यथायोग्यम्³ ॥

⁴व्यासः

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत पाकयज्ञानशेषतः ।

आपद्यपि हि कष्टायां पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ॥

स्वर्गापवर्गयोः प्राप्तिं महायज्ञैः प्रचक्षते ।

‘वैवाहिकोऽग्निः’ आवसथ्यः ॥

गौतमः⁵—[५, ३-६]

देवपितृमनुष्यभूतर्षिपूजकः । नित्यखाध्यायः । पितृ-
भ्यश्चोदकदानम् । यथोत्साहमन्यत् ॥

1 वी मि आ, ३८७

2 भूताना—ब, द

3 यथालोक—ब, द

4 वी मि आ, ३८८

5 वी मि आ, ३८८-३८९

‘¹मनुष्यपूजा’ अतिथिपूजा । ‘ऋषिपूजा’ स्वाध्याया-
ध्ययनम् । ऋषियज्ञपितृयज्ञयोः पूर्वमभिहितयोरपि ‘नित्य-
स्वाध्याय’ इत्यादिना पुनरभिधानमितरयज्ञत्रयानुष्ठानासंप-
त्तावपि किञ्चिदङ्गवैकल्येनोदकद्रव्येणाप्यादरेणावश्यानुष्ठे-
यत्वार्थम् । एतदेवोक्त ‘यथोत्साहमन्यद्’ इत्यनेन ॥

²शङ्खलिखितौ

शेषमुक् महापञ्चयज्ञानहरहर्निर्वपेदापन्नशाकोदकेभ्यः ॥

उद्धाहानन्तरं संवर्तः³

ततो पञ्चमहायज्ञान् कुर्यादहरहर्द्विजः ।

न हापयेत्तु तान्प्राज्ञः श्रूयन्ते हि श्रुतावपि ॥

अथ तथैव देवलः⁴

तदनन्तरमग्नीनादधीत । गृहीताग्निहोत्रो देवपितृऋष्य-
तिथ्यभ्यागतभृत्यात्मपूजनं सुचरित्रानुष्ठानं च कुर्वीत⁵ ।
अत्र कव्यहव्यस्वाध्यायैर्देवपितृऋषीन् पृथक् पृथक् पूजयेत् ।
स्वाहेत्याग्निहोत्रप्रवृत्ति हव्यं तद्देवान् प्रसादयति⁶ । स्वधेति
पैतृकप्रवृत्ति कव्यं तत्पितृन्प्रीणयति⁷ । ॐ इत्यध्ययन-
प्रवृत्तिः स्वाध्यायः स मुनींस्तोषयति ॥

1 Quoted by बी मि आ, ३८९

2 बी मि आ, ३८८

3 बी मि आ, ३८८

4 बी मि आ, ३८८

5 कुर्यात्—व, ज, द

6 प्रसादयेत्—व, द

7 प्रीणाति—ज

‘^१अभ्यागतो’ अतिथिरन्योऽपि प्राघुणकः । ‘सुच-
रित्रं’ सदाचारः । ‘अग्निहोत्रप्रवृत्ति’ अग्निहोत्रे प्रवृत्ति-
र्यस्य । ^२‘अग्निहोत्र’शब्दोऽत्राग्निमात्रहोमपरः ॥

^३जाबालिः

अहन्यहनि कर्तव्यं पितृदैवतपूजनम् ।

हन्तेति हन्तकार च मनुष्येभ्यो हि^४ पावनम् ॥

^५मनुः—[३, ६८-६९]

पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः ।

कण्डनी चोदकुम्भश्च वध्यन्ते यास्तु बाहयन् ॥

आसां^६ क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः ।

पञ्च कलृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥

‘सूना’ प्राणिवधस्थानम् । ‘उपस्करः’ गृहोपकरण-
भाण्डकुण्डादिः ॥

हारीतः^७

अथ सूना व्याख्यास्यामः । जङ्गमस्थावरादीन् प्राणिनः
सूदयन्तीति सूनाः । एताः पञ्चविधा भवन्ति । द्रुतावतर-
णावगाहनविक्षोभणविक्षेपणापूतग्रहणयानादिभिराद्यां कुर्व-
न्ति । अवेलाविस्पष्टद्रुतगमनाक्रमणादिभिर्द्वितीयाम् । आह-

1 Reproduced by वी मि आ, ३८८

2 Quoted by वी मि आ, ३८८

3 वी मि आ, ३८८

4 मनुष्येभ्योऽपि—ब, द, वी मि आ

5 वी मि आ, ३८९

6 तासा—ब, ज, ना, द

7 वी मि आ, ३८९-३९०.

ननग्रहणबन्धनच्छेदन^१भेदनकुट्टनोत्पाटनादिभिस्तृतीयाम् ।
 आक्रमणघर्षणपेषणादिभिश्चतुर्थीम् । आदीपनतापनस्वेदन-
 भर्जनपचनादिभिः पञ्चमीम् । तदेताः पञ्चसूना निरययोनी
 रहरहः प्रजाः कुर्वन्ति । अग्निगुरुशुश्रूषास्वाध्यायैरादितः
 सूनात्रयं ब्रह्मचारिणः पावयन्ति । पञ्च पञ्चभिः पाकयज्ञै-
 र्गृहस्थवानप्रस्थाः पावयन्ति । पवित्रज्ञानध्यानैर्भिक्षवः
 सूनाद्वयं पावयन्ति । ^२अनिष्क्रिया ^३दन्तसूनायाम् ॥

‘सूदयन्ति’ प्राणैर्वियोजयन्ति । ‘द्रुतावतरण’ शीघ्रं
 जलप्रवेशनम् । ‘विक्षोभणम्’ आलोडनम् । ‘विक्षेपणम्’
 इतस्ततो जलप्रक्षेपः । ‘अपूत’ग्रहण वस्त्रादीनां कृमिकी-
 टादिनिवारणमकृत्वा जलग्रहणम् । ‘आद्यां’ प्रथमाम् ।
 ‘अवेलागमनम्’ अन्धकारादौ गमनम् । ‘अविस्पष्टः’
 उन्मार्गादिः । ‘द्रुतं’ शीघ्रम् । ‘आक्रमणं’ पादादिनाधि-
 ष्टानम् । ‘आक्रमणं’ सस्यादीनां बलीवर्दादिना । ‘आदीपनं’
 काष्ठादीनाम् । ‘तापनं’ तोयादेः । ‘स्वेदनम्’ उत्सेदनं
 धान्यादेः । ‘भर्जनं’ यवादीनाम् । ‘पचनं’ तण्डुलादीनाम् ।
 भिक्षूणां सूनाद्वयमाद्यम्, वृक्षादिच्छेदनादीनामसंभवात् ।
 ‘अनिष्क्रिया’ इति, अनन्तरोक्तपञ्चयज्ञानुष्ठाने दन्तसूना-
 जनितदुरितस्य न निष्क्रिया इत्युक्तम् । ‘दन्तसूना’ दन्तै-
 र्घर्षणे क्रियमाणे या भवति ॥

१ छेदनभेदन—omitted by बी मि आ , भेदन—omitted by ब, ज, द

२ अनिष्क्रियो—उ, ना, द, अनिर्जयो—बी मि आ

३ दन्तसूनाया —बी मि आ

४ Reproduced by बी मि आ , ३८९-३९०.

^१छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः^२ [२, २५—२७]

पश्चानामथ सत्राणां महतामुच्यते विधिः ।
 यैरिद्धा सततं विप्रः प्राप्नुयात्सद्यः शाश्वतम् ॥
 देवभूतपितृब्रह्ममनुष्याणामनुक्रमात् ।
 महासत्राणि जानीयात्त एवेह महामखाः ॥
 अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
 होमो दैवो बलिभौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥
 श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात्पित्र्यो बलिरथापि वा ।
 यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स उच्यते ॥
 स चार्वाक् तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।
 वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्र तु निमित्तकात् ॥

तर्पणश्राद्धपितृयज्ञबलिदानानां पितृयज्ञत्वं यथा-
 संभवमधिकारिभेदेन व्यवस्थितं न पुनस्तुल्यविकल्पः । निमि-
 त्तमेव निमित्तकमिति 'निमित्तकाद्' अन्तरोक्ताद्ब्रह्मयज्ञ-
 कालत्रयादन्यत्र ब्रह्मयज्ञं न कुर्यादित्यर्थः ॥

^३मनुयमविष्णुदेवलाश्च तृतीये^४

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
 होमो दैवो बलिभौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥
 पश्चैतान्यो महायज्ञान्न हापयति शक्तिः ।
 स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते ॥
 देवतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनश्च यः ।

१ इत प्रभृति 'पञ्चपाकयज्ञाः' इत्येतत्पर्यन्तो भागो नास्ति—ब

२ बी सि आ, ३९०—३९१

३ मनु, ३, ७०—७५

४ बी सि आ, ३९२

न निर्वपति पश्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति ॥
 अहुतं च हुतं चैव तथा प्रहुतमेव च ।
 ब्राह्मं हुतं प्राशितं च पञ्चयज्ञान् प्रचक्षते ॥
 जपोऽहुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको बलिः ।
 ब्राह्मं हुतं द्विजाध्यार्चा प्राशितं पितृतर्पणम् ॥

हारीतः

हुतो निर्वापोऽहुतः प्रहुतः प्राशित इति पञ्च पाक-
 यज्ञाः । हुतं देवानाम् । पिण्डनिर्वापः पितृणाम् । वास्तु-
 पालभूतेभ्यो बलिहरणमहुतम् । यदुद्धृत्यान्नं ब्राह्मणाय
 ददाति सः प्रहुतः । ^१यच्छिष्टं प्राश्नाति स यजमानभागस्त-
 स्यैतदाहुः प्राशितमिति । ^२तदेतद्वचोक्तम् ।

सायंप्रातरुपकलृप्तं प्रजानां
 यो निर्यात्यामृतमनृणोऽस्ति^३ विद्वान् ।
 भागं देवेभ्योऽप्रदायोपकलृप्त-
 मन्धः पापीयानश्नुते अप्रचेताः ॥

इति । तस्मादहरहर्जुहुयात् । अन्नाभावे केनचिदा-
 काष्ठात् । देवेभ्यश्चापो निसर्गात् । पितृभ्यश्चापो निवापात् ।
 भूतेभ्यश्चापो निसर्गात् । मनुष्येभ्यश्चोदपात्राणि । प्रत्यहं
 देवताः । तिथिविशेषाद्वा ॥

^४निर्वापोऽस्मिन्नस्तीति 'निर्वापः' । 'तदेतदि'ति, तदेतदा
 वक्ष्यकत्वमृचा प्रतिपादितं 'सायंप्रात'रित्यादिकया । तस्या-

१ यदुच्छिष्टं प्रा—ना

२ तदेव श्लोक—ज, तदप्येतद्वचोक्त—उ

३ हि—ज

४ निवापोऽस्मिन्नस्तीति—ब, द

आप्यर्थः—‘सायंप्रातः’ पाकाग्रेण पाकयज्ञं पञ्चलक्षणं यत्कर्म ‘प्रजानां निर्यात्य’ देवादिऋणापाकरणार्थं प्रदाय यो मुङ्क्ते स देवादीनामनृणः सन् अमृतमिवाप्ति । ‘विद्वान्’ ज्ञानी । यस्तु ‘उपकलृप्तं भागं देवेभ्यो अप्रदाय मुङ्क्ते’ ‘अप्रचेताः’ अज्ञः सः ‘अन्धः’ पाप एव । ‘निवापः’ पितुरुद्देशेन ब्राह्मणाय शुष्कान्नफलमूलानामुदकान्तानां दानम् । ‘प्रत्यहं देवताः’ पूजनीया इति शेषः । पुनर्वचनाद्विश्वेदेव-देवताभ्य अन्ये एता देवताः । यथा वक्ष्यति हारीतः “अग्न्यादयो देवा दिविष्ठा” इत्यादि । ‘तिथिविशेषाद्वा’ पाराशराद्युक्तप्रतिपदादितिथिषु ब्रह्मादिदेवपूजा कर्तव्या ॥

१जाबालिः

स्नात्वा महामखानां तु प्रथमं तर्पणं ^१स्मृतम् ।

दिव्यो होमस्तु सावित्र्या भौतस्तु बलिकर्मणा ॥

ब्राह्मो वेदजपेनैव नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ।

अयाचिताहृतैर्द्रव्यैराचान्ते पूर्णदक्षिणम् ॥

‘महामखानाम्’ इति निर्धारणे षष्ठी । ‘सावित्र्या’ यो ‘होमः’ स ‘दिव्यो’ यज्ञः । अयं च सावित्र्या होमेन दिव्य-यज्ञः शाखाविशेषे व्यवस्थितः । ‘अयाचिताहृतैरिति विहितवृत्त्युपाजितोपलक्षणम् । ‘पूर्णदक्षिणं’ पूर्णा दक्षिणा यत्र पूजने तत्तथा ॥

३मनुः—[३, ८०-८१]

ऋषयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा ।

१ बी सि आ, ३९२

२ मतम्—ना

३ बी सि आ, ३९२

आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विजानता ॥

^१स्वाध्यायेनार्चयेतर्षीन् होमैर्देवान्यथाविधि ।

पितृन् श्राद्धेन नूनन्नैर्भूतानि बलिकर्मणा ॥

^२हारीतः

यद्देवेभ्यो जुहोति देवलोकं तेन जयति^३ । यत्पितृभ्यः
पितृलोकं तेन । यत्स्वाध्यायमधीते ऋषिलोकं तेन । यद्भूते-
भ्यो बलिं हरति भूतलोकं तेन । तस्माद्देवपितृऋषिभूतेभ्यो
हुत्वोदीक्षेतागोदोहनात् ॥

पुनर्हारीतः^४

देवार्थे च पितृणां च ब्राह्मणार्थे च नित्यशः ।

स्वं चिन्वतां स्ववृत्तेषु यो नः क्लेशः स नस्तपः ॥

देवान् पितृन् ऋषीश्चैव भूतानि ब्राह्मणांस्तथा ।

तर्पयन्विधिना विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

सोऽयं ब्रह्मपथः श्रीमान् पुरा प्रोक्तः स्वयंभुवा ।

वर्तयन्विधिना विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

‘स्वं’ धनम् । ‘चिन्वतां’ संचयनं कुर्वताम् ।

‘स्ववृत्तेषु’ प्रतिग्रहादिषु ॥

मनुः—[३, ७५-७६]

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्देवे पित्र्ये च कर्मणि ।

देवे कर्मणि युक्तो हि विभर्तीदं चराचरैः ॥

१ स्वाध्यायेनार्चयेदृषीन्—उ, वी मि आ

२ गृहस्थरत्नाकर, (ग्र २) २७४

३ तेनाभिजयति—ब, ज, द

४ तथा for पुनर्हारीत —ना

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्न ततः प्रजाः ॥

१शातातपः

लौकिके वैदिके वापि हुतोत्सृष्टे जले क्षितौ ।
वैश्वदेवस्तु कर्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये ॥
वैश्वदेवेन ये हीना आतिथ्येन विवर्जिताः ।
सर्वे ते वृषला ज्ञेयाः प्राप्तवेदा अपि द्विजाः ॥

‘लौकिके’ पाकसाधने । ‘वैदिके’ आवसथ्ये । ‘हुतो-
त्सृष्टे’ अन्येन होमं कृत्वा त्यक्ते । ‘^२हुतोन्मृष्टे’ इति पाठे
त्वाहृत्योन्मृज्येत्यर्थः । अनन्तरोक्ताग्नित्रयासंभवे जलम् ।
तदसंभवे भूः^३ ॥

४छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—[२, ३४]

सायंप्रातर्वैश्वदेवः कर्तव्यो बलिकर्म च ।
अनश्नतापि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत् ॥

५तथा—[२, ४७-४८]

अग्न्यादिगौतमेनोक्तो होमः शाकल एव वा ।
अनाहिताग्नेरप्येष युज्यते बलिभिः सह ॥

‘अग्न्यादिः’ “अग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वेदेवाः प्रजापतिः

१ वी मि आ, ३९३

२ इदं वाक्यं नास्ति—उ, ना

३ भूमि —ब, द, क्षितौ—ज

४ वी मि आ, ३९५ and ४१२

५ वी मि आ, ४११

वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयाम् ॥

ज्ञानेनैवापरे विप्रा यजन्त्येतैर्मखैः सदा ।

ज्ञानमूलां ^१क्रियां तेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा ॥

‘यज्ञशास्त्रविदः’ सोपनिषत्कवेदार्थविदः । ‘अनीह-
मानाः’ बाह्ययज्ञोपकरणार्थमचेष्टमानाः । ‘सततं जुहोती’-
त्यन्वयः । इन्द्रियाणां यज्ञानां च होम्यत्वानुपपत्तेः साम-
र्थ्याद्बुद्धीन्द्रियाणां रूपाद्यभिमुखाः पञ्च वृत्तयः प्रत्याहार
द्वारेण होम्यास्तन्निरोधद्वारेण पञ्चनिर्वृत्तिं साधयन्तीत्यर्थः ।
‘एके’ स्वाध्यायपराः सन्तः वाग्वृत्त्यनुगुणां प्राणवृत्तिं
कुर्वन्ति । ‘प्राणे वाचं’ प्राणायामपराः प्राणवृत्त्यनुगुणां
वाचं कुर्वन्ति । अथवा सर्वदा शब्दोच्चारणे प्राणक्रियायां
च यज्ञनिर्वृत्तिं कुर्वन्ति । ‘वाचि प्राणे च यज्ञनिर्वृत्तिं’ शास्त्रतः
पश्यन्तः । ‘अक्षयां’ फलद्वारेण । तथा च श्रुतिः—“^२यावद्वै
पुरुषो भाषते न तावत् प्राणितुं शक्नोति प्राणं तदा वाचि
जुहोति । यावद्वै पुरुषः प्राणिति न तावद्भाषितुं शक्नोति
वाचं तदा प्राणे जुहोति । एते अनन्ते अमृते आहुती जाग्रच्च
स्वपञ्च सततं जुहोति” इति । ‘ज्ञानेन’ परमात्मज्ञानेन
वैश्वानराद्यालम्भनेन वा ‘यजन्ते’ । ‘एतैः’ उक्तलक्षणैः ।
‘एषां’ यज्ञानाम् । ‘ज्ञानमूलां’ ज्ञानप्रधानाम् । ‘क्रियाम्’
अनुष्ठानम् । ‘पश्यन्तः’ उपनिषद्ज्ञानचक्षुषा । एतदुक्तं
भवति—अधिकृतैर्बाह्यसाधनपञ्चयज्ञानुष्ठानासंभव एतैः
प्राणायामादिभिरपि स्वातन्त्र्यतलोपनिमित्तदोषनिवृत्त्यर्थं
पञ्चयज्ञसंपत्तिः कर्तव्या ॥

१ क्रियामेषा—ना

२ कौषीतक्युपनिषत्, २ ४

१ शङ्खलिखितौ

अत ऊर्ध्वं देवयज्ञः सर्वेषामुपदिश्यते ।

आश्रमधर्माविरोधेन प्रतिनियतानामोषधीनां कोद्रव-
चणकमाषमसूरोद्दालककुलत्थवर्ज्यं निर्वपणीयम् । तण्डु-
लान्वा प्रातः पत्न्यै दद्यात् स्वयं वाधिश्रयेत् । सुसंमृष्टगृह-
द्वारोपलेपनधूपजप्यप्रयतो नियतः सायंप्रातरन्नादावश्य-
कानि कुर्यात् । अग्नये जातवेदसे स्वाहेत्यग्नौ । तूष्णी
द्वितीयाम् । ^२उदु त्यं जातवेदसमित्यादित्यमुपतिष्ठेत ॥

‘^३आश्रमधर्माविरोधेने’ति, वानप्रस्थार्थम् । तेन वान-
प्रस्थेन स्वाश्रमविहिताफालकृष्टनीवाराद्यन्नेन देवयज्ञादि
‘निर्वपणीयं’ निर्वर्तनीयम् । ‘पत्न्यै दद्याद्’ अधिश्रयणार्थ-
मिति शेषः । ‘स्वयं वे’ति पत्नीकर्तृकपाकासंभवविषयम् ।
‘सुसंमृष्टे’ति, सुसंमृष्टयोर्गृहद्वारयोः ‘उपलेपने’, देवता-
द्यर्थं ‘धूपे’, पवित्राणां ‘जपे’, ‘प्रयतः’ शुचिः । ‘नियतो’
नियमवान् । ‘अन्नाद्’ अदनीयात् । ‘आवश्यकानि’ देव-
यज्ञादीनि । ‘अग्नौ’ जुहुयादिति शेषः । ‘द्वितीयाम्’
आहुतिमिति शेषः ॥

^४आपस्तम्बः—[२, ३, १-१७]

आर्याः प्रयता वैश्वदेवेऽन्नसंस्कर्तारः । भाषां कासं
क्षवथुमित्यभिमुखोऽन्नं वर्जयेत् । केशानङ्गं वासश्चालभ्याप

१ वी मि आ, ३९४ and ४०४

२ ऋ स, १ ५० १, तै स, १ २ ८ २ etc

३ Reproduced by वी मि आ, ३९४-४०४

४ वी मि आ, ४२५

उपस्पृशेत् । आर्याधिष्ठिता वा शूद्रा अन्नसंस्कर्तारः स्युः^१ । तेषां स एवाचमनकल्पः । अधिकमहरहः केशश्मश्रुनखलोमवापनम् । उदकोपस्पर्शनं च सह वाससा । अपि चाष्टमीष्वेव पर्वसु वा वपेरन् । परोक्षमन्नं संस्कृतमग्रावधिश्रित्याद्भिः प्रोक्षेत् । तद्देवपवित्रमित्याचक्षते । सिद्धेऽन्ने तिष्ठन् भूतमिति स्वामिने प्रब्रूयात् । तत्सुभूतं विराडन्नं तन्मा क्षायीति प्रतिवचनः । गृहमेधिनो यदशनीयं तस्य होमा बलयश्च स्वर्गपुष्टिसंयुक्ताः । तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वादशाहमधःशय्या ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जनं च । उत्तमस्यैकरात्रमुपवासः । बलीनां तस्य देशस्य संस्कारो हस्तेन^२परिमृज्याभ्युक्ष्य न्युप्य पश्चात्परिषेचनम् । औपासने पचने वा षड्भिरायैः प्रतिमन्त्रं हस्तेन जुहुयात् । उभयतः परिषेचनं यथा पुरस्तात् ॥

‘आर्याः’ साधवोऽत्र द्विजातयः । ‘प्रयताः’ शुचयः । ‘^३वैश्वदेवे’ वैश्वदेवकर्मणि । ‘क्षवथुः’ हिक्का । ‘केशान्’ इति, केशानां प्रयतानां स्पर्शो अप उपस्पृशेदिति विधिः । ‘अधिष्ठिताः’ अवेक्षिताः । ‘स एव’ आर्याणाम् ‘आचमनकल्पः’ । ‘अष्टमीषु’ तिथिषु । ‘परोक्षम्’ आर्यानिधिष्ठितम् । ‘तद्देवपवित्रं’ तदन्नं देवसंप्रदानेपि पवित्रं, किं पुनः स्वयं भोजने । ‘गृहमेधिन’ इति गृहस्थस्य । यदाप्यग्निपक्वेनापि प्राणवृत्तिस्तदा तेनैव होमा बलयश्चावश्यं

१ न स्वयं नापि स्त्रिय — उज्ज्वला

२ परिमृज्याभ्युक्ष्यन्—द, ब, परिमृज्यावोक्ष्याभ्युक्ष्य—ना, बलीना तस्य तस्य देशे संस्कारो हस्तेन परिमृज्यावोक्ष्य न्युप्य—सु आप, (Mysore edn)

३ ‘वैश्वदेवे’ वैश्वदेवसम्बन्धिनि गृहस्थस्य भोजनार्थे पाके । अशनीयस्यैव वैश्वदेवविधानात् । कल्पतरौ तु वैश्वदेवे कर्मणि अन्नं संस्कुर्युरिति व्याख्यानात् पाकधर्माणां वैश्वदेवार्थत्वमभ्यनुज्ञातम् । ‘भाषा’ शब्दोच्चारणम् । कासो घुर्धुरस्वर — वी मि आ, ४२६

^१कर्तव्याः । 'उपयोगे' ^२आद्यप्रयोगकाले । 'अधःशय्या'दि
'क्षारलवण वर्जना'न्तं व्रतम् । 'उत्तमस्य' तु बलिमन्त्र-
स्याद्ये प्रयोगकाले द्वादशरात्रादनन्तरम् 'एक उपवासो'
अधिकः । 'तस्य' बलिदेशस्य सर्वस्य संस्कार आवृत्या न तु
तन्त्रेण । 'न्युप्य' निर्वापं कृत्वा । 'उभयतः' आदावन्ते
च । 'परिषेचनं' बलीनामुदकेन परिवेष्टनम् ॥

^३छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—[२, १५३-१५४]

भूतप्रवाचने पत्नी यद्यसन्निहिता भवेत् ।
रजोरोगादिना तत्र कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥
महानसेऽन्नं या कुर्यात् सवर्णा तां प्रवाचयेत् ।
प्रणवाद्यपि वा कुर्यात्कात्यायनवचो यथा ॥

'भूतप्रवाचन' सिद्धेऽन्ने स्वामिना भूतमन्नमिति
पत्न्या वाचनम् । तत्र पत्न्या असन्निधाने अन्या अपि या
^४पाककर्त्री सवर्णा तां वाचयेदित्यर्थः । यदि तु भूतमिति
वक्तुं सा न शक्नोति तदान्यदपि ओंकारादि संमतिप्रति-
पादकं ब्रूयादित्यभिप्रायः ॥

^५मनुः—[३, ८४-८६]

वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम् ।
आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥
अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः ।

१ सपादनीया — ब, द

२ आद्ये—ना, 'उपयोगो' नियमपूर्वक विद्याग्रहणम्—हरदत्त

३ बी मि आ, ४२०

४ पाककारी—उ

५ बी मि आ, ४०२

विश्वेषां चैव देवानां धन्वन्तरय एव च ॥

कुहै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ।

सह द्यावाप्रथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः ॥

‘समस्तयोः’ अग्नीषोमाभ्याम् । ‘सह द्यावापृथिव्योः’
द्यावापृथिवीभ्यामित्येव कर्तव्यम् ॥

¹विष्णुः—[६७, १-३]

अथाग्निं परिसमूह्य पर्युक्ष्य परिस्तीर्य ²परिसमाधाय
सर्वतः पाकादग्रमुद्धृत्य जुहुयात् । वासुदेवाय सकर्षणाय
प्रद्युम्नायानिरुद्धाय पुरुषाय सत्यायाच्युताय वासुदेवाय ।
³अग्नये सोमाय मित्राय वरुणायन्द्रायेन्द्राग्निभ्यां विश्वेभ्यो
देवेभ्यः प्रजापतयेऽनुमत्यै धन्वन्तरये वास्तोष्पतयेऽग्नये⁴
स्विष्टकृते इति ॥

⁵गौतमः—[५, ११]

अग्नावग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वेदेवाः प्रजापतिः स्विष्टकृदिति
होमाः ॥

छन्दोगपरिशिष्टे कालायनः—[१, १३१]

हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु ब्रीहयः स्मृताः ।

माषकोद्वगौरादीन् सर्वालाभेपि वर्जयेत् ॥

‘गौरो’ऽन्न सितसर्षपः ॥

1 बी मि आ, ४०४

2 परिषिच्य—मु वि स्मृ

3 अथाम्नये—मु वि स्मृ

4 अग्नये—Not found in MSS and बी मि आ, Supplied by printed

Viṣṇusmṛti

5 बी मि आ., ४१७.

¹आपस्तम्बः—[२, १५, १४-१८]

न क्षारलवणहोमो विद्यते । ²तथाऽवरान्नससृष्टस्य वा ।
अहविष्यस्य होम उदीचीनमुष्णं भस्मापोह्य ³तस्मिञ्जुहु-
यात्तद्भुतमहुतं चाग्नौ भवति । न स्त्री जुहुयात् । नाऽनुपेतः ॥

‘क्षारलवणम्’ ऊषरलवणम् । ‘अपरान्नससृष्टम्’
अन्नान्तरसबद्धम् । ‘अहविष्यं’ माषादि । यदि तु क्षार-
लवणाद्यैव होम्यं भवति तदा ‘उदीचीनम्’ उत्तरदिग्भाग-
भवम् ‘उष्णं भस्मापोह्य’ ‘तस्मिन्’ अग्नौ ‘जुहुयाद्’
इत्यर्थः ॥

⁴वसिष्ठः—[११, ३-६]

वैश्वदेवस्य सिद्धस्य सायंप्रातर्गृह्येऽग्नौ जुहुयात् । गृह-
देवताभ्यो बलिं हरेत् । श्रोत्रियाय दत्त्वा ब्रह्मचारिणे
चानन्तरं पितृभ्यो दद्यात् । ततोऽतिथीन्भोजयेत् ॥

‘वैश्वदेवस्य’ विश्वेदेवदेवताकस्यान्नस्य ॥

⁵शातातपः

भूतयज्ञं तथा श्राद्धं नित्यं त्वतिथितर्पणम् ।

क्रमेणानेन कर्तव्यं स्वाध्यायाध्ययनं सदा ॥

अयं च शाखाविशेषव्यवस्थितो भूतयज्ञादिक्रमः ॥

1 वी मि आ, ३९६

2 अथापरान्न—ज्ञ, तथापरान्न—उ

3 तस्मिन् भस्मनि जुहुयात्—इति मुद्रितापस्तम्बपाठ, औपासनात्पचनाद्वा अग्नेस्वी-
चीनमुष्ण भस्मापोह्य तस्मिन् भस्मनि जुहुयाद्वैश्वदेवमन्त्रै—इति हरदत्त

4 वी मि आ, ४३०-४३१

5 वी मि आ, ३९१

¹याज्ञवल्क्यः—[१, १०३-१०४]

देवेभ्यस्तु हुतादन्नाच्छेषाद्भूतबलिं हरेत् ।
 अन्न भूमौ श्वचाण्डालवायसेभ्यो विनिक्षिपेत्² ॥
 अन्नं पितृमनुष्येभ्यो³ देयमप्यन्वह जलम् ।
⁴स्वाध्यायं चान्वहं कुर्यान्न पचेदन्नमात्मने ॥

अथ मनुः⁵ [३, ८७-९३]

एवं सम्यग्घबिर्हुत्वा सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम् ।
 इन्द्रान्तकाप्पतीन्दुभ्यः सानुगेभ्यो बलिं हरेत् ॥
 मरुद्भ्य इति तु द्वारि क्षिपेदप्स्वद्भ्य इत्यपि ।
 वनस्पतिभ्य इत्येवं मुसलोलूखले हरेत् ॥
 उच्छीर्षके श्रियै कुर्याद्भद्रकाल्यै तु पादतः ।
 ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां तु वास्तुमध्ये बलिं हरेत् ॥
 विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उत्क्षिपेत् ।
 दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो⁶ नक्तंचारिभ्य एव च ॥
 पृष्ठवास्तुनि कुर्वीत बलिं सर्वानुभूतये⁷ ।
 पितृभ्यो बलिशेषं तु सर्वं दक्षिणतो हरेत् ॥
 शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् ।
 वायसानां कृमीणां च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि ॥

1 वी मि आ, ४१३

2 बलिं क्षिपेत्—ब, द, वायसेभ्यस्तु निक्षिपेत्—ना, वायसेभ्यश्च निक्षिपेत्—

मिताक्षरा

3 देवमप्यन्वह जलम्—उ, देवताप्यन्वह जलम्—ब, द

4 स्वाध्यायमन्वह—ना, स्वाध्याय सतत—मिताक्षरा

5 वी मि आ, ४०३

6 नक्तंचरेभ्य—ब, द

7 कुल्लूक 'सर्वात्मभूतये' इति पठित्वा, तत्र 'सर्वात्मभूतये नम' इत्येव बलिं दद्यात्, इति च व्याख्यौ

एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति^१ ।

^२स गच्छति पर स्थानं तेजोमूर्ति पथर्जुना ॥

तथा—[३, १२१]

सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत् ।

वैश्वदेवं हि नामैतत्सायंप्रातर्विधीयते ॥

^३‘एवम्’ इति, देवयज्ञप्रकारेण । ‘उच्छीर्षके’ गृहस्थ-
शय्याशिरःप्रदेशे, वास्तुपुरुषशिरःप्रदेशे वा । ‘पादतः’
गृहस्थस्यैव शय्यापादप्रदेशे । ‘ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्याम्’ इति,
एवमेव बलिदाने प्रयोगः । ‘पृष्ठवास्तुनि’ पश्चाद्गृहे ^४मूत्रो-
च्चारणस्थान इत्यर्थः । ‘सर्वानुभूतये’ सर्वानुभूति-
देवतायै^५ । ‘शनकैः’ यथान्नोपघातः कथमपि न भवति ।
वायसादीनां चोपकाराय बलिः क्रियमाणस्तत्र देशे दातव्यो
यत्र तेषामुपयोगसंभवः । ‘अर्चती’त्यनेन श्वादीनामपि
बलिदानेऽनादरो न कर्तव्य इत्युक्तम् । ‘पथर्जुना’ ऋजुना
पथा । ‘सायं त्वि’ति, इदं च सायं सिद्धेनान्नेन पत्न्या
अमन्त्रकं बलिहरणं यजमानतत्पुत्रादीनामसन्निधाने । ‘हरेत्’
दद्यात् ॥

श्वादिभ्यो भूतेभ्यो बलिदानमुक्त्वा—

यमः

^६सर्वमेव यथाशक्ति निर्वपेद्विधिपूर्वकम् ।

एवं युक्तो व्रजेत्स्वर्गं गृहस्थो नात्र संशयः ॥

१ नित्यमर्चयेत्—ब, द

२ स गच्छेत्परम स्थान—ब, द, ज

३ Reproduced by वी. मि. आ., ४०२ and गृहस्थरत्नाकर, २७९-२८०

४ मूत्रोच्चारणस्थान इत्यर्थः—ब, द

५ इतः पर सर्वकोशेषु ‘तथा च साख्यायनसूत्रम् (गृह्यम्)’ इत्युपलभ्यते,

६ सर्वमेतद्यथाशक्ति—ब, ना, द

हस्तेन इत्यनुवृत्तौ—

¹आपस्तम्बः [२, ३, १८-२३, २, ४, १-५]

एवं बलीनां देशे देशे समवेतानां सकृत्सकृदन्ते परिषेचनम् । सति सूपससृष्टेन² कार्याः । अपरेणाग्निं सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम् । उदधानसन्निधौ नवमेन । मध्येऽगारस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् । उत्तरपूर्वदेशेऽगारस्योत्तरैश्चतुर्भिः । शय्यादेशे कामलिङ्गेन । देहल्यामन्तरिक्षलिङ्गेन । उत्तरेणापिधान्याम् । उत्तरैर्ब्रह्मसदने । दक्षिणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनावीत्यवाचीनपाणिः कुर्यात् । रौद्र उत्तरो यथा देवताभ्यः । तयोर्नाना परिषेचनं धर्मभेदात् । नक्तमेवोत्तमेन वैहायसम् । य एतानव्यग्रो यथोपदेशं कुरुते नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च ॥

‘³एवं बलीनाम्’ इति, यथा ‘अग्नये स्वाहा’ इत्यादिषूक्तवैश्वदेवाहुतीनामादावन्ते च ‘अदिते अनुमन्यस्व’ इत्यादिभिर्मन्त्रैः ‘परिषेचनम्’, एवं ‘बलीनां’ ‘समवेतानां’ मिलितानाम् । ‘सती’ति, ‘सत्यवकाशे’ ‘सूपससृष्टे’ परस्परसंकीर्णदेशे बलयो न कार्या इत्यर्थः । ‘सप्तमाष्टमाभ्यां’ ‘धर्माय स्वाहा’ ‘अधर्माय स्वाहा’ इत्याऽऽभ्याम् । ‘उदगपवर्गम्’ उदकसमाप्तिर्भवति । ‘उदधानसन्निधौ नवमेन’ ‘अद्भ्यः स्वाहा’ इति । ‘⁵उदधान’ मणिकादि । ‘मध्येऽगारस्य’ गृहस्य । ‘दशमैकादशाभ्याम्’ ‘ओषधिवनस्प-

1 वी मि आ, ४२६

2 सूपससृष्टेन—उ, सूपससृष्टेन—मु आप

3 वी मि आ, ४२८-४२९

4 Quoted by वी मि आ, ४२८

5 उदधाने मण्डपिकास्थाने—ब, द, उदक यत्र धीयते तदुधान मणिकाख्यम्—हरदत्त

तिभ्यः स्वाहा' 'रक्षोदेवजनेभ्यः स्वाहा' इति । 'प्रागपवर्ग' प्राक्संस्थम् । 'उत्तरपूर्वदेशे' अपराजितायां दिशि । 'अगारस्योत्तरैश्चतुर्भिः' 'गृहेभ्यः स्वाहा' 'अवसानेभ्यः स्वाहा' 'अवसानपतिभ्यः स्वाहा' 'सर्वभूतेभ्यः स्वाहा' इति । 'कामलिङ्गेन' 'कामाय स्वाहा' इति । 'अपिधान्यां' कपाटे । 'उत्तरैः' मन्त्राः 'प्रथिव्यै स्वाहा' इत्यादयः 'ब्रह्मणे' इत्यन्ताः । 'पितृलिङ्गेन' 'स्वधा पितृभ्य' इति । 'रौद्रो मन्त्रो' 'नमो रुद्राय पशूपतये स्वाहा' इति । 'धर्मभेदात्' यथोक्तम्—'पितरो वाक्यमिच्छन्ति भावमिच्छन्ति देवताः' इति, तस्मात् पितृकेषु समन्त्रकमेवेति । 'उत्तमेन' 'ये भूताः प्रचरन्ति' इत्यनेन 'वैहायस'मेव ^२बलिं कुर्यान्नान्यम् ॥

३गौतमः—[५, १२-१८]

दिग्देवताभ्यश्च यथास्वम् । द्वार्षु मरुद्भ्यः । गृहदेवताभ्यः प्रविश्य । ब्रह्मणे मध्ये । अद्भ्य उदकुम्भे । आकाशायान्तरिक्षे । नक्तंचरेभ्यश्च सायम् ॥

'यथास्वं' यस्या दिशो या देवता इन्द्रादिका तस्याः तस्यां दिशि बलिर्देया इत्यर्थः । 'दिग्देवताभ्य'श्चेति, चकारात्तत्पुरुषेभ्यश्च । 'प्रविश्य' गृहमिति शेषः । 'साय च' 'नक्तंचरेभ्य' इत्यधिकम् ॥

विष्णुः—[६७, ४-२६]

ततोऽन्नशेषेण बलिमुपहरेत् । तक्षोपतक्षाभ्याम् । अभितः पूर्वणाग्निम् । अम्बानामासीति दुलानामासीति

१ सर्वभूतपतिभ्य — उ

२ बलि दद्यान्नान्यम्—ब, ज, द

३ वी मि आ, ४१७-४१८,

^१नितन्त्री नामासीति चुपुणीका नामासीति^२ ^३अभ्रयन्ती नामा-
सीति मेघयन्ती नामासीति वर्षयन्ती नामासीति सर्वासाम् ।
नन्दिनि सुभगे सुमङ्गलि ^४भद्रकालीति सक्तिष्वभिप्रदक्षि-
णम् । स्थूणायां ध्रुवायां श्रियै हिरण्यकेश्यै वनस्पतिभ्यश्च ।
धर्माधर्मयोर्द्वारे मृत्यवे च । उदधाने वरुणाय । विष्णवे
इत्युलूखले । मरुद्भ्य इति हृषदि । उपरि शरणे वैश्रवणाय
राज्ञे भूतेभ्यश्च । ^५इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्य इति पूर्वार्धे । यमाय
यमपुरुषेभ्य इति दक्षिणार्धे । वरुणाय वरुणपुरुषेभ्य इति
^६पश्चिमार्धे । सोमाय सोमपुरुषेभ्य इत्युत्तरार्धे । ब्रह्मणे
ब्रह्मपुरुषेभ्य इति मध्ये । ऊर्ध्वमाकाशाय । दिवाचरेभ्यो
भूतेभ्य इति स्थण्डिले । नक्तचरेभ्यो ^७भूतेभ्य इति नक्तम् ।
ततो दक्षिणाग्रेषु ^८दर्भेषु पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय
मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै स्वनामगोत्राभ्यां पिण्डनिर्व-
पणं कुर्यात् । पिण्डानां चानुलेपनपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि
दद्यात् । उदककलशमुपनिधाय स्वस्त्ययनं वाचयेत् । श्वका-
कश्वपचां भुवि निर्वपेत् ॥

‘अमितः’ दक्षिणोत्तरयोः । ‘सक्तिषु’ कोणेषु । ‘उपरि
शरणे’ उपरितने गृहे । इदं च ^९कठानां व्यवस्थितम् ॥

१ नितन्त्री—ब, द

२ चुपुणीका नामासीति सर्वासाम्—मु वि स्मृ

३ अभ्रयन्ती नामासीति मेघयन्ती नामासीति वर्षयन्ती नामासीति—उ, एतन्नामत्रय
नास्ति—मु वि स्मृ

४ भद्रकालीति—मु वि स्मृ

५ वी मि आ, ४१८

६ पश्चार्द्धे—ब, द, मु वि स्मृ

७ ‘भूतेभ्य’ इति नास्ति—मु वि स्मृ

८ दर्भेषु इति नास्ति—उ, ना

९ बहुना—ब, द, कठ स, ४० ४

^१शङ्खलिखितौ

ब्रह्मणे नम इति ब्रह्मस्थले बलिं हरेत् । सोमायेत्युद-
कुम्भे । वायव इति वास्तुगृहे । गृहपतय इति गृहद्वारे ।
प्रजापतय इति गर्भगृहे । ^२शन्नो देवीरित्यग्निकार्ये । ^३दिक्प-
तिभ्यस्तत्पुरुषेभ्य इति पश्चिमाधे । सोमाय सोमपुरुषेभ्य
इत्युत्तरार्धे । ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्यः प्रतिदिशम् । नक्षत्रग्रहदे-
वताभ्योऽन्तरिक्षे । सर्वतः पशूनां पतये । नमो देवेभ्य इति
प्रागुदीच्याम् । ब्रह्मस्थले खधा पितृभ्य इति दक्षिणेन
निवाप्य गोदोहमात्रं कालमन्वाकाङ्क्षेदतिथिम्^४ ॥

‘ब्रह्मस्थले’ गृहमध्ये । ‘अन्वाकाङ्क्षेत्’ प्रतीक्षेत ॥

बलिदानविधौ—

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः [२, ४४]

^५पिण्डवच्च पश्चिमा प्रतिपत्तिः ॥

तथा [२, ३५-३८]

^६अमुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते ।

बलिदानप्रदानार्थं ^७नमस्कारः कृतो यतः ॥

खाहाकारवषट्कारनमस्कारा दिवौकसाम् ।

१ वी मि आ, ४०४

२ विक्षेभ्यो देवेभ्य इति देवगृहे । शन्नो—ब, ज, द

३ दिक्पतिभ्यस्तत्पुरुषेभ्य इति प्रतिदिशम् । नक्षत्रग्रहदेवताभ्य इत्यन्तरिक्षे । सर्वतः
पशूनां पतये—द, ज, ब, वी मि आ

४ अन्वाचक्षतेऽतिथिम् (अन्वाचक्षते प्रतीक्षते)—वी मि आ.

५ वी मि आ, ४१३

६ वी मि आ, ४१२

७ नमस्कारक्रिया यत —ना

खधाकारः पितृणां च हन्तकारो नृणां यतः^१ ॥

खधाकारेण निर्वपेत्पित्र्यं बलिमतः सदा ।

तमप्येके नमस्कारैः कुर्वते नेति गौतमः ॥

^२न चावराध्या बलयो भवन्ति महामार्जारश्रवणप्रमाणात् ।

एकत्र चेत् ^३कृत्स्ना भवन्तीतिरेतरमसंसक्ताश्च ॥

‘पिण्डवदि’ति, यथा पिण्डानां प्रतिपत्तिरग्निक्षेपा-
दिका तथा बलीनामपि । ‘न चावराध्या’ इति, बिडाल-
कर्णप्रमाणादूना बलयो न भवन्ति ॥

^४विष्णुपुराणे—[३, ११, ४२-४९]

अपूर्वमग्निहोत्रं च कुर्यात् ^५प्राग्ब्रह्मणे ततः ।

प्रजापतिं समुद्दिश्य दद्यादाहुतिमादरात् ॥

गृह्याभ्यः काश्यपायाथ ^६ततोऽनुमतये क्रमात् ।

तच्छेषं ^७मणिके पृथ्वीपर्जन्याश्चः क्षिपेत्ततः ॥

द्वारे धातुर्विधातुश्च ^८मध्ये च ब्रह्मणे क्षिपेत् ।

गृहस्य पुरुषव्याघ्र दिग्देवानां च मे शृणु ॥

इन्द्राय धर्मराजाय वरुणाय तथेन्द्रवे ।

प्राच्यादिषु बुधो ^९दद्याद्भुतशेषात्मकं बलिम् ॥

१ स्मृत —ना

२ बलीना परिमाणमाह—‘न चे’ति । ‘अवराध्या’ अपकृष्टा अल्पपरिमाणा इति यावत् । ‘एकत्र चेद्’ इत्यादि । तत्र यथेकस्मिन् स्थाने बलयो दीयन्ते तदा वक्ष्यमाण विन्यासप्रकारेण परस्परमसंयुक्तबलयो देया इत्यर्थ —वी मि आ, ४१४

३ कृत्स्ना भवन्ति—ना

४ वी मि आ, ४०५-४०६

५ प्राग्दक्षिणे तत —ब, द, अपूर्वमग्निहोम च कुर्यात्प्राग्दक्षिणे त्वत् —वी मि आ

६ ततोऽनुक्रमेणैकक्रमात्—उ, ब, द

७ मस्तके—ज

८ मध्यमे—उ

९ दद्याद्भुतशेषात्मक—ब, द, दद्याद्भुतशेषात्मक—उ

प्रागुत्तरे च दिग्भागे धन्वन्तरिबलिं बुधः ।
 निर्वपेद्वैश्वदेवं च कर्म कुर्यादितः परम् ॥
 वायव्ये वायवे दिक्षु ^१समस्तासु ततो दिशाम् ।
 ब्रह्मणे चान्तरिक्षाय भानवे च क्षिपेद्वलिम् ॥
 विश्वेदेवान्विश्वभूतान् ततो विश्वपतीन्पितॄन् ।
^२यक्षमाणं च समुद्दिश्य बलिं दद्यान्नरेश्वर ॥

^३मार्कण्डेयपुराणे—[३४, ९४-१०१]

संपूजयेत्ततो वह्निं देवाश्चाहुतयः क्रमात् ।
 प्रथमां ब्रह्मणे ^४कुर्यात् प्रजानां पतये ततः ॥
 तृतीयां चैव गृह्याभ्यः काश्यपाय तथापराम् ।
 ततोऽनुमतये ^५दद्याद्दद्याद्बृहबलिं तथा ॥
 पूर्वाख्यातं मया यद्यन्नित्यकर्मक्रियाविधौ ।
 वैश्वदेवं ततः कुर्याद्वलयस्तत्र मे शृणु ॥
 यथास्थानविभागं तु देवानुद्दिश्य वै पृथक् ।
 पर्जन्याद्भूयो धरित्रीणां दद्यात्तु मणिके त्रयम् ॥
^६धात्रे विधात्रे च द्वाभ्यां दद्याच्च द्वारयोः क्रमात् ।
 वायवे प्रतिदिग्भ्यश्च दिग्भ्यः प्राच्यादितः क्रमात् ॥
^७ब्रह्मणे चान्तरिक्षाय सूर्याय च यथाक्रमम् ।
 विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो विश्वभूतेभ्य एव च ॥

१ समन्ताच्च—वी मि आ

२ यक्षाणा—उ

३ वी मि आ, ४०५

४ दद्यात्—ज, ना, द, व

५ दत्त्वा—ब, ज, ना, द, दद्याद्दद्याद्बृहबलिं तथा—उ

६ श्लोकार्धं नास्ति—वी मि आ

७ श्लोकार्धं नास्ति—वी मि आ,

उषसे भूतपतये दद्याच्चोत्तरतस्ततः ।
 स्वधा नम इत्युक्त्वापि पितृभ्यश्चापि दक्षिणे ॥
 कृत्वापसव्यं वायव्यां यक्ष्मैतत्तेऽवनेजनम् ।
 अन्नावशेषमिश्रं वै तोयं दद्याद्यथाविधि ॥

¹तथा—[२९, २१]

ततस्तोयमुपादाय तेषामाचमनाय वै ।
 स्थानेषु निक्षिपेत्प्राज्ञो नाम्ना तूद्दिश्य देवताः ॥

²विष्णुपुराणे—[३, ११, ५०-५७]

ततोऽन्यदन्नमादाय भूमिभागे शुचौ पुनः ।
 दद्यादशेषभूतेभ्यः स्वेच्छया तत्समाहितः ॥
 देवा मनुष्याः पशवो वयांसि
 सिद्धाः ³सयक्षोरगदैत्यसङ्घाः ।
 प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता
 ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥
 पिपीलिकाः कीटपतङ्गकाद्या
 बुभुक्षिताः कर्मनिबन्धबद्धाः ।
 प्रयान्तु ते तृप्तिमिदं मयान्नं
 तेभ्यो विसृष्टं सुखिनो भवन्तु ॥
 येषां न माता न पिता न बन्धु-
 नैवान्नसिद्धिर्न तथान्नमस्ति ।
 तत्तृप्तयेऽन्नं भुवि ⁴दत्तमेतत्
 ते यान्तु तृप्तिं मुदिता भवन्तु ॥

1 वी मि आ, ४०५

2 वी मि आ, ४०६-४०७

3 सयक्षोरगभूतसङ्घा —वी मि आ

4 दत्तमेतत्तेषां विसृष्ट—ब, ज, ना, द

भूतानि सर्वाणि तथान्नमेत-

दहं च विष्णुर्न यतोऽन्यदस्ति ।

तस्मादहं भूतनिकायभूत-

मन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ॥

चतुर्दशो भूतगणो य एष^१

तत्र स्थिता ^२येऽखिलभूतसङ्घाः ।

तृप्त्यर्थमन्नं हि मया विसृष्टं

तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ॥

इत्युच्चार्य नरो दद्यादन्नं श्रद्धासमन्वितम् ।

भुवि^३ भूतोपकाराय गृही सर्वाश्रयो यतः ॥

श्वचण्डालविहङ्गानां भुवि दद्यात्ततो नरः ।

आपस्तम्बः—[२, ४, १०-११]

अग्रं च देयम् । अतिथीनेवाग्रे भोजयेत् ॥

‘अग्रं’ ग्रासचतुष्टयं विष्णुपुराणोक्तम् ॥

बोधायनः—[२, ५, १५]

श्रोत्रियायाग्रं^४ दद्यात् ॥

मनुः—[३, ९४-९८]

कृत्यैतद्दलिकमैवमतिथिं पूर्वमाशयेत् ।

भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे ॥

१ एते—उ

२ ये खलु—ना

३ भूरि—ब, द

४ वाऽग्रम्—इति मुद्रितपाठ

५ बी, मि आ, ४३४

^१यत्पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद्दुरोः ।
^२तत्पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा तु भिक्षवे ॥
 भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।
 वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥
 नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविजानताम् ।
 भस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहादत्तानि दातृभिः ॥
 विद्यातपःसमृद्धेषु हुतं विप्रसुखाग्निषु ।
 निस्तारयति दुर्गाच्च महतश्चापि किल्बिषात् ॥

विष्णुः—[६७, २७-२८]

भिक्षां च दद्यात् । अतिथिपूजने च पर ^३यत्नमातिष्ठेत् ॥

यमः

सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षां यः प्रयच्छति मानवः ।
 गोप्रदानसमं पुण्यं तस्याह भगवान्यमः ॥

याज्ञवल्क्यः—[१, १०८]

सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा दातव्या सव्रताय च ।
 'सव्रतो' ब्रह्मचारी ॥

^४शातातपः

ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षा पुष्कलं तु चतुर्गुणम् ।
 पुष्कलानि च चत्वारि हन्तकारं विदुर्बुधाः ॥

१ इदमर्थं नास्ति—उ

२ यत्पुण्यफलमाप्नोति—उ

३ फलमधिदिष्टेत्—इति मुद्रितपाठ

४ वी मि आ, ४३५

^१आपस्तम्बः—[१, ३, २६]

स्त्रीणां च प्रत्याचक्षाणानां समाहितो ब्रह्मचारीष्टं दत्तं
हुतं प्रजां पशून् ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यं वृङ्क्ते । तस्मादु ह वै
ब्रह्मचारिसङ्घं चरन्त न प्रत्याचक्षीत । अपि हैप्स्वेवंविध
एवव्रतः स्यादिति हि ब्राह्मणम् ॥

‘प्रत्याचक्षाणानां’ भिक्षार्थमागतानां प्रत्याख्यानं
कुर्वन्तीनाम् । ‘एषु’ ब्रह्मचारिषु । ‘एवंव्रतः’ भिक्षा-
दानव्रतः ॥

यमः

हस्तदत्ता तु या भिक्षा सलिलं व्यञ्जनानि च ।
भुक्त्वा त्वशुचितां याति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति ॥

^२वसिष्ठः—[११, ५]

श्रोत्रियायाग्रं दत्त्वा ब्रह्मचारिणे चानन्तरं पितृभ्यो
दद्यात् ॥

‘श्राद्धम्’ इत्यनुवृत्तौ—

शातातपः

यथाशक्त्यभिरूपाणां ब्राह्मणानां च भोजनम् ।

अपवर्गे तु सर्वत्र नित्यमेव प्रकीर्तितम् ॥

‘अभिरूपाणां’ विदुषाम् । ‘अपवर्गः’ ^३पञ्चयज्ञ-
समाप्तिः ॥

१ वी मि आ, ४३५

२ वी मि आ, ४३०

३ पञ्चयज्ञसमाप्तिकाल —च, द

^१मनुशातातपौ शङ्खश्च प्रथमे

^२दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन च^३ ।

पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः ^४प्रीतिमाहरन् ॥

^५एकमप्याशयेद्विप्रं ^६पित्रर्थं पाञ्चयज्ञिके ।

न चैवान्नाशयेत्किञ्चिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम् ॥

^७योगियाज्ञवल्क्यः

कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

तृप्त्यर्थं वै पितॄणां तु^८ स्वात्मनः श्रेय इच्छता ॥

^९छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—[२, ३०-३२]

अप्येकमाशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये ।

अदैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा ॥

^{१०}अप्युद्धृत्य यथाशक्ति ^{११}किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजः ॥

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा ^{१२}स्वधाकारं च कारयेत् ।

‘अदैवम्’ विश्वेदेववर्जितम्^{१३} ॥

१ मनु, ३, ८२-८३, वी मि आ, ४३२

२ कुर्यादहरहः श्राद्ध—सु म स्मृ, वी मि आ

३ वा—ज, ना, सु म स्मृ

४ प्रीतिमावहन्—ब, द, सु म स्मृ, प्रीतिमाहरेत्—ज

५ मनु—वी मि आ, ४३२

६ पित्रर्थ—ब, ज, द

७ वी मि आ, ४३२

८ वा—ब, ज, ना, द

९ वी मि आ, ४३१

१० अभ्युद्धृत्य—ब, द, अप्युद्धृत्य यथाशक्त्या—उ

११ किञ्चिदन्य—उ

१२ स्वधाकारमुदीरयेत्—वी मि आ

१३ विहीनम्—ज, विवर्जितम्—ना

आपस्तम्बः—[२, १८, ६-१९]

नित्यश्राद्धम् । बहिर्ग्रामाच्छुचयः शुचौ देशे संस्कुर्वन्ति । तत्र नवानि द्रव्याणि । यैरन्नं संस्क्रियते तेषु च भुज्यते । तानि च भुक्तवद्भूयो दद्यात् । समुदेतांश्च भोजयेत् । न चातद्गुणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् । एवं संवत्सरम् । तेषामुत्तमं लोहेनाजेन कार्यम् । मानं च कारयेत् प्रतिच्छन्नम् । तस्योत्तरार्धे ब्राह्मणान्भोजयेत् । उभयान् पश्यति ब्राह्मणांश्च भुञ्जानानान्माने च पितृनित्युपदिशन्ति । कृताकृतमत ऊर्ध्वम् । श्राद्धेन तृप्तिं वेदयन्ते पितरः ॥

‘नित्यश्राद्धम्’ इति, नित्यमहरहः क्रियमाणम् । ‘शुचय’ इति पुनर्वचनमादरेण सर्वप्रकारेण शौचस्याङ्गत्वार्थम् । ‘समुदेताः’ समुद्धृताः, जातिविद्यादिभिरुत्कृष्टा इत्यर्थः । ‘न चातद्गुणाय’ इति, अतद्गुणाय अनन्तरोक्तसमुदेतत्वगुणशून्याय^१ । ‘उच्छिष्टं’ चात्र श्राद्धपाकशेषः । ‘तेषाम्’ इत्यादि, तेषामहरहः क्रियमाणानां श्राद्धानां यद् ‘उत्तमं’ श्राद्धं संवत्सरस्यान्ते, तल्लोहितच्छागमांसमिश्रेणान्नेन कर्तव्यम् । ‘मानं चे’ति, मीयन्ते प्रक्षिप्यन्ते शयनासनादिसाधनानि द्रव्याणि यत्र तन्मानं गृहम् । ‘प्रतिच्छन्नं’ सर्वतो वेष्टितम् । ‘तस्य’ च गृहस्य ‘उत्तरार्धे’ उत्तरभागे ‘ब्राह्मणान्भोजयेत्’ । तस्मिंश्च माने ‘ब्राह्मणान् भुञ्जानान्’ ‘पितृन्’ पितृरूपेण ‘पश्यति’ पश्येदित्यर्थः । ‘कृताकृतम्’ इति, एवं संवत्सरे कृते अत ऊर्ध्वं नित्यश्राद्धं कृतं भवत्यकृतं भवतीत्यर्थः ।^२ अकरणे दोषो नास्ति करणे च

१ इत परे A S B, कोशे कानिचन पत्राणि नष्टानि

२ अकरणे दोषो नास्तीत्युक्तं भवति । श्राद्धेन—उ, अकरणे दोषो नास्तीत्युक्तं भवति । करणे च फल भवतीत्यर्थः । श्राद्धेन—ज, द

फलमस्तीत्युक्तं भवति । 'आद्धेने'ति, अनेनैवं संवत्सर-
आद्धेन स्वकीयां यावज्जीवतृप्तिं 'वेदयन्ते' कथयन्ति ॥

मत्स्यपुराणे—[१६, ५-६]

नित्यं तावत्प्रवक्ष्यामि चाध्यावाहनवर्जितम् ।

अदैवं तद्विजानीयात् पार्वणं पर्वसु स्मृतम् ॥

^१विष्णुपुराणे—[३, ११, ६४]

पित्रर्थं चापरं ^२विप्रमेकमप्याशयेन्नृप ।

^३तद्देश्यं विदिताचारसंभूतिं पाञ्चयज्ञिकम् ॥

पद्मपुराणे—[सृष्टिखण्डम्, १५, १३९-१४०]

एकं वेदान्तगं विप्रं भोजयेच्छ्रद्धयान्वितः ।

तस्य भुक्ता भवेत्कोटिर्विप्राणां नात्र संशयः ॥

विष्णुपुराणे—[३, ११, ६६]

दद्याच्च भिक्षात्रितयं परिव्राड्ब्रह्मचारिणाम् ।

स्वेच्छया च बुधो दद्याद्विभवे सत्यवारितम् ॥

^४नरसिंहपुराणे—[५८, ९८-१०१]

भिक्षां च भिक्षवे दद्यात्परिव्राड्ब्रह्मचारिणे ।

कल्पितान्नात्समुद्धृत्य सर्वव्यञ्जनसंयुताम् ॥

अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षार्थं गृहमागते ।

उद्धृत्य ^५वैश्वदेवान्न भिक्षां दत्वा विसर्जयेत् ॥

१ वी मि आ, ४२९

२ विप्रमेकमेवाशयेन्नृप—ब, द

३ उद्देश्यं विदिताचार संभूतिं पाञ्चयज्ञिकम्—ब, द, ज, तद्देश्यं विदिताचारसंभूति
पाञ्चयज्ञिकम्—ना

४ वी मि आ, ४३६

५ वैश्वदेवार्थ—ब, ना, द

वैश्वदेवकृतं दोषं ^१सद्यो भिक्षुर्व्यपोहिति ।

^२न तु भिक्षुकृतं दोषं वैश्वदेवो व्यपोहति^३ ॥

^४पद्मपुराणे—[सृष्टिखण्डम्, १५, १४०-१४१]

यः पात्रपूरणीं भिक्षां यतिभ्यः संप्रयच्छति ।

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात् ॥

^५ब्रह्मपुराणे

पूर्वं देवैर्जिता दैत्याः संग्रामाच्च पराङ्मुखाः ।

कपालपाणयो जग्मुः केचिन्नग्नव्रतास्तथा ॥

केचिन्मुण्डा लोहिताक्षाः काषायवसनास्तथा ।

सात्वताश्च दुराचाराः शौचाचारविवर्जिताः ॥

नरास्थिकेशसंछिन्नाः केचिद्व्याजेन दानवाः ।

यज्ञेषु रक्षसां भागो देय इत्येव संस्मरन् ॥

विप्रेभ्यो मूर्तिमद्भक्ष्यं ^६देवेभ्यश्च गृहाद्बहिः^७ ।

नित्यं सत्पुरुषः ^८कुर्यादितेष्वप्यधिकां दयाम् ॥

तथा

पाखण्डिनां चापि न यत्र भिक्षां

कुर्वन्ति निन्दां च बहिर्गतानाम् ।

^९क्षमावतां सस्थितानां स्वशास्त्रे

शून्यादव्यां भिक्षया वर्ततां च ॥

१ शक्तो भिक्षुर्व्यपोहितुम्—ना, वी मि आ

२ श्लोकार्धं मुद्रितनरसिंहपुराणे नास्ति

३ अनेन च वैश्वदेवात्पूर्वमागतस्यैकग्रामवासिनो यतेर्ब्रह्मवारिणो वातिथित्वाभावेऽपि वैश्वदेवार्थमुद्धृत्यावश्यं भिक्षा दातव्येत्युक्तं भवति—वी मि आ, ४३६

४ वी मि आ, ४३६

५ वी मि आ, ४३७

६ तेभ्यो देहि गृहाद्बहिः—उ, तेभ्यो देय गृहाद्बहिः—ना

७ इत आरभ्य उपलभ्यते—A S B

८ कुर्यादितेष्वप्यधिकक्रियाम्—अ, द

९ वेदे सम्यक् सस्थितानां स्वशास्त्रे—वी मि आ

वेदान् पठन्त्वग्निहोत्राणि सम्य-
 ग्व्रतोपवासांश्च चरन्तु किं तत् ।
 स्पर्धां कृत्वा साधुजनेषु नित्यं
 घोराणि पापानि समाचरन्ति ॥
 आस्तां किमेमिर्बहुभिः प्रलापैः
 पाखण्डिनां रोगिणां चाथ मध्ये ।
 विकर्मिणो दुष्टतरा भवन्ति
 दुष्टासु नारीषु यथा पतिव्री ॥
 दुःखाकुलं जगदेतद्विचार्य
 नमोऽस्तु धर्माय इति ब्रुवंश्च ।
 दद्यादन्नं सर्वगतं च विष्णुं
 प्रणम्य वै द्वादशपर्वमात्रम् ॥

¹मार्कण्डेयपुराणे—[२९, ३५-३७]

ग्रासप्रमाणा भिक्षा स्यादग्रं ग्रासचतुष्टयम् ।
 अग्रं चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमाः ॥
 भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा ।
²अदत्त्वा न च भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः ॥

³महाभारते

घासमुष्टिं परगवे सान्नं दद्यात्तु यः सदा ॥
 अकृत्वा खयमाहारं स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

⁴ब्रह्मपुराणे

सौरभेय्यः सर्वहिताः पवित्राः पुण्यराशयः ।

1 वी मि आ, ४३५

2 अदत्त्वा च न—ज, ना, वी मि आ

3 गृ र, २८९, वी मि आ, ४५८

4 वी मि आ, ४५९

प्रतिगृह्णन्तु मे ग्रासं गावस्त्रैलोक्यमातरः ॥
 दद्यादनेन मन्त्रेण गवां ग्रासं सदैव हि ।
 गवां कण्डूयनं घासं ग्रासमाहिकमेव वा ।
 दत्त्वा भवेन्महापुण्यं गोप्रदानसमं नृणाम् ॥

^१भविष्यपुराणे

तृणोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्गवाहिकम् ।
 कपिलाशतदानस्य फलं विद्यान्न संशयः ॥
 पञ्चभूते शिवे पुण्ये पवित्रे सूर्यसंभवे ।
 प्रतीच्छेमं मया दत्त सौरभेयि नमोऽस्तु ते ॥
 बलिदानानन्तर—

^२विष्णुपुराणे—[३, ११, ५८, ५९, ६३]

ततो गोदोहमात्रं वै ^३कालं तिष्ठेद्गृहाङ्गणे ।
 अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्ध्वं वा ^४यथेच्छया ॥
 अतिथिं तत्र संप्राप्तं पूजयेत्स्वागतादिना ।
^५हिरण्यगर्भबुध्या तं मन्येताभ्यागतं गृही ॥

^६इति भट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकभट्टश्रीमल्लमीधरेण विरचिते कृत्य-
 कल्पतरौ नियतकालकाण्डे वैश्वदेवादिपर्व ॥

१ गृ २, २८९, बी मि आ ४५९

२ बी मि आ, ४२९, ब्रह्मपुराणे इति गृ २, २९०

३ तिष्ठन् कालं गृहाङ्गणे—ब, द

४ यथेच्छया—ब, द

५ हिरण्यगर्भं बुध्या त—ब, द

६ इति कृत्यकल्पतरौ नियतकालकाण्डे वैश्वदेवादिपर्व—द

॥ ६ ॥

अथातिथिपूजा

तत्र पितृदानानन्तरं वसिष्ठः—[११, ६]

ततोऽतिथीन्भोजयेच्छ्रेयांसमानुपूर्व्येण ॥

‘श्रेयांसं’ जात्यादिभिरुत्कृष्टम् । ‘आनुपूर्व्येण’ क्रमेण ।

यो यो जात्यादिभिरुत्कृष्टस्तं तं प्रथमं क्रमेण भोजयेदित्यर्थः ।

मनुर्विष्णुश्च प्रथमे^१

^२संप्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके ।

अन्नं चैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥

^३अग्नीन् हुत्वा विधानेन यत्पुण्यफलमाप्न्यते^४ ।

तेन तुल्यं विशिष्टं वा ब्राह्मणे तर्पिते फलम् ॥

मन्त्रकर्मविपर्यासादुरितादुर्गतादपि^५ ।

तत्फलं नश्यते कर्तुरिदमश्रद्धया कृतम् ॥

^६शिलानप्युञ्छतो^७ नित्यं पञ्चाग्नीनपि जुह्वतः ।

१ मनुस्मृति गृ २, २९०, ‘मनुर्विष्णुश्च प्रथमे’ इति वी सि आ, ४४०-४४१

२ मनु, ३, ९९, विष्णु, ६७, ४५, ‘साय प्रातस्त्वतिथये’ ‘यथाशक्त्या’
इति सुव्रितविष्णुस्मृतिपाठौ ।

३ Not traced in *Manu* or *Visnu*

४ फलमाप्न्यते—ब, द

५ दुरिष्टादुर्गतादपि—उ, गृ २, २९१, दुरितात् दुर्गतादपि—वी सि आ, ज

६ मनु, ३, १००-१०१

७ ‘शिलानप्युञ्छतो’—वी सि आ, ब, ज, द

सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चितो वसन् ॥
 तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता ।
 एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कथंचन^१ ॥

‘^२संप्राप्ताय’ निमन्त्रणं विना स्वयमागताय । ‘उदकं’
 पादधावनाद्युपयोगि । ‘विधिपूर्वकम्’^३ अतिथिपूजोक्तप्रका-
 रेण । ‘तत्फलम्’ अग्निहोत्रफलम् । ‘इदम्’ आसनादि-
 दानम् । ‘शिलान्’ लूनसस्यशेषान् । ‘उञ्छतः’ उच्चि-
 न्वतः । अनेन च दरिद्रेणाप्यतिथिपूजनं कर्तव्यमित्युक्तम् ।
 ‘सूनृता’ प्रिया सत्या ॥

४शङ्खलिखितौ

^५गोदोहनमात्रं कालमन्वाकाङ्क्षेत् । अतिथिः श्रोत्रियो
 वेदव्रती यतिधर्मा नैष्ठिकः समानवृत्तिर्योऽन्यो वाऽभ्या-
 गच्छेत्तस्मिन् काले तमर्चयित्वाऽश्रीयत् । कृशवृत्तेरपि
 ब्राह्मणो ह्यनश्नन् सुकृतमादत्ते । ^६पर्यश्नतः प्रजाः कृन्तति ॥

‘श्रोत्रियः’ एकशाखाया अप्यध्येता^७ । ‘वेदव्रती’
 उपकुर्वाणकः । ‘यतिधर्मा’ यतिः । ‘नैष्ठिको’ ब्रह्मचारी ।

१ कदाचन—ब, ज, ना, द, A S B, कुल्लूक

२ Reproduced by गृ २, २९१ and बी मि आ, ४४१

३ “असनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनाम्” (मनु, ३, १०७) इत्यादिवक्ष्यमाण
 विधिपूर्वकम्—कुल्लूक

४ बी मि आ, ४४२

५ ‘गोदोहनकालं च मुहूर्ताष्टमभागं’ आह्निकतत्त्वम्, ४२५, गोदोहमात्रकालो
 मुहूर्तस्याष्टमो भाग—बी मि आ, ४३०

६ पर्यश्नत पूजा कुर्वन्ति—इति बी मि आ, पाठ, ‘पर्यश्नत अतिथिं परित्य-
 ज्याश्नत कृशवृत्तेरपि । तस्मादतिथे पूजा कुर्वन्ति’ इति च व्याख्यातम्

७ एकशाखायामध्येता—ज, एकशाखाध्येता—ब, द

‘समानवृत्तिः’ तुल्यजीवनोपायः, यथा गृहस्थस्य गृहस्थः ।
 ‘पर्यश्रतः’ अतिथिं परित्यज्याश्रतः ॥

¹तथा

प्रार्थयन्ते यथा सर्वे निपानं मृगपक्षिणः ।

एवं गृहस्थं संपन्नं प्रार्थयन्तीह साधवः ॥

नावमन्येत विद्वांसं ब्राह्मणम् । ब्राह्मणो ह्यग्निरिवा-
 प्रमेयः सर्व एव । यथा प्रणीतश्चाप्रणीतश्चाग्निर्हि दैवतमेवं
 विद्वांश्चाविद्वांश्च ब्राह्मणः पूज्य एव सर्वेषाम् । यत्र हि
 ब्राह्मणो न मुङ्क्ते तद्भुतमप्यग्रावद्भुतमेवास्य तद्विः । तत्र
 देवा अपि न गृह्णन्ति स्वं भागम् । अतिदेवा हि ब्राह्मणाः ।
 ब्राह्मणानां प्रसादादेवा अपि स्वर्गमजयन् ॥

‘प्रणीतः’ वैदिकसंस्कारसंस्कृताग्निः । ‘अतिदेवाः’
 देवेभ्योऽतिशयिताः ॥

²पुनः शङ्खलिखितौ

वयोवर्णविद्यातपःसंपन्नाय पाद्यमर्घ्यमाचमनीयमन्न-
 विशेषान् तस्मै शक्तितो दद्यात् । ³[प्रियप्रश्नोत्तरेण] सहा-
 सीत । ³[यानवन्तमायानारोहणादयानवन्तमनुज्ञाप्यन्तम-
 ननुज्ञान आसीमान्तमनुव्रज्य विसर्जयेत् । यदि तत्रैव वस्तु-
 मिच्छेत् तदा शय्यादिना शयनोपकरणेन पूजयेत् ।] प्रदोषे-
 ऽनुज्ञाप्य शयीत । पूर्वं प्रतिबुध्येत । प्रस्थितमनुव्रजेत् ।

1 बी मि आ , ४४२

2 बी मि आ , ४४२-४४३

3 Sentences within rectangular brackets are found *only* in the Nagpur manuscript, and they are missing in the citation in *Grhastha ratnākara* (p 292) and बी मि आ , ४४३

समेत्य न्यायतो^१ निवर्तेत । वेद्युद्यानारामसभाप्रपातडाग-
देवगृह^२महाद्रुमस्थाननदीनामन्यतरस्मिस्तं प्रदक्षिणं कुर्या-
द्वाचमुत्सृज्य पुनर्दर्शनायेति ॥

वेद्यादीनामन्यतरस्मिन् स्थाने 'पुनर्दर्शनाय' इत्युक्त्वा
तं प्रदक्षिणं कुर्यात् ॥

^३हारीतः

अतिथिश्च यदागच्छेद्यतिवैखानसः समानवृत्तिः स्ना-
तको वा तस्य स्वागतमर्घ्यपाद्याचमनीयमासनं च प्रदाय
याश्चौषधयः सन्निहितास्ताश्चोपहरेत् । त प्रयान्तमनुव्रजन्
विष्णुक्रमाननुक्रमति । मोदन्तेऽस्य पितरः पितामहाः प्रपि-
तामहाः । तेनानुज्ञातो निवर्तेत । वसेच्चेद्विधिवत्परिचरणम् ॥

'स्नातको'ऽन्नार्थादकृतविवाहः, 'समानवृत्ति'पदेन
गृहस्थस्योपात्तत्वात् । 'ओषधयो' व्रीह्यादयः । 'विष्णु-
क्रमाः' इष्ट्यङ्गभूतानि मन्त्रवन्निगमानि ॥

^४पुनर्हारीतः

विश्वरूपं ब्रह्म द्विविधमाहुः । परं शब्दब्रह्म च^५ ।
ब्रह्म सर्वा देवताः । ब्रह्ममयत्वाद्ब्रह्मसभवाद्ब्रह्मण्यधिकाराच्च
ब्राह्मणाः सर्वदेवत्या^६ भवन्ति । यस्यै यस्यै देवतायै ब्राह्मण-

१ 'न्यायत समेत्य' ज्येष्ठ पादसङ्ग्रहणादिना सम कनिष्ठ वा आलिङ्गनादिना
मिलित्वा—वी मि आ, ४४३

२ 'महागमस्थान' इति वी मि आ, पाठ, महाद्रुमस्थानमिति व्याख्यात च

३ वी मि आ, ४४९

४ वी मि आ, ४४९-४५०

५ वा—उ

६ देवता—ज

स्तर्पयति^१ तां तां प्रीणाति^२ । ब्राह्मणस्य वै तृप्तिं^३ देवपितरो
 अनुतृप्यन्ते । न हि तत्स्कन्दते^४ न च्यवते, न यातयामि
 भवति । ब्राह्मणाः कारणम् । न हि ब्राह्मणाभिभाविनाम-
 ग्निर्हव्यं वहति । न चास्य देवाः पितरः प्रतिगृह्णन्ति ।
 ब्राह्मणकारणाभिभाविनां^५ नाय लोको न पर इत्याचार्याः ।
 यज्ञोपवीतिनो देवाः । प्राचीनावीतिनः पितरः । विद्या-
 स्नाता आग्नेयाः । व्रतस्नाता ऐन्द्राः । उभयस्नाता वैश्वानराः ।
 सर्वा अस्य देवता गृहमागच्छन्ति । यस्यैव विद्वान् ब्राह्मणो
 गृहमभ्येति तमनभ्युत्तिष्ठतः प्राणदेवता अपक्रामन्ति । ततः
 प्राणैः पापीयान् यातयामत्वमुपैति ।^६ यदैनमभ्युत्तिष्ठति
 नास्य ब्राह्मणदेवता अपक्रामति । अतो न प्राणैः पापीयान्
 यातयामत्वमुपैति । तस्यैष^७ यदाह स्वागतमिति गृहदेवता-
 स्तेन प्रीणाति । यदासनादिभिरर्चयत्यग्निं यज्ञं च तेन
 प्रीणाति । यत्पादाभिषेचनं कुरुते पितृस्तेन प्रीणाति । यदग्ने-
 नाभिपूजयति प्रजापतिं तेन प्रीणाति । यदेनं यान्तमनुयाति
 श्रेयस्यो ब्रह्मवर्चस्यस्तेन सर्वान्^८ कामानवाप्नोति ॥

‘विश्वरूपं’ जगत्प्रवृत्तित्वात् । ‘ब्रह्ममयत्वाद्’ वेद-
 मयत्वात् । ‘ब्रह्मसंभवाद्’ उपनयने ब्रह्मरूपाया गायत्र्या

१ तर्पयन्ते—ज, ब्राह्मणास्तर्पयन्ति—ब, द

२ प्रीणयन्ति—उ, ब, द

३ देवा पितरो—वी मि आ

४ स च स्कन्धतो न व्यथते न यातयामी—वी मि आ

५ ‘अय लोको न पर’—इति मातृकाद्वत्पाठ, अत्र वी मि आ, पाठ स्वीकृत

६ इत परं सूत्रद्वय नास्ति—वी मि आ

७ यस्यैव यदाह—ब, द, नास्यैष यदाह—ज, तस्यै यदाह—वी मि आ

८ सर्वकामान्—उ, ज, ब

९ Manuscripts corrupt reconstructed

मातुः संभवत्वात् । 'ब्रह्मणि' वेदे सति सर्वदेवतातृप्तिः परामृश्यते । 'ब्राह्मणकारणाभिभाविनां' ब्राह्मण जगत्कारणं येऽभिभवन्ति तेषां तथा^१ ॥

पुनर्हारीतः^२

सर्वात्मना तु देवा वै ब्राह्मणेषु व्यवस्थिताः ।

^३अग्निरिव द्विजं प्राहुस्तस्माद्विप्रोऽधिदैवतम् ॥

यथाग्नौ संस्थिता देवास्तद्विप्रेषु संस्थिताः ।

^४आपस्तम्बः—[२, ६, ३-२, ८, ४]

अग्निरिव ज्वलन्नतिथिरभ्यागच्छति^५ । धर्मेण वेदानामेकैकां शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवति^६ । स्वधर्मयुक्तं कुटुम्बिनमभ्यागच्छति धर्मपुरस्कारो नान्यप्रयोजनः सोऽतिथिर्भवति । तस्य पूजायां शान्तिः स्वर्गः पुष्टिश्च^७ । तमभिमुखोऽभ्यागम्य यथावयः समेत्य तस्यासनमाहारयेत्^८ । शक्तिविषये नाबहुपादमासनं भवतीत्येके^९ । तस्य पादौ^{१०} प्रक्षालयेच्छूद्रमिथुनावित्येके । अन्यतरोऽभिषेचने स्यात् ।

१ 'अनभ्युत्तिष्ठत' अभ्युत्थानमकुर्वत । 'प्राणै' प्राणदेवताभि अपक्रान्ताभि हेतुभूताभि पापीयान् । 'यातयामत्व' जीर्णत्वम्—वी मि आ, ४५०

२ 'पुनर्हारीत' इति नास्ति—ब, ज, ना, द

३ श्लोकोऽयमधिक—ब, ज, ना, द

४ वी मि आ, ४४३-४४६

५ अतिथिः अग्निरिव ज्वलन्नभ्यागच्छति । तस्मादसौ भोजनादिभिरवश्यं तर्पयितव्यः । निराश्वस्तु गतो गृहान् दहेदिति—हरदत्त

६ स्वशाखामधीत्य 'श्रोत्रियो' भवति, न तु प्रतिवेदमेकैकामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति । लोकविरोधात्—हरदत्त

७ 'शान्तिः स्वर्गश्च'—मु आप

८ 'यथावयः' वयसोऽनुरूपं प्रत्युत्थानाभिवादनादिना समेयात् सङ्गच्छेत—हरदत्त

९ आपस्तम्बमतं तु बहुपादमासनं देयमिति—हरदत्त,

१० प्रक्षालयेच्छूद्रमिथुनमित्येके—ना,

तस्योदकमाहारयेन्मृन्मयेनेत्येके^१ । नोदकमाहारयेदसमा-
वृत्तः^२ । ^३अध्ययनसांवृत्तिश्चात्राधिका । सान्त्वयित्वा
तर्पयेद्रसैर्भक्ष्यैरद्भिरवराध्यैनेत्येव^४ । आवसथं दद्यादुपरि-
शय्यामुपस्तरणमुपधानं सावस्तरणमभ्यञ्जनं चेति^५ । ^६अन्न-
संस्कर्तारमाह्वय व्रीहीन् यवान् वा तदर्थान्निर्वपेत् । ^७उद्धृता-
न्यन्नान्यवेक्षेतेदं ^८भूयो नेदमिति । भूय उद्धरेत्येव ब्रूयात् ।
^९द्विषन्द्द्विषतो वा नान्नमश्नीयाद्दोषेण वा मीमांसमानस्य
मीमांसितस्य वा । पाप्मानं हि स तस्य भक्षयतीति
विज्ञायते ॥ स एष प्राजापत्यः कुटुम्बिनो यज्ञो ^{१०}नित्यप्रततः ।
योऽतिथीनामग्निः^{११} स आहवनीयो यः कुटुम्बे^{१२} स गार्ह-
पत्यो यस्मिन् पच्यते सोऽन्वाहार्यपचनः । ऊर्जं पुष्टिं
प्रजां पशूनिष्टापूर्तमिति^{१३} गृहाणामश्नाति यः पूर्वोऽतिथे-
रश्नाति । पय ^{१४}उपसेचनमन्नमग्निष्टोमसमितं ^{१५}सर्पिषोक्थ्य-

१ आपस्तम्बमत तु तैजसेन पात्रेण—हरदत्त

२ 'असमावृत्त' ब्रह्मचारी—हरदत्त

३ अध्ययनस्य सहनिष्पादनम् 'अध्ययनसंवृत्ति'—हरदत्त

४ इति—सु आप, इत्येव—वी मि आ, इतिशब्दादेवमादिभिरन्यैरपि—हरदत्त

५ 'इति' शब्दादन्यदप्यपेक्षितम्—हरदत्त

६ अत्र संस्कर्तारं—ब, द

७ उद्धृतान्यवेक्षेतेदं—वी मि आ

८ भूयाः इदाः मिति—सु आप

९ द्विषतो for द्विषन् द्विषतो—वी मि आ

१० नित्यप्रतत —ब, द, नित्य —ना, यज्ञप्रतत —वी मि आ

११ 'अतिथीनामग्नि' जाठरोऽग्नि स आहवनीय, तत्र हि ह्वयते—हरदत्त

१२ कुटुम्बार्थे—ब, द

१३ अग्निहोत्र तप सत्य वेदानां चानुपालनम् ।

आतिथ्य वैश्वदेव च इष्टमिष्टमिधीयते ॥

वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानमाराम पूर्वमित्यभिधीयते ॥

१४ उपसेचनमग्निष्टोमसम्मित—ज

१५ सर्पिषा षोडशयुक्थ्यसमित—वी मि आ, अग्निष्टोमोक्थ्यातिरात्रा ज्योतिष्टो

मस्य सस्थाविशेषा —हरदत्त

संमितं ¹मधुनातिरात्रसमितं, मांसेन द्वादशाहसंमित-
मुदकेन प्रजावृद्धिरायुषश्च² । ³प्रिया अप्रियाश्चातिथयः
स्वर्गं लोकं गमयन्तीति विज्ञायते । स यत्प्रातर्मध्यंदिने
सायमिति ददाति सबनान्येव तानि भवन्ति । ⁴यदनुतिष्ठ-
त्युदवस्यत्येव तत्⁵ । यत्सान्त्वयति⁶ सा दक्षिणा प्रशंसा ।
यत्संसाधयति ते विष्णुक्रमाः⁷ । यदुपावर्तते सोऽवभृथः⁸ ।
⁹इति ब्राह्मणम् । ¹⁰राजानं चेदतिथिरभ्यागच्छेच्छ्रेयसीमस्मै
पूजामात्मनः कारयेत् । ¹¹आहिताग्निं चेदतिथिरभ्यागच्छे-
त्स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयात्¹² । ब्रात्य¹³ काऽवात्सीरिति । ब्रात्यो-

1 मधुनातिरात्रसमित—omitted by वी मि आ

2 आप्रजावृद्धिरायुषश्च—वी मि आ

3 प्रियाश्चातिथयः स्वर्गलोक—ब, ना, द, 'प्रिया' प्रसिद्धा, 'अप्रिया' उदा-
सीना, द्विषतो निषिद्धत्वात्—हरदत्त

4 यदनुतिष्ठति—वी मि आ

5 उदवसानीया नाम यज्ञसमाप्तौ क्रियमाणेष्टि । उदवसाय क्रियते इति उदवसानीया—
हरदत्त

6 'सान्त्वयति' प्रशंसति, सा प्रशंसा दक्षिणा—हरदत्त, 'प्रशस्ता' इति—ब,
वी मि आ

7 'ससाधन' अनुव्रजनम्—हरदत्त, 'विष्णुक्रमा' दर्शपूर्णमासयो यजमानकर्तव्य-
तया विहिता—आप श्रौ सू, ४, १४, ६, पदप्रक्षेप—चिन्नस्वामी

8 "वारुणेनैककपालेनावभृथमवयति" इति विहितसोमयागस्यान्ते क्रियमाणस्तद्व-
भूत इष्टिविशेषोऽवभृथ—चिन्नस्वामी

9 इति हि ब्राह्मणम्—मु आप

10 राजा अभिषिक्त क्षत्रिय—हरदत्त, 'राजा इत्येतानभिषिक्तानावक्षते'—ऐ ब्रा,
८, १४, ६

11 आहिताग्निश्चेत्—उ, वी मि आ, यथाहिताग्निमुद्दिश्यातिथिरभ्यागच्छेत्त एन-
मतिथि स्वयमेवाभिमुख उपसर्पेत् । अत्र स्वयमिति वचनादनाहिताग्निरभ्येन शिष्यादिना
कारयन्नपि न दुष्यति—हरदत्त

12 स्वयमेव ब्रूयात्—वी मि आ

13 व्रते साधुर्व्रत्य स एव ब्रात्य इति पूजनाभिधानम्—हरदत्त, 'ब्रात्य' इत्येतदारभ्य
'स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयात्' इत्यन्तो भाग नास्ति—ब,

दकमिति । ^१ब्रात्य तर्पयंस्त्विति । पुराऽग्निहोत्रस्य होमा-
 दुपांशु जपेत् । ब्रात्य यथा ते मनस्तथास्त्विति । ब्रात्य यथा
 ते ^२वशस्तथास्त्विति । ब्रात्य यथा ते प्रिय तथास्त्विति ।
 ब्रात्य यथा ^३ते निकामस्तथास्त्विति । ^४यस्योद्धृतेष्व-
 हुतेष्वग्निष्वतिथिरभ्यागच्छेत् स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयात् ।
 ब्रात्यातिसृज होष्यामीत्यतिसृष्टेन होतव्यमनतिसृष्टश्चे-
 ज्जुहुयाद्दोष ब्राह्मणमाह । एकरात्र ^५चेदतिथीन् वास-
 येत् पार्थिवल्लोकानभिजयति द्वितीययाऽऽन्तरिक्षास्तृती-
 यया दिव्यांश्चतुर्थ्या परावतो लोकानपरिमिताभिरपरि-
 मितल्लोकानभिजयतीति विज्ञायते । ^६असमुदेतश्चेदति-
 थिर्बुवाण आगच्छेदासनमुदकमन्नं श्रोत्रियाय ददामीत्येव
^७दद्यादेवमस्य समृद्धं भवति ॥ येन कृतावसथः स्यादति-
 थिर्न^८ तं प्रत्युत्तिष्ठेत्प्रत्यवरोहेद्वा पुरस्ताच्चेदभिवादितः ।
 शेषभोज्यतिथीनां स्यात् । न रसान् गृहे भुञ्जीतानवशेष-
 मतिथिभ्यः । नाऽऽत्मार्थमभिरूपमन्न^९ पाचयेत् ॥

‘स्वधर्मयुक्तः’ स्ववर्णाश्रमाचारवान् । ‘धर्मपुरस्कारः’
 तीर्थयात्रादिधर्मकृत्यपरः, प्रकारान्तरेण प्राणधारणसमर्थो
 वा, न पुनरन्नलोलुपः । ‘यथावयः समेत्य’ अन्यूनसमाधि-

१ ब्रात्य—वी मि आ

२ यशस्तथास्त्विति—वी मि आ

३ तेऽतिकाय—वी मि आ

४ यस्योद्धृतेष्वग्निषु—वी मि आ

५ चेदतिथि—वी मि आ

६ विद्यादिमी रहित ‘असमुदेत’—हरदत्त

७ ब्रूयात्—ना, ददामीत्येव दद्यात्—वी मि आ

८ अतिथि न प्रत्युत्तिष्ठेत्—ना

९ ‘अभिरूपमन्न’ स्वाद्वृत्तादि—हरदत्त

कवयोऽनुसारेणातिथिं यथायोग्यमुपसंग्रहणादिना मिलित्वा । ‘अबहुपादं’ द्विपादपीठादिः । ‘शूद्रमिथुनौ’ शूद्र-द्वयं, तयोर्मध्ये^१ । एको ‘अभिषेचने’ पादप्रक्षालनार्थमुदकदाने व्याप्रियेत । ‘तस्य’ अतिथेः ‘उदकम्’ अर्घ्यार्थमाहरेत् । ‘मृन्मयेन’ पात्रेण । ‘नोदकमाहारयेत्’ मृन्मयेनेत्यनुषङ्गः^२ । ‘असमावृत्तो’ ब्रह्मचारी चेदतिथिरभ्यागच्छति तदा तस्या-र्घ्यादिदानानन्तरम् ‘अध्ययनसंवृत्तिः’ कर्तव्या, मिलित्वा तेन सह पठनीयं किञ्चित्^३ । ‘सान्त्वयित्वा’ पाठादनन्तरमभिजनादिभिः स्तुतिं कृत्वा^४ । ‘रसैर्भक्ष्यैरद्भिरवराध्यैनेत्येव^५’, ‘अवराध्यैः’ जघन्यकल्पेन । रसाद्यसंभवेऽद्भिरपि तर्पयेदित्यनुषङ्गः । ‘उपरिशय्या’ खट्वादिका । ‘उपस्तरणं’ तूलिकादि । ‘उपधानं’ गेन्दुकादि । ‘अवस्तरणं’ तूलिकोपरिपटः । ‘अभ्यञ्जनं’ तैलादि । ‘ब्रीहीन्यवान् वे’ति तृप्ति-साधनार्थोपलक्षणमिदम् । ‘उद्धृतानि’ भोजनपात्रे कृतानि । ‘ब्रूयात्’ पत्नीमिति शेषः । ^६‘दोषेण मीमांसमानस्य’ दोषत्वेन विचार्यमाणस्य । ‘मीमांसितस्य’ दोषत्वेनैव । ‘आत्मनः श्रेयसीम्’ आत्मनः उत्कृष्टाम् ‘पूजाम्’ । ‘ब्रात्य

१ शूद्रद्वयोर्मध्ये—ना

२ अपि तु तैजसेनेति स्वय मन्यते—वी मि आ

३ केचित्—ना, ज, द, उ

४ वी मि आ, adds—त तर्पयेत्

५ अशक्तावद्भिरवराध्यैनेत्येव जघन्यकल्पेन—वी मि आ

६ वी मि आ, adds here—‘अवेक्षेतेद भूयो नेदमिति’ अस्मै भोक्त्रे इद

पर्याप्त नेद भूय इत्यनुषङ्गः । ‘भूय उद्धरेत्येव ब्रूयात्’, पुन परिवेषयेत्येव ब्रूयात् । अत्र सस्कर्तारमित्यनुषङ्गः । ‘द्विषतो वा नाज्ञमश्रीयात्’ स्वय द्वेषकर्ता सन् द्वेषकर्मीभूतस्य द्वेषकर्तुर्वा स्वय द्वेषकर्मीभूत सन्नज्ञ नाऽश्रीयात् । एवमेव दोष स्तेयादि स्वस्मिन् मीमांसमानस्य etc

क्वावात्सी'रिति प्रश्नमन्त्रः^१ । 'व्रात्योदकम्' इत्युदकदान-
मन्त्रः । अग्निहोत्रहोमात् प्रागागतेऽतिथावेते 'व्रात्य' इत्या-
दिमन्त्राः 'उपांशु' उच्चारणीयाः । 'उद्धृतेषु' कृतविहा-
रेषु^२ । 'अतिसृष्टः' आदिष्टः । 'ब्राह्मणं' विधायको वेद-
भागः । 'असमुदेतः' अपकृष्टः । 'ब्रुवाणः' अतिथिरस्मीति
वदन् । 'श्रोत्रियाय ददामीति' बुद्धिं कृत्वेति शेषः । 'येन'
गृहेण । 'कृतावसथः' दत्तवासः । 'त' गृहिणं हृद्वासौ
नाऽऽसनात् 'प्रत्युत्तिष्ठेत्', खट्वादिभ्यश्च 'न प्रत्यवरोहेत्' ।
'अतिथिभ्य' आगतेभ्यः लवणक्षीरादीन् रसाननवस्थाप्य
न साकल्येन भुञ्जीत ॥

३पुनरापस्तम्बः—[२, ८, १४, २, ९, १-४]

अतिथिं निराकृत्य यत्र गते भोजने स्मरेत्ततो विरम्यो-
पोष्य ॥ श्वोभूते यथामनस तर्पयित्वा संसाधयेत् । यानव-
न्तमायानात् । यावन्नानुजानीयादितरम्^४ । अप्रतिभायां
सीम्नो निवर्तेत ॥

'अतिथिं निराकृत्य' अतिथिधर्मेण^५ घृतं केनचिद्वि-
स्मरणादिना^६ भोजनाद्यकारयित्वा । 'यत्र गते भोजने'
यावत्पर्यन्तं गते भोजने, किञ्चित्कृतेऽर्धकृते वा 'स्मरेत्',
'ततो' भोजनाद् 'विरम्य' सायंभोजनमकृत्वा^७ संस्था-

१ कुशलप्रश्नमन्त्र — वी मि आ

२ कृतविवाहेभ्य — ज

३ Text and commentary reproduced by वी मि आ, ४४८—४४९

४ इतर — इति काशीमुद्रितापस्तम्बपाठ

५ आगत for घृत — वी मि आ

६ विस्मरणादिना निमित्तेन भो — ब, ज, ना, द

७ स्थातव्यम् for संस्थातव्यम् — ना, वी मि आ

तव्यम् । 'यथामनसं' यत्र यत्रास्य रुचिर्भवति तेन 'तर्पयित्वा' । 'ससाधन' अनुव्रजनम् । 'यानवन्तम्' अश्वाद्यानयुक्तमतिथिमनुव्रजेत् । 'इतरम्' अयानवन्तं यावदनुज्ञामनुव्रजेत् । यदि त्वतिथेरनुज्ञातुं 'प्रतिभा' न भवति तदा^१ ग्रामसीमान्तं गत्वाननुज्ञातोऽपि निवर्तेत ॥

वसिष्ठः—[११, १३-१५]

^२ब्राह्मणायाभ्यागतायाप आनयन्ति । विज्ञायते हि । वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् । तस्मादप आनयन्ति । अन्यत्र वर्षाभ्यः । तां च शान्तिं जना विदुरिति ।^३तं भोजयित्वोपासीत । ततो गच्छन्तमासीमान्तमनुव्रजेत् । अनुज्ञानाद्वा ॥

'ब्राह्मणाय' अतिथिरूपायाभ्यागतायान्नदानात्प्रथमतः पानाद्यर्थमुदकमानयन्ति । अत्रैव कारणाभिधानं 'वैश्वानर' इत्यादिना । न चैतदर्थमुदकानयनं सर्वदा । किं तु 'अन्यत्र वर्षाभ्यः' वर्षासु नेत्यर्थः । यतः 'तां हि शान्तिं जना विदुरिति', तामुदकाहरणलक्षणं 'शान्तिं' शमनं प्रार्थनाजनितं ते 'जनाः सर्वे विदुरिति' । अनेन प्रसिद्धिः सूचितेति भर्तृयज्ञः ॥

गौतमः—[५, ३३-३८]

श्रोत्रियस्य तु पाद्यमर्घ्यमन्नविशेषांश्च प्रकारयेत् ।

१ ग्रामे—ना

२ सर्वोपयोगेन पुन पाको यदि निरुप्ते वैश्वदेवेऽतिथिरागच्छेद्विशेषेणास्मा अन्नकारयेत् । विज्ञायते हि । वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहं तस्मादप आनयन्त्यन्नवर्षाभ्यस्ता हि शान्तिं जना विदुरिति—मुद्रितवासिष्ठधर्मशास्त्रपाठ

३ गृ २, २९०

४ गृ २, २९२-२९३, आनन्दाश्रममुद्रितपुस्तके हरदत्तमिताक्षरा, ५, ३०-३३

Our manuscripts are defective and corrupt गृ, २ reads कारयेत् for

नित्यं वा संस्कारविशिष्टम् ।^१ मध्यतोऽन्नदानमवैद्ये साधुवृत्ते ।
विपरीते तु तृणोदकभूमि । स्वागतमन्ततः । पूजानभ्या-
सश्च ॥

‘अन्नविशेषाः’ चोष्यपेयलेह्यादयः । ‘प्रकारयेत्’
पाचयेत् । ‘नित्यं वा’ यदि त्वन्नविशेषाणां दाने न समर्थ-
स्तदा नित्यमेव यद्गृहे पच्यते तदेव विशेषपूजापूर्वकं दद्यात् ।
‘मध्यतः’ साधारणेन सत्कारेण । ‘अवैद्ये’ विद्यासबन्ध-
रहिते । ‘विपरीते’ विद्याहीने । ‘अनभ्यासो’ अनतिक्रमः ॥

मनुः—[३, १०५-१०७]

अप्रणोद्योऽतिथिः साय सूर्योदो गृहमेधिना ।
काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन् गृहे वसेत् ॥
न वै स्वयं तदश्रीयादतिथिं यन्न भोजयेत् ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं चातिथिपूजनम्^२ ॥
आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यासुपासनम् ।
उत्तमेषूत्तमं कुर्याद्दीने हीनं समे समम् ॥

‘अप्रणोद्यः’ अनिराकार्यः । ‘सूर्योदः’ सूर्येणास्तं
गच्छता प्रापितः^३ । उत्तमाधममध्यमेष्वागतेषु न समं

प्रकारयेत्, सत्कार for संस्कार, अन्नपान for अन्नदान, अवैद्ये for अवैद्ये, तृणोदके भूमि
for तृणोदकभूमि and पूजनमननाभ्यासश्च for पूजाऽनन्याशश्च in the identical
text of Maskarin and Haradatta ब, ज ना and द read ‘सत्कार’ and
‘अनभ्यासश्च’ उ omits four sūtras but supplies the commentary thereon

१ यस्त्वश्रोत्रियो ब्राह्मण साधुवृत्तो भवति, तस्मिन् उपस्थिते मध्यमेन सत्कारेणान्वित
देयमन्नम् । अन्नमेव देयं न पायादीनि । अश्रोत्रियत्वादेव सत्कारवियोगो मा भूदित्येवमर्थ
दानग्रहणम् । ‘अन्ततः’ आपदि तृणोदकानामसमवे सति सूत्रता वाचमुच्चारयेत्—मस्करि

२ Jolly reads भोजनम्, Medhātithi and Kullūka read पूजनम्

३ सूर्योदो प्रापित, दैवोपनीतत्वादवश्यं पूजनीय —मेधातिथि

स्वागतेनाग्निरासनेनेन्द्रः पितरः पाद्येनान्नाद्येन^१ प्रजापतिः ।
 यो वा एकं ब्रह्मेति^२ व्याख्यातं जानाति । राजन्यो वाऽतिथि-
 र्भवति नेति विभाषा । भवतीत्येव । यस्यैवं विद्वान् गृहमितो^३
 भवति तस्य यथा प्रियं तथा कुर्वीत । ब्राह्म्य या ते प्रियमिति
 भवति तस्य प्रियांश्चाऽप्रियांश्च देवान् मनसा मत्वा तांस्ता-
 न्परिचरेत्^४ । तस्य ब्राह्म्यो ब्राह्म्यब्रुव इति हविर्भवति । क्षीर-
 प्रभृतयो यज्ञा व्याख्याताः । संवत्सरो वातिथिः । तस्या-
 ज्ञानि सर्वा देवताः । समानमर्थं परियन्ति देवा इति विज्ञा-
 यते । सर्वान् संवत्सरमवरुन्धीत । न त्वेव भूर्तिं काङ्क्षेत् ।
 यथाशक्ति तान् तान् परिचरेदित्याह । अम्बुशाकफलादीन्
 दद्यात्तान्यविचारयन् । अनिन्दितानि^५ प्रतिपादयन् नृषीणां
 याति सलोकतामिति । तृणानि भूमिरुदकं कल्याणी वाक्
 चेति सतां नगरे न क्षीयन्ते । एवं वृत्तावनन्तलोको भवति ।
 दम्पती शयनीयाभ्यञ्जनस्नानेषु^६ विशेषं कुर्याताम् । स्वर्ग-
 लोकं च गच्छतः^७ । तदहर्गृहीतं भवति^८ । विशिष्टं हुतं
 चाग्निभ्यश्च ॥

‘विशेषतोऽज्ञ’ सृष्टमन्नम् । ‘यो वा एकं ब्रह्मेति’
 उपनिषत्सु ‘व्याख्यातं’ ब्रह्म ‘जानाति’ तं भोजयिष्यती-

१ अन्नाज्येन प्रजापति — ज

२ So, ज, ना, द, ब, उ, क, मि read यो व्यापकं ब्रह्मेति, ब्रह्मेति राजन्यो—ज

३ यद्यहमितो भवतीति—ब, द

४ परिचरेदित्याह अम्बुशाकफलादीन्—ज

५ अनृतानि प्रतिपादयन्—ना

६ स्थानेषु—ना

७ गच्छति—ना

८ तदहर्गृहीतं भवति—उ

त्यर्थः^१ । ‘विभाषा’ विकल्पः । स च नाव्यवस्थितः, किं तु गुणवान् सोऽपि भवत्येवाऽतिथिः । ‘भूतिं’ संपदम्, अतिथिपूजनार्थमिति शेषः । ‘विशेषम्’ उत्कर्षरूपम् । ‘स्वर्गलोकं गच्छतो’ दम्पतीत्यन्वयः । ‘तदहः’ यस्मिन्न-हन्यतिथिः पूज्यते । ‘गृहित्वम्’ अतिथिपूजनार्थमिति शेषः । ‘विशिष्टं हुतं च’ विशिष्टं भवति तदहरित्यर्थः ॥

याज्ञवल्क्यः—[१, १०९]

महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्^२ ।

३वसिष्ठः—[४, ८]

अथापि ब्राह्मणाय वा राजन्याय वाभ्यागताय महो-
क्षाणं वा महाजं वा पचेदेवमस्याऽऽतिथ्य कुर्वन्तीति ॥

अत्र^४ यद्यपि गृहागतश्रोत्रियतृप्त्यर्थं गोवधः कर्तव्य
इति प्रतीयते, तथापि कलियुगे^५ नायं धर्मः । किं तु युगान्तरे ।

तदुक्तं ६ब्रह्मपुराणे

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च कमण्डलोः ।

गोत्रान्मातृसपिण्डाद्वा विवाहो गोवधस्तथा ॥

नराश्वमेधौ मद्यं च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः ॥ इति

१ राजयिष्यतीत्यन्वय — ब, द, ज

२ उपकल्पनवचनात्तदनुज्ञापेक्षो महोक्षादिवध — विश्वरूप, महात्तमुक्षाण धौरेय
महाज वा श्रोत्रियायोक्तलक्षणयोपकल्पयेद्—‘भवदर्थमयमस्माभि परि कृतिपत’—इति ।
तत्प्रीत्यर्थं न तु दानाय व्यापादनाय वा—विज्ञानेश्वर

३ गृ १, २९४, वी मि आ, ४५१

४ अत — ज, अत्र च—ना

५ युगस्य—ना

६ वी मि आ, ४५१-४५२

^१बौधायनः—[२, ५, ११-१३]

सायं प्रातर्यदन्नः^२ स्यात्तेनान्नेन वैश्वदेवं बलिमुपहृत्य
^३ब्राह्मणक्षत्रियविद्वद्भ्यागताम् ^४यथाशक्ति पूजयेत् ।
यदि बहूनां न शक्नुयादेकस्मै गुणवते दद्यात् । यो वा
^५प्रथममागतः स्यात् ॥

‘सायं प्रातर्यदन्नः’ सायं प्रातर्यदन्नमुग्भवति तेनान्ने-
न । ‘वैश्वदेवं’ विश्वे अनेके देवता यत्र तं ‘बलिम्’ इत्यर्थः ।
‘बहूनां न शक्नुयात्’ यदा बहूनां ब्राह्मणादीनां दातुं न
शक्नुयात् तदा ‘एकस्मै गुणवते दद्यात्’ । युगपदागमने
‘गुणवते’ दद्यात् । क्रमागमने तु ‘प्रथममागताये’ति व्यव-
स्थितो विकल्पः ॥

^६आपस्तम्बः—[२, ४, १६-२१]

ब्राह्मणाया न धीयानायाऽऽसनमन्नमुदकमिति देयम् । न
प्रत्युत्तिष्ठेत् । ^७अभिवादानायैवोपतिष्ठेदभिवाद्यश्चेत् । राज-
न्यवैश्यौ च^८ । शूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुञ्ज्यात् । ^९अथास्मै

१ बी मि आ, ४५२

२ सायप्रातयदशनीय—मु बो, यदशनीयमित्यनेनाहविष्यस्यापि ग्रहण केचि
दिच्छति । तत्पुनर्युक्तायुक्ततया परामृश्यम् । वैश्वदेव कृत्वा बलि चोपहृत्येत्यध्याहार —
गोविन्दस्वामी

३ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रान्—ब, द

४ यथाशक्त्या—उ

५ प्रथममुपागत —मु बो

६ गृ २, १९३

७ अभिवादानायैवोत्तिष्ठेत्—मु आप, यदि पुनरसावनधीयानोऽपि ‘दशवर्षे पौरसख्य’
(१, १४, १३) इत्यादिना अभिवाद्यो भवति तदा अभिवादानायैवोत्तिष्ठेत्—हरदत्त

८ वा—ब, ज, ना, द

९ तथास्मै—उ

दद्यात् । दासा वा राजकुलादाहत्यातिथिवच्छूद्रं पूजयेयुः^१ ॥

‘अभिवाद्यः’ वयोधिकत्वादिना । ‘राजन्यवैश्यौ च’ प्रति नोत्तिष्ठेदिति ^२सम्बन्धो योग्यत्वात् । यस्य गृहिणः शूद्रोऽतिथिरभ्यागतस्तस्य दासास्तं शूद्रमतिथिधर्मेण कुर्युरित्यन्वयः । ‘राजकुलात्’ निजस्वामिकुलात् ॥

^३शङ्खलिखितौ

नाब्राह्मणोऽतिथिर्ब्राह्मणस्य । श्रोत्रियाय गुणवत् आतिथ्यम् । ^४राजन्यवैश्याभ्यां मित्रवत् । शूद्रायाऽऽनृशंस्यार्थम् ॥

‘आतिथ्यं’ यथावत् कर्तव्यमिति शेषः । अन्येषां तु ^५‘मित्रवद्’ अन्नमात्रं देयमित्यर्थः । ‘आनृशंस्यार्थम्’ अकूरत्वार्थम् ॥

गौतमः—[५, ४२-४५]

कुशलानामयारोग्याणामनुप्रश्नोऽन्त्यं शूद्रस्य । ब्राह्मणस्यानतिथिरब्राह्मणोऽयज्ञे संवृतश्चेत् । भोजन तु क्षत्रियस्योर्ध्वं ब्राह्मणेभ्यः । अन्यान् भृत्यैः सहानृशंस्यार्थम् ॥

‘अनुप्रश्नः’ ^६‘आनुपूर्व्येण वचनम् । ‘अन्त्यम्’ आरोग्यम् । ‘अब्राह्मणः’ क्षत्रियादिः । ‘संवृतः’ संकुचितो

१ अथवा ये अस्य गृहमेधिना ‘दासा’स्ते ‘राजकुलादाहृत्य’ त ‘शूद्रमतिथिवत् पूजयेयुः’ । अत एव ज्ञायते शूद्राणामतिथीना पूजार्थं व्रीह्यादिक ग्रामेग्रामे राज्ञा स्थाप्य मिति—हरदत्त

२ अभिसम्बन्ध —ब, ज, द

३ वी मि आ, ४५२, गृ २, २९३

४ राजन्यवैश्याना—ब, द

५ मित्रवदन्नदाव देय—ब, द

६ अतिथिपूर्वेण वचन—ब, द, आनुपूर्वेणातिथि प्रष्टव्य —मस्करि

धनाद्यभावेन, दरिद्र इति यावत् । एतच्च विशेषण गृहस्थस्य ।
'अन्यान्' वैश्यशूद्रान्, भोजयेदिति शेषः ॥

¹शातातपः

जन्मनैव महाभागो ब्राह्मणो नाम जायते ।
नमस्यः सर्वभूतानां ²जन्मश्रेष्ठः पिता गुरुः ॥
³नास्त्येषां पूजनीयोऽन्यस्त्रिषु लोकेषु कश्चन ।
तपोविद्याविशेषेण पूजयन्ति परस्परम् ॥
अन्योन्यं गुरवो विप्रा अन्योन्यातिथयः स्मृताः ।
अन्योन्यमुपकुर्वन्तस्तारयन्ति तरन्ति च ॥
यो हि यां देवतामिच्छेदाराधयितुं कश्चन ।
सर्वोपायप्रयत्नेन संतोषयति ब्राह्मणान् ॥
देवता ⁴द्रव्यभूतेषु कचित्काश्चित्प्रतिष्ठिताः ।
ब्राह्मणा देवताः सर्वा अतस्तान्पूजयेत्सदा ॥
आसनाशनशय्याभिरङ्गिर्मूलफलेन वा ।
⁵नास्य कश्चिद्भस्मेद्देहे शक्तितो नार्चितोऽतिथिः ॥
पाखण्डिनो विकर्मस्थान् बैडालवृत्तिकान् शठान् ।
हैतुकान् बकवृत्तींश्च बाङ्गात्रेणापि नार्चयेत् ॥

'⁶पाखण्डिनः' वेदबाह्यागमानुष्ठातारः । 'विकर्म-
स्थाः' आश्रमस्था एवानापदि स्वाश्रमधर्मानुष्ठानरहिताः ।

1 बी मि आ, ४५२-४५३, गृ २, २९५

2 वर्णश्रेष्ठ — ब, द, ज, ना

3 नान्येषां पूजनं योन्यस्त्रिषु लोकेषु — ब, पु, द, ज, न तथा पूजनीयोऽस्ति — ना

4 'द्रव्यभूतेषु' इति, ताम्रादिद्रव्यप्रभवेषु । 'कचित्' केषुचित्स्थानेषु कश्चित्'
देवता 'प्रतिष्ठिता' इति सबन्ध — बी मि आ

5 न त्वस्य कश्चिदुत्सङ्गे शक्तितो नार्चितो भुवि — ब, द

6 Reproduced by बी मि आ, ४५३

‘बैडालवृत्तिकः’ “^१धर्मध्वजी सदा लुब्धः” इत्यादिना
मनुनोक्तः । ‘शठः’ कर्मकरणसमर्थोऽपि व्याजेन धर्मानु-
 ष्ठायी । ‘हेतुकाः’ ^२वेदविरुद्धतर्कव्यवहारिणः । ‘बकवृत्तयः’
 “^३अधोदृष्टिः” इत्यादिना कथिताः । ‘वाङ्मात्रेणापि नार्च-
 येदि’ति ^४सर्वप्रकारमर्चनं निषिध्यते । अन्नदानमात्रं तु न
 निषिध्यते ॥

^५शातातपः पराशरश्च प्रथमे

^६प्रियो वा यदि वा द्वेष्ट्यो मूर्खः पण्डित एव वा ।

^७वैश्वदेवे तु संप्राप्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥

भिक्षां वा पुष्कलं वापि हन्तकारमथापि वा ।

असंभवे सदा दद्यादुदपात्रमथापि वा ॥

ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षा पुष्कलं तु चतुर्गुणम् ।

पुष्कलानि च चत्वारि हन्तकारं विदुर्बुधाः ॥

‘प्रियः’ जामातादिः । ‘द्वेष्ट्यः’ शत्रुः । ‘मूर्खः’
 अध्ययनरहितः । ‘पण्डितः’ यथास्वरूप प्रमाणतो ज्ञात्वा
 दृष्टादृष्टपलदातृकर्मानुष्ठाता । ‘स्वर्गसंक्रमः’ नदीसंक्रमवत्
 प्राप्तिहेतुः ॥

१ धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्रिको लोकदम्भक ।

बैडालवृत्तिको द्वेष्ट्यो हिंस्रः सर्वमिसधक ॥ मनु , ४, १९५

२ हेतुका वेदविरुद्धकर्मव्यवहारिण — ३

३ अधोदृष्टिनैऋतिक स्वार्थसाधनतत्पर ।

शठो मिथ्याविनीतश्च बकवृत्तपरो द्विज ॥ मनु , ४, १९६

४ सर्वथार्चन — ब, ज, द

५ गृ २, २९५-२९६, बी मि आ, ४३७-४३८ and ४३५

६ पराशरस्मृति , १, ४०

७ प्राप्तस्तु वैश्वदेवान्ते सोऽतिथि — बी मि आ

^१दक्षः—[३, ५-८]

^२सुधावस्तूनि वक्ष्यामि विशिष्टे गृहमागते ।

मनश्चक्षुर्मुखं वाचं सौम्यं दद्याच्चतुष्टयम् ॥

अभ्युत्थानमिहागच्छ पूर्वालापः प्रियान्वितः ।

उपासनमनुव्रज्या कार्याण्येतानि यत्नतः ॥

^३ईषद्वस्तूनि चान्यानि भूमिरापस्तृणानि च ।

पादशौचं तथाभ्यङ्गमाश्रयः शयनं तथा ॥

किंचिद्रात्रौ यथाशक्ति नास्यानश्नन् गृहे वसेत् ।

^४मृज्जलं चार्थिने देयमेतान्यपि सदा गृहे^५ ॥

‘^६सुधावस्तूनि’ अनायाससपाद्यानि । ‘उपासनं’ समीपे स्थितिः । ‘ईषद्वस्तूनि कार्याणी’ति संबन्धः । ^७ईषद्वस्तुत्वमल्पायाससाध्यत्वात् । ‘शयनं किंचिदि’ति संबन्धः ॥

^८यत्यधिकारे पुनर्दक्षः^९—[७, ३९-४३]

तपोजपैः कृशीभूतो व्याधिनावसथार्हकः^{१०} ।

वृद्धो ग्रहगृहीतश्च यश्चान्यो विकलेन्द्रियः ॥

नीरुजश्च युवा चैव ^{११}मिक्षुर्नावसथार्हकः ।

१ गृ २, २९९

२ सुधावस्तूनि—उ, स्वधावस्तूनि—ज

३ ईषद्वस्तूनि—ब, द, ज, ईषदानानि—ना

४ मृज्जले चार्थिने—उ

५ गृहे सताम्—ज

६ सुधावस्तूनि—उ, स्वधावस्तूनि—ज

७ ईषद्वस्तूनि अप्रयत्नसाध्यानि । उपासनमन्तिके—गृ २

८ यत्यधिकारेषु पुनर्दक्ष —उ

९ गृ २, २९९-३००

१० व्याधितोऽवसथार्हक —उ, गृ २

११ ‘नीरुजश्च युवा चैव ब्रह्मचर्याद्विनश्यति’—इति पाठेन मध्यस्थितपादचतुष्टयं न लभ्यते आनन्दाश्रममुद्रितद्वन्द्वस्तुतौ, ८४

स दूषयति तत्स्थानं वृद्धः पीडयतीति च ॥
 नीरुजश्च युवा चैव ब्रह्मचर्याद्विनश्यति ।
 ब्रह्मचर्याद्विनष्टस्तु कुल गोत्रं च नाशयेत् ॥
 वसन्नावसथे भिक्षुमैथुनं यदि सेवते ।
 तस्यावसथनाथस्य मूलान्यपि निकृन्तति ॥
^१आश्रमे तु यतिर्यस्य विश्राम्यति मुहूर्तकम् ।
 किं तस्यान्येन धर्मेण कृतकृत्यो हि स स्मृतः^२॥
 जन्मप्रभृति यत्पापं गृहस्थेन तु सचितम् ।
 निर्मार्जयति ^३तत्सर्वमेकरात्रोषितो यतिः ॥

‘आवसथार्हको’ गृहे वासयितुं योग्यः । ‘वृद्ध’ इत्य-
 समर्थोपलक्षणम् । ‘ग्रहगृहीतः’ भूताभिभूतः ॥

^४यमः

नाग्निहोत्रेण दानेन नोपवासोपलेपनैः ।
 देवताः परितुष्यन्ति यथा चातिथिपूजनैः ॥
 अतिथिः पूजितो यत्तु ध्यायेत मनसा शुभम् ।
^५न तत् क्रतुशतैर्वापि तुल्यमाहुर्मनीषिणः ॥
^६चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्यात्तु सूनुताम् ।
 उत्थाय चासनं दद्यात्स धर्मः पञ्चलक्षणः ॥
 आसनं पादशौचं च दीपमन्नं प्रतिश्रयम् ।

१ वी मि आ, ४५३

२ सस्मृत — ज

३ तत्पाप—ना

४ गृ र, ३००—३०१, (दक्ष इत्यनुवृत्तौ) तथा—वी मि आ, ४५३—४५४,
 मुद्रितदक्षस्युतिषु नोपलभ्यन्तेऽधस्तना श्लोका

५ तत्तु क्रतुशतैर्वापि—उ

६ Omitted by गृ र, ३००

^१दद्यादेतानि यः पञ्च स यज्ञः सर्वदक्षिणः ॥
 अन्नदः प्राणदो ज्ञेयो ^२दीपदो वस्त्रदः स्मृतः ।
 स हि सर्वप्रदो नाम यो ददाति प्रतिश्रयम् ॥
 गृहस्थैरपि यद्भुक्तं स्नातकैर्वेदपारगैः ।
 यतिना वापि यद्भुक्तं तच्छ्रेयो नेतरैस्तथा ॥
 यत्किञ्चित्कुरुते ध्यायी ^३दातुरर्धं प्रयच्छति ।
 तस्मान्महत्फलं दानं ध्यायिने स्नातके तथा^४ ॥
 अश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
 पुण्डरीकसहस्रेण योगिष्वावसथो वरः^५ ॥
^६श्रान्तायादृष्टपूर्वाय ^७प्रियायाध्वनि वर्तिने ।
 ददाति योऽन्नमक्लिष्टं स यज्ञः सर्वदक्षिणः ॥

‘प्रतिश्रयः’ वासार्थं गृहम् । ‘श्रेयः’ अतिप्रशस्तम् ।
 ‘इतरैः’ यथोक्तगृहस्थादन्यैः । ‘पुण्डरीको’ यज्ञविशेषः ।
 ‘अक्लिष्टं’ ^८सत्कृतम् ॥

^९बृहस्पतिः

आगतस्यासनं दद्याच्छान्तस्य^{१०} शयनं तथा ॥

^{११}तृषार्तस्य तु पानीयं क्षुधितस्य तु भोजनम् ।

१ ददात्येतानि यो भक्त्या—ब, द, ददात्येतानि य पञ्च—ज, ना

२ रूपदो—ना

३ दातुरर्धं—उ

४ स्नातकेऽथवा—ज

५ ‘वर’ श्रेय अतिप्रशस्तम्—ना

६ पात्रायादृष्टपूर्वाय—ज, शान्तायादृष्टपूर्वाय—उ

७ विप्रायाध्वनि वर्तिने—ब, द, ज

८ उत्कृष्टम्—ब, ज, ना, द

९ गृ २, २९८-२९९

१० दद्याच्छान्तस्य—उ

११ तृषितस्य—ब, ज, ना, द

चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनुताम् ॥
 एष साधारणो धर्मश्चातुर्वर्ण्योऽब्रवीन्मनुः ।
^१प्रीयते स्वागतेनाग्निरासनेन शतक्रतुः ॥
 पितरः पादशौचेन भोजनेन प्रजापतिः ।
 विप्रपादोदकक्लिन्ना यावत्तिष्ठति मेदिनी ॥
 तावत्पुष्करपात्रेण पिबन्ति पितरो जलम् ।
 यस्याध्वखिन्नाः पथिका गृहमायान्ति कर्षिताः ॥
 पूज्यन्ते तृणभूम्याद्यैः पितरस्तेन पुत्रिणः ।
 'कर्षिताः' पीडिताः ॥
 'अतिथये दद्याद्' इत्यनुवृत्तौ—

^२विष्णुः—[६७, ४६]

प्रतिश्रयं तथा शय्यां पादाभ्यङ्गं ^३सदीपकम् ।
 प्रत्येकदानेनाप्नोति गोप्रदानसम फलम् ॥

^४यमः

येषामनश्नन्नतिथिर्विप्राणां प्रव्रजेद्गृहात्^५ ।
 ते वै खरत्वमुष्ट्रत्वमश्वत्वमुपपेदिरे ॥
 यस्य चैव वसेद्विप्रो गृहे कश्चिदभोजितः ।
 न तस्य देवाः पितरो हव्यं कव्यं च भुञ्जते ॥
 अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ।

१ वी मि व्या, ४३४

२ गृ र, ३०१

३ प्रदीपकम्—ब, द

४ गृ र, ३०१-३०२

५ विप्राणां वा व्रजेत् गृहात्—ब, द, विप्राणां व्रजते गृहात्—ज, ना

^१सुकृतं तस्य यत्किञ्चित् सर्वमादाय गच्छति ॥

अतिथिर्यत्र वै ग्रामे भिक्षमाणः प्रयत्नतः ।

शेते निरशनस्तत्र ब्रह्महत्या विधीयते ॥

^२अपि शाकं पचानस्य शिलोज्छेनापि जीवतः ।

खदेशे परदेशे वा नातिथिर्विमना भवेत् ॥

अग्नयोऽतिथिमिच्छन्ति सोऽतिथिः स्वर्गमिच्छति ।

स्वर्गोऽपीच्छति दातारं सम्यक् सुकृतकारिणम् ॥

^३पराशरः—[१, ४५]

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ।

^४न तस्य पितरोऽश्नन्ति दश वर्षाणि पञ्च च ॥

^५अग्निहोत्रं जरत्कन्या द्वारे च पशुबन्धनम् ।

अतिथिवैश्वदेवान्ते निर्दहन्यवमानिताः ॥

‘जरत्’ जरायुक्ता । ‘द्वारे पशुबन्धनं’ ^६काले यवसो-
दकाद्यदाने सति ॥

^७देवलः

^८न पृच्छेद्भोत्रचरणं स्वाध्यायं देशजन्मनी ।

भिक्षितो ब्राह्मणैरन्नं दद्यादेवाविचारयन् ॥

अतिथिर्गृहमभ्येत्य यस्य प्रतिनिवर्तते ।

१ सुकृतं यस्य यत्किञ्चित् पुण्यमादाय गच्छति—उ

२ वी मि आ, ४५४

३ गृ र, ३०२

४ पितरस्तस्य नाश्नन्ति वर्षाणि दश पञ्च च—ना

५ Not found in the printed editions

६ स्वकाले रसोदकाद्यदाने सति—ब, द, स्वकाले—ज, ना

७ गृ र, २९८

८ न पृच्छेद्योनिचरण—ना

असस्कृतो निराशश्च सद्यो ^१हन्ति च तत्कुलम् ॥

२यमः

अतिथिं पूजयेद्यस्तु ^३श्रान्तं चादृष्टपूर्वकम् ।
 सवृषं गोशतं तेन दत्त स्यादिति मे मतिः ॥
 न पृच्छेद्गोत्रचरणं देशं नाम कुलं श्रुतम् ।
 अध्वनोऽभ्यागतं विप्र भोजनार्थमुपस्थितम् ॥
^४देशं नाम कुल विद्यां पृष्ट्वा योऽन्नं प्रयच्छति ।
 न स तत्फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति ॥

५पराशरशातातपौ

^६न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं जन्म चैव हि ।
^७चित्तं हि भावयेत्तस्मिन्व्यासः स्वयमुपागतः ॥

८यमः

देशं गोत्रं कुलं विद्यामन्नार्थं यो निवेदयेत् ।
 वैवस्वतेषु धर्मेषु वान्ताशी स निरुच्यते ॥

९मनुः—[३, १०८]

वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् ।

१ हन्तीति—उ

२ गृ २, २९७-२९८, वी मि आ, ४५४

३ आ त वाऽदृष्टपूर्वकम्—उ

४ स्मृत्यन्तरे—वी मि आ, ४३०

५ पराशर, १, ४८, वी मि आ, ४३०

६ नपृच्छेज्जन्मचरण स्वाध्याय गोत्रमेव हि—ब, द,

न पृच्छेद्गोत्रचरणे न स्वाध्याय श्रुत तथा ।

द्वदधे कल्पयेद्देव सर्वदेवमयो हि स ॥ इति मुद्रितपराशरपाठ

७ स्व चित्त—वी मि आ

८ गृ २, २९८, वी मि आ, ४३०

९ गृ २, ३०२,

तस्मादन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत् ॥

‘^१वैश्वदेवे’ सर्वार्थपाके । ‘निर्वृत्ते’ कृतप्रयोजने,
निःशेष इति यावत् । ‘अतिथिः’ अतिथिलक्षणोपेतः ।
‘बलिं हरेद्’ इति मनुष्ययज्ञव्यतिरिक्तपाकयज्ञोपलक्ष-
णम् ॥

^२अथ याज्ञवल्क्यः—[१, १११]

अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः श्रोत्रियो वेदपारगः ।

मान्यावेतौ गृहस्थस्य ब्रह्मलोकमभीप्सतः ॥

‘अध्वनीनः’ सततमध्वगामी । ‘श्रोत्रियः’ ^३एक-
शाखाध्याय्यपि ।

^४तथा च बौधायनः

^५एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवति । इति

^६मनुर्विष्णुः शातातपश्च द्वितीये

एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥

नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।

1 Reproduced by गृ २, ३०२

2 गृ २, २९६, वी मि आ, ४५४

3 एकशीर्षाध्याय्यपि—उ

4 Not found in printed texts of Bodhāyana But see Āpastamba
dharma sūtra, २, ६, ४, ‘धर्मेण वेदानामेकैका शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवति ।’

5 एका शीर्षामधीत्य—उ

6 वी मि आ, ४३८, गृ २, २९६, २९७, मनु, ३, १०२-१०३,
विष्णु, ६७, ३४-३५

उपस्थितं गृहे विद्याद्वार्या यत्राग्नयोपि वा ॥

अयमर्थः—एकां रात्रिं वसतोऽतिथित्वं, न ततः परम् । एकारात्रेरपि न क्षत्रियादेः । ‘^१एकग्रामीणः’ एकग्रामवासी । ‘साङ्गतिकः’ ^२यश्चित्रपरिहासकथादिभिः सर्वैः सह संगच्छेत् । एतौ च वैश्वदेवकालोपस्थितावपि नातिथी । ‘गृहे’ नित्यनिवासस्थाने । न केवलं गृह एवातिथिः । किं तु भार्यादिना प्रोषितस्य ग्रामान्तरे वने वा, भार्या अग्नयश्च यत्र भवन्ति तत्राप्युपस्थितमतिथिं विजानीयात् इति मेधातिथिः ॥

^३यमः

तिथिपर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।
सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान्विदुः ॥
व्रती यतिरेकरात्रं निवसन्नुच्यतेऽतिथिः ।
यस्मान्नित्यं न वसति तस्मात्तमतिथिं विदुः ॥

‘पर्वाणि’ अमावास्यादीनि । ‘उत्सवाः’ विवाहादयः ।
‘तिथिः’ तद्व्यतिरिक्ता दीपमालिकाप्रतिपदादिः^४ । एते धर्मपुरस्कारेणान्नविशेषप्राप्तिहेतवो ‘येन त्यक्ताः’ ‘सोऽतिथिः’ ।
“धर्मपुरस्कारो ^५नान्यप्रयोजनः सोऽतिथिः” इत्यापस्तम्ब-
[२, ६, ५] वचनात् ॥

१ एक इत्यारभ्य उपलभ्यते—A S B

२ यश्चित्रहासकथामि —ब, द, यश्चित्रपरिहासादिभिः सर्वैः—उ, यत्र यत्र परिहासकथामि सर्वैस्सह संगत —ना

३ ए र, २९७, २९६, बी मि आ, ४३८

४ तद्व्यतिरिक्ता दीपमालिकाप्रतिपदादि—ब, ज, द, ना

५ वाञ्छप्रयोजन —उ, नाञ्छप्रयोजन —ना, नान्यप्रयोजन —इति मुद्रितपाठ

¹गौतमः—[५, ४१]

असमानग्रामो वातिथिरेकरात्रिकोऽधिवृक्षसूर्योप-
स्थायी ॥

‘एकरात्रिकः’ एकरात्रवसनशीलः । ‘²अधिवृक्ष-
सूर्य’शब्दः सायकालपर इति मस्करिभर्तृयज्ञौ ॥

³पराशरः शातातपश्च प्रथमे

अचिन्तितमनाहूतं देशकाल उपस्थितम् ।

अतिथिं त विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः ॥

क्षुधार्तस्तृषितः श्रान्तो दूरादध्वन आगतः ।

तं पूयजेत् प्रयत्नेन सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥

‘⁴देशो’ भार्याग्निसन्निहितः । ‘कालो’ वैश्वदेवा-
न्तादिः ॥

⁵मनुविष्णू

इतरानपि सख्यादीन् संप्रीत्या गृहमागतान् ।

प्रकृत्यान्नं यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्यया ॥

‘सख्यादीन्’ इत्यादिशब्देन संबन्धिवान्धवानामुपा-
दानम् । ‘प्रकृत्य’ प्रकर्षेण ⁶सत्कृत्य । ‘सह भार्यया’

1 गृ र, २९६

2 अधिवृक्षसूर्यशब्देन सायकाल उच्यते—इति मस्करि, १०५, This reference is helpful in determining the date of Maskarin Many comments of Maskarin are identical with Laksmidharā's comments Haradatta's commentary is not known to Laksmidhara and is probably later

3 शातातप —गृ र, २९७, पराशरशातातपौ प्रथमे—ना

4 Reproduced by गृ र, २९७

5 मनु, ३, ११३, विष्णु, ६७, ३८, गृ र, ३०३

6 सत्कृत्य—उ

भार्यासहितो गृहस्थस्तान् 'भोजयेत्' । भार्यापि परिवेष-
णादि कुर्यादित्यर्थः ॥

^१याज्ञवल्क्यः—[१, १०८]

^२भोजयेच्चागतान्काले सखिसंबन्धिबान्धवान् ॥

^३तथा—[१, ११३]

अहःशेषं 'सहासीत शिष्टैरिष्टैश्च बन्धुभिः ॥

'काले' भोजनकाले ॥

आपस्तम्बः—[२, ५, ४-११]

समावृत्त चेदाचार्योऽभ्यागच्छेत्तमभिमुखोऽभ्यागम्य
तस्योपसगृह्य न बीभत्समान उदकमुपस्पृशेत्^५ पुरस्कृत्योप-
स्थाप्य यथोपदेशं पूजयेत् । आसने शयने भक्ष्ये भोज्ये
वाससि वा सन्निहिते निहीनतरवृत्तिः स्यात् । तिष्ठन् सव्येन
पाणिनानुगृह्याऽऽचार्यमाचामयेत् । अन्यं वा समुदेतम् ।
स्थानासनचङ्क्रमणस्मितेष्वनुचिकीर्षन् । सन्निहिते मूत्रपुरी-
षवातकर्मोच्चैर्भाषाहासनिष्ठीवनदन्तस्खलननिशृङ्खणभुक्षेप-
णतालननिष्ठचानीति । दारे प्रजायां चोपस्पर्शनभाषा विस्र-
म्भपूर्वाः परिवर्जयेत् । वाक्येन वाक्यस्य प्रतिघातमाचार्यस्य
वर्जयेत् । श्रेयसां च ॥

१ गृ २, ३०३

२ भोजयेत्स्वागतान् काले—गृ २

३ गृ २, ३०३, omits तथा and reads both the lines as one verse

४ समासीत—ब, द

५ बीभत्समान उदकं सस्पृशेत्—उ, बीभत्समान उदकमभिस्पृशेत्—ना, यद्यपि तस्य
चण्डालादिस्पर्शं संभाव्येत तथापि न बीभत्समान उदकमुपस्पृशेत्, न स्नायात् । उपसग्रहणे
धूलिधूसरौ पादौ स्पृष्ट्वा न बीभत्समान उदकमुपस्पृशेत्—हरदत्त

‘तस्योपसंगृह्य’ पादाविति शेषः । ‘न बीभत्समान उदकमुपस्पृशेत्’ आचार्यस्य ^१चरणप्रक्षालने स्पर्शं घृणां कुर्वन् हस्तप्रक्षालनं न कुर्यात् । ‘पुरस्कृत्य’ चरणप्रक्षालनानुलेपनादिनाऽऽतिथ्यं कृत्वा । ‘उपस्थाप्य’ सर्वमेतद्धनशरीरादि भवदीयमिति निवेद्य । ‘यथोपदेशं’ यथाशास्त्रम् । ‘सन्निहिते’ गुरौ । ‘तिष्ठन् आचार्यमाचामयेत्’ नोपविष्टः । ‘सव्येन पाणिनानुगृह्य’ दक्षिणेन पाणिना गृहीतं जलपात्रं पश्चाद्ग्रामेनापि गृहीत्वा । ‘अन्यं वा समुदेतम्’ आचामयेदित्यनुषङ्गः । ^२तच्चाचमनमाचार्यवदेव समुदेतस्याप्युक्तसत्कारादिपूर्वकं बोद्धव्यम्, तथाविधस्यैव प्रकृतत्वात् । ‘अनुचिकीर्षन्’ स्नानादिक्रियासु वर्तमाने आर्ये स्वयमपि पश्चात्तथा । ‘सन्निहिते’ आचार्य इति शेषः । ‘दन्तस्खलनं’ दन्तधावनम् । ‘निशृङ्खणं’ नासामलोत्सर्जनम्^३ । ‘तालनं’ हस्तवाद्यम् । ‘निष्ठयं’ विट्श्लेषः । ‘आदि’शब्देन नृत्यगीतवाद्याद्युपसंग्रहः । ‘प्रजायाम्’ अपत्ये । ‘उपस्पर्शनम्’ अङ्गपरिष्वङ्गः । ‘भाषा’ संभाषणम्, ^४एतत्प्रणयपूर्वकं वर्जयेत् । ‘श्रेयसां’ श्रेष्ठपुरुषाणामप्यन्येषाम्, ‘प्रतिघातं वर्जयेद्’ इत्यन्वयः^५ ॥

^६गौतमः—[५, २७-३२]

^७आचार्यपितृसखीनां तु निवेद्य वचनक्रिया । ऋत्वि-

१ चरणस्पर्शं घृणा—ज, ना

२ तच्चाचमनमाचार्यस्यैव समुदेतस्याप्युक्त—ब, द, तथाचमन—उ

३ सिंहणिकोत्सर्ग—ना, सिंहलिकोत्सर्जनम्—ब, द

४ एतत्प्रणयपूर्वक—उ

५ इत्यर्थ—ज

६ वी मि आ, ४५४, गृ २, ३०३-३०४

७ आचार्यपितृव्यसखीना—वी मि आ

गाचार्यश्वशुरपितृव्यमातुलानामुपस्थाने मधुपर्कः । सवत्सरे पुनः । यज्ञविवाहयोरर्वाक् । राज्ञश्च श्रोत्रियस्य । अश्रोत्रियस्यासनोदके ॥

‘आचार्यपितृसखीनां’ गृहागतानाम् । ‘निवेद्य’ सिद्धमन्नादि । ‘वचनक्रिया’ यत्ते ब्रुवते तत्करणम् । ऋत्विगादीनां तु ‘उपस्थाने’ गृहागमने^१ सति मधुपर्केण पूजा कर्तव्या । ‘संवत्सरे पुनः’ ‘उपस्थाने मधुपर्क’ इत्यन्वयः । ‘यज्ञविवाहयोरर्वाग्’ इति, यज्ञविवाहयोरुपस्थाने संवत्सरादर्वागपि मधुपर्को देय इत्यर्थः । ‘राज्ञ’ इति, श्रोत्रियस्य सतो राज्ञः सवत्सरादर्वागपि मधुपर्को देयः^२ । ‘अश्रोत्रियस्य’^३ राज्ञ आसनोदके एव देये न मधुपर्कः ॥

४मनुः—[३, ११९-१२०]

राजर्त्विक्स्नातकगुरुन् प्रियश्वशुरमातुलान् ।

^५अर्हयेन्मधुपर्केण प्रतिसंवत्सरात्पुनः^६ ॥

राजा च श्रोत्रियश्चैव यज्ञकर्मण्युपस्थितौ ।

मधुपर्केण संपूज्यौ न त्वयज्ञ इति स्थितिः ॥

१ गृहागते—उ

२ ज्ञेय —ना

३ इत पर A S B कोशे ग्रन्थपात

४ बी मि आ , ४५४-४५५, गृ २, ३०३

५ अर्चयेन्मधुपर्केण—बी मि आ

६ परिसवत्सरासु —ब, द, कुल्लूक , राज्याभिषिक्त क्षत्रियो राजा, ऋत्विक् यज्ञे यस्मार्त्विज्य कृतम्, स्नातको विद्याव्रताभ्याम्, प्रियो जामाता । राजादीनेतान् सप्त गृह्योक्तेन मधुपर्कस्थेन कर्मणा पूजयेत् । परिसवत्सरादिति सवत्सर वर्जयित्वा तदूर्ध्वं गृहागतान् पुनर्मधुपर्केण पूजयेत् । ‘पञ्चम्यपादपरिमि’ (२, ३, १०) इति सूत्रेण वर्जनार्थपरियोगेनेय पञ्चमी । अत एवैतत्सूत्रव्याख्याने जयादित्येनोक्तम् ‘अपेन साहचर्यात्परेर्वर्जनार्थस्य ग्रहणम्’ इति । मेधातिथिस्तु ‘परिसवत्सरान्’ इति पठित्वा परिगतो निष्क्रान्त सवत्सरो येषा तान् पूजयेदिति व्याख्यातवान् । उभयत्रापि पाठे सवत्सरमध्यागमने न मधुपर्कहता—कुल्लूक

याज्ञवल्क्यः—[१, ११०]

प्रतिसंवत्सरं त्वर्घ्याः^१ स्नातकाचार्यपार्थिवाः ।

प्रियो विवाह्यश्च तथा यज्ञं प्रत्यृत्विजः पुनः ॥

बौधायनः—[२, ६, ३५-३७]

पूज्यान्पूजयेत् ।

ऋषिविद्वन्नृपवरमातुलश्वशुरत्विजः ।

एतेऽर्घ्याः शास्त्रविहिताः स्मृताः कालविभागशः^२ ॥

ऋषिविद्वन्नृपाः प्राप्ताः क्रियारम्भे वरत्विजौ ।

मातुलश्वशुरौ पूज्यौ संवत्सरगताविति^३ ॥

‘^४ऋषिः’ मन्त्रद्वक् । ‘विद्वान्’ वेदार्थवित् । ‘नृपः’ अभिषिक्तः क्षत्रियो धर्मेण प्रजापालकः । ‘प्राप्ताः’ गृहमिति शेषः । ‘क्रियारम्भेषु’ यज्ञविवाहादिषु ॥

५आपस्तम्बः—[२, ८, ५-९]

गोमधुपर्काहो वेदाध्यायः । आचार्य ऋत्विक् स्नातको राजा वा धर्मयुक्तः । आचार्यायत्विजे श्वशुराय राज्ञ इति परिसंवत्सरादुपतिष्ठद्भ्यो गौर्मधुपर्कश्च । दधि मधुसंसृष्टं मधुपर्कः पयो वा मधुसंसृष्टम् । अभाव उदकम् ॥

१ अर्घ्या —उ, एते स्नातकादयः प्रतिसंवत्सरं गृहमागता ‘अर्घ्या’ मधुपर्केण सपूज्या वदिनव्या । अर्घशब्दो मधुपर्कं लक्षयति । ऋत्विजश्चोक्तलक्षणा सवत्सरादर्वागपि प्रतियज्ञमधुपर्केण सपूज्या —विज्ञानेश्वर

२ ‘अर्घ्या’ मधुपर्काहो इति शास्त्रेण वेदेन चोदिता स्मृताश्च स्मृतिकर्तृभिर्मन्वादि भिरप्यनुमोदिता । यद्वा कालविभागेन स्मृता —गोविन्दस्वामी

३ ‘प्राप्ता’ प्रवासादभ्यागता । ‘क्रियारम्भ’ पुसवनसोमयागादीनामारम्भ । ‘संवत्सरपर्यागतौ’ सवत्सरमुषित्वागतौ—गोविन्दस्वामी

४ ऋषि मनुषद्वक् विद्वान्—ब, द, ऋषि समद्वक्—ना

५ गृ २, ३०४

‘वेदाध्यायः’ अधीतवेदः । ‘परिसंवत्सरात्’ संवत्सरे संवत्सरे ॥

¹पुनरापस्तम्बः—[२, ९, ५-६]

सर्वान्वैश्वदेवभागिनः कुर्वीताश्वचाण्डालेभ्यः । नान-
हर्द्दयो दद्यादित्येके ॥

²‘सर्वान्’ अन्नार्थिनः । ‘वैश्वदेवभागिनः’ वैश्वदेवान्न-
संविभागिनः कुर्यात् । ‘आश्वचाण्डालेभ्य’ इत्याडभिविधौ ।
‘अनर्हर्द्दयः’ श्वपाषण्डचण्डालादिभ्यः । अनर्हतामदाने
नास्ति दोषः, दाने तु पुण्यमिति व्यवस्था ॥

³आपस्तम्बबौधायनौ

ये नित्या भक्तिकाः स्युस्तेषामनुपरोधेन संविभागो
विहितः । काममात्मानं भार्यां पुत्रं चोपरुन्ध्यान्न त्वेव
दासकर्मकरम् । तथा चात्मनोऽनुपरोधं च कुर्याद्यथा कर्मसु
समर्थः स्यात् ॥

‘भक्तिकाः’ भक्ताहर्हाः ॥

मनुः—[४, ३२]

शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्यं गृहमेधिनाम् ।
संविभागश्च भूतानां कर्तव्योऽनुपरोधतः ॥

⁴यमः

अपचन्तमतिक्रम्य पचन्तं यस्तु भोजयेत् ।

1 गृ २, ३०५

2 Reproduced by गृ २, ३०५

3 आपस्तम्ब, २, ९, १०-१२, बौधायन, २, ५, १६

4 गृ २, ३०६

शौण्डिकानां^१ ब्रजेद्योनिं वर्षाणामधिक शतम् ॥

^२वसिष्ठो, मनुश्च द्वितीये श्लोके

महयेद्यथाशक्ति चान्नेन सर्वभूतानि ।

गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः ।

चतुर्णामाश्रमाणां तु गृहस्थश्च विशिष्यते ॥

^३यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति सस्थितिम् ।

एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति सस्थितिम् ॥

^४यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।

एवं गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षुकाः ॥

‘महयेत्’ पूजयेत् ॥

^५मनुः—[३, ७८-७९]

यस्मात्त्वयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् ।

गृहस्थैरेव धार्यन्ते तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी^६ ॥

स संधार्यः प्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमिच्छता ।

सुखं चेहेच्छतात्यन्तं योऽधार्यो दुर्बलेन्द्रियैः ॥

‘सः’ गृहाश्रमः । ‘दुर्बलेन्द्रियैः’ असंयतेन्द्रियैः,

‘अधार्यो’ धारयितुमशक्यः । असंयतेन्द्रियाणां ^७स्वाधीन-

१ मूषिकाणां—गृ र

२ वसिष्ठस्मृति, ८, १२—१६, वसिष्ठ—इति गृ र, ३०६, वी मि
आ, ४५७

३ मनु, ६, ९०

४ यथा वायु समाश्रित्य—ना,
यथा वायु समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तव ।

तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्व आश्रमा ॥ इति मनु, ३, ७७

५ गृ र, ३०६, वी मि आ, ४५७

६ तस्माच्छ्रेष्ठश्रमी गृही—गृ र, तस्माज्ज्येष्ठश्रमो गृही—उ, सु मनु

७ स्वाधीनविषयालामे सति नियतधर्मानुष्ठानाभावात्—ज, स्वाधीनविषयालामे सति
नियतधर्मानुष्ठानाभावात्—ब, द, स्वाधीनविषयभावे सति नियत—ना

विषयलाभे सति नियतधर्मानुष्ठानासंभवात् । ^१तस्माच्छ्रेष्ठो
गृहाश्रमी ॥

^२बृहस्पतिः

आश्रमाणां समुत्पत्तिर्वर्धनं पालनं तथा^३ ।

गृहस्थाज्जायते सम्यक् तेन सोऽभ्यधिकः स्मृतः ॥

^४पैठीनसिः

चत्वारो ह्याश्रमा ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थो भिक्षुक-
श्चेति । सर्वे ते गृहस्थमूलास्तदुपजीविनः ॥

^५दक्षः—[२, ५७-६०]

देवैश्चैव मनुष्यैश्च तिर्यग्भिश्चोपजीव्यते ।

गृहस्थः प्रत्यहं यस्मात्तस्माच्छ्रेष्ठो^६ गृहाश्रमी ॥

त्रयाणामाश्रमाणां च गृहस्थो योनिरुच्यते ।

सीदमानेन तेनैव सीदन्तीहेतरे त्रयः^७ ॥

मूलं प्राणो भवेत्स्कन्धः स्कन्धाच्छाखाश्च पल्लवाः^८ ।

मूलेनैव विनष्टेन सर्वमेव विनश्यति^९ ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ^{१०}रक्षणीयो गृही सदा ।

राज्ञा चान्यैस्त्रिभिः पूज्यो माननीयश्च सर्वदा ॥

१ तस्माज्ज्येष्ठो गृहाश्रमी—ना

२ वी मि आ, ४५७

३ त्वर्चनं पालनं तथा—उ, ब, द

४ गृ २, ३०६

५ वी मि आ, ४५६, जाबाल for दक्ष—ना

६ तस्माज्ज्येष्ठो—ज, ना

७ सीदन्तीहैव ते त्रय—वी मि आ

८ स्कन्धाच्छाखेति पल्लवा—उ, वी मि आ

९ सर्वमेतद्विनश्यति—ब, द

१० त्रिभिः पूज्यस्सदा गृही—ब, द, रक्षणीयो गृहाश्रमी—मु दक्ष

अथ गौतमः^१—[५, २६]

भोजयेत्पूर्वमतिथिकुमारव्याधितगर्भिणी^२स्ववासिनी -
स्थविरान् जघन्यांश्च ॥

आत्मनः 'पूर्वम्' एतान् 'भोजयेत्' । 'कुमाराः'
बालाः । '३स्ववासिन्यः' ऊढा दुहितरः । 'जघन्याः' भृत्याः ॥

बुधः

^४अतिथिं पूजयेत् । भृत्यान् बन्धून् पोष्यवर्गं च ।
श्ववायसादिभ्यो भूमौ दत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् पित्रर्थान् ॥

^५याज्ञवल्क्यः—[१, १०५]

बालस्ववासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ।

संभोज्यातिथिभृत्याश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥

देवलः

गर्भिण्यातुरवृद्धेषु बालश्रान्तातिथिष्वपि^६ ।

अप्राशितेषु तत्पूर्वमनिवेद्य च नाश्रीयत् ॥

^७मनुविष्णू—[३, ११४]

^८सुवासिनीः कुमारांश्च रोगिणो गर्भिणीस्तथा ।

१ वी मि आ , ४५५ , गृ २ , ३०४

२ सुवासिनी—ना, ब, ज, द, सु गौतम

३ सुवासिन्य ऊढा दुहितर —उ, सुवासिनी ऊढा कन्या—गृ २, स्ववासिन्योऽविवाहिता
दुहितर —वी मि आ , सुवासिन्यो गर्भयुक्ता दुहितर —मस्करी , परिणीता पितृगृहे स्थिता
स्ववासिनी—विज्ञानेश्वर

४ अतिथिर्भोजयेत् । वृद्धान्बन्धून्पोष्यवर्गान् । वायसादौ भूमौ दत्वा—ब, द

५ गृ २ , ३०९

६ भृत्येषु बालेश्वार्तातिथिष्वपि—ना

७ मनु , ३, ११४-११५ , विष्णु , ६७, ३९-४० , वी मि आ , ४५५ ,
गृ २ , ३०४

८ सुवासिनी कुमारीश्च रोगिणो गर्भिणी स्त्रिय —कुल्लूक , स्ववासिनीं कुमारीं च
रोगिणीं शुर्विणीं तथा—मु वि स्मृ

अतिथिभ्योऽग्र एवैतान् भोजयेदविचारयन् ॥
 अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।
 स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः ॥

‘अग्रे’ प्रथमम् । अत्र च यद्भौतमादिस्मृतिष्वतिथि-
 भोजनस्य बालादिभोजनात् प्राथम्यप्रतिपादनम्, तदतिथेर-
 भ्यर्हितत्वप्रतिपादनार्थम् । मनावप्यतिथिबालादीनां भोजने
 परस्परं पौर्वापर्यमविवक्षितम् । किं तु दम्पत्योस्तच्छेष-
 भोजनमभिमतम्^१ ।

‘अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः’

इत्येकवाक्यतयैतेषु भुक्तवत्सु स्वयं भुञ्जीतेत्यत्र
 तात्पर्यम् ॥

बौधायनः—[२, १३, ५]

अग्रे भोजयेदतिथीनन्तर्वल्लीरनन्तरम्^२ ।
 बालान् वृद्धांस्तथा दीनान् व्याधितांश्च विशेषतः ॥
 ‘दीनाः’ दुःखिताः^३ ॥

‘यमः’

विद्वानग्निपरो नित्यमर्चयेत्पितृदेवताः ।
 गुरुनतिथिबालांश्च तर्पयेत्पूर्वमेव तु ॥
 आत्मानं तर्पयेत्पश्चान्नियतो वाग्यतः^५ शुचिः ।

१ तच्छेषभोजनमभिहितम्—व, द

२ ‘अन्तर्वल्ली’ गर्भिणी—गोविन्दस्वामी

३ दीनान् दुःखितान्—ना

४ वी मि आ, ४५५

५ नान्यत—उ

^१स्त्रीशूद्रं तर्पयेत्पश्चादेष धर्मः सनातनः ॥

‘गुरवः’ पित्रादयः ॥

भोजयेदित्यनुवृत्तौ वसिष्ठः—[११, ५-९]

^३स्वगृह्यानां कुमारीबालवृद्धतरुणप्रजातास्ततोऽपरान्
गृह्यान् । श्वचाण्डालपतितवायसेभ्यो भूमौ बलिं निर्वपेत् ।
शूद्रायोच्छिष्टमनुच्छिष्टं वा दद्यात् । शेषं दम्पती भुञ्जी-
याताम् । सर्वोपयोगे तु पुनः पाकः कार्यः ॥

‘‘तरुणप्रजाताः’’ नवप्रसूता नार्यः । ‘गृह्याः’ गृह-
भवाः परिचारका इति यावत् । अयं चोच्छिष्टानुच्छिष्ट-
दानविकल्प आश्रितानाश्रितशूद्रविषयः सदसच्छूद्रविषयो
वा । ‘^५सर्वोपयोगे’ सर्वस्यान्नस्यातिथिभोजने कृते यदान्यत्
प्रयोजनमस्ति तदा तदर्थं ‘पुनः पाकः’ कर्तव्यः । न
पुनर्वैश्वदेवादि कार्यम् ॥

मनुः—[३, ११६-११८]

मुक्तवत्सु च विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि ।
भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती ॥
देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितृन् गृह्याश्च देवताः^७ ।
पूजयित्वा ततः पश्चाद्ब्रह्मण्यः शेषमुग्भवेत् ॥

१ स्त्रीशूद्रौ—ज

२ गृ र, ३०८

३ स्वगृह्या—गृ र

४ Reproduced by गृ र, ३०८

५ Quoted by गृ र, ३०८

६ वी मि आ, ४५६

७ पितृनाशाश्च देवता—वी मि आ

^१अद्यं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।
 यज्ञशिष्टाशनं ह्येव^२ सतामन्नं विधीयते ॥
 'ऋषि' पूजा ब्रह्मयज्ञेन ॥

तथा—[३, २८५]

विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं चामृतभोजनः ।
^३विघसो भृत्यशेषं तु यज्ञशेषमथामृतम् ॥
 'भृत्यः' अवश्यपोषणीयः ॥

बौधायनः—[२, १३, ७]

देवताऽतिथिभृत्यानां मातापित्रोस्तथा गुरोः ।
 मौनी विघसमश्रीयादेवं धर्मो न ह्यीयते^४ ॥

^५यमः

अमृताशी भवेन्नित्यं विघसाशी तु वा पुनः^६ ।
 अमृतं यज्ञशेषं तु हविष्यं भोजनं स्मृतम् ।
 भृत्यशेषं तु योऽश्रीयात्तमाहुर्विघसाशिनम् ॥

^७देवलः

स्नात्वा प्रक्षाल्य पादौ च लग्नन्धालंकृतो शुचिः ।
 पञ्चयज्ञावशिष्टं च यो भुङ्क्ते सोऽमृताशनः ॥

१ वी मि आ, ४५७

२ ह्येतत्सतामन्न—ना, मु मनु

३ विघसो भुक्तशेष तु—कुल्लूक, विप्रादिभुक्तशेष विघस उच्यते इति च व्याख्यातम्

४ विधीयते—ना,

पितृदेवतभृत्याना मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।

वाग्यतो विघसमश्रीयादेव धर्मो विधीयते ॥ इति काशीमुद्रितबौधायनपाठ

५ वी मि आ, ४५६

६ इत प्रभृत्युपलभ्यते—A S B

७ पृ २, ३१०, वी मि आ, ४६०.

हारीतः

हुतं निवाप्याहुतप्रहुतप्राशितावशिष्टममृतं ^१प्रादुर्य-
मश्रुवन्तो गृहस्थवानप्रस्थादेव सायुज्यमाप्नुवन्ति ॥

^२यमपैठीनसी

नात्मार्थं पाचयेदन्नं नात्मार्थं पाचयेत् पशून् ।
देवार्थं ब्राह्मणार्थं वा पचमानो न लिप्यते ॥

^३यमः

अद्यं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।
इन्द्रियप्रीतिजननं वृथापाक विवर्जयेत् ॥

शङ्खलिखितौ

देवान्मृत्यातिथींश्चैव पितृनात्मानमेव च ।
^४प्रकृतान्नावमन्येत तेषां शिष्टं समश्नुयात् ॥

^५मार्कण्डेयपुराणे—[२९, ३९-४०]

कुटुम्बिनो भोजनीयाः स्वसमं विभवे सति^६ ।
^७श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ॥
सीदता यत्कृतं तेन तत्पापं स समश्नुते ।

‘स्वसमम्’ आत्मभोज्यतुल्यभोज्य तानपि भोजये-
दित्यर्थः ॥

१ अमृतसन्निभ प्राहु —ज, अमृत स्मृत प्राहु —ब, द

२ बी मि आ, ४५७

३ बी मि आ, ४५७, गृ र, ३०७

४ प्रकृत्या नावमन्येत तेषां शिष्टं समश्नुते—ना, द, ज

५ गृ र, ३०५

६ ‘सामर्थ्याद्विभवे सति’ इति पठित्वा ‘स्वसामर्थ्यभोज्यतुल्य भोज्यम्’ इति

व्याख्यातम्—गृ र, ३०५-३०६

७ Line omitted by गृ र,

^१भविष्यपुराणे

अकृत्वा वैश्वदेवं तु ये भुञ्जन्त्यबुधाः खग ।
तथा विना तु साक्ष्येण मृगयोनिं व्रजन्ति ते ॥

^२बौधायनः—[२, ५, १७-१८]

^३न चैव कचिददत्वा भुञ्जीत । अथाप्यत्रान्नगीतौ
श्लोकाबुदाहरन्ति ।

यो मामदत्वा पितृदेवताभ्यो
भृत्यातिथीनां स्वसुहृज्जनस्य ।
संपन्नमश्नन् विषमत्ति मोहात्
तमद्भ्यह तस्य च मृत्युरस्मि ॥
हुताग्निहोत्रः कृतवैश्वदेवो
^४भुक्तातिथिर्भृत्यजनावशिष्टम् ।
तुष्टः शुचिः श्रद्धधदत्ति यो मां
तस्यामृतं स्यां स च मां भुनक्ति ॥ इति^५ ।

१ गृ २, ३०७

२ गृ २, ३०७-३०८

३ न त्वेव कदाचिदत्वा—ना, मु बो

४ पूज्यातिथीन्—मु बो, गृ २

५ अदत्वा भोजने सति दोषगुरुत्वख्यापनार्थं निपातद्वयप्रयोगः । अन्नाभिमानिन्या
देवतया गीतावेतौ श्लोकौ निन्दास्तुतिरूपौ । अनयो पूर्व निन्दारूप, उत्तर स्तुतिरूप ।
पितृदेवताभ्योऽन्नदानं, वैश्वदेवबलिहरणं पञ्चमहायज्ञे । अतिथीनां सुहृज्जनस्येति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ।
एतेभ्योऽन्नमदत्वा सपन्नं मृष्टं अत्ति, तमद्भ्यह तस्य च मृत्युरस्मि दारिद्र्यं व्याधिं चोत्पाद-
यामीत्यर्थः । अग्निहोत्रशब्दः सायंप्रातः कर्तव्यहोमोपलक्षणार्थः । तुष्टोऽतिथिभोजनेनानुतापी ।
शुचिः पादप्रक्षालनादिना । श्रद्धधत्तं भक्ष्यमोज्यादिनातीव रुचिमान् । यद्वा श्रद्धधत्तं अतिथीन्
पूजयेदिति सन्धः । मां भुनक्ति अवति । अन्यथा 'भुजोऽनवन' इत्यात्मनेपदमेव स्यात् ।
तस्माद्यथाशक्तिं दत्तवैव भुञ्जीतेति श्लोकद्वयस्यार्थः—गोविन्दस्वामी,

^१दक्षः—[२, ६१-६२]

गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृही भवेत् ।
न चैव पुत्रदारेण स्वकर्मपरिवर्जितः ॥
अस्नात्वा चाप्यहुत्वा चाप्यदत्वा ये तु भुञ्जते ।
देवादीनामृणी भूत्वा नरकं ते व्रजन्त्यधः ॥

तथा—[२, ६५-६६]

एको हि भुङ्क्ते ह्यशनमपरोऽग्नेन भुज्यते ।
न भुज्यते ^२स एवैको यो भुङ्क्ते च ससाक्षिकम् ॥
संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ।
'साक्षिणः' अतिथिभृत्यादयः ।

यमशातातपौ

^३अदत्वा वैश्वदेवं तु भुञ्जते ये ^४द्विजाधमाः ।
वृथा तेनाग्नपाकेन काकयोनिं व्रजन्ति ते ॥

^५आपस्तम्बः—[२, १५, १३]

यस्याग्नौ न क्रियते यस्य चाग्रं न दीयते न तद्भोक्त-
व्यम् ॥

'यस्य' अग्नस्य^६ ॥

^७जाबालिः

अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते अजपी पूयशोणितम् ।

१ गृ र, ३०७

२ स वै एको—ना

३ अकृत्वा—ना

४ द्विजातय —ना

५ गृ र, ३०७

६ यस्याग्नस्यैकदेशोऽग्नौ न क्रियते न ह्वयते, यस्मादुदृत्याग्रं न दीयते न तद्भोक्तव्यम्—

हरदत्त

७ जाबाल —गृ र, ३०७, वी मि आ, ४५७-४५८,

^१अदत्त्वा तु कृमीन् भुङ्क्ते अदत्त्वा विषभोजनम् ॥

^२याज्ञवल्क्यः—[१, १२१]

भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्ता श्राद्धक्रियारतः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत्^३ ॥

^४पराशरः—[१, ३८]

षट्कर्माभिरतो नित्यं देवतातिथिपूजकः ।

हुतशेष तु भुञ्जानो ब्राह्मणो नावसीदति ॥

‘षट्कर्माणि’ यजनादीनि^५ वक्ष्यमाणानि ॥

^६इति भट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकभट्टश्रीमल्लक्ष्मीधरेण विरचिते कृत्य-
कल्पतरौ नियतकालकाण्डेऽतिथिपूजा ॥

१ अदत्त्वा—ब, द, गृ र

२ गृ र, ३०९

३ भार्यायामेव न साधारणस्त्रीषु परस्त्रीषु वा रतिरभिगमन यस्य स तथोक्त । शुचि-
बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्त द्विजवत् । मृत्यादिभर्ता । श्राद्धक्रियारतः श्राद्धानि नित्यनैमित्तिक-
काम्यानि, क्रिया स्नातकप्रतान्यविरुद्धानि, तेषु रतः । नम इत्यनेन मन्त्रेण पूर्वोक्तान् पञ्च-
महायज्ञानहरहर्न हापयेदनुतिष्ठेत् । नमस्कारमन्त्र केचित्—‘देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्यः
एव च । नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमो नमः’ । इति वर्णयन्ति । नम इत्यन्ये—
विज्ञानेश्वर

४ गृ र, ३०९

५ यज्ञादीनि—ब, ज, द, षट्कर्माणि यज्ञादीनि—गृ र

६ इति श्रीभट्टहृदय—ना, इति कृत्यकल्पतरौ नियतकालकाण्डे पञ्चमहायज्ञा —द,

॥ ७ ॥

अथ भोजनविधिः

¹तत्र दक्षः—[२, ५६-६८]

पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।
देवपितृमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते ॥
सविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषमुग्भवेत् ।
'²सविभागः' संविभज्य प्रतिपादनम् ॥

³देवलः

स्नात्वा प्रक्षाल्य पादौ च स्रग्गन्धालंकृतः⁴ शुचिः
पञ्चयज्ञावशिष्टं तु भुङ्क्ते यः सोऽमृताशनः⁵ ॥
उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य ⁶वाग्यतः ।
प्राङ्मुखोऽन्नानि भुङ्जीत शुचिः ⁷पीठमधिष्ठितः ॥

1 वी मि आ, ४५९, गृ र, ३०९

2 सविभागो विभज्य प्रतिपत्ति, —गृ र

3 वी मि आ, ४६० गृ र, ३१०

4 स्रग्गन्धालंकृत —गृ र

5 यो भुङ्क्ते सोऽमृताशन —ना, गृ र

6 यज्ञत —गृ र

7 पीठमवस्थित —गृ र

^१बौधायनः—[२, ५, २१, २, ६, १-२]

सुप्रक्षालितपाणिपादोऽप आचम्य शुचौ^२ ^३संवृते देशेऽन्नमुपहतमुपसंगृह्य^४ कामक्रोधद्रोहलोभमोहानपहृत्य^५ सर्वाभिरङ्गुलीभिः शब्दमकुर्वन् प्राश्नीयात् ॥ न पिण्डशेषं पात्र्यामुत्सृजेत् । मांसमत्स्यतिलमधुसंसृष्टं प्राश्याप^६ उप-
स्पृश्याग्निमभिस्पृशेत्^७ ॥

‘संवृते’ वस्त्रादिना परिवेष्टिते, उपविश्येति शेषः ।
‘उपहतम्’ उपनीतम् । ‘उपसंगृह्य’ समीपस्थे पात्रे प्रीति-
पूर्वकं सम्यग्गृहीत्वा । ‘शब्दमकुर्वन्’ भक्षणे क्रियमाणे
सीत्कारादिध्वनिमकुर्वन् । ‘पिण्डशेषम्’ अशितुं गृहीतस्य
शेषम् ॥

^८ब्रह्मपुराणे

^९विशेद्धोजनभूमिं तु^{१०} सुप्रक्षालितपाणिमान् ।
आसनस्थस्तु यो दर्पात् पङ्क्तिमध्य उपस्पृशेत्^{११} ॥
स सर्वेषां तु यत्पापं तद्ब्रह्माति नराधमः ।

१ वी मि आ , ४५९—४६०, गृ २, ३१०

२ सुप्रक्षालितपादपाणिपादात् शुचौ—मु बो, प्रक्षालितपाणिपादोऽप आचम्य
शुचौ—गृ र

३ संवृते—ज

४ अन्नमुपसंगृह्य—ना, मु बो

५ मोहानपहृत्य—गृ र

६ मांसमत्स्यतिलसंसृष्टप्राशनेऽप—मु बो

७ अभिस्पृशेत्—ना, अभिमृशेत्—मु बो, उपस्पृशेत्—गृ र

८ वी मि आ , ४६०, गृ २, ३११

९ आसनस्थस्तु यो दर्पात्पङ्क्तिमध्यमुपस्पृशेत् ।

विशेद्धोजनभूमि च अप्रक्षालितपाणिमान् ॥—गृ र

१० च—ब, ज, द, गृ र

११ पङ्क्तिमध्यमुपस्पृशेत्—ना, गृ र

तस्माद्बहिरुपस्पृश्य स्वाचान्तः^१ प्रविशेद्बृहम् ॥
^२उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ श्लक्षणासनान्विते^३ ।
 चतुरस्रं त्रिकोणं तु वर्तुलं चार्धचन्द्रकम् ॥
 कर्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ।
 ब्रह्मरुद्रेन्द्रचन्द्रार्का वसवो मण्डलान्तरात् ॥
 निवेदितं नरैरन्नं^४ यस्माद्बृहन्ति नान्यथा ।
 अकृत्वा मण्डलं ये तु भुञ्जतेऽधमयोनयः ॥
 तेषां तु यक्षरक्षांसि हरन्त्यन्नस्य तद्वलम्^५ ॥

^६मनुः—[२, ५२]

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
 श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ब्रुदङ्मुखः ॥

‘आयुष्यम्’ आयुषे हितम् । ‘यशस्यं’ यशसे हितम् ।
 ‘श्रियम्’ ‘ऋतम्’ इत्यत्रोभयत्र कामयमान इत्यध्याहारेण
 परिसमाप्तिः । ‘ऋतं’ सत्यं यज्ञं वा ॥

हारीतः

प्राङ्मुख आयुःकामोऽश्रीयात् । यशोर्थी दक्षिणा-
 मुखः । श्रीकामः प्रत्यङ्मुखः । ^७नोदङ्मुखः । ^८नाभिशयने

१ आचान्त —उ, वी मि आ, गृ र

२ उपविश्य—ब, द, उपलिय—वी मि आ

३ श्लक्षणावितासने—ब, द, श्लक्षणसमन्विते—ना, शुद्धासनान्विते—गृ र

४ तस्माद्बृहन्ति—वी मि आ

५ यद्वलम्—ना, तद्वलात्—गृ र

६ गृ र, ३११-३१२, वी मि आ, ४६१

७ गृ र, ३१२, नोदङ्मुख इति निषेध ऋतमवाञ्छताम्—गृ र

८ वी मि आ, ४६१-४६२

नासने वाश्रीयात् । न काष्ण्यायासे । न मृत्पात्रे । न भिन्नावकीर्णे ॥

‘अधिशयने’ उपरिशयने खट्वादौ । ‘आसने’ पीठादौ,
^१अन्नपात्रं निधायेति शेषः । ‘काष्ण्यायासे’ लोहपात्रे ।
 ‘मृत्पात्रे’ शरावादौ । ‘भिन्ने’ स्फुटिते । ‘^२अवकीर्णे’ दुर्ग्रा-
 ह्यणादिभोजनादिनाऽपवित्रीकृते ॥

^३वामनपुराणे

भुञ्जीत नैवेह च दक्षिणामुखो
 न च प्रतीचीमभिभोजनीयम्^४ ।

अयं च प्रत्यङ्मुखोदङ्मुखनिषेधो निष्कामविषयः ।
 सकामस्य—

“^५श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः ॥”

इति मुखद्वयभोजनस्य विधानात् । दक्षिणामुखभोज-
 ननिषेधो जीवन्मातृकविषयः । तथा च पुष्टिकामाधिकारे—

^६आपस्तम्बः—[२, १९, १-२]

वाग्यतो दक्षिणामुखो भुञ्जीत । अनायुष्यं त्वेवंमुखस्य
 भोजनं मातुरुपदिशन्ति ॥ इति

१ अन्न वा पात्र वा—ज, ना, अन्न प्रकृत्येति शेष —वी मि आ

२ ‘अवकीर्णे’ अग्राह्यणादिना अपवित्रीकृतं—ब, द, ‘अवकीर्णे’ शूद्रभोजनादिना
 ऽपवित्रिते—वी मि आ

३ वी मि आ, ४६१, गृ २, ३१२

४ भोजनीय—वी मि आ

५ मनु, २, ५३

६ गृ २, ३१२, Quoted by वी मि आ, ४६१

¹विष्णुपुराणे—[३, ११, ७९-८०]

नैकवस्त्रधरो नार्द्रपाणिपादो नरेश्वर ।

विशुद्धवदनः प्रीतो भुञ्जीत न विदिङ्मुखः ॥

प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि न चैवान्यमना नरः ।

‘विदिङ्मुखः’ ²आग्नेयादिकोणाभिमुखः । ‘प्राङ्मुखो
उदङ्मुखो वे’त्यत्र ‘भुञ्जीते’त्यन्वयः ॥

³यमः

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत पश्चार्द्रो वाग्यतः शुचिः ।

भुञ्जीत ह्यार्द्रपादस्तु नार्द्रपादः स्वपेन्निशि ॥

आर्द्रपादस्तु भुञ्जानः ⁴शतवर्षाणि जीवति ।

‘पश्चार्द्रः’ करचरणवदनार्द्रः । ‘पश्चार्द्र’ इत्यभिधाय
‘आर्द्रपाद’ इति पुनरभिधानमार्द्रपादताया आदरातिश-
यार्थम् ॥

⁵विष्णुपुराणे

स्नातो यथावत् कृत्वा च देवर्षिपितृतर्पणम् ॥

प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुञ्जीत प्रयतो गृही ।

कृतवापो हुते चाग्नौ शुद्धवस्त्रधरो नृप ॥

‘प्रशस्तरत्नानि’ गारुडादीनि । ‘कृतवापः’ देवायर्थे
कृतनिर्वापः ॥

1 वी मि आ, ४६१, गृ २, ३१२

2 आग्नेयादिदिगभिमुख —ना

3 वी मि आ, ४६२, गृ २, ३१३

4 शत—ना, गृ २

5 वी मि आ, ४६२, गृ २, ३१३

¹मनुः

सायंप्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ।
नान्तरा भोजनं कार्यमग्निहोत्रसमो विधिः ॥
'सायंप्रातः' शब्दावत्र रात्रिदिवसपरौ ॥

²तथा च छन्दोगपरिशिष्टे काल्यायनः—[२, ३३]

मुनिभिर्द्विरशनमुक्तं³
विप्राणां मर्त्यलोकवासिनां नित्यम् ।
अहनि च तथा तमस्वि-
न्यां सार्धप्रहरयामान्तः ॥

अत्राप्यहःशब्दो दक्षानुसारात् पञ्चमाहर्भागपरः ।
'तमस्विनी' रात्रिः । 'सार्धप्रहरयामान्तः' सार्धप्रथम-
प्रहरमध्ये ॥

⁴ब्रह्मपुराणे

⁵पात्रेष्वर्थानुरूपेषु पुत्रभृत्यात्मजैः सह ।
भूमौ पात्रं प्रतिष्ठाप्य मौनेनान्नं तु भोजयेत्⁶ ॥
पवित्रपाणिः पुण्यं च लभेत्तत्राघमर्षणम् ।

'⁷अर्थानुरूपेषु' स्वविभवानुसारेण सौवर्णराजता-
दिषु । 'अघमर्षणम्' अघमर्षणजन्यं पुण्यम् ॥

1 This verse is found in brackets in the printed editions of Manu and is read after II, 52 and is numbered 6 वी मि आ, ४६२, गृ २, ३१३

2 वी मि आ, ४६२, गृ २, ३१३

3 प्रोक्त—गृ २, ऋषिभिर्द्विरशनमुक्त(युक्त) विप्राणा मर्त्यवासिना नित्यम् । अहनि च तथा तमस्विन्या सार्धप्रथमयामान्त ॥—इति मुद्रितगोभिलस्मृतिपाठ

4 वी मि आ, ४६३, गृ २, ३११

5 पात्रेष्वर्थानुरूपेषु पुत्रभृत्यात्मजै सह—ब, द, वी मि आ, गृ २

6 भक्षयेत्—ना

7 अर्थानुरूपेषु—वी मि आ, गृ २

^१मनुः—[२, ५४-५५]

पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चेत्तदकुत्सयन् ।
 दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्चाप्यभिनन्देच्च सर्वशः^२ ॥
 पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जं च यच्छति ।
 अपूजितं तु तद्भुक्तमुभयं नाशयेदिदम्^३ ॥

^४ब्रह्मपुराणे

अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।
 अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्या च वन्दयेत्^५ ॥
 अन्नं विष्णुं स्वयं प्राह नित्यमेव जनार्दनः ।
 यो मां ददाति प्राणाय भुञ्जानः शास्त्रविद्विजः ॥
^६प्राणार्थं मां सदा ध्यायेत् स मां संपूजयेत्सदा ।
^७वामेन पाणिना पात्रं गृहीत्वा भुवि सस्थितम् ॥
 तेजोसीति जपंस्त्वन ^८प्रणमेदमृतं च तत् ।

^९मार्कण्डेयपुराणे—[३४, २८]

उपघाताहते दोषं नान्नस्योदीरयेद्बुधः ।

१ गृ र, ३१४

२ प्रतिनन्देच्च सर्वश—कुरुलूक, 'प्रतिनन्देत्' नित्यमस्माकमेतदस्त्विदमित्यभिधाय
 वन्दव प्रतिनन्दनम् । 'सर्वश' सर्वमन्नम्—इति व्याख्यात च

३ यस्मात्पूजितमन्नं सामर्थ्यं वीर्यं च ददाति । अपूजितं पुनरेतदुभयं नाशयति ।
 तस्मात्सर्वदाच पूजयेदिति पूर्वैकैकवाक्यतापन्नमिदं फलश्रवणम्—कुरुलूक

४ गृ र, ३१४

५ प्रवन्दते—गृ र

६ प्राणान्न—गृ र

७ वी मि आ, ४६३

८ प्रणमेतामृतं च तत्—व, द, प्रणमेतोदितं च तत्—वी मि आ

९ वी मि आ, ४६३, गृ र, ३१४

‘^१उपघातः’ श्वकाकादिस्पर्शः ॥

^२वृद्धशातानपः

परिधानमपोशानं ^३पूर्वमाच्छादनं परम् ।

भवत्यन्नमनग्रं हि सोत्तरीयं तथामृतम् ॥

पूर्वं यद् ‘अपोशानं’ तत् ‘परिधानम्’, परम्
‘अपोशानम्’ ‘आच्छादनम्’ ॥

^४याज्ञवल्क्यः—[१, १०६]

^५अपोशानेनोपरिष्ठादधस्तादश्रता तथा ।

अनग्रममृतं चैव कार्यमन्न द्विजन्मना^६ ॥

^७ब्रह्मपुराणे

^८अपोशानं च गृहीयात् सर्वतीर्थमयं च तत् ।

अमृतोपस्तरणमसीति विष्णोरन्नमयस्य च ॥

हस्तेन लङ्घयेन्नान्न सोदकेन कदाचन ।

दम्भाद्यो लङ्घयेद्भुजस्तेनान्न निहितं भवेत् ॥

हत चान्नमभक्ष्यत्व तस्य याति दुरात्मनः ।

पञ्चग्रासांस्तु भुक्त्वादौ क्वचिद्वेदमनि सङ्कटे^९ ॥

१ अभिघात —उ, ण, द, उपघात श्वकाकादिस्पर्शरजस्वलादिदर्शनादि —वी मि आ

२ गृ २, ३१४

३ आपोशान—गृ २, पूर्व यदापोशानं तत्परिधानं, तेन तदन्नमनग्रं भवत्यमृतं च—गृ २

४ गृ २, ३१५

५ अपोशानेन—गृ २, आपोशानेन—विज्ञानेश्वर

६ भुजनेन द्विजन्मना उपरिष्ठादधस्ताच्च आपोशनाख्येन कर्मणा अन्नमनग्रममृतं च कार्यम्—

विज्ञानेश्वर

७ वी मि आ, ४६३, गृ २, ३१५

८ आपोशान—गृ २

९ सकटे—ज,

पात्रमुद्धृत्य शेषं तु भक्षयेत्सांकराद्भयात् ।

^१पित्र्ये कर्मणि भुञ्जानो भूमौ पात्रं न चालयेत् ॥

^२तथा

प्रागेभ्यस्त्वथ पञ्चभ्यः स्वाहाप्रणवसंयुताः ।

पञ्चाहुतीस्तु जुहुयात्प्रलयान्निभेषु च ॥

विष्णुपुराणे—[३, ११, ८९]

पञ्चग्रासान्महामौनं प्राणाद्याप्यायनाय तत् ।

‘महामौन’ग्रहाणात् सर्वथा ध्वनिनिवृत्तिरभिमता ॥

^३ब्रह्मपुराणे

प्राणे तृप्ते तु तृप्यन्ते नित्य ^४स्वर्गाकचक्षुषः ।

व्याने तृप्ते तु तृप्यन्ते ^५श्रोत्रे त्वक्ककुभस्तथा ॥

अपाने तृप्ते तृप्यन्ते ^६वह्निवाग्भूमयः सदा ।

समाने तृप्ते तृप्यन्ते मनःपर्जन्यविद्युतः ॥

उदाने तृप्ते तृप्यन्ते वाय्वाकाशौ च सर्वदा ।

तृप्तेष्वेतेषु तृप्तं स्याज्जगत् सदसदात्मकम् ॥

प्रजाढ्यो ब्रह्मचारी स्यात् पञ्चैर्वर्धते च सः ।

प्राणाग्निहोत्रविद्विप्रो दाता च स्यात्समृद्धिमान् ॥

^७तथा

भुक्त्वामृतापिधानार्थं पिबेत्तोयं सकृत्सकृत् ।

१ वी मि आ, ४६४

२ वी मि आ, ४६४, गृ २, ३१५

३ विष्णुपुराणे—गृ २, ३१५-३१६

४ भुक्त्वाकचक्षुष —गृ २

५ श्रोत्रे दुक्कुभस्तथा—उ, द, ज, श्रोत्रे द्वे ककुभस्तथा—गृ २.

६ बुद्धिर्वाग्विभवस्तथा—गृ २

७ तथा—omitted by गृ २

येनान्नं न भवेन्नन्नं ^१जीवभूतं जगत्त्रये ॥

एवं भुञ्जन्सदा विप्रो ज्ञातिप्राधान्यमाप्नुयात् ।

शङ्खलिवितौ

श्रुतिस्मृतिसमापन्नं देवद्रव्यगुणान्वितम् ।

देवतोयैर्यथाक्लृप्तं प्रोक्षितं शिष्टभोजनम् ॥

‘श्रुतिस्मृतिसमापन्नं’ श्रुतिस्मृतिभ्यामवगतम् । ‘देव-
द्रव्यगुणान्वितं’ यज्ञियम् । ‘देवतोयैर्यथाक्लृप्तं’ येन
प्रकारेण क्लृप्तं तत्प्रकारकमेव ^२भोजनम् ॥

^३हारीतः

अथ ब्राह्मणानां भोजनविधिं ^४प्रवक्ष्याम्यहम् । स्नातो-
ऽहृतवासाः^५ पवित्रात्मा प्राङ्मुख आसीनः पाणी प्रक्षाल्य
दशहोतार निगद्येन्द्रं गच्छ स्वाहेति^६ ध्यायेदव्यक्तं पुरुषम् ।
^७ॐ तेजोऽसीत्यन्नाद्यमाह्रियमाणमभिमन्त्रयेत् । द्यौस्त्वा
ददात्विति ^८दीयमानम् । भूस्त्वा प्रतिगृह्णात्विति प्रतिगृह्य ।

“^९अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा^{१०}

घृतं मे^{११} चक्षुरमृतं म आसन् ।

१ जीवभूत—गृ र

२ बोद्धव्यम्—ना

३ वी मि आ, ४६६-४६७, गृ र, ३१६-३१८

४ वक्ष्याम्यहम्—गृ र

५ स्नातोऽहृतवासा शुक्लवासा शुचि पवित्रात्मा—गृ र, स्नातोऽहृतवासा शुक्लवासा
वा पवित्रात्मा—ब, ज, ना, द, A S B

६ मैत्रा स, १ ९ १ १३१ ३, १ ९ ३ १३२ २०, इन्द्र गच्छ
स्वाहेति—गृ र

७ ततेजोऽसीत्यन्नाद्यमाह्रियमाणम्—गृ र

८ दीयमानम्—गृ र, ब, द, ज

९ मैत्रा स, ४ १२ ५ १९२ ९

१० अग्निरस्मिजन्मना जातवेदो—गृ र

११ मे—omitted by गृ, र

^१अर्कस्त्रिधातू रजसो विमानो-
ऽजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम ॥

^२अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य
पूर्व देवेभ्यो अमृतस्य ^३नाभिः ।

^४यो मा ददाति स इ देवमावाः
अहमन्नमन्नमदन्तमग्नि ॥”

इत्यन्नमभिमन्त्रयेत् ।

^५अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ।

^६त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वं विष्णोः परम पदम् ॥

^७आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवःखरोम् ।”

^८अमृतोपस्तरणमसीत्यपः प्राश्य प्राणाय स्वाहेत्येकैक-
याहुत्या सर्वान् प्राणान् प्रीणाति । ^९समस्ता निगिरेत् ।
^{१०}अथ मैत्रायणेर्मतम् । आयुषे स्वाहेति ^{११}दशैताः ^{१२}प्राणाहुती-

१ अर्कं त्रिधाभूजसो विमानोऽजस्रो घर्मो हविरस्मिनाहरस्मि प्रथमजो ऋतस्य—गृ र

२ ते ब्रा, २ ८ ८ १

३ नाम—गृ र

४ यो मा ददाति इह देवमावहदिदमन्न मदर्थमसि—गृ र

५ महा ना उ, १५ ६, अन्तश्चरसि भूतेषु गुहाया विश्वमूर्तिषु । त्व यज्ञस्त्व
विष्णुस्त्व वषट्कारस्त्व रुद्रस्त्व ब्रह्म त्व प्रजापति । अमृतोपस्तरणमसि—इति महानारायणो
पनिषत्पाठ, अन्तश्चरति इति—तै आ, १० ३१ १

६ त्व यज्ञस्त्व वषट्कार आपो ज्योती रसोऽमृतम् ॥ ब्रह्म भूर्भुवः खरोम्—वी मि आ

७ महा ना उ, १३ १, तै आ, १० १५ १, २८ १

८ महा ना उ, १५ ७, तै आ, १० ३२ १

९ समस्तानपि पिबेदथ—गृ र

१० अथ मैत्रायमाणे मतिम्—वी मि आ

११ मैत्रा स, ३ १२ ९ १६३ ७—“^१आयुषे स्वाहा ^२प्राणाय स्वाहापानाय
स्वाहा ^३व्यानाय स्वाहा ^४समानाय स्वाहोदानाय स्वाहा ^५चक्षुषे स्वाहा ^६श्रोत्राय स्वाहा
^७मनसे स्वाहा ^{१०}वाचे स्वाहा”

१२ दर्शिता —ब, द, गृ र

रायुष्कामो^१ ^२भुञ्जीतेत्येवं ह्याह । यथाकाम समश्नुते^३ ।
 अन्तश्चरसीत्यभिधायेदममृतयोनौ सत्ये ^४ज्योतिषि परमा-
 त्मनि जुहोमि स्वाहेति ^५प्रीणात्यात्मानम् । तेन ^६प्राणाना-
 प्यायस्वेति हृदयदेशमालभ्य जपति । ^७प्राणानां ग्रन्थि-
 रसीति प्राणदेशम् । ^८विष्णोर्जठरमसीति नाभिदेशम् ।
 “^९यो देवानामसि श्रेष्ठ उग्र तन्ति चरो वृषामृतत्वमस्मभ्यं
 रुद्रैतदस्तु हुतं तव स्वाहे”ति पुनरपि हृदयदेशमालभ्य
^{१०}जपति । सावित्रीं चानुभाष्य ^{११}त्रिरपो वसाना बहूनां
 रसभुक् समस्तान्नपाककर्मैष्टिः प्रीयतां विश्वभुगिति ध्याये-
 दव्यक्त पुरुषम् । मूत्रपुरीषे रथ्यामाक्रम्य^{१२} श्मशान
 वाचान्तः^{१३} पुनराचामेत् । एव^{१४} यो ब्राह्मणो भुङ्क्ते सः
 पुण्यतमो भवति । पङ्क्तिपावनो भवति । उभयतः

१ आयुष्काम—गृ र

२ भुञ्जीतेव यथा ह्याह—वी मि आ

३ यथाकाममश्नुते—गृ र

४ ज्योतिष्मति जुहोमि—गृ र , ज्योतिष्मति परमात्मनि जुहोमि—उ

५ प्राणा ह्यात्मान—उ , प्राणा आत्मान—वी मि आ , प्राणाद्यात्मानम्—गृ र

६ प्राणाय स्वाहेति—गृ र

७ महा ना उ , १६ २

८ मानवश्रौतसूत्रम्—२ ३ ७ १, ५ २ १५ २१

९ मानवश्रौतसूत्रम् , १ ३ ४ ३ यो देवानामसि श्रेष्ठ उग्रस्त पितरो मृषामृत-
 मस्मभ्य रुद्रैतदस्तु हुत तत स्वाहा—वी मि आ , देवानामसि श्रेष्ठ उग्रस्त पितरो
 वृषामृतत्वमस्मभ्य रुद्रै तदस्तु हुत तत स्वाहा—गृ र

१० जपति—omitted by गृ र

११ त्रिरपो रसाना बहूना रसभुक्—गृ र , त्रिरपो वसाना बहूना च स भुक्
 सकर्मानुवाकरुर्मेष्टु—वी मि आ

१२ रथ्यामात्रस्य—वी मि आ

१३ श्मशान चान्त —गृ र

१४ एव च—गृ र

पक्षाणि^१ तर्पयति^२ । देवांश्च तर्पयति । पितॄंश्च तर्पयति ।
मनुष्यांश्च तर्पयति । ^३अभोज्यस्यान्नं पुनाति । ब्रह्मणः
सायुज्यं गच्छतीत्येवं ह्याहेति ॥

‘^४दशहोता’ ‘चित्तिः सुक् चित्तमाज्यम्^५’ इत्या-
दिको मन्त्रः । ‘इन्द्र गच्छ स्वाहे’ति मन्त्रान्तेन ‘चित्तिः
सुग्’ इत्यादि दशहोतृमन्त्रप्रदर्शनम्, ^६एवं मन्त्रमु-
च्चार्य । ‘अव्यक्तं पुरुषं’ जगत्कारणम् । ‘प्राणान्’ इति
प्राणापानव्यानेदानसमानानां ग्रहणम् । ‘आहुति’ग्रहण-
मनामिकाङ्गुष्ठमात्रग्राह्यान्नग्रहणार्थम् । तथा^७ छन्दोगोपनि-
षदि वाक्यकारः—‘समा^८ प्रथमाहुतिमित्याहुनिधर्मप्रज्ञप्तिः
^९स्तोकेन गृहीतैः’ इति । एतच्च वृद्धद्रविडविवरणकारेण
व्याख्यातम् । ‘स्तोकता निर्दिश्यते, अनामिकाङ्गुष्ठेन च
यावद्गृह्यते तावत् । कुतस्तद्गृहीतैः । तथा ह्याहुतिर्गृह्यमाणा
दृश्यते’ इति जयस्वामी । क्षिप्तमाहुतिं ‘निगिरेत्’ न दन्त-
भिन्नां कुर्यात् । अपरा दशाहुतयः ‘आयुषे स्वाहे’त्यादयः
काम्याः । ‘यथाकामम्’ इत्यनेनैतदुक्तम् । शेषाहुतिषु
^{१०}निगरगे नियमो नास्ति । ‘अन्तश्चरसीत्यभिधाय’ ‘अन्त-

१ उभयपक्षाणि—ब, द

२ तर्पयति । मनुष्याश्च तर्पयति—ब, द, वी मि आ

३ भोज्यस्यान्न—ब, द, गृ र

४ Reproduced by वी मि आ, ४६७ and गृ र, ३१७-३१८

५ मैत्रा स, १ ९ १ १३१ ३, १ ९ ३ १३२ २०

६ एत—वी मि आ, गृ र

७ Quotation missing in वी मि आ.

८ सम—गृ र

९ स्तोत्रगृहीतै—गृ र

१० निगिरणनियमो—गृ र, निगिरणनियमो—वी, मि आ

श्चरसी 'त्यादिना ^१ 'ऽमृतापिधानमसी' त्यूहितान्तेनाभिधाय, जुहोत्यप इति शेषः । 'सावित्री' 'त्रिः' उच्चार्य ^२ 'अपो वसाना' इत्यादिमन्त्रेण 'अव्यक्तं पुरुषं ध्यायेत्' । एव-भूतेतिकर्तव्यताकभोजने वैश्वानरविद्याविदोऽधिकारः । ^३ अयं चार्थः 'पुण्यतमे' त्याद्यन्ते 'ऽन्नम्' इत्यनुवादेन ^४ सूचितः ॥

^५बौधायनः—[२, १२, १-४, ७-१६, २, १३, १-४]

अथ शालीनयायावराणामात्मयाजिनां ^६ प्राणाहुती-व्याख्यास्यामः । ^७ सर्वावश्यकवसाने ^८ संमृष्टोपलिप्ते देशे प्राङ्मुख ^९ उपविश्योद्धृतमाह्वयमाणं भूर्भुवःसुवरोमित्युप-स्थाय वाच यच्छेत् । ^{१०} न्यस्तं महाव्याहृतिभिः प्रदक्षिण-मन्नमुदक परिषिच्य सव्येन पाणिनाविमुञ्चन्नमृतोपस्तरण-मसीति पुरस्तादपः पीत्वा पश्चान्नेन प्राणाहुतीर्जुहोति ।

१ अमृताभिधारणमसीति—उ, अमृताभिस्तरणमसीति—गृ र

२ आपो रसानाम्—गृ र

३ अयं चार्थः प्राणा ह्यात्मा ते अन्नमित्यनुवादेन द्योत्यते—गृ र, अयं चार्थः पुण्याद्यात्मा ते अन्तमित्यनुवादेन सूचित—उ

४ अन्नमित्यनुवादेन—ना

५ वी मि आ, ४७०-४७२, गृ र, ३१८-३१९

६ प्राणदेवत्या आहुतय प्राणाहुतय । प्राणशब्दोऽपानादीनामुपलक्षणाय ।—गोविन्दस्वामी

७ सर्वावश्यकवसानेषु प्रक्षालितपाणिपादोऽप आचम्य समग्रेपलिप्ते शुचौ सवृते देशे प्राङ्मुख उपविश्य ध्रुवा द्यौरिति जपन् पृथिवीमावाहयेत् घृतवतीमिति भूम्या पात्र प्रतिष्ठाप्य मूर्धानं दिव इति उद्धृतमाह्वयमाणं भूर्भुवःसुवरोमित्युपस्थाय वाच यच्छेत्—वी मि आ, अवश्य भाव्यावश्यकम्, तन्निर्वाणतोऽहरहः कर्तव्यम् । सर्वावश्यकपरिसमाप्तिमध्यदिनात्प्रागेव 'पूर्वाह्णे वै देवाना मध्यदिने मनुष्याणामपराह्णे पितॄणाम्' इति श्रुते ।—गोविन्दस्वामी

८ संमृष्टोपलिप्ते—उ, गृ र

९ उपविश्य यद्धृतमाह्वयमाणं—उ

१० न्यस्तमन्न महाव्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदक परिषिच्य—गृ र, मु बो, 'न्यस्त' भाजने प्रक्षिप्तम् 'अन्न' 'महाव्याहृतिभिः' "भूर्भुवः पृथिव्यै च" इत्यादिभिः 'प्रदक्षिणमुदक परिषिच्य' 'सव्येन पाणिना' भोजनपात्र 'अविमुञ्चन्' अविस्तरन् 'अमृतोपस्तरणमसि' इत्यप, पिबेत् ।—गोविन्दस्वामी,

“प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माऽऽविशाप्रदाहाय प्राणाय स्वाहा^१ । अपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माऽऽविशाप्रदाहायापानाय स्वाहा । व्याने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माऽऽविशाप्रदाहाय व्यानाय स्वाहा । उदाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माऽऽविशाप्रदाहायोदानाय स्वाहा । समाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माऽऽविशाप्रदाहाय समानाय स्वाहा ।” इति पञ्चान्नेन प्राणाहुतीर्हुत्वा^२ तूष्णींभूतो भूयो व्रतयेत्प्रजापतिं मनसा ध्यायन् ।^३ अथाप्युदाहरन्ति ।

^४आसीनः प्राङ्मुखोऽक्षीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।

अस्कन्दयंस्तन्मनाश्च भुक्त्वा चाग्निमुपस्पृशेत् ॥ इति ।

सर्वभक्ष्यापूपकन्दमूलफलमांसादीनि^५ दन्तैर्नावयेत्^६ ।

१ प्राणाय स्वाहेति । पञ्चान्नेन प्राणाहुतीर्हुत्वा etc —मु बो , प्राणे निविष्ट इत्यन्तेन जुहोतीति संबन्धः । प्राणे प्राणार्थमभिनिविष्टोऽहममृतमन्नं जुहोमि मय्येव । मा च शिवः सुखहेतुः आविशः अप्रदाहाय च भवः । स्वाहेति प्रदानप्रतिपादकः, प्रयच्छामीति यावत् । एवमुत्तरेष्वपि यथासंभवः योजनीयम् ॥—गोविन्दस्वामी

२ तूष्णीं भूयो व्रतयेत् ब, द, ज, वी मि आ, मु बो , तूष्णींभूय व्रतयेत्—गृ र

३ नान्तरा वाचं विसृजेद्यदन्तरा वाचं विसृजेद्भूर्भुवः सुवरोमिति जपित्वा पुनरेव भुञ्जीत । त्वक्केशनखकीटाखुपुरीषाणि दृष्ट्वा तं देशं पिण्डमुदृत्याद्विरभ्युक्ष्य भस्मावकीर्य पुनरद्वि प्रोक्ष्य वाचा च प्रशस्तमुपयुञ्जीत ।” The above two sūtras of Bodhāyana (२, १२, ५-६) are omitted in all manuscripts of the *Kalpataru* and in the *Grhastharatnākara* of Candesvara. But Mitra Miśra cites them (वी मि आ, ४७१)

४ आसनप्राङ्मुखत्वयोः पुनरुपादानं पञ्चप्राणाहुत्यन्ते तयोः पर्यवसानं मा भूदिति । वाग्यतोऽन्नं व्रतयेत् । तूष्णींग्रहणनैव सिद्धत्वादनुवादः । अकुत्सयन् अगर्हयन् अपक्वतुषपर्णपातादिदोषैः ।—गोविन्दस्वामी

५ मासाना—उ, वी मि आ, गृ र

६ दन्तैर्न छिद्येत्—उ

नातिसुहितः^१ । ^२अमृतापिधानमसीत्युपरिष्ठादपः पीत्वा-
ऽऽचान्तो हृदयदेशमभिमृशति “प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो
मा विशान्तकस्तेनाग्नेनाप्यायस्वे”ति । पुनराचम्य दक्षिणे
पादाङ्गुष्ठे पाणी ^३निःस्त्रावयति—

“अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो अङ्गुष्ठं च समाश्रितः ।

ईशः सर्वस्य^४ जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक्^५ ॥” इति ।

^६हुतानुमन्त्रणमूर्ध्वहस्तश्च समाचरेत् । “^७श्रद्धायां
प्राणे निविश्यामृतं हुतं शिवो माऽऽविश । प्राणमग्ने-
नाऽऽप्यायस्व । श्रद्धायामपाने निविश्यामृतं हुतं शिवो
माऽऽविश । अपानमग्नेनाऽऽप्यायस्व । श्रद्धायां व्याने
निविश्यामृतं हुतं शिवो माऽऽविश । व्यानमग्नेनाऽऽप्या-
यस्व । श्रद्धायामुदाने निविश्यामृतं हुतं शिवो माऽऽविश ।
उदानमग्नेनाऽऽप्यायस्व । श्रद्धायां समाने निविश्यामृतं हुतं
शिवो माऽऽविश । समानमग्नेनाऽऽप्यायस्व ।” इति पञ्चभिः ।

१ अत्यशन वर्जयेत्—गोविन्दस्वामी

२ अमृतस्यापिधानमुपरि प्रच्छादन उदकं तत्त्वमसीति मन्त्रार्थः । हृदयं जीवायतनं
तत्रस्थो जीव आमन्त्र्यते । ग्रन्थिं बन्धनं प्राणायतनं असि रुद्र अन्तर्क अन्तर्करं सन् मा
अतः विश अन्तर्को मा भूरित्यर्थः । यज्जीवितं मम तेनाग्नेन मा आप्यायस्व वर्धय ।
—गोविन्दस्वामी

३ निःस्त्रावयति—वी मि आ

४ A S B ends here abruptly

५ अथ परमात्मा स्मृतं पुरुषं पुरि शेत् इति व्युत्पत्त्या । आह च कृष्णद्वैपायनः
सावित्र्युपाख्याने—‘अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं विचकर्ष यमो बलात्’ इति । तत्परिमाणश्च तदाश्रय-
श्चासावीश्वरं जगतो जङ्गमस्य सर्वशब्दात् स्थावरस्य शास्ता प्रभुः प्रभूतः प्रियतमः विश्वं भुनक्ति
भुङ्क्ते इति वा विश्वभुक् ।—गोविन्दस्वामी

६ पश्चैते मन्त्रा हुतानुमन्त्रणं तत्साधनं हुतस्य भुक्तस्यानुमन्त्रणमन्वीक्ष्य वदनं तदूर्ध्व-
हस्तं समाचरेत् ।—गोविन्दस्वामी

७ “श्रद्धायां प्राणे निविश्यामृतं हुतम् । प्राणमग्नेनाऽऽप्यायस्वे”ति पञ्च । “ब्रह्मणि
म आत्माऽमृतत्वायेत्यात्मानम् । अक्षरेण चात्मानं योजयेत् ।—मु बो

“^१ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वाये”त्यक्षरेण चात्मानं योजयेत् । सर्वक्रतुयाजिनामात्मयाजी विशिष्यते^२ । अथाप्युदाहरन्ति ।

यथा हि तूलमैषीकमग्नौ प्रोतं प्रदीप्यते ।

तद्वत्सर्वाणि पापानि दह्यन्ते ह्यात्मयाजिनः^३ ॥

केवलाघो भवति केवलादी । मोघमन्नं विन्दत इति^४ ।
स एवमेव बाहरहः सायंप्रातर्जुहुयात्^५ । अद्भिर्वा सायम् ॥

‘^६शालीनाः’ शालानिवासशीलाः । ‘यायावरा’श्च सर्वदाटनशीलाः साग्नयो गृहस्थविशेषाः । ‘^७आत्मयाजी’ योऽग्निमेव ससाधनं परमात्मबुद्ध्या उपासते । ‘आवश्यकं’ स्नानादिपञ्चयज्ञान्तम् । ‘संमृष्ट’ संमार्जन्यादिना शोधितम् । ‘उपलिप्ते’ गोमयोदकाभ्याम् । ‘^८उद्धृतम्’ अन्नमिति शेषः ।

१ स्वशरारमनुमन्त्रयत इति शेष । जीवपरमात्मानवेकीभावयेदिति मन्त्रार्थ — गोविन्दस्वामी

२ विदुष प्रशसेषा । तथा च श्रुति — ‘स य इदमविद्वानग्निहोत्र जुहोति यथाङ्गारान पोह्य भस्मनि जुहुयात्तादृक तत्स्यात्’ इति । —गोविन्दस्वामी

३ इषीक तृणशेष । तूलमग्न शुष्कमिति शेष । ‘आत्मयाजी’ यथाविधि भुञ्जान । ‘सर्वाणि’ इह जन्मनि जन्मान्तरे च कृतानि । श्रुतिरपि — ‘तद्यथेष्वीकतूलमग्नौ प्रोत प्रदूयतैव हास्य सर्वे पाप्मान प्रदूयन्ते य एतदेव विद्वानग्निहोत्र जुहोति’ इति । —गोविन्दस्वामी

४ ते ब्रा, २ ८ ८ ३, एवमविदुषो निन्दया विदुष प्रशसा । अघ पापम् । इतरथा केवलाघो भवेत् । कोऽसौ केवलादी केवलहारीत्यर्थ । स एव मोघमन्नं विन्दते । इत्यनया ऋचा निन्द्यत इति शेष । अन्नदानप्रशसा । मोघ तृथा अन्नमदनीयं विन्दते भुङ्क्ते अप्रचेता अविद्वानित्येतत् । नो सखाय नाप्यभ्यागत पूजयति स एव केवलाघो भवति केवलादित्वात् । —गोविन्दस्वामी

५ अत एतद्गम्यते — ‘सर्वावश्यकवसाने’ इत्यस्य दिवसे कर्तव्यानामन्ते दिवाभोजन एवमेव रात्रावित्यर्थ इति —गोविन्दस्वामी

६ Reproduced by बी मि आ, ४७२-४७३ and गृ र, ३२०-३२१

७ आत्मयाजी पुन ‘जीर्णस्यात् तस्याग्निहोत्रचेष्टायाम्’ इत्यनेन विधानेनात्मनि समारूढाग्नि —गोविन्दस्वामी

८ क्वचित् भूतमिति पाठ । तत्र भूत सिद्धमित्यर्थ —बी मि आ

‘उपस्थानं’ तत्संमुखत्वेन नम्रीभावः । ‘न्यस्तं’ पात्रे निहितम् । ‘प्रदक्षिणमन्नमुदकम्’ इति, तस्यायमर्थः— उदकं गृहीत्वा सर्वतोदिक्कं प्रदक्षिणमुदकेन सेचनमन्नस्य तत्र कुर्यादिति । ‘पञ्च प्राणाहुतीः’ इत्यन्वयः । ‘वाचं यच्छेद्’ इत्यभिधाय पुनः‘स्तूष्णीं’ग्रहणं वाग्यमस्य पञ्चाहुति-मात्रविषयतानिवारणार्थम् । ‘अस्कन्दयन्’ अन्नमवकिरन् । एतेषां शालीनादीनां तिलादिसंसृष्टान्नभक्षणं विनापि भोजनान्तेऽग्रेरुपस्पर्शनं नित्यवदङ्गमित्युक्तम् ‘अग्निमुपस्पृशेद्’ इति । ‘कन्दानि’ सूरणादीनि । ‘मूलानि’ मूलकादीनि । ‘सर्वभक्ष्य’ग्रहणादेवापूपादिप्राप्तेस्तद्ग्रहणं दोषातिशयार्थम् । ‘दन्तैर्नावयेत्^१’ दन्तैः खण्डयित्वा शेषा न पुनर्भक्षणीया इत्यर्थः । ‘पञ्चभिः’ उक्तमन्त्रैरिति शेषः । ‘ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वाय’ इत्यनेन मन्त्रेण ‘अक्षरेण’ परब्रह्मणा ‘आत्मानं’ जीवं ‘योजयेद्’ एकतया चिन्तयेदित्यर्थः । ‘अद्भिर्वा सायम्’ इति, सायंभोजनासंभवेऽद्भिरेव प्राणाहुत्यादिकं सर्वं संपादनीयम् ॥

^२आपस्तम्बः—[२, १, १-३]

पाणिग्रहणादधि गृहमेधिनोर्व्रतम् । कालयोर्भोजनम् ।
अतृप्तिश्चान्नस्य ॥

‘पाणिग्रहणादधि’ विवाहादूर्ध्वम् । ‘गृहमेधिनोः’ गृह-

१ दन्तैर्नावयेत्—उ, दन्तैः खण्डयित्वा न भक्षयेदित्यर्थ—वी मि आ, गृ २, दन्तैर्नावयेत् न खण्डयेत् दन्तखण्डितावशिष्ट पुनर्भक्षणाय नादद्यादित्यर्थ—गोविन्दस्वामी

२ वी मि आ, ४७३, व, ज, द, MSS read आपस्तम्ब after बौधायन, pp 237

स्थयोर्दम्पत्योः । 'कालयोः' सायंप्रातःकालयोः 'भोजनम्' ।
'अन्नस्य' अन्नेनेत्यर्थः । सुहितार्थयोगे षष्ठी^१ ॥

गौतमः—[९, ५९]

सायं प्रातस्त्वन्नमभिपूजितमनिन्दन् भुञ्जीत^२ ॥

बौधायनः—[२, १३, १०-१४]

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनश्नंस्तु तपश्चरेत् ।

प्राणाग्निहोत्रलोपेन ह्यवकीर्णी भवेत् सः^४ ॥

अन्यत्र प्रायश्चित्तात्प्रायश्चित्ते तदेव विधानम् ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च ।

सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन^५ ॥

प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांस्तु निरुद्धे भोजने जपेत् ।

त्रेताग्निहोत्रमन्त्रान्वै द्रव्यालाम्बे यथा जपेत् ॥ इति ।

^६स एवमेवाचरस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ।

'^७गृहस्थो'ऽत्राऽऽहिताग्निः । 'अनश्नन्' उपवासं कुर्वन् ।

'अवकीर्णी' अवकीर्णिविहितप्रायश्चित्तार्हः । 'अन्यत्र प्राय-

१ सुहितार्थयोगे करणे षष्ठी भवति 'पूरणगुणसुहितार्थ' [२ २ ११] इति ज्ञापनात् ।
अन्नेन तृप्ति न गच्छेयाताम् । यावत्तृप्तिर्न भोक्तव्यम् ।—हरदत्त

२ अन्तरा भोजनप्रतिषेधार्थोऽयमारम्भ, अर्थप्राप्तत्वात् । तुशब्दो विशेषवाची, अन्न विशेषस्य विप्रतिषेधो न मोदकानामपीति । अभिपूजित नमस्कार । अनिन्दन् कदञ्चत्वादि दोषेणाकुत्सयन् भुञ्जीत ।—मस्करि

३ वी मि आ, ४७३-४७४, गृ २, ३२१-३२२

४ अनशननिन्दैषा—गोविन्दस्वामी

५ कालयोरन्तराऽनशन तदुपवासफल भवेत् । अतश्च नान्तरा भोजन कर्तव्यम् ।—
गोविन्दस्वामी

६ 'एवमेवाचरन्' इति 'उत्तम एवमेवाचरन्' इति च—मु बो पाठौ

७ Reproduced by वी मि आ and गृ २

श्रित्तात्' उपवासयुक्तात्प्रायश्चित्तादन्यत्र । अत्रैव हेतुः—
 'प्रायश्चित्ते तदेव विधानम्' अनशनमेव विशेषविहितम् ।
 अनेनेदमुक्तं भवति—यत्राहिताग्न्युद्देशेन विशेषविहित उप-
 वासविधिस्तत्रैवोपवासकर्मणि तस्याधिकारो नान्यत्रेति ।
 एवं ब्रह्मचारिणोऽपि । 'अन्तरा प्रातराशम्' इत्यादि—
 'अन्तरा' मध्ये ^१अशनम् 'आशो' भोजनम् । 'उपवासी'
 उपवासफलभाक् । निरुद्धे भोजनार्हत्वे सत्यन्नाद्यसंभवा-
 देव भोजननिवृत्तौ । त्रयोऽग्नयः 'त्रेता' गार्हपत्यादयः ।
 'द्रव्यालामे' अग्निहोत्रहवनीयद्रव्यालामे ॥

^२पुष्टिकामाधिकारे आपस्तम्बः—[२, १९, ३-१२]

औदुम्बरश्चमसः सुवर्णनाभः प्रशस्तः^३ । न चान्ये-
 नापि भोक्तव्यम् । यावद्वास न सन्नयन्नस्कन्दयन्नापजिहीता-
 पजिहीत वा कृत्स्नं ग्रास ग्रसेत् सहाङ्गुष्ठम् । न च मुखशब्दं
 कुर्यात् । पाणिं च नावधुनुयात् । आचम्योर्ध्वौ पाणी धारये-
 दाप्रोदकीभावात् । ततोऽग्निमुपस्पृशेत् । दिवा च न
 भुञ्जीतान्यन्मूलफलेभ्यः । स्थालीपाकानुद्देश्यानि च वर्जयेत् ।
 सोत्तराच्छादनश्चैव यज्ञोपवीती भुञ्जीत ॥

'^४औदुम्बरः' ताम्रमयः । 'न चान्येनापी'त्यादिना
^५तत्पुत्रेणापि तत्र पात्रे ^६न भोक्तव्यमित्युक्तम् । 'यावद्वासं'

१ मध्ये प्रातराशो भोजन—ब, ज, द, मध्ये आशो भोजनम्—ना

२ वी मि आ, ४७५, गृ र, ३२२-३२३

३ प्रशस्त—सु आप, चमु भक्षणे, यत्र चम्यते स चमसो भोजनपात्रम् । सुवर्ण
 नाभ सुवर्णेन मध्ये अलङ्कृत स प्रशस्त प्रशस्तो भोजने ॥—हरदत्त

४ Reproduced by वी मि आ and गृ र

५ तस्मिन्नादिनापि—ज, न चान्येन कर्तुं पित्रापि तत्र पात्रे भोक्तव्यम्—हरदत्त

६ न भोक्तव्यमित्यर्थ—उ

यावद्भूसितुं शक्यमित्यर्थः । 'नापजिहीत' सव्येन पाणिना पात्रं न विमुञ्चेत्, अथवा 'अपजिहीत' । अयं च पात्र-धारणाधारणविकल्पः षोडशिग्रहणाग्रहणवद्व्यवस्थितः । यदि प्रथमं पात्रधारणपूर्वकं भोजनमुपक्रान्तं तदा धारणमेव । ^१यदि प्रथममधृतवैव भोजनमुपक्रान्तं तदाऽधारणमेवेति कपर्दी^२ । '^३प्रोदकीभावः' प्रचुरोदकसंबन्धित्वम् । एतच्चा'ग्न्युस्पर्शन' तिलमांसादिसृष्ट्यान्नभोजनविषयम् । 'दिवा न भुञ्जीत' पुनरितिशेषः । 'स्थालीपाकः' पक्षादिचरुः । 'अनुद्देश्यानि' देवपित्राद्युद्देशेनासकल्पितानि । स्वयमेव 'यज्ञोपवीती' 'सोत्तराछादनः' सोपरिवस्त्र एव 'भुञ्जीत' । नोत्तरीयं वासोव्यतिरेकेण भोजनकाले 'सूत्रादिना कार्यमिति कपर्दिभाष्यम् ॥

वसिष्ठः—[१२, १५-१७]

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत । तूष्णीं साङ्गुष्ठं कृत्स्नं ग्रासं ग्रसेत् । न च मुखशब्दं कुर्यात् ॥

'अन्न'ग्रहणात्ताम्बूलादौ प्राङ्मुखत्वादिनियमो नास्तीति सूचितम् । 'तूष्णीं'ग्रहणेनैव मौने प्राप्ते पुन'मुखशब्द'निषेधो भाषणव्यतिरिक्तसीत्कारादिध्वनिनिवृत्त्यर्थः ॥

१ अथवा प्रथममन्यथैव भोजनमुपक्रान्तं तदा—ब, द

२ Quoted by वी मि आ , ४७५

३ प्रोदकीभावः प्रचुरोदकत्वम् । बहुनोदकेनौष्ठादिप्रक्षालनं कुर्यादित्यर्थः—वी मि आ , आप्रोदकीभावात् यावत्प्रचुरजलसंबन्धम्—गृ र , भुक्त्वाचम्य पाणी ऊर्ध्वं धारयेत् यावत्प्रगतोदकौ शुष्कौ भवतः ।—हरदत्त

४ सूत्रादिनापि कर्तव्यमिति—ना

५ गृ र , ३२३

^१मनुः—[४, ६२]

न भुञ्जीतोद्धृतस्नेह नातिसौहित्यमाचरेत् ।
नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः ॥

‘उद्धृतस्नेहं’ पिण्याकादि । ‘अतिप्रगे’ अचिरोदित
एव सूर्ये । ‘अतिसायं’ सूर्यास्तमनसमीपे । ‘प्रातराशितः’
प्रातस्तृप्तः ‘सायं’ न भुञ्जीत^२ ॥

^३विष्णुः—[६८, ४८]

न तृतीयमथाश्रीयान्नापथ्यं च कदाचन^४ ।
नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः ॥

^५विष्णुपुराणे—[३, ११, ८७]

अश्रीयान्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम्^६ ।
लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्तथा^७ ॥
प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्रीयान्मध्ये तु कठिनाशनः ।
अन्ते पुनर्द्रवाशी च बलारोग्ये न मुञ्चति ॥

^८ब्रह्मपुराणे

सर्वाङ्गुलीभिरश्रीयान्नावधूयेत्करं क्वचित् ।
कुर्यात्क्षीरान्नमाहारं^९ न च पश्चात्पिबेदधि ॥

१ गृ र, ३२३-३२४, वी मि आ, ४७६

२ भुञ्जीत । तेन प्रात साकाक्षमशितव्यम्—ना

३ वी मि आ, ४७५-४७६, गृ र, ३२४

४ न चापथ्यं कथंचन—वी मि आ, सु विष्णु

५ वी मि आ, ४७७, गृ र, ३२४

६ समम्—उ

७ तत —ब, ज, द

८ वी मि आ, ४७७, गृ र, ३२४, पद्मपुराणे—ब, द, ज

९ वी मि आ, ४७७, गृ र, ३२४

जठरं पूरयेदर्धमन्नैर्भागं जलेन च ।
वायोः संचारणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥

¹देवलः

न भुञ्जीताघृतं नित्यं गृहस्थो भोजनं स्वयम् ।
पवित्रमथ हृद्यं च सर्पिराहुरघापहम् ॥

मनुः—[४, ५५]

नाश्नीयात्संधिवेलायाम् ॥

²आपस्तम्बः—[१, १७, ६-८]

न नावि भुञ्जीत तथा प्रासादे कृतभूमौ च भुञ्जीत ॥
'नावि' आसीन इति शेषः । 'प्रासादे' प्रासादस्यो-
परीत्यर्थः । 'कृतभूमौ' मृत्तिकाप्रक्षेपेण संपादितभूमौ² ॥

³ब्रह्मपुराणे

यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यस्तु फूत्कारसंयुतम् ।
प्रसृताङ्गुलिभिर्यश्च⁴ तस्य गोमांसवच्च⁵ तत् ॥
नाजीर्णे भोजनं कुर्यात् स्याच्च नातिबुभुक्षितः ।
⁶हस्त्यश्वरथयानोष्ट्रप्रासादस्थो न भक्षयेत्⁷ ॥

1 बी मि आ, ४७७, गृ २, ३२४

2 प्रासादो दारुमयो मञ्च । तत्रापि न भुञ्जीत । भूमावपि भुञ्जान कृताया गोमया
दिना सस्कृताया भुञ्जीत । अपर आ^२—प्रासादोऽपि यदा कृतभूमिर्भवति न केवल दारुमय ,
तदा तत्रापि भुञ्जीतैवेति—हरदत्त

3 बी मि आ, ४७६-४७७, गृ २, ३२४-३२५

4 भिक्षैव—ना, भिर्यस्तु—गृ २

5 तु—बी मि आ

6 हस्त्यश्वरथयानेषु —उ,

7 भोजयेत्—उ

^१श्मशानान्तर्गतो वापि देवालयगतोऽपि वा ।
 शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ॥
 न सध्ययोर्न मध्याह्ने नार्धरात्रे कदाचन ।
 नार्द्रवासा नार्द्रशिरा न चायज्ञोपवीतवान् ॥
 न प्रसारितपादस्तु पादारोपितपाणिमान् ।
 नावसक्थिकसंस्थश्च न च पर्यङ्किकास्थितः ॥
 न वेष्टितशिराश्चापि नोत्सङ्गकृतभाजनः ।
 नैकवस्त्रो दुष्टमध्ये सोपानत्कः सपादुकः ॥
 न चर्मोपरिसंस्थश्च चर्मवेष्टितपार्श्ववान् ।
 अन्नस्य जन्मकालुष्यं दुष्पङ्क्तिं च न कुत्सयेत् ॥
 ग्रासशेषं तु नाश्नीयात् पीतशेषं पिबेन्न तु^२ ।
 शाकमूलफलेक्ष्वादि दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ॥
 सचयेन्नान्नमन्नेन विक्षिप्तं पात्रसस्थितम् ।
 बहूनां भुञ्जतां^३ मध्ये न चाश्नीयात्स्वरान्वितः ॥
 वृथा न विकिरेदन्नं नोच्छिष्टः कुत्रचिद्रजेत् ।
^४न स्पृशेत्स्वशिरो विप्रः सोच्छिष्टेनैव पाणिना ॥
^५तिलकल्कं जलं क्षीरं दधिक्षौद्रघृतानि तु ।
 न त्यजेदर्धजग्धानि सक्तूंश्चाथ कदाचन ॥

‘^६प्रसृताङ्गुलिभिः’ असङ्कुचिताभिरङ्गुलीभिः ।
 ‘स्याच्च नातिबुभुक्षितः’ अतिशयेन बुभुक्षयाऽऽत्मानं न

१ न श्मशानान्तरगत — ना, श्मशानाभ्यन्तरगतो—वी मि आ, श्मशानान्तर्गतो नैव—गृ र

२ च—वी मि आ

३ बहूनामश्नता—वी मि आ

४ न स्पृशेत् शिरो—उ, न स्पृशेच्च शिरो—गृ र

५ तिलकल्क घृतक्षीर दधिक्षौद्रजलानि च—उ, ब, द, तिलकल्के—वी मि आ

६ Reproduced by वी मि आ, ४७७ and गृ र, ३२५-३२६

पीडयेदित्यर्थः । 'यानं' दोलादि । 'पर्यङ्किका' मञ्चिका ।
 'दुष्टाः' पतितादयः । 'चर्मवेष्टितपार्श्ववान्' कृतसन्ना-
 हादिः । 'जन्मकालुष्यं दुष्पङ्क्तिं च न कुत्सयेत्' 'जन्म-
 कुत्सनं' निन्दितदेशोत्पत्त्या, 'कालुष्यं' मलिनत्वम्,
 'दुष्पङ्क्तिः' निन्दितपाकः^१ । 'पीतशेष' ^२पानपात्राव-
 शिष्टमेव । 'दन्तच्छेदैः' दन्तैश्छित्त्वा । 'अग्नेन' अपूपा-
 दिना पात्रे विकीर्णमन्नं न राशीकुर्यादित्यर्थः । 'उच्छिष्टेन
 पाणिना' उच्छिष्टान्नलिप्तेन पाणिना, 'स्वशिरो न स्पृशेद्'
 इत्यर्थः । 'अर्धजग्धानि' किञ्चिद्भुक्तानि ॥

^३महाभारते

पानीयं पायसं सर्पिर्मधुशेषं दधीत्यपि ।

निरस्यं शेषमेतेषां न प्रदेयं तु कस्यचित् ॥

'निरस्यम्' अत्याज्यम् ॥

^४ब्रह्मपुराणे

अप्येकपङ्क्त्यां नाश्रीयात् ^५सयुतः स्वजनैरपि ।

को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं ^६भवेत् ॥

भस्मस्तम्भजलद्वारमार्गैः पङ्क्तिं च भेदयेत् ।

^७विष्णुपुराणे—[३, ११, ८३, ८६]

न चासन्दीस्थिते पात्रे नादेशे च नरेश्वर ।

१ मन्दपाक — गृ र

२ पानपात्र एवावशिष्ट—ब, द, ना

३ गृ र, ३२६

४ गृ र, ३२६

५ सबन्धिस्वजनै सह—ना, सयुत स्वजनैरपि—गृ र

६ महत्—ज, ना

७ गृ र, ३२६, ब्रह्मपुराणे—इति वी मि आ, ४७८

नाकाले नातिसंकीर्णेऽदत्वाग्रं न नरो ग्रसेत्^१ ॥

नाशेषं पुरुषोऽश्रीयादन्यत्र जगतीपते ।

^२मण्डाम्बुदधिसर्पिर्भ्यः सक्तुभ्यश्च विवेकवान् ॥

‘आसन्दी’ वेत्रादिनिर्मिता । ‘अदेशे’ रथ्यादौ ।

‘अकाले’ सध्यादौ । ‘मण्डः’—

“सक्तवः सर्पिषाभ्यक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः ।

^३नातिद्रवा नातिसान्द्रा मण्ड इत्यभिधीयते ॥”

इति चरकः^४ ॥

^५शङ्खलिखितौ

न भोजनार्थं^६ पाकशालां प्रविशेत् । न वृथापाकं

^७पचेत् । न वृथापाकमश्रीयात् ॥

^८हारीतः

न क्रुद्धो नान्यमना नाभिभाषमाणोऽश्रीयात् । न शिशून् भर्त्सयन् । नाप्रदाय प्रेक्षमाणेभ्यः । न च तदश्रीयाद्येन देवपितृमनुष्यार्थं न कुर्यात् । एवं ह्याह—

आत्मार्थं भोजनं यस्य रत्यर्थं यस्य मैथुनम् ।

वृत्त्यर्थं यस्य चाधीत निष्फलं तस्य ^९जीवितम् ॥

१ न दत्वाग्रं नरो ग्रसेत्—ब, द, ज, दत्वाग्रं च नरो ग्रसेत्—ना, गृ र, नादत्वाग्रं नरो ग्रसेत्—वी मि आ

२ मण्डाम्बुदधिसर्पिर्भ्यः—वी मि आ

३ नातिसान्द्रा न चात्यच्छा मण्ड—द, ब, गृ र

४ इति चरकोक्त—ब, द, गृ र, ३२७

५ गृ र, ३२७

६ भोजनार्थं—ना, गृ र

७ चरेत्—ना, पाचयेत्—गृ र

८ वी मि आ, ४७८, गृ र, ३२७

९ जीवनम्—ज

^१यद्भुङ्क्ते^२ वेष्टितशिरा ^३यच्च भुङ्क्त उदङ्मुखः ।
सोपानत्कश्च ^४यद्भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम् ॥

‘प्रेक्षमाणेभ्यः’ प्रकर्षेण साभिलाषमीक्षमाणेभ्यो
बालादन्येभ्यः । ‘देवपितृमनुष्यार्थम्’ इति पञ्चयज्ञोप-
लक्षणम् । भुज्यत इति ‘भोजनं’ भोज्यमन्नम् ॥

^५यमः

अश्नाति यो भृत्यजनस्य मध्ये
^६मिष्टान्नमेको रसगृध्नुबुद्धिः ।
दीनैः कटाक्षैरपि वीक्ष्यमाणो^७
व्यक्तं विषं हालहलं स भुङ्क्ते ॥

‘रसगृध्नुबुद्धिः’ रसे गृध्नुर्बुद्धिर्यस्य, यस्य रसका-
ङ्क्षिणी मतिरित्यर्थः ॥

^८विष्णुः—[६८, ४-४७]

न गोब्राह्मणोपरागे चाश्रीयात् । न राजन्यव्यसने^९ ।
प्रवसितश्चाग्निहोत्री यदाग्निहोत्रं ^{१०}कृतं मन्येत तदाश्रीयात् ।
यदा कृतं मन्येत वैश्वदेवमपि । पर्वणि च पर्व यदा कृतं

१ गृ र, ३२७

२ यो भुङ्क्ते—ब, ज, द, गृ र

३ यश्च—गृ र

४ यो भुङ्क्ते—गृ र

५ गृ र, ३२७

६ श्रेष्ठान्नमेको—उ

७ कटाक्षैरभिवीक्ष्यमाणो—ना, गृ र

८ गृ र, ३२८

९ न राजन्यव्यसने—ना, गृ, र, न राज्ञो व्यसने—मु विष्णु

१० कृत—मु विष्णु, गृ र

मन्येत^१ । ^२नाश्रीयाच्चाजीर्णे । नार्धरात्रे । न मध्याह्ने । न
 सध्ययोः । नार्द्रवासाः । नैकवासाः । न नग्नः । ^३नोदके ।
 नोत्कुटुकः । न च भिन्नासनगतः । न च शयनगतः । न
 भिन्नभाजने । नोत्सङ्गे । न भुवि । ^४न पाणौ । लवणं च
 यन्न दद्यान्न तदश्रीयात् । न बालकं निर्भर्त्सयन् । नैको
 मृष्टम्^५ । नोद्धृतस्नेहम् । न दिवा धानाः । न रात्रौ तिल-
 सबन्धम्^६ । न दधिसक्तून् । न कोविदारवटपिप्पलशण-
 शाकम् । नादत्वा । नाहुत्वा । नानार्द्रपादः । नानार्द्रकर-
 मुखश्च । नोच्छिष्टो^७ घृतमादद्यात् । न चन्द्रार्कतारका^८ निरी-
 क्षेत । न मूर्धानं स्पृशेत् । न ब्रह्म कीर्तयेत् । प्राङ्मुखोऽश्री-
 यात् । दक्षिणाभिमुखो वा । अभिनन्द्यान्नम्^९ । सुमनाः
^{१०}स्रग्गन्धुल्लिप्तश्च । न निःशेषकृत्स्यात् । अन्यत्र दधिमधु-
 सर्पिःपयःसक्तूपललोदनेभ्यः^{११} ॥

नाश्रीयाद्भार्यया साकं नाकाशे न तथोत्थितः ।

बहूनां प्रेक्षमाणानां नैकस्मिन्बह्वस्तथा ॥

१ पर्वणि च यदा कृत मन्येत—गृ र, पर्वणि च यदा कृत मन्येत पर्व—मु विष्णु

२ पर्वणि नाश्रीयाच्चाधरात्रे—गृ र

३ Omitted by उ, न जलस्थ —गृ र

४ वी मि आ ४७९ ४८०—यत्तु पाणौ दद्यान्न तदश्रीयात् । न बालक etc ,
 न पाणौ । लवणं च यन्न दद्यान्न—मु विष्णु

५ नैको मिष्टम्—वी मि आ, नैकान्तोष्णम्—गृ र

६ तिलसबन्धम्—वी मि आ

७ नोच्छिष्टे—उ, गृ र

८ तारकादि—ना, न चार्कतारक—गृ र

९ अभिपूज्यान्नम्—मु विष्णु

१० स्रग्गन्धुल्लिप्तश्च—गृ र

११ सक्तूपललोदकेभ्य —वी मि आ, मु विष्णु, सक्तूपललोदकेभ्य and सक्तूपल
 लोदनेभ्य —गृ र

^१शून्यालये वह्निगृहे देवागारे कथंचन ।
पिबेन्नाञ्जलिना तोयं नातिसौहित्यमाचरेत् ॥

‘गोब्राह्मणोपरागे’ गोब्राह्मणयोर्व्यसने । ‘प्रवसितः’
अग्निहोत्रदेशं त्यक्त्वा ग्रामान्तरं गतः । ‘नोत्कुटुकः’
नोत्कटासनः । ‘भिन्न’ स्फुटितम् । ‘न भुवि’ कृत्वेति शेषः ।
‘पाणौ’ स्थितमिति शेषः । ‘दद्याद्’ देवादिभ्य इति शेषः ।
‘नादत्वे’त्यनेन ब्राह्मणादिभ्यो दानमकृत्वा ^२नाश्रीयादि-
त्युक्तम् । ‘यन्न दद्याद्’ इत्यनेनान्यजातीय ^३दत्वाप्यन्यन्ना-
श्रीयादिति । ‘निःशेषकृत्’ सर्वभोजी । आकाशे निराधारे
भोजनासंभवादासन्दिकादौ प्रतिषेधो ‘नाकाश’ इति ।
‘एकस्मिन्’ ^४प्रेक्षमाण इति शेषः ॥

^५तथा—[६८-४९]

न भावदुष्टमश्रीयान्न भाण्डे भावदूषिते ।
शयानः प्रौढप्रादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम् ॥
‘भावदुष्टम्’ अशुचित्वेन शङ्कितम् ॥

^६मनुः

एकवस्त्रो न भुञ्जीत कपाटमपिधाय च ।
भूमौ चानन्तरीकृत्य^७ भिन्नपात्रे न चाशनम् ॥

1 Reproduced by गृ २, ३२९

2 नाश्रीयादित्यर्थ —ब, द

3 दत्वापि नाप्यन्नमश्रीयादित्यर्थ —ब, द

4 प्रेक्ष्यमाणे इति सबन्ध —ब, ज, द

5 गृ २, ३२९

6 गृ २, ३२९-३३०, गृ २, omits तथा Not found in printed editions of *Manu*

7 भूमौ वावान्तरीकृत्य—उ, भूमौ देवान्तरीकृत्य—गृ २

तथा

नाहारमुपभुञ्जीत तिष्ठन्गच्छन् हसन्नपि ।

¹तथा

खग्रामे ग्रामतो वापि संनिकृष्टे मृते सति ।

न भुञ्जीताशनं धीमानधर्म्यं शोककारणात् ॥

‘भिन्नपात्रे न चाशनम्’ इत्यत्र न कुर्यादिति शेषः ।

‘खग्रामे’ खग्रामीणे । ‘ग्रामतः संनिकृष्टे’ संनिकृष्टग्रामीणे । ‘अधर्म्यम्’ अधर्मसाधनम् ॥

²बृहस्पतिः

न स्पृशेद्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।

न पादौ न शिरो वसति न पदा भाजन स्पृशेत् ॥

भुञ्जीतेत्यनुवृत्तौ—उशना

नानाचान्तः खट्वारूढो न चोत्तानः कदाचन ॥

³गौतमः—[९, ५६-५७]

न भक्ष्यानुत्सङ्गे भक्षयेत् । न रात्रौ प्रेष्याहृतम् ॥

‘रात्रौ’ ‘प्रेष्येण’ दासादिना आनीतं किञ्चिदपि न भक्षयितव्यमिति मस्करी⁴ ॥

⁵याज्ञवल्क्यः—[१, १३१]

न भार्यादर्शनेऽश्रीयान्नैकवासा न संस्थितः ॥

1 वी मि आ, ४७८

2 गृ २, ३३०

3 गृ २, ३३०

4 रात्रौ प्रेष्येण शूद्रादिना आहृतं यत्किञ्चिन्न भक्षयेत्—इति मुद्रितमस्करीपाठ

5 वी मि आ, ४७९

‘भार्यादर्शने’ पठ्यन्त्यां भार्यायाम्^१ ॥

^२मनुः—[४, ४३]

नाश्रीयाद्भार्या सार्धं नैनामीक्षेत चाश्रतीम् ।

‘अश्रती’^३ मुञ्जानाम् ॥

^४वसिष्ठः—[१२, २९]

भार्या सह नाश्रीयादवीर्यवदपत्यं भवतीति वाजस-
नेयके विज्ञायते ॥

^५अङ्गिराः

ब्राह्मण्या सह योऽश्रीयादुच्छिष्टं वा कदाचन ।

न तस्य दोषं मन्यन्ते नित्यमेव मनीषिणः ॥

उच्छिष्टमितरस्त्रीणां योऽश्रीयाद्ब्राह्मणः क्वचित् ।

प्रायश्चित्ती स विज्ञेयः संकीर्णो मूढचेतनः ॥

‘ब्राह्मणी’ग्रहण भर्तृसवर्णोपलक्षणार्थम् । ब्राह्मण्यापि
सह कदाचिद्भोजनमध्वन्येव ।

तथा च ब्रह्मपुराणे^६

ब्राह्मण्या भार्या सार्धं क्वचिद्भुञ्जीत वाध्वनि ।

असवर्णस्त्रिया सार्धं भुक्त्वा पतति तत्क्षणात् ॥ इति ।

१ Quoted by वी मि आ, ४७९

२ वी मि आ, ४७९, गृ २, ३३०

३ भक्ष्यमाणाम्—व, द

४ गृ २, ३३०

५ गृ २, ३३०-३३१, वी मि आ, ४७९

६ गृ २, ३३१, वी मि आ, ४७९

^१ब्रह्मपुराणे

विप्रस्त्वेवमुपस्पृश्य पादाङ्गुष्ठे च दक्षिणे ।
 हस्ताभ्यां मन्त्रवद्दद्याद्विधिवच्चावनेजनम् ॥
^२संमार्ज्यं बाहू जानू^३ च गोप्रदानफलं लभेत् ।
 भुक्त्वा ^४चैव प्रतिष्ठेत न चाप्यार्द्रेण पाणिना ॥
 आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम् ।
 उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावन्नोन्मृज्यते मही ॥

^५विष्णुपुराणे—[३, ११, ९०-९५]

भुक्त्वा सम्यगथाचम्य प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽथवा^६ ।
 आचान्तः पुनराचामेत्पाणी प्रक्षाल्य मूलतः ॥
 स्वस्थः प्रशान्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः ।
 अभीष्टदेवतानां तु कुर्वीत स्मरणं ततः^७ ॥
 अग्निराप्यायतां धातून् पार्थिवान् पवनेरितः ।
 दत्तावकाशो नभसा ^८जरयत्वस्तु मे सुखम् ॥
 अन्नं बलाय मे भूमेरपामग्न्यनिलस्य च ।
 भवत्वेतत्परिणतौ ममास्त्वव्याहतं सुखम् ॥
 प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा ।
 अन्नं पुष्टिकरं चास्तु ममास्त्वव्याहतं सुखम् ॥

१ गृ र, ३३१, वी मि आ, ४८४

२ ब, द and वी मि आ, add तथा before this line

३ बाहु जानु—वी मि आ

४ नैव for चैव—वी मि आ

५ गृ र, ३३२-३३३, वी मि आ, ४८४-४८५

६ अपि वा for अथ वा—ना, गृ र and वी मि आ

७ नर—ब, ज, ना, द, गृ र, वी मि आ

८ जरयस्त्वस्तु—ब, द, जरयन्नस्तु—वी मि आ

अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च

भुक्तं मयान्नं जरयत्वशेषम् ।

सुखं च मे तत्परिणामसंभवं

यच्छत्वरोगं मम चास्तु देहे ॥

विष्णुः समस्तेन्द्रियदेहदेही प्रधानभूतो भगवान्यथैकः ।

सत्येन तेनान्नमशेषमेतदारोग्यदं मे परिणाममेतु ॥

विष्णुरत्ता^१ तथैवान्नं परिणामश्च वै यथा ।

सत्येन तेन यद्भुक्तं^२ जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥

इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमार्ज्यं तथोदरम् ।

अनायासप्रदायीनि कुर्यात्कर्माण्यतन्द्रितः ॥

^३आपस्तम्बः—[२, ४, २४]

यत्र भुज्यते देशे^४ तत् समूह्य निर्हृत्यावोक्ष्य तं देशम-
मत्रेभ्यो लेपात् संकृष्याद्भिः^५ संमृज्योत्तरतः शुचौ देशे
रुद्राय निनयेत् । एवं वास्तु शिव भवति ॥

‘समूहनं’ वर्धन्यादिना शोधनम् । ‘निर्हरणं’ समूह-
स्योच्छिष्टस्यापनयनम् । ‘अवोक्ष्य’ प्रसिच्य, समाचारा-
द्भोमयोदकेन^६ । ‘अमत्राणि’ पाकभाण्डान्यत्र । ‘उत्तरतो’
गृहात् । ‘वास्तु’ गृहम् । ‘शिवम्’ भद्रम् ॥

^७हारीतः

पश्चात्पत्नी शेषं बलिं हरेत् ॥

१ विष्णुर्यथा—गृ र

२ मद्भुक्तं—गृ र

३ गृ र, ३३३, वी मि आ, ४८५

४ देशे समूह्य—सु आप

५ संमृज्य—सु आप, ससिच्य—गृ र, सन्निल्य—वी मि आ

६ Quoted by वी मि आ, ४८५

७ वी मि आ, ४८५, गृ र, ३३३

एतच्च पाकभाण्डशिष्टेनाऽन्नेन रौद्रबलिहरणं कर्तव्य-
मिति जयस्वामी^१ ॥

अथ भोज्याभोज्यानि

^२तत्र गौतमः—[१७, १]

प्रशस्तानां स्वकर्मसु द्विजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत ॥

‘प्रशस्तानां’ सम्यक् स्वकर्मनिष्ठत्वेन स्तुतिविषया-
णाम् । ‘द्विजातीनां’ त्रैवर्णिकानाम्^३ ॥

^४यमः, हारीतजमदग्री प्रथमद्वितीययोः, पैठीनसिश्च तृतीये

ब्राह्मणस्य सदाश्रीयात् क्षत्रियस्य च पर्वसु ।

^५प्रकृतेषु च वैश्यस्य शूद्रस्य न कदाचन ॥

अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियस्य पयः स्मृतम् ।

ब्राह्मणान्नं क्षत्रियान्न वैश्यानां शौद्रमेव च ॥

तां तां योनिं व्रजेद्विप्रो भुक्त्वा न्नं यस्य वै स्मृतः ।

‘पर्वसु’ पौर्णमास्यादिषु । ‘प्रकृतेषु’ प्रक्रमविशेषेषु
गोमङ्गलादिषु । ‘यस्य’ ब्राह्मणादेः । शूद्रान्ननिषेधश्चास-
च्छूद्रान्नविषयः, ^६गवादिप्राप्त्यसंभवे सच्छूद्रान्नविषयश्च ।
तथा च ब्रह्मपुराणे^७

1 Quoted by वी मि आ

2 वी मि आ, ४८८, गृ २ ३३४

3 प्रकर्षेण स्तुतानां ‘स्वकर्मसु’ न क्षत्रियादिकर्मसु, अर्थकामपरित्यागेन मुख्यकर्मानु-
ष्ठानरतानामित्यर्थ, तेषां द्विजातीनां उपनीतानाम् । भोजनस्यार्थप्राप्तत्वात्परिस्वयार्थमिद-
मवचनम् । ब्राह्मणग्रहणं द्विजातिप्रदर्शनार्थम् ।—मत्स्यरी

4 यम—वी मि आ, ४८८, गृ २, ३३४

5 प्राकृतेषु—वी मि आ

6 सच्छूद्राद्विप्राप्त्यसंभवे तदन्नविषयश्च—ब, द, ज

7 वी मि. आ, ४८८, गृ २, ३३४

राज्ञां पर्वणि वैश्यानामश्रीयान्मङ्गले गवाम् ।
गोभूमिरन्नहेमार्थं सच्छूद्रस्य गृहे तथा ॥

‘अश्रीयाद्’ इत्यन्वयः ॥

¹आपस्तम्बः—[१, १८, ९-१३]

त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियप्रभृतीनां समावृत्तेन न भोक्तव्यम्² । प्रकृत्या ब्राह्मणस्य भोक्तव्यं कारणादभोज्यम्³ । यत्राप्रायश्चित्तं कर्मासेवते प्रायश्चित्तवति⁴ । चरितनिर्वेषस्य भोक्तव्यम्⁵ । सर्ववर्णानां स्वधर्मे वर्तमानानां भोक्तव्यं शुद्रवर्जमित्येके ॥

‘समावृत्त’ग्रहणाद्ब्रह्मचारिणः सर्ववर्णेषु भिक्षाचरणं न निषिद्धम् । ‘प्रकृत्या’ स्वाभाविक्या, स्वधर्मपरतया स्थितस्येति शेषः । ‘कारणाद्’ उपपातकादियोगात् । ‘अप्रायश्चित्तं’ प्रायश्चित्तादितरन्नित्यनैमित्तिकं कर्म । इदं च ‘प्रकृत्ये’त्यनेनैवोक्तम् । ‘प्रायश्चित्तवति’ प्रायश्चित्तहेतुपापसद्भावे । ‘चरितनिर्वेषस्य’ कृतप्रायश्चित्तस्य⁶ । इदं च धर्मनिष्ठक्षत्रियवैश्यान्नभोजनानुज्ञानं यमवचनानुसारात् पर्वमङ्गलविषयम् ॥

1 वी मि आ, ४८८-४८९, पृ २, ३३४

2 समावृत्तो द्विजाति क्षत्रियादीना त्रयाणा वर्णाना गृहे न भुञ्जीत—हरदत्त

3 ब्राह्मणस्य त्वन्न प्रकृत्या स्वभावेनैव भोक्तव्यम् । कारणादेव त्वभोज्यम् । कारणमाह—हरदत्त

4 यत्र यदाग्निहोत्रवैश्वदेवादि नित्यमाभ्युदयिक वा अप्रायश्चित्त कर्मासेवते तात्पर्येण करोति । प्रायश्चित्तवत्यात्मनि चोदित प्रायश्चित्त प्राणायामोपवासपथिकृदादि न करोति तदा एतस्मादेव कारणाद्ब्राह्मणस्यान्नभोज्यमिति ॥—हरदत्त

5 चरितो निर्वेष प्रायश्चित्त येन तस्यान्न भोक्तव्यम् । तद्भोजने न दोष ।—हरदत्त

6 Quoted by वी मि आ, ४८९

¹मनुः—[४, २२३]

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्न विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।

आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम् ॥

‘अश्राद्धिनः’ नित्यश्राद्धमकुर्वतः । ‘अवृत्तौ’ आपदि ।

‘एकरात्रिकम्’ एकदिवसनिर्वाहयोग्यमन्नम् ॥

²हारीतः

शूद्रान्नेन तु भुक्तेन जठरस्थेन यो मृतः ।

स वै खरत्वमुष्ट्रत्वं शूद्रत्वं चोपगच्छति ॥

³वसिष्ठः [६, २६, २५, २७]

शूद्रान्नेनोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते द्विजः ।

स भवेत्सूकरो ग्राम्यस्तस्य वा जायते कुले ॥

शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः ।

जुहन्वापि जपन्वापि गतिमूर्ध्वा⁴ न गच्छति⁵ ॥

शूद्रान्नेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति ।

यस्यान्नं तस्य वै पुत्रा न च स्वर्गार्हको भवेत्⁶ ॥

⁷यमः

शूद्रान्नेनोदरस्थेन ब्राह्मणो यस्यजेत्तनुम्⁸ ।

1 वी मि आ, ४९०, गृ र, ३३४-३३५

2 वी मि आ, ४९०, गृ र, ३३५

3 वी मि आ, ४९०, गृ र, ३३५, Verses under वसिष्ठ are omitted by ब and द

4 गतिमिष्टा—गृ र

5 विन्दति—ना, गृ र, वी मि आ

6 ‘यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नाच्छुक्कं प्रवर्तते’ इत्यपरार्कपाठ—वी मि आ, स्वर्गं तस्य विनश्यति—ब, द, न स्वर्गार्हो भवेत्तु वै—ज, ना

7 वी मि आ, ४९०-४९१, गृ र, ३३५

8 यस्तनुं त्यजेत्—गृ र.

आहिताग्निस्तथा यज्वा स शूद्रगतिमाप्नुयात् ॥
 यश्चाहिताग्निर्विप्रस्तु शूद्रान्नान्न निवर्तते^१ ।
 पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति आत्मा ब्रह्म^२ त्रयोऽग्नयः ॥

^३अङ्गिराः

षणमासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् ।
 स च जीवन् भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चामिजायते^४ ॥

^५पैठीनसिः

गृहमेधी न शूद्रान्नमश्नीयादायुर्बलं तेज इत्यपक्रामति ॥

^६विष्णुपुराणे

^७सम्यक् प्रोक्ष्य तु गृहीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतम्^८ ।

^९भविष्यपुराणे

उपक्षेपणधर्मेण^{१०} शूद्रान्नं यः पचेद्विजः ।
 अभोज्यं तद्भवेदन्नं स च विप्रः पुरोहितः ॥
 अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् ।
 तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ॥

१ शूद्रान्नेनाभिवर्तते—गृ र

२ व्रत for ब्रह्म—गृ र

३ वी मि आ , ४९१ , गृ र , ३३५

४ श्वा चैव जायते—ब, द, ज, गृ र, वी मि आ

५ वी मि आ , ४९१ , गृ र , ३३५

६ गृ र , ३३६ , वी मि आ , ४९२

७ सप्रोक्ष्य चैव—ब, द, सप्रोक्ष्यात्यैव—ना , सप्रोक्ष्यैव तु—गृ र

८ शूद्रस्यान्नं गृहमागतम्—ब, द

९ वी मि आ , ४९१ , गृ र , ३३६

१० उपक्षेपेण धर्मेण—गृ र

शूद्रान्नं शूद्रसंपर्कः शूद्रेण च सहासनम् ।

शूद्राज्ज्ञानागमः कश्चिज्ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥

‘उपक्षेपणधर्मः’ शूद्रस्वामिकस्यान्नस्य पाकार्थं ब्राह्मण-
गृहे समर्पणम् । ^१यत्तु—

यथा यतस्ततोऽप्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताः ।

शूद्राद्विप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टं च सदा शुचि ॥

इत्यङ्गिरोवचनम्, तच्छूद्राद्ब्राह्मणेन प्रतिग्रहादिना
यल्लब्धमन्नं तद्विषयम्^२ ॥

^३याज्ञवल्क्यः—[१, १६६]

शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्धसीरिणः ।

भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥

‘गोपालः’ यस्य गाः पालयति तस्यैव भोज्यान्न इति
भर्तृयज्ञः । ‘कुलमित्रम्’ कुलक्रमादायाता येन सह मैत्री ।
‘अर्धसीरी’ मिलित्वा कर्षकः । ‘नापितः’ क्षुरकर्मोपजीवी,
सोऽपि स्वकीय एव । ‘आत्मनिवेदनं’ कुलतः शीलतो दृष्टा-
दृष्टप्रयोजनेनोपचारविशेषेण च स्वाभिप्रायकथनपूर्वकं तदा-
श्रयणम् ।

तथा च मनुः—[४, २५४]

यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशं च चिकीर्षितम् ।

यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥ इति ।

१ वी मि आ, ४९१-४९२, गृ २, ३३६

२ Quoted by गृ २

३ वी मि आ, ४९२, गृ २, ३३६

¹देवलः

खदासो नापितो गोपः कुम्भकारः कृषीवलः ।

ब्राह्मणैरपि भोज्यान्नाः पञ्चैते शूद्रयोनयः ॥

‘कृषीवलो’¹ऽत्र - याज्ञवल्क्यवचनानुसारादर्धसीरी ।
तेषामाममन्नमनापद्यपि ग्राह्यम् । आपदि त्वेतेषां पक्वा-
न्नमपि ग्राह्यम् ॥

²शूद्राधिकारे गौतमः—[१७, ६-७]

पशुपालक्षेत्रकर्षककुलसंगतकारयितृप्रतिचारका³ भो-
ज्यान्नाः । वणिक् चाशिल्पी ॥

‘कारयिता’ नापित इति मस्करिभाष्यम्⁴ । यः
शूद्रो ‘वणिक्’ स चेद् ‘अशिल्पी’ तक्षादि न भवति तदा
भोज्यान्नः ॥

⁵शूद्राधिकारे आपस्तम्बः—[१, १८, ६-८]

⁶एतस्यापि धर्मोपनतस्य सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत ।

⁷नात्यन्तमन्ववस्येत् । ⁸वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥

‘सुवर्णं वा दत्त्वा’ ‘पशुं वा दत्त्वा’ धर्मोपनतस्य
शूद्रस्यापि भुञ्जीतेत्यर्थः । ‘नात्यन्तमन्ववस्येत्’ वृत्त्यन्तरा-
लाभेऽप्येतदीयान्नभोजनरतिर्न स्यादित्यर्थः ॥

1 वी मि आ, ४९२-४९३, गृ र, ३३७

2 वी मि आ, ४९३, गृ र ३३७

3 परिचारका—मु गौ, प्रचारका—वी मि आ, गृ र

4 Quoted by वी मि आ, ४९३

5 वी मि आ, ४८९-४९०

6 स्वयमप्यवृत्तौ सुवर्णं दत्त्वा—मु आप, तस्यापि धर्मोपनतस्य—वी मि आ

7 नात्यन्तमन्ववस्येत्—वी मि आ

8 यदा विहिता वृत्तिर्लभ्यते तदा निषिद्धाया विरमेत्—हरदत्त

¹अङ्गिराः

गोरस चैव सक्तुंश्च तैलं पिण्याकमेव च ।
 अपूपान् भक्षयेच्छूद्राद्यच्चान्यत्पयसा कृतम् ॥
 ‘पयसा कृतं’ किलाटादि² ॥

³हारीतः

कन्दुपकं स्नेहपकं पायस दधि सक्तवः ।
 एतान्यशूद्रान्नभुजो⁴ भोज्यानि मनुरब्रवीत् ॥

⁵पराशरः

तावद्भवति शूद्रान्न यावन्न स्पृशति द्विजः ।
 द्विजाग्रकरसस्पृष्ट⁶ सर्वं तद्विविच्यते ॥

⁷यमः

यथा जलं निर्गमनेष्वपेयं
 नदीगतं तत्पुनरेव पेयम् ।
 तथान्नपानं विधिपूर्वमागतं
 द्विजातिपात्रान्तरितं न दुष्यति ॥

1 वी मि आ, ४९३-४९४, गृ र, ३३७

2 ‘गोरस’ दुग्धम् । ‘सक्तवो’ मृष्टयवचूर्णम् । ‘पिण्याक’ तिलखलि । ‘अपूपा’ अस्नेहपक्वगोधूसादिविकार । अत्र यच्चान्यदिति श्रृणुत्पूपा पयसा कृता एव ग्राह्या । अन्यथा ‘अन्यद्’ इत्यस्य वेद्यर्थ्यापत्तेः । ‘पयसा’ दुग्धेन ‘कृतं’ किलाटचूर्णिकादीति ॥
 —वी मि आ, ‘पयसा’ दुग्धेन ‘कृतं’ लड्डुकादि—गृ र

3 वी मि आ, ४९४, गृ र, ३३७

4 एतानि शूद्रान्नभुजो—वी मि आ, अत्र च ‘शूद्रान्नभुज’ इति वचनादेतानि शूद्रान्नादनिवृत्तेनैव भोज्यानि । क्वचित्तु ‘अशूद्रान्नभुज’ इति पाठः । तत्र शूद्रस्य जलमपि पक्वो नाश्नाति तेनापि भोज्यमित्यर्थः ॥—वी मि आ, ४९४

5 गृ र, ३३८, वी मि आ, ४९२

6 द्विजातिकरसस्पृष्ट—ना, द्विजामिकरसस्पृष्ट—उ

7 गृ र, ३३८, वी मि आ, ४९२,

‘निर्गमनानि’^१ रथ्यादिपतितवारिप्रवाहप्रदेशाः ॥

^२मनुः—[४, २०५-२०८]

नाश्रोत्रियतते^३ यज्ञे ग्रामयाजिहुते^४ तथा ।
स्त्रिया क्लीबेन च^५ हुते भुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित् ॥
अश्लीकमेतत्साधूना यत्र जुह्व्यमी हविः ।
प्रतीपमेतद्देवानां तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥
मत्तक्रुद्धातुराणां च न भुञ्जीत कदाचन ।

‘^५अश्रोत्रियः’ अध्ययनरहितः, ऋत्विग्यजमानो वा ।
‘तते’ वितते प्रारब्ध इत्यर्थः । ‘ग्रामयाजी’ बहूनां या-
जयिता । ‘यश्चोपनयते बहून्’ इति वाक्यपर्यालोचनया
बहूनामुपनेतेति विश्वरूपाचार्यः^६ । स यस्य होमकर्ता तस्यान्नं
न भोक्तव्यम् । ‘स्त्रिया हुते’^७ स्त्रिया यत्र प्रातर्वैश्वदेवादि
कृतम् । ‘अश्लीक’ अश्रीकरम् । ‘प्रतीप’ प्रतिकूलम् ॥

^८तथा—[४, २०९-२१७]

गवा चान्नमुपाघ्रातं घुष्टान्नं च विशेषतः ।
गणान्नं गणिकान्नं च विदुषा च जुगुप्सितम् ॥
स्तेनगायनयोश्चैव तक्षणो वार्धुषिकस्य च ।
दीक्षितस्य कदर्यस्य बद्धस्य निगडस्य च ॥

१ वाण्यादि for रथ्यादि—गृ र

२ वी मि आ, ४९४, गृ र, ३३८

३ कृते for तते—वी मि आ

४ कृते for हुते—ब, द, कुल्लूक

५ Reproduced by गृ र, ३३८ and वी मि आ, ४९५

६ ग्रामयाजी वैश्वदेविक इति मालवाना प्रसिद्ध—विश्वरूप, १, १६२, ग्रामयाजी
ग्रामस्य शान्त्यादिकर्ता बहूनामुपनेता वा—विज्ञानेश्वर, १, १६३

७ ‘स्त्रिया हुते’ स्त्रिया होमे कृते, स्त्रिया यत्र etc—ब, ज, द, गृ र

८ वी मि आ, ४९५-४९६, गृ र, ३३९-३४०

अभिशास्तस्य षण्ढस्य पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च ।
 शुक्तं पर्युषितं चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च ॥
 चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ।
 उग्रान्न सूतिकान्नं च पर्याचन्तमनिर्दशम् ॥
 समासमाभ्यां विप्राभ्यां विषम सममेव च ।
 पूजान्ते दीयमानं च न ग्राह्यं देयमेव च ॥¹
 अनर्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः ।
 द्विषदन्नं नगर्यन्नं पतितान्नमवश्रुतम् ॥
 पिशुनानृतिनोश्चान्न क्रतुविक्रयिकस्य च ।
 शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ॥
 कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतरकस्य च ।
 सुवर्णकर्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥
 श्ववतां शौण्डिकानां च चैलनिर्णेजकस्य च ।
 रजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥
 मृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानां च सर्वशः ।
 अनिर्दशं च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च ॥

‘²घुष्टान्नं’ ³भुज्यतामन्नं ये केचिद्भोजनार्थिनः इत्या-
 द्याद्युष्य यदन्नं दीयते । ‘गणः’ सघः । ‘गणिका’ वेद्या ।
 ‘विदुषा’ वेदार्थविदा मध्यस्थेन । ‘जुगुप्सितं’ निन्दितम् ।
⁴जुगुप्सात एव तत्रादृष्टदोषानुमानम् । ‘गायनो’ गायनेन
 यो जीवति । ‘कदर्यः’ कृपणः । ‘बद्धस्य’ रज्ज्वादिना

1 Verse not found in printed *Manusmṛties*

2 Reproduced by गृ १, ३४०-३४१, बी मि आ, ४९६-४९९

3 अन्यस्मै प्रतिश्रुत्य यदन्यस्मै दीयते तद्वा घुष्टान्नमिति मेधातिथि — बी मि
 आ, ४९६

4 जुगुप्सित एव वा तत्र दृष्टदोषानुमानम् — गृ १

यन्त्रितस्य । ‘निगडस्य’ निगडवतः, मत्वर्थलक्षणया ।
 अथवा निगडेन बद्धस्येत्यर्थः । तृतीयार्थे षष्ठी । ‘पुंश्चली’
 व्यभिचारिणी । ‘शुक्तं’ यदन्यरसं द्रव्यान्तरसबन्धाद-
 म्लतां गतम् । तच्चात्यम्लं वर्जनीयम् । “अत्यम्लं शुक्तमा-
 ख्यातम्” इति ^१बृद्धबृहस्पतिवचनानुसारात् । ‘शूद्रोच्छिष्टं’
 शूद्रं भोजयित्वा यदुद्धृतम् । ‘क्रूरो’ अनृजुप्रकृतिः ।
 ‘उच्छिष्टभोजी’ निषिद्धोच्छिष्टभोजी । ‘उग्रः’ दारुण-
 कर्मा । ‘उग्रो राजे’ति मञ्जरीकारः । ‘सूतिकात्रं’ सूति-
 कामुद्दिश्य यत् क्रियते तदन्नं तत्कुलैरपि न भोक्तव्यम् ।
 ‘पर्याचान्तम्’ इतरानेकपङ्क्तिस्थान् परिभूय यत्रान्ने
 भुज्यमाने केनाप्याचम्यते तदन्नं पर्याचान्तम् । ‘अनिर्देश’
 सूतक्यन्नम् । विद्यादिना तुल्ययोर्विप्रयोर्विषमपूजायां दीय-
 मानमन्नमभोज्यम् । एव विद्यादिना विषमयोः समपूजायां
 दीयमानमन्नमभोज्यम् । दात्रापि न तथा दातव्यमित्यर्थः ।
 ‘अनर्चितम्’ अर्चार्हस्य यदवज्ञया दीयते । ‘वृथामांस’
 देवपित्राद्युद्देशेन यन्नं कृतम् । ‘अवीरा’ पतिपुत्र-
 रहिता । ‘नगरी’ नगरस्वामी । ‘पिशुनः’ परोक्षे पराप-
 वादभाषणपरः । ‘अनृती’ अतिशयेनानृतवादी कूटसा-
 क्ष्यादिः । ‘ऋतुविक्रयिकः’ मदीययागात्तव फलमस्त्वित्य-
 मिधाय यो धनं गृह्णाति । ‘शैलूषो’ नटः । ‘तुन्नवायः’
 सौचिकः । ‘कृतघ्नः’ कृतं यो न मन्यते । ‘कर्मकारो’ लोह-
 कारः । ‘निषादो’ जातितः । ‘रङ्गावतरकः’ नटगायनाद्य-
 तिरिक्तो रङ्गावतरणकर्मजीवी । ‘वेणो’ वेणुच्छेदनेन यो
 जीवति । ‘बुरुड’ इति विश्वरूपः^२ । ‘श्ववतः’ आखेटकार्थं

१ बृहस्पति for बृद्धबृहस्पति—ब, द

२ वेनो नट विश्वरूप, १, १६०, वेणुच्छेदजीवी वैण-विज्ञानेश्वर, १, १६१.

पशूनां पोषकः । 'शौण्डिको' मद्यविक्रेता । 'नृशंसो'
निर्दयः । 'स्त्रीजितानां' भार्यावशवर्तिनाम् । 'सर्वशः'
सर्वव्यवहारेषु । 'अनिर्दशं' दशाहाभ्यन्तरे प्रेतमुद्दिश्य
यद्दीयते तदसूतकिनोऽप्यन्नं न भोक्तव्यमिति ॥

¹याज्ञवल्क्यः—[१, १६२]

क्रूरोग्रपतितब्राह्मणदाम्भिकोच्छिष्टभोजनाम् ॥

'ब्राह्मणः' पतितसावित्रीकः ॥

तथैव पुनर्याज्ञवल्क्यः²—[१, १६४]

नृशंसराजरजककृतघ्नवधजीविनाम् ।

'वधजीवी' प्राणिवधेन यो जीवति ॥

³तथा—[१, १६५]

पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चक्रिकबन्दिनाम् ।

'तेषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥

'चक्रिकः' शकटोपजीवी ।

⁵यमः

नटनर्तकतक्षाणश्चर्मकारः सुवर्णकृत् ।

स्थाणुकाषण्डगणिका⁶ अभोज्यान्नाः प्रकीर्तिताः ॥

1 बी मि आ, ४९९, गृ र, ३४१

2 बी मि आ, ४९९, गृ र, ३४१

3 बी मि आ, ४९९, गृ र ३४१, Udaipur MS reads this verse
in the reverse order reading the first line after the second line

4 एषामन्न—ज, बी मि आ, गृ र

5 बी मि आ, ४९९-५००, गृ र, ३४१-३४२

6 स्थाणुपाषण्डगणिका—गृ र, 'स्थाणुका' अभ्रातृमतीति कल्पतरु । 'स्थाणु-
पाषण्डगणिका' इति पाठे तु स्थाणुपाषण्डा पाशुपता शिवसबन्धिवेदबाह्यलिङ्गधारिण इत्यर्थः ॥

—बी मि आ, ५००

गान्धर्वो लोहकारश्च सूचिकस्तन्तुवायकः^१ ।

चक्रोपजीवी रजकः कितवस्तस्करस्तथा ॥

ध्वजी मानोपजीवी^२ च शूद्राध्यापकयाजकौ ।

कुलालश्चित्रकर्मा च वार्धुषी चर्मविक्रयी ॥

‘कुलालो’ऽन्नाखकीयः, ‘शूद्रस्याखभूतस्ये’ति^३ वसिष्ठ-
वचनानुसारात् । यत्तु देवलेन कुम्भकारो भोज्यान्न इत्युक्तः
सः स्वकीयो बोद्धव्यः^४ ॥

सुमन्तुः

अभिशास्तपतितपौनर्भवभ्रूणहपुश्चल्यस्त्रविशस्त्रकार-
तैलिकचक्रिकध्वजिसुवर्णकारलेखकषण्डबन्धकीगणकगणि-
कान्नानि चाभोज्यानि । सौकरिकव्याधनिष्पचरजकरङ्ग-
कारवरुडचर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रतिग्राह्याः ॥

‘पौनर्भवः’ पुनर्भूपुत्रः । ‘अस्त्रं’ धनुः । ‘विशस्त्रं’
विविधप्रकार खड्गादि । ‘ध्वजी’ मद्यविक्रयी । ‘लेखकः’
चित्रकारः । ‘षण्डको’ नपुंसकः । ‘बन्धकी’ अभिसारिणी ।
‘सौकरिकः’ सौकरोपजीवी । ‘निष्पचो’ यः पाकं न करोति,
यतिर्ब्रह्मचारी च^६ ॥

१ तुलनायक — गृ र

२ माल्योपजीवी च—गृ र, गानोपजीवी च—उ, मालोपजीवी च—ब, द,
‘मानोपजीवी’ धान्यादिमानेन यो जीयति—वी मि आ

३ वसिष्ठ, १४, ४

४ रसाश्रयावस्थानुक्तितरूपनाट्यकर्ता ‘नट’ । भावाश्रयावस्थानुक्तितर्ता ‘नर्तक’ ।
‘गान्धर्व’ गान्धर्वशास्त्रोपजीवी । ‘सौनिक’ प्राणिवधकर्ता । ‘चक्रोपजीवी’ शकटोप
जीवी । ‘कितवो’ द्यूतकृत् । ‘ध्वजी’ शौण्डिक ।—वी मि आ, ५००

५ वी मि आ, ५००, गृ र, ३४०

६ ‘निष्पचो’ यः पाकं न करोति यतिर्ब्रह्मचारी चेति कल्पतरु । तन्न । “द्वावेवा
श्रमिणौ भोज्यौ ब्रह्मचारी गृही तथा । मुनेरन्नमभोज्य स्यात्सर्वेषां लिङ्गिना तथा” ॥ इत्यपरार्क
धृतापस्तम्बवचनविरोधात् । भोज्यौ भोज्यान्नौ । यथाश्रुतार्थत्वे मुनेरभोजनीयतापत्ते । अतश्चैत
द्वचनानुसाराणिष्पचपदं यतिपरमेव ।—वी मि आ, ५००

अन्नं नाद्यमित्यनुवृत्तौ—

^१वसिष्ठः—[१४, ४-११]

शूद्रस्य वास्वभूतस्य । उपपतेर्यश्चोपपत्तिं मन्यते । यश्च गृहान् दहेत् । यश्च वधार्हेणोपहन्यात् । को भोज्यत इति चाभिक्रुष्टम्^२ । गणान्नं गणिकान्नं च । अथाप्युदाहरन्ति ।

नाश्नन्ति श्ववतो देवा नाश्नन्ति वृषलीपतेः ।

भार्याजितस्य नाश्नन्ति यस्य चोपपतिर्गृहे ॥

‘वधार्हेण’ विषादिना ॥

^३गौतमः—[१७, १५-१७]

उत्सृष्टपुश्चल्यमिशस्तानपदेश्यदाण्डिकतक्षकदर्यबन्ध-
निकचिकित्सकसृगय्वनिषुचार्युच्छिष्टभोजिगणविद्विषाणा -
नाम् । अपाङ्क्त्यानां प्राग्दुर्वालात् । वृथान्नाचमनोत्थान-
व्यपेतानि ॥

‘उत्सृष्टम्’ अस्वामिकम् । ‘अनपदेश्यः’ अविज्ञात-
कुलाचारः । ‘दाण्डिकः’ पापकृन्निग्रहाधिकृतः । ‘बन्ध-
निकः’ कारागाराध्यक्षः । ‘चिकित्सकः’ चिकित्सा जीविका
यस्य । ‘सृगयुः’ लुब्धकः । स चेद् ‘अनिषुचारी’ भवति ।
‘अनिषुचारी’ पाशिकः । ‘प्राग्दुर्वालात्’ प्राग्ये श्राद्धप्रकरणे

१ वी मि आ, ५००-५०१, गृ २, ३४२-३४३

२ शूद्रस्य चास्त्रभूतश्चोपपत्ते(ते)र्यश्चोपपत्ति(तिं) मन्यते, यश्च गृहान् दहेत्, यश्च वधार्हं नोपहन्यात् को भोज्यत इति । वाचाभिषुष्ट गणान्नं गणिकान्नं च ।—इत्यानन्दाश्रम मुद्रितवसिष्ठस्मृतिपाठ, शूद्रस्य च । अस्त्रभूतश्च । उपपतेर्यश्चोपपत्तिं मन्यते । यश्च गृहान् दहेत् । यश्च वधार्हं नोपहन्यात् । को भोज्यत इति वाचाभिक्रुष्टम् ।—इति मुम्बयीमुद्रित-वासिष्ठधर्मशास्त्रपाठ

३ वी मि आ, ५०१, गृ २, ३४३

अपाङ्क्तेया उक्ताः ^१स्तेनादयस्त्यक्तात्मपर्यन्तास्तेषामकृत-
प्रायश्चित्तानामन्नमभोज्यमित्यर्थः । 'दुर्बालो' हीनप्रजनन-
कोशः । 'वृथान्नं' यद्देवाद्यनुद्देशेन केवलमात्मार्थं पच्यते ।
'आचमनव्यपेतं' यन्त्रार्थमुक्त आचमनं कृतम् । 'उत्थान-
व्यपेत' यन्त्रार्थमुक्त उत्थानं कृतम् ॥

अन्नमभोज्यमित्यनुवृत्तौ—

^२आपस्तम्बः—[१, १८, १८-३३, १, १९, १]

सर्वेषां च ^३शिल्पजीविनाम् । ये च शस्त्रमाजीवन्ति ।
ये चाधिम् । भिषक् । वार्धुषिकः । दीक्षितोऽक्रीतराजकः^४ ।
अग्नीषोमीयसंस्थायामेव । हुतायां वा वपायां दीक्षितस्य
भोक्तव्यम् । यज्ञार्थं वा निर्दिष्टे शेषाद्भुञ्जीरन्निति हि
ब्राह्मणम् । क्लीबः । राज्ञां प्रैषकरः । अहविर्याजी । चारी ।
अविधिना च प्रव्रजितः । यश्चाग्नीनपास्यति । यश्च सर्वान्
वर्जयते सर्वान्नी च श्रोत्रियो निराकृतिर्वृषलीपतिः ॥ मत्त
उन्मत्तो ^५बद्ध ऋणिकः प्रत्युपविष्टो यश्च प्रत्युपवेशयते
तावन्तं कालम् ॥

१ न भोजयेत् स्तेनक्लीबपतितनास्तिकतद्धृत्तिवीरहाग्नेदिधिष्रुदिधिप्रपत्तिस्त्रीग्रामयाजकाज-
पालोऽसृष्टाग्निमथपकुचरकूटसाक्षिप्रातिहारिकान् । उपपतिर्यस्य च स । कुण्डाशिसोमविक्र-
द्यगारदाहिरदावकीर्णिगणप्रेष्यागम्यागामिहिस्त्रपरिवित्तिपरिवित्पृथ्याहितपर्याधातृत्यक्तात्मदुर्बाल ०
etc — गौतमधर्मसूत्रम्, १५, १५-१७

२ बी मि आ ५०३-५०४, गृ २, ३४४-३४५

३ शिल्पाजीवानाम्—मु आप , चित्रकर्म चित्रनिर्माणादिक शिल्प्ये आजीवन्ति तेषा
सर्वेषामपि ब्राह्मणानामन्नमभोज्यम्—हरदत्त

४ दीक्षितो दीक्षणीयेष्टया सस्कृत । सोऽपि यावत्क्रीतराजको न भवति सोमक्रयण न
करोति तावदभोज्यान्न—हरदत्त

५ बद्धोणिक—इति हरदत्तपाठ , बद्धो निगलित । अणिक पुत्राचार्य इति शास्त्रेषु
निर्दिष्ट—इति च व्याख्यातम्, बद्धोऽर्णिक—उ

‘आधि’ बन्धकम्, आजीवन्तीत्यनुषङ्गः। ‘वार्धुषिकः’
 “^१समर्घं धान्यमादाय महार्घं यः प्रयच्छति” इत्यादिनाभि-
 हितः। ‘अक्रीतराजकः’ अक्रीतसोमः। ‘अग्रीषोमीयसंस्था’
 अग्रीषोमीयपशुयागसमाप्तिः। ‘हुतायां वा वपायां’
 अग्रीषोमीयपशोरेव। ‘निर्दिष्टम्’ उद्दिष्टम्। प्रेषणमेव ‘प्रेषम्’।
 ‘अहविर्याजी’ नररुधिरादिनाभिचारादिकर्मसु यो जुहोति।
 ‘चारी’ चरः। ‘अविधिना’ शास्त्रोक्तविधिमन्तरेण।
 ‘अपास्यति’ अविधिनेति शेषः। ‘सर्वान्’ अनिन्द्या-
 नपि। ‘निराकृतिः’ अधीतवेदोऽप्यध्यापनब्रह्मयज्ञादिर-
 हितः। ‘^२कणिकः’ उत्तमर्णः। स चेत् ‘प्रत्युपविष्टो’
 अधमर्णं प्रति धनग्रहणार्थमनश्नन्नुपविष्टो भवति तावत्काल-
 मभोज्यान्नः। ‘यश्च प्रत्युपवेशयते’ यश्चाधमर्णं उत्तमर्ण-
 मदानेन प्रत्युपवेशयेत् ॥

^३पुनरापस्तम्बः—[१, १९, ९-१०]

पुण्यस्येप्सतो भोक्तव्यम्। पुण्यस्याप्यनीप्सतो न
 भोक्तव्यम्^४ ॥

‘पुण्यस्य’ धार्मिकस्य। ‘ईप्सतो’ याचमानस्य ॥

^५शङ्खलिखितौ

भीतरुदिताक्रन्दितावकुष्ठक्षुतपरिभुक्तविस्मितोन्मत्ता-
 वधूतराजपुरोहितान्नानि वर्जयेत् ॥

१ समर्घं धनमादाय महार्घं यः प्रयच्छति। स वै वार्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥”
 वसिष्ठस्मृति, २, ४१

२ अर्णिक — ३

३ वी मि आ, ५०४, गृ २, ३४५

४ यः प्रार्थितोऽपि नेत्यसकृदुक्त्वा कथचिदापादितेप्स सोऽनीप्सन्नित्युच्यते। तस्य
 पुण्यस्याप्यभोज्यमिति। अपर आह—अनीप्सत इति कर्तरि षष्ठी। पुण्यस्याप्यन्नं न भोज्य
 मिति, यदि भिक्षमाणं पूर्ववैरादिना स्वयमीप्सन्नं भवतीति ॥—हरदत्त

५ वी मि आ, ५०४, गृ २, ३४३-३४४

‘भीतः’ त्रस्तः । ‘रुदितः’ अश्रुपातवान् ।
 ‘आक्रन्दितः’ आक्रन्दो दुःखितया संततशब्दकरणं,
 तद्वान् । ‘अवक्रुष्टः’ जुगुप्सितः । ‘श्रुतः’ छिक्कावान् ।
 ‘परिभुक्तः’ सर्वतोभावेन भुक्तं शेषीकृतमन्नं येन^१ ।
 ‘विस्मितो’ विस्मितवान् । ‘अवधूतः’ साधुभिर्बहिष्कृतः ।
 सर्वत्रादिकर्मणि क्तः^२ । तेन भयादयो वर्तमाना एव
 निमित्तमिति बोद्धव्यम् । ‘राजा’ जनपदेश्वरः । ‘पुरोहितः’
 यस्य कस्यचित् । एतेषामन्नं न भोक्तव्यम् ॥

^३पुनः शङ्खलिखितौ

विद्विषाणस्य नाश्रीयाद्ब्रह्मच्छित्पापकारिणाम्^४ ।

श्राद्धसूतगणान्नानि परिभूतानि यानि च ॥

‘विद्विषाणः’ विद्वेषशीलः^५ । ‘श्राद्धं’ प्रेतश्राद्धाशी ।
 ‘सूतः’ ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः । ‘परिभूतानि’ तिरस्कृ-
 तानि ॥

^६देवलः

पतितान्नमभोज्यान्नमपाङ्क्तेयान्नमेव च ।

शूद्रान्नं कुत्सितान्नं च दूषितं परिवर्जयेत् ॥

‘अभोज्याः’ पुंश्चल्यभिश्चास्तादयः स्मृत्यन्तरप्रसिद्धाः ।
 ‘दूषितं’ केशकीटादिभिः ॥

१ नि शेषान्नभोजनशील इति यावत्—वी मि आ

२ “आदिकर्मणि क्त कर्तरि च”, ३ ४ ७९

३ वी मि आ, ५०४, गृ २, ३४४

४ ब्रह्मविद्यापकारिणाम्—उ, ब्रह्मच्छित्पापकर्मणाम्—गृ २, ब्रह्म वेदस्त छिनत्ति
 नाशयतीति ब्रह्मच्छित् ।—वी मि आ

५ ‘विद्विषाणस्य’ विद्वेषणशीलस्य—ज

६ वी मि आ, ५०५, गृ २, ३४६

¹वसिष्ठः—[४, ३१-३२]

अशौचे यस्तु शूद्रस्य सूतके वापि भुक्तवान् ।
स गच्छेन्नरकं घोरं तिर्यग्योनौ च जायते ॥
अनिर्दशाहे परशवे नियोगाद्भुक्तवान् द्विजः ।
कृमिर्भूत्वा स देहान्ते तां विष्ठां समुपाश्नुते ॥

‘परशवे’ यदीयमाशौचं यस्य नास्ति तस्य सः परः,
परस्य ‘शवे’ मृतकाशौचाभ्यन्तरे ॥

²यमः

यस्तु प्राणान् विमुञ्चेत् भुक्त्वा श्राद्धं नवं द्विजः ।
अयाज्यासु च घोरासु तिर्यग्योनिषु जायते ॥
यस्तु प्रजायते गर्भो भुक्त्वा श्राद्धं नवं द्विजः ।
न स विद्यामवाप्नोति क्षीणायुश्चैव जायते ॥
‘अयाज्याः’ याज्याश्छागादयस्तेभ्योऽन्ये ॥

³शङ्खः—[१५, २४]

⁴पराशौचे च यो भुङ्क्ते कृमियोनौ प्रजायते⁵ ।
भुक्त्वान्नं त्रियते यस्य तस्य जातौ प्रजायते ॥

⁶आपस्तम्बः—[१, १६, १८-२०]

यस्य कुले त्रियेत न तत्रानिर्दशे भोक्तव्यम् । तथानु-
त्थितायां सूतिकायाम् । अन्तःशवे च ॥

1 वी मि आ, ५०५, गृ २, ३४५-३४६

2 वी मि आ, ५०५, गृ २, ३४६

3 वी मि आ, ५०५

4 पराशौचे नरो भुक्त्वा—ब, ज, द, सु शङ्ख

5 च जायते—ज

6 वी मि आ, ५०५-५०६, गृ २, ३४५.

‘अन्तःशवे’ अशौचानधिकारिणोऽपि यस्य गृहमध्ये
शवस्तद्गृहे यदन्नम्^१ ॥

^२अङ्गिराः

जन्मप्रभृतिसंस्कारे बालस्यान्नस्य भोजने ।
असपिण्डैर्न भोक्तव्यं श्मशानान्ते विशेषतः ॥
‘बालस्य’ ‘जन्मप्रभृतिसंस्कार’ इत्यन्वयः ॥

^३भविष्यपुराणे

योऽगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ।
अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥

^४शातातपः

यत्र नाश्रन्ति वै देवाः पितरश्च तथातिथिः ।
वृथापाकः स विज्ञेयो न तस्याद्यात् कथंचन ॥

^५अङ्गिराः

अप्रजानां तु नारीणां नाश्रीयाज्जातु तद्गृहे ।
मोहाद्वा यस्तु भुङ्गीत स पूयनरकं व्रजेत् ॥
‘अप्रजाः’ अनपत्याः ॥

^६यमः

अधीत्य चतुरो वेदान् साङ्गोपाङ्गान् विशेषतः ।

१ यावद्भामात्रं ह्रियते शवस्तावत्तत्र न भोक्तव्यम्—हरदत्त

२ वी मि आ, ५०६, गृ र, ३४७

३ वी मि आ, ५०६, गृ र, ३४८

४ वी मि आ, ५०६, गृ र, ३४८

५ वी मि आ, ५०६, गृ र, ३४८

६ वी मि आ, ५०६-५०७, गृ र, ३४६

नरेन्द्रस्य गृहे भुक्त्वा कृमियोनौ प्रजायते ॥
 राजानं हरते तेजः शूद्रानं ब्रह्मवर्चसम् ।
 वैश्यानं सूतिकां च लोकेभ्यः परिकृन्तति ॥
^१तथा राजभृतस्यान्नं चौरस्यान्नं तथैव च ।
 सूतके मृतके चान्नं खर्गस्थमपि पातयेत् ॥

^२हारीतः

राजानं तेज आदत्ते शूद्रानं ब्रह्मवर्चसम् ।
 गणान्नं गणिकान्नं च लोकानपि निकृन्तति ॥
 य इच्छेच्छुद्धमात्मानमिष्टांल्लोकांश्च वेदितुम् ।
 गणान्नं गणिकान्नं च दूरतः परिवर्जयेत् ॥
 'वेदितुम्' अनुभवितुम् ॥

^३मनुः—[४, २१८-२२१]

राजानं तेज आदत्ते शूद्रानं ब्रह्मवर्चसम् ।
 आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मविकर्तिनः^४ ॥
 कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च ।
 गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्यः परिकृन्तति ॥
 पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम् ।
 विष्टा वार्धुषिकस्यान्नं शल्यविक्रयिणां मलम् ॥
 य एभ्योऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्तिताः ।
 तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥

१ तथा—राजभृतस्य चैवान्न—ब, द, वी मि आ , तथा—राजान्न सूतकस्यान्न—

गृ र

२ वी मि आ , ५०७

३ वी मि आ , ५०७ , गृ र , ३४८

४ यशश्चर्मविकर्तिन—वी मि आ , कुल्लूक

‘निर्णेजकः’ धावकः ।

१यमः

विष्टा वार्धुषिकस्यान्नं रुधिरं ब्रह्मघातिनः ।
मलं हि रजकस्यान्नं चर्मकारस्य किल्बिषम् ॥
पाप्मा तथान्नं शौण्डस्य घाण्टिकस्य तथैव च ।
तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥

२पैठीनसिः

गणान्नं गणिकान्नं च दुष्कृतम् । वार्धुषेर्विष्टा । सांवत्सर-
घाण्टिकग्रामकूटान्नं विषम् । बन्धकीनां रेतः । मिषक्षाल्य-
कृतः पूयम् । परिवित्तिपरिवेविदानविद्धप्रजननवृषलीपति-
दिधिषूपतिपुनर्भूपुत्राणां रुधिरम् । पतितान्नं च ॥

‘सांवत्सरो’ ज्यौतिषिकः । ‘ग्रामकूटकः’ ग्रामे कप-
टव्यवहारशीलः । ‘परिवेविदानः’ परिवेत्ता । ‘विद्धप्रजननः’
छिन्नशिश्नचर्मा ॥

३वसिष्ठः—[१४, १४]

अद्धानस्य भोक्तव्यं चौरस्यापि विशेषतः ।
न त्वेव बहुयाज्यस्य यश्चोपनयते बहून् ॥
‘बहुयाज्यो’ बहूनां याजकः ॥

४मनुः—[४, २२४-२२५]

ओत्रियस्य कर्दर्यस्य वदान्यस्य च वार्धुषेः ।
मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥

१ गृ र, ३४७

२ वी मि आ, ५०७, गृ र, ३४९

३ वी मि आ, ५०८, गृ र, ३४९

४ वी मि आ, ५०८, गृ र, ३४९

तान्प्रजापतिरित्याह मा कृध्वं विषमं समम् ।
श्रद्धापूर्तं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत्^१ ॥

‘वदान्यः’ प्रियवाग् दानशीलश्च ॥

^२बौधायनः—[१, १०, ५]

शुचेरश्रद्धानस्य श्रद्धानस्य चाशुचेः ।
मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥
तान्प्रजापतिरित्याह मा कृध्वं विषमं समम् ।
हतमश्रद्धानस्य श्रद्धापूर्तं विशिष्यते ॥

^३यमः

अवधूतमविज्ञातं सरोषं विस्मयान्वितम् ।
गुरोरपि न भोक्तव्यमन्नं सत्कारवर्जितम् ॥
अवधूतं यदुच्छिष्टं वाग्दुष्टमपि यद्भवेत् ।
अश्रद्धया हुतं दत्तमभोज्यं तद्विजातिभिः ॥
अवलिप्तस्य मूर्खस्य दुर्वृत्तस्य च दुर्मतेः ।
अन्नमश्रद्धानस्य यो भुङ्क्ते भ्रूणहा तथा ॥
^४असुतान्नं च योऽश्रीयात् स भुङ्क्ते पृथ्वीमलम् ।
नृणामाहुर्मलं चान्नं सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥
दुष्कृतं हि मनुष्यस्य अन्नमाश्रित्य तिष्ठति ।
यो यस्यान्नमिहाश्नाति स तस्याश्नाति किल्बिषम् ॥

‘अवधूतम्’ ^५उपहतम् । ‘वाग्दुष्टं’ भक्ष्यमप्य-
भक्ष्याभिधायिशब्देनोक्तम् । ‘अवलिप्तो’ गर्वितः ॥

१ हतमश्रद्धया भवेत्—ब, द

२ गृ २, ३४९-३५०

३ वी मि आ, ५०८, गृ २, ३४७

४ श्वशुरान्न—ब, द, असुतानां—ज, स्वसुतान्न—उ

५ उज्झितम्—ब, द, वी मि आ, त्यक्तम्—गृ २

^१आदित्यपुराणे

विष्णुं जामातरं मन्येत्तस्य^२ मन्युं न कारयेत् ।

अप्रजायां तु कन्यायां नाश्नीयात्तस्य वै गृहे ॥

ब्रह्मदेये विशेषेण दैवे भोज्य सदैव हि ।

^३गान्धर्वे चैव राजन्ये कुर्याद्वै गमनागमम् ॥

^४ब्रह्मदेयां न वै कन्यां दत्वा भुङ्क्ते कदाचन^५ ।

अथ भुञ्जीत मोहात्मा स पूयनरकं व्रजेत् ॥

^६आपस्तम्बः—[२, ६, १९-२०]

द्विषन् द्विषतो वा नान्नमश्नीयाद्दोषेण वा मीमांस-
मानस्य मीमांसितस्य वा । पाप्मानं हि स तस्य भक्षयतीति^७
विज्ञायते ॥^८

^९मनुयमवसिष्ठाः

अन्नादे भ्रूणहा माष्टि पत्यौ भार्यापचारिणी ।

गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम् ॥

१ वी मि आ, ५०९, गृ २, ३५०

२ विद्यात्तस्य—ना, मन्ये तस्य—गृ २

३ गन्धर्वैश्चैव राजन्यै —ज, गन्धर्वैश्चैव देवैश्च—गृ २

४ ब्रह्मदेये—वी मि आ

५ दत्वा भुञ्जीत कदाचन—उ, दत्वा भुञ्जीत् कदाचन—गृ २, दत्वाश्नीयात्कदाचन—

वी मि आ

६ वी मि आ, ५०९

७ भवतीति—उ

८ य स्वयमतिथि द्विषन् भवति यो वा आत्मान द्वेष्टि यो वात्मान दोषेण मीमांसते
आत्मनि स्तेयादिदोष सभावयति यो वा दोषेण मीमांसित यत्र लौकिका दोष सभावयन्ति
तस्यास्य सर्वस्यान्न नाश्नीयात् य एवविधस्यान्नमश्नाति स तस्य पाप्मानमेव भक्षयतीति
विज्ञायते—हरदत्त

९ वी मि आ, ५०९, गृ २, ३५०, मनु, ८, ३२७, वसिष्ठ, १९, ४४

‘किल्बिषम्’ इत्यन्नादादिभिः प्रत्येकमभिसंबध्यते ।
‘मार्ष्टि’ संयोजयति ॥

¹वसिष्ठः—[१४, १४-१५]

न मृगयोरिषुचारिणः परिवर्ज्यमन्नम् । विज्ञायते
ह्यगस्त्यो वर्षसाहस्रिके सत्रे मृगयां चकार । तस्यासंस्तर-
समयाः² पुरोडाशा मृगपक्षिणां प्रशस्तानाम् ॥

अत्र ‘इषुचारी’ द्विजातिरेव वृत्तिकर्षितो मृगयो-
पजीवी ॥

³शातातपः

वनस्पतिगते सोमे परान्नं ये तु भुञ्जते ।
तेषां मासकृतो होमो दातारमधिगच्छति ॥
‘वनस्पतिगते सोमे’ अमावास्यायामित्यर्थः ॥

⁴मनुः—[३, १०४]

उपासते गृहस्था ये परपाकमबुद्धयः ।
तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्नाद्यदायिनाम्⁵ ॥
‘अन्नाद्यम्’ अन्नमेव⁶ ॥

⁷यमः

⁸स्वपाके वर्तमाने यः परपाकं निषेवते ।

1 वी मि आ, ५०९

2 ‘तरसमया’ मासमया—वी मि आ

3 वी मि आ, ५०९, गृ र, ३५०

4 वी मि आ, ५०९-५१०, गृ र, ३५०

5 अन्नादिदायिनाम्—कुल्लूक

6 ‘अन्नाद्यम्’ अन्नादिकम्—वी मि आ, ‘अन्नाद्यम्’ अन्नम्—गृ र

7 वी मि आ, ५१०, गृ र, ३५१

8 ‘स्वपाके वर्तमानस्य द्विजस्य गृहमेधिन’ इति मध्ये पादचतुष्टय ‘उ’ मातृकायां

सोऽश्वत्वं सूकरत्वं च गर्दभत्वं च गच्छति ॥
 परपाकेन पुष्टस्य द्विजस्य गृहमेधिनः ।
 इष्टं दत्तं तपोऽधीतं यस्यान्नं तस्य तद्भवेत् ॥
 यस्यान्नेन तु भुक्तेन भार्या समधिगच्छति ।
 यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नाद्रेतः प्रवर्तते^१ ॥

^२याज्ञवल्क्यः—[१, ११२]

परपाकरुचिर्नस्यादनिन्द्यामन्त्रणादते ॥

^३हारीतजमदग्री

ब्राह्मणान्नेन दारिद्र्यं क्षत्रियान्नेन प्रेष्यताम् ।
 वैश्यान्नेन च शूद्रत्वं शूद्रान्नैर्नरकं व्रजेत् ॥

अथाभक्ष्याणि

^४तत्र कथं मृत्युर्विप्रान् जिघांसतीति ऋषिप्रश्नान-
 न्तरम्^५—

^६मनुः—[५, ४-६]

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।

१ प्रजायते—ब, द

२ वी मि आ, ५१०, गृ र, ३५१

३ वी मि आ, ५१०, गृ र, ३५१

४ गृ र, ३५२

५ श्रुत्वैतावृषयो धर्मान् स्नातकस्य यथोदितान् ।

इदमूचुर्महात्मानमनलप्रभव मृत्युम् ॥

एव यथोक्त विप्राणां स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।

कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदा प्रभो ॥

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन् मानवो मृगु ।

श्रूयता येन दोषेण मृत्युर्विप्राजिघासति ॥ मनुस्मृति, ५, १—३

६ गृ र, ३५२, वी मि आ, ५१०

आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥

लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ।

अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवानि च ॥

लोहितान् वृक्षनिर्यासान् ब्रश्चनप्रभवांस्तथा ।

^१शैलुं गव्यं च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत्^२ ॥

‘आलस्यं’ सामर्थ्ये सत्यवश्यकर्तव्यकरणानुत्साहः ।

‘अन्नदोषात्^३’ जात्यादिभिः ।

^४तथा च भविष्यपुराणे

जातिदुष्टं क्रियादुष्टं कालाश्रयविदूषितम् ।

संसर्गाश्रयदुष्टं च सहल्लेखं स्वभावतः ॥

लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि^५ च ।

^६वार्ताकुं नालिकालाबू उपेयाज्जातिदूषितम् ॥

न भक्षयेत् क्रियादुष्टं ^७यद्दुष्टं पतितैः पृथक् ।

कालदुष्टं तु विज्ञेयं ह्यस्तनं ^८चिरसंस्थितम् ॥

दधि भक्ष्यं विकाराश्च मधुवर्जं तदिष्यते ।

सुरालशुनसंसृष्टं पेयूषादिसमन्वितम् ॥

संसर्गदुष्टमेतद्धि शूद्रोच्छिष्टवदाचरेत् ।

१ शैलु—ब, द, शैलु च गव्य—गृ र

२ यत्नेन परिवर्जयेत्—गृ र

३ अन्नदोषो—ज, गृ र, वी मि आ

४ वी मि आ, ५११, गृ र, ३५२—३५३

५ कवकाणि—गृ र

६ वार्ताकुं नालिकोलेनुमुपेयाज्जातिदूषितम्—गृ र, वार्ताकनालिकालाबु—वी मि आ

७ सयोग पतितै सह—उ, सस्पृष्ट पतितै सह—ना, यत्स्पृष्ट पतितै पृथक्—ज, यद्दुष्ट पतितै पृथक्—वी मि आ, यद्दुष्ट पतितै पृथक्—गृ र

८ चिरसंस्थितम्—ब, द, वी मि आ,

१ शूद्रोच्छिष्टं तु विज्ञेय पूर्वं शूद्रे प्रदर्शितम् ॥
 विचिकित्सा तु हृदये २ अन्ने यस्मिन् प्रजायते ।
 सहल्लेखं तु विज्ञेयं पुरीषं तु स्वभावतः ॥
 रसदुष्टं विकाराद्धि रसस्येति प्रदर्शितम् ।
 पायसक्षीरपूपादि तस्मिन्नेव दिने तथा ॥

‘कालदुष्टम्’ इत्यादेरयमर्थः—‘ह्यस्तनं’ पर्युषितं सर्व-
 मेवाभक्ष्यम् । ‘दधि’ ‘भक्ष्यं’ ३ ‘विकाराश्च’ यवगोधूमादि-
 प्रभवाः पर्युषिता अपि ये भक्ष्यत्वेनाभ्यनुज्ञातास्तेऽपि
 ‘चिरसंस्थिता’ अतिविकृतरसगन्धाः सन्तो न भक्षणीया
 इत्यर्थः । ‘मधु’ पुनश्चिरसंस्थितमपि भक्ष्यम् । तदुक्तं ‘मधु-
 वर्जम्’ इति । ‘गृज्जनः’ लशुनसदृशः कन्दविशेष उत्तरपथे
 प्रसिद्धः । ‘कवकं’ छत्राकसदृशं कुसुदकलिकाकृति ।

४ तथा च ब्रह्मपुराणे

मधुकैटभवृत्राणां ५ त्रिशीर्षस्यासुरस्य च ।
 विष्णुना हन्यमानानां यन्मेदः पतितं भुवि ॥
 पिण्डोपमं तु खुड्खण्डं ६ ७ कवकं चैत्यसंनिभम् ।
 छत्राकं छत्रसदृशं दैत्यदेहसमुद्भवम् ॥

‘अमेध्यप्रभवानि’ साक्षाद्विष्ठाजातानि तण्डुलीयका-
 दीनि । ‘विड्जानी’ति ८ याज्ञवल्क्यवचनानुसारात् । ये तु

1 Line omitted by उ

2 यदन्नेस्मिन्प्रजायते—ना, यस्मिन्ने प्रजायते—गृ र

3 भक्ष्य पर्युषित स्नेहाक सद्भक्ष्यत्वेनानुज्ञातम्—वी मि आ

4 वी मि आ, ५११—५१२, गृ र, ३५३

5 छत्राणा for वृत्राणा—ज, गृ र

6 कुखण्ड—वी मि आ, पिण्डोपममम्बुखण्ड—ज

7 करक—गृ र

8 याज्ञवल्क्य, १, १७१

साक्षाद्विड्जा न भवन्त्यमेध्याक्रान्तभूप्रसवा वृक्षास्तेषां
पुष्पफलान्यदुष्टान्येव ।

^१तदुक्तं बौधायनेन—[१, ९, ४]

अमेध्येषु च ये वृक्षा उप्ताः पुष्पफलोपगाः ।

तेषामपि न दुष्यन्ति पुष्पाणि च फलानि च ॥

अत्र वृक्षग्रहणाच्छाकादीनामेवंविधानां प्रतिषेध एव ।
साक्षादमेध्यजातेषु वृक्षेषु यानि पुष्पफलानि तानि प्रतिषि-
द्धान्येव । ‘वृक्षनिर्यासः’ वृक्षान्निर्गतो रसः कठिनतां गतः ।
‘व्रश्चनं’ छेदनम् । ‘व्रश्चनप्रभवांस्तथा’ तथा व्रश्चनप्रभवान-
लोहितानपि वर्जयेदित्यर्थः । ^२तथा च तैत्तिरीयश्रुतिः^३—
“अथो खलु य एव लोहितो यो वाव्रश्चनान्निर्येषति
तस्य नादयं काममन्यस्य” इति । तेन कर्पूरादीनामप्रति-
षेधः । ‘शेलुः’ बहुवारकः । ‘पेयूषं’ नवप्रसूतायाः क्षीरं
यदग्निसंयोगात् कठिनं भवति तच्चेद्भव्यं तदा वर्ज्यम् ॥

^४यमः

लशुनं गृञ्जनं चैव ^५विलयं सुमुखं तथा ।

कवकानि पलाण्डु च ^६वर्जयेत्सर्वदा बुधः ॥

वरं स्वयं विशस्यापि सर्वमांसानि भक्षयेत् ।

^७न च छत्राकमश्रीयाद्विजात्यपसदोऽपि सन् ॥

१ वी मि आ, ५१२, गृ २, ३५३

२ वी मि आ, ५१२, गृ २, ३५४

३ तै स, २ ५ १ ४

४ वी मि आ, ५१३, गृ २, ३५४-३५५

५ विलेय—गृ २

६ वर्जयेत्तु सदा—ब, द, वी मि आ, वर्जयेच्च सदा—गृ २,

७ नैव—ना, वी मि आ,

भूमिजं वृक्षजं वापि छत्राकं भक्षयन्ति ये ।
ब्रह्मघ्नास्तान् विजानीयाद्ब्रह्मवादिषु गर्हितान् ॥

‘विलयो’ घृतमलम् । ‘विशस्य’ मारयित्वा । ‘अप-
सदो’ अपकृष्टः ॥

१हारीतः

छत्राकं विड्वराहं च पलाण्डुं लशुनं तथा ।
भक्षयन्वै पतेद्विप्रो यदि स्यात्सर्ववेदवित् ॥

२देवलः

श्लेष्मातको वज्रफली कौसुम्भं नालमस्तकान् ।
गृञ्जनं चेति शाकानामभक्ष्याणि प्रचक्षते ।
पलाण्डुं लशुनं ^३शुक्तं निर्यासं चेति सर्वशः ।
^४कुचुन्दं श्वेतवृन्ताकं कुम्भाण्डं च विवर्जयेत् ॥

‘नालं’ कलम्बिका । ‘श्वेतवृन्ताकं’ श्वेतवार्ताकुः ।
‘कुम्भाण्डं’ दाडिमसदृशः फलविशेषः ^५कुम्भालु इति
प्रसिद्धः ॥

‘नित्यमभोज्या’ इत्यनुवृत्तौ—

६गौतमः—[१७, ३०-३१]

^७किसलयक्याकुलशुननिर्यासलोहिता ब्रश्चनाश्च ॥

१ बी मि आ, ५१३-५१४, गृ र, ३५५

२ बी मि आ, ५१३, गृ र, ३५५

३ शुक्त—गृ र

४ कुचुन्द—गृ र

५ कुम्भार—गृ र

६ बी मि आ, ५१४, गृ र, ३५६

७ किसलयक्याकुलशुन निर्यासा लोहिता ब्रश्चनाश्च—बी मि आ

‘किसलयो’ नवपल्लवः । ‘क्याकुः’ अहिच्छत्राकः ॥

^१अभोज्यप्रकरणे आपस्तम्बः—[१, १७, २५-२८]

तथा कीलालौषधीनां च । कलञ्जपलाण्डुपरारीकाः ।
यच्चान्यत्परिचक्षते । क्याकभोज्यमिति हि ब्राह्मणम् ॥

‘कीलालं’ सुरा, तदर्थं स्थापिता या ‘ओषधयो’
ब्रीह्यादयः, तेषां विकार इति शेषः । ‘कलञ्जं’ लशुन-
विशेषः । ‘परारीकः’ पलाण्डुविशेषः । ^२तथा च स्मृतिमञ्जरी-
कारलिखितायुर्वेदश्लोकः—

रसोनो दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महौषधम् ।

हिरण्यश्च पलाण्डुश्च नवतर्कः परारिका ॥

गृञ्जनो यवनेष्टश्च पलाण्डोर्दशजातयः ।

‘यच्चान्यद्’ एवंविधं कोविदारादि शिष्टाः ‘परि-
चक्षते’ परिवर्जयन्ति तदपि न भोज्यमिति शेषः ॥

^३उशाना

कुसुम्भं नालिकाशार्कं वृन्ताकं पौतिकं तथा ।

भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः ॥

‘वृन्ताकं’ श्वेतमत्र । ‘श्वेतवृन्ताकम्’ इति देवल-
वचनात् ॥

^४पैठीनसिः

वृन्ताकनालिकापोतकुसुम्भाश्मन्तकाश्चेति शाकफला-
नामभोज्याः ॥

१ गृ २, ३५६, बी मि आ, ५१४

२ बी मि आ, ५१४, गृ २, ३५६

३ बी मि आ, ५१४, गृ २, ३५६

४ बी मि आ, ५१४, गृ २, ३५७

‘अश्मन्तको’ वृक्षविशेषः ॥

‘वर्जयेद्’ इत्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः^१—[१, १७१]

देवतार्थं हविः शिग्रु लोहितान् ब्रश्चनांस्तथा ।

अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि च ॥

‘देवतार्थं’ बल्युपहारादि । ‘हविः’ होमार्थं यक्षरु-
पुरोडाशादि । ‘शिग्रुः’ शोभाञ्जनः । ‘अनुपाकृतं’ पशु-
यागादौ मन्त्रवत्तृणेन पशोः स्पर्शनमुपाकरणं, तद्रहितम् ॥

२तथा—[१, १७३]

वृथाकृसरसंयावपायसापूपशङ्कुलीः ॥

‘वृथा’ देवताद्यनुद्देशेन केवलमात्मार्थं यत्पच्यते ।
‘न पचेदन्नमात्मार्थम्’ इति वचनात् । वृथान्नप्रतिषेधे सिद्धे
कृसरादीनां पुनः प्रतिषेधः प्रायश्चित्तविशेषार्थः । ‘कृसरः’
तिलमुद्गाभ्यां सह सिद्ध ओदनः । ‘संयावः’ घृतक्षीर-
गोधूमचूर्णसिद्धः, उत्करिकेति^३ प्रसिद्धः । ‘शङ्कुली’ मुद्गा-
दिचूर्णसिद्धा सतिला स्नेहपक्वा ॥

४हारीतः

परमान्नकृसरशङ्कुलीमांसयावकापूपान्न पाचयेदात्मा-
र्थम् । न वटप्लक्षोदुम्बरदधित्थनीपमातुलुङ्गानि वा भक्षयेत् ॥

‘परमान्नं’ पायसम् । ‘अपूपाः’ पूरिका इति प्रसिद्धाः ।

‘नीपः’ कदम्बः । ‘मातुलुङ्गः’ बीजपूरः ॥

१ वी मि आ, ५१५, गृ र, ३५७

२ गृ र, ३५७-३५८, वी मि आ, ५१५

३ तत्कोरिकेति—गृ र

४ गृ र, ३५७

१ यमः

यवागूं कृसर चैवापूपपायसशङ्कुलीः ।
 ऋजीषपक्वं मांसं च मत्स्यानप्यनुपाकृतान् ॥
 वर्जयेत्सर्वशुक्तानि देवान्नानि हवींषि च ।
 स्नेहेन तु समायुक्तं नैव सर्वं प्रयोजयेत् ॥
 'ऋजीषपक्वं' भौमोष्मपक्कम् ॥

२ गौतमः—[९, ५८]

उद्धृतस्नेहविलयनपिण्याकमथितप्रभृतीनि चात्तवी-
 र्याणि नाश्नीयात् ॥

'आत्तवीर्याणि' उद्धृतसाराणि ॥

३ 'अश्नीयाद्' इत्यनुवृत्तौ विष्णुः—[६८, २७-३१]

नोद्धृतस्नेहम् । न दिवा धानाः । न रात्रौ तिलसंब-
 न्धम् । न दधिसक्तून् । न 'कोविदारवटपिप्पलशाणशाकम् ॥

५ देवलः

न बीजान्युपसृज्जीत रोगापत्तिमृते बुधः ।
 फलान्येषामनन्तानि बीजानां हि विनाशयेत् ॥
 नाश्नीयात् पयसा नक्तं भुक्तं चेन्न स्वपेन्निशि ।
 न क्षीरमुत्सृजेत्प्राप्तं पवित्रं हि पयः स्मृतम् ॥

१ बी मि आ, ५१५, पृ २, ३५८

२ बी मि आ, ५१५-५१६, पृ २, ३५८

३ बी मि आ, ५१६

४ पृ २, ३५७

५ बी मि आ, ५१६, पृ २, ३५८-३५९

‘बीजानि’ कूष्माण्डबीजानि^१ ॥

^२यमः

भिन्नभाण्डे न भुञ्जीत न रात्रौ दधिसक्तुकान् ।

दिवा दधित्थधानासु रात्रौ च दधिसक्तुषु ॥

कोविदारे च रजके तस्करे सूतके तथा ।

श्लेष्मातके तथा लक्ष्मीर्नित्यमेव कृतालया ॥

‘सूतके’ जननमरणाशौचे ॥

^३ब्रह्मपुराणे

राजमाषाः स्थूलमुद्गास्तथा ^४वृषकवासकौ ।

मसूराः शतपुष्पाश्च कुसुम्भं श्रीनिकेतनम् ॥

सस्यान्येतान्यभक्ष्याणि न च देयानि कस्यचित् ।

^५आपस्तम्बः—[२, १८, १-४]

विलयनं मथितं पिण्याकं मधु मांसं च वर्जयेत् ।

^६कृष्णधान्यं च ^७शूद्रान्नं ये चान्येऽनाद्यसंमिताः ॥

अहविष्यमनृतं क्रोधं येन च क्रोधयेत् परम्^८ ।

स्मृतिमिच्छन् यशो मेधां^९ पुष्टिं द्वादशैतानि वर्जयेत् ॥

१ ‘बीजानि’ अङ्कुरजननयोग्यानि । अत उपहताना दलिताना पक्वानां वा न निषेध ।—बी मि आ

२ बी मि आ, ५१६, गृ २, ३५९

३ बी मि आ, ५१६, गृ २, ३५९

४ वृषयवासकौ—बी मि आ, वृषकचाषकौ—गृ २

५ बी मि आ, ५१७

६ गृ २, ३६०

७ च—omitted by सु आप

८ परम्—omitted by सु आप

९ Printed editions add स्वर्ग after मेधाम्

‘कृष्णधान्यं’^१ कलिङ्गकादि । ‘अनाशयम्’ अभक्ष्यं मण्डूकादि, तैः ‘संमिताः’ तुल्यत्वेन मताः । येन च व्यापारेण परस्य क्रोधो जायते तं व्यापारं स्वयमकुद्धोऽपि वर्जयेत् ॥

विश्वामित्रः

जातिक्रियाभावदुष्टमसत्संसर्गदुष्टं^२ सहस्रेखं च न भक्षयेत् ॥

‘भावदुष्टम्’ अभक्ष्यपदार्थसहशत्वेन^३ बुद्धिस्वीकृतम् । ‘अनाशयसंमिता’ इत्यापस्तम्बवचनानुसारात्^४ ॥

^५वसिष्ठः—[१४, २०-२२]

उच्छिष्टमगुरोरभोज्यम् । खमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतं च । वसनकेशकीटोपहतं च ॥

‘खमुच्छिष्टं’ स्वयमेव किञ्चिद्भुक्त्वा यत्परित्यक्तम् । ‘वसनम्’ अत्र परिहितं वासः ॥

^६सुमन्तुः

केशकीटक्षुतवचोभिहतं^७ श्वभिराघातं प्रेक्षितं चादधि पर्युषितं पुनःसिद्धं चण्डालावेक्षितमन्नमभोज्यमन्यत्र हिरण्योदकैः स्पृष्टात् ॥

१ ‘कृष्णधान्यं’ कालङ्गी करिहनादि—गृ र

२ असत्सगुष्ट—उ

३ अभक्ष्यपदार्थत्वेन—ब, द

४ आप ध सू, २, १८, २, वचनात् for वचनानुसारात्—ना

५ वी मि आ, ५१७, गृ र, ३६०

६ वी मि आ, ५१७, गृ र, ३६०

७ केशकीटक्षुद्वचोऽभिहत—ब, द, केशकीटवचोऽभिहत—गृ र, केशकीटवचोहत—

‘वचोभिहतं’ यस्यान्नस्याभिमुखेन वागुच्चारणं कृतम् ।
 ‘प्रेक्षितं’ श्वभिरेव । ‘अदधि’ दधिव्यतिरिक्तम् ।
 ‘पर्युषितं’ सिद्धमन्नं रात्र्यन्तरितम् । ‘पुनः सिद्धं’ द्विःपक्वम् ।
 ‘हिरण्योदकं’ हिरण्यस्पृष्टमुदकम् ॥

¹मनुः—[४, २०७-२०८]

मत्तक्रुद्धातुराणां च न भुञ्जीत कदाचन ।
 केशकीटावपन्नं च पदा स्पृष्टं च कामतः ॥
 भ्रूणघ्नावेक्षितं चैव संस्पृष्टं चाप्युदक्यया ।
 पतत्रिणावलीढं च शुना संस्पृष्टमेव च ॥²
 ‘पतत्रिणा’ पक्षिणा । ‘अवलीढम्’ आस्वादितम् ॥

³याज्ञवल्क्यः—[१, १६७-१६८]

शुक्तं⁴ पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम् ।
 उदक्यास्पृष्टसंयुष्टं पर्यायान्नं⁵ च वर्जयेत् ॥
 ‘पर्यायान्नम्’ अन्यसंबन्धि यदन्नमन्यव्यपदेशेन
 दीयते । यथा—

ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददत् ।

1 वी मि आ, ५१७-५१८, गृ २, ३६०-३६१

2 यावन्मदादियोग एतेषामभोज्यता । अन्ये बाहुल्ये मन्यन्ते । बाहुल्येन य क्षीबो
 भवति मद्यशौण्डस्तदन्नं न भोक्तव्यम् । एव क्रोधप्रधानस्य भृशकोपनस्य च प्रायेण च
 ‘आतुरस्य’ रोगामयाव्यादे । ‘केशकीटैरवपन्नं’ ससर्गेण दूषितम् । कीटाश्च केचिन्मृता
 दृश्यन्ति न जीवन्तो, यथा मक्षिका गृहगोधाश्च । कीटग्रहणं क्षुद्रजन्तूनां कृमिपतङ्गानां
 मपि प्रदर्शनार्थम् । केशग्रहणं नखरोम्णा दूषिकादीनां मलानां, समाचारात् । ‘पादेन’
 बुद्धिपूर्वं कामकारेण स्पृष्टम् । प्रमादतस्तु न दोषः ॥—मेधातिथि

3 वी मि आ, ५१८, गृ २, ३६१

4 शुक्त—वी मि आ

5 पर्यायान्नं—विश्वरूप, ‘पर्यायान्नम्’ एकपञ्क्त्यामभितस्त्वाचान्तम्, आवा-
 न्तस्य वा स्वमुच्छिष्टम् । ‘सयुष्टं’ यथाह वसिष्ठ —‘को भोक्ष्यत इति चाभिकुष्टम्’ इति ।
 उदक्यास्पृष्टमित्येव वा सयुष्टम् ।—विश्वरूप

उभावेतावभोज्यान्नौ भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ इति^१ ।

२यमः

काककुक्कुटसंस्पृष्टं शुक्तं^३ वा कृमिसंयुतम् ।

अभोज्यं तद्विजानीयाद्धर्मराजवचो यथा ॥

४आपस्तम्बः—[१, १६, २१-३३, १, १७, १-५]

अप्रयतोपहतमन्नमप्रयतं न त्वभोज्यम् । अप्रयतेन
^५शूद्रेणोपहतमभोज्यम् । यस्मिंश्चान्ने केशः स्यात्^६ । अन्य-
 द्वामेध्यम् । अमेध्यैरवमृष्टम् । कीटो वामेध्यसेवी । मूषक-
 लाङ्गं^७ च । पदा चोपहतम् । सिचा वा । शुना वापपात्रेण
 वा दृष्टम् । सिचा चोपहतम् । दास्या वा नक्तमाहतम् ।
 भुञ्जानं वा यत्र शूद्र उपस्पृशेत् । अनर्हद्विर्वा समान-
 पङ्क्तौ । भुञ्जानेषु वा यत्रानूत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचा-
 मेद्वा । कुत्सयित्वा वा यत्रान्नं दद्युः । मनुष्यैरवघ्रातमन्यैर्वा-
 मेध्यैः ॥

‘अप्रयतोपहतम्’ ‘अप्रयतेन’ अशुचिना ‘उपहतं’
 स्पृष्टम् । ‘अप्रयतम्’ अशुचि । ‘न त्वभोज्यं’ किं त्वन्नावधि-
 संश्रयणादिना शुद्धिं कृत्वा भोज्यं भवति । ‘अप्रयतेन’
 शूद्रेण स्पृष्टं न कथचनापि भोज्यम् । ‘अमेध्यम्’ ऊषर-

१ वी मि आ, ५१८, गृ २, ३६१

२ वी मि आ, ५१८, गृ २, ३५९

३ भुक्त—वी मि आ, भक्त—गृ २

४ वी मि आ, ५१८-५१९, गृ २, ३६१-३६२

५ शूद्रेणोपहतमभोज्यम्—हरदत्त, अप्रयतेन शूद्रेणोपहतमानीतमन्नमभोज्यम् ।
 स्पृष्टमस्पृष्ट वा । स्पृष्टमेवेत्यन्ये ॥—इति च व्याख्यातम्

६ एतच्च पाकदशायामेव पतितेन केशेन सह यत्पक्वमन्नं तद्विषयम् । पश्चात्केशसर्गे
 तु घृतप्रक्षेपादिना संस्कृतस्य भोज्यत्व स्मृत्यन्तरोक्तम् ॥—हरदत्त

७ मूषिकालाङ्ग—मु आप,

मृत्तिकादि^१ । ‘अमेध्यैः’ कलञ्जपलाण्डादिभिः । ‘अव-
मृष्टं’ स्पृष्टम् । ‘कीटो’ ‘अमेध्यसेवी’ यस्मिन्नन्ने तदभोज्य-
मिति^२ वाक्यपरिसमाप्तिः । ‘मूषकला’ मूषिकाविष्टा ।
‘अङ्गं’ मूषिकापुच्छपदादि । ‘पदा उपहतं’ पदा स्पृष्टम् ।
‘सिचा^३’ स्पृष्टं, वस्त्रवातेन प्रक्षालितेनापि स्पृष्टम् । ‘शुना’
कुक्कुरेणापि स्पृष्टं दृष्टं च । ‘अपपात्रेण’ पतितादिना ।
‘उपहतम्’ आनीतम् । ‘दासी’ति स्त्रीलिङ्गमविवक्षितम्^४ ।
‘उपस्पृशेद्’ इत्यत्र तदन्नमर्धभुक्तमप्यभोज्यमिति शेषः ।
‘^५अनर्हद्भिः’ अभिजनविद्याचारशून्यैः, ‘समानपङ्क्तौ’
अन्नमभोज्यम् । ‘अर्हद्भिर्वा समानपङ्क्तौ यत्रार्धभुक्तेषु
कश्चिद् ‘अनूत्थाय^७’ भृत्यादेः ‘उच्छिष्टं प्रयच्छेत्’ तत्रेतरे-
षामर्धभुक्तमन्नमभोज्यम् । एतेन ‘आचामेद्’ इत्यपि व्या-
ख्यातम् । ‘कुत्सयित्वा’ “एहि विषं भुङ्क्ष्व” इत्याद्युक्त्वा ।
‘मनुष्यैरवघ्रातं’ प्रयत्नत इति शेषः । ‘अमेध्यैः’ मार्जार-
गर्दभादिभिः ॥

८ शङ्खलिखितौ

तत्रापेयान्यभक्ष्याणि च वर्जयेत्^९ । अमेध्यपति-

१ ‘अमेध्य’ नखादि—हरदत्त

२ ‘यस्मिन्नान्ने केश स्यादिति’ व्यवहितमपि सवध्यते । ‘अमेध्यसेवी कीट’
पूत्यण्डारूपः ।—हरदत्त

३ ‘सिग्’ वस्त्रदशा । परिहितस्य वासस सिचा यत्स्पृष्टं तदप्यभोज्यम् ।—हरदत्त

४ दास्या रात्रावाहृतमभोज्यम् । स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद्दासेनाहृते न दोषः । अन्ये लिङ्गमवि-
वक्षितं मन्यन्ते ।—हरदत्त

५ अनर्हद्भिर्वा समानपङ्क्त्यामन्नमभोज्यमनर्हद्भिर्वा समानपङ्क्तौ etc —गृ र

६ अनर्हद्भिर्वा—ज

७ अनूत्थाय भोजनाद्विरम्य—हरदत्त

८ वी मि आ, ५२०, गृ र, ३६२

९ तत्र भक्ष्याणि पेयानि वर्जयेत्—गृ र

तचाण्डालपुल्कस^१रजस्वलाकुणपकुष्ठिसंस्पृष्टानि ॥

‘पुल्कसः’ म्लेच्छजातिविशेषः । ‘कुणपः’ शवः ॥

^२बृहस्पतिः—[आचा, ७१, आद्ध, ८६ अ]

नाद्याच्छास्त्रनिषिद्धं तु भक्ष्यभोज्यादिकं द्विजः ।

मांसं विगर्हितं चैव शुक्तं^३ बहुविधं तथा ॥

अत्यम्लं^४ शुक्तमाख्यातं निन्दित ब्रह्मवादिभिः ।

‘विगर्हितं’ शिष्टैर्निन्दितम् ॥

^५देवलः

अभोज्यं प्राहुराहारं शुक्तं^६ पर्युषितं सदा ।

अन्यत्र मधुसक्तुभ्यां भक्ष्येभ्यः सर्पिषो गुडात् ॥

^७अवलीढं श्वमार्जारध्वाङ्क्षकुक्कुटमूषिकैः^८ ।

भोजने नोपयुञ्जीत^९ तदमेध्यं हि धर्मतः ॥

विशुद्धमपि चाहारं मक्षिकाकृमितन्तुभिः^{१०} ।

केशलोमनग्वैर्वापि दूषितं परिवर्जयेत् ॥

‘भक्ष्या’ लङ्गुकादयः ॥

१ पुल्कस for पुल्कस—वी मि आ, गृ र

२ वी मि आ, ५२०, गृ र, ३६२

३ शुक्त—गृ र

४ शुक्तमाख्यात—गृ र

५ वी मि आ, ५२०, गृ र, ३६३

६ शुक्त—गृ र

७ ‘अवलीढं च मार्जारध्वाङ्क्षकुक्कुटवायसैः’—‘ध्वाङ्क्षो’ ऽत्र बक वायसस्य पृथ
गुपादानात्—वि मि आ, अवलीढं च मार्जारध्वाङ्क्षकुक्कुटमूषिकैः—ज, गृ र

८ सूकरै for मूषिकै—ना

९ नोपयुञ्जीत—ज, वी. मि आ, गृ र

१० दूषितं कृमितन्तुभिः—वी मि आ

१^६ 'अश्रीयाद्' इत्यनुवृत्तौ हारीतः

न रजस्वलाया दत्त न पुश्चल्या न क्रुद्धया ।

न मलवद्वाससा । नापरया द्वारा दापितम् । न द्विः
पक्वम् । न शुक्तम् । न पर्युषितम् । अन्यत्र गुडपिष्टसक्तु-
स्नेहगोरसतैलादिषुपक्वात्^१ । न तैल दध्यनुपानम्^३ । नावक्षु-
तान्नम् । न जुगुप्सितम् ॥

‘मलवद्वासाः’ अमेध्यलिप्तवस्त्रा । ‘अपरया द्वारा’
मुख्यद्वारातिरिक्तद्वारेण । ‘तैलादिषु’ इत्यादिशब्दाद्घृत-
सर्षपस्नेहग्रहणम् । ‘न तैल दध्यनुपानं’ भोजनान्ते तैलं
दधि वा यथा भवति तथा नाश्रीयात् ॥

४^६ 'अभोज्यम्' इत्यनुवृत्तौ गौतमः—[१७, १४]

पर्युषितमशाकभक्ष्यस्नेहमांसमधूनि ।

शाकादीनि पर्युषितानि विहायेत्यर्थः ॥

५^६शङ्खलिखितौ

नापणीयमन्नमश्रीयात् । न द्विः पक्वम् । न शुक्तम् । न
पर्युषितम् । अन्यत्र रागचुक्रषाडवदधिगुडगोधूमयवपिष्ट-
विकारेभ्यः ॥

‘रागाः’ मुद्गदाडिममांसाद्या^६ अंशुकगालिताः प्रलेहाः ।

‘षाडवाः’ स्वाद्वम्लकटुकाद्याः प्रलेहा एव ॥

१ वी मि आ, ५२०—५२१, गृ २, ३६३

२ ‘तैलादिषुपक्वात्’ इत्येक पदम् । आर्षत्वाच्च सप्तम्यल्लुक् । तेन गुडपिष्ट सक्तवश्च
स्नेहादिपक्व चेति द्वन्द्व ।—वी मि आ, ५२०

३ न तैलदध्यनुपानम्—वी मि आ, गृ २

४ वी मि आ, ५२१, गृ २, ३६३

५ वी मि आ, ५२१, गृ २, ३६४

६ मुद्गदाडिममासादिरसा वस्त्रगालिता प्रलेहा—वी मि आ, मुद्गदाडिममासाद्याः
प्रलेहा—गृ २

१वसिष्ठः—[१४, २८-२९]

अन्न पर्युषित भावदुष्टं सहल्लेख^२ पुनःसिद्धमाम-
मृजीषपक्कम् । कामं तु दध्ना घृतेनाभिघारितमुपभुञ्जीत^२ ॥

‘आम’ तण्डुलादि । ‘काम दध्ना घृतेनाभिघारित-
मुपभुञ्जीत’ इत्यनेन भोज्यान्तरासभव एव भुञ्जीतेत्युक्तम् ॥

३आपस्तम्बः—[१, १७, १४-२०]

नापणीयमन्नमश्रीयात् । तथा ‘रसानाममांसमधुलव-
णानीति ^५परिहाप्य^६ । तैलसर्पिषी तूपयोजयेदुदकेऽवधाय ।
कृतान्नं पर्युषितमखाद्यापेयानाद्यम् । शुक्तं च । फाणि-
तपृथुकतण्डुलकरम्मभरुजसक्तुशाकमांसपिष्टक्षीरविकारौष-
धिवनस्पतिमूलफलवर्जम् । शुक्त चापरयोगम् ॥

‘आपणीयं’ हृद्वादुपानतम् । ‘रसाः’ गुडादयः ।
‘^७उदकेऽवधाय’ उदकपात्रे मणिकादौ विधाय । ‘अग्वाद्या-
पेयानाद्य’, ‘खाद्यं’ खरविशद ‘पेयं’ द्रवम्, ‘आद्यं’
मृदुविशदमोदनादि^८ । ‘शुक्तं च’ पर्युषितमपि नोपयोज्य-

१ वी मि आ , ५२१, गृ_र, ३६४

२ सकृदलेख पुन सिद्धमाममांस पक्क च and भुञ्जीत for भुञ्जीत—मु वसिष्ठ

३ वी मि आ , ५२१ ५२२, गृ र, ३६४ ३६५

४ रसाना for रसान्—हरदत्त

५ परिहार्य—ब, द, ज, वी मि आ

६ आपण पण्यवीथिका । तत्र क्रीत लब्ध वा ‘आपणीयम्’, तच्च कृतान्न नाश्नीयात् ।
ब्रीह्यादिषु न दोष । ‘रसाना’ रसद्रव्याणि । तान्यप्यापणीयानि नाश्नीयात्, आममासादीन्
वर्जयित्वा ॥—हरदत्त

७ उदकेऽवधाय निषिच्य पाकेन तैलसर्पिषी शोधयित्वा । कार्यविरोधो यथा न भवति
तथोदकेन ससृज्येत्यन्ये व्याचक्षते ॥—हरदत्त

८ ‘अखाद्यापेयानाद्यम्’—अखाद्यमपेयमनाद्य च, यथायोग खरविशद द्रव मृदुविशद
सिद्ध [स्निग्ध] च—हरदत्त, ‘खाद्य’ कठिन पिष्टकादि, ‘पेय’ द्रव्य पानकादि, ‘आद्य’ मृदु
भक्ष्य ओदनादि ।—वी मि आ, ‘खाद्यान्नाद्ये’ कठिनमृदुभक्ष्ये पिष्टकाद्योदनादीनि ।
‘पेय’ प्रसिद्धम् ॥—गृ र

मित्यर्थः । 'फाणितम्'^१ इक्षुरसविकारपाकजन्यो द्रवः ।
 'पृथुकतण्डुलाः' अष्टधान्यकुट्टनान्निष्पादितास्तण्डुलाश्चि-
 पिटका इति प्रसिद्धाः । 'करम्भाः' दधिमिश्राः सक्तवः ।
 'भरुजाः' धानाः । 'शुक्तं चापरयोगम्' इति,^२ परेणान्नेन
 योगो यस्येति गमकत्वाद्वैयधिकरण्ये बहुव्रीहिः । यच्च शुक्त-
 मपेयमखाद्यमुक्तं तद्व्ययान्तरासंयुक्तम् । 'शुक्तं तु केवलम्'
 इति गौतमवचनात् ॥

४बृहस्पतिः—[आचा, ८०-८१]

दधि भक्ष्यं शुक्तमपि यच्चैव^५ दधिसंभवम् ।

कन्दमूलफलैः पुष्पैः शस्तैः शुक्तासव तु तत् ॥

अविकारि^६ भवेन्मेध्यमभक्ष्य तद्विकारकृत् ।

'कन्दमूलफलैः पुष्पैः' इत्यादेरयमर्थः—यच्छुक्तं
 कन्दादिभिः कृतसंधानं तद्यदि मोहादिविकारकरं न भवति
 तदा 'भक्ष्यं' भक्षणीयम् ॥

७यमः

शुक्तानि हि द्विजोऽन्नानि न भुञ्जीत कदाचन ।

प्रक्षालितानि निर्दोषाण्यापद्धर्मो यदा भवेत् ॥

१ 'फाणित' पानविशेष, इक्षुरस इति केचित् ॥—हरदत्त

२ परेण द्रव्यान्तरेण योगो यस्य तत्परयोगम् । ततोऽन्यदपरयोगम् । तदेव शुक्तं
 वर्ज्यम् । यत्तु दध्यादिद्रव्यान्तरसस्पृष्टं तद्भोज्यमेव ॥—हरदत्त

३ गौतमधर्मसूत्रम्, १, १२

४ वी मि आ, ५२२, गृ र, ३६५

५ तथैव—वी मि आ

६ भवेन्मद्य—गृ र

७ वी मि आ, ५२२, गृ र, ३६५ -

मसूरमाषसंयुक्तं तथा पर्युषितं च यत् ।

तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिघारितम्^१ ॥

यत् 'शुक्तं' यत् 'पर्युषितं च मसूरमाषसंयुक्तं' तत्
प्रक्षाल्य 'अभिघारितं कृत्वा' आपदि भुञ्जीतेत्यर्थः ॥

^२मनुः—[५, २४-२५]

यत् किञ्चित्स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् ।

तत्पर्युषितमप्याद्यं हविःशेषं च सर्वशः^३ ॥

चिरस्थितमपि त्वाद्यमस्नेहाक्तं द्विजातिभिः ।

यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रिया ॥

^४याज्ञवल्क्यः—[१, १६९]

अन्न पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः^५ ॥

^६यमः

अपूपश्च करम्भाश्च धाना वटकसक्तवः^७ ।

शाकं^८ मांसमपूपं च सूपं कृसरमेव च ॥

यवागूं पायसं चैव यच्चान्यत्स्नेहसंयुतम् ।

सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तं च परिवर्जयेत् ॥

१ भुञ्जीताज्याभिघारितम्—ज, वी मि आ, गृ र

२ वी मि आ, ५२२ ५२३, गृ र, ३६५ ३६६

३ सर्वत—वी मि आ, गृ र, यद्भवेत्—मेघातिथिकुल्लूकौ

४ वी मि आ, ५२३

५ अन्नवचनं मासादिव्यावृत्त्यर्थम् । मासं च पर्युषितमभोज्यमेव । अन्नं तु शुक्तमेव पर्युषितमभोज्यम् । अन्यत्तु द्वित्रिरात्रादिपर्युषितम् । विरसस्थितं तदपि स्नेहाक्तं भोज्यमेव, न चेद्रसादिविकृतम् ॥—विश्वरूप

६ वी मि आ, ५२३, गृ र, ३६६

७ धानाश्च वटकसक्तवः—गृ र

८ मासं मसूरं च—गृ र

¹वसिष्ठः—[१४, ३७-३८]

अपूपधानाकरम्भसक्तुवटकतैलपायसशाकानि च
शुक्तानि वर्जयेत् । अन्यांश्च ²क्षीरपिष्टविकारान् ॥

³देवीपुराणे

⁴वृथाकृसरपूपानि पायसं मधुसर्पिषी ।
वृथामांस च नाश्नीयात् पितृदेवविवर्जितम् ॥

⁵ब्रह्मपुराणे

चण्डालपतितामेध्यकुणपैः कुष्ठिना तथा ।
ब्रह्मघ्नसूतिकोदक्याकौलेयककुटुम्बिभिः ॥
दृष्टं वा केशकीटाक्तं मृद्गसकनकाम्बुभिः ।
शुद्धमद्यात् ⁶सहृल्लेखं प्रभूतं चोष्णमेव च ॥
'कौलेयकः' श्वा ॥

⁵तथा

उच्छिष्टेन तु शूद्रेण संस्पृष्टः परिवेषकः ।
द्रव्यहस्तस्तु यत्किंचिद्द्यात्स्वन्नं न भक्षयेत् ॥

⁷मार्कण्डेयपुराणे

⁸भिन्नभाण्डगतं तद्वन्मुखवातोपमार्जितम्⁹ ।

1 वी मि आ , ५२३

2 क्षारयवपिष्टत्रिसारान्—मु वसिष्ठ

3 वी मि आ , ५२३, गृ र, ३६६

4 न च कृसरपूपानि—उ

5 वी मि आ , ५२३-५२४, गृ र, ३६६

6 सहृल्लेख—ब, ज, द

7 वी मि आ , ५२४, गृ र, ३६७

8 Verse not found in printed edition

9 मुखवासोपसेवितम्—वी मि आ , मुखवासोपवासितम्—ब, ज, द , मुखवासोप-
शामितम्—ना

¹तदूष्मपक्वमस्विन्नमवलीढमसंस्कृतम् ॥

²पिष्टशाकैक्षुपयसां विकारा नृपनन्दन ।

तथा मांसविकाराश्च वर्ज्याश्चैव चिरोषिताः ॥

³ब्रह्मपुराणे

शूद्रमुक्तावशिष्टं तु नाद्याद्भाण्डस्थितं त्वपि ।

⁴भविष्यपुराणे

आयसेन तु पात्रेण यदन्नमुपनीयते ॥

भोक्ता विष्टासम भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत् ।

अङ्गुल्या दन्तकाष्ठ च प्रत्यक्षलवणं च यत् ॥

मृत्तिकाभक्षणं चैव तुल्यं ⁵गोमांसभक्षणैः ।

⁶ब्रह्मपुराणे

एकेन पाणिना दत्तं शूद्रादत्तं न भक्षयेत् ॥

घृतं तैलं च लवणं पानीयं पायस तथा ।

भिक्षा च हस्तदत्ता या न ग्राह्या कुत्रचित्कचित्⁷ ॥

अथ दुग्धानि

⁸तत्र मनुः—[५, ८-९]

अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमेकशफ तथा ।

1 तत्सूक्ष्मापक्वमस्विन्न०—गृ र, तदूष्मपक्व द्वि स्विन्न०—वी मि आ

2 मार्कण्डेयपुराणम्, ३४, ५८, पिष्टपाकैक्षुपयसा—वी मि आ, पिष्टशाकैषु पयसा—गृ र

3 वी मि आ, ५२४, गृ र, ३६७

4 वी मि आ, ५२४, गृ र, ३६७

5 गोमांसभक्षणम्—वी मि आ

6 वी मि आ, ५२४, गृ र, ३६६-३६७

7 न सा ग्राह्या तु कुत्रचित्—वी मि आ, गृ र

8 वी मि आ, ५२५, गृ र, ३६७-३६८

आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥

आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां ^१माहिषं विना ।

स्त्रीक्षीर चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥

‘अनिर्दशायाः’ यस्याः प्रसूताया दशदिनान्यनप-
क्रान्तानि^२ । ‘एकशफाः’ एकखुरा अश्वादयः । ‘आविक’
मेषीक्षीरम् । ‘सन्धिनी’^३ या ऋतुमती वृषभमिच्छति ।
“संधिनी वृषस्यन्ती तस्याः पयो न पिबेदुतमद्भवति” इति
^४हारीतवचनात् । ‘विवत्सा’^५ वत्सरहिता । ‘आरण्या मृगाः’
रुरुमहिषपृषतादयः ॥

गौतमः—[१७, २०-२३]

गोश्च क्षीरमनिर्दशायाः^७ सूतके^८ । अजामहिष्योश्च ।
नित्यमाविकमपेयमौष्ट्रमेकशफं च । स्यन्दिनीयमसूसन्धि-
नीनां च ॥

‘स्यन्दिनी’^९ वत्सं विनैव प्रस्रवत्स्तनी । ‘यमसूः’
यमलापत्या ॥

१ महिषीं विना—उ, वी मि आ

२ दशदिनानि नापगतानि—ब, द, ज, दशदिवसान्यनपक्रान्तानि—ना

३ ‘सन्धिनी’ या उभयो प्राप्तदोहा कथंचिदन्यतरस्मिन् दुह्यते । प्रातरदुग्धा साय
दुह्यते । सा तु स्वल्पक्षीरत्वादेव स्मिन्नेव काले, सासौ सन्धिनी । कश्चिदाह—या मृतस्ववत्सा
परकीय वत्स सचार्यं दुह्यते सा ‘सन्धिनी’ । ‘विवत्सा’ तु या सत्येव वत्से विनाकृतवत्सा
वत्सप्रस्रवणमनेपक्ष्य कुष्ठकयवशालितुषादिना भोजनविशेषेण दुह्यात् ॥—मेधातिथि

४ वी मि आ, ५२५, गृ २, ३६८

५ ‘विवत्साया’ मृतवत्साया असन्निहितवत्सायाश्च क्षीर वर्जयेत्—कुल्लूक

६ वी मि आ, ५२५, गृ २, ३६८

७ अनिर्दशाया—मस्करी

८ गो प्रसूताया अनतिक्रान्तदशाया क्षीरमभोज्यम् । चशब्दाद्ब्रूयादि च ।—

मस्करी

९ ‘स्यन्दिनी’ नितान्तग्रन्थिस्तनी—मस्करी

^१बौधायनः—[१, १२, ९-१०]

अनिर्दशाहासन्धिनीक्षीरमपेयम् । विवत्सान्यवत्स-
योश्च^२ ॥

‘अन्यवत्सा’ अन्यस्या वत्सेन युक्ता ॥

^३आपस्तम्बः—[१, १७, २१-२४]

^४अपेयम् । तथैलकं^५ पयः । उष्ट्रीक्षीरमृगीक्षीरसन्धिनी-
क्षीरयमसूक्षीराणीति । धेनोश्चानिर्दशायाः ॥

‘पयो न पिबेद्’ इत्यनुवृत्तौ—

^६हारीतः

न विवत्सायाः स्तेययोगात् । न हतवत्सायाः शोका-
भिभूतत्वात् । न निर्णिक्ताया असत्त्वात् । नान्यस्याच्छिद्या-
त्मनाश्रीयत् । एवं न ^७नवसूतायाः सरजस्त्वात्^८ । सप्त-
रात्रादित्येके । दशरात्रादित्यपरे । मासेन पेयूषं^९ भवती-
त्यपरे । एवं ह्याह ।

द्वौ मासौ पाययेद्वत्सं तृतीये द्विस्तनं दुहेत् ।

चतुर्थे त्रिस्तनं दुह्याद्यथान्यायं यथाबलम् ॥

१ वी मि आ, ५२५, गृ र, ३६८

२ विवत्सान्यवत्सासन्धिनीना क्षीरमपेयम्, न पुनस्तद्विकार दध्याद्यपि—गोविन्द
स्वामी

३ वी मि आ, ५२५-५२६, गृ र, ३६८

४ सर्वं मयमपेयम्—मु आप, गृ र

५ तथैलिक—गृ र, तथकशफ—वी मि आ, अवि एलुका, तस्या क्षीर-
मपेयम्—हरदत्त

६ वी मि आ, ५२६, गृ र, ३६९

७ नवप्रसूताया—ब, ज, ना, द

८ सरजसत्त्वात्—वी मि आ

९ पेय—गृ र,

‘विवत्सा’ अत्र विप्रकृष्टवत्सा । ‘निर्णिक्तायाः’
निःशेषेण दुग्धायाः ॥

¹ब्रह्मपुराणे

घृतात्फेन² घृतान्मण्ड³ पेयूषमथवापि गोः ।
सगुड मरिचाक्त तु तथा पर्युषितं दधि ॥
दीर्ण⁴ तक्रमपेयं च नष्टस्वाद⁵ च फेनवत् ।
प्रमादाद्भक्षितैरेभिर्वने पक्ष व्रत⁶ चरेत् ॥

⁷भविष्यपुराणे

⁸कपिलां यः पिबेच्छूद्रो नरके स विपच्यते ।
हुतशेषं पिबेद्विप्रो⁹ विप्रः स्यादन्यथा पशुः ॥

¹⁰ब्रह्मपुराणे

अपि प्रयाणसमये¹¹ रात्रौ न प्राशयेद्दधि ।
मधुपर्कप्रदानं च वर्जयित्वा तु कामतः¹² ॥
दिवा धानासु वसति रात्रौ च दधिसक्तुषु ।
अलक्ष्मीः कोविदारेषु कपित्थेषु सदा स्थिता¹³ ॥

1 वी मि आ , ५२६ , गृ र , ३६९

2 घृतफेन—गृ र

3 घृतादिति पञ्चमी षष्ठ्यर्थे । मण्डमुपरिभाग —गृ र

4 ‘दीर्ण’ विभक्तीभूतदधिभागम्—गृ र , ३७०.

5 नष्टस्वादु—गृ र

6 पक्षव्रत—ना, वी मि आ

7 वी मि आ , ५२६ , गृ र , ३७०

8 कपिल—गृ र , कपिलाया —ब, द, ज, ना

9 पिबेद्गुग्ध—ब, द

10 वी मि आ , ५२६ , गृ र , ३७०

11 प्राणान्तसमये—ज

12 प्रयत्नत —ब, द

13 सदान्विता—ना

अथ पक्षिणः

^१तत्र मनुः—[५, ११-१६]

^२क्रव्यादाञ्छकुनीन् सर्वान् तथा ग्रामनिवासिनः ।

अनिर्दिष्टांश्चैकशफांष्टिष्टिभं च विवर्जयेत् ॥

कलविङ्कं प्लवं हंस चक्राहं^३ ग्रामकुक्कुटम् ।

सारस^४ रज्जुदालं च दात्यूहं^५ शुक्रसारिके ॥

प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान् ।

^६निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च ॥

बकं चैव^७ बलाकां च काकोल खञ्जरीटकम् ।

मत्स्यादान् विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः ॥

‘क्रव्यादाः’ मांसाशिनो गृध्रादयः । ‘ग्रामनिवासिनः’

पारावतादयः । अत्रोभयत्र ‘शकुनी’ति संबध्यते ।

‘अनिर्दिष्टान्’ श्रुतौ भक्ष्यत्वेनाकथितान् । श्रुतौ हि केचित्

क्वचित् भक्ष्यत्वेनैकशफा निर्दिष्टाः । यथा “^८त्वाष्ट्रं वाडव-

मालमेत तस्य च मांसमश्रीयाद्” इति । अतो ये क्वचिद्यज्ञे

श्रुत्या भक्ष्यत्वेनोक्तास्ते तद्दर्शनेनान्यत्रापि न भक्षणीयाः ।

तेषामेकशफानामन्यत्रापि भक्ष्यत्वेनानिर्देशात् । ‘कलविङ्कः’

१ वी मि आ , ५४०-५४१ , गृ र , ३७१—३७२

२ क्रव्याद—मेधातिथि , वी मि आ , क्रव्यादाञ्छकुनान्—कुल्लूक

३ चक्राह—ब, द, गृ र

४ रज्जुवाल—कुल्लूक

५ शुक्रमारिकम्—वी मि आ , गृ र

६ तथा निमज्ज्य मत्स्यादान्—वी मि आ

७ बलाक—ज, गृ र

८ “त्वाष्ट्रं वाडवमालमेत पशुकामस्त्वष्टा वै पशूना मिथुनाना प्रजनयिता” etc
तै स , २, १ ८ ३, “ओष्ट्रं वाडवमालमेत तस्य च मांसमश्रीयाद्” इति कुल्लूक ,
ओष्ट्रं वाडवमालमेत तस्य च मांसमश्रीयाद्” इति गृ र ; वी मि आ , मूलपाठमनुसरति

ग्रामचटकः । तस्य च ग्रामनिवासित्वेन निषेधे सिद्धे
 पुनर्ग्रामवचनं ग्रामारण्योभयनिवासित्वादारण्यस्यापि निषे-
 धार्थम् । 'प्लवः' प्लवनेनैव य आहार प्राप्नोति । 'रज्जुदालः'
 काष्ठकुट्टकः । 'दात्यूहः' कालकण्ठः, डाडक इति प्रसिद्धः ।
 'प्रतुदाः' ये चञ्च्वा प्रतुद्य भक्षयन्ति । 'जालपादाः'
 आढ्यादयः^१ । 'कोयष्टिः' पक्षिविशेषः । 'नखविष्किराः'
 नखैर्विकीर्य ये भक्षयन्ति^२ । '३निमज्ज्यतो मत्स्यादाः'
 'मद्गुप्रभृतयः । 'सौन' सूनास्थानसंभव मांसम्^४ । 'वल्तूर'
 शुष्कमांसम् । 'काकोलो' द्रोणकाकः^५ । 'मत्स्यादाः'
 नक्रादयः । 'सर्वशः' सर्वप्रकारेण ॥

७याज्ञवल्क्यः—[१, १७२-१७३]

क्रव्यादपक्षिदात्यूहशुकप्रतुदटिट्टिभान् ।
 सारसैकशफान् हसान् सर्वाश्च ग्रामवासिनः ॥
 कोयष्टिप्लवचक्राह्वबलाकावकविष्किरान् ।

८तथा—[१, १७४-१७५]

कलविङ्कं सकाकोलं कुररं रज्जुदालकम् ।

१ आढ्यादय — गृ र , जालसदृशा पादा येषा ते चाषादय — वी मि आ ,
 जालाकारपादान् शरारिप्रभृतीन् — कुल्लूक

२ 'नखविष्किरा' — नखैर्विकीर्य ये भक्षयन्ति मयूरकुक्कुटादय — मेधातिथि ,
 नखैर्विकीर्य ये भक्षयन्ति तानभ्यनुज्ञातारण्यकुक्कुटादिव्यतिरिक्तान् श्येनादीन् — कुल्लूक ,
 नखैर्वितुद्य ये भक्षयन्ति वनकुक्कुटादय — गृ र

३ निमज्ज्य मत्स्यादा निमज्ज्य ये मत्स्यान् भक्षयन्ति जलवायसप्रभृतय — वी मि
 आ , निमज्जतो मत्स्यादान् मण्डूकप्रभृतीन् — गृ र , निमज्ज्य ये मत्स्यान् खादन्ति तान्
 मद्गुप्रभृतीन् — कुल्लूक

४ मण्डूकप्रभृतय — व, द

५ यत्र मासविक्रयार्था पशवो हन्यन्ते सा सूना । आपणो मासस्थेत्येके । — मेधातिथि

६ दग्धकाक — गृ र

७ वी मि आ , ५४१ , गृ र , ३७२

८ वी मि आ , ५४१ , गृ र , ३७२

जालपादान् खञ्जरीदानज्ञातांश्च मृगद्विजान् ॥

चाषांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लूरमेव च ।

^१मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्यहं वसेत् ॥

‘कुररः’ कुरलः^२ । ‘चाषः’ किकीदिविः । ‘रक्तपादाः’

कदम्बादयः ॥

^३देवलः

बलाकाहंसदात्यूहभृङ्गराजकचित्रकाः ।

उलूककुररश्येनगृध्रकुक्कुटवायसाः ॥

चकोरः कोकिलो ^४रज्जुः कुटिलश्चाषमद्गुको ।

^५कङ्कः सारवणो भासः शतपत्रप्लवङ्गमाः ॥

उत्क्रोशो^६ बर्हिणः क्रौञ्चश्चक्रवाकः शिलीमुखः ।

पारावतकपोतौ चाभक्ष्याः पक्षिगणाः स्मृताः^७ ॥

‘भृङ्गराजो’ धूम्राटः, धनच्छुआ इति प्रसिद्धः ।

‘चित्रकः’ चित्रकपोतः । ‘कङ्कः’ लोहितपत्रः^८ ॥

‘अभोज्यम्’ इत्यनुवृत्तौ वसिष्ठः^९—[१४, ४८]

१ मत्स्याश्चकामतो जग्ध्वा—विश्वरूप

२ कुरर उत्क्रोशक —वी मि आ , कुरर उत्क्रोश ‘उत्क्रोशकुररौ समौ’ इत्यमर
कोषात्—गृ र , कुरर शब्दानुकारी करञ्जक —विश्वरूप , कुरर उत्क्रोश —विज्ञानेश्वर

३ वी मि आ , ५४१, गृ र , ३७२-३७३

४ रज्जुदालकश्चाषमद्गुको—वी मि आ , रज्जा कुटिलाश्चाषमद्गुका —गृ र ,
रज्जा कुटिलाश्चाषमद्गुको—उ , रज्जा कुटिलश्चाषमद्गुको—ज

५ कङ्कोलो वरणो—गृ र

६ ‘कुरर’ पदादेवोत्क्रोशनिषेधे सिद्धे पुनरुत्क्रोशोपादान दोषातिशयार्थम्—गृ र

७ च अभक्ष्या पक्षिण स्मृता —वी मि आ , गृ र

८ ‘कङ्कोलो’ हितपक्ष कङ्करीति प्रसिद्ध —गृ र

९ वी मि आ , ५४१-५४२, गृ र , ३७३

शकुनानां^१ ^२विधुनविष्किरजालपादाः कलविङ्कलवहंस-
चक्रवाकभासवायसपारावताः ^३कुक्कुटसारङ्गाः पाण्डु-
पोतक्रौञ्चक्रर^४बकबलाकामद्गुटिदिभ^५मान्धालनक्तचरा
दावाघाटकचातक^६तैलातक^७हारीतकखञ्जरीटकग्राम्यकुक्कु-
टशुक्सारिकाकोकिलक्रव्यादो ग्रामोपचारिणश्च ॥

विधुनोतीति 'विधुनः' । 'भासः' ^८तल्लचरो गृध्र-
विशेषः । 'सारङ्गो' मृगः^९ । 'क्ररः' कृकलासः । 'मान्धालो'
वाग्गुदः^{१०} । 'नक्तचरा' उलूकादयः । 'दावाघाटः' काष्ठ-
कुट्टकः । 'हारीतकः' हरितपक्षः कपोताकृतिः । 'ग्रामोपचा-
रिणः' ग्राम एव ये सदा चरन्ति ॥

अत्र 'अभक्ष्या' इति भाविनि गौतमः^{११}—[१७, २६-२७]

कलविङ्कलवचक्रवाकहंसाः । काककङ्कगृध्रदयेना जलजा
रक्तपादतुण्डा ^{१२}ग्राम्यकुक्कुटसूकराः^{१३} ॥

१ शकुनीना—वी मि आ

२ विधुविष्किर—मु वसिष्ठ, विधुनविष्किर—गृ र

३ कक्कुभ—गृ र, कुक्कुर—वी मि आ, कुरर—मु वसिष्ठ

४ क्रकरकङ्कगृध्रदयेनबक—मु वसिष्ठ, क्रौञ्चगृध्रदयेनकुररबक—गृ र

५ मन्थान—वी मि आ, मण्डल—गृ र, मन्थाल—उ

६ चटक—गृ र, मु वसिष्ठ

७ वैलातक—वी मि आ, रैलातक—मु वसिष्ठ

८ तुल्लचर—ब द, तल्लचर—ज, भल्लचर—गृ र

९ शारङ्गो भ्रमर—गृ र

१० मन्थानो वागाद—वी मि आ, मण्डलो वाग्गुदो वादुर इति प्रसिद्ध—ग र

११ वी मि आ, ५४२

१२ ग्राम्यकुक्कुटसूकरौ—मु गौ

१३ कलविङ्को ग्रामचटक । प्लव शकटबिल । काकादयः पक्षिणः प्रसिद्धाः । जलजा
सर्व एवाविशेषेण । रक्तपादाः पारावतादयः । रक्ततुण्डाश्चकोरादयः । ग्राम्यशब्दः कुक्कुटसूक-
राभ्याः संबध्यते । एव चारण्यानामप्रतिषेधः । विसमासः अन्येषां क्रव्यादादीनामपि
प्रतिषेधार्थः ॥—मस्करी

‘अभक्ष्या’ इत्यनुवृत्तौ यमः

कलविङ्कल्लवचक्रवाकहंसभाससारसा ये चान्ये प्रतुदा
विष्किरा जालपादा रक्तपादाः कोयष्टिकाः ॥

^१पुनर्यमः

छत्राक विड्ववराहं च जालपादांश्च कुक्कुटान् ।

भक्षयित्वा पतेद्विप्रो योऽपि स्यात्सर्ववेदवित् ॥

^२अत्राभक्ष्यप्रकरणे आपस्तम्बः—[१, १७, ३२-३६]

कुक्कुटो ^३विष्किराणाम् । ल्लवः प्रतुदाम् । क्रव्यादः ।
हंससारस^४चक्रवाकसुपर्णाश्च । क्रुञ्चक्रौञ्चवाघ्राणस^५लक्ष्मण-
वर्ज्यम् ॥^६

^७गौतमः—[१७, ३२-३३]

निचुदारूबकबलाकाशुकमद्गुटिद्विभमान्धालनक्तंचरा
अभक्ष्याः । भक्ष्याः प्रतुदविष्किराजालपादाः^८ ॥

१ बी मि आ , ५४२ , तथा for पुनर्यम —ना

२ बी मि आ , ५४२ , गृ र , ३७३

३ विकिराणाम्—हरदत्त , पादाभ्या विकीर्य कीटघ्नान्यादि ये भक्षयन्ति ते मयूरा
दयो विकिरा—इति व्याख्यातम्

४ भास for सारस—मु आप , हंसभाससारस—बी मि आ

५ वाघ्राणस—बी मि आ

६ तुण्डेन प्रतुद्य ये भक्षयन्ति ते दार्वाघाटादयः प्रतुदा । तेषां मध्ये ल्लव एवाभक्ष्य ।
ल्लव शकटबिलाख्यो बकविशेष ॥ क्रव्य मास , तदेव केवलं येऽदन्ति ते क्रव्यादा गृध्रादयः ।
तेऽप्यभक्ष्या ॥ हंस प्रसिद्ध । भास इयेनाकृति पीनतुण्ड । चक्रवाको मिथुनचर ।
सुपर्ण इयेन । एते चाभक्ष्या ॥ क्रुञ्चा वृन्दचरा । क्रौञ्चा मिथुनचरा । ते चाभक्ष्या ।
सूत्रे क्रौञ्चेति विभक्तिलोपश्छान्दस । किमविशेषेण क्रुञ्चक्रौञ्चा न भक्ष्या । नेत्याह—वाघ्राण-
सवर्ज्यम् । श्वेतो लोहितो वा मूर्धा येषां ते लक्ष्मणा । त एव विशिष्यन्ते वाघ्राणसा इति ।
वाघ्रा चर्म । तदाकारा नासिका येषां तानेवभूतान् लक्ष्मणान् वर्जयित्वा क्रुञ्चक्रौञ्चा न भक्ष्या
इति ॥—हरदत्त

७ बी मि आ , ५४२-५४३

८ निचुदाः दार्वाघट , मद्गु जलमज्जनशील , टिट्ठिभ टिट्ठिभशब्दानुकरणशील ,
मान्धालो वाग्गुद , नक्तचरा उल्लकादयः , प्रतुदा प्रतुद्य प्रतुद्य मुखेन ये भक्षयन्ति मयूरादयः ।

16 'भक्ष्या' इत्यनुवृत्तौ बौधायनः—[१, १२, ७]

पक्षिणस्तित्तिरिक्पोत^२कपिञ्जलवाध्राणसतृणमयूरवा-
रणा वारणवर्जाः पञ्चविष्टिराः^३ ॥

४शङ्खः—[१७, २७]

तित्तिरि^५ च मयूर च लावकं च कपिञ्जलम् ।

वाध्राणस वर्तक च भक्ष्यानाह यमः सदा ॥^६

अथ पशवः

७तत्र देवलः

अभक्ष्याः पशुजातीनां गोखरोष्ट्राश्वकुञ्जराः ।

सिंहव्याघ्रर्क्षशरभाः ^८सर्पाजगरजालकाः ॥

आखुसूषिकमार्जारनकुलग्रामसूकराः ।

श्वशृगाल^९मृगद्वीपिगोलाङ्गूलकर्मकटाः^{१०} ॥

विष्टिरा विकीर्य विकीर्य य भक्षयति लावकादयः । अजालपादा ये जालपादा न
भवन्ति तुम्बकादयः ।—मस्करी

१ बी मि आ, ५४३, गृ र, ३७४

२ कपिञ्जललायनतृणमयूरचातकपर्वा—बी मि आ, कपिञ्जलवाध्राणसतृणमयूर
वारणवर्ज्या—गृ र, कपिञ्जललायनतृणमयूरवारणा वारणवर्ज्या—ना, कपिञ्जलवाध्राण
समयूरवारणा वारणवर्जा पञ्च विविष्टिरा—मु बो

३ विकीर्य विकीर्य भक्षयन्तीति 'विविष्टिरा'—गोविन्दस्वामी

४ बी मि आ, ५४३, गृ र, ३७४

५ तित्तिर—बी मि आ, गृ र, मु शङ्ख

६ कपिञ्जलो गौरतित्तिर । वार्ध्राणसस्तु—'कृष्णग्रीवो रक्तशिरा श्वेतपक्षो विहङ्गम'
इति लक्षित । वर्तको यटयी इति प्रसिद्ध । अत्र मयूरस्तृणमयूरपर पूर्वेषु समानवाक्यानु-
रोधात् ॥—गृ र

७ बी मि आ, ५४३, गृ र, ३७४-३७५

८ सर्पाजगरकास्तथा—बी मि आ

९ 'मृग'शब्दोऽज्ञातमृगपर । 'अज्ञाताश्च मृगद्विजान्' (१, १७४) इति याज्ञवल्क्यव-
चनात् ।—गृ र

१० श्वशृगालकपिद्वीपिगोलाङ्गूलकर्मकटा—बी मि आ

‘ऋक्षः’ भल्लूकः । ‘शरभो’ अष्टपदः । ‘अजगरः’ सर्पविशेषः । ‘आखुः’ महानुन्दुरुः^१ । ‘मूषिको’ऽत्र खल्प-मूषिकः । ‘द्वीपी’ चित्रकः । ‘गोलाङ्गूलः’ कृष्णमुखो वानरः । ‘ना’ मनुष्यः^२ । ‘मर्कटो’ वानरः ॥

पैठीनसिः

मृगपक्षिणां क्रव्यादांश्च वर्जयेत् । सर्वमांसादानां यावन्तस्तथोक्तास्तावन्तोऽभक्ष्याः ॥

३यमः

गवाश्वं गर्दभोष्ट्रं च श्वशृगालं तथैव च ।

विष्किरान् प्रतुदान् भुक्त्वा सद्यः पतति वै द्विजः ॥

‘नित्यमभोज्यम्’ इत्यनुवृत्तौ गौतमः—[१७, २६]

^५उभयतोदन्तकेश्यलोमैकशफकलविङ्कप्लवचक्रवाक-हंसाः ॥

‘उभयतोदन्तः’ मनुष्यः^६ । ‘केशी’ चमरी ।
‘अलोमाः’ सर्पादयः ॥

७पुनर्गौतमः—[१७, २९]

अपन्नददवसन्नवृथामांसानि ॥

१ ‘आखु’ स्थूलोन्दुरु — वी मि आ , ‘आखु’ महामूषिक — गृ र

२ कल्पतरौ ‘मृमर्कटा’, इति पाठ । तदा ‘ना’ मनुष्य । — वी मि आ

३ वी मि आ , ५४३-५४४ , गृ र , ३७५

४ वी मि आ , ५४४ , गृ र , ३७५-३७६

५ उभयतोदन्त — वी मि आ , मस्करी

६ उभयतोदन्त मनुष्यादयः — वी मि आ , मस्करी

७ वी मि आ , ५४४ , गृ र , ३७६

‘अपन्नदत्’ यावत्स्वभावतो दन्ता न पतन्ति
तावद्भक्ष्योऽप्यभक्ष्यः । ‘अवसन्नो’ व्याधिग्लानः^१ । ‘वृथा-
मांसं’ यद्देवपित्राद्युद्देशेन न पच्यते ॥

‘^२अभोज्या’ इत्यनुवृत्तौ वसिष्ठः—[१४, ४३-४७]

गौरगवयशरभाजाश्च^३ । अनुद्दिष्टास्तथा । धेन्वनङ्गाहाव-
पन्नदन्ताश्च । भक्ष्यौ धेन्वनङ्गाहौ मेध्यौ वाजसनेयके विज्ञा-
यते । खड्गे तु विवदन्यग्राम्यसूकरे च ॥

‘गौरः’ अश्वसदृश आरण्यपशुः । ‘मेध्यौ’ मेधो
यज्ञस्तदङ्गभूतौ । ‘खड्गे च विवदन्यग्राम्यसूकरे च’ इति,
खड्गग्राम्यसूकरयोः केचिन्मुनयो भक्ष्यत्ववदन्ति, केचिच्चा-
भक्ष्यत्वम् । ततश्च विकल्पः । स च श्राद्धनियुक्तानि-
युक्ततया व्यवस्थितः ॥

^४ब्रह्मपुराणे

पशोश्च मार्यमाणस्य न मांसं ग्राहयेद्विजः ।

पृष्ठमांसं गर्भशय्यां शुष्कमांसमथापि वा ॥

भूमेरन्तरितं कृत्वा मृद्धिश्चाच्छादितं च यत् ।

पक्वमांसमृजीष च प्रयत्नात्तन्न भक्षयेत्^५ ॥

१ ‘अवसन्नो’ व्याधित — वी मि आ, मस्करी, अवसन्नो व्याधिलम् — उ

२ वी मि आ, ५४४, गृ २, ३७६

३ गौरगवयशरभाजाश्च—गृ २, सु वसिष्ठ, ‘अजा’ छागी—वी मि आ

४ वी मि आ, ५४४, गृ २, ३७६

५ प्रयत्नेन विवर्जयेत्—वी मि आ, ‘पक्वमांसमृजीष तु प्रयत्नात्तन्न भक्षयेत्’,
भूमेरन्तरितं कृत्वा मृद्धिश्चाच्छाद्य यत्पक्व तन्मांसं न भक्षयेत् । ऋजीषशब्दोऽत्र भौमोष्म
पक्षपरः ।—गृ २

१मनुः—[५, १७]

न भक्षयेदेकचरानज्ञातांश्च मृगद्विजान् ।

भक्षयेष्वपि^२ समुद्दिष्टान् सर्वान् पञ्चनग्नांस्तथा ॥

‘एकचरा’ एकाकिनः प्रायेण स्वभावतो ये चरन्ति सर्पादयः । ‘अज्ञाताः’ नामतः स्वभावतो रसवीर्य^३विपाक-
तश्चाभियुक्तैरपि ये । सामान्यतो विशेषतश्च प्रतिषेधाना-
क्रान्तत्वेन भक्ष्यवर्गमध्यपाताद् ‘भक्षयेष्वपि समुद्दिष्टान्’
इत्युक्तम् ॥

^४अभक्ष्यप्रकरणे आपस्तम्बः [१, १७, ३७]

पञ्चनखानां गोधाकच्छपश्वाविच्छल्यक^५खङ्गशशपूति-
खषवर्जम्^६ ॥

‘श्वावित्’ सेधा^७ । ‘शल्यकः’ शल्यसहितः ^८सेधा-
सदृशः प्राणिविशेषः । ‘पूतिखषः’^९ हिमवति प्रसिद्ध इति
कपर्दी ॥

१ वी मि आ, ५४४-५४५, गृ र, ३७६-३७७

२ भक्षयेद्वा—गृ र

३ विकारेश्च for विपाकतश्च—उ

४ गृ र, ३७७, वी मि आ, ५४५

५ श्वाविद्धर्यक for श्वाविच्छल्यक—वी मि आ, हरदत्त, शर्यक शल्यक यस्य चर्मणा तनुत्राण क्रियते । ‘श्वाविच्छल्यक’ इति युक्तं पाठ । एके तु छकार पठन्ति छकारात्पूर्वविकारम् ।—हरदत्त, श्वाविद् वराहविशेष । शल्यक यस्य चर्मणा तनुत्राण क्रियते इत्युज्ज्वलाकार । कल्पतरौ तु श्वाविच्छल्यक इति पाठ । तदा श्वावित् सेवा, शल्यकस्तत्सदृश प्राणिविशेष ।—वी मि आ

६ खगवर्जम् for गषवर्जम्—टी मि आ

७ मेधा for सेधा—गृ र

८ मेधासदृश—गृ र

९ पूतिखग,—वी मि आ,

¹मनुः—[५, १८]

श्वाविधं शल्यकं गोधा खङ्गकूर्मशशांस्तथा ।

भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्टांश्चैकतोदतः ॥

‘एकतोदतः’ एकतोदन्तान् ॥

²बौधायनः—[१, १२, ५]

भक्ष्याः ³श्वाविद्धोधाशशकशल्यककच्छपखङ्गाः खङ्ग-
वर्जाः पञ्च पञ्चनखाः⁴ ॥

⁵महाभारते

आजं गव्यं च यन्मासं मायूरं च विवर्जयेत् ।

⁶हारीतः

ग्राम्यारण्यानां पशूनामश्नन्ति⁷ यथाजमेषमहिष⁸हरि-
णखङ्गरुषतर्दन्यङ्कुमहारण्यवासिनश्च वराहान् ।⁹ तथा
शशकशल्यक¹⁰सेधा¹¹गोधाकूर्मवर्तकतित्तिरिमयूरवार्ध्राण-
स¹²लावकक्रकरकपिञ्जलान्¹³ । सशल्कांश्च मत्स्यान् न्या-
योपपन्नान्¹⁴ भक्षयेत् ॥

1 वी मि आ, ५४५, गृ र, ३७७

2 वी मि आ, ५४५

3 श्वाविद्ध for श्वानित्—वी मि आ, सु बो

4 ‘श्च विड’ श्वसदृशमृगा । ‘शल्यका’ वराहविशेषा ।—गोविन्दस्वामी

5 वी मि आ, ५४५

6 वी मि आ, ५४५—५४६, गृ र, ३७५

7 ग्राम्यारण्यान् पशूनामश्नन्ति—गृ र

8 महिष—omitted by वी मि आ

9 गृ र, ३७७

10 शल्यक for शल्यक—वी मि आ

11 मेधा for सेधा—गृ र

12 वार्ध्राणम्—वी मि आ, गृ र

13 लावकुम्भकपिञ्जलान्—वी मि आ, लावककपिञ्जलान्—गृ र

14 मत्स्यानन्यानि समुपपन्नान्—वी, मि आ.

‘रुः’ बहुशाखशृङ्गो मृगः । ‘पृषतो’ बिन्दुचित्रितो मृगः । ‘ऋश्यः’ मृदुशृङ्गः, रोझ इति प्रसिद्धः^१ । ‘न्यङ्कुः’ शम्बरसदृशः शृङ्गरहितः । ‘सेधा’ शललवती^२ ॥

^३पैठीनसिः

ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश । गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्दभो मनुष्यश्चेति सप्त ग्राम्याः पशवः । ^४पक्षिवानरमहिषसरी-सृपरुपृषतमृगाश्चेति सप्तारण्याः पशवः ॥

अथ मत्स्याः

^५तत्र मनुयमौ

यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद उच्यते ।

मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विवर्जयेत्^६ ॥

^७आपस्तम्बः—[१, १७, ३८-३९]

अभक्ष्यश्चेदो मत्स्यानाम् । सर्पशीर्षो^८ मृदुरः क्रव्यादो ये चान्ये विकृतास्या^९ यथा मनुष्यशिरसः ॥

‘सर्पशीर्षः’ सर्पस्येव शिरो यस्य । ‘मृदुरः’ मकरः ।

‘क्रव्यादः’ ये प्रायेण मांसमश्नन्ति नक्रादयः ॥

१ वेस्म इति प्रसिद्ध —गृ र , रोमवन इति प्रसिद्ध —ब, द

२ ‘मेधा’ शललवती—गृ र

३ वी मि आ , ५४६

४ महिषवानरपक्षिसरीसृप०—ब, द, ना, वी मि आ

५ वी मि आ , ५४६ , गृ र ३७८ , मनु , ५ , १५

६ पूर्वस्य मत्स्यप्रतिषेधविधेरर्थवादोऽयम् । यस्तु मत्स्याद सर्वमांसाशी भवति । गोमांसाद इत्यपि व्यपदेशु शक्य । अतो निन्दातिशयान्मत्स्यान् विवर्जयेत् ॥—मेधातिथि

७ वी मि आ , ५४६ , गृ र , ३७८

८ सपक्षीर्षी—मु आप

९ विकृता for विकृतास्या—मु आप

१यमः

अभक्ष्या मकरसर्पसरीसृपमद्भुमयूखर्मिकनक्रकर्कट-
शिशुमाराः । ये चाऽन्ये ह्यकर्णिकाः । ये चान्येऽशल्का
मत्स्या उभयकास्याः ॥

‘सर्पो’ऽत्र जलसर्पो दुण्डुभः । ‘सरीसृपो’ऽत्र
जलौकाः । ‘मद्भुः’ जलकाकः । ‘मयूरो’ऽत्र जलचरो
मयूरसदृशः पक्षी । ‘वर्मिकः’ खल्पसर्पसदृशो मत्स्यः ।
‘उभयकास्याः’ उभयतोमुखाः ॥

२पुनर्यमः

मत्स्यानशल्कान् सर्वान् वेदाध्यायी विवर्जयेत् ॥

‘वेदाध्यायी’ त्रैवर्णिकोऽत्र ॥

३पैठीनसिः

कुलीरवार्ताक^४पूतन^५जलानर्तक्षिप्रगाश्चेत्यभक्ष्याः ।^६सर्प-
शीर्षा विकृतमुखाश्च ॥

‘^७अभक्ष्या’ इत्यनुवृत्तौ वसिष्ठः—[१४, ४१-४२]

मत्स्यानां^८ चेदगवयशिशुमारनक्रकुलीराः । विकृत-
रूपाः सर्पशीर्षाश्च ॥

1 बी मि आ, ५४६ ५४७, गृ र, ३७८

2 तथा for पुनर्यम—ना, बी मि आ, ५४७, गृ र, ३७८

3 बी मि आ, ५४७, गृ र, ३७९

4 वातुकि for वार्ताक—गृ र

5 पूतन for पूतन—बी मि आ, पूतन—गृ र

6 शल्केर्युक्ता मत्स्या भक्ष्या । इतरे त्यभक्ष्या । सर्पशीर्षा विकृतमुखाश्च—ज,
गृ र adds शल्केर्युक्ता त्वभक्ष्या but omits सप्तशीर्षा etc

7 बी मि आ, ५४७

8 मत्स्याना वा चेद etc—मु वसिष्ठ

^१देवलः

शम्बूकः शुक्तिर्नग्वशुक्तिः शिशुमारः प्लवङ्गमः ।
 मत्स्याश्च विकृताकारा नैव भक्ष्या जलौकसाम् ॥
 ‘^२नखशुक्तिः’ दीर्घशुक्तिका । ‘प्लवङ्गमो’ मण्डूकः ।

^३मनुः—[५, १६]

पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ।
 ‘राजीवान् सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्चैव सर्वशः’^५ ॥
 ‘नियुक्तौ हव्यकव्ययोः’ श्राद्धार्थं विनियुक्तौ ।
 ‘आद्यौ’ अदनीयौ ॥

शङ्खः—[१७, २५]

राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्च तयैव च ।
 पाठीनरोहितौ वापि भक्ष्या मत्स्येषु कीर्तिताः ॥
 ‘^६भक्ष्या’ इत्यनुवृत्तौ बौधायनः—[१, १२, ८]
 मत्स्याः सहस्रदंष्ट्रश्चिलिचिमो^७ वर्मी बृहच्छिरोरोम-
 शकरिरोहितराजीवाः ॥

१ बी मि आ, ५४७, गृ र, ३७९

२ ज, ब, द and बी मि आ, add ‘शम्बूक’ प्रसिद्ध

३ बी मि आ, ५४७, गृ र, ३७९

४ राजीवा सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्चैव सर्वशः —मेघातिथि

५ मेघातिथिगोविन्दराजौ तु—“पाठीनरोहितौ दपिवादिकर्मणि नियुक्तावेवादनीयौ न त्वन्यदा । राजीवसिंहतुण्डसशल्कमत्स्यान्तु हव्यमव्याभ्यामन्यत्रापि भक्षणीया ” इत्या-
 चक्षन्तु । न तन्मनोहरम् । पाठीनरोहितौ श्रद्धे नियुक्तौ श्राद्धभोक्तृत्रैव भक्षणीयौ न
 श्रद्धस्त्रापि । राजीवास्यो हव्यकव्याभ्यामन्यत्रापि भक्ष्या इत्यस्याप्रमाणत्वात् । सुयन्तरेश्च
 रोहितपाठीनराजीवादीनां तुल्यत्वेनाभिधानात् ॥—कुरुलूक

६ गृ र, ३७९

७ चिलिचिम स्थलचरो रोहिताकार स्थलचरो रोहितसदृश । राजीव सहस्रजग्विल
 पाठीन । वर्मिर्वायवो वासुरिति प्रसिद्ध । निषेधस्तु प्राच्योऽन्यायोपासविषय ॥—गृ र

^१हारीतः

सशल्कांश्च मत्स्यान् न्यायोपपन्नान् भक्षयेत् ॥

अत्र 'भक्ष्या' इत्यनुवृत्तौ गौतमः^२—[१७, ३४]

मत्स्याश्चाविकृताः^३ ॥

^४याज्ञवल्क्यः—[१, १७७-१७८]

भक्ष्याः पञ्चनखा सेधागोधाकच्छपशल्यकाः ।

शशश्च मत्स्येष्वपि ^५तु सिंहतुण्डकरोहिताः^६ ॥

तथा पाठीनराजीवसशल्काश्च द्विजातिभिः ।

अतः शृणुध्वं मांसस्य विधिं भक्षणवर्जने ॥

अथ मांसभक्षणवर्जनविधिः

^७तत्र मनुः—[५, २६-३२]

एतदुक्त द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः^८ ।

मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥

१ वी मि आ, ५४५-५४६—“सशल्कान् मत्स्यानन्यानापि समुपपन्नान् भक्षयेत्”

२ हारीत — इति वी मि आ, ५४७

३ विकृता प्राण्यन्तररूपा । सशल्कसमुच्चयायश्चकार । सशल्काश्चाविकृताश्चेति उभयविशेषणयुक्ता एव भक्ष्या, नैकविशेषणयुक्ता इत्यर्थः ॥—मस्करि

४ वी मि आ, ५४७-५४८

५ हि for तु—विश्वरूप

६ पञ्चनखा सेऽदयः शशान्ता । चशब्द खड्गाद्यर्थः । पञ्चनखग्रहण इत्यादि परिसख्यायम् । मत्स्येष्वपि सिंहतुण्डादयो भक्ष्या न सर्पशीर्षादयः । सिंहो दीघमुखो दीर्घः । तुण्ड स्थूल स्थूलमुखः । रोहितो लोहितवर्णः । हिशब्दो द्वेतर्यः । हेत्वभिधान प्रयोजनं तु श्राद्ध एव भक्ष्यत्वज्ञापनार्थम् ॥—विश्वरूप

७ वी मि आ, ५२६-५२८, गृ र, ३८०-३८१

८ आद्येन श्लोकार्धेन पूर्वप्रकरणमवच्छिनत्ति । तदेतदनन्तरमनुकान्त प्रकरणमेतद्विजातीना न शूद्राणामिति । उत्तरं तु यद्वक्ष्यते तच्छूद्राणामपीति प्रकरणव्यवच्छेद प्रयोजनम् ।—मेधातिथि,

प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया ।
 यथाविधि नियुक्तश्च प्राणानामेव चाल्यये ॥
 प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत्^१ ।
^२जङ्गमं स्थावर चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥
 चराणामन्नमचरा दष्टिणां चाप्यदष्टिणः ।
 अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणां चैव भीरवः ॥
 नात्ता दुष्यत्यदन्नाद्यान् प्राणिनोऽहन्यहन्यपि ।
 धात्रैव सृष्टा ह्याद्याश्च प्राणिनोऽत्तार एव च^३ ॥
 यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येष दैवो विधिः स्मृतः ।
 अतोऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु राक्षसो विधिरुच्यते^४ ॥
 क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपहतमेव वा^५ ।
 देवान् पितृश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति ॥

‘एतदुक्तं द्विजातीनाम्’ इति, पूर्वोक्तभक्ष्याभक्ष्ययो-
 ब्राह्मणादिवर्णत्रयाधिकारकथनं शूद्रव्युदासार्थम् । तेन लशु-
 नादिभक्षणे तस्यादोषः । ^६तन्मध्यपठितकाकादिभक्षणं तु
 महाजनविगानादोषावहम् । अतो वक्ष्यमाणमांसवर्जन-
 विधानं चातुर्वर्ण्यसाधारणम् । वर्जने तु विधिः सूर्यानी-

१ ब्राह्मणानामकल्पयत्—उ, ना

२ स्थावर जङ्गम चैव—मेधातिथिकुल्लूकौ

३ ‘अत्ता’ भक्षयिता । ‘आद्यान् प्राणिन’ अतु शक्यान्, प्रतिदिवसं भक्षयन्
 दुष्यति । ‘धात्रैव’ प्रजापतिना ‘अत्तार आद्या’ उभयेऽपि सृष्टा । तस्मात्प्राणात्यये
 मांसमवश्यं भक्षणीयमिति त्रिश्लोकी विधेरस्याथवाद ।—मेधातिथि

४ यज्ञार्थं ‘मांसस्य’ पिण्डप्राशिन्नादि ‘जग्धि’ अशनम् । ‘एष दैवो विधि’
 देवैरेतद्विहितम् । ‘अन्यथा’ तु मासाशिनः शरीरपुष्ट्यर्थं कमासाशने ‘प्रवृत्ति’ ‘स राक्षसो
 विधि’ पिशाचानां मांसभक्षणे स्थितिरिति निन्दा ।—मेधातिथि

५ परोपहतमेव वा—ब, द, मेधातिथिकुल्लूकौ

६ तन्मध्यपठितकाकादिभक्षणं तु महाजनविगानादोषावहमिति कल्पतरु—बी मि आ,

क्षणवत् सकल्परूपः । ‘^१प्रोक्षितम्’ अत्र यज्ञार्थमन्त्रैः संस्कृतम् । “असंस्कृतान् पशून् मन्त्रैः^२” इत्यादिवाक्य-शेषात् । ‘ब्राह्मणानां च काम्यया’ इति, यदा ब्राह्मणाः केचित्प्रत्येकं कामयन्ते त्वया मांसं भोक्तव्यमिति, तदा तेषामिच्छयैकवार मांसं भक्षयतो न दोषः, “सकृद्ब्राह्मण-काम्यया” इति यमवचनात् । ‘प्राणानामेव चाल्य’ इति, रोगेणान्नाभावेन वा यदा मांसं भक्षणव्यतिरेकेण प्राणाल्यः संभाव्यते, तदा मांसं भक्ष्यमित्यर्थः । एषामेव पूर्वोक्तानामर्थवादाः^३ “प्राणस्यान्न” इत्यादयः । ‘^४चराः’ हरिणादयः । ‘अचराः’ तृणादयः । ‘दंष्ट्रिणो’ व्याघ्रादयः । ‘अदंष्ट्रिणो’ हरिणादयः । ‘सहस्ताः’ मनुष्यादयः । ‘अहस्ताः’ मत्स्यादयः । ‘शूराः’ युद्धाद्युत्साहिताः । ‘भीरवः’ कातराः । ‘यज्ञाय’ यज्ञार्थम् । ‘जग्धिः’ भक्षणम् । ‘स्वयमुत्पाद्य’ इति क्षत्रियविषयम् ।

तथा च महाभारते^५

क्षत्रियाणां तु यो दृष्टो विधिस्तमपि मे शृणु ।

वीर्येणोपार्जितं मांसं यथा खादन्न दुष्यति ॥

आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षिताः सर्वशो मृगाः ।

१ अग्नीषोमीये पशौ हुतशिष्ट मास लक्षणया प्रोक्षितमुच्यते—मेधातिथि

२ असंस्कृतान् पशून् मन्त्रैर्नाद्याद्विप्र कदाचन ।

मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वत विधिमास्थित ॥—मनु, ५, ३६

३ अनुवादा—द, ब, ज

४ ‘चरा’ चरणपतनरणो साहयोगिन इत्येननकुलादयः । तेषाम् ‘अचरा’ सर्प कपोतादयः ‘अन्नम्’ । एव ‘दंष्ट्रिणा’ व्याघ्रादीनाम् ‘अदंष्ट्रिण’ रुष्टृषतादयो मृगाः । ‘अहस्ता’ सर्पमत्स्यादयः ‘सहस्ताना’ नकुलनिषादादीनाम् । ‘शूराणा’ महोत्साहयुक्ताना जीवितनिरपेक्षाणा ‘भीरव’ प्रियजीविता अल्पसत्त्वा अन्नत्वेन हन्यन्ते ॥—मेधातिथि

५ वी मि आ, ५२८, गृ २, ३८१

अगस्त्येन पुरा राजन् मृगया येन पूज्यते ॥

¹नात्मानमपरित्यज्य² मृगया नाम विद्यते ।

समतामुपसंगम्य³ भूतं हन्येत मानवः ॥

अतो राजर्षयः सर्वे मृगयां यान्ति भारत ।

लिप्यन्ते न च दोषेण न चैतत्पातक विदुः ॥ इति ।

‘क्रीत्वा खयं वा’ इत्यनेन च देवपित्रर्चनपूर्वके मांस-
भक्षणे दोषाभावः प्रदर्शितः । यत्तु मांसवर्जनात् फलश्रवणं
तदप्येतत्प्रकारप्राप्तमांसभक्षणवर्जनविषयं, न नियुक्तादि-
विषयम् । तथाकरणे दोषश्रुतेः ॥

⁴याज्ञवल्क्यविश्वामित्रौ

प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।

देवान् पितृन् समभ्यर्च्य⁵ खादन्मांसं न दोषभाक्⁶ ॥

⁷देवलः

भक्षयन्नपि मांसानि शेषभोजी न लिप्यते ।

औषधार्थमशक्तौ च नियोगाद्यज्ञकारणात् ॥

1 Verse omitted by बी मि आ, and गृ र

2 नात्मानं तु परित्यज्य—ब, द

3 समतामुपसर्गस्य—ब, द

4 बी मि आ, ५२८, गृ र, ३८२, याज्ञवल्क्य, १, १७९

5 देवान् पितृश्चार्चयित्वा—बी मि आ, गृ र

6 ‘प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितम्’ इत्येक प्रकार । ‘द्विजकाम्यया देवान् पितृन् समभ्यर्च्य’ इत्यपर । तत्र यथैव प्राणात्यये कृतौ च मरणप्रत्यवायभीत्या नियोगतो भक्ष्य तथा श्राद्धे नियुक्तेनापीत्यर्थः ।—विश्वरूप, ‘द्विजकाम्यया’ इति, ब्राह्मणभोजनार्थं यत्साधितं तदिति मिताक्षराकार । अन्ये तु ब्राह्मणा य प्रति कामयन्ते त्वया मांसं भक्षणीयं मिति स भक्षयेदित्याहुः ॥—बी मि आ, ५२८

7 बी मि आ, ५२८-५२९, गृ र, ३८२, omits देवल and reads continuously

‘शेषभोजी’ देवपित्राद्यर्चनशेषस्य भोक्ता । ‘औष-
धार्थम्’ औषधप्रयोजनेन । ‘अशक्तौ’ व्याधिनाभिभवे
सति । तेन यत्र मांसभक्षणं विना रोगापनयो न भवतीति
वैद्यकशास्त्रविदां निश्चयस्तत्र भक्ष्यमित्यर्थः । ‘नियोगः’
श्राद्धे निमन्त्रणम् । ‘यज्ञकारणात्’ यज्ञसिद्ध्यर्थम् । ‘भक्ष-
यन् न लिप्यत’ इत्यन्वयः ॥

१यमः

भक्षयेत्प्रोक्षितं मांस सकृद्ब्राह्मणकाम्यया ।

दैवे नियुक्तः श्राद्धे वा नियमे तु विवर्जयेत् ॥

‘सकृद्’ एकवारम् । अस्य च ‘ब्राह्मणकाम्यया’
इत्यनेन संबन्धः । ‘नियमे’ मांसवर्जनव्रते कृते सति । एतच्च
प्रोक्षितातिरिक्तैः सर्वैरेव संबध्यते । प्रोक्षिते तु न संबध्यते,
प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात्^२ । ^३एवमन्यस्मिन्नपि मांसभक्षणाभ्यनु-
ज्ञाने स्मृत्यन्तरोक्ते बलवत्प्रमाणविषयं^४ ^५विहाय नियमे तु
वर्जयेदिति संबन्धनीयम्^६ ॥

७बृहस्पतिः [आचा., ८४, ८१]

रोगी नियुक्तो विधिना हुतं विप्रवृतस्तथा ।

मांसमद्याच्चतुर्वैषा परिसंख्या प्रकीर्तिता ॥

१ वी मि आ, ५२९, गृ २, ३८२

२ विशेषात् for विरोधात्—उ

३ एवमन्यत्रापि बलवत्प्रमाणविषय—वी मि आ

४ याज्ञवल्क्याद्युक्तबलवत्प्रमाणविषय—गृ २

५ प्राणाल्यादिक विहाय संबन्धनीयम्—वी मि आ

६ Quoted by वी मि आ, ५२९

७ वी मि आ, ५२९, गृ २, ३८२-३८३

अतोऽन्यथा तु योऽश्रीयाद्विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
यावन्ति पशुरोमाणि तावत्प्राप्नोति मारणम् ॥

‘रोगी’ चात्र मांसेनैव यस्य रोगापनयनं भवति ।
‘विधिना’ शास्त्रोक्तप्रकारेण । ‘हुतं’ हुतावशिष्टम् । ‘विप्र-
वृतः’ विप्रेण प्रार्थितः । ‘^१परिसंख्या’ अत्र परिगणनम् ।
^२स्मृत्यन्तरे ‘देवान् पितॄन्श्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दोषभाक्’
इत्यादिप्रकारान्तरेणापि मांसभक्षणाभ्यनुज्ञानात् ॥

^३हारीतः

वृथा ‘मांसं न भक्ष्य तु प्राश्य कृच्छ्रं चरेद्बुधः ।
काम्यया ब्राह्मणानां तु यथाकामं ^५समश्नुयात् ॥

^६मनुविष्णू

असंस्कृतान् पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कथंचन ।
मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः ॥
यत् ‘प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसम्^७’ इति पूर्वमुक्तं, तस्यैव
विषयमाह—‘मन्त्रैस्तु संस्कृतान्’ इति । ‘शाश्वतः’
^८नित्यवेदप्रतिपादितत्वात् । ‘आस्थितः’ आश्रितः ॥

१ चतुर्था परिसंख्या चतुष्प्रकारो नियम इति हेमाद्रि । कल्पतरौ तु परिसंख्या
परिगणनम्, न इतरवर्जनम् । स्मृत्य तरे ‘देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य’ इति प्रकारान्तरेणापि
मांसभक्षणाभ्यनुज्ञानादित्युक्तम् ।—वी मि आ, ५२९

२ याज्ञवल्क्यस्मृति, १, १७९, न दुष्यति for न दोषभाक्—उ, गृ र

३ वी मि आ, ५२९—५३०, गृ र, ३८३

४ मांसमभक्ष्य तु—वी मि आ, मांसस्य भोक्ता तु—गृ र

५ समश्नुते—गृ र

६ वी मि आ, ५३०, गृ र, ३८३, मनु, ५, ३६, विष्णु, ५१, ५९

७ मनु, ५, २७

८ नित्यमेव for नित्यवेद—उ

१यमः

^२यजुषा संस्कृतं मांसं भक्षयेत्तु यथाविधि ।

न भक्षयेद्बृथा मांसं पृष्ठमांसं विवर्जयेत् ॥

‘पृष्ठमांसं’ पृष्ठसंबन्धिमांसम् ॥

३पैठीनसिः

श्राद्धे तु मांसमश्रीयात्तथातिथिनिमित्तके ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति ॥

‘श्राद्धे’ निमन्त्रित इति शेषः । ‘अतिथिनिमित्तके’

अतिथ्यर्थं यदुपात्त तदतिथिना भक्ष्यमित्यर्थः^४ ॥

महाभारते

हविर्यत्प्रोक्षितं मन्त्रैः प्रोक्षिताभ्युक्षितं शुचि ।

वेदोक्तेन ^५प्रकारेण पितृणां प्रक्रियासु च ॥

अतोऽन्यथा बृथामांसमभक्ष्यं मनुरब्रवीत् ।

तथा

प्रोक्षिताभ्युक्षितं मांसं तथा ब्राह्मणकाम्यया ।

अल्पदोषमिह ज्ञेयं विपरीते तु लिप्यते ॥

तथा

पितृदैवतयज्ञेषु प्रोक्षितं हविरुच्यते ।

विधिना वेददृष्टेन तद्भुक्त्वेह न दुष्यति ॥

१ वी मि आ, ५३०, गृ २, ३८३

२ ‘यजुषा संस्कृतं मांसं पृष्ठमांसं विवर्जयेत्’ इति पाठेन पादद्वयं लुप्तं गृहस्थरत्नाकरे

३ वी मि आ, ५३०, गृ २, ३८३-३८४

४ यो नाश्नाति तं प्रत्युत्तरार्धेन निन्दामाह—‘यावन्ति’ इति । ‘तावद्’ वर्षाणी

त्यर्थः ।—वी मि आ

५ प्रमाणेन—ब, द

¹मनुः—[५, ३५]

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः ।
स प्रेत्य पशुतां याति संभवानेकविंशतिम्² ॥

³यमः

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे दैवे वा मांसमुत्सृजेत्⁴ ।
यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमश्नुते⁵ ॥

⁶हारीतशातातपौ

⁷नियुक्तस्तु यथा श्राद्धे यस्तु मांसं न भक्षयेत् ।
यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति⁸ ॥
क्षत्रियैस्तु मृगव्येन विधिना समुपार्जितम् ।
श्राद्धकाले प्रशंसन्ति सिंहव्याघ्रहतं च यत् ॥
विषच्छद्महतं चैव व्याधतिर्यग्घतं च यत् ।
न प्रशंसन्ति वै श्राद्धे यच्च मन्त्रविवर्जितम् ॥

‘मृगव्येन’ आखेटकेन । ‘विधिना’ विषच्छद्मादि-
रहितशौर्येण । ‘तिर्यश्चो’ऽत्र सिंहादेरन्ये पशवः ॥

⁹गौतमः—[१७, ३६]

व्यालहतादृष्टदोषवाक्प्रशस्तान्यभ्युक्ष्योपयुञ्जीत ॥

1 वी मि आ, ५३०, गृ र, ३८४

2 सभवान् जन्मानि—मेघातिथि, श्राद्धे मधुपर्के च यथाशास्त्रं नियुक्तं सन् यो मनुष्यो मांसं न खादति स मृतं सन्नेकविंशतिजन्मानि पशुर्भवति । “यथाविधि नियुक्तस्तु” (५, २७) इत्येतन्नियमातिक्रमफलमिदम्—कुल्लूक

3 गृ र, ३८४

4 दैवे मांसं समुत्सृजेत्—ज, ब, द

5 तावन्निरयमश्नुते—गृ र

6 वी मि आ, ५३०-५३१, गृ र, ३८४

7 Verse omitted by गृ र

8 तावन्निरयमृच्छति—ब, ज, ना, द

9 वी मि आ, ५३१, गृ र, ३८४.

‘व्यालाः’ सिंहव्याघ्रादयः स्मृत्यन्तरोक्ताः । ‘अदृष्ट-
दोषम्’ अनिश्चितदोषम् । ‘वाक्प्रशस्तम्’ अत्र ^१शुच्यशुचि
वेति यत्संदिग्धं तद्यदान्येन वाचा शोभनमिति प्रशस्तं
भवति तदाभ्युक्ष्योपयुञ्जीतेत्यर्थः ॥

^२आपस्तम्बः—[१, १६, १६]

हिंसार्थेनासिना छिन्नं मांसमभोज्यम् ॥

‘हिंसार्थेन’ प्राणिवधार्थमेव यन्नियतं^३ तेन यत्
‘छिन्नं’ पाकाद्यर्थं कृतम् । ‘असि’ ग्रहणमत्रोपलक्षणम्^४ ॥

^५मनुः, विष्णुश्च द्वितीये

नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि द्विजः ।

जग्ध्वा ह्यविधिना मांसं प्रेत्य^६ तैरव्यतेऽवशः^७ ॥

न तादृशं भवत्येनो मृगहन्तुर्धनार्थिनः ।

यादृशं भवति प्रेत्य वृथामांसानि खादतः ॥

मांसं भक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाद्यहम् ।

१ कृताशौचमिति यत्संदिग्ध—उ

२ वी मि आ, ५३१, गृ २, ३८४-३८५

३ यन्निश्चित—ब, ज, द

४ असिग्रहण छुरादेरप्युपलक्षणम् । यन्मांस पाककाले हिंसार्थेनासिना छिन्नं तदभो-
ज्यम्—हरदत्त

५ मनु—इति वी मि आ, ५३१-५३२, गृ २, ३८५, मनु, ५, ३३-३४,
५५, ५२, विष्णु, ५१, ६२, ७८, ७५

६ प्रेत—मेधातिथि

७ पूर्वोक्ताद्देवाद्यर्चनशिष्टात् ब्राह्मणकामनादिनिमित्तात् अन्तरं यद्वक्षणं स ‘अविधि’,
तेन नाश्रीयत् ‘मांसम्’ । ‘आपदि’ प्राणालये देवाद्यर्चनमपि नापेक्ष्यम् । विध्यनुष्ठानपरो
‘विधिज्ञ’ उच्यते । ‘जग्ध्वा’ अशास्त्रीयेण निमित्तेन ‘प्रेतो’ मृत, ‘तै’ प्राणिभि
‘अवशोऽव्यते’ । येन विषयेण यो येषां मांसमश्नाति तस्य विविधा पीडा भवति ।
एतावान्मात्रपरमेतत् । अन्यथा प्रायेण छागादिमांसमश्नन्ति लोका, न च छागादयो
मांसांश्चिन्ति । अथवा तत्कृतेन पापेन कृष्याद्विरप्यथमानस्तैरव्यत इत्युच्यते ॥—मेधातिथि

एतन्मांसस्य मांसत्व प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
 स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति^१ ।
 अनभ्यर्च्य पितृन् देवान्न ततोऽन्योस्त्यपुण्यकृत् ॥

^२यमः

स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
 यत्र तत्राभिजायेत स भवेद्व्याधिपीडितः ॥
 भुक्त्वा तु मोहान्मांसानि नरः पुष्ट्यर्थमात्मनः ।
 अकृत्वेहाऽऽत्मनः शुद्धिं तिर्यग्योनिषु पच्यते^३ ॥
 'आत्मनः शुद्धिं' प्रायश्चित्तम् ॥

^४हारीतः

मातृकात्पैतृकाच्चैव किल्बिषाज्जन्तुसंभवः ।
 यो यस्य भक्षयेन्मांसं स तस्याश्नाति किल्बिषम् ॥
 भक्षयित्वा तु यो मांसमद्भिः शौचं समाचरेत् ।
 हसन्ति देवतास्तस्य ह्यशुचेः शुचिदर्शिनः ॥
 'किल्बिषम्' अत्र शुक्रशोणिते । 'तस्य किल्बिषं'
 तन्मांसं तन्मयत्वात् किल्बिषमुच्यते ॥

^५मनुः—[५, ५१]

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।
 संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥^६

१ इत पर 'अनभ्यर्च्य' इत्यादि श्लोकार्ध, 'यम' इति नाम, 'स्वमांस परमांसेन' इत्यादि श्लोकार्ध च छसानि । 'यत्र तत्राभिजायेत' इत्यादि च पठ्यते—ना, गृ २, ३८५

२ वी मि आ, ५३२, 'यम' इति नास्ति—ब, द

३ तिर्यग्योनौ च जायते—ना, तिर्यग्योनौ प्रजायते—वी मि आ

४ वी मि आ, ५३२, गृ २, ३८५—३८६

५ गृ २, ३८६

६ अन्येन हन्यमानं स्वप्रयोजनतो यद्यन्योऽनुमोदते साध्वयं हन्ता करोतीति 'अनुमन्ता' । 'विशसिता' इतस्याङ्गविभागकार । 'उपहर्ता' परिवेषक ।—मेधातिथि

¹देवलः

²आत्मार्थं स्वादुक्रामित्वाज्जीवजातं न घातयेत्³ ।

कष्टं हि व्यालधर्मित्वाज्जीवमांसोपजीवनम्⁴ ॥

‘कष्टं’ पापहेतुत्वात् ॥

⁵यमः

यस्तु खादति मांसानि प्राणिनां जीवितैषिणाम् ।

हतानां च मृतानां च यथा हन्ता तथैव सः ॥

अनुमन्ता विशस्ता च निहन्ता क्रयविक्रयी ।

घातकाः सर्व एवैते संस्कर्ता षष्ठ उच्यते ॥

निर्देशेनानुमन्ता⁶ च विशस्ता शासनात्तथा ।

हननेन तथा हन्ता धनेन क्रयिकस्तथा⁷ ॥

विक्रयी⁸ च धनादानात् संस्कर्ता तत्प्रवर्तनात् ।

धनेन चोपभोगेन⁹ वधबन्धेन चाप्यथ ॥

त्रिविधस्तु वधो ज्ञेयो भोक्ता तत्रातिरिच्यते ।

घातकाः षट् समारव्याता भोक्ता तत्र तु सप्तमः ॥

षण्णां तेषां सकाशात्तु ह्युपभोक्तातिरिच्यते¹⁰ ।

क्रेतारं भजते¹¹ पादः पादो भोक्तारमृच्छति ॥

1 वी मि आ , ५३२ , गृ र , ३८६

2 आत्मार्थमात्मकाम्यत्वात्—ब , आत्मार्थं स्वादुक्राम्यत्वात्—द

3 जीवघात न घातयेत्—उ , गृ र , जीवघात न कारयेत्—वी मि आ

4 जीवमांसोपयोजनम्—उ

5 वी मि आ , ५३२-५३३ , गृ र , ३८६-३८७

6 निर्देशादनुमन्ता—गृ र

7 क्रयिकस्तथा—वी मि आ

8 विक्रीय—वी मि आ

9 धनेन चोपभोक्ता च—ना , ज

10 भोक्ता तत्रातिरिच्यते—गृ र

11 व्रजते—गृ र

घातकं भजते^१ पादः पादमृच्छन्त्यतस्त्रयः^२ ।
 यदि तत्खादको न स्यात् घातको न तथा भवेत् ॥
 खादको घातकः क्रेता त्रयस्तुल्या न सशयः ।
 न भूमेर्जायते मांसं न वृक्षात्तु प्ररोहति^३ ॥
 घोर प्राणिवध कृत्वा तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ।
 यस्तु खादति मांसानि ब्राह्मणो वेदवित्तमः^४ ॥
 स पच्यते निरालम्बे नरके तेन कर्मणा ।

^५मनुः—[५, ५०]

यस्तु भक्षयते मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
 स लोकेऽप्रियतां याति व्याधिभिश्चैव पीड्यते ॥

^६यमः

^७भक्ष्याण्यपि च मांसानि यस्तु तानि न भक्षयेत् ।
 अभक्षणेन मांसानां साक्षाद्धर्मश्च तुष्यति ॥
^८सर्वेषामेव मांसानां महान् दोषस्तु भक्षणे ।
 अभक्षणे तु धर्मः स्याद्विशिष्ट इति नः स्मृतम् ॥

^९मनुः—[५, ५३-५४]

वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।

१ व्रजते—गृ र

२ पादमिच्छन्त्यतस्त्रय —उ, ग र, पाद पादमतस्त्रय —गृ र

३ न च वृक्षात्प्ररोहति—वी मि आ, गृ र

४ वेदवित्ता—गृ र

५ वी मि आ, ५३३

६ न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।

स लोके प्रियता याति व्याधिभिश्च न पीड्यते ॥—इति मुद्रितमनुस्मृतिपाठ

७ अभक्ष्याण्यपि—उ

८ वी मि आ, ५३३

९ वी मि आ, ५३३-५३४, गृ र, ३८७-३८८, attributes these verses

मांसानि तु न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम्^१ ॥

^२फलमूलाशनैर्मेधैर्मुन्यन्नानां च भोजनैः ।

न तत्फलमवाप्नोति^३ यन्मांसपरिवर्जनात् ॥

^४याज्ञवल्क्यः—[१, १८१]

सर्वान्क्रामानवाप्नोति ह्यमेधफलं तथा ।

गृहेऽपि निवसन् विप्रो मुनिर्मांसविवर्जनात् ॥

^५नन्दिपुराणे

क्लेदि दुर्गन्धि विकृतं जुगुप्सास्पदमेव च ।

मांसं न भक्षयेद्विद्वान् न खादु परमं हितम्^६ ॥

यश्च सम्यक् स्वधर्मस्थो गुरुशुश्रूषणे रतः ।

गच्छेच्छोकं शुभं मर्त्यो दिव्य देवनिषेवितम्^७ ॥

तमेव दिवस मांसाद्विरतो लोकमाप्नुयात् ।

यो मांसं वर्जयेन्मांसं पुरुषः शुभमानसः ॥

स याति स्वर्गमतुलं दिव्यभोगसमृद्धिमान्^८ ।

यत्तपो^९ घोरसंकल्पं पुष्करेषु शतं समाः ॥

तप्त्वा फलमवाप्नोति तत्फलं मांसवर्जनात् ।

चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु दद्यात्पृथ्वीं चराचराम् ॥

१ पुण्य सम स्मृतम्—वी मि आ

२ 'मेधै' 'देवाहै' । 'मुन्यन्नानि' नीवाराद्यन्नान्यकृष्टपच्यजनितानि ।—मेधातिथि

३ न तस्य फलमाप्नोति—उ

४ वी मि आ, ५३४, गृ र, ३८८

५ वी मि आ, ५३४—५३५, गृ र, ३८८—३८९

६ न च स्वादुरस च यत्—वी मि आ, इत पर "भक्ष्याण्यपि हि मांसानि यस्तु तानि न भक्षयेत् । तथा" इत्यधिकमस्ति—ब, द, ना

७ नित्य देवनिषेवितम्—वी मि आ

८ दिव्यलोकसमृद्धिमान्—ब, द, गृ र, दिव्यलोके समृद्धिमान्—वी मि आ

९ घोरमतुल—वी मि आ

गयायां तु तपो घोर ^१यश्चाब्दशतमाचरेत् ।
^२एवंविधो यः परमांल्लोकान् संप्राप्नुयान्नरः ॥
 लोकानिमान् समाप्नोति सर्वदा मांसवर्जनात् ।
 यश्चोपदेशं कुरुते परस्य तु महात्मनः ॥
 मांसस्य वर्जनफलं सोऽमांसादफलं लभेत् ।

^३महाभारते

मासि मास्यश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
 न खादति च यो मांसं सममेतद्युधिष्ठिर ॥

^४तथा

यस्तु वर्षशतं पूर्णं तपस्तप्येत्सुदारुणम् ।
 यश्चैकं वर्जयेन्मांसं समं वा स्यान्न वा समम् ^५ ॥
 कौमुदं तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप ।
 वर्जयेत्सर्वमांसानि धर्मो ह्यत्र ^६ विधीयते ॥
 चतुरो वार्षिकान्मासान् यो मांसमपि वर्जयेत् ^७ ।
 चत्वारि भद्राण्याप्नोति कीर्तिमायुर्यशो बलम् ॥
 अथवा मासमप्येकं सर्वमांसान्यभक्षयन् ^८ ।
 अतीत्य सर्वदुःखानि सुखं जीवेन्निरामयः ॥
 ये वर्जयन्ति मांसानि मांसं पक्षमथापि वा ^९ ।

१ यश्चाष्टशतमाचरेत्—वी मि आ

२ एव विद्वान् स परमान्—वी मि आ , एव विधाय परमान्—गृ र

३ वी मि आ , ५३५, गृ र , ३८९

४ वी मि आ , ५३५-५३६, गृ र , ३८९-३९०

५ 'एक' वर्षमिति शेष—वी मि आ , 'मास वर्जयेत्' मासमिति शेष—गृ र

६ ह्येष—वी मि आ

७ मास परिवर्जयेत्—ब, ज, ना, द, वी मि आ , गृ र

८ सर्वमांसानि वर्जयेत्—वी मि आ

९ मासस्य पक्षशोऽपि वा—वी मि आ , गृ र

तेषां हिंसानिवृत्तानां ब्रह्मलोको विधीयते ॥
 मांसं तु कौमुदं पक्षं वर्जितं सर्वराजभिः ।
 सर्वभूतात्मभूतैस्तैर्विज्ञातार्थपरापरैः^१ ॥
^२नाभागेनाम्बरीषेण गयेन च महात्मना ।
 आयुषा चानरण्येन दिलीपरघुसूनुभिः ॥
 कार्तवीर्यानिरुद्धाभ्यां नहुषेण ययातिना ।
 नृपेण विष्वक्सेनेन तथैव शतबिन्दुना ॥
 युवनाश्वेन च तथा शिबिनौशीनरेण च ।
 सुचुकुन्देन मान्धात्रा हरिश्चन्द्रेण वा विभो^३ ॥
 सत्यं वदत मासत्यं सत्यं धर्मः सनातनः ।
 हरिश्चन्द्रश्चरति वै दिवि सत्येन चन्द्रवत् ॥
 श्येनचित्रेण राजन्य^४ सोमकेन वृकेण च ।
 देवत्रा रन्तिदेवेन वसुना सञ्जयेन च ॥
 दुष्यन्तेन करूषेण रामालर्कनलैस्तथा ।
 विरूपाश्वेन निमिना जनकेन च धीमता ॥
 नीलेन पृथुना चैव वीरसेनेन चैव हि ।
 इक्ष्वाकुणा शंभुना च श्वेतेन सगरेण च ॥
^५अजेन धुन्धुना चैव तथैव च सुबाहुना ।
 हर्यश्वेन च राजेन्द्र कृपेण भरतेन च ॥
^६एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्रैः पुरा मांसं न भक्षितम् ।
 शारदं कौमुदं मांसं ततस्ते स्वर्गमाप्नुवन् ॥
 ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति ज्वलमानाः श्रिया वृताः ।

१ सर्वभूतात्मभूतैश्च विज्ञातान्यपरापरै — वी मि आ

२ 'नाभागेन' इत्यादिना राज्ञा प्रकृत्य—'एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्रै' etc—गृ र

३ हरिश्चन्द्रेण वै विभो । अजेन धुन्धुना चैव etc—वी मि आ

४ राजेन्द्र—ब, द, ज

५ वी मि आ, begins here after a gap of 8 lines

६ गृ र, begins here after omitting 14 lines in which the names of the kings are mentioned

उपास्यमाना गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रसमन्वितैः^१ ॥
 तदेवमुत्तमं धर्ममहिंसालक्षण शुभम् ।
 ये चरन्ति महात्मानो नाकष्टे वसन्ति ते ॥
^२मधु मांसं च ये नित्यं वर्जयन्तीह धार्मिकाः ।
 जन्मप्रभृति मद्यं च सर्वे ते मुनयः स्मृताः ॥

^३बृहस्पतिः—[आचा., ८५, ८२]

रोगार्तोऽभ्यर्थितो वापि यो मांसं नात्प्यलोलुपः ।
 फलं प्राप्नोत्ययत्नेन सोऽश्वमेधशतस्य तु ॥
 मद्यं मांसं मैथुनं च भूतानां ललनं स्मृतम् ।
 तदेव विधिना कुर्वन् स्वर्गमाप्नोति^४ मानवः ॥

^५मनुः—[५, ५६]

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।
 प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला^६ ॥
 ‘निवृत्तिः’ वर्जनसंकल्पः । ‘महाफला’ स्वर्गादि-
 फला, भक्षणजन्यतृप्यपेक्षया स्वर्गादिर्महाफलत्वात् ॥

अथ पशुहिंसाविधिप्रतिषेधौ

^७तत्र मनुः—[५, २२-२३]

यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः ।

१ समविता —उ, ज, द, ए र

२ मधु मास च ये नित्य सर्वे त मुनय स्मृता —उ, वी मि आ, ए र

३ वी मि आ, ५३६-५३७, ए र, ३८८

४ स्वर्गं प्राप्नोति—ब, ना, द

५ वी मि आ, ५३७, ए र, ३९०

६ ‘न मांसभक्षणे दोषो’ ‘क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य’ (मनु, ५, ३२) इति तथाय-
 मपि श्लोकः । एव ‘मद्ये’ क्षत्रियादीनाम् । ‘मैथुने’ तु सर्ववर्णानां दिवोदक्यापर्वकाला
 वन्यत्र ।—मेधातिथि

७ वी मि आ, ५३७

भृत्यानां चैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत्पुरा ॥
 बभूवुर्हि पुरोडाशा भक्ष्याणां मृगपक्षिणाम् ।
 पुराणेष्वपि यज्ञेषु^१ ब्रह्मक्षात्रसवेषु च ॥

‘यज्ञार्थम्’ इति दृष्टान्तार्थम् । ‘प्रशस्ताः’ भक्ष्यत्वेन प्रसिद्धाः । ‘भृत्यानां वृत्त्यर्थ’ प्रकारान्तरेण वर्तनासंभवे भृत्यभरणार्थम् । ‘पुराणाः’ ऋषियज्ञाः षड्विंशद्वत्सरादयः । तत्र हि मृगवधः श्रूयते—‘संस्थितेऽहनि गृहपतिर्मृगयां याति । स तत्र यान् यान् मृगान् हन्ति तेषां तरसाः पुरोडाशा भवन्ति’ इति । ‘संस्थिते’ समाप्ते । ‘तरसाः’ मांसमयाः ॥

२मनुर्विष्णुश्च—[५, ३९-४२, ४४]

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा ।
 यज्ञोऽस्य भृत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥^३
 ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्यश्चः पक्षिणस्तथा ।
 यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितीः^४ पराः^५ ॥
 मधुपर्के च सोमे^६ च पितृदैवतकर्मणि ।
 अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः^७ ॥

१ पुराणेष्वृषियज्ञेषु—मेधातिथि

२ ‘मनु’ इति वी मि आ, ५३७-५३८, गृ २, ३९१, मनु, ५, ३९-४२, ४४, विष्णु, ५१, ६१, ६३—६५, ६७

३ यो वधो यज्ञाङ्गभूतस्तन्निवृत्त्यर्थमेव ‘स्वयंभुवा’ प्रजापतिना ‘पशवः’ ‘सृष्टा’ । ‘स्वयमेव’ इत्यर्थवाद । ‘अस्य’ जगतो विश्वस्य । ‘यज्ञो’ ज्योतिशोमादि । ‘भृत्यै’ भूतिर्विभव पुष्टि स्फीति । तस्मात्तत्र यो ‘वधः’ सो ‘अवधो’ ज्ञेय ।—मेधातिथि

४ पुरा—वी मि आ, पुन—मेधातिथि, उत्सृती पुन—कुल्लूक

५ यज्ञे ‘निधनं’ गता ‘उच्छ्रिती’ उत्कर्ष, जातितो देवगर्ध्वयोनिव द्वीपान्त रेषूत्तरकुरुप्रभृतिषु वर्षान्तरे वा जन्म ‘प्राप्नुवन्ति’ ।—मेधातिथि

६ यज्ञे for सोमे—वी मि आ, मेधातिथिकुल्लूकौ, मु विष्णु

७ नान्यत्रेति कथंचन—मु विष्णु

एष्वर्थेषु पशून् हिंसन् वेदतत्त्वार्थविद्विजः ।
 आत्मानं च पशूंश्चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥
 या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे ।
 अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ^१ ॥

^२वसिष्ठः—[४, ५, ८]

पितृदेवतातिथिपूजायामप्येव पशु हिंस्यादिति मान-
 वम् । अथापि ब्राह्मणाय राजन्याय चाभ्यागताय महोक्षं
 महाजं वा पचेदेवमस्मा आतिथ्यं कुर्वन्ति ॥

‘पितृदैवतम्’ अष्टकाकर्म ॥

^३यमपैठीनसी

नात्मार्यं पाचयेदन्नं नात्मार्यं घातयेत्पशून् ।
 देवार्थं ब्राह्मणार्थं वा पचमानो न लिप्यते ॥

^४मनुः, विष्णुश्च तृतीये

गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः ।
 नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥

१ वेदविहितो यः प्राणिवधः सोऽस्मिन् जगति ‘चराचरे’ स्थावरजङ्गमे ‘नित्यो’
 अनादि । यस्तु तन्त्रादि सोऽन्वयव्यतिरेकान्त्या इदानीं नन । अतो वैदिकी हिंसाम-
 हिंसामेव विद्यात् । अमुत्र प्रत्यवायाभावात् । ‘वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ’ धर्मस्याधर्मस्य न
 यत्कथनं तद्वेदादेव ।—मेधातिथि

२ वी मि आ, ५३९

३ वी मि आ, ५३९

४ ‘मनु’ इति वी मि आ, ५३८-५३९, गृ २, ३९१-३९२, मनु,
 ५, ४३, ३७-३८, ४५, विष्णु, ५१, ६६, ६०, ६८, ‘सङ्गे’ प्रस्तावात्पशुवध
 प्रसङ्गे ‘घृतपशुं कुर्यात्’ घृतपशुमेव कुर्यात् । पशुना यष्ट्यै तत्स्थाने घृतेन यजेत देवता ।
 तद्धि सामान्येन यागद्वयम् । अथवा ‘पिष्टपशु’ पिष्टमयपशुप्रतिकृतिं कृत्वा देवताभ्य
 उपहरेत् । पिष्टेन वा पुरोडाशादि कृत्वा ।—मेधातिथि

^१कुर्याद्घृतपशुं संगे कुर्यात् पिष्टपशुं तथा ।
 न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत्कथंचन ॥
 यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वेह मारणम् ।
 वृथा पशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥
 योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया ।
 स जीवंश्च मृतश्चैव न क्वचित्सुखमश्नुते^२ ॥

‘गुरौ वसन्’ ब्रह्मचारी । ‘गृहे वसन्’ गृहस्थः ।
 ‘अरण्ये वसन्’ वानप्रस्थः । ‘अवेदविहिताम्’ अविहिताम् ।
 ‘आपदि’ क्षुधादिक्लेशे । प्राणालयसंभावनायां तु विहि-
 तत्वात् कर्तव्यैव हिंसा । ‘घृतपशुं’ पशुकार्ये घृतम् ।
 ‘संगे’ लोकाचारप्राप्तसीतायज्ञादौ पशुवधसप्रयोगे, तत्र
 घृतं पिष्टं वा पशुं कुर्यादित्यर्थः^३ ॥

^४याज्ञवल्क्यः—[१, १८०]

वसेत्स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः ।
 संमितानि दुराचारो यो हन्यविधिना पशून्^५ ॥

^६मनुः—[५, ४६-४७]

यो बन्धनवधक्लेशं प्राणिनां न चिकीर्षति ।
 स सर्वस्य हितप्रेप्सुः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥

१ श्लोकोऽयं मुद्रितविष्णुस्मृतिषु नोपलभ्यते

२ सुखमेधते—ब, ना, द

३ Quoted by वी मि आ, ५३८

४ वी मि आ, ५३९

५ प्राणालयादेरन्यत्र च लोभादिना यो हन्यविधिना पशून् वसेत् स नरके घोरे
 इति योज्यम्—विश्वरूप

६ वी मि आ, ५३९, गृ १, ३९२

यद्व्यायति यत्कुरुते रतिं बध्नाति यत्र च ।

¹तत्तदामोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किञ्चन ॥

²हारीतः

यथात्मनस्तथान्येषां यो विद्वान् स्वस्ति चेच्छति ।

स सर्वलोकप्रवरे ब्रह्मलोके महीयते ॥

अथ मद्यानि

³तत्र यमः

मांसं ⁴समलमन्नानां मांसानां च मलं सुरा ।

मलं हि सर्वपापानां⁵ सुरा धर्मेषु कथ्यते ॥

तस्माद्विजैर्न पेयैषा नैषा ग्राह्या कथञ्चन ।

‘समलं’ मलम् । ‘धर्मेषु’ धर्मशास्त्रेषु ॥

⁶मनुः, हारीतश्चतुर्थवर्जम्, यमश्च प्रथमचतुर्थयोः

सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते ।

तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥

गौडी पैष्टी च माध्वी च⁷ विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥

यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् ।

1 तद्वामोत्ययत्नेन—मेधातिथिकुल्लूकौ, तत्तदामोति यत्नेन—गृ र

2 वी मि आ, ५३९-५४०, गृ र, ३९२

3 वी मि आ, ५४८, गृ र, ३९३

4 समलमन्नानां—वी मि आ

5 सर्वभूतानां—गृ र

6 मनुः,—इति वी मि आ, ५४८-५४९, गृ र, ३९३-३९४, मनुः,

११, ९३-९७

7 गौडी माध्वी च पैष्टी च—उ, वी मि आ, गृ र

¹तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्रता हविः ॥
 अमेध्ये वा पतेन्मत्तो वैदिक वाप्युदाहरेत् ।
 अकार्यमन्यत् कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः ॥
 यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सकृत् ।
 तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्व च स गच्छति ॥

‘गौडी’ गुडकार्यं मद्यम् । ‘पैष्टी’ पिष्टकार्यम् ।
 ‘माध्वी’ मधुकार्यम् । ‘सुरा’ मुख्या पैष्टी । ‘ययैवैका’ इति,
 यथा एका पैष्टी त्रिभिरपि द्विजातिभिर्न पातव्या तथा
 ‘द्विजोत्तमैः’ ब्राह्मणैः ‘सर्वा एव न पातव्या’ । हारीते तु
 द्विजातिभिरिति पाठः । तत्र च द्विजातिशब्दो ब्राह्मणपरः ।
 ‘तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यम्’ इति वाक्यशेषात् ।

कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वा सुसमाहितः ।
 पिबेतां मधु तावत्तु न दोष कचिद्वच्छतः ॥

इति यमवचनात्² । ‘यक्षरक्ष’ इति, यस्माद्यक्षरक्षः पिशा-
 चानामेतदन्नं यन्मद्यं मांसं सुरासवं तस्माद्ब्राह्मणेन न
 भोक्तव्यम् ॥

³यमः

मद्यं पीत्वा तु यो विप्रो ब्रह्म व्याहरते क्वचित् ।
 घृताहुतिसहस्रेण न स किञ्चिदुपाश्नुते⁴ ॥

⁵तथा

ब्राह्मण्यमीहते यस्तु ⁶यजमानः पुनः पुनः ।

1 ब्राह्मणेन च नात्तव्य—गृ र

2 Quoted by गृ र, ३९४

3 बी मि आ, ५४९, गृ र, ३९५

4 किञ्चिदुपासते—उ

5 बी मि आ, ५४९, गृ र, ३९५

6 जायमान—गृ र

न तेन मद्यं पातव्यं दातव्यं न च कस्यचित् ॥

१ उशना

मद्यमपेयमदेयमनिर्ग्राह्यम् ॥

‘अनिर्ग्राह्यम्’ अस्वीकार्यम् ॥

‘^२वर्जयेद्’ इत्यनुवृत्तौ गौतमः—[२, २६]

मद्यं नित्यं ब्राह्मणः ॥

३ बृहस्पतिः—[आचा, ८५]

सौत्रामण्यां तथा मद्यं श्रुतौ भक्ष्यमुदाहृतम् ॥

४ विष्णुः—[२२, ८२-८४]

गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवैका तथा सर्वा न स्पृष्टव्या^५ द्विजातिभिः ॥

माधूकमैक्षवं टाङ्कं कौलं खार्जूरपानसे ।

मृद्वीकारसमाध्वीके मैरेयं नालिकेरजम् ॥

अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य तु ।

राजन्यश्चैव वैश्यश्च स्पृष्टैतानि न दुष्यतः^६ ॥

‘द्विजातिभिः’ ब्राह्मणैः । ‘माधूकं’ मधुपुष्पभवम् ।

‘ऐक्षवम्’ इक्षुरसभवम् । ‘टाङ्कं’ टङ्कः कपित्थविशेषः,

तद्भवम् । ‘कौलं’ कोलिफलजम् । ‘खार्जूरं’ खर्जूरफलजम् ।

१ वी मि आ, ५४९, गृ २ ३९४

२ गृ २, ३९५, वी मि आ, ५४९

३ वी मि आ, ५४९, गृ २, ३९५

४ वी मि आ, ५४९—५५०, गृ २, ३९४

५ पातव्या—मु विष्णु,

६ स्पृष्टा चैतानि दुष्यत—वी मि आ, स्पृष्टा चेतो न दुष्यत—गृ २.

‘पानसं’ कण्टकिफलजम् । ‘सृद्धीकारसं’ द्राक्षाद्रवजम् ।
 ‘मैरेयं’ धातुपुष्पं गुडधान्याम्बुसहितमिति शब्दार्णवे
वाचस्पतिः^१ ॥

^२भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणे देवलः

अयातयामं रसवत् प्रत्यग्रं सुपरिश्रुतम् ।
 द्रव्यं द्रव्येषु धर्मज्ञैरेतन्मेध्यतमं स्मृतम् ॥
 सुरामरिष्टं मैरेयं मधु माध्वीकमासवम् ।
 धान्याम्बु शुक्तं वर्ज^३ तु न पेयं ब्राह्मणैर्विदुः ॥

‘अयातयामम्’ अपरिशुक्तम् । ‘रसवत्’ अगलि-
 तरसम् । ‘परिश्रुतं’ वस्त्रपूतम् । इत्थंभूतमपरिश्रुतम-
 भोज्यम् । ‘अरिष्टं’ मद्याकारादिकद्रव्यं खादिरादिभिर्वि-
 निर्मितम् । ‘आसवं’ संधानकम् । ‘धान्याम्बु शुक्तं’
 धान्याम्बु शुक्तं जातम् ॥

अथ भोजनोत्तरकर्म

^४तत्र दक्षः—[२, ६८-६९]

भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।
 इतिहासपुराणाद्यैः षष्ठसप्तमकौ नयेत् ॥
 अष्टमे लोकयात्रा तु बहिःसध्या ततः पुनः ॥

‘सुखमास्थाय’ अत्र परिणामानुकूलां सुखावस्थितिं
 कुर्यात् ॥

१ “मैरेयं धातकीपुष्पगुडधान्याम्लसम्भवम्” माधवोक्ते मधुविशेषे—See वाचस्पत्य
 of तारानाथतर्कवाचस्पति p ४७६५ Also see शब्दकल्पद्रुम, p ७८६

२ गृ र, ३९५

३ शुक्लवर्ण—गृ र, शुष्क वर्ज —उ

४ वी सि आ, ५५०, गृ र ३९६

^१याज्ञवल्क्यः—[१, ११४]

उपास्य पश्चिमां संध्यां हुत्वाग्नींस्तानुपास्य च ।
भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्तोऽथ^२ संविशेत्^३ ॥

‘तान्’ अग्नीन् । ‘उपास्य’ आराध्य । ‘संविशेत्’
शयीत ॥

^४दक्षः—[२, ७०-७१, ७४]

होमो भोजनकालश्च यच्चान्यद्बृहकृत्यकम् ।
कृत्वा चैव ततः पश्चात्स्वाध्यायं किञ्चिदाचरेत् ॥
प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासरतिर्नयेत्^५ ।
यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
अस्मिन्नेव प्रयुञ्जानो ह्यस्मिन्नेव च लीयते ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कर्तव्यं सुखमिच्छता ॥
शर्वर्या मध्यमौ यामौ हुतशेषं हविश्च यत् ।
मुञ्जानश्च शयानश्च ब्राह्मणो नावसीदति ॥

‘अस्मिन्’ इति प्रदोषचतुर्थयामद्वये । ‘प्रयुञ्जानो’ वेदं
पठन् । ‘अस्मिन्’ ब्रह्मणि । ‘कर्तव्यं’ वेदाध्ययनमिति
शेषः ॥

^६विष्णुपुराणे—[२, १२, २९-३४]

शिशुमारस्तु यः प्रोक्तः स ध्रुवो यत्र तिष्ठति ।

१ गृ २, ३९६, वी मि आ, ५५४

२ नातितृप्त्यर्थ—विश्वरूप

३ द्वितीयभोजनकालार्थं श्लोक । पूर्वभोजनविधिकात्स्न्ये प्राप्ते मृत्युसंवेदनाश्रीयात् ।
न पौर्वापर्येणेत्यर्थः । अतश्च नान्तरा भोजनम् ।—विश्वरूप

४ गृ २, ३९६, वी मि आ, ५५५

५ वेदाभ्यासेन तौ नयेत्—ना, गृ २, वेदाभ्यासरतिर्भवेत्—वी मि आ

६ ब्रह्मपुराणे—इति गृ २, ३९६—३९७

सन्निवेशं च तस्यापि शृणुष्व मुनिसत्तम ॥
^१यदह्ना कुरुते पाप ^२हृष्ट्वा तं निशि मुच्यते ।
 यावत्यश्चेह ताराश्च शिशुमाराश्रिता दिवि ॥
 तावन्त्येव च वर्षाणि जीवन्त्यभ्यधिकानि तु ।
 उत्तानपादस्तस्याथ विज्ञेयो ह्युत्तरो हनुः^३ ॥
 यज्ञोऽधरश्च विज्ञेयो धर्मो मूर्धानमाश्रितः ।
 हृदि नारायणश्चास्ते अश्विनौ पूर्वपादयोः ॥
 वरुणश्चार्यमा चैव पश्चिमे तस्य सक्थिनी ।
 शिश्रः सवत्सरस्तस्य मित्रोऽपानं समाश्रितः ॥
 पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च कश्यपोऽथ ततो ध्रुवः ।
 तारकाशिशुमारस्य नास्तमेति चतुष्टयम् ॥

^४शङ्खलिखितौ

अयाणामपि वर्णानां पूर्वरात्रेषु जागरः^५ ॥

१ वी मि आ , ५५५-५५६

२ तदह्ना प्रतिमुच्यते—उ

३ मनु —गृ र

४ वी मि आ , ५५५

५ पूर्वरात्रे प्रजागर—ज, वी मि आ

अथ रात्रिकृत्यम्

¹विष्णुपुराणे [३, ११, १०८-११०]

कृतपादादिशौचस्तु भुक्त्वा सायं ततो गृही ।
गच्छेदस्फुटितां शय्यामपि दारुमयीं नृप ॥
नाविशालां न वा भग्नां नासमां मलिनां न च ।
न च जन्तुमयीं शय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम् ॥
प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथवा नृप ।
सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदम् ॥

²विष्णुः—[७०, १-१७]

आर्द्रपादो न सुप्यात् । नोत्तरापरशिराः । न नग्नः ।
नानुवंशम् । नाक्वाशे । न पालाशे शयने । न पञ्चदारुकृते ।
न गजभग्नकृते । न विद्युद्गन्धकृते । न भिन्ने । नाग्निमुष्टे । न
घटसिक्तजले । न इमशानशून्यालयदेवतालयेषु । न चपल-
मध्ये । न नारीमध्ये³ । न धान्यगोगुरुहुताशनसुराणामुपरि ।

1 The heading रात्रिकृत्यम् and the verses from *Viṣṇupurāṇa* are missing in all manuscripts of *Kalpataṛu* and *Gr̥hastharatnākara* but restored from—*Vīramitrodaya*, *Āṇhikaprakāśa* p 556

2 वी मि आ , ५५६, गृ र, ३९७

3 नारीमध्ये—उ, 'न नारीमध्ये' omitted by ब, द and वी मि आ

¹मनुः—[४, ५७]

नैकः सुप्याच्छून्यगृहे ॥

गौतमः—[९, ६०]

न कदाचिद्रात्रौ नम्रः ॥

सुप्यादिति शेष इति भर्तृयज्ञः ॥

²उशना

न तैलेनाभ्यक्तशिराः ³स्वपेत् ॥

⁴पैठीनसिः

न शीर्णायां खद्यायामुपविशेत् । नाद्वारेण प्रविशेत् ।
तथा नादीक्षितः कृष्णचर्मणि शयीत⁵ ॥

बौधायनः—[२, ४, २४]

न दिवा स्वप्नशीलेन न च सर्वान्नभोजिना ।

कामं शक्यं ⁶नभो गन्तुमारूढपतितेन वा ॥

⁷आपस्तम्बः—[१, ३२, ६]

सदा निशायां दारान् प्रत्यलकुर्वीत⁸ ॥

1 गृ २, ३९८

2 बी मि आ, ५५७, गृ २, ३९८

3 शयीत—गृ २

4 गृ २, ३९८

5 एतदुपरि पूर्वोक्तहारीतसूत्राणि 'न सन्धिबेलाया शयीत' इत्यादीनि पैठीनसीयत्वेन पठ्यन्ते गृहस्थरत्नाकरे

6 ततो गन्तु—ब, ज, द

7 बी मि आ, ५५८

8 'दार', इति हरदत्तपाठ, 'दार प्रति' इति वचनादुपगमनार्थमलकरणम् । तेन भार्याया उपगमनायोग्यत्वे नाय नियमः ॥—हरदत्त,

^१अथ मनुः—[३, ४५-५०]

ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा ।
 पर्ववर्जं व्रजेदेनां ^२तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥
 ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणा रात्रयः षोडश स्मृताः ।
 चतुर्भिरितरैः सार्धमहोभिः सद्विगर्हितैः ॥
 तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ।
 त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दश रात्रयः ॥
 युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
 तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रियम् ॥
 पुमान् पुसोऽधिके शुके स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
 समेऽपुमान् पुस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः ॥
^३निन्द्यासु चान्यास्वष्टासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयेत् ।
 ब्रह्मचार्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥

‘ऋतुः’ स्त्रीणां गर्भग्रहणयोग्यावस्था, तदुपलक्षितः
 कालः स ‘ऋतुकालः’ । तत्राभिगमनमेव व्रतं यस्य स ‘ऋतु-
 कालाभिगामी’ । ‘व्रते’^४ इति णिनिः । ‘पर्ववर्जम्’ इति,
 ऋतावनृतौ च । ‘तद्व्रतः’ भार्यारतिकाम्यया गमनमेव व्रतं
 यस्य स तथा । एतच्च गमनं सकामाया रक्षणार्थम् ।
 ‘स्वाभाविक’ग्रहणाद्रोगादितोऽन्यथापि भवतीति सूचि-
 तम् । ‘एकादश्या’दिरात्रयोऽत्र ऋतूपक्रमापेक्षया न
 तिथ्यपेक्षया । ‘अयुग्मासु’ विषमासु पञ्चम्यादिषु रात्रिषु ।
 ‘संविशेत्’ अभिगच्छेत् । ‘समे’ इति, समे तुल्ये शुके

१ बी मि आ , ५५८-५५९, गृ २, ३९९-४००

२ तद्धेतो—बी मि आ

३ निन्द्यासु षट्सुवपि हि—गृ २

४ ३-२-८०

स्त्रीपुंसयोः । 'अपुमान्' नपुंसकः । 'युगपद्यत्र वर्तेते विद्या-
 तत्र नपुंसकम्' इति देवलवचनात् । 'पुस्त्रियौ वा' इति,
 द्विधाभूते तु सम एव स्त्रीपुरुषशुके स्त्रीपुंसयुगलं जायते ।
 'क्षीणे' निःसारे । 'अल्पे' परिणामतः । 'विपर्ययो'ऽत्र
 गर्भानुत्पत्तिः । 'निन्द्यासु' षट्सु, आद्याश्चतस्र एकादशी
 त्रयोदशी चेत्येतासु । 'अष्टासु चान्यासु' अनिन्द्या-
 स्वपि यासु कासुचिद्रात्रिषु स्त्रियो वर्जयेत् । रात्रिद्वितय
 एव च स्त्रियोऽभिगच्छन् 'ब्रह्मचार्येव भवति' ब्रह्मचर्यफलं
 प्राप्नोतीत्यर्थः । 'यत्र तत्राश्रम' इति, गृहस्थोऽपि सन् ॥

यमः

ऋतुस्तु षोडशाहानि रजन्योऽष्टौ विनिन्दिताः ।
 तासामाद्याश्चतस्रस्तु सप्तम्येकादशी च या ॥
 त्रयोदशी पञ्चदशी नवमी पञ्चमी तथा ।
 युग्मासु पुत्रा जायन्ते ह्ययुग्मासु च योषितः ॥
 युगपद्यत्र वर्तेते विद्यात्तत्र नपुंसकम् ।
 पुरुषो हीयते यत्र योषित्तत्राभिजायते ॥
 पुरुषो ह्यधिको यत्र पुमांस्तत्राभिजायते ।
^१यदि संयोगकाले तु पुरुषो रागमोहितः ॥
 द्विधा समुत्सृजेच्छुक्रं यमलं तत्र जायते ।
 शुक्रशोणितवैषम्याज्जायते कृष्णपिङ्गलः ॥
 एवमुत्पादिताः पुत्रा त्रियन्ते वाऽगतायुषः ।

'वर्तेते' प्रवर्तेते । एतच्चाल्पशुक्रत्वोपलक्षणम् । 'हीयते'
 शुक्रतः । 'अधिको'ऽपि शुक्रत एव । 'वैषम्यं' वैकृतम् ।

‘कृष्णपिङ्गल’ इत्यनेन वर्णोपलक्षणम् । ‘एवमुत्पादताः
अनिन्दितरात्रिजनितगर्भाधानजनिताः । ‘अगतायुषः’
संपूर्णायुषः ॥

¹याज्ञवल्क्यः—[१, ७९-८१]

षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां ²तस्मिन्युग्मासु संविशेत् ।
ब्रह्मचार्येव ³पर्वाण्याद्याश्चतस्रस्तु वर्जयेत् ॥
एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलं च वर्जयेत् ।
सुस्थ इन्दौ सकृत्पुत्रं लक्षण्य जनयेत्पुमान् ॥
यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।
स्वदारनिरतश्चापि स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः ॥

‘पर्वाणि’ पौर्णमास्यामावस्याष्टमीचतुर्दशीसंक्रान्तयः ।
‘क्षामा’ अल्पबला⁴ । क्षामता च रजस्वलाव्रतैर्यदि
न भवति तदाऽऽवृत्या लघ्वाहारादिना कर्तव्या । ‘सुस्थ
इन्दौ’ बलवति चन्द्रे । इन्दुग्रहणं शुभग्रहान्तरोपलक्ष
णार्थम् । ‘सकृत्’ एकस्यां रात्रावेकवारं न द्विर्गच्छेदित्यर्थः ।
‘लक्षण्यं’ शुभलक्षणयुक्तम् ॥

⁵हारीतः

चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु गर्भाधानाद्युपेतो ब्रह्म-
गर्भ संदधाति ॥

1 बी मि आ , ५५९—५६० , गृ र , ४०२—४०३

2 तासां for तस्मिन्—गृ र

3 पर्वाद्याश्चतस्रश्च विवर्जयेत्—गृ र

4 स्वल्पबला—ज

5 बी मि आ , ५६०

^१मनुः—[४, ५७]

नैकः सुप्याच्छून्यगृहे ॥

गौतमः—[९, ६०]

न कदाचिद्रात्रौ नमः ॥

सुप्यादिति शेष इति भर्तृयज्ञः ॥

^२उशना

न तैलेनाभ्यक्तशिराः ^३स्वपेत् ॥

^४पैठीनसिः

न शीर्णायां खट्वायामुपविशेत् । नाद्वारेण प्रविशेत् ।
तथा नादीक्षितः कृष्णचर्मणि शयीत^५ ॥

बौधायनः—[२, ४, २४]

न दिवा स्वप्नशीलेन न च सर्वान्नभोजिना ।
कामं शक्यं ^६नभो गन्तुमारूढपतितेन वा ॥

^७आपस्तम्बः—[१, ३२, ६]

सदा निशायां दारान् प्रत्यलकुर्वीत^८ ॥

१ गृ र, ३९८

२ वी मि आ, ५५७, गृ र, ३९८

३ शयीत—गृ र

४ गृ र, ३९८

५ एतदुपरि पूर्वोक्तहारीतसूत्राणि 'न सन्धिबेलाया शयीत' इत्यादीनि पैठीनसीयस्त्वेन पठ्यन्ते गृहस्थरत्नाकरे

६ ततो गन्तु—ब, ज, द

७ वी मि आ, ५५८

८ 'दार', इति हरदत्तपाठ, 'दार प्रति' इति वचनादुपगममार्थमलकरणम् । तेन भार्याया उपगमनायोग्यत्वे नाय नियम ॥—हरदत्त

^१अथ मनुः—[३, ४५-५०]

ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा ।
 पर्ववर्जं व्रजेदेनां ^२तद्ब्रतो रतिकाम्यया ॥
 ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।
 चतुर्भिरितरैः सार्धमहोभिः सद्विगर्हितैः ॥
 तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ।
 त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दश रात्रयः ॥
 युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
 तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रियम् ॥
 पुमान् पुसोऽधिके शुक्ले स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
 समेऽपुमान् पुस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः ॥
^३निन्द्यासु चान्यास्वष्टासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयेत् ।
 ब्रह्मचार्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥

‘ऋतुः’ स्त्रीणां गर्भग्रहणयोग्यावस्था, तदुपलक्षितः
 कालः स ‘ऋतुकालः’ । तत्राभिगमनमेव व्रतं यस्य स ‘ऋतु-
 कालाभिगामी’ । ‘व्रते’^४ इति णिनिः । ‘पर्ववर्जम्’ इति,
 ऋतावनृतौ च । ‘तद्ब्रतः’ भार्यारतिकाम्यया गमनमेव व्रतं
 यस्य स तथा । एतच्च गमनं सक्रामाया रक्षणार्थम् ।
 ‘स्वाभाविक’ग्रहणाद्रोगादितोऽन्यथापि भवतीति सूचि-
 तम् । ‘एकादश्या’दिरात्रयोऽत्र ऋतूपक्रमापेक्षया न
 तिथ्यपेक्षया । ‘अयुग्मासु’ विषमासु पञ्चम्यादिषु रात्रिषु ।
 ‘संविशेत्’ अभिगच्छेत् । ‘समे’ इति, समे तुल्ये शुक्ले

१ बी मि आ, ५५८-५५९, गृ २, ३९९-४००

२ तद्धेतो—बी मि आ

३ निन्द्यासु षट्स्वपि हि—गृ २

४ ३-२-८०

स्त्रीपुंसयोः । 'अपुमान्' नपुंसकः । 'युगपद्यत्र वर्तेते विद्या-
 त्तत्र नपुंसकम्' इति देवलवचनात् । 'पुंस्त्रियौ वा' इति,
 द्विधाभूते तु सम एव स्त्रीपुरुषशुक्रे स्त्रीपुसयुगलं जायते ।
 'क्षीणे' निःसारे । 'अल्पे' परिणामतः । 'विपर्ययो'ऽत्र
 गर्भानुत्पत्तिः । 'निन्द्यासु' षट्सु, आद्याश्चतस्र एकादशी
 त्रयोदशी चेत्येतासु । 'अष्टासु चान्यासु' अनिन्द्या-
 स्वपि यासु कासुचिद्रात्रिषु स्त्रियो वर्जयेत् । रात्रिद्वितय
 एव च स्त्रियोऽभिगच्छन् 'ब्रह्मचार्येव भवति' ब्रह्मचर्यफलं
 प्राप्नोतीत्यर्थः । 'यत्र तत्राश्रम' इति, गृहस्थोऽपि सन् ॥

यमः

ऋतुस्तु षोडशाहानि रजन्योऽष्टौ विनिन्दिताः ।
 तासामाद्याश्चतस्रस्तु सप्तम्येकादशी च या ॥
 त्रयोदशी पञ्चदशी नवमी पञ्चमी तथा ।
 युग्मासु पुत्रा जायन्ते ह्ययुग्मासु च योषितः ॥
 युगपद्यत्र वर्तेते विद्यात्तत्र नपुंसकम् ।
 पुरुषो हीयते यत्र योषित्तत्राभिजायते ॥
 पुरुषो ह्यधिको यत्र पुमांस्तत्राभिजायते ।
^१यदि संयोगकाले तु पुरुषो रागमोहितः ॥
 द्विधा समुत्सृजेच्छुक्रं यमलं तत्र जायते ।
 शुक्रशोणितवैषम्याज्जायते कृष्णपिङ्गलः ॥
 एवमुत्पादिताः पुत्रा त्रियन्ते वाऽगतायुषः ।

'वर्तेते' प्रवर्तेते । एतच्चाल्पशुक्रत्वोपलक्षणम् । 'हीयते'
 शुक्रतः । 'अधिको'ऽपि शुक्रत एव । 'वैषम्यं' वैकृतम् ।

‘कृष्णपिङ्गल’ इत्यनेन वर्णोपलक्षणम् । ‘एवमुत्पादिताः’
अनिन्दितरात्रिजनितगर्भाधानजनिताः । ‘अगतायुषः’
संपूर्णायुषः ॥

¹याज्ञवल्क्यः—[१, ७९-८१]

षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां ²तस्मिन्युग्मासु संविशेत् ।
ब्रह्मचार्येव ³पर्वाण्याद्याश्चतस्रस्तु वर्जयेत् ॥
एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलं च वर्जयेत् ।
सुस्थ इन्दौ सकृत्पुत्रं लक्षण्यं जनयेत्पुमान् ॥
यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।
स्वदारनिरतश्चापि स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः ॥

‘पर्वाणि’ पौर्णमास्यामावस्याष्टमीचतुर्दशीसंक्रान्तयः ।
‘क्षामा’ अल्पबला⁴ । क्षामता च रजस्वलाव्रतैर्यदि
न भवति तदाऽऽवृत्या लघ्वाहारादिना कर्तव्या । ‘सुस्थ
इन्दौ’ बलवति चन्द्रे । इन्दुग्रहणं शुभग्रहान्तरोपलक्ष-
णार्थम् । ‘सकृत्’ एकस्यां रात्रावेकवारं न द्विर्गच्छेदित्यर्थः ।
‘लक्षण्यं’ शुभलक्षणयुक्तम् ॥

⁵हारीतः

चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु गर्भाधानाद्युपेतो ब्रह्म-
गर्भं सदधाति ॥

1 बी मि आ, ५५९—५६०, गृ २, ४०२—४०३

2 तासां for तस्मिन्—गृ २

3 पर्वाद्याश्चतस्रश्च विवर्जयेत्—गृ २

4 स्वल्पबला—ज

5 बी मि आ, ५६०

¹महाभारते

स्नातां चतुर्थे दिवसे रात्रौ गच्छेद्विषक्षणः ॥

एतद्वचनाच्च 'तासामाद्याश्चतस्र' इति ²मानवीयो 'न चतुर्थ आह्वयेद्' इति च पैठीनसीयो निषेधोऽपत्यगतालपा-
युद्धादिदोषार्थ इति तात्पर्यम् । 'चतुर्थीप्रभृत्याषोडशीमुत्त-
रोत्तरां प्रजानिःश्रेयसार्थम्' इत्यापस्तम्बगृह्यवचनात्³ ॥

देवलः

ब्राह्मण्या द्वादशाहं स्याद्वेदोक्तमृतुधारणम् ।

दशाष्टौ षट् च शेषाणां विधीयन्तेऽनुपूर्वशः ॥

एतेष्वपि त्र्यहं पूर्वं वर्जयित्वा रजस्वलाम् ।

शुद्धां स्नातां ततो भार्या समेयुः पुत्रकारणात् ॥

इदं तु ब्राह्मणादीनां द्वादशाहादिकृतुधारणवचनं
गम्यत्वाभिप्रायं न ऋतुकालाभिप्रायम् । "ऋतुः स्वाभाविकः
स्त्रीणां रात्रयः षोडशः स्मृताः" इति ⁴मनुवचनविरोधात् ।
'शुद्धां' कालतः ॥

बृहस्पतिः—[स., ३०, ३४-३५, ३३]

ऋतुकालाभिगमनं कुर्यात्पिर्वाणि वर्जयेत् ।

⁵स्त्रियाः शुक्रेऽधिके स्त्री स्यात् पुमान् पुंसोऽधिके भवेत् ॥

तस्माच्छुक्रविवृध्यर्थं वृष्यं स्निग्धं च भक्षयेत् ।

लघ्वाहारां स्त्रियं कुर्यादेवं संजनयेत्सुतम् ॥

1 वी मि आ, ५६०

2 मनु, ३, ४७

3 आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्, ३, ९, १

4 मनु, ३, ४६

5 वी मि सस्कारप्रकाश, १६०

ऋतुकालेऽभिगमनं पुंसा कार्यं प्रयत्नतः ।
सदैव वा पर्ववर्जं स्त्रीणामभिमतं हि तत् ॥

गौतमः—[५, १-२]

ऋतावुपेयात् । सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जम् ॥

^१देवलः

अतीर्थगमनात्पुंसस्तीर्थसंगूहनात् स्त्रियाः ।
उभयोर्धर्मलोपः स्याद्वेषेण तु विशेषतः ॥
यौगपद्ये तु तीर्थानां विवाहक्रमशो व्रजेत् ।
रक्षणार्थमपुत्रां वा ग्रहणक्रमशोऽपि वा ॥

‘तीर्थम्’ ऋतुः । ‘संगूहनं’ प्रच्छादनम् । ‘अपुत्राम्’
इति, इतरासु पुत्रवतीषु मध्ये ऋतुयौगपद्येऽपि तामेव प्रथ-
मतो गच्छेत् । ‘ग्रहणक्रमशः’ ऋतुग्रहणक्रमेण ॥

^२आपस्तम्बः—[२, १, १७-२३, २, २, १]

ऋतौ च सन्निपाते ^३दाराणामनुव्रतम्^४ । अन्तरालेऽपि
दार एव^५ । ब्राह्मणवचनाच्च संवेशनम्^६ । स्त्रीवाससैव सन्नि-

१ बी मि आ, ५६०

२ बी मि आ, ५६२-५६३

३ दारेणानुव्रतम्—हरदत्त

४ रजोदर्शनादारभ्य षोडशाहोरात्रा ऋतु । तत्र सनिपात सप्रयोगो दारेण सह कर्तव्य । छान्दसमेकवचनम्, नित्य बहुवचनान्तो हि दारशब्द । अनुव्रत शास्त्रतो नियमो व्रत, तदनुरोधेन ।—हरदत्त

५ अन्तराल मध्य ऋत्वोरन्तराले मध्येऽपि सनिपात स्यात्, दार एव सकामे सति । भार्यायामेवेच्छन्त्या तद्रक्षणार्थमवश्य सनिपतेदिति ॥—हरदत्त

६ यदिदमनन्तरोक्त संवेशन तत्र ब्राह्मणवचन प्रमाण ‘काममाविजनितो सभवाम’ (ते स, २ ५ १ ४) इति ।—हरदत्त

पातः स्यात्^१ । यावत्सन्निपातं च सह शय्या । ततो नाना ।
उदकोपस्पर्शनम्^२ । अपि वा लेपान् प्रक्षाल्याचम्य प्रोक्षण-
मङ्गानाम्^३ ॥

‘सन्निपातः’ संयोगः । ‘अनुव्रतं’ पर्वादिवर्जनरूपं
व्रतमनुगम्येत्यर्थः । ‘अन्तराले’ अन्तौ । ‘ब्राह्मणम्’ अत्र
वेदभागः, “अब्रुवन् वरं वृणामहे^४” इत्यादि तैत्तिरीये^५ ।
‘स्त्रीवासः’ स्त्रीसंयोगार्थवासः^६ । ‘नाना’ पृथक् शयितारौ
स्याताम् । ‘उदकोपस्पर्शनं’ स्नानम् । एतदन्तौ । अन्तौ च
‘प्रोक्षणम्’ । ^७यत आह—

वृद्धशातातपः^८

ऋतौ तु गर्भशाङ्कित्वात्स्नानमेव विधीयते^९ ।

अन्तौ तु सदा कार्यं शौचं मूत्रपुरीषवत् ॥ इति ।

^{१०}आपस्तम्बः—[१, ३२, २]

मिथुनीभूय च न तया सह सर्वां रात्रिं शयीत^{११} ।

१ स्न्युपभोगार्थं वास स्त्रीवास । तेन सन्निपात एव स्यात् । न तेन सुप्रक्षालितेनापि
ब्रह्मयज्ञादिकृत्यमिति ।—हरदत्त

२ यावत्सन्निपातमेव दम्पत्यो सहशयनम् । ततः पृथक् शयीयाताम् । ततो द्वयोरपि
उदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्तव्यम् । इदमनुकाले ॥—हरदत्त

३ यदि वा रेतसो रजसश्च ये लेपास्तान्निर्मुदा च ‘प्रक्षाल्य’ ‘आचम्य’ ‘अङ्गानां
शिरः प्रमृतीनां प्रोक्षणं कर्तव्यम् । इदमनुकाले ॥—हरदत्त

४ अब्रुवन् वरं वृणीमहे—उ, अब्रुवन् वरं वृणीम—वी मि आ

५ तै स, २ ५ १ ५

६ सभोगार्थं वास—ब, द

७ यदाह—ब, द

८ वी मि आ, ५६१, गृ २, ४००

९ स्नानं मैथुनिन स्मृतम्—ना, गृ २

१० वी मि आ, ५६१

११ मिथुनीभूय मैथुनं कृत्वा तया सह भार्यया सह तां रात्रिं सर्वां न शयीत ।—हरदत्त ,

^१घृद्धशातातपः

द्वावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनं गतौ ।
 शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥
 'शुचित्वं' स्नानप्रोक्षणव्यतिरेकेणापि ॥

^२गौतमः—[९, २६]

न मिथुनीभूय^३ शौचं प्रति विलम्बेत् ॥

^४पराशरः—[४, १५]

ऋतुस्नातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति ।
^५स गच्छेन्नरकं घोरं ब्रह्महेति तथोच्यते ॥

^६यमः

ऋतुस्नातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति ।
 घोरायां ब्रह्महत्यायां पच्यते नात्र संशयः ॥
 भार्यामृतुमुखे यस्तु सन्निधौ नोपगच्छति ।
 पितरस्तस्य तं मासं तस्मिन् रेतसि शेरते ॥

^७देवलः

^८यः स्वदारानृतुस्नातान् ^९सुस्थश्चेन्नोपगच्छति ।

१ वी मि आ, ५६१, गृ २, ४००

२ वी मि आ, ५६१, गृ २, ४००

३ मिथुनीभूत्वा—मस्करी

४ वी मि आ, ५६१, गृ २, ४००

५ घोराया भ्रूणहत्याया युज्यते नात्र संशय —इति मुद्रितपराशरपाठ

६ वी मि आ, ५६१, गृ २, ४०१

७ वी मि आ, ५६२, गृ २, ४०१

८ स्वदाराश्च ऋतुस्नातान्—गृ २

९ स्वस्थश्चेत्—वी मि आ

^१भ्रूणहत्यामवाप्नोति गर्भं प्राप्य विनाश्य सः ॥

‘सुस्थः’ रोगादिरहितः ॥

^२बौधायनः—[४, १, १९, २१]

त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीं यो भार्या नोपगच्छति^३ ।

स तुल्यं^४ ब्रह्महत्याया दोषमृच्छत्यसंशयम्^५ ॥

ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति ।

^६तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमयौनौ यश्च सिञ्चति ॥

^७अथ मनुः—[४, ४०-४२]

नोपगच्छेत् प्रमत्तोपि स्त्रियमार्तवदर्शने ।

समानशयने चैव न शयीत तथा सह^८ ॥

^९रजसाभिप्लुतां नारीं^{१०} नरस्य ह्युपगच्छतः ।

प्रज्ञा तेजो बलं^{११} चक्षुरायुश्चैव प्रहीयते ॥

^{१२}तां विसर्जयतस्तस्य रजसा समभिप्लुताम् ।

^{१३}प्रज्ञा लक्ष्मीर्यशश्चक्षुरायुश्चैव प्रवर्धते ॥

१ स तुल्य ब्रह्महत्याया दोषमृच्छत्यसंशयम्—ब, द, ज

२ वी मि आ, ५६२, गृ र, ४०१

३ नैव गच्छति—ना, नाधिगच्छति—मु बो

४ भ्रूणहत्याया—ना, भ्रूणहत्यायै—मु बो

५ यथा गर्भप्रभवसने भ्रूणहत्या भवति तथा तत्प्रागभावेऽपि, अविशेषादित्यभिप्राय —

गोविन्दस्वामी

६ भ्रूणहत्यामवाप्नोति गर्भं प्राप्य विनाश्य स —ब, द

७ वी मि आ, ४६२, गृ र, ४०१

८ ‘प्रमत्त’ कामशरै पीडितोऽपि । ‘आर्तव’ स्त्रीलिङ्गशोणित मासि मासि प्रसिद्धम् । तद्दर्शने न गच्छेत् । एकस्या शय्याया च ‘तथा सह न शयीत’ ।—मेधातिथि

९ रजसा विप्लुता—गृ र

१० नरस्याभ्युपगच्छत —वी मि आ, गृ र

११ यश for बल—ब, ज, ना, द, वी मि आ, गृ र

१२ ता विपर्ययतस्तस्य—वी मि आ, ता विवर्जयतस्तस्य—मेधातिथिकुल्लूकौ

१३ प्रज्ञा तेजो बल चक्षुरायुश्चैव—मेधातिथिकुल्लूकौ

¹देवलः

अशुद्धदिवसेष्वेतां मैथुनार्थं यदि व्रजेत् ।
 आयुः प्रज्ञा च धर्मश्च तस्य पुंसः प्रहीयते ॥
 तस्मात्त्रिरात्रं चाण्डालीं पुष्पितां परिवर्जयेत् ।
 अवेक्षेत च तां नित्यं रथ्याभस्मनिषेवणैः ॥

‘अवेक्षेत’ रक्षेत । ‘रथ्याभस्मनिषेवणैः’ इत्यत्राध्या-
 हृतोत्सुकशब्दयोगे तृतीया² । तेन तत्रौत्सुक्यं निवारये-
 दित्यर्थः ॥

³वसिष्ठः—[१२, ५-७]

न मलिनवाससा सह ⁴संविशेत् । न रजस्वलया ।
 नायोग्यया ॥

‘अयोग्या’ अप्राप्तयौवना ॥

⁵गौतमः—[९, २९-३२]

नाकल्यां नारीमभिरमयेत्⁶ । न रजस्वलाम् । न चैनां
 श्लिष्येत् । न कन्याम् ॥

‘अकल्यां’ रोगिणीम् । ‘न कन्यां श्लिष्येत्’ न रमये-
 दित्यर्थः ॥

1 गृ २, ४०१-४०२

2 ‘प्रसितोत्सुक्याया तृतीया च,’ (२-३-४४) इति तृतीया—गृ २

3 बी मि आ, ५६४, गृ २, ४०२

4 सवसेत्—बी मि आ, सवसेत्—मु वसिष्ठ

5 गृ २, ४०२

6 अस्वस्थशरीरा अनलङ्कृतशरीरा वा ‘अकल्या नारी’ स्त्रिय ‘नाभिरमयेत्’ ।
 अभीक्ष्युपगमार्थम् । ततो विनोदार्थाया क्रीडाया अप्रतिषेध ।—मस्करी

¹श्राद्धानन्तरं शङ्खलिखितौ

ऋतुस्नातां तदहोरात्र परिहरेत् । नार्तवे । न दिवा मैथुनं ब्रजेत् । क्लीबा अल्पवीर्याश्च दिवा प्रसूयन्तेऽल्पायुषश्च । तस्मादेतद्वर्जयेत् प्रजाकामः । पितॄणां नेह वै तन्तुं विच्छिन्ध्यात् । प्रयतेताच्छेदाय येनाप्रतिष्ठः पतति । तस्मात्प्रतिष्ठाकामः प्रजया प्रतिष्ठेत् ॥

‘तन्तुं’ संतानम् । ‘अच्छेदाय’ अविच्छेदाय संतानस्य । ‘येन’ यस्मात् । ‘नो’ शब्दो निषेधे । ‘अप्रतिष्ठः’ प्रजानुत्पत्याऽप्राप्तप्रतिष्ठः सन् ‘पतति’ । तस्मादुत्पत्यर्थं यति-तव्यम् ॥

²विष्णुः—[६९, १-१७]

नाष्टमीचतुर्दशीषु³ स्त्रियमुपेयात् । न श्राद्धं भुक्त्वा । न दत्त्वा⁴ । नामन्त्रितः⁵ श्राद्धे । न व्रती । न दीक्षितश्च । न देवायतने । न श्मशानशून्यालयेषु⁶ । न वृक्षमूलेषु⁷ । न दिवा । न सध्ययोः । न मलिनाम्⁸ । नाभ्यक्ताम् । नाभ्यक्तः । न रोगार्ताम् । न रोगार्तः ।

न हीनाङ्गीं नाधिकाङ्गीं तथैव च वयोधिकाम् ।

1 गृ २, ४०२

2 गृ २, ४०३-४०४, वी मि आ, ५६४

3 नाष्टमीचतुर्दशीपञ्चदशीषु—मु विष्णु

4 न श्राद्ध दत्त्वा—गृ २

5 नोपनिमन्त्रित—मु विष्णु

6 न देवायतनश्मशानशून्यालयेषु—वी मि आ, मु विष्णु

7 Omitted by all mss

8 न मलिनाम् । न मलिन ।—मु विष्णु

नोपेयाद्भिर्णीं नारीं दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥

‘दीक्षितः’ दीक्षाख्यसंस्कारवानवभृतेष्टिं यावत् । तत्र दीक्षोन्मोचनात् । ‘रोगार्ता’ व्याधिपीडिताम्, स्त्रियः पुरुषस्य वोपगमनजन्यो तत्सवर्धनीयो वा रोगो विवक्षितः । ‘वयोधिका’ अत्रोपरतरजस्का ॥

¹मनुः—[४, १२८]

अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥²

³वसिष्ठः—[१२, २१-२४]

ऋतुकालाभिगामी स्यात् पर्ववर्जं स्वदारेषु । नातीर्थ-
मुपेयात्⁴ ।

‘तीर्थम्’ अत्र योनिः ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

यस्तु पाणिगृहीताया आस्ये कुर्वीत मैथुनम् ।
भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं रेतसो भुजः⁵ ॥
⁶या स्यादनतिचारेण रतिः सा धर्ममाश्रिता ।
‘अनतिचारेण’ योन्यनतिक्रमेण ॥

1 गृ २, ४०४

2 ‘ब्रह्मचारी भवेत्’ ब्रह्मचारिधर्मो मैथुननिवृत्तिरतिदिश्यते न पुनर्भिक्षाचरणादि ।

‘अप्यृता’ विति सबन्धात्तदेव हृदयमागच्छति ।—मेघातिथि

3 गृ २, ४०४

4 अतिर्यमुपेयात् for नातीर्थमुपेयात्—मु वसिष्ठ

5 मासरेतोभुज सदा—गृ २

6 या स्यादनित्यचारेण—मु वसिष्ठ, या स्यादनभिचारेण—द, ब, गृ २

^१अपि च काठके प्रवचने विज्ञायते । ^२अपि नः श्वो विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयीरन्निति स्त्रीणामिन्द्र-
दत्तो वर इति ॥

^३बौधायनः

यस्तु पाणिगृहीताया मुखे गच्छति मैथुनम् ।
तस्येह निष्कृतिर्नास्तीत्येवमाह प्रजापतिः ॥

^४पैठीनसिः

अयुग्मेनावपेत् स्त्री जायते युग्मे पुमान् भवति ।
संवृते देशे मैथुनार्थमाह्वयेत् । न प्रथमे । न द्वितीये । न तृतीये ।
न चतुर्थ आह्वयेत् ॥

अथ रजस्वलाधर्माः

^५तत्र हारीतः

रजः प्राप्ता चेदधः^६ शयीत । न देवकार्यं कुर्वीत । भूमौ
काष्णायसे पाण्यां मृन्मये वाऽश्रीयत् ॥

‘रजः प्राप्ता’ रजः प्राप्तवती । ‘अधः’ भूमौ । अस्पृ-
श्यत्वादेव तस्याः साक्षाद्देवकार्यकरणनिषेधे सिद्धे ‘न देव-
कार्यं कुर्याद्’ इत्यभिसंधानं तदन्नप्रेक्षणं तद्रूप्यपुष्पनैवेद्या-
द्यवेक्षणमपि न कुर्यादित्येतदर्थम् । ‘काष्णायसम्’ अयः-
पात्रम् ॥

१ वी मि आ, ५६४

२ अथ श्वो वा—वी मि आ, ‘अथ श्वो वा विजनिष्यमाणा’ आसन्नप्रसवा
इत्यर्थ इति च व्याख्यातम्

३ गृ र, ४०५

४ गृ र, ४०५

५ गृ र, ४०६

६ बाध for चेदध—गृ र, रज प्राप्तवध—उ

^१वसिष्ठः—[५, ६-१०]

त्रिरात्रं रजस्वलाऽशुचिर्भवति । सा नाञ्जयात् ।
नाभ्यञ्जयात् । नाप्सु स्नायात् । अधः शयीत । न दिवा
सुप्यात् । नाग्निं स्पृशेत् । न रज्जुं विसृजेत् । न दन्तान्
धावयेत् । न मांसमश्नीयात् । न ग्रहान्निरीक्षेत । न हसेत् ।
न किञ्चिदाचरेत् । नाञ्जलिना पिबेत् । न खर्वेण पिबेत् । न
लोहितायसेन वा । विज्ञायते हि । इन्द्रस्त्रिशीर्षाण त्वाष्ट्रं
हत्वा पाप्मगृहीतो महत्तमाधर्मसंबद्धोऽहमित्येवमात्मान-
ममन्यत । तं सर्वाणि भूतान्यभ्याक्रोशन् भ्रूणहन्निति । स
स्त्रिय उपाधावदस्यै मे भ्रूणहत्यायै तृतीयं प्रतिगृह्णातेति ।
ता अब्रुवन् किं नो भूयादिति । सोऽब्रवीद्वरं वृणीध्वमिति ।
ता अब्रुवन्तौ प्रजां विन्दामह इति काममाविजनितोः
संभवामेति । तथेति ताः प्रतिजगृहुः । सैषा ब्रह्महत्या मासि
मास्याविर्भवति । तस्माद्रजस्वलाया अन्नं नाश्नीयात् । भ्रूणह-
त्याया एवैषा रूपं प्रतिमुच्यस्ते । तदाहुरञ्जनाभ्यञ्जनमेवास्या
न प्रतिग्राह्यं तद्धि स्त्रिया अन्नमिति । ^२तस्मात्तस्या अन्न
न बीभत्सन्ते मैवं मेधमुपागादिति ।

उदक्याऽन्वासते^३ येषां ये च केचिदनग्नयः ।

कुलं चाश्रोत्रियं येषां सर्वे ते शूद्रधर्मिणः ॥

‘ग्रहान्’ आदित्यादीन् । ‘किञ्चित्’ गृहलेपनाद्यपि ।
‘खर्वे’ वामहस्तः । ‘लोहितायसेन’ ताम्रपात्रेण । ‘पाप्मगृहीत-
ममन्यत’ पापगृहीतोऽहमिति मतिं कृतवान् । ‘आवि जनितोः

१ गृ २, ४०६

२ तस्मात्तस्यै च तत्र च बीभत्सन्ते मेधमुपागादिति—मु वसिष्ठ

३ उदक्यास्त्वासते—मु वसिष्ठ

संभवाम' इति, 'आविजननाद्' आप्रसवात् 'संभवाम'
 मिथुनीभवामेत्यर्थः । 'आविजनितो'रिति "भावलक्षण"^१
 इत्यादिना तोसुन्प्रत्ययः । 'प्रतिमुच्य' आबन्ध्य । 'अञ्जन-
 मभ्यञ्जनं च' 'अञ्जनं' मैथुनं स्नेहद्रव्यलक्षणसाम्यात्,
 'अभ्यञ्जनम्' अत्रालिङ्गनम् । अञ्जनमभि तस्य वृत्तेः । 'न
 चैनां श्लिष्येद्' इति ^२गौतमवचनानुसारात् । 'अश्नीयाद्'
 उपमुञ्जीत । 'भ्रूणहत्या' अत्र ब्रह्महत्या । यतस्तयाञ्जना-
 भ्यञ्जनमेवान्न, तस्मात्तस्या ओदनादिरूपमन्नं 'न बीभत्सन्ते'
 न निन्दन्ति । यद्यञ्जनाभ्यञ्जनमात्रे साऽशुचिस्तदा यज्ञ-
 चर्यायां सा शुचिः स्यादित्याह—'मैव मेधमुपागाद्'
 इति । 'मेधो' यज्ञः । मैवविधा सति यज्ञं गच्छेदित्यर्थः ।
 'अन्वासते' उपासनां कुरुते ॥

पैठीनसिः

अथ रजस्वलां परिहरेत् । त्वाष्ट्रं विश्वरूपं जघान वज्रे-
 णेन्द्रः । तं देवा भ्रूणहन्नित्येवमवदन् । स स्त्रिय उपाधावदस्यै
 मे भ्रूणहत्यायै तृतीयं भागं प्रतिगृहीत वरं दास्यामीति ।
 ततोऽस्यांश तृतीयं ब्रह्महत्यायाः स्त्रियः प्रपद्यन्ते । एवं
 भूमिर्वनस्पतयश्चैकैकम् । तासां वरान् तुष्टः प्रायच्छत् । भूमेः
 स्थिरत्वं वृक्षाणां छिन्नप्ररोहणं स्त्रीणां सर्वकाले संभोगः ।
 तस्माद्रजस्वलां नोपासीत । ब्रह्महत्याप्रयुक्तां तां चतूरात्रेण
 स्नातां सर्वकर्माणि कारयेत् ॥

'सर्वकर्माणि' देवपितृव्यतिरिक्तानि ॥

१ ३४-१६

२ गौतम, ९, ३१

३ शृ १, ४०८.

^१पुनः पैठीनसिः

त्रिरात्रं मलवद्वासो धारयमाणा न स्नायात् । नाभ्य-
ञ्ज्यात् । न नखान्निकृन्तेत् । नापमार्जयेत् । न रज्जुं
स्पृशेत् । न दन्तान् धावयेत् । न स्रजं धारयेत् । न गन्धान्
सेवेत् । न कृणीयात् । न खर्वेण पिबेत् । न पर्णैः । न
प्रपाणिः । न गोपीथे । न गवामिव जलपानम् । अत्रैव
तैत्तिरीयश्रुतिः—यां मलवद्वासस संभवन्ति यस्ततो जायते
सोऽभिशस्तो यामरण्ये तस्यै स्तेनो यां परार्चीं तस्यै हीत-
मुख्यप्रगल्भो या स्नाति तस्या अप्सु मारुको याभ्यङ्क्ते
तस्यै दुश्चर्मा या प्रलिखते तस्यै खलतिरपमारी याङ्क्ते
तस्यै काणो या दतो धावते तस्यै श्यावदन् या नखानि
निकृन्तते तस्यै कुनखी या कृणत्ति तस्यै क्लीबौ या रज्जुं
सृजति तस्या उद्धन्धुको या पर्णेन पिबति तस्या उन्मादुको
या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वस्तिस्त्रो रात्रीर्व्रतं चरेदञ्जलिना
वा पिबेदखर्वेण वा पात्रेण प्रजायै गोपीथाय ॥ इति ।

^२इति श्रीमद्बृहदयधरात्मजमहासान्धिविप्रहिकभट्टश्रीमल्लक्ष्मीधरेण विरचिते कृत्य-
कल्पतरौ नियतकालकाण्डेऽहोरात्रकृत्यानि ॥

॥ ९ ॥

अथ पर्वकृत्यानि

¹तत्र मनुः—[४, १५०]

सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात् पर्वसु नित्यशः ।

पितृंश्चैवाष्टकास्वर्चैन्नित्यमन्वष्टकासु च ॥

‘सावित्राः’ सवितृदेवताकाः । ते च गायत्र्याक्षत-
द्रव्येण कार्याः ।

शान्तिकामस्तु जुहुयाद्गायत्र्या चाक्षतैः शुचिः ।

इति शङ्खवचनात् । धर्मद्वारा ऐहिकानिष्टनिवृत्तिः
‘शान्तिः’ । ‘पर्वसु’ चतुर्दश्यादिषु । ‘नित्य’ ग्रहणात्
पर्वस्ववश्यकर्तव्यता प्रतीयते ॥

²विष्णुः—[७१, ८६-८९]

पर्वसु च शान्तिहोमान्³ कुर्यात् । न तृणमपि
छिन्द्यात् । ‘अलकृतस्तिष्ठेत् । एवमाचारसेवी स्यात् ॥

‘छिन्द्यात्’ हिंस्यात् ॥

1 गृ २, ४०९, वी मि समयप्रकाश, २५४-२५५

2 गृ २, ४०९, वी मि स, २५४

3 पर्वसु शान्तिहोम—मु विष्णु, पर्वणि होमान्—गृ २,

4 अलकृतश्च—मु विष्णु

१आपस्तम्बः—[१, ३१, २१-२२]

दिवादित्यः सत्त्वानि गोपायति नक्तं चन्द्रमाः ।
तस्मादमावास्यायां निशायां स्वाधीय आत्मनो गुप्तिमिच्छेत्
प्रायत्यब्रह्मचर्यकालेचर्यया च । सह ह्येतां रात्रिं सूर्याचन्द्र-
मसौ वसतः ॥^२

‘स्वाधीयः’ भृशतरम् । ‘गुप्तिः’ रक्षा । ‘प्रायत्येन’
अप्रायत्यनिमित्तदृष्टार्थरथोपसर्पणवर्जनादिना सम्यक्
शौचाचमननिष्पादनेन । एव ‘ब्रह्मचर्येण’ । ‘कालेचर्यया’
मुख्यकाल एव प्रातरादौ तत्कर्मकरणेन ॥

३छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः

पौर्णमासीममावास्यामधःस्नापो विधीयते ।

अनाहिताग्नेरप्येष पश्चादग्नेर्विधीयते ॥

‘अनाहिताग्निः’ अत्र स्मार्ताग्निमान् ॥

४बौधायनः—[१, २१, १९-२१]

पर्वसु च नाधीयीत । न मांसमश्नीयात् । न स्त्रिय-
मुपेयात् । पर्वसु हि रक्षःपिशाचा व्यभिचारवन्तो^५ भवन्ति ॥

१ गृ २, ४१०, बी मि स, २५५

२ दिवा अहन्यादित्य सत्त्वानि गोपायति प्राणिनो रक्षति आलोकदानेन । नक्तं रात्रौ
चन्द्रमा । तस्मादमावास्यायां निशायां रात्रौ स्वाधीय बाढतर भृशतर आत्मनो गुप्ति
रक्षणमिच्छेत् । केन प्रकारेण ? प्रायत्यब्रह्मचर्याभ्यां कालेचर्यया च । प्रयतस्य भाव प्रायत्य,
नित्यप्रायत्यात् अधिकेन प्रायत्येन स्नानादिजेन ब्रह्मचर्येण मैथुनत्यागेन काले कृतया चर्यया च
देवतार्चनजपादिकया । एता रात्रिं सर्वाभिव रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ सह वसतः ॥—हरदत्त

३ गृ २, ४१०, बी मि स, २५५, हेमाद्रि, कालनिर्णये, (हे का,) ६८३

४ गृ २, ४१०, बी मि स, २५०, हे का, ६८४

५ अभिचारवन्ति गृ २, पर्वसु रक्षासि पिशाचाश्च व्यभिचारवन्तः । वि वैविध्ये,
अभीत्याभिमुख्ये, चरति गमने भक्षणे च वर्तते । पर्वसु विविध गच्छन्ति विविध भक्षयन्ति
च । पर्वसु स्त्र्यभिगमनमासाशनवन्तात्यर्थः । तद्यदि मनुष्या अपि कुर्युः, तान् रक्ष पिशाचा
बाधन्ते । अतोऽस्मादेव भयान्निवर्तितव्यम् ॥—गोविन्दस्वामी

^१पैठीनसिः

न पर्वसु तैलं क्षुरं मैथुनं मांसमित्युपेयात् । नामावा-
स्यायां हरितानि छिन्द्यात् ॥

‘उपेयाद्’ उपभुञ्जीत ॥

^२विष्णुपुराणे—[२, १२, १०]

छिनत्ति वीरुधो यस्तु वीरुत्संस्थे ^३दिवाकरे ।

पत्रं वा ^४पातयत्येकं ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥

‘वीरुत्संस्थे’ वनस्पतिस्थिते^५ ॥

^६यमः

आसप्तमं कुलं हन्ति शिरोऽभ्यङ्गे चतुर्दशी ।

मांसाशने पञ्चदशी कामधर्मे तथाष्टमी ॥

^७बृद्धशातातपः

दन्तकाष्ठममावास्या मैथुनं च चतुर्दशी ।

हन्ति सप्तकुलं तस्य तैलग्रहणमष्टमी ॥

^८षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी उभौ पक्षौ चतुर्दशी^९ ।

१ गृ २, ४१०, हे का, ६८४

२ वामनपुराणे—इति गृ २, ४१०-४११, मत्स्यपुराणे—इति बी मि स, २५०,
हे का, ६८५

३ निशाकरे—ब, ना, द

४ पाटयेत्तेषा—बी मि स, पातयत्येषा—हे का

५ गते—ब, ना, द

६ गृ २, ४११

७ गृ २, ४११, हे का, ६८५

८ व्यास—इति बी मि स, २४९

९ पक्षद्वयचतुर्दशी—बी मि स

अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे क्षुरे भगे ॥
षष्ठ्यां तैलमनायुष्यमष्टम्यां पिशितं तथा ।
क्षुरकर्म चतुर्दश्यां तथा पर्वणि मैथुनम्^१ ॥

सर्वपर्वसु षष्ठ्यां च सामान्येनैव सर्वतैलादिनिषेधे^२
सिद्धे ^३तिथिविशेषसंबन्धेन तैलादिविशेषनिषेधो दोषवि-
शेषार्थः ॥

देवलः

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां च विशारदः ।
तैल मांसं व्यवायं च क्षुरं च परिवर्जयेत्^५ ॥

अत्र षष्ठ्यादिशब्देन तिथिवाचिना चन्द्रगत्यवच्छिन्न-
कालविशेषप्रतिपादनाद्यावत्षष्ठ्यादितिथिकालमेव मांसा-
दिनिषेधः, न तु तदुपलक्षणतोऽहोरात्रे । उपलक्षणपरत्वे
प्रमाणाभावात् । अत एव देवपितृकृत्ययोः पूर्वाह्णापराह्णयो-
र्विहितत्वात् तत्कालव्यापितिथ्यादरः ॥

विष्णुपुराणे—[३, ११, ११८-१२०]

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥
तैलस्त्रीमांससंभोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान् ।
विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं ^७वृष ॥

१ कामभोगश्चतुर्दश्याममायां च क्षुरक्रिया—वी मि स

२ प्रतिषेधे—ना, गृ र

३ तत्तत्तिथि—ब, द, गृ र

४ गृ र, ४११, मनु —इति वी मि स, २५०, हे का, ६८४

५ क्षुरकर्म विवर्जयेत्—गृ र, क्षुरं चैव विवर्जयेत्—वी मि स, हे का

६ गृ र, ४१२, वी मि स, २४९-२५०

७ ध्रुवम्—ना

अशेषपर्वस्वेतेषु तस्मात्संयमिभिर्नरैः ।

भाव्य सच्छास्त्रदेवेज्याध्यानजप्यपरैः सदा ॥

¹वराहपुराणे

चाण्डालशपथेषु—

षष्ठ्यष्टम्यमावास्या उभौ पक्षौ चतुर्दशी ।

अस्नातानां गतिं यास्ये यद्यहं नागमे पुनः ॥

²भविष्यपुराणे

सप्तम्यां स्पृशतस्तैलमिष्टा भार्या विनश्यति ।

³वामनपुराणे

नन्दासु नाभ्यङ्गसुपाचरेत

क्षौरं च रिक्तासु जयासु मांसम् ।

पूर्णासु योषित् परिवर्जनीया

भद्रासु सर्वाणि समाचरेत⁴ ॥

नाभ्यङ्गमर्के न च भूमिपुत्रे

क्षौरं च शुक्रेऽथ कुजे च मांसम् ।

बुधे तु योषां न समाचरेत

शेषेषु सर्वाणि सदैव कुर्यात् ॥

चित्रासु हस्ते श्रवणे च तैलं

क्षौरं विशाखाप्रतिपत्सु वर्जम् ।

मूले मृगे भाद्रपदासु मांसं

योषिन्मघाकृत्तिकसोत्तरासु ॥

1 गृ २, ४१२

2 गृ २, ४१२

3 गृ २, ४१३, हे का, ६८८

4 समारमेत—गृ २, हे का

¹वराहपुराणे

वैष्णवं प्रकृत्य वराह उवाच—

षष्ठ्यष्टमी चामावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।
 मैथुनं नैव सेवेत द्वादशीं च मम प्रियाम्² ॥
 अष्टम्यां च चतुर्दश्यां षष्ठ्यां च द्वादशीं तथा ।
 अमावास्यां चतुर्थ्यां च मैथुनं योऽधिगच्छति³ ॥
 तिर्यग्योनिं स गच्छेच्च मम लोकं न गच्छति ।

⁴मनुः—[४, १२८]

अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ।
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ⁵ स्नातको द्विजः⁶ ॥

नन्दिपुराणे⁷

यदि वा न समर्थः स्यात्⁸ सदा मांसविवर्जने ।
 वर्जयेदयने मुख्ये कृतस्वर्गमतिर्नरः ॥
 चतुर्थी चाष्टमी चैव द्वादशी च चतुर्दशी ।
 तथा पञ्चदशी वज्या षडशीतिमुखानि च ॥

1 गृ र, ४१२, हे का, ७२४-७२५

2 ११६, ४, मैथुन नाभिसेवेत द्वादश्या च तथा प्रिये—इति मुद्रितपाठ

3 १२२, २, ६, अष्टम्या च चतुर्दश्या मैथुन यो न गच्छति ।

तिर्यग्योनिं न गच्छेत मम लोकाय गच्छति ॥—इति मुद्रितपाठ

4 गृ र, ४१३, हे का, ७२४

5 प्रत्यह द्विज—गृ र

6 ब्रह्मचारी 'भवेत्' ब्रह्मचारिधर्मो मैथुननिवृत्तिरतिदिश्यते । न पुनर्भिक्षाचरणादि ।

'अप्यृता' विति सबन्वात्तदेव प्रथम हृदयमागच्छति । अन्ये मधुमासनिवृत्तिमपीच्छन्त्ये
 तेष्वहं सु ॥—मेधातिथि

7 हे का, ६९१

8 यदि नाम चतुर्दश्यां—हे का

संक्रमं वापि सूर्यस्य विषुवौ चापि वार्षिकौ ।
 मांसात्तु विरतो ^१नित्यं स्वर्गं याति दिनत्रयम् ॥
 अथवाश्वयुजं मासं वर्जयेन्मांसभक्षणम् ।
 मासषट्क कृतं पुण्यं लभेताश्वयुजान्नरः ॥
 मांसभोजनसत्यागात् पुरुषः ^२शुद्धमानसः ।
 यो नरः कार्तिकं मास मांसं तु परिवर्जयेत् ।
 संवत्सरस्य लभते पुण्यं मांसविवर्जनात् ॥

अथ संक्रान्तिनिर्णयः

तत्र देवीपुराणे^३

द्वादशैव समाख्याताः समाः संक्रान्तिकल्पनाः ।
 सप्तधा सापि बोद्धव्या एकैक च यथा शृणु ॥
 मन्दा मन्दाकिनी ध्वाङ्क्षी घोरा चैव महोदरी ।
 राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा नृप ॥
 मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा ।
 क्षिप्रैर्ध्वाङ्क्षीं विजानीयादुग्रैर्घोरा प्रकीतिता ॥
 चरैर्महोदरी ज्ञेया क्रूरैर्ऋक्षैस्तु राक्षसी ।
 मिश्रिता चैव निर्दिष्टा मिश्रितक्षैस्तु संक्रमे ॥
 त्रिचतुःपञ्चसप्ताष्टनवद्वादश एव च ।
 क्रमेण घटिका ह्येतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकम् ॥
 अतीतानागतो भोगो नाढ्यः पञ्चदश स्मृताः ।
 सान्निध्यं तु भवेत्तत्र ग्रहाणां संक्रमे रवेः ॥

१ मत्स्यो—ज, हे का

२ शुभमानस —ब, द

३ कृत्यरत्नाकर, (कृ र), ६१३-६१४, वी मि स, १३२, हे का, ४०७,

व्यवहारो भवेल्लोके चन्द्रसूर्योपलक्षितः ।
 काले विकलते सर्वं ब्रह्माद्यं सचराचरम् ॥
 पुण्यपापविभागेन फलं देवी प्रयच्छति ।
 एकधापि कृतं यस्मिन् कोटिकोटिगुण भवेत् ॥
 धर्माद्विवर्धते ह्यायू राज्यपुत्रसुखादयः ।
 अधर्माद्विघ्नाधिशोकादि विषुवायनसन्निधौ ॥
 विषुवेषु च यज्जप्तं दत्तं भवति चाक्षयम् ।
 एवं विष्णुपदे चैव षडशीतिमुखेषु च ॥

‘कल्पनाः’ भेदाः । ‘समाः’ तुल्याः । संक्रान्तिमात्र-
 रूपतया चेष्टानिष्टफलजनकतामात्रसाम्येन वक्ष्यमाणास्तु
 विशेषा अयनादिविशेषरूपतया । यद्यपि कदाचिन्मलमा-
 सेन सह त्रयोदश मासा भवन्ति तथापि संक्रान्तयो द्वादश,
 न त्रयोदशेत्येवकारेण सूचितम् । ‘ध्रुवाणि’ स्थिराणि
 त्रीण्युत्तराणि रोहिणी च । ‘मृदूनि’ अनुराधाचित्रारेवती-
 मृगशीर्षाणि । ‘क्षिप्राः’ लघवः हस्ताश्विनीपुष्याः । ‘उग्राः’
 पूर्वात्रयं भरणी मघा च । ‘चराः’ पुनर्वसुश्रवणधनिष्ठा
 स्वातीशतभिषाः । ‘क्रूराः’ तीक्ष्णाः, ते च मूलाज्येष्ठाश्ले-
 षाद्राः । ‘मिश्रा’ कृत्तिका विशाखा च । ‘क्रमेण’ यथासंख्येन ।
 ‘पारमार्थिक’ मुख्यं फलम् । सूक्ष्मसंक्रान्तिकाले वसोर्धा-
 रादिप्रयोगानुष्ठानजन्यं यत्पुण्यं तदेतास्वपि नाडिकास्वि-
 त्यर्थः । ‘ताः’ घटिकाः । पुण्यहेतुत्वात् ‘पुण्यम्’ । ‘भोगो’
 व्याप्तिः । सूक्ष्मसंक्रमणकालसन्निधाने च पुण्यतमत्वमिति
 यावत् । ‘सान्निध्यम्’ इत्यादिकैस्तस्यैव कालस्य स्तुतिः ।

¹शातातपः

अर्वाक् षोडश विज्ञेया नाड्यः पश्चात् षोडश ।

कालः पुण्योऽर्कसंक्रान्तौ विद्वद्भिः परिकीर्तितः ॥

इत्युभयतः षोडशनाडीनां पुण्यतामाह ॥

¹तथा जाबालिरपि

“संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः” इति ।
एतद्वाक्यदर्शनाच्च पञ्चदशनाडीभोगोऽप्युभयत एव बोद्ध-
व्यः । ‘विकलते’ स्वभावाच्च्यवते । ‘देवी’ दुर्गा । ²संक्रा-
न्त्युपक्रमे देवीपुराण एव—

समाऽयनक्रतुमासपक्षाहादिक्रमेण तु ।

स्थूलसूक्ष्मविभागेन देवी सर्वगता विभो ॥

इत्यभिधानात् । ‘सन्निधौ’ भोगकाले । ‘विष्णुपदीषड-
शीतिमुख’ स्वरूपमुक्तं ज्योतिःशास्त्रे³ यथा—

धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतयः ।

वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता ॥ इति ।

[पुनर्देवीपुराणे]⁴

अयनेषु विकल्पो यस्तन्मे निगदतः शृणु ।

यावद्विंशत्कला भुक्ता तत्पुण्यं चोत्तरायणे ॥

निरशे भास्करे दृष्टे दिनान्ते दक्षिणायने ।

⁵अर्धरात्रे त्वसपूर्णे दिवापुण्यमनागतम् ॥

संपूर्णे चार्धरात्रे च उदयास्तमयेऽपि वा ।

⁶मानार्ध भास्करे पुण्यमपूर्णे शर्वरीदले ॥

1 तथा जाबालोऽपि—उ, कृ र, ६१४

2 कृ र, ६१५, हे का, ४१८-४१९

3 कृ र, ६१५

4 कृ र, ६१५, हे का, ४१९

5 हे का, ४२४

6 कृ र, ६१६, हे का, ४२४,

संपूर्णे तूभयोर्देयमतिरेके परेऽहनि ।

^१षडशीतिमुखेऽतीते वृत्ते वा विषुवद्वये ॥

भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे ।

^२आदौ पुण्यं विजानीयाद्यद्यभिन्ना तिथिर्भवेत् ॥

अर्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेयं चापरेऽहनि ।

‘विंशत्कला’ विंशतितमी कला संक्रान्तिक्षणादूर्ध्वं यावद्भवति तावत्पुण्यम् । ‘निरशे’ अंशकश्चन्ये, संक्रान्तिकाले हि भास्करोऽंशकरहितो भवति । ‘दिनं’ च रविसंस्कारसंस्कृतास्त्रिंशन्नाडिका इति ज्योतिर्विदः, ‘तदन्ते’ पुण्यमिति । ‘दिवा पुण्यमनागत’ संक्रमपुण्यं यद्दिवा तेन संक्रान्तिकालादवर्गिव दिवाभागे संक्रान्तिकृत्यं कर्तव्यमित्यर्थः । ‘संपूर्णे अर्धरात्रे’ उदयोपक्रममस्तमयान्तम् । ‘मानार्धं पुण्यं’ ‘मानं’ दिनमानम्, ‘तदर्थं’ भास्करोपलक्षिते काले । ‘दलम्’ अर्धम् । अत्रापि मानार्धमित्यनुषङ्गः । ‘संपूर्णे अर्धरात्रे’ संक्रान्तौ सत्याम् ‘उभयोः’ पूर्वापरदिनयोः ‘मानार्धं’ ‘देयं’ योज्यमित्यर्थः । ‘अतिरेके परेऽहनि’ अत्रापि मानार्धं देयमित्यनुषङ्गः । ‘वृत्ते’ अतीते । एवं च रात्रौ द्वादशखपि रविसंक्रान्तिष्वर्धरात्रादवर्गं संक्रमणे पूर्वदिनोत्तरार्धं पुण्यम् । संपूर्णे त्वर्धरात्रे पूर्वदिनस्योत्तरार्धमुत्तरदिनस्य पूर्वमर्धं पुण्यम् । अर्धरात्रादनन्तरं तूत्तरदिनस्य पूर्वमर्धं पुण्यम् । ‘षडशीतिमुखेऽतीते’ इत्यादि तु पारिशेष्यादिनसंक्रान्तिविषयम् । उभयतः पञ्चदशषोडशनाडीनां पुण्यत्वमपि दिनसंबन्धविष्णुपदीमात्रविषयं पारिशेष्यात् । ‘आदा’ वि-

१ कृ र, ६१९-६२०, हे का, ४२५

२ कृ र, ६१६, हे का, ४२६

त्यादि, 'आदौ' पूर्वदिन एव । 'अभिन्ना' पूर्वदिने सक्रान्ति-
काले चैकैव । एतेनार्धरात्रिसंक्रमणे यदुभयतः पुण्यकथनं
तद्विन्नतिविषयम् । 'अर्धरात्रे व्यतीते तु' पूर्वेणाह
तिथ्यभेदेऽपि परस्येव पूर्वमर्ध पुण्यमिति तात्पर्यार्थः ॥

१तथा

^२मन्दा विप्रजने शस्ता मन्दाकिन्यपि राजनि ।
ध्वाङ्क्षी वैश्येषु विज्ञेया घोरा शूद्रे शुभप्रदा^३ ॥
महोदरी तु चोराणां शौण्डिकानां जयावहा ।
चाण्डालपुल्कसानां तु ये चान्ये क्रूरकर्मिणः ॥
सर्वेषां ^४कारुकाणां तु मिश्रिता भूतिवर्धिनी ।
नृपाः पीड्यन्ते पूर्वाह्ने मध्याह्ने तु द्विजोत्तमाः ॥
अपराह्ने तथा वैश्याः शूद्राश्चास्तमये रवौ ।
पिशाचास्तु प्रदोषे तु अर्धरात्रे तु राक्षसाः ॥
अर्धरात्रे व्यतीते तु पीड्यन्ते नदनर्तकाः ।
उषःकाले तु सक्रान्तौ हन्ति गोखामिनो ^५जनान् ॥
हन्ति प्रव्रजितान् सर्वान् सध्याकाले तु संक्रमः^६ ।
^७एष स्थूलविभागस्तु^८ भुक्तिकामस्य कीर्तितः ॥
परमार्थेन ^९या संख्या कथयामि नृपोत्तम ।
स्वस्थे नरे सुखासीने यावत्स्पन्दति लोचनम् ॥

१ कृ र, ६१७-६१८

२ Line omitted by उ and कृ र

३ सुखप्रदा—कृ र

४ कारुकाणां—कृ र

५ द्विजान्—ब, द

६ न सशय for तु सक्रम —कृ र

७ हे का, ४१६-४१७

८ एतत् तत्स्थूलभागस्तु—कृ र

९ यत्संख्या—कृ र

तस्य त्रिंशत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्तितः^१ ।
 तत्पराच्छतमो भागस्त्रुदिरित्यभिधीयते ॥
^२त्रुटेः सहस्रभागो यः स कालो रविसक्रमे ।
 तत्काले तु द्रवीभूतं^३ त्रैलोक्य सचराचरम् ॥
 व्यतीपाते तु चैवं स्याद्भवेत्पुण्यं ततोऽधिकम् ।
 अत्र ब्रह्मापि संदिग्धमुवाच सुरसत्तम ॥
 दानाध्ययनजप्यादि ^४विशिष्टं बहिहोमतः ।
 वसोर्धारासु लभते^५ त्वन्यथा न कथंचन ॥

^६शातातपः

अयनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहे तु यत् ।
 षडशीतिमुखे चैव विमोक्षे चन्द्रसूर्ययोः ॥
^७अर्वाक् षोडश विज्ञेया नाड्यः पश्चाच्च षोडश ।
 कालः पुण्योऽर्कसक्रान्तेर्विद्वद्भिः परिकीर्तितः ॥
 संक्रान्तौ यानि देयानि हव्यकव्यानि ^८कर्तृभिः ।
 तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥

^९ब्रह्मपुराणे

तुलां प्रत्यागते सूर्ये विषुवद्विषे सति ।

१ कालस्तत्परिकीर्तित — ज

२ त्रुटे सहस्रभागस्तु यः कालो—कृ र

३ द्रवीभूते—ब, द

४ विशुष्ट—ब, ज, ना, द, विस्पष्ट—हे का

५ लभ्येत—ना, कृ र

६ कृ र, ६१७, हे का, ४१७

७ कृ र, ६१४

८ दातृभि—ज, कृ र

९ कृ र, ४०३

ब्राह्मणेभ्यः प्रदेयानि ^१सस्यान्यभिमतानि च ॥
 मेषादित्रयसंक्रान्तौ चण्डांशुस्तूत्तरायणे ।
 ब्रह्मलोकं तु गच्छन्ति देवाः सर्वे सवासवाः ॥
 तस्मान्मासत्रयं तेषां प्रतिमाः शैलसंभवाः ।
 आच्छाद्य घृतवस्त्राभ्यां तथा रक्ष्याश्च नित्यशः ॥
 पुष्पैर्वस्त्रैः सकामैस्तु ^२गृहीतव्यास्तु सर्वदा ।
 पूज्याः प्रतिदिनं ताश्च तथा विप्रास्तु भोजनैः^३ ॥
 तर्पणीयास्तथा गावस्तृणेन लवणाम्बुभिः ।
 वह्निर्नित्यं च प्रज्वाल्यो नृणां कायाग्निवर्धनः ॥
 'मेघो' अत्र मकरः । 'शैलसंभवाः' पाषाणनिर्मिताः ॥

तथा

^४मेघं जिगमिषौ सूर्ये शैशिर घृतकम्बलम् ।
 अपास्य देहादेवेभ्यः^५ पूजा कार्या प्रयत्नतः ॥

^६कालिकापुराणे

कनकं कुलिशं नीलं पद्मरागं च मौक्तिकम् ।
 एतानि पञ्चरत्नानि विन्यसेल्लिङ्गमूर्धनि ॥
 रत्नानां चाप्यभावे तु कर्षे कर्षार्धमेव वा ।
 सुवर्णं योजयित्वा च तस्मिन्नेवोत्तरायणे ॥
 विधिवच्च तथाभ्यर्च्य गव्येनाज्येन भूरिणा ।

१ शस्तान्यभिनवानि च—द, व, सस्यानि विविधानि च—ज, सस्यान्यभिनवानि
 च—ना, शस्यान्यभिनवानि च—कृ र

२ प्रदातव्यास्तु—ब, द

३ विप्रा सुभोजनै —ज

४ हे का, ४१३

५ देहादेवेभ्य —हे का

६ हे का, ४१३-४१४

प्रक्षाल्य मर्दयित्वापि ^१दद्याच्च घृतकम्बलम् ॥
 दत्त्वा चोपस्करं भूयो ब्राह्मणान् यतिभिः सह ।
 संभोज्य दक्षयित्वा तु कल्पयेदनिवारितम् ॥
 उपोष्य सर्वमेतद्वै ^२कुर्याद्भक्तिपुरःसरम् ।
 पञ्चगव्यं तिलैर्युक्तं पीत्वा वै पारयेत्स्वयम् ॥
 तिलैः स्नानं प्रकुर्वीत तैरेवोद्वर्तनं बुधः ।
 देवतानां पितॄणां च उभाभ्यां तर्पणं तथा ॥
 होमं तैश्च प्रकुर्वीत ^३सर्वदा चोत्तरायणे ।
 तान् वै देवाय विप्रेभ्यो हाटकेन समं ददेत् ॥
 सकृदेवं ^४करोत्येवं चित्तं शम्भौ निवेद्य यः ।
 उत्तरायणमासाद्य नरः कस्मात्स शोचते ॥

‘^५कुलिशं’ हीरकम् । ‘दक्षयित्वा’ दक्षिणया संपूज्य ।
 ‘कल्पयेत्’ भोजनमिति शेषः । ‘पारयेत्’ पारणं कुर्यात् ।
 तिलस्नानपारणयोर्नात्र क्रमो विविक्षितः । ‘उभाभ्याम्’ इति
 तादर्थ्ये चतुर्थी ॥

^६ब्रह्मपुराणे

शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः ।
 महाजया तदा स्याद्वै ^७सप्तमी भास्करप्रिया ॥
 स्नानं दानं जपो होमः पितृदेवाभिपूजनम् ।

१ प्रदद्यात्—ब, ज, ना, द

२ सर्वमेवेतत्—हे का

३ सर्वदेवोत्तरायणे—ना, हे का

४ यज्ञादेव—हे का

५ Commentary reproduced by हे का, ४१३-४१४

६ हे का, ४१४

७ स्याद्धि—ब, द, सा वै—हे का

सर्वं कोटिगुणं प्रोक्तं तपनेन महौजसा ॥
 यस्त्वस्यां मानवो भक्त्या घृतेन स्नापयेद्रविम् ।
 सोऽश्वमेधफलं प्राप्य ततः सूर्यपुरं व्रजेत् ॥
 पयसा स्नापयेद्यस्तु भास्करं भक्तिमान्नरः ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो याति सूर्यसलोकताम् ॥
 कर्बुरेण विमानेन किङ्किणीजालमालिना ।
 तेजसा रविसंकाशः कान्त्यात्रेयसमो भवेत् ॥
 स्थित्वा तत्र चिरं कालं राजा भवति किंजयः ।
 महाजयैषा कथिता सप्तमी त्रिपुरान्तक ॥
 यामुपोष्य नरो भक्त्या ^१अचलामब्जजां लभेत् ।
 ततो याति परं ब्रह्म यत्र गत्वा न शोचति ॥

अथ ग्रहणनिर्णयः

तत्र जाबालिः^२

संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः ।
 चन्द्रसूर्योपरागे च यावद्दर्शनगोचरः ॥

^३चन्द्रसूर्योपरागस्य निमित्तत्वप्रतिपादनाज्ज्ञातस्यैव
 च निमित्तत्वाज्ज्ञानमात्रे प्राप्ते 'यावद्दर्शनगोचर' इति

१ अचलान् मङ्गलान् लभेत्—हे का

२ कृ र ६२५, हे का, ३८८

३ Quoted by कृ र, ६२५-६२६, हेमाद्रिणा—“तत्र केचिदाहुः ” इत्यारभ्य
 'चन्द्रसूर्योपरागस्य' इत्यादि 'स्नानादिकं कर्तव्यम्' इत्यन्तमनूय, 'तदयुक्तम्, चक्षुर्जनि
 तज्ञानविषयविवक्षायां—'नेक्षेतोद्यन्तमादित्य नास्तग तु कदाचन । नोपसृष्ट न वारिस्थ न
 मध्य नभसो गतम्' इति मनुना (४, ३७) गृहस्थस्य प्रस्तादित्यदर्शननिषेधात् स्नानाद्य
 भावप्रसगात् । तद्वधे तु स एव दोषः ” इति विस्तरेण दूषितम् । चण्डेश्वरस्तु (६२६-६२७)
 कल्पतरुकारमतं पारिजातादिदूषितं निरस्य प्रतिष्ठापयति । मित्रमिश्रस्तु वी मि समयप्रकाशे
 (१२१-१२६) विस्तरशो विचारयन् “समाने देशे चाक्षुषत्वयोग्यमुपरागं शास्त्रतो ज्ञात्वा
 तत्काले स्नानं कुर्यात्” इति राद्धान्तयामास

‘राहुदर्शन’ इति वचनाच्च चाक्षुषज्ञानविषयस्यैव निमित्तता ।
चाक्षुषज्ञाने दर्शनपदस्य मुख्यत्वात् । तेन न मेघादिच्छन्ने
स्नानादिकं कर्तव्यम् । एवं ग्रस्तास्तमिते परेऽहि यन्मुक्तदर्शनं
तच्चाक्षुषमेव^१ ॥

^२विष्णुः—[६८, १, ३]

चन्द्रार्कोपरागे नाश्रीयात् । अमुक्तयोरस्तगतयोर्दृष्ट्वा
स्नात्वा परेऽहनि ॥

^३शातातपः

अहोरात्रं तु नाश्रीयाच्चन्द्रसूर्यग्रहो यदा ।
मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वा विधानतः ॥
सूर्याचन्द्रमसोर्लोकानक्षयान् याति मानवः ।
धौतपाप्मा विशुद्धात्मा मोदते तत्र देववत् ॥
^४अयने विषुवे चैव चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।
अहोरात्रोषितः स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

‘अहोरात्रोषितः’ पूर्वस्मिन् दिने कृतोपवासः^५ । अहो-
रात्रभोजनं तु फलार्थमिति भाउल्लुस्मृतिः ॥

तथा

^६नाद्यात्सूर्यग्रहात्पूर्वमहि सायं शशिग्रहात् ।

१ तदपि चाक्षुषमेव—ना

२ कृ र, ६२६

३ कृ र, ६२६, विष्णुशातातपौ—इति हे का, ३८०

४ विष्णु—इति हे का, ३८३

५ अत्र केचिद् ‘अहोरात्रोषित पूर्वस्मिन् दिने कृतोपवास’ इति व्याचक्षते तदयुक्तम् ।
चन्द्रसूर्यग्रहसंबद्धाहोरात्रपरित्यागेनाहोरात्रान्तरग्रहणे प्रमाणाभावात् ।—हे का, ३८३

६ कृ र, ६२६-६२७, हे का, ३८०

ग्रहकाले च नाश्नीयात् स्नात्वाश्नीयाच्च मुक्तयोः ॥

मुक्ते शशिनि भुङ्गीत यदि न स्यान्महानिशा ।

स्नात्वा दृष्ट्वापरेऽह्नयद्याद्रस्तास्तमितयोस्तयोः ॥

‘मुक्तयोः’ सूर्यचन्द्रयोः । ‘महानिशा’ रात्रेः
प्रथमार्धप्रहरादूर्ध्वं मुहूर्तचतुष्टयम् ॥

¹ब्रह्मपुराणे

नाश्नीयादथ तत्काले ग्रस्तयोश्चन्द्रसूर्ययोः ।

मुक्तयोश्च कृतस्नानः पश्चात्कुर्यात्स्ववेदमनि² ॥

‘कुर्याद्’ इति, ³अशनमिति विपरिणतमनुषज्यते ॥

⁴तथा

नित्यं द्वयोरयनयोस्तथा विषुवतोर्द्वयोः ।

चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पर्वसु ॥

अहोरात्रोषितः स्नातः श्राद्धं दानं तथा जपम् ।

यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयं च तत् ॥

⁵देवीपुराणे

कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गायमुनसंगमे ।

मार्गे तु ग्रहणं प्रोक्तं देविकायां⁶ महासुने ॥

1 कृ र, ६२७, हे का, ३७९

2 पश्चाद्भुज्यात्स्ववेदमनि—हे का,

3 यत्र तु पश्चात्कुर्यादिति पाठस्तत्राशनमिति विपरिणतमनुषज्यते—हे का, ३७९

4 कृ र, ६२८, हे का, ३८३

5 हे का, ३८५-३८६

6 वेदिनाया—ब, द

[युगादयो युगान्ताश्च]

^१ब्रह्मपुराणे

^२वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम् ।
^३कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेता तु नवमेऽहनि ॥
^४अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्या^५ तु द्वापरम् ।
 माघे च पौर्णमास्यां तु घोरं कलियुगं तथा ॥
 युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुताः ।
^६सूर्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य तु ॥
 अथ वृश्चिकसंक्रान्त्यामन्तस्त्रेतायुगस्य तु ।
 ज्ञेयश्च वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तश्च संज्ञया ॥
 तथा च कुम्भसंक्रान्त्यामन्तः कलियुगस्य च ।
 युगाद्येषु युगान्तेषु श्राद्धमक्षयमुच्यते ॥

[महाकार्तिक्यादि]

तथा

^७पुण्या महाकार्तिकी स्याज्जीवेन्द्रोः कृत्तिकास्थयोः ।
 मघास्थयोश्च जीवेन्द्रोर्महामाघीति कथ्यते ॥

तथा

तिलद्वादशिसंज्ञा च माघे कृष्णचतुर्दशी ।

^८तथा

आग्नेयं तु यदा ऋक्षं कार्तिक्यां भवति क्वचित् ।

१ हे का, ६५०

२ क र, १५७

३ क र, ४२०

४ क र, २६४

५ कृष्णचतुर्दश्या—क र

६ हे का, ६५६

७ क र, ४३०

८ क र, ४३०

महती सा तिथिर्ज्ञेया स्नानदानेषु चोत्तमा ॥
 यदा याम्यं च भवति ऋक्षं तस्यां तिथौ क्वचित् ।
 तिथिः सापि महापुण्या मुनिभिः परिकीर्तिता ॥
 प्राजापत्यं तथा ऋक्षं तिथौ तस्यां नराधिप ।
 सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥

‘आग्नेयं’ कृत्तिका । ‘याम्यं’ भरणी । ‘प्राजापत्यं’
 रोहिणी । एतन्नक्षत्रयोगेनापि महत्वप्रतिपादनात् कृत्ति-
 कान्ते बृहस्पतिचन्द्रयोगे यन्महत्वाभिधानं तन्महत्वाति-
 शयार्थम् ॥

^१मन्दे चार्के गुरौ वापि वारेष्वेतेषु चैत्रिकी ।
 अत्राश्वमेधिक पुण्यं ^२स्नानतश्च लभेन्नरः ॥
 दानमक्षयतां याति पितॄणां तर्पणं तथा ।
 ‘मन्दः’ शनैश्चरः ॥

^३विशाखासु यदा भानुः कृत्तिकासु च चन्द्रमाः ।
 स योगः ^४पद्मको नाम पुष्करे ह्यतिदुर्लभः ॥

^५विष्णुः—[५०, ९-१०]

दृश्येते सहितौ यस्यां दिवि चन्द्रबृहस्पती ।
 पौर्णमासी तु महती प्रोक्ता संवत्सरे तु सा ॥
 तस्यां दानोपवासाद्यमक्षयं परिकीर्तितम् ।
 तथैव द्वादशी शुक्ला यान्या श्रवणसयुता ॥

- १ कृ र, १३९-१४०, हे का, ६७७
- २ स्नातश्च लभते नर —ब, ज, ना, द, कृ र
- ३ कृ र, ४३०, हे का, ६७९
- ४ पुण्यको—उ
- ५ कृ र, ४३१

‘यस्यां’ पौर्णमास्यां माससंज्ञाप्रवृत्तिनिमित्ते नक्षत्रे चन्द्रबृहस्पती भवतः, ‘सा’ सर्वा ‘महती’ महाफले-
त्यर्थः। महाकार्तिकीमहामाध्योर्माससंज्ञैकनक्षत्रस्थत्वेन मह-
त्वस्योक्तेरन्यत्रापि माससंज्ञैकनक्षत्रस्थत्वेन महत्त्वम् ॥

[मन्वन्तरादयः]

¹मत्स्यपुराणे—[१७, ६]

आश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्तिके तथा ।
तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥
फाल्गुनस्य त्वमावास्या पुष्यस्यैकादशी तथा ।
आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथा ²षष्ठी च पूर्णिमा ।
कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी तथा ॥
मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारिकाः ।

अमावास्याश्रावणाष्टमीव्यतिरिक्ताः सर्वास्तिथयः
शुक्लाः ॥

³भविष्यपुराणे

महादेव उवाच—

पुष्ये मासि यदा देवि शुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत् ।
तदा तु सा महापुण्या महाभद्रेति कीर्तिता ॥
तस्यां स्नानं जपो होमस्तर्पण विप्रभोजनम् ।
मत्प्रीतये कृतं देवि शतसाहस्रिकं भवेत् ॥

1 हे का, ६६९

2 तथाषाढी च पूर्णिमा—ज, ना, मुद्रितपाठश्च

3 कृ २, ४८०

तस्मात्तस्यां महादेवि पूज्योऽहं विधिवद्बुधैः ।
 गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानां च तर्पणैः ॥
^१रोहिणी च यदा कृष्णे पक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम ।
 जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥
 यद्बाल्ये यच्च कौमारे यौवने वार्धके च यत् ।
 सप्तजन्मकृत पापं खल्प वा यदि वा बहु ॥
 तत्क्षालयति भूतेश तस्यामभ्यर्च्य भक्तितः ।
 होमजप्यादिदानानां फल च शतसमितम् ॥
 स प्राप्नोति न सदेहो यच्चान्यन्मनसेप्सितम् ।
 उपवासस्तु तत्रोक्तो महापातकनाशनः ॥
^२पौषे मासे यदा देवि अष्टम्यां नगजे शुभे ।
 नक्षत्र जायते पुण्यं यल्लोके रौद्रमुच्यते ॥
 'रौद्रम्' आर्द्रम् ॥

तदा तु सा महापुण्या जयन्ती चाष्टमी शुभा ।
 तस्यां स्नानं तथा दानं जपो होमश्च तर्पणम् ॥
^३तत्सर्वं कोटिगुणितं ^४हुतं भवति कृत्स्नशः ।
 तस्मान्मत्पूजनं देवि कर्तव्यं विधिवन्नरैः ॥
^५पौषे मास्यष्टमी पुण्या चैत्रे मासि त्रयोदशी ।
 कार्तिके पौर्णमासी च द्वादशी कार्तिकोत्तरे ॥
 'कार्तिकोत्तरे' मागशीर्षे ॥

१ कृ र, २५८

२ कृ र, ४८०

३ सर्वं कोटिगुण देवि—ना, कृ र

४ कृत भवति—ना, कृ र

५ कृ र, ५४३

^१येयं भाद्रपदे मासि षष्ठी स्याद्भरतर्षभ ।
 पुण्या चेय पापहरा शिवा शान्ता शुभा नृप ॥
 स्नानदानादिक किञ्चित् सर्वमक्षयमुच्यते^२ ।
^३योऽस्यां पश्यति गाङ्गेयं दक्षिणापथवासिनम्^४ ॥
 ब्रह्महत्यादिपापैस्तु मुच्यते नात्र संशयः ।
^५तस्मात्तस्यां सदा पश्येत्कार्तिकेयं सदैव हि ॥
^६त्रिःकृत्वा दक्षिणामाशां गत्वा यः श्रद्धयान्वितः ।
 पूजयेद्देवदेवेशं स गच्छेच्छान्तिमन्दिरम् ॥
 पुण्या भाद्रपदे प्रोक्ता पञ्चमी नागपञ्चमी ।

‘गाङ्गेयं’ कार्तिकेयम् । ‘शान्तिमन्दिरं’ शिव-
 मन्दिरम् । ‘त्रिःकृत्वा दक्षिणामाशां गत्वा’ इत्युक्ते-
 र्विन्ध्योत्तरतो गच्छतामेतत्फलम् ॥

^७इति श्रीभट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकश्रीमल्लक्ष्मीधरेण विरचिते
 कृत्यकल्पतरौ ^८नियतकालकाण्डे पवकृत्यानि ॥

१ कृ र, २७५-२७६

२ किञ्चित्तस्यामक्षयमुच्यते—कृ र

३ येऽस्यां पश्यन्ति—कृ र

४ दक्षिणापथमाश्रितम्—कृ र

५ तस्मादस्या—कृ र

६ कृ र, २७७

७ इति कृत्यकल्पतरौ नैयतकालिकृत्यकाण्डे पूर्वकृत्यनिर्णय —ब, द, इति भट्टश्री
 लक्ष्मीधरविरचिते—ज

८ नियतकालिकृत्यकाण्डे—ज

॥ १० ॥

अथ तिथिकृत्यानि

¹ब्रह्मपुराणे²

चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि ।
शुक्लपक्षे समग्रं तु यदा सूर्योदये सति ॥
ततः प्रभृति यो धर्मः पूर्वैः³ पूर्वतरैः कृतः⁴ ।
अद्यापि गूढः सुतरां कर्तव्योऽसौ प्रयत्नतः ॥
'गूढो' गुप्तः ॥

तत्र कार्या महाशान्तिः सर्वकल्मषनाशिनी ।
सर्वोत्पातप्रशमनी कलिदुःखप्रनाशिनी ॥
आयुःप्रदा पुष्टिकरी धनसौभाग्यवर्धिनी ।
मङ्गल्या च पवित्रा च लोकद्वयसुखावहा ॥
यस्यामादौ⁵ च संपूज्यो ब्रह्मा कमलसंभवः ।
पाथार्थ्यधूपपुष्पैश्च वस्त्रालंकारभोजनैः ॥
होमैर्बल्युपहारैश्च तथा ब्राह्मणतर्पणैः ।
तथा क्रमेण देवेभ्यः पूजा कार्या पृथक् पृथक् ॥

1 क र, १०३-१०८

2 कालिकापुराणे—ब, द

3 पूर्व—क र

4 स्मृत—क र

5 तस्यामादौ—ज

‘देवेभ्यो’ वक्ष्यमाणेभ्यः कालादिभ्यः ।

कृत्वोकारं नमस्तेऽस्तु^१ कुशोदकतिलाक्षतैः^२ ।

पुष्पधूपप्रदीपैश्च भोजनैश्च यथाक्रमम् ॥

मन्त्रं सपूजनार्थं तु^३ बहुरूपं पठेत्ततः ।

ॐ नमो^४ ब्रह्मणे तुभ्यं कालाय च महात्मने ॥

नमस्तेऽस्तु^५ महेशाय श्रुटये च नमो नमः ।

भवाय^६ च नमस्तुभ्यं नमस्तेऽस्तु क्षणाय च ॥

नमो नमस्ते काष्ठायै कलायै चाथ सर्वदा ।

नाडिकायै^७ सुषुम्नायै मुहूर्ताय नमो नमः ॥

नमो निशाभ्यः पुण्याभ्यो दिवसेभ्यश्च नित्यशः ।

पक्षाभ्यां चाथ मासेभ्य ऋतुभ्यः षड्भ्य एव च ॥

अयनाभ्यां च पञ्चभ्यो वत्सरेभ्यश्च सर्वदा ।

नमः कृतयुगादिभ्यो ग्रहेभ्यश्च नमो नमः ॥

अष्टाविंशतिसंख्येभ्यो नक्षत्रेभ्यो नमो नमः ।

‘अष्टाविंशतिः’ नक्षत्राणामभिजिता सह ॥

राशिभ्यः करणेभ्यश्च व्यतीपातेभ्य एव च ॥

प्रतिवर्षाधिपेभ्यश्च विज्ञानेभ्यो नमः सदा ।

नमोऽस्तु कुलनागेभ्यः सानुयातृभ्य एव च ॥

‘सानुयातृभ्यः’ सानुचरेभ्यः ॥

१ नमोऽन्त च—कृ र

२ कुशाक्षततिलोदकै —ज

३ दुर्गरूप—ब, द

४ नमोऽस्तु—कृ र

५ निमेषाय—ब, ना, द, कृ र

६ लवाय च—ज, ना, नराय—कृ र

७ सुपक्ष्मायै and सुसूक्ष्मायै—कृ र

नमश्चतुर्दशभ्यस्तु मनुभ्यश्च पुनः पुनः ।
 नमः पुरदरेभ्यश्च तत्संख्येभ्यो नमो नमः ॥
 'तत्संख्येभ्यः' ^१चतुर्दशसंख्येभ्यः ॥

पञ्चाशते नमो नित्यं दक्षकन्याभ्य एव च ।
 नमोऽदित्यै^२ सुवृत्तायै^३ जयायै^४ चाथ सर्वदा ॥
 कृशाश्वाय^५ नमस्तुभ्यं सर्वास्त्रजनकाय च ।
 नमोऽस्तु बहुपुत्राय पत्नीभिः सहिताय च ॥
 नमो वृधै तथा ऋधै निद्रायै धनदाय च ।
 नलकूबरयक्षाय^६ गुह्यकस्वामिने नमः ॥
 नमोऽस्तु शङ्खपद्माभ्यां ^७निधिभ्यामपि नित्यशः ।
 भद्रकाल्यै नमो नित्यं सुरभ्यै च^८ नमो नमः ॥
 वेदवेदाङ्गवेदान्तविद्यास्थानेभ्य एव च ।
 नागयक्षसुपर्णेभ्यो नमोऽस्तु गरुडाय च ॥
 अरुणाय नमस्तुभ्यं सप्तद्वीपेभ्य एव च ।
 सप्तम्यश्च समुद्रेभ्यः सागरेभ्यश्च सर्वदा ॥
 उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च नमो ^९हैरण्मयाय च ।
 भद्राश्वकेतुमालाभ्यां नमः सर्वत्र सर्वदा ॥
 इडावृत्ताय च नमो हरिवर्षाय चैव हि ।
 नमः किंपुरुषेभ्यश्च भारताय नमो नमः ॥

१ तत्संख्याकेभ्य चतुर्दशसंख्याकेभ्य —ब, द

२ नमो नित्य—ब, ना, द, कृ र

३ सुवृत्तायै—द, ब, कृ र

४ प्रजायै—कृ र

५ दशाश्वाय—ब, द, कुशाश्वाय—उ

६ दक्षाय—ब, द

७ निधिभ्यामथ सर्वश —ना, निधिभ्यामथ सर्वदा—कृ र

८ सरस्वत्यै नमो नम —कृ र

९ हैरण्मयाय—कृ र, हैरम्बनाय—उ

नमो भारतदेवेभ्यो नागेभ्यश्चाथ सर्वदा ।
 पातालेभ्यश्च सप्तभ्यो नरकेभ्यो नमो नमः ॥
 कालाग्निरुद्रशेषाभ्यां हरये क्रोडरूपिणे ।
 सप्तभ्यस्त्वथ लोकेभ्यो महाभूतेभ्य एव च ॥
 तमसे बुद्धये चैव नमः प्रकृतये तथा ।
 पुरुषायाभिमानाय नमोऽस्त्वव्यक्तमूर्तये ॥
 हिमवत्पुरुषेभ्यश्च पर्वतेभ्यो नमः सदा ।
 पुराणीभ्यश्च गङ्गाभ्यः सप्तभ्यश्च नमो नमः ॥
 नमोऽस्त्वद्यतनीभ्यश्च सप्तभ्यश्चाथ सर्वदा ।
 नमोऽस्तु पुष्करादिभ्यस्तीर्थेभ्यश्च पुनः पुनः ॥
 निम्नगाभ्यो नमो नित्यं वितस्तादिभ्य एव च ।
 चतुर्दशभ्यो देवेभ्यो ^१धारणेभ्यो नमो नमः ॥
 नमो धात्रे विधात्रे च छन्दोभ्यश्च नमो नमः ।
 सुरेशैरावणाभ्यां^२ च नमो भूयो नमो नमः ॥
 अप्सरोभ्यः सोमपेभ्यो देवेभ्यश्च नमो नमः ।
 नमस्तथोच्चैःश्रवसे ध्रुवाय च नमो नमः ॥
 नमोऽस्तु धन्वन्तरये^३ शस्त्रास्त्राभ्यां ^४नमः सदा ।
 विनायककुमाराभ्यां विघ्नेभ्यश्च नमः सदा ॥
^५शिखाय च विशाखाय नैगमाय नमो नमः ।
 नमः स्कन्दग्रहेभ्यश्च स्कन्दमातृभ्य एव च ॥
 ज्वराय रोगपतये^६ भस्मप्रहरणाय च ।

१ वरुणेभ्यो नमो नम — ना

२ सुरेशैरावणाभ्यां—ब, द, ज, सुरभ्यैरावणाना—कृ र

३ नमो भारतदेवेभ्य — ब, द

४ च सर्वदा—ना

५ शिखाय च—ना, शिवाय—उ, शिखाय च विशिखाय नैगमेयाय वै नम — कृ र

६ धराय च गोपतये—कृ र

ऋषिभ्यो वालखिल्येभ्यः कश्यपाय नमः सदा ॥
 अगस्त्ये^१ नारदाय व्यासादिभ्यो नमो नमः ।
^२असोमपेभ्यश्च नमस्तुषितेभ्यो नमः सदा ॥
 आदित्येभ्यो नमो नित्यं द्वादशभ्यश्च सर्वशः ।
 एकादशभ्यो रुद्रेभ्यः सगणेभ्यो नमो नमः ॥
 दशभ्यो विश्वेदेवेभ्यः पुण्येभ्यश्च नमः सदा ।
 नमो वसुभ्यस्त्वष्ट्रभ्यो दिव्ययोगिभ्य एव च ॥
 द्वादशभ्यो भृगुभ्यश्च नमः सर्वत्र सर्वदा ।
 दशभ्यस्त्वङ्गिरोभ्यश्च तपस्विभ्यो नमो नमः ॥
 नमो नासत्यदस्त्राभ्यामश्विभ्यां नित्यमेव हि ।
 साध्येभ्यो द्वादशभ्यश्च पुराणेभ्यो नमः सदा ॥
 एकोनपञ्चाशद्भ्योऽथ मरुद्भ्यश्च नमो नमः ।
 शिल्पाचार्याय देवाय नमस्ते विश्वकर्मणे ॥
 अष्टभ्यो लोकपालेभ्यः सायुधेभ्यश्च सर्वदा ।
 आयुधेभ्यो वाहनेभ्यः पुराणेभ्यो नमः सदा ॥^३
 दैत्यराक्षसगन्धर्वपिशाचेभ्यश्च नित्यशः ।
 पितृभ्यः सप्तभेदेभ्यः प्रेतेभ्यश्च नमः सदा^४ ॥
 सुपूज्येभ्यश्च^५ देवेभ्यो भागवतेभ्य एव च ।
 नमस्ते ^६बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने ॥
 अथ किं बहूनोक्तेन मन्त्रेणानेन ^७चार्चयेत् ।
 प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि देवानुद्दिश्य पूर्ववत् ॥

१ अगस्त्याय—कृ र

२ उ repeats “अप्सरोभ्य सोमपेभ्यो देवेभ्यश्च तथा नम ” before this

३ कृ र, adds here आसनेभ्यो दुन्दुभिभ्यो देवीभ्यश्च नमो नम ।

४ नमो नम —ज, ना

५ असूक्ष्मेभ्यश्च—ब, द, सुसूक्ष्मेभ्यश्च—ज, ना, कृ र

६ वर्णरूपाय—कृ र

७ पूजयेत्—ना

अर्घैः पुष्पैश्च धूपैश्च वस्त्रैर्माल्यैश्च हृष्टवान् ।
 धनधान्यान्नविभवैर्दक्षिणाभिश्च सर्वदा ॥
 इतिहासपुराणानां प्रवक्तृश्च द्विजोत्तमान् ।
 कालज्ञान् कालभेदज्ञान् भृत्यान् संबन्धिवान्धवान् ॥
 अनेनैव तु मन्त्रेण स्वाहान्तेन पृथक् पृथक् ।
 यविष्ठायाग्नये होमः कर्तव्यः सर्वतृप्तये ॥
 वेदवच्चाहुतिं दत्वा स्थाने प्राधानिके सति ।

‘वेदवच्चाहुतिः’ इति वेदेतिकर्तव्यतायुक्ता । ‘स्थाने प्राधानिके’ प्रधानाहुतिस्थाने, आज्यभागान्त इति यावत् ॥

आत्मशोभा ततः कार्या मङ्गलालम्भनं तथा ॥
 भोजयित्वा द्विजान् सर्वान् मुनीन् संबन्धिवान्धवान् ।
 ‘मुनयो’ अत्र नियतात्मानः ॥

विशेषेण तु भोक्तव्यं कार्यश्चापि महोत्सवः ॥
 नवसंवत्सरारम्भे सर्वसिद्धिप्रवर्तकः ।
^१शुक्लयामथ पञ्चम्यां चैत्रे मासि शुभानन ॥
 श्रीर्ब्रह्मलोकान्मानुष्य संप्राप्ता केशवाज्ञया ।
 ततस्तां पूजयेत्तत्र यस्तं लक्ष्मीर्न मुञ्चति ॥
 एषा श्रीपञ्चमी ^२प्रोक्ता विष्णुलोकगतिप्रदा ।
 अमावास्यायां संभूतः स्कन्दः पूर्वं हुताशनात्^३ ॥
 जातः पर्वणि षष्ठ्यां तु शुक्लायां चैत्रनामनि ।

‘चैत्रनामनि’ मासे ॥

१ कृ १, ११९

२ कार्या—ब, द

३ कुशासनात्—उ

सेनापत्याभिषिक्तस्तु देवानां ब्रह्मणा खयम् ॥
 जितवान् तारकं दैत्यं क्रौञ्चं शक्या विभेदनात्^१ ।
 तस्मात्^२ सर्वत्र विधिना^३ स्कन्दो जातीसुगन्धिभिः ॥
 दीपालंकारवस्त्रान्नकुक्कुटैः पूज्य एव हि ।

‘कुक्कुटः’ क्रीडार्थं दातव्यः न तु मारणीयः ॥

अञ्जैः क्रीडनकैरन्यैर्घण्टाचामरदर्पणैः ॥
 सर्वासु शुक्लषष्ठीषु पूज्यो वा श्रद्धया नरैः ।
 आरोग्यकामैर्बालानां पुत्रवद्भिर्विशेषतः ॥
^४चैत्रे नवभ्यां शुक्लायां भद्रकाली महाबला ।
 योगिनीनां तु सर्वासामाधिपत्येऽभिषेचिता ॥
 तस्मात्तां पूजयेत्तत्र सोपवासो जितेन्द्रियः ।
 विचित्रैर्बलिभिर्भक्त्या सर्वासु नवमीषु च ॥
 एकादश्यां ततः स्त्रीभिर्देवी पूज्या च रुक्मिणी ।
 पौराणी योगिनी काचिच्छक्तिर्नारायणाङ्गजा ॥
 पुष्पालंकारधूपान्नशार्कैश्च विविधैरपि ।
 अपूपैर्विविधाकारैर्वह्निब्राह्मणतर्पणैः ॥
 तत्रापराह्णे वास्तुश्च वेदमनो वंशधारकः ।
 अर्धैर्माल्यैश्च वस्त्रैश्च^५ पूज्यो रङ्गैः सुचित्रितैः ॥
 प्रदोषसमये तत्र^६ सोपवासो जितेन्द्रियः ।
 तिलसिद्धार्थैर्युक्तं गृहीत्वा वेदमनो बहिः ॥
 देयं दिक्षु च पर्युक्षेद्दुष्टप्राणिनिवारणम् ।

१ विभेदत — ब, द, विभेद च — ज, क, र

२ स तत्र — ब, ज, द, क, र

३ स्कन्दो माल्ये — ब, ज, द

४ क, र, १२७-१२९

५ नैवेद्यैर्वस्त्रदानैश्च — ब, द

६ पञ्चगव्यं विधानवत् — क, र

'पर्युक्षेत्' तदेव पञ्चगव्यं प्रतिदिशं क्षिपेत् ॥
 कृतोपवासो द्वादश्यां ततो विष्णुं च पूजयेत् ॥
 अपराह्णे तु तत्रैव कामदेवं प्रपूजयेत् ।
 पटस्थं विविधैर्माल्यैर्गन्धैरुच्चावचैस्तथा ॥
 ततस्तु शीतलं तोयं पुण्यमादाय वाग्यतः ।
 कामदेवाग्रतः स्थाप्यं पुष्पच्छन्ने महाघटे ॥
 अर्घादिपूजितं सम्यक् प्रशस्तैर्वृक्षपल्लवैः ।
 तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां ततो गुप्ततरे गृहे ॥
 अनर्काभ्युदिते काले ^१स्थाप्याः स्युस्तेन वारिणा ।
 'स्थाप्याः' वक्ष्यमाणा दयिता एव ॥
^२त्रयोदश्यां तु दयिताः स्वयं भर्त्रा प्रियेण च ॥
 आत्मपूजा च कर्तव्या पूजनीया गृहे स्त्रियः ।
 त्रयोदशीषु सर्वासु कामः पूज्योऽथ सर्वदा ॥
 यात्रोत्सवश्च विधिवत् कर्तव्यश्चाथ विष्णवे ।
^३उपोष्य च ^४चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां हरिं व्रजेत् ॥
 पौर्णमास्यां निकुम्भश्च पिशाचैः सहितो बली ।
 याति योद्धुं पिशाचांश्च सिकताद्वीपवासिनः ॥
 तदर्थं गच्छतां तेषां मध्याह्ने तु गृहे गृहे ।
 पूजा कार्या प्रयत्नेन नित्यं शक्त्या यथाक्रमम् ॥
 पिशाचं मृन्मयं कृत्वा रम्यं तृणमयं च वा ।
 गन्धैर्माल्यैस्तथा वस्त्रैरलंकारैर्मनोहरैः ॥

१ 'स्थाप्या स्युस्तेन वारिणा' इति पठित्वा, 'स्थाप्या' मूले वक्ष्यमाणा देवता एव इति व्याख्यातम्—कृ र.

२ कृ र, १३७

३ कृ र, १३८—१३९

४ उपोष्याथ—व, ज, ना, द, कृ र,

^१भक्ष्यैरुल्लेपिकापूपैर्मासैर्दिव्यैश्च ^२पानकैः ।
 खजातिविहितैः ^३पुष्पैर्नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥
 आयुधैर्विविधाकारैश्छत्रोपानहयष्टिभिः ।
 शूकान्नपूरिकायुक्तैः स्थिरैर्मक्ष्यैश्च भस्त्रया ॥
 'शूकान्नं' यवादि । 'भस्त्रा' चर्मपुटः ॥
 शिख्यकुहालपिटकैर्बद्धनद्धैश्च चर्मणा ।
 'बद्धनद्धैश्च चर्मणा' चर्मबन्धेन बद्धैः ॥
 तन्त्रीवाद्यैर्मनोज्ञैश्च तथा पान्थोपयोगिभिः ॥
 'पान्थोपयोगिभिः' छत्रोपानत्प्रभृतिभिः ॥
 मध्याहे तं तु संपूज्य प्राप्ते चन्द्रोदये पुनः ।
 पूर्ववत् पूजयेत्तं तु वित्तशास्त्रविवर्जितः ॥
 ततः कृतस्वस्त्ययनान् ब्राह्मणांस्तु विसर्जयेत् ।
 तमनुव्रज्य नियतं^४ द्वितीये दिवसे सति ॥
 गृहाददूरे यो यस्य पर्वतस्तमथारुहेत् ।
 पुनर्गृहं प्रविश्यैवं कर्तव्यः सुमहोत्सवः ॥
 गीतवादित्रनिर्घोषैर्जनकोलाहलैस्तथा ।
 कृत्वा तृणमयैः सर्पं दृढैः काष्ठैस्तु वेष्टितम् ॥
 क्रीडितव्यं पुनर्ग्रामे नगरेषु च सर्वदा ।
 सत्रासो दुष्टसर्पाणां^५ तत्क्षणाद्यैर्न जायते ॥
 त्रिभिश्चतुर्भिर्दिवसैः कर्तव्यं खण्डखण्डशः ।

१ भक्ष्यै रुल्लेपिकापूपै — ना, भक्ष्यैरन्धोपिकापूपै — कृ र

२ पायसै — ब, ज, द

३ पेयै — कृ र

४ तमनुव्रजनीय तु — कृ र

५ तत्क्षणाद्येन जायते — ब, ज, द, कृ र

सर्वापसारशमनं^१ तच्च खण्डं गृहे गृहे ॥
 पूजितव्यं सुगुप्ते तु रक्षितव्यं च वत्सरम् ।
^२इरा नामाप्सराः^३ पूर्वं सक्ता विश्वावसोर्यदा ॥
 नृत्यगीतैस्तथा देवान्नास्तुबन्मन्दचेतना ।
 वासवेन ततः शप्ता जाता रम्ये^४ हिमाचले ॥
 मनोज्ञपुष्पतां प्राप्ता कल्पे वैवस्वते सति ।
 अथ फुल्लं^५ तु तां दृष्ट्वा वैशाखे मासि माघवे ॥
 स्त्रीपुत्रमित्रभृत्यैश्च सहितः सुसमाहितः ।
 सुवासाः स्वनुलिप्ताङ्गः परितुष्टेन चेतसा ॥
 समीपस्थो विधानेन तामादौ ^६यजते क्रमात् ।
 अर्घैः पुष्पैर्भक्ष्यभौज्येर्दीपधूपैः सुगन्धिभिः ॥
 ततः ^७प्रदक्षिणां कृत्वा दिव्यामप्सरसं च ताम् ।
 गृहीत्वा परया भक्त्या ब्रह्मणे च निवेदयेत् ॥
 तत्पुष्पाणां सहस्रेण विष्णवे च निवेदयेत् ।
 ततः प्रदक्षिणीकृत्य दिव्यामप्सरसं च ताम् ॥
 इह लोके च पुष्ट्यर्थं स्वर्गायान्ते च सर्वदा ।
 अथ रुद्रेन्द्रचन्द्रार्कदेवनागेभ्य एव च ॥
 लक्ष्म्यै क्षीरोदकन्यायै दुर्गायै कश्यपाय च ।
 नीलाय नागपतये ब्राह्मणेभ्यस्ततः क्रमात् ॥
 स्त्रीपुत्रमित्रभृत्येभ्यो ज्येष्ठपुत्रक्रमेण वा ।

१ सर्वापसर्पशमन—कृ र

२ कृ र, १५०-१५१

३ तारा नामाप्सरा —द, ब

४ जातारण्ये—कृ र

५ अर्थपूर्ण—द, ब, अथ पूर्ण—ज

६ पूजयेत्—कृ र

७ प्रदक्षिणीकृत्य—ब, ज, कृ र,

रक्तसूत्रेण सुप्रोतां स्रजं च परमात्मने ॥
 निवेदयित्वा तां देवीं सुगन्धां सर्ववल्लभाम् ।
 तत्रैव भोजनं भुङ्क्ते सभृत्यज्ञातिबान्धवः ॥
 तत्पुष्पाढ्यं पिबेत्पानं स्वजातिविहितं शुचिः ।
 शृण्वंश्च गीतवाद्यादि पश्यंश्च नटनर्तकान् ॥
^१वैशाखे मासि शुक्लायां^२ तृतीयाया जनार्दनः ।
 यवानुत्पादयामास युगं चारब्धवान् कृतम् ॥
 ब्रह्मलोकत्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत् ।
 तस्यां कार्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ॥
 यवान् दद्याद्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्यवान् ।
 पूजयेच्छङ्कर गङ्गां कैलासं तु हिमाचलम् ॥
 भगीरथ च नृपतिं सागराणां सुखावहम् ।
 स्नानं दानं ततः श्राद्धं जपहोमादिकं च यत् ॥
 श्रद्धया क्रियते तत्र तदानन्त्याय कल्पते ।
 सिन्धोस्तीरे विशेषेण सर्वमक्षयमुच्यते^३ ॥
^४वैशाखे शुक्लसप्तम्यां जाह्नवी जहनुना पुरा ।
 क्रोधात्पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरन्ध्रात्तु दक्षिणात् ॥
 तां तु पूजयते^५ देवीं ^६गङ्गां गगनमेखलाम् ।

१ कृ र, १५४

२ वैशाखशुक्लपक्षे तु—कृ र

३ ब्राह्मे—वैशाखे शुक्लपक्षे तु षष्ठी स्याद्भरतर्षभ ।

तस्या स्नानं च दानं च महापातकनाशनम् ॥

वैशाखे शुक्लसप्तम्यां—ज

४ कृ र, १५९

५ ता तत्र पूजयेत्—ब, ज, द, कृ र

६ ता तु तत्र पूजये

देवीपुराणे

वैशाखे मासि राजेन्द्र रोहिण्यक्षे प्रपूजयेत् ।

उदकुम्भप्रदानेन सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

अष्टाविंशतिमे प्राप्ते विष्णुः कलियुगे सति ॥
 शाक्यान् विनष्टधर्माश्च बुद्धो भूत्वाप्रवर्तयत् ।
 तत्र पूज्यो भविष्योऽसौ ^१पुष्पाद्यैर्दिवसत्रयम् ॥
 सर्वौषधैः सर्वगन्धैः ^२सर्वरत्नैश्च सर्वदा ।
 बुद्धार्चास्नापनं कार्यं ^३शास्त्रोक्तैर्विविधैः शुभैः ॥
 सुविचित्राणि कार्याणि चैत्यदेवगृहाणि च ।
 पूज्याः शाक्याश्च यतयश्चीवराहारपुस्तकैः ^४ ॥
 पुष्पवस्त्रान्नदानं च देयं दीनजनस्य च ।
 त्रिदिनं चोत्सवः कार्यो नटनर्तकसकुलः ॥
^५वैशाख्यां पौर्णमास्यां तु सृष्टाः ^६सकलयोनिना ।
 तिलाः कृष्णाश्च गौराश्च तृप्तये सर्वदेहिनाम् ॥
 तस्मात्कार्यं तिलैः स्नानं तत्राग्नौ जुहुयात्तिलान् ।
 निवेदयेच्च विधिवत्तिलपात्रं च विष्णवे ॥
 तिलतैलेन दीपाश्च देया देवेभ्य एव च ।
 सोदकैश्च तिलैः सार्धं ^७कर्तव्यं पितृतर्पणम् ॥

अग्निपुराणे

यान वाश्वतरं युक्त सर्वकामफलप्रदम् ।
 उपतिष्ठति राजेन्द्र सर्वरत्नविभूषितम् ॥
 यो ददाति च विप्राय तृतीयायामुपानहौ ।
 वैशाखे मासि राजेन्द्र सच्छत्र करकान्वितम् ॥
 न तस्य मातुषो दाहो मर्त्यलोकेषु जायते ।
 देवी गङ्गा गगनमेखलाम् ॥

अष्टाविंशतितमे—ज

- १ षष्ठ्यादिदिवसत्रयम्—ना, पुष्पादिदिवसत्रयम्—उ, पुष्पादिदिवसत्रयम्—कृ र
- २ सर्वमाल्यैश्च—ना
- ३ शाक्योक्तैर्बचनैः शुभैः—ब, ज, द, कृ र
- ४ पुस्तकाहारचीवरैः—कृ र
- ५ कृ र, १६३-१६४
- ६ कमलयोनिना—ब, ज, द, कृ. र
- ७ श्राद्ध—ब, ना, द, ज्ञान—कृ र

^१तिलैः समधुभिर्युक्तं ब्राह्मणेभ्यश्च भोजनम् ।
 दातव्या दक्षिणा चापि तिलैर्मधुयुतैः सह ॥
 मन्त्रं जपेच्च पौराण पारंपर्यक्रमागतम् ।
 “ॐ तिलाः सोमदेवत्याः सुरैः सृष्टाश्च गोसवे ॥
 स्वर्गप्रदाः स्वतन्त्राश्च ते मां रक्षन्तु नित्यशः ।”
 दद्यादनेन मन्त्रेण तिलपात्राणि तत्र च ॥
 सप्तभ्यस्त्वथ पञ्चभ्यो ब्राह्मणेभ्यस्तु कीर्तयेत् ।
 प्रीयतां धर्मराजश्च देवांश्चान्यांस्तथापि वा ॥
 एवं कृते स मुक्तः स्यात्पापैर्जन्मशतार्जितैः ।

‘प्रीयतां धर्मराज’ इति मन्त्रं ‘कीर्तयेत्’ । ‘देवांश्चान्यान्’ प्रीयतां वासुदेव इत्यादि कीर्तयेत् ।

तथा च विष्णुः—[९०, १०]

^२वैशाखायां पौर्णमास्यां तु ब्राह्मणसप्तकं क्षौद्रयुक्तै-
 स्तिलैः संतर्प्य धर्मराजानं प्रीणयित्वा पापेभ्यः पूतो भवति ॥
 इति ।

^३ज्येष्ठकृष्णचतुर्दश्यां कृष्णवर्णां तु रेवती ॥
 जाता जगति ^४तस्यां तां कृष्णैः पुष्पैश्च पूजयेत् ।
^५ज्येष्ठशुक्लचतुर्थ्यां च जाता पूर्वमुमा सती ॥
 तस्मात्सा तत्र संपूज्या स्त्रीभिः सौभाग्यवृद्धये ।
 उपहारैश्च विविधैर्गीतवादित्रनिःस्वनैः^६ ॥

१ तिलैश्च—ब, ज, द

२ वैशाखी विशाखायुता चैतस्या ब्राह्मणसप्तक—मु विष्णु

३ कृ र, १८४

४ तस्मात्ता—ज, कृ र

५ कृ र, १८५

६ गीतनृत्योत्सवादिभि —ज, नृत्यगीतैस्सवादितै —ना, गीतनृत्यै सवादितै —

होमैः पयोभिर्वस्त्रैश्च कुन्दपुष्पैः सुगन्धिभिः ।
^१शुक्लाष्टभ्यां पुरा जाता शुक्ला देवी महाशनिः ॥
 वधाय दानवेन्द्राणां शुक्लपक्षे ततो यजेत्^२ ।
^३द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु विशोका विष्णुना पुरा ॥
 प्रतिष्ठिता शुभैर्माल्यैस्तस्मात्तां तत्र पूजयेत् ।
^४शास्त्रेषु वेदाः संभूताः पुरा ज्येष्ठ्यां यदा भुवि ॥
 तदा तान् पूजयेत्तत्र वित्तशक्त्या प्रयत्नतः ।
 नवैर्यवान्नैः पितृभिः सह देवैः प्रपूज्य च ॥
 ततोऽङ्गलिप्तः स्रग्वी च नववस्त्रोपशोभितः ।
 ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ कृतस्वस्त्ययनान्शुचीन् ॥
 अद्वेषरागिभिर्युक्तः प्राङ्मुखः प्राशयेद्यवान् ।
^५कृष्णाष्टम्यां तथाषाढे^६ गाणपत्ये विनायकः ॥
 कृतः पूज्यश्च तत्रैव सगणो मोदकोत्करैः ।
 भक्ष्यैर्माल्यैस्तथा गन्धैः कुलमाषेण तु भूरिणा ॥
 गीतवाद्यैः सुमधुरैस्तथा ब्राह्मणतर्पणैः ।
 कृष्णाष्टमीषु सर्वासु विघ्नेशं पूजयेत्तु तम् ॥
^७आषाढे शुक्लसप्तम्यां विवस्वानाम् भास्करः ।
 जातः पूर्वासु तस्मात्तं तत्रोपोष्य यजेत्सदा ॥

‘यजेत् सदा’ इत्यभिधानं तस्यां तिथौ तत्पूजावश्य-
 कर्तव्यताबोधनार्थम् ॥

१ कृ २, १८६

२ शुक्लपक्षे यदा भवेत्—उ

३ कृ २, १९०

४ कृ २, १९२

५ कृ २, १९८

६ कृष्णाष्टम्यामथाषाढे—ना, कृ २

७ कृ २, १९९

रथचक्राकृतौ रम्ये मण्डले सर्वकामदम् ।
 भक्ष्यैर्भोज्यैस्तथा पेयैः पुष्पैर्धूपविलेपनैः ॥
 आषाढशुक्लपक्षे तु स्वातीयोगे महाबलः ।
 जातो वायुस्तथा पूज्यो गन्धदीपैर्द्विजार्चनैः ॥
 भूरिणा परमान्नेन सक्तुभिर्विविधैस्तथा ।
 'परमान्नेन' पायसेन । 'विविधैः' विविधप्रकृतद्रव्यैः ॥
 सुमनोभिर्विचित्रैश्च कुसुमैः श्रद्धया तथा ॥
^१एकादश्यां तु शुक्लायामाषाढे भगवान् हरिः ।
 भुजङ्गशयने शेते यदा क्षीरार्णवे सदा ॥
 तदा तत्प्रतिमा कार्या सर्वलक्षणसंयुता ।
 सुप्ता तु शेषपर्यङ्के शैलमृद्धिः सुदारुभिः ॥
 ताम्रारकूटरजतैस्तथा चित्रपटेषु वा ।
 लक्ष्म्या उत्सङ्गहस्तेषु^२ विन्यस्तचरणाम्बुजा ॥
 नानाविधोपकरणैः पूज्या च विधिपूर्वकम् ।
 उपवासश्च कर्तव्यो रात्रिजागरण तथा ॥
 तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां द्वादश्यां पूजयेत्तथा ।
 त्रयोदश्यां ततो नृत्यं गीतं वाद्यं निवेदयेत् ॥
 विष्णवे रङ्गजीविभ्यो धनं दद्याच्च शक्तितः ।
 'रङ्गजीविनो' नटादयः ॥
 चतुर्दश्यामुपोष्याथ पौर्णमास्यां यजेद्हरिम् ॥

^३यमः

क्षीरान्धौ शेषपर्यङ्के आषाढ्यां संविशेद्हरिः ।

१ कृ र, २०४-२०५

२ लक्ष्म्या उत्सङ्गे हस्ते च—ब, द, कृ र

३ कृ र., २०८

निद्रां त्यजति कार्तिक्यां तयोस्तं पूजयेत्सदा ॥

ब्रह्महत्यासम पापं क्षिप्रमेव व्यपोहति ।

हिंसात्मकैस्तु किं तस्य यज्ञैः कार्यं महात्मनः ॥

सुष्वापे च प्रबोधे च पूजितो येन केशवः ।

आषाढस्येयम् 'आषाढी', कार्तिकस्येयं 'कार्तिकी' ।

'आषाढीया' कार्तिकीया इति प्राप्ते कचिदपवादविषयेऽप्यु-
त्सर्गप्रवृत्तेरस्यापि विषयता भवति । यथा श्वदंष्ट्रीय इति
प्राप्ते श्वादष्ट्रो मणिरिति । सा चैकादश्यामभिप्रेता ।

एकादश्यां तु शुक्लायां कार्तिके मासि केशवम् ।

प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥

इति ¹ब्रह्मपुराणवचनात् ॥

²बराहपुराणे

भगवानुवाच—

अन्यत्तव प्रवक्ष्यामि कर्म संसारमोक्षणम् ।

कदम्बः कुटजश्चैव धनकोऽर्जुनकस्तथा ॥

एभिरभ्यर्चनं कुर्याद्विधिदृष्टेन कर्मणा ।

ततः संस्थापनं कृत्वा मम मन्त्रविधिः स्मृतः ॥

'धनकः' कपित्थ इति शब्दार्णवे वाचस्पतिः ।

'संस्थापनम्' अनन्तरोक्तकर्मसमापनम् ॥

नमो नारायणेत्युक्त्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।

पश्यन्ति मेघान्यपि मेघश्यामं
 क्रमागतं^१ सिच्यमानं महीमिमाम् ।
 निद्रां भगवान् गृह्णातु लोकनाथ
 वर्षास्विमं^२ गृह्णातु मेघवृन्दम्^३ ॥
 ज्ञात्वा स्वयं पश्य च^४ देवनाथ
 मासं चत्वारि^५ वैकुण्ठस्य तु पश्य नाथ ॥
 आषाढमासे द्वादश्यां सर्वशान्तिकरं^६ शिवम्^७ ।
 य एतेन^८ विधानेन^९ भूमिर्मे कर्म कारयेत् ॥
 स पुमान्न प्रणश्येत संहारेषु युगे युगे ।

^{१०}ब्रह्मपुराणे

आषाढान्ते वैश्वदेवे नक्षत्रे सति शोभने ।
 दश तान् पूजयेत्तत्र विश्वेदेवान् महाबलान् ॥
 ‘आषाढान्ते’ आषाढपौर्णमास्याम् । ‘वैश्वदेवनक्षत्रं’
 उत्तराषाढा । ‘दश विश्वेदेवाः’ क्रतुदक्षादयः ॥
^{११}यदा तु कर्कट याति भगवान् चण्डदीधितिः ।
 तदा प्रभृति कालः स्यादक्षिणायनसंज्ञकः ॥

१ ह्युपागत—ब, ज, द, कृ र

२ पश्यतु—ब, ज, द, कृ र

३ लोकवृन्दम्—कृ र

४ ज्ञात्वा च पश्यैव च—ब, ज, द, कृ र

५ वैकुण्ठस्य तपस्यनाथ—ब, द

६ सर्वशक्तिकर—कृ र

७ शुभम्—ब, ज, द

८ यत्र तेन—कृ र

९ भूमि मत्कर्म—कृ र

१० कृ र, २१३

११ कृ र, २१८

तत्र प्रावृट्सु^१ सपूज्याः फलपुष्पाम्बुभिः सदा ।
 गोरसाक्तान् तथा सक्तून्^२ ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
 हिमं च शर्करां चैव शाकमूलफलानि च ।
 उपानच्छत्रमाल्यानि जलधेनुं च^३ शास्त्रवत् ॥

‘हिमम्’ अत्र कर्पूरम् ।

^४श्रावणे कृष्णपक्षे^५ तु शङ्करः प्रथमेऽहनि ।
 त्रिपर्वणा^६ त्रिशल्येन त्रिमुखेन शरेण तु ॥
 ‘शल्यं’ लोहशङ्कुः ॥

मुखानि त्रीणि चिच्छेद यज्ञस्य मृगरूपिणः ।
 तैः शिरोभिस्तपस्तप्तं वराः प्राप्ताश्च शङ्करात् ॥
 स्त्रीभिः पूज्यानि तानीति न मनुष्यैः^७ कथंचन ।
^८मृगशीर्षं ततः कृत्वा लिङ्गाकारं तु मृन्मयम् ॥
 क्षीरेण स्नपनीयं तु पूजितव्यं यथाविधि ।
 अर्घैः पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्यैर्विविधैरपि ॥
 शाकैः^९ सौवर्चलाभिश्च भक्ष्यैः पिष्टमयैः शुभैः ।
 ‘सुवर्चला’ ओषधिविशेषः ॥

कांस्यभाजनवाद्यैश्च पञ्चात्कार्यं च भोजनम् ॥

१ तत्र विप्रास्तु—ज

२ प्राणेभ्यो विनिवेदयेत्—उ

३ शास्त्रवित्—ग

४ कृ १, २२२

५ शुक्लपक्षे—ब, द

६ सशल्येन—ब, द

७ न तु पुण्ये—उ

८ मृगशीर्षद्वयं कृत्वा—ब, ज, द, मृगशीर्षत्रयं कृत्वा—कृ १

९ सौवर्चनाभिश्च—कृ १

^१श्रावणे रोहिणीयोगे कश्यपश्च प्रजापतिः ।
जातस्तत्राथ पूज्योऽसौ देवस्याथ प्रवर्तकः ॥
गन्धैर्माल्यैश्च नैवेद्यैस्तथा ब्राह्मणतर्पणैः ।
पूज्या गावश्च रोहिण्यस्तथा नार्यः पतिव्रताः ॥
^२श्रावण्यां श्रावणे चैव पूर्व हयशिरा हरिः ।
जगाद सामवेदं तु ^३सर्वकिल्बिषनाशनम् ॥
सिन्धुर्नदी वितस्तायां ^४प्रविष्टा तत्र चैव हि ।
अतोऽर्थ श्रावणे तत्र स्नानं ^५सर्वार्थसिद्धिदम् ॥
कृत्वा सपूजयेद्विष्णुं ^६शङ्खचक्रगदाधरम् ।
श्रोतव्यान्यथ ^७सामानि पूज्या विप्राश्च सर्वदा ॥
क्रीडितव्यं च भोक्तव्यं ^८तत्रैव खजनैः सह ।
जलक्रीडा तु नारीभिः कर्तव्या भर्तृलब्धये ^९ ॥
^{१०}अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।
अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः ॥
भारावतारणार्थाय क्षत्रियाणां क्षयाय च ।
तस्मात्स तत्र संपूज्यो ^{११}यशोदा देवकी तथा ॥
गन्धैर्माल्यैस्तथा ^{१२}धूपैर्यवगोधूमसम्भवैः ।

१ कृ र, २३३

२ कृ र, २५०

३ सर्वकल्मषनाशनम् — ब, ज, द

४ प्रतिष्ठा — ब, द

५ सर्वत्र सिद्धिदम् — उ

६ शङ्खचक्रगदाधरम् — ब, द

७ श्रोतव्यानि च — ज

८ सर्वथा — ब, द

९ कर्तव्यामृतलब्धये — उ, जलक्रीडा तु कर्तव्या नारीभिर्भर्तृलब्धये — कृ र

१० कृ र, २५७

११ पूज्योऽसौ — ब, द

१२ शस्त्रै for धूपै — ब, द, पद्मै — उ, ना

सगोरसैर्भक्ष्यभोज्यैः^१ फलैश्च विविधैरपि ॥
 रात्रौ प्रजागरः कार्यो नृत्यगीतसमाकुलः ।
 अरुणोदयवेलायां नवम्यां च ततः स्त्रियः ॥
 रक्तवस्त्रावृताः सर्वाः पुष्पमाल्यैरलंकृताः ।
 नयन्ति प्रतिमा ह्येषां नानाविभवसंभवाः ॥
 '२एषां' विष्णोर्देवक्या यशोदायाश्च ॥

नदीतीरं शुभं रम्यं विविक्तं वा महत्सरः ।
 तत्र स्नानं प्रकुर्वन्ति स्नपयन्ति च तास्ततः ॥
 पुनः प्रविश्य च गृहं यवान्नं भुञ्जते च ताः ।
 युक्तमिक्षुविकारैश्च मध्वाज्यमरिचैः सह ॥
^३अमावास्यायां पित्र्ये तु नक्षत्रे सति संयुताः ।
 सप्तप्रकाराः पितरो जाताः कमलसंभवात् ॥
 तेभ्यः पूजा च कर्तव्या तत्र सर्वात्मना बुधैः ।
 पिण्डो देयस्तथाष्टाङ्गः श्राद्धं कार्यं ^४स्वसम्पदा ॥
^५पञ्चम्यां शुक्लपक्षे^६ तु नीलो नागपतिः पुरा ।
 सतीदेहं^७ प्रविष्टश्च तस्मात्तं तत्र पूजयेत् ॥
 माल्यैर्धूपह्रैश्च^८ देवाग्निगुरुतर्पणैः ।
 नृत्यगीतैस्तथा वाद्यैः पुष्पधूपान्नसंपदा ॥

१ गौरसैर्भक्ष्यभोज्यैश्च—ज

२ एषा विष्णोर्यशोदाया देवक्याश्च विशेषतः—ब, द, 'एषा प्रतिमा' कृष्णयशोदा
 देवकीप्रतिमा—कृ र

३ कृ र, २६५

४ सुशर्मदम्—ब, द, सुसम्पदा—कृ र

५ कृ र, २७२

६ शुक्लायामथ पञ्चम्या—कृ र

७ सती देह—ब, द, सतीहृद—कृ र

८ माल्यैर्धूपह्रैश्च—ज

स्थाननागं^१ च विधिना पूजयेच्चापि सर्वदा ।
^२षष्ठ्यां तु माधवः कीर्ति लब्धवान् देवकीसुतः ॥
 स्थाननागः कुमारश्च गावो ^३विप्राश्च भूतले ।
 तस्मात्ते तत्र संपूज्याः शर्करासंभवैः फलैः ॥
 मध्वाज्यमरिचोपेतैः परिपक्वैर्यथाक्रमम् ।
 भृत्यमित्रकलत्रेभ्यो दत्वा भुञ्जीत तान्यपि ॥
^४जनार्दनश्च दुर्गा च धनदो वरुणस्तथा ।
 वनस्पतिश्च पञ्चैते नवम्यां तु कृते युगे ॥
 उत्पादयेयुर्गोधूमांस्तृप्त्यर्थमिह देहिनाम् ।
 तस्मात्तान् पूजयेत्तत्र भक्ष्यैर्गोधूमसंभवैः ॥
 गुडाज्यमरिचोपेतैः पुष्पधूपैर्यथाक्रमम् ।
 गोधूमैस्तर्पयेद्ब्रह्मि गोधूमैश्चार्चयेद्भरिम् ॥
 तन्निवेदितशिष्टानि भक्ष्याणि प्रयतात्मवान् ।
 दत्वा विप्राय विप्रेभ्यो दद्यात्तेनैव दक्षिणाम् ॥
 सुसंस्कृतायां नद्यां च सुपुण्ये च जलाशये ।
 आरामे वृक्षबहुले पश्चाद्भुञ्जीत तान्यपि ॥
^५विजयद्वादशीं प्राप्य पूजयेत्तु जनार्दनम् ।
 मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणे बुधः ॥
 प्रशस्तः सोदयः कालः सिंहसंस्थो^६ दिवाकरः ।
 सिंहात्तृतीयो द्रेक्काणः प्रावृण्णद्योश्च संगमः ॥
 'द्रेक्काणः' राशेस्तृतीयो भागः ॥

१ स्थाननागाश्च भविष्यपुराणोक्ता — कृ र

२ कृ र, २७७—२७८

३ विद्याश्च—ज, भूताश्च—कृ र

४ कृ र, २८५

५ कृ र, २८७—२९१

६ सिंहस्थो हि—ब, द, सिंहस्थे तु—ज

ब्राह्मणो वेदपूर्णश्च पात्रं हृदयनन्दनः ।
 जितं त इति मन्त्रश्च स्वधर्मोपार्जितं धनम् ॥
 युगपद्वादशैतानि दुर्लभानि ^१सुरैरपि ।
 द्वादशात्मा हृषीकेशो येषां दैवतमुच्यते ॥
 सिंहस्थिते तु मार्तण्डे श्रवणस्थे निशाकरे ।
^२सबुधा द्वादशी शुक्ला न स्याद्वाद्रपदादते ॥
 सुदुर्लभा च सा पुण्या विजया द्वादशी शुभा ।
 अनुग्रहार्थं ^३मर्त्यानां कदाचित् स्यान्न नित्यशः ॥
 आकस्मिकी तु तां लब्ध्वा सर्वसंभारसम्भृताः^४ ।
 एकादश्यामुपोष्यादौ द्वादश्यां सुसमाहितः ॥
 प्रयागादिषु तीर्थेषु नदीनां संगमेषु च ।
 कृत्वा स्नानं च विधिना हृषीकेश प्रपूजयेत् ॥
 स्थले जलेऽम्बरे मूर्तौ कुम्भे वा कमलोपरि ।
 बह्वौ विप्रे गवि गुरौ पितर्यथ च^५ मातरि ॥
 आहूयासनपुण्याहस्वागतैरथ ^६विस्तरैः ।
 'आहूय' आवाहनं कृत्वा ॥
 पाथार्घ्यपुष्पधूपैश्च दीपालंकारचामरैः ॥
 अङ्गरागैः सुगन्धैश्च^७ पयसा पायसेन वा ।
 भक्ष्यैर्मूलफलैः शाकैर्मसैः शुद्धैर्मनोनुगैः ॥

१ कलौ युगे—ज

२ 'सबुधा' बुधवारसहिता—कृ र

३ भूताना—ज

४ सवृत for सम्भृता —ज

५ पितर्यप्यथ—ब, द

६ विष्टरै —उ

७ अङ्गरागैश्च विमलै —ना,

मधुपर्कदधिक्षीरमधुभिः साक्षतैस्तिलैः ।

मात्रया च तथा लाजैर्मनोजैर्देशसंभवैः ॥

‘मात्रा’ परिच्छदो वस्त्रादिः ॥

पवित्रैः पानकैर्हृद्यैर्गीतनृत्यैः सवादितैः ।

स्तोत्रैरनेकैः^१ पौराणैर्वेदमन्त्रैः सुसंस्कृतैः ॥

‘सुसंस्कृतैः’ अध्ययनसंस्कृतैः ॥

पौरुषेणाथ सूक्तेन सूक्तैरन्यैश्च वैष्णवैः ।

हृषीकेशं समभ्यर्च्य दद्याज्जलमयीं च गाम्^२ ॥

‘जलमयी गौः’ जलधेनुः ॥

यथाशक्त्या तु विप्रेभ्यः श्रद्धाप्रतेन चेतसा ।

सौवर्णीं राजतीं ताम्रिं रङ्गजां मृन्मयीं च ताम् ॥

शतमानां तु मणिकां जलपूर्णां सुशोभनाम् ।

‘शतमानां’ शतपलमानाम् ॥

तस्यां तु जलपूर्णायां सौवर्णं राजतं च वा ॥

ताम्ररङ्गमयं पात्रं मृन्मयं वा सुशोभनम् ।

संपूर्णं परमान्नेन दधिसर्पिर्गुडैस्तथा ॥

शर्कराक्षीरमधुभिस्तिलचामीकराम्बुभिः ।

सेवितं मन्त्रपूतं च दद्यादाच्छादनं शुभम् ॥

जलधेनुं^३ सपात्रां तां नवेन सदशेन तु ।

सपवित्रेण शुद्धेन वस्त्रेणाऽऽच्छाद्य यत्नतः ॥

१ स्तोत्रैः पताकैः—उ

२ ‘दद्याज्जलमयीश्च गा’ इति पठित्वा, ‘जलमयीर्गा’ जलधेनु । एकवचनान्तश्च गठ परिजातीयकृत्यसमुद्भवादिपाठविसवादादुपेक्षित इति व्याख्यातम्—कृ र

३ सवत्सां—कृ र

छत्रेण^१ च सुशुद्धेन सर्वमाच्छाद्य^२ शास्त्रवित्^३ ।
^४वियच्चरकृतान्दोषान् रक्षेद्भौमांश्च विघ्नदान् ॥
 जितं त इति मन्त्रेण हृशीकेशं स्मरन्ति च ।
 ब्राह्मणेभ्यः परां श्रद्धामाश्रित्य सुसमाहितः ॥
 दद्यादुपानहौ तद्वत्पादुके तदनन्तरम् ।
 रजतं गां तथा भूमिं सुवर्णं रत्नमेव वा ॥
 हस्त्यश्वरथयानानि गृहाणि शयनानि च ।
 आसनान्यथ भाण्डानि वस्त्राण्याभरणानि च ॥
 उद्दिश्य सर्वांश्च पितृन् पैतृकान् मातृकांस्तथा ।
 भार्यामित्रगुरूणां तु ये केचित् पितरश्च तान् ॥
 गोत्रनामस्वधाकारैः पितृयज्ञविधानवत् ।
 पितृभ्यश्चान्नमक्षय्यमिदमस्त्विति सजपेत् ॥
 अथान्नदानाद्भगवान् प्रीतो भवति केशवः ।
 गुडक्षीरघृतैर्वस्त्रैः प्रीतो भवति चन्द्रमाः ॥
 जलदानाच्च वरुणः सुप्रसन्नो भवेत्सदा ।
 रजतेन च दत्तेन प्रीतः स्यात्तु महेश्वरः ॥
 सुवर्णेन च दत्तेन वह्निर्नित्यं प्रसीदति ।
 हस्त्यश्वरथयानैश्च मघवा व्यजनैस्तथा^५ ॥
 शयनैर्वेदमभिर्धर्मदछत्रेणार्कः प्रसीदति^६ ।
 उपानद्भ्यां यमो गोभिः सौरभेयः^७ प्रकीर्तितः ॥

१ वस्त्रेण—ज

२ सर्वमापाद्य—ब, द

३ यज्ञवत्—ना

४ वियच्चरकृतान्दोषान् रक्षेद्भौमांश्च वैद्युतात्—कृ र

५ स्पर्शनैस्तथा—ब, ज, आसनैस्तथा—ना, कृ र

६ छत्रेणार्कश्च तुष्यति—ब, ज, ना, द, कृ र,

७ कपर्दिन—कृ र

पादुकाभ्यां प्रदत्ताभ्यां पद्मयोनिश्च तुष्यति ।
 अलंकारैस्तथा माल्यैर्जगन्माता च पार्वती ॥
 दान होमो जपः पूजा तथा ब्राह्मणतर्पणम् ।
 नदीनां सगमे स्नानं तथा विप्रेषु दक्षिणा ॥
 सहस्रगुणितं तत्र सर्वमक्षयमुच्यते ।
 यः प्रीणाति हृषीकेशं तत्र श्रद्धासमन्वितः ॥
 स सर्वलोकान् जयति याति विष्णोः पदं च तत् ।
 तारयेत् स पितॄन् सर्वान् दश पूर्वान् दशापरान् ॥
 तस्मिन् काले तु संप्राप्य वितस्तां सिन्धुसंयुताम्^१ ।
 सुशीतलेन पुण्येन जलेनालोड्य मृत्तिकाम् ॥
 सुगौरी लक्षणोपेतां^२ संगमस्नानपुण्यदाम् ।
 तामालभेत यत्नेन स्नानकाले सदैव हि ॥
^३नभस्यान्ते दशम्यां तु कश्यपो लब्धवान् वरम् ।
 अवतारं वितस्तायाः सतीदेहे पुरातने ॥
^४एकादश्यां ततो रुद्रः सतीं भार्यामदेशयत् ।
 रसातलगता सा च द्वादश्यां शङ्कराज्ञया ॥
 अथ जाता त्रयोदश्यां शूलभेदाद्रसातलात् ।
 चतुर्दश्यां पुनर्नष्टा पौर्णमास्यां समुत्थिता ॥
 प्रतिपद्यथ निष्क्रान्ता फणामार्गेण सा नदी ।
^५दशम्यादिषु तत्स्नात्वा दिवसेष्वपि सप्तसु ॥
 पश्येत्संपूजयेद्ध्यायेत् पिबेत् स्नायाच्च सर्वदा ।

१ सिन्धुसगताम् — कृ र

२ सगमस्था सुपुण्यदाम् — ना

३ कृ र, २८६

४ Five lines from here are omitted by all MSS, but supplied by

कृ र, २८६

५ दशम्यामादित — कृ र,

गन्धैर्माल्यैश्च नैवेद्यैर्दीपैर्धूपैः सुशोभनैः ॥
 अङ्गरागैश्च विविधैर्वस्त्रैः पुष्पैर्विलेपनैः ।
 रक्तसूत्रैः कङ्कणैश्च स्त्रीणामाभरणैस्तथा ॥
 फलैर्मूलैस्तथा शाकैर्होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ।
 पूजनीया विशेषेण वितस्तासिन्धुसगमे ॥
 महायात्रोत्सवः कार्यः पूज्याश्च नटनर्तकाः ।
^१इन्द्रो भाद्रपदे मासि शुक्लपक्षे तु ^२विष्णुना ॥
 नियुक्तः^३ सर्वसस्यानि व्रीहींश्चैव फलानि च ।
 ओषधीर्वज्रहस्तश्च ताडयन् पातयत्यपि ॥
 तद्भयात्तानि सर्वाणि वर्धयन्त्यखिलं जगत् ।
 तस्मात् स तत्र संपूज्यः सभार्यश्च दिने दिने ॥
 सगणः सायुधश्चैव सानुयात्रः सवाहनः ।
 'सानुयात्रः' सानुचरः ॥
 पटभित्तिकृतो देवो राज्ञा पूज्यो विशेषतः ॥
 'पटभित्तिकृतः' पटे भित्तौ वा लिखितः ॥
 भक्ष्यैरन्नैः फलैर्मूलैर्वस्त्रैर्माल्यैः सुशोभनैः^४ ।
 तमुद्दिश्यार्चयेद्विप्रान् तथा रङ्गोपजीविनः ॥
^५पूर्वभाद्रपदायोगे पौर्णमास्यां पितामहः ।
 शक्राग्निम^६यात्वम्भोवायुवित्तेशशङ्करान् ॥

१ कृ र, २९२

२ सर्वदा—कृ र

३ निर्मुक्त—कृ र

४ नववस्त्रै सुभोजनै—ज, नववस्त्रै सुधूपनै—कृ र

५ कृ र, ३००

६ जातु for यातु—कृ र

लोकपालांस्तु रक्षार्थं त्रैलोक्यस्याभ्यषेचयत्^१ ।
 पृथिव्या^२ धारणार्थं च तथानन्तं च भोगिनम् ॥
 'यातुः' राक्षसः ॥

तस्मात्तत्र लिखेत्पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम् ।
 कर्णिकायां लिखेत्तत्र सानन्त कमलोद्भवम् ॥
 प्राच्यादिषु च पत्रेषु वासवाद्यांश्च सायुधान् ।
 ग्रहान्नागान् क्रमेणैव यथारूपान् समालिखेत् ॥
 ततः^३ क्रमेण तेनैव संस्थाप्य कलशान् शुभान् ।
 पश्चात् संपूजनीयास्तु भक्त्या ब्रह्मादयः सुराः ॥
 अर्घपाद्यादिभिः सम्यग्धूपमाल्यानुलेपनैः ।
 वस्त्रै^४ रत्नैः फलैर्भक्ष्यैर्होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥
 मनोज्ञैश्च गुडैः^५ क्षीरैः सर्वसस्यसमुद्भवैः ।
 नृत्यैर्गीतैस्तथा वाद्यैः^६ सर्वकामार्थसिद्धये ॥
 विप्रेभ्यश्चाथ बन्धुभ्यो धाना देयाश्च शास्त्रवत् ।
 रात्रौ धानाः स्वयं भक्ष्याः^७ संयमस्थैर्विवेकिभिः ॥
^८कृष्णाश्वयुक्तृतीयायां^९ पूर्व तु वरुणो ह्यभूत् ।
 तस्मात् स तत्र संपूज्यो यथाविभवविस्तरैः ॥
 शक्राद्धि^{१०} शङ्खपद्मौ तु निधी लेभे धनेश्वरः ।

१ अभ्यषेचयेत्—कृ र, अभिषेचयेत्—उ

२ धारणार्थाय—ब, द, ना, कृ र

३ तत्र—ज

४ सर्वफलै—कृ र

५ सगुडै—ब, ज, ना, द, कृ र

६ सर्वकार्यार्थसिद्धये—ज

७ शयनस्थैर्विवेकिभि—ब, ज, द

८ कृ र, ३०९-३१०

९ पूर्वत्र—ब, ज, द

१० स यक्ष and स यक्षेश —कृ र

चतुर्थ्या तेन तत्रासौ संपूज्यो ^१ब्राह्मणानुगैः ॥
 पञ्चम्यां वसुधा देवी पातालादुद्धृता पुरा ।
 वराहेणाथ सा तत्र पूज्या दिग्गजसंयुता ॥
 षष्ठ्यां कुमाराः संभूताः पौराणाः केचिदेव हि ।
 तानुद्दिश्य कुमारास्तु पूज्याः पुत्राः खलंकृताः ॥
^२सप्तम्यामभिमानस्तु खवीर्याजितवान् जगत् ।
 तमुद्दिश्यात्मनः ^३पूजा कार्या स्त्रीबालकेषु च ॥
 अशोका योगिनी सिद्धा कृष्णाष्टम्यां ^४पुरा यदा ।
 तदा सा तत्र संपूज्या योगनिद्रा तु वैष्णवी ॥
 विशेषेण कृतस्नानैः ^५सुवस्त्रैश्च खलंकृतैः ।
 सिन्दूरकर्मालेपैर्नृत्यवाद्यपुरःसरैः ॥
 'सिन्दूरकर्मालेपैः' उदकाद्यालोडितसिन्दूरपङ्कलेपैः ॥
 शक्त्या शय्यासने ^६तस्यै निवेद्ये सोत्तरच्छदे ।
 'सोत्तरच्छदे' सोपरिवस्त्रे ॥
 पुष्पाङ्गधूपपूर्व^७ तु क्रीडितव्यं च सर्वदा ॥
 गुडाज्यमरिचोपेतं यवान्नं भक्षयेत्ततः ।
^८शुक्लाश्वयुक्चतुर्थ्या तु जहौ देहं जले सती ॥
 तस्मात् सा तत्र संपूज्या सर्वसौभाग्यवर्धिनी ।

१ ब्राह्मणानुग — ना, कृ र

२ अष्टम्यामभिधानस्तु—उ, सप्तम्यामभिजनस्तु—ज

३ पूज्या पूजा—उ

४ यदा पुरा—ना

५ शुद्धवस्त्रैः स्वलंकृतैः —ना

६ तस्मिन् निवेद्यैः सोत्तरच्छदैः—उ

७ पुष्पाङ्ग धूपवस्त्र—कृ र

८ कृ र, ३४८

अर्घैः पुष्पैश्च धूपैश्च दीपैर्माल्यैश्च कङ्कणैः ॥
 कुङ्कुमाञ्जनवस्त्रैश्च^१ नितम्बिन्युपयोगिभिः ।
 लवणालक्तकाभ्यां च गुडार्द्रफलकैस्तथा ॥
 तामुद्दिश्य च नार्यस्तु पूज्याः स्युर्जीवभर्तृकाः ।
 भगिन्यो मातरश्चैव तथा नार्यः पतिव्रताः ॥
^२शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा सुशोभनम् ।
 सुतिथौ च सुनक्षत्रे सुमुहूर्ते^३ शुभे सति ॥
 गच्छेत् क्षेत्रं विधानेन नृत्यवाद्यपुरःसरः ।
 तत्र वह्निं च प्रज्वालय धान्यैः संस्तीर्य शास्त्रवत् ॥
 'शास्त्रवत्' खगृह्योक्तप्रकारेण ॥

कृत्वा होमं ततः पश्चान्नयेद्धान्यं च भूषितम् ।
 पुष्पैर्वस्त्रैः फलैर्मूलैर्हस्त्यश्वरथसंयुतम् ॥
 तेन देवान् पितॄन् बन्धूंस्तर्पयित्वा यथाक्रमम् ।
 विभज्याश्च यथाशक्त्या दैवज्ञाः सस्यरक्षिणः ॥
 नववस्त्रावृतः स्रग्वी खनुलिप्तः खलंकृतः ।
 स्थितः पूर्वमुखस्तुष्टो ब्रह्मघोषपुरःसरः ॥
 शृण्वन् वाद्यवरं हृष्टो मङ्गलालम्भनादिमान् ।
 प्राश्नीयाद्दधिसंयुक्तं नवं^४ विप्राभिमन्त्रितम् ॥
 कृताहारश्च कुरुते गीतवाद्यैर्महोत्सवम् ।
 क्षीरोदसागरात् पूर्वं मथ्यमानात् पुरातनात् ॥
 श्यामा देवी समुत्पन्ना सर्वलक्षणसंयुता ।

१ वर्णैश्च for वस्त्रैश्च—ब, द

२ कृ र, ३०३

३ सुशोभने—कृ र

४ विद्याभिमन्त्रितम्—ब, ज, द

नारायणाज्ञया सा च ^१सुकुमारी यशस्विनी ॥
 सतीदेहसमुत्पन्ना ^२लता परमशोभना ।
 तां दृष्ट्वा चकितास्तत्र ततः सर्वे सुरासुराः ॥
 मनोज्ञा सुमुखी चैषा ^३तां च द्रक्ष्यामहे ^४वयम् ।
 एवमुक्त्वा वचस्तां तु ददृशुः सर्व एव च ॥
 चक्रुर्नाम ^५च तस्यास्ते द्राक्षेति भुवि विश्रुतम् ।
 अतोऽर्थं सा सुपक्वा ^६हि पूजितव्या प्रयत्नतः ॥
 पुष्पधूपान्नभक्ष्याद्यैस्तथा ^७ब्राह्मणतर्पणैः ।
 द्वौ बालौ द्वौ तथा बृद्धौ ^८संपूज्यौ तदनन्तरम् ॥
 धर्मार्थकाममोक्षांश्च समुद्दिश्य कुटीरके ।
 स्त्रीसहायेन हृष्टेन ^९भृत्यमित्रसुतैः सह ॥
 अनुलिप्तेन विधिवत् स्रग्विणा ^{१०}वज्रवाससा ।
 निवेदिता गुरुभ्यश्च स्वयं भक्त्या ^{११}न चान्यथा ॥
 उत्सवश्चापि कर्तव्यो नृत्यगीतसमाकुलः ।
^{१२}आश्वयुक्शुक्लपक्षे तु स्वातीयोगे सुशोभने ॥
 पूर्वमुच्चैःश्रवा नाम प्रथमं सूर्यमावहत् ।

१ सुकुमारा—ना, कृ र

२ समुद्भूता—ब, ज, ना, द

३ कैषा and केषा—कृ र

४ रक्षामहे—उ

५ चक्रुर्नासा च—उ, ब, चक्रुर्नामाथ—ना, द

६ समुत्पन्ना—ब, द

७ वस्त्राद्यैस्तथा—ना

८ द्वौ बालौ च तथा बृद्धौ—कृ र

९ स्पृष्टेन—उ, स्पृष्टेन—ब, द, दृष्टेन—ज, कृष्णेन—कृ र

१० वक्रवाससा—उ, बभ्रुवाससा—ना, च सुवाससा—कृ र

११ भक्ष्या—उ, ना

१२ कृ र, ३४७

तस्मात् साश्वैर्नरैस्तत्र पूज्योऽसौ ^१श्रद्धया सदा ॥
 पूजनीयाश्च तुरगा नवमीं यावदेव हि ।
 शान्तिस्वस्त्ययने कार्ये तदा तेषां दिने दिने ॥
^२धान्यं भल्लातकं कुष्ठ वचां सिद्धार्थकांस्तथा ।
 पञ्चरङ्गेण सूत्रेण कण्ठे तेषां तु बन्धयेत् ॥
 वायव्यैर्वारुणैः सौरैः शाकैर्मन्त्रैः ^३सवैष्णवैः ।
 वैश्वदेवैस्तथाग्नेयैर्होमः कार्यो दिने दिने ॥
 तुरगा रक्षणीयाश्च पुरुषैः शस्त्रपाणिभिः ।
 न च ताड्याः क्वचित्तत्र न च बाह्याः कदाचन ॥
 ज्येष्ठायोगे पुरा तत्र गजाश्चाष्टौ महाबलाः ।
 पृथिवीमवहन् पूर्व सशैलवनकाननाम् ॥
 कुमुदैरावणौ पद्मः पुष्पदन्तोऽथ वामनः ।
^४सुप्रतीकोऽञ्जनो नीलस्तथा तांस्तत्र पूजयेत् ^५ ॥
 शाक्रादक्षात् समारभ्य नवम्यन्तं च पूजयेत् ।
^६तत्राष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी ॥
 प्रादुर्भूता ^७महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह ।
 अतोऽर्थं पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः ॥
^८उषितैर्वस्त्रधूपैश्च माल्यै रत्नानुलेपनैः ।
 दीपरत्नैस्तथा भक्ष्यैः ^९फलमूलैश्च धान्यकैः ॥

१ श्रद्धयान्वित — ना

२ इत पर श्लोकद्वय नास्ति—ब, द, ना

३ सविस्तरै — कृ र

४ सुप्रीतको—उ

५ तस्मात्तास्तत्र—ज, ना

६ कृ र, ३५०

७ आविर्भूता—ब, ज, द

८ उपोषितैर्वस्त्रधूपमाल्यरत्नानुलेपनै —ब, ज, ना, द, कृ र

९ फलपुष्पैश्च—ब, ज, द

आमिषैर्विविधैः ^१शाकैर्होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ।
 बिल्वपत्रैः श्रीफलैश्च चन्दनेन घृतेन च ॥
 पशुभिः पानकैर्हृद्यै रात्रिजागरणेन च ।
 दुर्गागृहे तु शस्त्राणि पूजितव्यानि पण्डितैः ॥
 वाद्यभाण्डानि चिह्नानि कवचान्यायुधानि च ।
 रात्रौ तु शिल्पिभिस्तानि स्वानि पूज्यानि सर्वदा ॥
 नवम्यां तु कृतस्नानैः सर्वैः पूज्याश्च ब्राह्मणाः ।
 भुक्त्वा तु शान्तिः कर्तव्या योगे गोधूलिनामनि ॥
 यदुक्तं शालिहोत्रे ^२तु ज्योतिःशास्त्रे तु यन्मतम् ।
 अथर्ववेदे यत्प्रोक्तं ^३तच्च तत्र समाचरेत् ॥
^४छिन्द्यात् सकुक्कुट छागं कृत्रिम दारुवेदमनि ।
 श्रवणे चाथ सन्ध्यायां निर्दहेत् सगृहं ^५ततः ॥
 निर्दह्यमानौ तौ तत्र निर्गच्छन्तौ विभावयेत् ।
 दिशं शान्तां प्रदीप्तां वा दग्धां वा तत्फलप्रदाम् ॥
 द्रष्टव्याश्चात्तशस्त्राश्च राज्ञा ^६नीराजने जनाः ।

^७भविष्यपुराणे

सुमन्तुरुवाच—

नवम्यां श्रीः समायुक्ता देवैः सर्वैः सुपूजिता ।
 जघान महिषं दुष्टमवध्यं देवतादिभिः ॥

१ क्वापि for शाकै —उ

२ 'शालिहोत्रे' अथशिक्षाशास्त्रविशेषे—कृ र

३ तत्तत्र सकल चरेत्—ब, ज, द

४ क्षिप्त्वा सकुक्कुट—ना, ज, क्षिप्त्वा तु कुक्कुट—ब, द

५ निर्दहेत्तु गृह—ब, ना, निर्दहन्ति गृह—ज, निर्दहन्तु गृह—द

६ राज्ञा—कृ र

७ कृ र, ३५६-३५७.

माहिषेण शतं वीर तृप्ता भवति चण्डिका ।
 सहस्रं तृप्तिमायाति स्वदेहरुधिरेण तु ॥
 तर्पिता विधिवहुर्गा भित्वा ^१बाहू च जङ्घके ।
 एवं नानाम्लेच्छगणैः पूज्यते सर्वदस्युभिः ॥
 अङ्गवङ्गकलिङ्गैश्च किन्नरैर्बर्बरैः शकैः ।

^२ब्रह्मपुराणे

सोपवासश्च कर्तव्य एकादश्यां प्रजागरः ।
 द्वादश्यां वासुदेवश्च ^३पूजनीयश्च सर्वदा ॥
 यात्रोत्सवश्च कर्तव्यस्त्रयोदश्यां च विष्णवे ।
 उपवासश्चतुर्दश्या पौर्णमास्यां हरिं यजेत् ॥
 आश्वयुज्यां पुरा विप्रैः काम्यो होमः ^४प्रकीर्तितः ।
 महाभये तु रक्षार्थं द्वारोपान्ते हुताशनः ॥
 यवाक्षतघृतोपेतैस्तण्डुलैश्च सुतर्पितः ।
 पूर्णेन्दुः पूजितश्चापि ^५पादैर्धान्यैः फलैस्तथा ॥
 देवदारुवने नग्नः स्तब्धलिङ्गो दिगम्बरः ।
 सभार्यः पूजितो ^६रुद्रः स्कन्दनन्दिपुरःसरः ^७ ॥
 देवैरश्वपतिश्चापि रेवन्तः पूजितः सदा ।
 मुनिभिर्गौस्तु सुरभिर्गोमद्भिरथ पूजिता ॥
 छागरूपश्च ^८मुनिभिः पूजितोऽत्र हुताशनः ।

१ बाहूजङ्घके—कृ र

२ कृ र, ३७५-३७८

३ पूजितव्यश्च—ब, ज, द

४ प्रवर्तित—कृ र

५ पदैर्धान्यै—ज, ना, कृ र

६ विप्रै स्कन्दनन्दिगणैर्युत—कृ र

७ पुरस्कृत—ब, ना, द

उरभ्ररूपी देवेषु^१ पूजितस्तु जलाधिपः ॥
 विनायकेन सृष्टास्तु^२ वारणाद्या महाबलाः ।
 कान्तारदीपदानं च विष्णुना^३ संप्रवर्तितम् ॥
 कश्यपेन निकुम्भस्य युद्धादागमन कृतम् ।
 युगपत्तत्र कर्तव्या द्वादशेमे महोत्सवाः ॥
 आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भो बालुकार्णवात् ।
 आयाति सेनया सार्धं कृत्वा युद्धं सुदारुणम् ॥
 तस्मात्तत्र नरैर्मार्गाः स्वगेहस्य समीपगाः ।
 शोषितव्याः प्रयत्नेन भूषितव्याश्च मण्डलैः^४ ॥
^५पुष्पार्घफलमूलान्नसर्षपप्रकरैस्तथा ।
 वेदमानि भूषितव्यानि^६ नानारङ्गैर्विशेषतः ॥
 सुस्नातैरनुलिप्तैश्च नरैर्भाव्यं सबालकैः ।
 दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकिभिः ॥
 स्त्रीमूर्खवृद्धबालैश्च भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः ।
 पूज्याश्च सफलैः पुष्पैस्तथा द्वारोर्ध्वमित्तयः ॥
 द्वारोपान्ते प्रदीप्तस्तु संपूज्यो हव्यवाहनः ।
 यवाक्षतघृतोपेतैस्तण्डुलैश्चैव तर्पितः ॥
 सपूजितव्यः पूर्णेन्दुः पयसा पायसेन च ।
 रुद्रः सभार्यः स्कन्दश्च तथा^७ नन्दी सुरेश्वरः ॥
 गोमद्भिः सुरभिः पूज्या छागवद्भिर्हुताशनः ।

१ उरभ्ररूपी देवस्तु—ब, द, ना, पुरन्ध्ररूपी देवीस्तु—क

२ वरुणाद्या —ब, द, क र

३ संप्रदर्शितम्—ना, सप्रकीर्तितम्—क र

४ मण्डलैः —ज, ना

५ पुष्पार्घफलधूपान्न—क र

६ नानावर्णैः —ब, ज, द

७ न दीश्वरो मुनि —ब, ज, ना, द

औरध्रवद्विर्वरुणो गजवद्विर्विनायकः ॥

^१पूज्यः साध्वैश्च रेवन्तो यथाविभवविस्तरैः ।

ततः पूज्यो निकुम्भश्च समाषैस्तिलतण्डुलैः ॥

सुगन्धिभिर्वृतोपेतैः ^२कृसराख्यैश्च भूरिभिः ।

‘कृसराख्यो’ महिषाख्यगुग्गुलुः ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम् ॥

शङ्खवाद्यरवोन्मिश्रैर्गीतनृत्यैश्च सा निशा ।

बहिषार्थगतैर्नेया दृष्ट्वा क्रीडाः पृथग्विधाः ॥

ततः प्रभातसमये खनुलिप्तैः स्वलंकृतैः ।

मङ्गलालम्भनं कार्यं बहिसपूजनं तथा ॥

भोक्तव्यं ^३ब्राह्मणैः सार्धं क्रीडितव्यं यथासुखम् ।

तस्यां रात्रौ व्यतीतायां द्वितीयायामनन्तरम् ॥

प्रभाते कर्दमाक्तैश्च क्रीडितव्यं पिशाचवत् ।

निर्लज्जैश्चाथ सर्वत्र रुद्रवत्सर्ववेश्मसु ॥

यस्मात्स देशः सोत्कण्ठः पिशाचैः ^४शान्तिवाहनैः ।

लब्धस्तु कश्यपात्पूर्वं सक्रोधस्य प्रजापतेः ॥

आनीय चाथ ^५मित्राणि लेपनीयानि कर्दमैः ।

कामाग्निजनकैर्वाक्यैः ^६स्त्रीपुंलिङ्गार्थदेशिभिः ॥

वाचा पैशाचमाचारं ^७कीर्तयद्भिरितस्ततः ।

१ पूज्यमानश्च—कृ र

२ कासराख्यैश्च—उ

३ बान्धवै सार्ध—ज, ना

४ शान्तवाहनै —ब, ज, द, शम्भुवाहनै —कृ र

५ मित्राणि—द, ब, ज, ना, कृ र

६ स्त्रीपुंलिङ्गाव्येदिभि —ब, ज, द, स्त्रीपुंलिङ्गाव्येदिभि —कृ र,

७ कल्पयद्भि —कृ र

अश्लीलान्यपि जल्पद्भिराक्रोशद्भिश्च संमुखम् ॥
 तस्मिन्नहनि पूर्वाह्नि निकुम्भस्यानुयायिनः ।
 कान्तवेशाः^१ पिशाचाश्च प्रविशन्ति नरांश्च तान् ॥
 अपराह्णे ततः स्नातांस्त्यक्त्वा गच्छन्ति बन्धुवत् ।
 दर्पाभिमानदोषेण^२ तत्र यस्त्वागतान्नरान् ॥
 न पूजयति मोहेन क्रीडां न कुरुतेऽथ च ।
 तं निर्दहन्ति ते क्रोधात् पिशाचा रौद्रदर्शनाः ॥
 ततः स्नातैर्नरैः पूज्यो देवो दामोदरो हरिः ।
 संपूज्य विप्रान् भोक्तव्यं खनुलिप्तैः खलकृतैः ॥
 बन्धुमित्रकलत्रैश्च सहितस्य^३ यथाक्रमम् ।
 ततः प्रभृति षण्मासान् स्वेषु वेदमसु 'मानवैः ॥
 अग्निः सन्निहितः कार्यो रात्रौ सिद्धार्थकास्तिलाः
 मासं^५ ^६समग्र देयश्च दीपो नित्यं गृहाद्बहिः ॥

७स्कन्दपुराणे

८रतावसानं संप्राप्य निष्क्रान्ते दिक्पतौ पतौ ।

१ कान्तवेशा पिशाचाश्च—ज

२ द्रव्याभिमानदोषेण—ब, ज, द

३ सहितैस्तु—ब, ज, ना, द, कृ र

४ मासुषै—ज

५ मांस—कृ र

६ समस्त—ब, द, समान—ज

७ कृ र, ३८७-३९५

८ कृ र, ३८६, adds two verses in the beginning

श्रुत्वा कालेयवचनं कालवेदी तपोधन ।

सनत्कुमारं प्रोवाच व्यासमम्बुदनि स्वन ॥

नीलोत्पलदलश्यामं श्यामाम्बुजसमन्वितम् ।

शृणु कालेय कालाभ कालकण्ठविचेष्टितम् ॥

उत्थाय शयनाद्देवी शौचं चक्रेऽतिशोचिता ॥
 ततः स्पृशन्त्याः पार्वत्या वारिधाराधरप्रभ ।
 'धाराधरप्रभा' मेघवेणी । व्यासस्यैतत्संबोधनम् ॥
 चिन्ता समभवत्तस्या न पुत्रो दुहितेति वा ॥
 तस्याश्चिन्तयमानाया हृदयाम्बुसमुद्भवा ।
 जज्ञे कमलपत्राक्षी कन्या मृन्मयपङ्किता ॥
 नीलवस्त्रैर्निवसिता रक्तवस्त्रावगुण्ठिता ।
¹सोत्थाय कर्दमात्तस्माद्विकृताननमूर्धजा ॥
 बद्धाञ्जलिपुटा प्राह पार्वतीं भाविनी सतीम् ।
 अनुब्रूहि मया कार्यं किं ते देहप्रसूतया ॥
 गिरिकन्या तु तां कन्यां हृदयाम्बुसमुद्भवाम् ।
 उवाच संपरिष्वज्य मूर्ध्नि चाग्राय पार्वती ॥²
³भूमिपङ्काङ्कसंभूते संलिप्ता च यदङ्गने ।

1 The following three lines are omitted by all MSS, but supplied by कृ र

2 कृ र, adds these ten lines after this

मानस्यसि मम सुता हृदयाम्बुजसभवा ।
 ब्रूहि किं ते प्रयच्छामि मम प्रीति परा त्वयि ॥
 हृदयोदकसिक्ताङ्गी हृदयोदकसभवा ।
 अनाभाष्य गिरे पुत्रीं प्रगीता सा च नृत्त्यति ॥
 तस्यास्तद्विकृत रूपं दृष्ट्वा तत्र गिरे सुता ।
 हृदयेऽचिन्तयद्देवी किमिदं कोऽप्ययं विधिः ॥
 चिरायुषी ततो ध्यात्वा चिर चीरजटाधरा ।
 उवाच ता प्रसन्ना सा नृत्त्यगीतप्रवर्तिकाम् ॥
 हृदयाम्बुभवे ह्येहि वरदास्मि तवानघे ।
 तन्निबोध वर दास्ये यत्तवाहमनिन्दिते ॥

3 भूमिपङ्काङ्कलिप्ता सभूतासि यदङ्गने ।

तस्मादुदकमेवेति भविष्यसि महोत्सवे ॥—कृ र

तस्मादुदक्सेवेति भविष्यति महोत्सवः ॥^१
 यस्मिन्निन्द्रमहो लोके दिने पातमुपैष्यति ।
 तस्मिन् दिने तव जना आरप्स्यन्ते महोत्सवम् ॥
 यः कामो भैरवश्चासीद्भगवत्या भवस्य च ।
 स महाभैरवो भूत्वा कन्यां गृह्य करे स्थितः ॥
 ततोऽम्बिका भगवती पत्नी भगवतः प्रिया ।
 पुमांसमब्रवीत् कस्त्व किं च गृह्णासि मे सुताम् ॥
 ततो दष्टाकरालास्यो भैरवो भैरवाकृतिः ।
 उमां नीचैः स्थितः प्राह विद्युन्मत्त इवाम्बुदः ॥
 योऽभवद्भैरवः कामो भगवत्या भवस्य च ।
 तत्सभूतोऽहमेवैषा भार्या मम भविष्यति ॥^२

1 कृ र , adds the following verses after this

दवसमदजो मह्यमुत्सवो यादृशो भवेत् ।
 तादृशो तद्विशिष्टो वा भविष्यति तवोत्सव ॥
 उन्मत्तवेष कुर्याणा मगता भुवि मानवा ।
 उत्सवे ते भविष्यति मुदिता सर्वतो मृशम् ॥
 पार्वत्या वचन श्रुत्वा तत मोदक्सेविका ।
 उवाच साञ्जलिपुट्य नलिनाव सकुडमला ॥
 मामम्ब सुममाश्रित्य त्रिलोकोत्सववन्दिते ।
 उत्सवो भविता कीदृक् तस्मिन् काले स्रय वद ॥

भगवत्युवाच—

दृष्ट्वा शङ्कालम्प्य पूर्णाम्बसमद्युतिम् ।
 फुल्लाम्बुजकृतापीड नीलो पलकृताञ्जनम् ॥
 कटोरगम्यनृणया ईषत्सतापतप्तया ।
 बिभ्रत्या धरया रम्य पक्वगाल्यवगुण्ठितम् ॥
 राज्ञ परिचयप्रीत्या ऋते शक्रमहोत्सवे ।
 भविष्यति तदा श्वो वै उत्सवोऽमरमञ्जिमे ॥
 यस्मिन्निन्द्रमहो etc

2 कृ र , adds these two verses after this

देवानां तु वर दत्त्वा गोपतिर्जगत प्रभु ।
 पीतकाम्रमिवादित्यो विवेश भगवान् तदा ॥
 देवीं चञ्चललेखाङ्गा रतिकामाल्सेक्षणां ।
 अपश्यन् ज्ञानकमलामुष्णार्तामिव पद्मिनीम् ॥

दम्पती तौ विकृताङ्गौ कुवेषाच्छादनौ स्थितौ ।
 वीक्षांचक्रे सोमभूषः काविमाविति शङ्कितः ॥
^१अथ तौ दम्पती तस्य देवतासुरवन्दितौ ।
 महेशचरणौ कान्तौ प्रणम्य च ततः स्थितौ ॥
 तावुभावपि भवो भवपाल-
 श्वन्द्रचिह्नितजटस्त्रिपुरारिः ।
 प्राह पादपतितौ हि समीपे
 कौ युवां वदथ किं च करोमि ॥
 अम्बिका भवमथाह गिरीशं
 सूर्यकोटितडिदग्निसवर्णम् ।
 हासपूर्णवदना बलमान
 लीलया भगवती ^२बलमाना ॥
 योऽभवत्तव ममैव हि कामो
 भैरवो भयकरस्त्रिदशानाम् ।
 एष ते भुवि पुमान् किल जातः
 स्त्रीयमेव तु मया मदनाग्नेः^३ ॥
^४सोमलक्ष्मा तदा प्रोक्त उमया सोमभावनः ।
 गोपवेषधरो देवो दम्पतीत्यब्रवीद्वचः ॥
 यदैव हि त्वया ध्याने जातेयं स्त्री वराङ्गना ।
 तदैव मत्प्रभावेण भैरवो ह्येष मेऽभवत् ॥
 नाहं त्वया विना देवि त्वं चापि न मया विना ।

1 Verse omitted by all MSS, but supplied by कृ र

2 स्थलमाला—कृ र

3 एष ते किल पुमान् तव जात स्त्रीयमिन्दुवदना मदनाग्ने —कृ र

4 कृ र, adds सनत्कुमार उवाच before this

अत एव मया तेऽद्य दत्तो ^१लम्बोदरारणि ॥^२
 उत्सवस्ते च भविता त्रयीप्रोक्तस्तु मत्प्रिये ।
 पूर्वागमोऽस्य भविता वृत्ते काममहोत्सवे ॥
 अतस्तदात्मको लोकः सर्वः सुरवरार्चिते ।
 सज्जन्ते^३ तेन चान्योन्यं नरा नार्यश्च पार्वति ॥
 लिङ्गेषु हृदयं स्त्रीणां भगेषु हृदयं नृणाम् ।
 भगलिङ्गाङ्कितं सर्वं तदिदं जगदङ्गने ॥
 भगलिङ्गसमुत्क्रोशं^४ कुर्वाणाः सामरा^५ नराः ।
 अन्योन्यं पातयिष्यन्ति^६ प्रक्रोशन्तः परस्परम् ॥
 आरम्भे चावसाने च भविता भैरवोत्सवः ।
 शक्रपातदिने तद्वदुदसेविकयोत्सवः ॥

‘आरम्भे चावसाने च’ इत्युदसेविकोत्सवापेक्षया,
 उदसेविकायाः शेषं कालं ‘भविता’ ‘उत्सवः’ ॥

यत्पुरं नगरं ग्रामं भैरवोऽयं प्रवेक्ष्यति ।
 उन्मत्तमिव तत्सर्वं सस्त्रीवृद्धं भविष्यति ॥
 उन्मत्तवदनुन्मत्तं चातुर्वर्ण्यं गिरेः सुते ।
 भविष्यति सुरोन्मत्तं भैरवागमहर्षितम् ॥
 यथा नियुक्ताः पित्र्यैर्विशन्ते देवता द्विजान् ।

१ ‘लम्बोदरारणि’ विनायकमात — कृ र

२ कृ र, adds the following verse after this

सिंहेन हि यथा सिंही हस्तिना हस्तिनी यथा ।

तथेय रस्यते सुभ्रु भैरवेण सदाव्यया ॥

३ भजन्ते—कृ र

४ भगलिङ्गाङ्गसमुत्क्रोश—कृ र

५ साङ्गना—ना

६ घातयिष्यन्ति—ना, कृ र,

एवं वै भैरवमहे भैरवो ^१विशते जनान् ॥
 ततो रासभमारूढाः सकृत् कर्दमलेपिताः ।
 कटुकाञ्चनवल्लीभिः कृतवेष्टनभूषणाः ॥
 तत्फलाबद्धवल्याः प्रकटोत्कटनिःस्वनाः ।
 भस्मभूषितसर्वाङ्गा विण्मूत्रमलपङ्क्तिनः ॥
 तलतालैर्वाद्यमानैः क्रूराबद्धवचोन्वितैः ।

‘अबद्धम्’ असंबद्धम् ॥

^२सूच्यमाने वरारोहे भैरवो भार्यया सह ॥
 प्रवेक्ष्यति पुर ह्येष उत्सवं जनयन्मृणाम् ।
 प्रविष्टे भैरवे भीरु पुरुहूतार्चित पुरम् ॥
 जनस्य रोचको घोरो भविष्यति तदोत्सवः ।

‘रोचकः’ प्रीतिविषयः । स एव ‘घोरः’ उत्कटः ॥

येषां वर्षशतं भीरु जरया ये च जर्जराः ॥
 तेऽपि वत्सकवत्सर्वे करिष्यन्त्युत्सवं नराः ।
 ‘वत्सकवत्’ कुमारवत् ॥

नानाभूषणपुष्टाङ्गाः कुङ्कुमागुरुभूषिताः ॥
 पीतैरनेकवर्णैश्च वासोभिः परिवेष्टिताः ।
 कर्णपूरैः सुमाल्यैश्च सदामालाः ^३सचूडिनः ॥

‘सदामालाः’ सस्रजः । ‘चूडा’ बाहुविभूषणम्,
 तद्वन्तः ।

१ विशतेऽमरान्—कृ र

२ पूज्यमाने—ब

३ सदामान —उ

४ बद्धभूषणम्—क, कृ र,

चूर्णैश्चम्पकपुष्पाद्यै रूक्षपिष्टशिरोरुहाः ।
 आस्फोटयन्तः क्रन्दन्तः श्रावयन्तोऽप्रियाणि च ॥
 रथ्यासु राजमार्गेषु श्रावयन्तो यतस्ततः ।
 कुलपुत्राः कुलस्त्रीणामनङ्गप्रकृतानि च ॥
 व्यङ्गानि यानि गुह्यानि कुलाचारकृतानि च ।
 तेषां हि सर्वसंदेहं दर्शयन्तः पदे पदे ॥
 गायन्तश्च प्रवृत्त्यन्तः कुर्वन्तोऽविनयानि च ।
 पूर्वं सलज्जीभूत्वा च निर्लज्जत्वमुपागताः ॥
 लज्जनीयानपि गुरूनाक्रोशन्तः परानपि ।
 उदसेविक्रया मर्त्याः करिष्यन्ति यथामनः ॥
 न मातुर्लज्जते पुत्री न पुत्रस्य तथारणी ।
 पितुर्न पुत्रः पौत्रस्य न पिता तु पितामहात् ॥
 न मातुलस्य स्वस्त्रीयः स्वस्त्रीयस्य न मातुलः ।
 सुहूर्तेनैव स्वजना निर्लज्जत्वमुपागताः ॥
 अन्योन्य रूक्षवचनैस्तर्जयन्ति च मूढवत् ।
 भस्मरूक्षा वचोरूक्षाः श्वेताङ्गा मृदयापि च ॥
 भक्तिच्छेदविलिप्ताङ्गा चार्वाङ्गा चारुचेष्टिताः ।
 सारमेयाननडुह आरूढा गर्दभेषु च ॥
 डोम्बवेषा गोपवेषा वटुवेषधराः परे ।
 राजवेषान्त्यवेषाश्च तरुणा वृद्धरूपिणः ॥
 नापितानां च वेषेण मन्दानामथ चापरे ।
 पलाण्डुसीधुवर्षैश्च श्वासकृन्मिश्रितैर्नृप ॥
 धूपं संचारयिष्यन्ति घ्राणवैराग्यकारणम् ।
 जलेचरमलं चान्ये नरा नृणामजानताम् ॥
 नासिकायां प्रदास्यन्ति दुर्गन्धमशुभैः समम् ।

अन्ये तु पुरुषा देवि देववेषविभूषिताः ॥
 काव्यानि श्रावयन्तो हि ते हृष्यन्ति यथामराः ।
 यश्च नाक्रुश्यते तत्र यश्च नाक्रोशते परम् ॥
 बिभ्यन्ति तस्य पितरो ब्रह्महन्तुर्यथा तथा ।
 राजनो हि यथाश्वानां कुञ्जराणां यथा नराः ॥
 हिताय जायते तद्वज्रराणामुदसेविका ।
 न तस्य देवा अश्नन्ति हविः पितर एव वा ॥
 मध्यस्थभावं कुरुते उदसेविकया हि यः ।
 न त्वं नन्दी न चैवाहं तस्य तुष्यामि पार्वति ॥
 विरामे च महाशोकः पुत्राभावे त्वया कृतः ।
 उदसेविकया त्वेव भविता भैरवागमः ॥
 अतुला हर्षसंपत्तिः पश्चादथ तथावयोः ।
 न भ्राजते यथा वेदं त्वच्छोकाद्भवन्नं तव ॥
 उदसेविकया हीनं तथा तद्भविता पुरम् ।
 नरा नार्यश्च गिरिजे भस्मना कर्दमेन च ॥
 निष्प्रभाणि करिष्यन्ति गृहाण्यायतनानि च ।
 चौरैरुद्धासितमिव पुर देवि भविष्यति ॥
 भृत्पिण्डभस्मविण्मूत्रैर्नरैः प्रेतैरिवावृतम् ।
 भैरवोऽयं मृत इति घोषयन्तस्तथा नराः ॥
 तृणच्छन्नं नर तत्र संवेद्याम्बरसंवृतम् ।
 इति वाचः प्रकुर्वाणो भैरवोऽयं जहाति नः ॥
 निर्हरिष्यन्ति तं विप्रा^१ मृतं गुरुमिव प्रियम् ।
 तडागकूले तं न्यस्य सरिन्कूले तथापि वा ॥
 स्नाननिर्मुक्तकलुषाः प्रयास्यन्ति ततो गृहम् ।

संसाध्य भैरवं स्नाता उत्सवोत्कटखेदिताः ॥
 मुनिव्रता इव नरा भविष्यन्ति ^१धिया युताः ॥
 यथैवे ते पार्वति भैरवागमे
^२नराश्च लज्जां मुहुरेव लज्जिरे ।
 तथैव संभावितभैरवाः पुन-
 र्बभूवुरेकान्ततपोवनावृताः ^३ ॥
 इमं तु यः सुन्दरि भैरवोत्सवं
 पठेत विप्रो द्विजदेवससदि ।
 स पुत्रपौत्रैः सममेव तत्क्षणे
 महागणेशत्वमवाप्नुयाच्छुभम् ^४ ॥

ब्रह्मपुराणे^५

अमावास्यायां तु देवा कार्तिके मासि केशवात् ।
 अभयं प्राप्य सुप्तास्तु सुख क्षीरोदसानुषु ॥
 लक्ष्मीर्देवभयान्मुक्ता सुख सुप्ताम्बुजोदरे ।
 चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मा सुप्तस्तु पङ्कजे ॥
 अतोऽर्थं विधिवत्कार्या मनुष्यैः ^६सुखसुप्तिका ।
 दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते बालातुराज्जनात् ॥
 प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
 दीपवृक्षास्तथा कार्याः शक्त्या ^७देवगृहेष्वपि ॥

१ कृपायुता — ब, ज, द, क्रियायुता — कृ र

२ नवा न लज्जा — कृ र

३ तपोधनावृता — कृ र

४ शिवम् — कृ र

५ कृ र, ४११-४१२

६ सप्तदीपिका — उ

७ भक्त्या — ब, क, ज, द

चतुष्पथश्मशानेषु नदीपर्वतवेदमसु ।
 वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च ॥
 वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः ।
 दीपमालापरिक्षिप्ते प्रदेशे तदनन्तरम् ॥
 ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभज्य च बुभुक्षितान् ।
 अलंकृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ॥
 स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्निर्वृतैः^१ सह ।
 शङ्करश्च पुरा द्यूतं ससर्ज सुमनोहरम् ॥
 कार्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि सत्यवत् ।
 जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्वती ॥
 अतोऽर्थं शङ्करो दुःखी गौरी नित्यं सुखोषिता ।
 तस्माद्द्यूतं च कर्तव्यं^२ प्रभाते तत्र मानवैः ॥
 तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ।
 पराजयो विरुद्धस्तु लब्धनाशकरो भवेत् ॥
 श्रोतव्यं गीतवाद्यादि स्वनुलिप्तैः^३ खलंकृतैः ।
 विशेषतस्तु भोक्तव्यं प्रशस्तैर्बान्धवैः सह ॥
 तस्यां निशायां कर्तव्यं शय्यास्थानं सुशोभनम् ।
 गन्धैः पुष्पैस्तथा^४ वस्त्रै रत्नैर्माल्यैरलंकृतम् ॥
 दीपमालापरिक्षिप्तं तथा धूपेन धूपितम् ।
 दयिताभिश्च सहितैर्नया सा च भवेन्निशा ॥
 नवैर्वस्त्रैश्च^५ संपूज्या द्विजसबन्धिवान्धवाः ।

१ निवृत्ते —ब, ज, द

२ प्रकर्तव्य—ब, द

३ सुलिप्तैश्च खलंकृतै —ज

४ वस्त्रानारत्नोपशोभितम्—ब, द

५ वैर्वस्त्रैश्च—ज

^१पद्मपुराणे

कार्तिके मास्यमावास्या तस्यां दीपप्रदीपनम् ।
 शालायां ब्रह्मणः कुर्यात्स गच्छेत्परमं पदम् ॥
 यावद्दीपस्य संख्या वै घृतेनापूर्य शक्तितः ।
 तावद्युगसहस्राणि शिवलोके महीयते ॥
 प्रतिपदि ब्राह्मणांश्च गुडमिश्रैः प्रदीपकैः ।
 वासोभिरहतैः पूज्य गच्छेद्वै ब्रह्मणः पदम् ॥
 गन्धपुष्पैर्नवैर्वस्त्रैरात्मानं पूजयेत्ततः ।
 तस्यां प्रतिपदायां तु स गच्छेद्ब्रह्मणः पदम् ॥
 महापुण्या तिथिरिय बलिराज्यप्रवर्तिनी ।
 ब्रह्मणस्तु प्रिया^२ नित्यं बालेयी ^३परिकीर्तिता ॥
 ब्राह्मणान् ^४भोजयेद्योऽस्यामात्मानं च विशेषतः ।
 स याति परमं स्थानं विष्णोरमिततेजसः ॥
 चैत्रे मासि महाबाहो पुण्या प्रतिपदा परा ।
 तस्यां यः श्वपचं स्पृष्ट्वा स्नानं कुर्यान्नरोत्तमः ॥
 न तस्य ^५दुरितं किञ्चिन्नाधयो व्याधयो नृप ।
 भवन्ति ^६कुरुशार्दूल तस्मात्स्नानं समाचरेत् ॥
 दिव्य नीराजनं तद्धि सर्वरोगविनाशनम् ।
 गोमहिष्यादि यत् किञ्चित् तत्सर्वं भूषयेन्नृप ॥
 चेलवस्त्रादिभिः सर्वास्तोरणाधस्ततो नयेत् ।

१ कृ र, ४१०-४११

२ ब्रह्मण सा प्रिया—कृ र

३ सप्रकीर्तिता—ब, क, द

४ पूजयेद्यो—ब, द, कृ र

५ दुष्कृत—ब, क, ज, द

६ कुरुशार्दूल—ब, ज, द

ब्राह्मणानां तथा^१ भोज्य कुर्यात् कुरुकुलोद्वह ॥
 तिस्र एताः ^२पुरा प्रोक्तास्तिथयः कुरुनन्दन ।
 कार्तिकेऽश्वयुजे मासि चैत्रे मासि तथा नृप ॥
 स्नान दानं शतगुणं कार्तिके या तिथिर्नृप ।
 बलिराज्ये तु शुभदा या शुभाशुभनाशिनी ॥

^३वामनपुराणे

बलिं प्रति त्रिविक्रम उवाच—

तथान्यदुत्सवं पुण्य वृत्ते शक्रमहोत्सवे ।
 वीरप्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः ॥
 तत्र त्वां नरशार्दूल हृष्टा पुष्टास्त्वलकृताः ।
 पुष्पदीपप्रदानेन ह्यर्चयिष्यन्ति यत्नतः ॥
 तवोत्सवेषु विपुलं^४ भविष्यति दिवानिशम् ।
 यथैव राज्ये भवतस्तु संप्रति^५
 तथैव सा भाव्यतिकौमुदीति च ॥

^६ब्रह्मपुराणे

षड्भर्मान् दानवान् पूर्वं वञ्चयित्वा जनार्दनः ।
 तां योगनिद्रामसृजद्देवीं रक्षार्थमात्मनः ॥
^७एकां निशां भगवती सिद्धिदां कालदैवतम् ।

१ ततो—ब, ज, द, क, र

२ पुराणोक्ता —ब, ज, द

३ क, र, ४१२-४१३

४ तवोत्सवो मुख्यतम —ब, द, क, ज, क, र

५ भवतस्तु साम्प्रत—ब, द

६ क, र, ४१३-४१४

७ एका निशां भगवती सिद्धिमेका तु दैवतम्—उ, एकानज्ञा भगवती सिद्धये काल-
 दैवतम्—क, र,

शुक्लपक्षे तु संपूज्या कार्तिके केशवाज्ञया ॥
 चतुर्थ्यामथवाष्टम्यां ^१नवम्यां वा सुसिद्धिदा ।
 चतुर्दश्यामथ स्त्रीभिः सुस्नाताभिर्यथाक्रमम् ॥
 गृहाद्वाह्ये तु यत्र स्यादेकान्ते तु फलद्रुमः ^२ ।
 तत्रार्घ्यपुष्पधूपान्नसंपदा पूजयेत्तु ताम् ॥
 एकपुत्रवती नारी मनोवाङ्मायसंयुता ।
 पूर्वोपकरणैर्युक्त ^३ गृहीत्वा ग्रासमुत्तमम् ॥
 ततो ददाति श्येनाय सुप्रीता प्रीतिकामिनी ^४ ।
 इमं ग्रासं नयस्वार्यं भगवत्यै निवेदितम् ॥
 इत्युक्त्वा स्वगृहं याति ततः पूर्णमनोरथा ।
 कृते युगे प्रसिद्धोऽयं दासवद्भूतको यथा ॥
 यथोपरिचरो राजा रेतः पर्णपुटे स्वकम् ।
 निधाय प्रददौ नेतुं श्येनाय स्वां प्रियां प्रति ॥
 युगेष्वन्येषु मन्त्रं वै ^५पठन्त्वनल इत्यपि ।
 जहाति भूमौ तं ग्रासं प्राग्ङ्मुखी याति वैश्वम् च ॥
 आमन्त्रणं तु यस्यापि पक्षिणो निर्मितं पुरा ।
 स एव पक्षी गृह्णाति तं ग्रासमिति निश्चयः ॥
 आदौ गृहे ततो भुङ्क्ते सा नारी सुसमाहिता ।
 पश्चाद्गृहपतिर्भुङ्क्ते सभृत्यज्ञातिबान्धवः ॥
 गृहदेवी तु तेनैव विधिना पूजयेत् पतिः ।
 श्येनग्रासो न देयश्च न च वृक्षं समाश्रयेत् ॥
 किं तु गुप्तगृहे भार्या पूजयेत् पतिव्रताम् ॥

१ नवम्यामाशु सिद्धिदा—ब, द

२ सफलद्रुम—ब, ज, द, कृ र

३ सर्वोपकरणैर्युक्त—कृ र

४ प्रीतिकाम्यया—ज

५ पठेतु नल इत्यपि—द, ब, ज, पठन्तु नल इत्यपि—क

युग्मेष्वन्येषु सद्भावो^१ दम्पत्योर्नो भवेद्यदा ॥

तदा स्वकुलधर्मं तु तावन्मात्रं करोति सः ।

^२वराहपुराणे—[१२३, ८-११]

वराह उवाच—

कौमुदस्य तु मासस्य या सिता द्वादशी भवेत् ।

अर्चयेद्यस्तु मां तत्र तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

यावल्लोका हि वर्तन्ते यावत्त्वं चैव माधवि ।

मद्भक्तो जायते तावदन्यभक्तो न जायते ॥

कृत्वा वै मम कर्माणि द्वादश्यां मत्परो नरः ।

ममैव बोधनार्थाय चेमं मन्त्रमुदाहरेत्^३ ॥

ॐ मन्त्र उच्यते—

ब्रह्मेन्द्ररुद्रैरभिपूज्यमानो^४

भवानृषिर्वन्दितवन्दनीयः ।

प्राप्ता तवेयं द्वादशी^५ कौमुदाख्या

जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ॥

मेघा गता निर्मलपूर्णचन्द्रः शारद्यपुष्पाणि च लोकनाथ ।

अहं ददानीति च पुण्यहेतोः प्रबुध्य^६ जागृष्व च लोकनाथ^७ ॥

१ युग्मेष्वन्येष्वसद्भावो—कृ र

२ कृ र, ४२६-४२७

३ मन्त्रमुदीरयेत्—ब, ज, द, कृ र

४ अभिनूयमानो—कृ र

५ किल for द्वादशी—ब, ज, द, कृ र

६ जागृष्व—कृ र

७ कृ र, adds here

य यज्ञो यत्र भासि त्व सर्वयज्ञानुभवोऽसि यज्ञा ।

यजन्ति वार्तासु विशुद्धसत्त्वा प्रबुध्य जागृष्व च लोकनाथ ॥ and comments

यश्चान्तिमो मन्त्र समयप्रदीपाद्यलिखितोऽपि वराहपुराणे कृत्यसमुच्चयादिषु च

दृष्ट्वालिखित

एवं कर्माणि कुर्वन्ति द्वादश्यां ये यशस्विनि ।
मम भक्त्या नरश्रेष्ठास्ते यान्ति परमां गतिम् ॥

¹ब्रह्मपुराणे

एकादश्यां तु शुक्लायां कार्तिके मासि केशवम् ।
प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥
चृत्यैर्गीतैस्तथा वाद्यै ऋग्यजुःसाममङ्गलैः ।
वीणापणवशब्दैश्च पुराणश्रवणेन च ॥
वासुदेवकथाभिश्च स्तोत्रैरन्यैश्च वैष्णवैः ।
सुभाषितैरिन्द्रजालैर्भूमिशोभाभिरेव च ॥
पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्दीपवृक्षैः सुशोभनैः ।
होमैर्भक्ष्यैरूपैश्च फलैः शाकैश्च पायसैः ॥
इक्षोर्विकारैर्मधुना द्राक्षाक्षौद्रैः सदाडिमैः ।
²कुठेरकस्य मञ्जर्या मालत्या लवणेन च ॥
हृद्याभ्यां श्वेतरक्ताभ्यां चन्दनाभ्यां च सर्वदा ।
कुङ्कुमालक्तकाभ्यां च रक्तसूत्रैः सकङ्कणैः ॥
तथा नानाविधैः पुष्पैर्द्रव्यैर्वीरक्रयाहृतैः³ ।
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां द्वादश्यामरुणोदये ॥
आदौ घृतेन तैलेन मधुना स्नापयेत्ततः ।
दध्ना क्षीरेण च ततो पञ्चगव्येन शास्त्रवत्⁴ ॥
उद्धर्तनं माषचूर्णं मसूरामलकानि च ।
लोभ्रं कालेयकं चैव तगरं⁵ वर्णसंभवम् ॥

1 कृ र, ४२०-४२५

2 'कुठेरक' कृष्णतुलसीमाहु — कृ र

3 'वीरक्रयो' विवेत्रुपन्यस्तमूल्यत्वाजनेन क्रय — कृ र

4 शास्त्रवदिति समन्त्रकपञ्चगव्येन ज्ञानोक्तपरिमाणवता घृतादिना चेत्यर्थ — कृ र

5 मुस्तकानि च — कृ र

सर्षपाश्च प्रियङ्गुश्च मातुलङ्गरसस्तथा ।
 सर्वौषध्यः सर्वगन्धाः सर्वबीजानि काश्चनम् ॥
 मङ्गलानि यथाकाम रत्नानि च कुशोदकम् ।
 हस्तिदन्तोद्भृता मृच्च वृषशृङ्गोद्भृता च मृत् ॥
 नदीतीराद्भवां स्थानाद्वल्मीकात्संगमोद्भृतात् ।
 इन्द्रस्थानाच्च^१ सरसस्तथा पर्वतमस्तकात् ॥
 एताभिः ^२शोधयेद्देव दद्याद्गोरोचनं शुभम् ।
 ततस्तु कलशा देया ^३यथाप्रोक्ताः खलंकृताः ॥
 जातीपल्लवसयुक्ताः^४ सफलाश्च सकाश्चनाः ।
 पुण्याहवेदशब्देन^५ वीणावेणुरवेण च ॥
 शब्देन मधुरेणैव सूतमागधवन्दिनाम् ।
 एव सस्नाप्य^६ गोविन्दं खनुलिप्तं खलंकृतम् ॥
 सुवासस पूजयेच्च सुमनोभिः सकुङ्कुमैः ।
 दीपैर्धूपैर्मनोज्ञैश्च पायसेन च भूरिणा ॥
 मात्रयान्नप्रदानैश्च होमैः ^७पुष्पैः सुदक्षिणैः ।
 वासोभिर्भूषणै रत्नैर्गोभिरश्वैर्मनोहरैः^८ ॥
 ब्राह्मणाः पूजनीयाश्च विष्णोराद्याश्च मूर्तयः ।
 सविभज्याश्च दायादा ब्राह्म्याः सात्वतजातयः ॥
 यज्ञशिष्टासृतं पश्चाद्भोक्तव्यं ब्राह्मणैः सह ।

१ राजस्थानाच्च—कृ र

२ शोधय देवेश—ब, ज, ना, द, कृ र

३ यथाप्राप्ता —कृ र

४ सवद्धा —कृ र

५ पुण्याहजयशब्देन—कृ र

६ सुस्नाप्य—ब, द, सस्थाप्य—कृ र

७ पुष्पैः सदक्षिणै —कृ र

८ मनोजवै —ब, ज, ना, द, मनोरमै —कृ र

संविभज्यास्ततः पश्चात्त्रयोदश्यां तु नर्तकाः ॥
 चतुर्दश्यां न भोक्तव्यं ^१पातव्यमथवा पयः ।
 पौर्णमास्यां तु संपूज्यो भक्त्या दामोदरः सदा ॥
 तस्मिन्नहनि यत्नेन कर्तव्यं नक्तभोजनम् ।
 दौःशील्यभ्रान्तिचकितैस्तत्र सप्तर्षिभिः पुरा ॥
 संत्यक्ताः कृत्तिकाः षट् च ऋते साध्वीमरुन्धतीम् ।
 तत्र स्कन्दश्च भगवान् कार्तिकेयत्वमागतः ॥
 खड्गश्च ^२रुद्रवचनाद्वह्निमध्यात् समुत्थितः ।
 रुद्रात् पाशशतं लेभे वरुणस्तत्र दारुणम् ॥
 अग्निश्च भृगुशापाच्च मुक्तस्तत्र महाभयात् ।
 अर्हितो मनुना मर्त्यो ^३नीत्वा तत्र पयोनिधिम् ॥
 स्वातव्यं ^४वृषभैस्तत्र प्राप्त उत्सर्ग ^५एव हि ।
 इष्टिः ^६सांग्रामिकी तत्र कृता देवैर्जिगीषुभिः ॥
 तस्माद्दशात्र कर्तव्याः पौराणा उत्सवाः सकृत् ।
 तत्र चन्द्रोदये पूज्यास्तापस्यः कृत्तिकाश्च षट् ॥
 कार्तिकेयस्तथा खड्गो वरुणश्च हुताशनः ।
 धान्यैः सशकैर्द्वारोर्ध्वं भूषितव्यं निशागमे ॥
 माल्यैर्धूपैस्तथा गन्धैर्भक्ष्यैस्तूचावचैस्तथा ।
 परमान्नैः फलैः शकैर्वह्निब्राह्मणतर्पणैः ॥
 इक्ष्वाणां तु विकारेण दीपवृक्षैः सुशोभनैः ।

१ पातव्यमथ पायस —क, ज, पातव्यमथवा पुन —ना, पातव्यमथवाप्रत —उ

२ शङ्खश्च—ब, द

३ अर्धितो मनुना मर्त्यो—ब, द, वर्धितो मनुना मर्त्यो—ना, ज, क, र

४ स्वातन्त्र्य—ना, क, र

५ उत्सर्ग—क, र

६ पुष्टि —क, र

कूसरेणाथ पयसा तथा रम्यैश्च^१ गोरसैः ॥
^२लेपिकाभिर्विचित्राभिः खजात्युक्तैश्च पानकैः ।
 एवं देवाः सुसपूज्या^३ दीपो देयो गृहाद्बहिः ॥
 दीपोपान्ते^४ ततो गर्तश्चतुरस्रो मनोहरः ।
 चतुर्विंशाङ्गुलः कार्यः सिक्तश्चन्दनवारिणा ॥
 गवां क्षीरेण ^५पूर्णश्च समन्तात् परिरक्षितः ।
 तत्र हैममयो मत्स्यो मुक्तानेत्रो मनोहरः ॥
 सक्षेप्तव्यो विधानेन नमोऽस्तु हरये पठेत् ।
 ब्राह्मणाय मनोज्ञाय दद्यात्तत्क्षीरसागरम् ॥
^६नीलं च वृषभं दद्याच्चतुर्वत्सतरीयुतम् ।
 सर्वसस्यधन^७ रम्यं सर्वगन्धसमन्वितम् ॥
 सुवासस^८ ब्राह्मणाय महाकान्तारतारणम् ।
 यावन्ति तस्य रोमाणि शरीरे सन्नि संख्यया ॥
 तावद्युगसहस्राणि स्वर्गे वसति तत्प्रदः ।
 पूजयित्वा ततो विष्णुं रक्तमाल्यानुलेपनैः ॥
^९भोक्तव्यं गोरसप्रायं सुप्तव्य स्थण्डिले ततः ।
 एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु ॥
 दिने दिने च स्नातव्यं शीतलासु नदीष्वपि ।

१ चान्यैश्च—कृ र

२ लेपिका पक्वान्नविशेष —कृ र

३ एव देवास्तु सपूज्य—क, कृ र

४ द्वारोपान्ते—कृ र

५ सम्पूर्ण—ब, क, ज, ना, द, कृ र

६ Line omitted by कृ र

७ सर्वसस्यधर—क, कृ र

८ सुवासस—कृ र

९ गन्धैर्धूपैस्तथा दीपैर्नैवेद्यैर्विधैरपि—ना,

पूजनीयो हरिर्देवो ब्राह्मणाः सहृताशनाः ॥
 अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्तं पूर्वं सुरासुरैः ।
 विष्णुप्रबोधसमये दिव्यं युगशतं क्रमात् ॥
 यथावत्पालितं तच्च मुनिभिर्वाक्यमुत्तमम् ।
 देवैर्विष्णुप्रबोधादि समग्रं तूत्तरायणम् ॥
 पालितं तच्च ^१वचनात् पश्चान्त्यक्तं विधेर्वशात् ।
 नित्यसंग्रामशीलत्वाद्धर्माद्विंसात्मकैस्तथा ॥
 देवदानवयक्षैश्च पिशाचैरथ राक्षसैः ।
 वर्जिता प्राणिर्हिंसा च ^२मासादेर्दिनपञ्चके ॥
 यस्मान्न भोजनं धात्रा तेषां मांसादृते कृतम् ।
 ततः प्रभृति यो येन धर्मश्च स्वयमाश्रितः ॥
 स तेन पाल्यते नित्यमद्यापि ^३प्रथितात्मना ।
 मुनिवद्देववच्चाथ दैत्यदानववत्तथा ॥
 देया च सर्वभूतेभ्यो नरैरभयदक्षिणा ।
^४मार्गशीर्षस्य मासस्य प्रारम्भे प्रतिपद्यपि ॥
 नवसंवत्सरारम्भो देवैः कृतयुगे कृतः ।
 कश्यपेन च कश्मीरा निर्मिताश्च सुशोभनाः ॥
 तस्मात्तत्र नरैः कार्यः सदा पुण्यमहोत्सवः ।
 पुष्पैर्माल्यैर्गीतवाद्यैर्मङ्गल्यैर्द्रव्यशोभितैः ^५ ॥
^६दानैर्वस्त्रैस्तथा रत्नैरुपर्युक्तैर्नवैः सदा ।

१ भुवन—ब, क, द, ज, वचन—ना, कृ र

२ प्राणिभिर्दिनपञ्चक—ब, क, द, मासादेर्दिनपञ्चकम्—ना, मासादेर्दिनपञ्चकम्—

कृ र

३ प्रयतात्मना—ब, क, ना, द, कृ र

४ कृ र ४५२

५ मङ्गलैर्द्रव्यशोभितै—ब, ना, द, कृ र

६ पानेरनैस्तथा वस्त्रैरुपर्युक्तैर्नवैः सदा—ब, क, ज, ना, द, यानै रत्नैस्तथा वस्त्रैरुपर्युक्तैर्नवैः सदा—कृ र

^१यद्विष्णोर्दक्षिणं नेत्रं तदेवाकृतिमत्पुनः ॥
 अदितेः कश्यपाज्जज्ञे मित्रो नाम दिवाकरः ।
 मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्लपक्षे शुभे तिथौ ॥
 सप्तम्यां तेन सा ख्याता लोकेऽस्मिन् मित्रसप्तमी ।
 षष्ठ्यां तु स्नपनं कार्यं तस्मै मित्राय भानवे ॥
^२यथा विष्णोः प्रबोधे तु क्रियते सर्वसम्पदा ।
 तत्रोपवासः कर्तव्यो भक्ष्याण्यथ फलानि वा ॥
 रात्रिजागरणं कार्यं ^३गीतवाद्यपुरस्कृतम् ।
 सप्तम्यां ^४स्नपनं कृत्वा ततः स्नात्वा यजेद्रविम् ॥
 नानाकुसुमसम्भारैर्भक्ष्यैः पिष्टमयैस्तथा^५ ।
^६मधुना च प्रभूतेन होमजप्यसमाधिभिः ॥
 ब्राह्मणांस्तर्पयेत् पश्चाद्दीनानाथांश्च मानवान् ।
 अष्टम्यां संविभज्याथ तथा च नटनर्तकान् ॥
 दिनद्वये च भोक्तव्यं पैष्टमन्नं मधुप्लुतम् ।
^७वामं नेत्रं तु यद्विष्णोस्तदेव ^८भुवनत्रयम् ॥
 अनसूयात्मजश्चन्द्रस्त्वमृतेनाभ्यषेचयत् ।
 पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां तस्मात्तं पूजयेत्सदा^९ ॥

१ कृ र, ४६०-४६१

२ 'यथा विष्णोः' इत्यनेन कार्तिकशुक्लैकादश्युक्तविष्णुज्ञानीयद्रव्यातिदेश — कृ र

३ गीतनृत्यपुरस्कृतम्—ब, ज, ना, द

४ स्नपन—कृ र

५ शुभै —ना, कृ र

६ उ, ज, and ना add one line before this रात्रिजागरण कार्यं शुभैर्वाद्यैश्च

नर्तनै

७ कृ र, ४७१—४७२

८ नयनत्रयम्—उ

९ पौर्णमास्यां च तस्मात् पूजयेत्तत्र सर्वदा—ब, क, ज, द, कृ र

शुक्लैः पुष्पैश्च पयसा ^१श्रद्धया परया युतः ।
 रत्नैर्दीपैश्च बलिभिर्होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥
 गोभ्यश्च लवण देय तस्मिन्नहनि सर्वदा ।
 यस्मात्तु लवण^२ चन्द्रादक्षशापाद्विनिःसृतम् ॥
 माता खसा च ^३दुहिता पूज्याः श्रेष्ठकुलाङ्गनाः ।
 रक्तवस्त्रद्वयेनैव सदशेन नवेन च ॥
 रूपमात्र^४ तु विधिवत् कर्तव्य तत्र सद्विजैः ।
 कान्तं रूप भवेत्स्त्रीणां पूर्णेन्दोः पूजनादिति ॥
 क्रीडन्त्याकाशगङ्गायामष्टमे ^५चात्मवर्त्मनि ।
 गजेन्द्राः कुमुदाद्याश्च करैस्तज्जाह्नवीजलम् ॥
^६गृहीत्वा प्रतिमुञ्चन्ति सूत्कारैर्दक्षिणामुखैः ।
 [^७प्लुष्टाः पूष्णोऽंशुपातैश्च सामीप्यात् सूर्यरश्मिभिः ॥
 सम्यक् स्वदेहशान्त्यर्थं दाहस्य शमनाय च ।]
 महाप्रपातान्नभसः पतमानं तु तज्जलम् ॥
 वायुना ध्मायमानं तु स्थानत्वमुपगच्छति ।
 तत्पुण्यं हिमवत्सानौ पतते च यदा हिमम् ॥
 प्रथमं तत्र सपूज्यो हिमवान् शिशिरस्तथा ।
 हेमन्तश्च तथा नागो नीलो नीलाब्जसन्निभः ॥
 स्थाननागश्च सपूज्यः फलैः पत्रैर्नमेरुजैः ।
 बकपुष्पाणि देयानि धूपो गुग्गुलुसंभवः ॥

१ नैवेद्ये श्रद्धयान्वित — कृ र

२ तस्मात्सलवण—ज, तस्मात्तलवण—कृ र

३ सम्पूज्यास्तथा च स्वकुलाङ्गना —ब, द

४ रूपक्षत्र—ज, रूपशस्त्र—कृ र

५ वातवर्त्मनि—ज, चाभवत् मणि ?—कृ र

६ The following two verses are omitted by उ

७ Omitted by all MSS but supplied by कृ र

मध्वाज्यतिलसमिश्रं पितृभ्यश्च हिमं बहु ।
यस्मिन् देशे हिमं न स्यात्तत्र ब्रूयाद्विम हिमम् ॥
घृताक्त^१ ब्राह्मणेभ्यश्च देय^२ माषोदन तथा ।
उत्सवश्च ततः कार्यो गीतनृत्यसमाकुलः ॥
विशेषतश्च भोक्तव्य मनोज्ञं भोजन शुभम् ।
श्यामा देवी पूजितव्या धूपपुष्पानुलेपनैः ॥
अन्नैर्भक्ष्यैः फलैर्मूलैः स्वनुलिप्तैः स्वलंकृतैः ।
हिमोपरि निविष्टैश्च गुरुप्रावरणाम्बरैः ॥
मित्रभृत्यात्मसबन्धिसहितैश्च यथासुगम् ।
भोज्यं विशेषवत् कार्यं श्रोतव्यं गीतवादितम् ॥
द्रष्टव्यं पुश्चलीनृत्यं पूजनीयास्तथा स्त्रियः ।
नव च मद्य पातव्यं मद्यपैश्च यथाक्रमम् ॥
ब्रह्मलोके तपस्तप्त्वा पितरो लेभिरे वरम् ।
^३पौषे कृष्णाष्टकायां तु शकैः श्राद्धं सुभोजनम् ॥
^४पौषमासस्य ^५कृष्णायामेकादश्यामुपोषितः ।
द्वादश्यां यजेद्विष्णुं देवं नारायण हरिम् ॥
यात्रा कार्या त्रयोदश्यां चतुर्दश्यामुपोषितम् ।
^६पौर्णमास्यां यजेद्विष्णुं यावद्विभवविस्तरम् ॥
इदं जगत्पुरा लक्ष्म्या त्यक्तमासीत्ततो हरिः ।
पुरंदरश्च सोमश्च तथा ^७पूषा बृहस्पतिः ॥

१ घृताक्ष—उ

२ मासोदन—ना

३ कृ र, ४७८

४ कृ र, ४८२

५ शुक्लाया—ना, कृ र

६ The following eleven lines are omitted by उ

७ पुष्यबृहस्पती—कृ र,

पञ्चैते पुष्ययोगेन पौर्णमास्यां तपोबलात् ।
 अलंकृतं पुनश्चक्रुः ^१सौभाग्योत्साहलक्ष्मिभिः ॥
 तस्मान्नरैः पुष्ययोगे तत्र सौभाग्यवृद्धये ।
 गौरसर्षपकल्केन समालभ्य स्वकां तनुम् ॥
 कृतस्नानैस्ततः कार्यमलक्ष्मीनाशनं परम् ।
 उद्वर्त्य देहं च तथा सर्वौषधियुतैर्जलैः ॥
 स्नानं कृत्वा नवं वस्त्रं गृहीत्वाच्छादनं ततः ।
 द्रष्टव्यं मङ्गलशतं धूपस्रग्धान्यशोभितम् ॥
 तत्र नारायणः शक्रश्चन्द्रः ^२पूषा बृहस्पतिः ।
 संपूज्याः पुष्पधूपाद्यैर्नैवेद्यैश्च पृथक् पृथक् ॥
 प्रशस्तैर्वैदिकैर्मन्त्रैः कृत्वाग्निहवनं शुभम् ।
 धनैर्विप्राश्च संतर्प्या नवैर्वस्त्रैश्च शोभिताः ॥
 ततः पुष्टिकरं हृद्यं भोक्तव्यं घृतपायसम् ।
 पुष्ययोगे च कर्तव्यं राज्ञा स्नानं च सर्वदा ॥
^३कृष्णाष्टम्यां तु माघस्य मांसश्राद्धं महाफलम् ।
 पितृभिः प्रार्थितं पूर्वं तस्मात्तत्तत्र कारयेत् ॥
^४माघे तु कृष्णद्वादश्यां यमोऽपि भगवान् पुरा ।
 तिलानुत्पादयामास तपः कृत्वा सुदारुणम् ॥
 राजा दशरथो भूमौ तस्मात्तानवतारयत् ।
 तिलानामाधिपत्ये तु विष्णुस्तत्र कृतः सुरैः ॥
 तस्यामुपोषितः स्नातः तिलैस्तस्माद्यजेद्वरिम् ।
 तिलतैलेन दीपाश्च देया देवगृहेषु च ॥

१ सौभाग्योत्साहलक्ष्मीभिः —कृ र

२ पुष्यबृहस्पता—कृ र

३ कृ र, ४९५

४ कृ र, ४९६

निवेदयेत्तिलानेव होतव्याश्च तिलास्तथा ।
 तिलान् दद्याच्च विप्रेभ्यो भक्षयेच्च तथा तिलान् ॥^१
^२माघकृष्णचतुर्दश्यां विष्णोर्देहान्मरीचयः ।
 निश्चेरुस्तिलकाकाराः^३ शतशोऽथ सहस्रशः ॥
^४सुप्तस्य भोगिशयने योगनिद्रागतस्य च ।
 उदानपवनोद्धूता रोमकूपेषु सर्वतः ॥
 तारणाद्योगिमुख्यानां भिन्ने वैकारिके सति ।
 विनाशिन्यः शरीरे ताः सिद्धाः सूक्ष्मत्वमागताः ॥
 तिलकाकृतयो जाताः संस्थिताश्च सुधात्मनः ।
 तारकास्तु महाघोरात् संसारगहनार्णवात् ॥
 तरतिः प्लवने धातुस्तस्मात्तासां निगद्यते ।
 अनर्काभ्युदिते काले ^५सत्सु तारांशुकेष्वपि ॥
 राजा च तत्र संपूज्यो यमः प्रलयभास्करः ।
 सर्वाङ्गसन्धिसंभूता नद्यो विष्णोश्च नित्यशः ॥
 अरुणोदयवेलायामारदन्ति च सर्वदा ।
 नियुक्ता विष्णुना सर्वाः कस्य पाप पुनीमहे ॥
 निमित्तं पञ्चतारेयं^६ तत्र प्रोक्तं यतो भुवि ।
 तदा सा तु निशा ज्ञेया तारारात्री^७ सुदारुणा ॥

१ इदं तु भूपालकृत्यममुच्यते माघकृत्योपसहारे द्वादश्या तिलद्वादशीव्रतमिति व्रत-
 रूपतयोपसहृतम् । कल्पतरुपारिजातादिषु नैयतकालिके लिखितमिति भावनीयम्—कृ र

२ कृ र, ४९६-४९८

३ निश्चेरुश्चलिताकारा—व, ज, द

४ The following seven lines are omitted by all MSS but supplied
 by कृ र

५ पञ्चताराङ्गकेष्वपि—ब, द, 'सत्सु ताराशुके शनि' इति पठित्वा, शनि शनैश्चर
 पूज्य इति व्याख्यातम्—कृ र

६ निमित्तं पञ्चता वेय—कृ र

७ ताराघात्री—कृ र

तत्रोपोष्य त्रयोदश्यां संप्राप्ते तु निशाक्षये ।
 वितस्तायां विशोकायां ^१चन्द्रवत्यामथापि वा ॥
 तथा हर्षपथायां च ^२त्रिकोट्यां वा यथाक्रमम् ।
 सिन्धौ कनकवाहिन्यां तीर्थेष्वन्येषु तत्र वा ॥
 स्नात्वा पूज्यो जगद्गता हरिः पूज्याश्च तारकाः ।
 यमो नद्यश्च तीर्थानि देवताः पितरस्तथा ॥
 अर्घैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपमाल्यानुलेपनैः ।
 नैवेद्यैर्विविधाकारैः कृसरेण तु भूरिणा ॥
 बहिः पूज्यश्च भगवान् घृताक्तैस्तिलतण्डुलैः ।
 नमःप्रणवसंयुक्तान् सतिलांश्च जलाञ्जलीन् ॥
 यमाय सप्त वितरेत् धर्मराजाय सप्त च ।
 मृत्यवे सप्त देयाश्च तथा सप्तान्तकाय च ॥
 वैवस्वताय सप्तान्याः सप्त कालाय चैव हि ।
 सप्त देयाश्च विधिवत् सर्वप्राणहराय च ॥
 कृसरं भोजनीयाश्च ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ।
 श्राद्धं कृत्वा पितृभ्यश्च विमुक्तः सर्वपातकैः ॥
 ततो विभज्य बन्धुभ्यः कृसर भक्षयेत् स्वयम् ।
^३उमाचतुर्थ्यां माघे तु शुक्लायां योगिनीगणैः^४ ॥
^५प्राग्भक्षयित्वा सृष्ट्वा च भूयः स्वाङ्गाङ्गजैर्गुणैः^६ ।
 - सहिताः ससृजुर्यस्मात्तस्मात्प्रोक्ता ह्युमा सती ॥

१ इन्द्रवत्या—कृ र

२ त्रिनद्या—कृ र

३ कृ र, ५०३

४ कृ र., adds one line after this अर्घैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्वलिभिरेव—च

५ प्राक् पूजयित्वा—कृ र

६ कल्पतरौ प्राग्भक्षयित्वेति पठितम् । अर्घैः पुष्पैरित्यादि श्लोकार्धं न लिखितम्—कृ र

तस्मात्सा तत्र संपूज्या नरैः स्त्रीभिर्विशेषतः ।
 कुन्दपुष्पैः प्रयत्नेन ^१सपद्मकुसुमाक्षतैः ॥
 कुङ्कुमालक्तकाभ्यां च रक्तसूत्रैः सकङ्कणैः ।
 अर्घैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्बलिभिरेव च ॥
 गुडार्द्रकाभ्यां पयसा लवणेनाथ ^२पानकैः ।
 पूज्याः ^३स्त्रियश्चाविधवास्तथा विप्राश्च भोजनैः ॥
 सौभाग्यवृद्धये ^४चाथ भोक्तव्यं बन्धुभिः सह ।
^५शुक्लायां माघसप्तम्यां पूषा नाम महारविः ॥
 अदित्यां कश्यपाज्जज्ञे सहस्रकिरणो महान् ।
 तस्मात्तं पूजयेत्तत्र सोपवासो जितेन्द्रियः ॥
 अर्घैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्भक्ष्यैर्मनोहरैः ^६ ।
 नृत्यैर्गीतैस्तथा वाद्यैर्होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥
 अष्टम्यां च पुनर्भक्ष्यैः पूज्यो घृतमधुप्लुतैः ।
 भक्ष्याणि तानि देयानि भक्षितव्यानि तानि च ॥
^७पौर्णमास्यां मघायोगे वायसाः पञ्च जज्ञिरे ।
 इन्द्राच्च वरुणाद्वायोर्यमादथ च नैर्ऋतेः ॥
 आर्द्रं पितृभ्यः कर्तव्यं तिलैः पूज्यास्तथा किल ।
 ऐन्द्रवारुणवायव्या याम्या नैर्ऋतिकाश्च ये ॥
 वायसाः पुण्ययशसस्ते मे गृह्णन्तु भोजनम् ।

१ सम्यग्दूरात्समाहितै — ना, ब, क, द, सम्यग्दूरात् समाहितै — ज, सम्यग्भावात्समाहितै — कृ र

२ यावकै — कृ र

३ स्त्रियश्च विविधा — ब, क, द

४ पश्चाद्भोक्तव्यं मधुभि सह — द, ब, पश्चाद्भोक्तव्यं बन्धुभि सह — ना, कृ र

५ कृ र, ५०९

६ मनोऽनुगै — कृ र

७ कृ र, ५१२.

दद्यादनेन मन्त्रेण तेभ्यो भोक्तुं मधुप्लुतम् ॥
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भुञ्जीरन् बन्धुभिः सह ।
^१फाल्गुनस्य च मासस्य कृष्णाष्टम्यां मही मिता ॥
 नारदप्रेरितैर्विप्रैर्दक्षपुत्रैः सिसृक्षुभिः ।
 सुबुध्या सूक्ष्ममानेन समुद्रगिरिवर्जिता ॥
 अतोऽर्थं तु महीमानं खलपं तत्र निगद्यते ।
 पितृभिः पूर्वदेवैस्तु तत्र कृत्वा महत्तपः ॥
 अपूपैः^२ प्रार्थितं श्राद्धं मनुष्येभ्यो जनार्दनात् ।
 अथ सस्यानि ^३पूर्णानि मुनिभिः ^४कमलोद्भवात् ॥
 प्रजानां वर्धनार्थाय कदाचित्तत्र सर्वदा ।
 जाता दाशरथेः पत्नी तस्मिन्नहनि जानकी ॥
 उपोषितो रघुपतिः समुद्रस्य तटे तदा ।
 सर्वसस्यैश्चरुस्तस्मात्तत्र कर्तव्य एव हि ॥
 सापूपैस्तत्र संपूज्या विप्रसंबन्धिवान्धवाः ।
 रामपत्नी च संपूज्या सीता जनकनन्दिनी ॥
 ततो नवम्यां लक्ष्मीश्च ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
 हृद्येन पिष्टभोज्येन मधुयुक्तेन सर्वदा ॥
 बहुप्रकारैर्भोज्यैश्च दशम्यां मित्रबान्धवाः ।
 तर्प्यस्त्वात्मा च संपूज्यः श्रोतव्य गीतवादितम् ॥
 — मङ्गलालम्भनं कार्यं नित्यमेव दिनत्रयम् ।
^५कृष्णायां फाल्गुने मासि द्वादश्यां श्रवणे सति ॥

१ कृ र, ५१८

२ सापूप—कृ र

३ सर्वाणि—ब, ज, ना, द, कृ र

४ कलशोद्भवात्—ब, द, क, ज, ना

५ कृ र, ५१९

चकार भगवान् विष्णुः पिण्डनिर्वपणं महत् ।
 पितामहेभ्यः श्राद्धं तु तिलैश्च कृतवान् पुरा ॥
 सोपवासो हरिं तस्मात्तत्र सपूजयेत्तिलैः ।
 तिलैः सपूजयेद्देवीं तिलांश्च जुहुयात्तथा ॥
 तिलतैलेन दीपांश्च दद्याद्देवगृहेष्वपि ।
 तिलान् दद्याच्च विप्रेभ्यः पितृभ्यश्च तिलोदकम् ॥
 तिलांश्च भक्षयेत्तत्र धर्मवृद्ध्यर्थमात्मनः ।
^१अथ कृष्णचतुर्दश्यां फाल्गुने मासि शङ्करः ॥
 ब्रह्मविष्णू मोहयित्वा ^२ज्वालालिङ्गेन मायया ।
 जगल्लिङ्गसहस्रैश्च पूरयामास तत्क्षणात् ॥
 ततः प्रभृति रूढा च लिङ्गपूजा कपर्दिनः ।
 गौरमृत्तिकया लिङ्ग तस्मात्तत्र सुशोभनम् ॥
 कुर्यात् प्रमाणसयुक्तं^३ त्रयोदश्यामुपोषितः ।
 देवोत्थानविधानोक्तैर्द्रव्यैस्तच्च प्रपूजयेत् ॥
 अर्घैः सुगन्धिमाल्यैश्च रत्नवस्त्रानुलेपनैः ।
 नैवेद्यैर्विविधाकारैर्होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥
 भुक्त्वा रात्रौ ततः कुर्यान्नृत्यगीतैः प्रजागरः ।
 श्रोतव्याः शिवधर्माश्च प्रादुर्भावाश्च शाङ्कराः ॥
 अहिंसालक्षणं धर्मं समाश्रित्याथ शङ्करः ।
 रम्यैः पिष्टमयैः पूज्यः पशुभिश्च खलंकृतैः ॥
^४अमावास्यायां पूज्याश्च ^५रुद्रोऽग्निर्ब्राह्मणस्तथा ।

१ कृ र, ५२०

२ जगल्लिङ्गेन—ब, क, ज, द, कृ र

३ 'प्रमाणसयुक्त' मानोन्मानसयुक्तम्—कृ र

४ कृ र, ५२२

५ स्त्रोऽग्निर्विष्णुस्तथा—ब, द, ज, रुद्रार्कवरुणास्तथा—ना,

मांसौदनैर्लोपिकाभिः पूज्यश्चात्मा सबान्धवः ॥
^१फाल्गुने मासि शुक्लायामष्टम्यां केशवः पुरा ।
 महीं सृष्ट्वा तु मनसा^२ सशैलवनकाननाम् ॥
 दक्षं प्रजापतिं प्राह सृष्टिमापूरयस्व मे ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स मुनिस्तां महीं ततः ॥
 मापयामास विधिवद्बृहन्मानेन^३ तत्क्षणात् ।
^४द्वीपार्णवमरुचन्द्रनदीवर्षसमन्वितैः ॥
 बृहन्मान समुद्रस्य शतयोजनमात्रकम् ।
 चक्रे रघुपतिस्तत्र वृक्षपाषाणकर्दमैः ॥
 त्रिकूटशिखरप्रान्तसंस्थितो भगवांश्च सः ।
 बृहच्च तन्महीमानं पुराणो वीक्ष्य विस्मितः ॥
 इयं मही मया सृष्टा पद्भ्यामिति विचिन्तयन् ।
 हतस्य कुम्भकर्णस्य महामानं स्मरन्निव ॥
 बृहन्मानेन दीपाश्च सबाह्याभ्यन्तरे गृहे ।
 दत्तास्तत्र महीदानं कृतं माल्यादिभिः सदा ॥
 तस्माद्बृहन्महीमानं^५ यथा कार्यं तथा शृणु ।
 अनन्नभुग्भिरष्टम्यां सुस्नातैश्च स्वलंकृतैः ॥
 लक्ष्मीः सीता च पूज्याथ^६ गन्धमाल्यादिभिस्तथा ।
 ततः प्रदोषसमये दीपाः शतसहस्रशः ॥
 नरैर्गृहे गृहे देयाः सर्वदेवीभ्य एव च ।

१ कृ र, ५२६—५२८

२ सहस्रा—क, ब, द

३ विधिवद्बृहन्मानेन—उ

४ The following nine lines are omitted by all MSS but supplied by कृ र

५ गृही महीमान—ब, द, तस्माद्बृहन्महीमान—उ

६ सीता च सम्पूज्या—ब, ज, द, कृ र

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च ततो बाह्ये च वेदमनः ॥
^१तेषां चोपरि देयाश्च तावत्संख्याश्च दीपकाः ।
 अवशिष्ट^२ ततो भोज्यं भक्षितव्यं स्वबन्धुभिः ॥
 द्वितीयेऽहनि मध्याह्ने शोभनैर्माल्यदामभिः ।
 गृहाणि ^३भूषणीयानि तथा देवगृहाण्यपि ॥
 सीतां संपूज्य भोक्तव्यं नृत्यगीतसमाकुलम् ।
 पक्वान्नं नित्यदानं च तत्र देयं तु याचते ॥
 नान्यत्किञ्चित्प्रार्थितव्यं लब्धं ग्राह्यमयत्नतः ।
 दशम्यां वापि कर्तव्यं बलिकर्म तथाऽऽत्मनः ॥
 मङ्गलालम्भनं कार्यमुत्सवश्च विशेषतः ।
 ब्राह्मणेभ्यो धन देयं भृत्येभ्यश्च यथाक्रमम् ॥
 धान्यमन्नं सुवर्णं च वस्त्रमाभरणं तथा ।
 गोभूमिरत्नवेदमानि देयानि प्रयतात्मने ॥
 संप्राप्तान् ग्राहयेत् सम्यङ् न तत्र ^४ग्लपयेन्मनः ।
 न कश्चिद्विमुखस्तत्र कर्तव्यस्त्वागतो जनः ॥
^५स्वजातिविहितं पानं पेयं देयं च याचते ।
 शय्यासने च कर्तव्ये ^६गन्धपुष्पादिवासिते ॥
 स्त्रियः पूज्यास्त्वलंकार्याः^७ प्रहृष्टाश्च स्वरक्षिताः^८ ।

१ तुषारोपरि देयाश्च—उ, ना

२ अन्नपिष्ट—ब, क, द, अन्न पिष्ट—ज, अनुशिष्ट—ना, दत्तशिष्ट—कृ र

३ भूषितव्यानि—ब, ज, द

४ गोपयेन्मन—ब, द, ग्लपयेन्मन—कृ र

५ स्वजातिपानं पेयन्तु देयं तच्चैव याचके—ब, क, द, ना, स्वजातिपानं पेयं च देयं

तच्चैव याचके—ज

६ धूपगन्धाधिवासिते—ब, द, ज, गन्धपुष्पाधिवासिते—ना, कृ र

७ स्वलङ्कार्याः प्रकृष्टाश्चऽऽसुरक्षिता—ब, द

८ सुहृष्टाश्च सुरक्षिता—ज, प्रहृष्टाश्च सुरक्षिता—कृ र

निशायां क्रीडमानाश्च नृत्येयुः^१ कृतभोजनाः ॥
^२फाल्गुन्यामर्यमा जातस्त्वदितौ कश्यपादपि ।
 अत्रेश्चाप्यनसूयायां जातः पूर्वमयं शशी ॥
 तौ तत्र पूज्यौ विधिवत् प्राप्ते चन्द्रोदये सति ।
 गीतनृत्यैस्तथा वाद्यै रात्रौ कार्यः प्रजागरः ॥
^३अथ चैत्रेषु कृष्णायां प्रतिपद्यपि सर्वदा ।
^४अल्लमल्लनदानां तु द्रष्टव्य कौशल महत् ॥
 प्रतिपत्तु^५ समारभ्य पञ्चमीं यावदेव हि ।
 पूजाकर्म ततः कार्यं स्त्रीजनस्यात्मनस्तथा ॥
 भोजनं पर्पटप्रायं भोज्यं देयं च याचते ।
 चैत्रे तु कृष्णपञ्चम्यां ^६कश्मीरा तु रजस्वला ॥
 नित्यं भवति तस्मात्तां कृत्वा शैलमयी स्त्रियः ।
 अभ्यङ्गवस्त्रनैवेद्यैः पूजयन्ति दिनत्रयम् ॥
 पुष्पालङ्कारधूपैश्च गोरस वर्जयन्ति च ।
 अष्टम्यां च ततः स्नाप्यास्ताभिरेव गृहे गृहे ॥
 सुस्नाताभिः प्रकृष्टाभिर्जीवपत्नीभिरेव च ।
 भूषिताभिः शुभैर्वस्त्रैर्माल्यैर्गन्धैर्विशेषतः ॥
 अनन्तर द्विजैः स्नाप्याः सर्वौषधियुतैर्जलैः ।
 गन्धैर्बाजैस्तथा रत्नैः फलैः सिद्धार्थकैस्तथा ॥
 स्नपयित्वा च तां देवीं गन्धैर्माल्यैश्च पूजयेत् ।
 वस्त्रालङ्कारपुष्पैश्च तथा पुण्यैश्च गोरसैः ॥

१ नृत्येषु—कृ र

२ कृ र, ५३०

३ कृ र, ५३२

४ अल्लमल्लौ सकरजातिविशेषौ—कृ र

५ प्रतिपत्त —ना, कृ र

६ कश्मीरा धरित्री—कृ र,

सुद्वपिष्टैस्त्रिकोणैश्च तथा भक्ष्यैश्च शालिजैः ।
 पयसा पायसैर्हृद्यैर्होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥
 तन्निवेदितशिष्टं तु प्रार्थितव्यं गृहे गृहे ।
^१तन्नीमनोहरं वाचं ततः श्रोतव्यमादरात् ॥
 अतः परमृतुस्नाता गर्भं गृह्णाति मेदिनी ।
 आदित्यमहिषी राज्ञी पौराणी देवपूजिता ॥
 राज्ञीस्नपनमेतस्मात्कारणात्तत्र विश्रुतम् ।
^२ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च कश्यपः सुरभी तथा ॥
 इन्द्रः प्रचेताः पर्जन्यः शेषश्चन्द्रार्कवहयः ।
 बलदेवो हलं भूमिर्वृषभौ रामलक्ष्मणौ ॥
 रक्षोघ्नौ जानकी सीता युग गगनमेव च ।
 एते द्वाविंशतिः प्रोक्ताः प्रजानां पतयः शुभाः ॥
 गोमङ्गले तु संपूज्याः कृष्यारम्भे महोत्सवे ।
 अर्घैः पुष्पैस्तु धूपैश्च माल्यै रत्नैः पृथक् पृथक् ॥
 प्रदक्षिणैर्विधानेन होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ।
 ततः शकुनिसूक्तेन वाद्यशब्देन भूरिणा ॥
 हलेन वाहयेद्भूमिं स्वयं स्नातः खलंकृतः ।
 पूर्वोत्तरां दिशं गच्छेत् क्रमात् पौरदरीं शुभाम् ॥
 कृत्वा प्रदक्षिणावर्तमैशान्याभिमुखौ ततः ।
 विमुच्य वृषभौ बीजं पुरुषो लक्षणान्वितः ॥
 तृप्तः सुवासाः स्रग्वी च सुवर्णजलसेवितम् ।
 सुवर्णपात्रसयुक्तं प्राङ्मुखो निपतेद्भुवि ॥
 उप्त्वा बीजं तु तत्रैव भोक्तव्यं बन्धुभिः सह ।

१ तन्नीवाद्य तु मधुरं—ना

२ The following seventeen lines are omitted by all MSS but supplied by क र

उत्सवश्चैव कर्तव्यो गीतनृत्यसमाकुलः ॥
 पूर्व त्रेतायुगे कश्चिन्मध्यदेशोद्भवो द्विजः ।
 तीर्थयात्राप्रसङ्गेन चचार पृथिवीमिमाम् ॥
 विहाय कर्म गार्हस्थ्यं तस्मिन् गेहाद्विनिःसृते ।
 प्रसक्ता ब्राह्मणी शूद्रे श्मश्रुकर्मकरे रहः ॥
 तस्याः कदाचित्पुत्रस्तु तस्माज्जातो विधेर्वशात् ।
 शालिकीर्तिर्विवृद्धश्च सविवेकश्च मातरम् ॥
 पप्रच्छ जातसन्देहः पितुर्जन्मात्मनस्तथा ।
 वक्रोक्या स तथा प्रोक्तो गिरितः सरितस्त्विमाः ॥
 निम्न प्रयाता निम्नेषु जाताः पुण्याश्च शालयः ।
 स तु तद्वचनं^१ श्रुत्वा दृष्ट्वा सूर्यं च दुर्मनाः ॥
 तपश्चचार सुमहन्मरणे कृतनिश्चयः ।
 प्रयाणकाले ब्रह्माणमपश्यत्पुरतः स्थितम् ॥
 दुर्लभं ब्राह्मणत्वं च न च तस्मात्स लब्धवान् ।
 मूढग्राहः स्वमात्मानं पीडयित्वा विचेतनः ॥
 निष्फलं तु ततस्त्यागं परपीडार्थमाचरेत् ।
 एकादश्यां तु चैत्रस्य कृष्णायां निर्जने मृतः ॥
 यक्षात्पिशाच्यां मत्तायां लेभे जन्माथ तामसम् ।
 जघन्यां यक्षजातिं च गौह्यकी तां समाश्रितः ॥
 अद्यापि तत्फलं भुङ्क्ते तावन्मात्रं तु तामसम् ।
 तस्मात्स तत्र संपूज्यः स्त्रीभिश्च प्रातरेव हि ॥
 पाषाणे वर्तुलप्राये मृन्मये वापि चित्रितः ।
 अर्घैः पुष्पैस्तथा धूपैः कुङ्कुमेन सुगन्धना ॥
 औरघ्रलोमभिर्मत्स्यैर्भक्ष्यैरुच्चावचैरपि ।

तत्र विप्रैरनध्यायः कर्तव्यो वाचि सयमः ॥
 ततो मध्याह्नसमये मृन्मये च विचित्रितः ।
 क्षिप्त्वा द्वारेण निष्कास्य स्त्रीभिरेव सुभाषितैः ॥
 क्षिप्त्वा गवाक्षरन्ध्रेण प्रवेश्यश्च पुनर्गृहे ।
^१चैत्रकृष्णे चतुर्दश्यां निकुम्भः शङ्करं सदा ॥
^२पूजयति च धर्मात्मा पिशाचैः सहितो बली ।
 तस्यां निशायां कर्तव्यो नरैर्नित्यं प्रजागरः ॥
 शम्भुः पूज्यो निकुम्भश्च पिशाचेभ्यो बलिं हरेत् ।
 दीपिकास्तिलतैलस्य कल्केनोक्ताः सुशोभनाः ॥
 मत्स्यमांसानि भूरीणि तथा ^३माषोदनं शुभम् ।
 भक्ष्याणि परमान्नानि पानकानि शुभानि च ॥
 वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु तथा शून्यगृहेषु च ।
 चतुष्पथेषु रथ्यासु चत्वरेषु नदीषु च ॥
 देवालयेषु पुण्येषु वृक्षकोटरकेषु च ।
 अट्टालकश्मशानेषु राजमार्गेषु सर्वदा ॥
 तस्यां निशायां रक्ष्यास्तु पिशाचेभ्यश्च बालकाः ।
 द्रष्टव्यं पुंश्चलीनृत्यं न कुर्यात्स्त्रीनिषेवणम् ॥
 अमावास्यां तु चैत्रे सारमेयैश्च काश्यपैः ।
 वासुदेवाद्द्वरो लब्धः प्रभूत भोजनं त्विति ॥
 वैवस्वतकुले जातौ द्वौ श्यावशबलौ शुभौ ।
 वरं यस्माच्च लेभाते यमद्वारनिवासनम् ॥
 तस्मात्तत्र पितृन् देवान् तर्पयित्वा द्विजैः सह ।
 शुनामन्नं प्रभूतं तु पश्चाद्देयं यथेप्सितम् ॥

१ चैत्रकृष्णे तु द्वादश्या—ब

२ सपूजयति धर्मात्मा—ज

३ तर्पणे—ज

॥ ११ ॥

अथ कान्तारदीपदानादिविधिः

अथागस्त्यादेरर्घदानविधिः

मत्स्यपुराणे^१

नारदोवाच—

कथमर्घप्रदानादि कर्तव्यं तस्य वै ^२विभो ।
विधानं यदगस्त्यस्य पूजने तद्वदस्व मे ॥

ईश्वरोवाच—

प्रत्यूषसमये विद्वान् कुर्यात्तस्योदये निशि ।
स्नानं शुक्लतिलैस्तद्वच्छुक्लमाल्याम्बरो गृही ॥
स्थापयेदव्रणं कुम्भं माल्यवस्त्रविभूषितम् ।
पञ्चरत्नसमायुक्तं घृतपात्रेण संयुतम् ॥
नानाभक्ष्यफलैर्युक्तं ताम्रपात्रसमन्वितम् ।
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं तथैव
सौवर्णमत्यायतबाहुदण्डम् ।
चतुर्मुखं^३ कुम्भमुखे निधाय
धान्यानि सप्ताम्बरसंयुतानि ॥

१ कृ र, २९४-२९६

२ प्रभो—ज, क, कृ र

३ चतुर्भुज—क ज, कृ र,

सकांस्यपात्राक्षतशुक्तियुक्तं
 मन्त्रेण दद्याद्विजपुंगवाय ।
 उत्क्षिप्य लम्बोदरदीर्घबाहु-
 मनन्यचेता यमदिङ्मुखस्थः ॥
 श्वेतां च दद्याद्यदि शक्तिरस्ति
 रौप्यैः खुरैर्हेममयी^१ सवत्साम् ।
 धेनुं नरः क्षीरवतीं प्रणम्य
 सबस्त्रघण्टाभरणां द्विजाय ॥
 आसप्तरात्रादुदयेऽर्घ्यमस्य
 दातव्यमेतत्सकलं नरेण ।
 यावत्समाः सप्त दशाथवा स्यु-
 रथोर्ध्वमप्येव वदन्ति केचित् ॥
 काशपुष्पप्रतीकाश अग्निमारुतसन्निभ ।
 मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोस्तु ते ॥
 प्रत्यब्दं च फलत्यागमेव कुर्वन्न सीदति ।
 होमं कृत्वा ततः पश्चाद्वर्जयेन्मानवः फलम् ॥
 अनेन विधिना यस्तु पुमानर्घ्यं निवेदयेत् ।
 इन्द्रलोकमवाप्नोति रूपारोग्यसमन्वितः ॥
 सप्तैव लोकानाप्नोति सप्तार्घ्यान् यः प्रयच्छति ।
^२यावदायुश्च यः कुर्यात् परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 इति पठति शृणोति वा य एत-
 द्वसुयुगलप्रभवस्य संप्रदानम् ।

१ हेममुखी—क, ज, ना, कृ र

२ The following five lines are omitted by all MSS but supplied by कृ र, २९६ —

सकृदपि च ददाति सोऽपि विष्णो-
र्भवनगतः परिपूज्यते नरौघैः ॥

ब्रह्मपुराणे^१

अगस्त्यो दक्षिणामाशामाश्रित्य नभसि स्थितः ।
वरुणस्यात्मजो योगी विन्ध्यपादविमर्दनः ॥
कन्यांशेभ्यः पश्चिमेभ्यः षड्भ्यः प्रारभ्य संख्यया ।
अंशान् द्वासप्ततिं^२ यावद्भुङ्क्ते सूर्यस्तु राशिषु ॥
उदेति तावद्भगवानगस्त्यो व्योम्नि तोयभुक् ।
ऋक्षांशेभ्यः पश्चिमेभ्यः षड्भ्यः प्रारभ्य पूर्ववत् ॥
षट्त्रिंशतिं च यावच्च भुङ्क्ते भानुर्यथाक्रमम् ।
तावच्छ्रान्तस्तु पातालं प्रयात्यस्तमुपैति च ॥
कृतोपवासः सपश्येदगस्त्यमुदित मुनिम् ।
सर्वकामप्रदं पुण्य सर्वभाग्यप्रवर्धनम् ॥
अर्चितव्यश्च भगवान् श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
पूर्णकुम्भैः सुकूष्माण्डैर्यवैर्धान्यैर्घृतेन च ॥
जातीपद्मोत्पलैः ^३शुद्धैश्चन्दनेन ^४शुभेन च ।
गव्यैर्घृतैस्तथा वस्त्रै रत्नैः सागरसंभवैः ॥
उपानच्छत्रदण्डैश्च पादुकाजिनवल्कलैः ।
भूरिणा परमान्नेन फलैः पुष्पैश्च शोभनैः ॥
अन्नप्रकारैर्भक्ष्यैश्च होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ।
आशास्य च शुभं काममुद्दिश्य च मनोगतम् ॥

१ कृ र, २९७-२९८

२ द्वाविंशति—ज, कृ र

३ पुष्पै for शुद्धै —क, शुद्धै —ज, ना, कृ र

४ सिवेन च—ज, ना, कृ र,

यद्यहं प्राप्नुयां कामं भगवन् मनसेप्सितम् ।
 त्वत्प्रसादादविघ्नेन भूयस्त्वां पूजयाम्यहम् ॥
 इत्युक्त्वा पूजयेत्पश्चाद्देवज्ञांश्च तथा गुरुन् ।
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु ततो भुञ्जीत वाग्यतः ॥

¹नरसिंहपुराणे—[६७, १२]

यदागस्त्योदये प्राप्ते तदा सप्तसु रात्रिषु ।
 अगस्त्याय ददात्यर्घं महापुण्यविवृद्धये² ॥
 शङ्खे तोयं विनिक्षिप्य सितगन्धाक्षतैर्युतम्³ ।
 मन्त्रेणानेन वै दद्याच्छ्वेतपुष्पसमन्वितम्⁴ ॥
 ‘⁵काशपुष्प’ इत्यादिमन्त्रः पठनीयः ‘आतापी
 भक्षित’ इति च ॥

एवं तु यो ददात्यर्घमगस्त्याय महामुने ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सदा तरति दुर्गतिम् ॥

मत्स्यपुराणे—[७३, १-११]

पिप्पलादोवाच—

अथातः शृणु भूपाल प्रतिशुक्रं प्रशान्तये ।
 यात्रारम्भेऽवसाने च तथा शुक्रोदयेष्विह ॥

१ कृ २, २९८

२ अर्घ्यं दद्यात्ममभ्यर्च्य अगस्त्याय महामुने—मुद्रितपाठ

३ पुष्पाक्षतैर्युतम्—मु, पाठ, कृ २

४ पुष्पादिनार्चितम्—मु, पाठ

५ काश पुष्पप्रतीकाश अग्निमारुतसम्भव ।

मित्रावरुणयो पुत्र कुम्भयोने नमोस्तु ते ॥

आतापी भक्षितो येन वातपी च महासुर ।

समुद्र शोषितो येन सोऽगस्त्य प्रीयता मम ॥

एव तु दद्याद्यो सर्वमगस्त्ये वै दिश प्रति ।—इति मुद्रितकोशे कृत्स्नरत्नाकरे च पाठ.

राजते वाथ सौवर्णे कांस्ये पात्रेऽथवा पुनः ।
 शुक्लपुष्पाम्बरयुते सिततण्डुलपूरिते ॥
 निधाय राजतं शुक्र शुचिमुक्ताफलान्वितम् ।
 महाश्वेतगवा युक्तं सामगाय निवेदयेत् ॥
 नमस्ते सर्वलोकेश नमस्ते भृगुनन्दन ।
 मयि सर्वार्थसिद्ध्यर्थं गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥
 यः स शुक्रोदये कुर्याद्यात्रादिषु च भारत ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥
 तद्ब्रह्माचस्पतेः पूजां प्रवक्ष्यामि युधिष्ठिर ।
 सुवर्णपात्रे सौवर्णममरेशपुरोहितम् ॥
 पीतपुष्पाम्बरयुतं कृत्वा स्नात्वा च सर्षपैः ।
 पलाशाश्वत्थभृङ्गेन पञ्चगव्यतिलेन च ॥
 पीताङ्गरागवत्सर्वं घृतहोमं तु कारयेत् ।
 प्रणम्य च गवा सार्धं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 नमस्तेऽङ्गिरसां नाथ वाक्पतेऽथ बृहस्पते ।
 क्रूरग्रहैः पीडितानाममृतौघ नमो नमः ॥
 संक्रान्तावपि कौन्तेय यात्रास्त्रभ्युदयेषु च ।
 कुर्वन् बृहस्पतेः पूजां सर्वान् कामान् समश्नुते ॥

अथ कान्तारदीपदानविधिः

तत्र मत्स्यपुराणे^१

पूर्वमाश्वयुजे मासि पौर्णमास्यां समाहितः ।
 प्रथमे च निशारम्भे मनोवाक्कायसंयुतः ॥
 नमः पितृभ्यः प्रेतेभ्यो नमो धर्माय विष्णवे ।

१ मत्स्यपुराणे—क, ब्रह्मपुराणे—कृ १, ३८२-३८६.

नमो धर्माय रुद्राय कान्तारपतये नमः ॥
 दद्यादनेन मन्त्रेण दीपं श्रद्धासमन्वितः ।
 यः कार्तिक समग्रं तु वर्धते तस्य संपदः ॥
 दिवाकरेऽस्ताचलमौलिभूते
 गृहाददूरे पुरुषप्रमाणम् ।
 पूषाकृतिं यज्ञियवृक्षदारु-
 मारोप्य भूमावथ तस्य मूर्ध्नि ॥
 पञ्चाङ्गुला मध्यकेन्द्रेण युक्ता
 द्विहस्तदीर्घा अथ पट्टिकास्तु ।
 कृत्वा चतस्रोऽष्टदलाकृतीश्च
 याभिर्भवेदष्टमार्गानुसारः ॥
 तत्कर्णिकायां तु महाप्रकाशा
 दीपास्तु देया दलगास्तथाष्टौ ।
 उदङ्मुखान् दीपवरांश्च तैल-
 घृतार्धयुक्तांश्च यथोपलब्धान् ॥
 अनङ्गलग्रं त्वथ वस्त्रखण्डं
 नवं सुरक्तं त्वथवा सुशुक्लम् ।
 वर्त्या प्रयोज्यं चषकं च हृद्यं
 लिग्धं त्वखण्डेन्दुसमं प्रशस्तम् ॥
 तच्छालिपिष्टोपरि संनिधाय
 यथा न नश्येन्न च कम्पयेत वा ।
 सर्वं प्रकुर्यात्त्रिगुणप्रमाणं
 मध्ये स्थितस्याप्यथ दीपराज्ञः ॥
 दलेषु शोभार्थमतीव कुर्या-
 न्मनोरथप्राप्त्युपलब्धये च ।

घण्टाष्टकं लम्बितपुष्पदाम-
 वस्त्रोपशोभान्वितमत्र पश्चात् ॥
 संयोज्य भूमिं त्वथ गोमयेन
 सचन्दनाक्तेन जलेन लिप्त्वा ।
 अनेकवर्णैरथ मण्डलं तु
 कृत्वाष्टपत्रं कमलप्रमाणम् ॥
 फलानि मूलानि तथैक्षवं च
 लाजा दधि क्षीरमथान्नपानम् ।
 नानाविध भक्ष्यविशेषकं च
 सनृत्यगीत मधुरं च वाद्यम् ॥
 निवेद्य धर्माय हराय भूमौ
 दामोदरायाप्यथ धर्मराज्ञे ।
 प्रजापतिभ्यस्त्वथ सत्पितृभ्यो
 प्रेतेभ्य एवानुमतः स्थितेभ्यः ॥
 नैर्ऋत्यकोणादथ दक्षिणान्तं
 धर्मादिभ्यः प्रेतपर्यन्तकेभ्यः ।
 ततो जलं शीतलमानयित्वा
 सर्पिःसमायुक्तमतीव हृद्यम् ॥
 आपूर्य चाष्टौ कलशांश्च तेन
 नैर्ऋत्यकोणादथ सनिधाय ।
 होमादिपात्रं तिलपूर्णमेव^१
 दद्यात्पिधानं च स दक्षिणां च ॥
 गोभूहिरण्यं रजतं च वस्त्रं
 फलानि मूलानि यवानि धान्यम् ।
 गृहं रथं शयन वाहनं च
 यच्चाथ किञ्चिद्धृदये मनोज्ञम् ॥

निवेदयेद्ब्राह्मणसत्तमेभ्यो
 नैर्ऋत्यकोणादथ संस्थितेभ्यः ।
 एकैकशः प्रीणनं चात्र कुर्या-
 द्धर्मादिभ्यः प्रेतपर्यन्तकेभ्यः ॥
 एतत्समग्रं विधिवच्च कुर्यात्
 स्वशक्तिमादौ स्वधन विचार्य ।
 दीपान् समग्रानथ वर्जयित्वा
 सर्वं नयेयुस्त्वथ विप्रमुख्याः ॥
 प्रदक्षिणीकृत्य चिर गताश्च
 ततो भवेत्संयतनक्तभोजी ।
 इतीदमीदृग्व्यवहारयुक्तं
 निशामुखे प्रत्यहमेव कुर्यात् ॥
 मासं समग्र परया च भक्त्या
 समाप्यते कार्तिकपौर्णमास्याम् ।
 एवं कृते नाकलोकाद्विशिष्टं
 सुखं भवेत् प्रेतलोकस्थितेभ्यः ॥
 अथेदृशं चाश्वयुज्यां सकृद्वा
 पुनस्त्वमायां दिवसेऽथ पैत्र्ये ।
 कुर्यान्नितः कार्तिकपौर्णमास्यां
 दिनत्रय दीपमहोत्सवं च ॥
 एकोऽथवा दीपवरश्च देयो
 रात्र्यागमे कार्तिकपौर्णमास्याम् ।
 दरिद्रवेदमखथ गोकुलेषु^१
 श्मशानदेवायतनेषु चैत्ये ॥
 नदीतटे चित्रगुहान्तरे वा-
 प्यथैकलिङ्गेऽप्यथ चैत्यवृक्षे ।

अष्टाधिकं तेन सहस्रमात्रं
 विधाय पात्रे सुशुभे शतं वा ॥
 पलैरथार्धैरथवा तदर्धैः
 प्रमाप्य रिक्तस्त्वथ माषकैर्वा ।
 हस्तार्धमात्रैश्च चतुर्दशाख्यैः
 प्रमाप्य वस्त्रं त्वथ सूत्रकं वा ॥
 प्रज्वालयेत्तत्र निरूप्य धीमान्
 स्त्रीणामलंकारशतैः प्रपूज्य ।
 देया महावर्तिरतीव हृद्या
 पुण्या च सा स्याद्भुवनप्रकाशा ॥
 एतन्न कुर्यादथ यस्तु मन्द-
 स्तस्यान्धकारस्य कुतः प्रशान्तिः ।

॥ १२ ॥

अथ गोपरिचर्या

¹तत्र विष्णुः—[२३, ५७-६१]

गावः पवित्रं मङ्गल्यं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
गावो वितन्वते यज्ञं गावः सर्वाधसूदकाः ॥
गोमूत्रं गोमयं सर्पिः क्षीरं दधि च रोचना ।
षडङ्गमेतत्परमं माङ्गल्यं सर्वदा गवाम् ॥
शृङ्गोदकं गवां पुण्यं सर्वाधविनिस्तूदनम् ।
²गवां कण्डूयनं चैव सर्वकल्मषनाशनम् ॥
गवां ग्रासप्रदानेन स्वर्गलोके महीयते ।
गवां हि तीर्थे वसतीह गङ्गा
पुष्टिस्तथासां रजसि प्रसिद्धा ॥
लक्ष्मीः करीषे प्रणतौ च धर्म-
स्तासां प्रणामं सततं च कुर्यात् ।

³वराहपुराणे

प्रसवे यो गवां स्नायाद्रोहिण्यां यो नरो द्विजः ।
स सर्वपापजातानि दहत्याशु न संशयः ॥

1 हेमाद्रौ दानखण्डे, (हे दा) ९६२

2 हे दा, ९७१

3 हे दा, ९७३

लाङ्गूलेनोद्धृतं तोयं मूर्ध्ना गृह्णाति यो नरः ।
 सरित्स्वनुप्रयान्तीनां स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
 धेनुस्तनाद्विनिष्क्रान्तां धारां क्षीरस्य यः पिबेत् ।
 शिरसा प्रतिगृह्णाति स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥

१ ब्रह्मपुराणे

गावः स्तुत्याश्च^२ पूज्याश्च गावः सेव्याश्च नित्यशः ।
 गवां गोष्ठस्थितानां तु यः करोति प्रदक्षिणम् ॥
 प्रदक्षिणीकृतं तेन जगत्सदसदात्मकम् ।

तथा

यज्ञोपवीतं तद्वालैः पुच्छोत्थैर्मुनिभिः कृतम् ॥
 युद्धे भग्नं तु यच्चट्टङ्गं दक्षिणं पतितं भुवि ।
 निर्मासं प्राप्य विधिवत् पूरयित्वा जलेन च ॥
 स्नानं कृतं च मुनिभिर्देवैः सिद्धैश्च सर्वदा ।
 अलक्ष्मीनाशनं धन्यं सर्वसौभाग्यवर्धनम् ॥
^३ओं तृणोदकाद्येषु वनेषु मत्ताः

क्रीडन्तु गावः सवृषाः सवत्साः ।
 क्षीरं प्रमुञ्चन्तु सुखं स्वपन्तु
 शीतातपव्याधिभयैर्विमुक्ताः ॥
 इमं मन्त्रं सुशुद्धात्मा जपेन्नित्यं समाहितः ।
 गच्छन् तिष्ठन् स्वपञ्चिघ्नन् भुञ्जन् क्रीडन् समुच्छ्वसन् ॥
 पञ्चविंशो महामन्त्रः पठितस्तु सुरासुरैः ।
 श्रुतोऽनुमोदितो ध्यातः कीर्तितः पूजितः क्रमात् ॥

१ हे दा, ९६१-९६२

२ वन्दनीयाश्च—हे दा

३ हे दा, ९६५

तदा रसातलाद्गावः पञ्चपुण्याः समुत्थिताः ।
 नन्दा सुनन्दा सुरभी सुशीला सुमना तथा ॥
 रत्नान्यनेकान्यादाय कौस्तुभप्रभृतीनि च ।
 प्रदक्षिणीकृतास्ताश्च सर्वैर्देवासुरैः क्रमात् ॥
 संस्कृताः पूजिताः सम्यग्दृष्टाः स्पृष्टाश्च वन्दिताः ।
 कस्यचित्त्वथ कालस्य दिव्यास्ताः कामधेनवः ॥
 ब्रह्मस्थानार्चितास्तुष्टा वत्रिरे वरमुत्तमम् ।
 दक्षात्प्रजापतेर्जन्म मरीचं कश्यपं प्रति ॥
 शिवलोके च गमनं न भूयो जन्म कुत्रचित् ।
 वने वासस्तृणं तोयं भोजनं निष्परिग्रहम् ॥
 दूढेन मृदुना बन्धः पाशेनास्तृतवेदमनि ।
^१घासग्रासादिकं भूरि निशि दीपं तु भास्वरम् ॥
 इतिहासपुराणानां श्रवणं सोपवीणनम् ।
 अन्नमुष्टिर्यथाशक्त्या परिचर्या यथाक्रमम् ॥
 ताडनाक्रोशखेदाश्च स्वप्नेऽपि न कदाचन ।
 तासां मूत्रपुरीषेषु नोद्वेगः क्रियते क्वचित् ॥
 शोधनीयश्च गोवाटः शुष्कैः क्षारादिभिः सदा ।
 ग्रीष्मे वृक्षाकुले वेदम शीततोयविकर्दमे ॥
 वर्षासु वाथ शिशिरे सुखोष्णे वातवर्जिते ।
 गोकुले रुद्रमुख्याश्च प्रतिष्ठाप्या गणैः सह ॥
 जापकैः सर्वमन्त्रैश्च जप्तव्यास्त्वात्मशुद्धये ।
 उच्छिष्टमूत्रविट्श्लेष्ममलं जह्यान्न तत्र च ॥
 रजस्वला न प्रवेद्या नान्यजातिर्न पुञ्चली ।
 न ताः परिभवेत्तोये गोकुले तु विशेषतः ॥

न लङ्घयेद्वत्सतरीन् क्रीडयेद्गोष्ठसन्निधौ ।
 न गन्तव्यं गवां मध्ये सोपानत्कैः सपादुकैः ॥
 हस्त्यश्वरथयानैश्च संवितानैः कदाचन ।
 दक्षिणोत्तरतः प्रह्वैर्गन्तव्यं च पदातिभिः ॥
 गावः कृशातुराः पाल्याः श्रद्धया पितृमातृवत् ।
 गिरिप्रपातसिंहर्क्षशीतातपभयात्तथा ॥
 महाकोलाहले घोरे दुर्दिने देशविप्लवे ।
 गवां तृणानि देयानि शीतलं च ततो जलम् ॥

तथा

गावः सवत्सरं रक्ष्याः सर्वपापप्रशान्तये ।
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च सुसमाहितैः ॥

^१हारीतः

द्वौ मासौ पाययेद्वत्सं तृतीये द्विस्तनं दुहेत् ।
 चतुर्थे त्रिस्तनं चैव यथान्यायं यथाबलम् ॥

^२ब्रह्मपुराणे

आषाढ्यामाश्वयुज्यां च पौष्यां चैश्यां च सर्वदा ।
 न गृहीयाद्गवां क्षीरं सर्वं वत्साय निक्षिपेत् ॥
 न षण्डं बाह्येद्धेनुं न गां भारेण पीडयेत् ।
 युगाद्येषु युगान्तेषु षडशीतिमुखेषु च ॥
 दक्षिणोत्तरगे सूर्ये तथा विषुवतोर्द्वयोः ।
 संक्रान्तिषु च सर्वासु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥
 पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां द्वादश्यामष्टमीषु च ।

^१ हे दा, ९६३-९६४

^२ हे दा, ९६४

उपचारो गवां कार्यो मासि मासि यथाक्रमम् ॥
 लवणस्य च चत्वारि पलान्यष्टौ घृतस्य वा ।
 परकीयस्य दुग्धस्य तथा देयानि षोडश ॥
 द्वात्रिंशच्छीतलस्यापि जलस्यापि पलानि च ।
 आदौ विचार्य वै सर्व परिणामं बलं रुचिम् ॥
 आकस्मिकं तु दातव्यं पुण्यार्थं तु गवाहिकम् ।
 प्रभाते लवणं तत्र दीयते च तनो जलम् ॥
 ततस्तृणानि भोज्यं च पोषणं मांसवर्जितम् ।
 निशि दीपः सतन्त्रीको दिव्या पौराणिकी कथा ॥
 एवं कृते रत्नपूर्णां महीं दत्वा भवेत्फलम् ।
 गोप्रदानात्तु यत्पुण्यं गवां संरक्षणाद्भवेत् ॥
 मनुष्यैस्तृणतोयाद्यैर्गावः पालया विशेषतः ।
 देयाः पोष्याश्च रक्ष्याश्च पूज्या ग्राह्याश्च सर्वदा ॥

¹पद्मपुराणे

सदा गावः प्रणम्यास्तु मन्त्रेणानेन पार्थिव ।
 नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥
 नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ।
 मन्त्रस्य स्मरणादेव गोदानफलमाप्नुयात् ॥

²आदित्यपुराणे

लवणं च यथाशक्त्या गवां यो वै ददाति च ।
 तेषां पुण्यकृतां लोका ब्रह्मलोक व्रजन्ति ते ॥
 योऽग्रं भक्त्या किञ्चिदप्राश्य दद्या-
 द्गोभ्यो नित्यं गोव्रती सत्यवादी ।

शान्तो बुद्धो गोसहस्रस्य पुण्यं
संवत्सरेणामुयाद्धर्मशीलः ॥

^१भविष्यपुराणे

गामालभ्य नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुंधरा ॥
गवामस्थि न लङ्घेत मृतगन्धं न वर्जयेत् ।
यावदाघ्राति तं गन्धं तावत्पुण्येन युज्यते ॥

^२देवीपुराणे

गोरूपाणां गवां गोष्ठे यस्तु धूमं न कारयेत् ।
^३मक्षिकाणां च नरके मक्षिकाभिः स भक्ष्यते ॥
मृतवत्सां तु गां यस्तु दमित्वा पिबते नरः ।
^४ताडिताभिश्चिरं तिष्ठेत् क्षुधार्तो वै नराधमः ॥

^५महाभारते

गोकुलस्य तृषार्तस्य जलान्ते वसुधाधिप ।
उत्पादयति यो विघ्नं तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥
कृत्वा गवार्थे शरणं शीतवातक्षमं महत् ।
आसप्तमं तारयति कुलं भरतसत्तम ॥

शपथेषु सुरभीवाक्यम्

बल्वजेन निषापेन कांस्ये भवतु दोहनम् ।

- १ हे दा, ९७१, ९७२
- २ हे दा, ९६३
- ३ मक्षिकानीलनरके—हे दा
- ४ वाहितास्याधिरं—हे दा
- ५ हे दा, ९६३

दुह्येत परवत्सेन यो मे हरति दुष्कृतम् ॥

स्कन्दपुराणे

कपिला यस्य गोष्ठे स्यादनग्नेर्ब्राह्मणस्य च ।

स याति दुस्तरं घोरं नरकं तत्तमोमयम् ॥

¹ब्रह्मपुराणे

सदोषा गौर्गृहे जाता परिपाल्या सदा स्वयम् ।

दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न तु शूद्रः सुसंयतः ॥

अनाथानां गवां यन्नात् कार्यस्तु शिशिरे मठः ।

पुण्यार्थं यत्र दीयन्ते तृणतोयेन्धनानि च ॥

॥ १३ ॥

अथ वृषोत्सर्गः

तत्र विष्णुः^१—[८६, १-२०]

कार्तिक्चामाश्वयुज्यां वा तत्रादौ^२ वृषभं परीक्षेत् ।
जीवद्वत्सायाः पयस्विन्या ^३वत्सम् । सर्वलक्षणोपेतम् ।
नीलम्^४ । लोहितं वा ^५मुखपुच्छपादेषु सर्वशुक्लम् । यूथ-
स्याच्छादकम् । ततो गवां मध्ये सुसमिद्धाग्निं परिस्तीर्य
पौष्णं चरुं श्रपयित्वा पूषा गा अन्वेतु न इह रतिरिति
च हुत्वा वृषमयस्कारस्त्वाहयेत्^६ । एकस्मिन् पार्श्वे चक्रेणा-
परस्मिन् शूलेनाङ्कितं च हिरण्यवर्णा इति चतसृभिः
शन्नो देवीरिति च स्नापयेत् । स्नातमलंकृतं स्नाताल-
कृताभिश्चतसृभिर्वत्सतरीभिः सार्धमानीय रुद्रान् पुरुष-
सूक्तं कूष्माण्डीश्च जपेत् । पिता वत्सानामिति वृषभस्य
दक्षिणे कर्णे पठेत् । इमं च ।

वृषो हि भगवान् धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्तितः ।

वृणोमि तमहं भक्त्या स मां रक्षतु सर्वतः ॥

१ हेमाद्रौ व्रतखण्डे द्वितीयभागे, (हे त्र) १८३-१८४

२ तत्रादावेव—सु वि स्मृ

३ पुत्रम्—क, ज, ना, सु वि स्मृ, हे त्र

४ नीलग्रीवम्—ज

५ मुखपुच्छपादश्चतुर्गुणम्—सु वि स्मृ

६ अङ्कयेत्—सु वि स्मृ

एतं युवानं पतिं वो ददामि
 तेन क्रीडन्तीश्चरथ प्रियेण ।
 मा हासहि प्रजया मा तनूभि-
 र्मा रधाम द्विषते सोम राजन् ॥
 वृषं वत्सतरीयुक्तमैशान्यां कारयेद्दिशि ।
 होतुर्वस्त्रयुगं दद्यात्सुवर्णं कांस्यमेव च ॥
 अयस्कारस्य दातव्यं वेतनं मनसेप्सितम् ।
 भोजनं बहुसर्पिष्कं ब्राह्मणांश्चात्र भोजयेत् ॥
 उत्सृष्टो वृषभो यस्मिन् पिबत्यथ जलाशये ।
 शृङ्गाग्नेणोल्लिखेद्भूमिं^१ यत्र कचन दर्पितः ॥
 पितृणामन्नपानं तत् प्रभूतमुपतिष्ठति ।

ब्रह्मपुराणे^२

अथ चैत्र्यां वृषोत्सर्गः कार्तिक्यां वा विशेषतः ।
 कर्तव्यस्त्वथ रेवत्यां^३ त्रिभिर्वर्णैर्द्विजातिभिः ॥
 वृषभः कृष्णसारस्तु प्रत्यग्रस्तु त्रिहायनः ।
 मनोज्ञो दर्शनीयश्च सर्वलक्षणसंयुतः ॥
^४अष्टाभिर्धेनुभिर्युक्तश्चतुर्भिरथवा क्रमात् ।
 त्रिहायनीभिर्धन्याभिः सुरूपाभिश्च शोभितः ॥
 सर्वोपकरणोपेतः सर्वसस्यचरो महान् ।
 उत्सृष्टव्यो विधानेन श्रुतिस्मृतिनिदर्शनात्^५ ॥
 प्रागुदक्प्रचणे देशे मनोज्ञे निर्जने वने ।

१ शृङ्गेणोल्लिखते भूमि—हे व्र

२ हे व्र, ९८४-९८५

३ कर्तव्य श्लक्ष्णशब्देत —हे व्र

४ श्रेष्ठानि —उ

५ उत्सृष्टो विधानेन अपि स्मृतिविधानत —हे व्र

न बाह्यो न च तत्क्षीरं पातव्यं केनचित् क्वचित् ॥
 स्वधा पितृभ्यो मातृभ्यो बन्धुभ्यश्चापि ^१तर्पयेत् ।
^२पितृपक्षास्तु ये केचिद्ये चान्ये ^३मातृपक्षजाः ॥
 गुरुश्वशुरबन्धूनां ये कुलेषु समुद्भवाः ।
 ये प्रेतभावमापन्ना ये चान्ये श्राद्धवर्जिताः ॥
 वृषोत्सर्गेण ते सर्वे लभन्ते तृप्तिमुत्तमाम् ।
 दद्यादनेन मन्त्रेण तिलाक्षतयुतं जलम् ॥
 पितृभ्यश्च समासेन ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणाम् ।
 ततः प्रमुदितास्तेन वृषभेण समन्विताः ॥
 वनेषु गावः क्रीडन्ति वृषोत्सर्गप्रसिद्धिषु ^४ ।
 अप्रवृत्ते वृषोत्सर्गे दाता वक्रोक्तिभिः पदैः ॥
 ब्राह्मणानाह यत्किंचिद्येनोत्सृष्टं ^५ तु निर्जने ।
 तत्कश्चिदन्यो न नयेद्विभाज्यं च यथाक्रमम् ॥
 वृषोत्सर्गाद्विदते नान्यत् पुण्यमस्ति महीतले ।

मत्स्यपुराणे^६—[२०७, २-४१]

धेनुमादौ परीक्षेत सुशीलां लक्षणान्विताम् ।
 अव्यङ्गामपरिक्लिष्टां ^७ जीवद्वत्सामरोगिणीम् ॥
 लिग्धवर्णां लिग्धखुरां लिग्धशृङ्गां तथैव च ।
 मनोहराकृतिं सौम्यां सुप्रमाणामनुद्धृताम् ॥

१ तृप्तये—हे व्र

२ मातृपक्षास्तु—हे व्र

३ पितृपक्षजा—हे व्र

४ वृषोत्सर्गप्रसिद्धये—हे व्र

५ यत्किंचिन्मयोत्सृष्ट—हे व्र.

६ हे व्र, ९८५-९८९

७ अपरिक्लिष्टा—हे व्र

आवर्तैर्दक्षिणावर्तैर्युक्ता दक्षिणतश्च या ।
 वामावर्तैर्वामतश्च विस्तीर्णजघना तथा^१ ॥
 मुदुसंहतताम्रोष्ठी रक्तजिह्वा सुपूजिता ।
 आस्यावदीर्घा स्फुटितरक्तजिह्वा तथा च या ॥
 ताम्राभाविलनेत्रा च शफैरविरलैर्दृढैः ।
 वैडूर्यमधुवर्णैश्च जलबुद्बुदसन्निभैः ॥
 रक्तस्निग्धैश्च नयनै रक्तैश्चैव च नीलकैः ।
 सप्तचतुर्दशदन्ता भवेदश्यामतालुका ॥
 उरः पृष्ठं शिरः कुक्षिः श्रोणी च वसुधाधिप ।
 षडुन्नतानि धेनूनां पूजयन्ति विचक्षणाः ॥
 कर्णौ नेत्रे ललाटं च पञ्च भास्करनन्दन ।
 समायतानि शस्यन्ते पुच्छं^२ सास्त्रा च सक्थिनी ॥
 चत्वारश्च स्तना राजन्नेवमष्टौ मनीषिभिः ।
 शिरोग्रीवायुतास्त्वेते^३ भूमिपाल स्मृता दश ॥
 तस्मात्तु तं परीक्षेत वृषभं लक्षणान्वितम् ।
 उन्नतस्कन्धककुदं^४ मृदुलाङ्गूलभूषितम् ॥
 महाकटितटस्कन्धं वैडूर्यमणिलोचनम् ।
 प्रवालवर्णशृङ्गाग्रं सुदीर्घक्रजुवालधिम्^५ ॥
 नवाष्टदशसङ्ख्यैस्तु तीक्ष्णाग्रैर्दशनैः शुभैः ।
 मल्लिकाक्षश्च^६ मोक्तव्यो गृहेऽपि धनधान्यदः ॥

१ विस्तीर्णजघनस्तना—हे व्र

२ शस्त च चामरम्—हे व्र

३ शिरोग्रीवा पुनन्त्येते—क, ज, ना

४ ऋजुलाङ्गूलकम्बलम्—हे व्र

५ सुदीर्घमणिवालधिम्—हे व्र

६ मालिकाक्षश्च—ज, मालिकाक्षश्च—ना

वर्णस्तु ताम्रः कपिलो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ।
 श्वेतो रक्तश्च कृष्णश्च गौरः पाटल एव च ॥
 इन्द्रनीलाभपृष्ठश्च^१ शबलः पञ्चकालकः ।
 पृथुकर्णो महास्कन्धः श्लक्ष्णरोमा^२ च यो भवेत् ॥
 रक्ताक्षः कपिलो यश्च रक्तशृङ्गतलो^३ भवेत् ।
 श्वेतोदरः कृष्णपृष्ठो ब्राह्मणस्य च शस्यते ॥
 स्निग्धरक्तेन वर्णेन क्षत्रियस्य प्रशस्यते ।
 काञ्चनामेन वैश्यस्य कृष्णेनाप्यन्यजन्मनः ॥
 यस्य प्रागायते शृङ्गे स्वमुखाभिमुखे सदा ।
 सर्वेषामेव वर्णानां स च सर्वार्थसाधकः ॥
 मार्जारपादः कपिलो धन्यः^४ कपिललोचनः ।
 श्वेतो मार्जारपादस्तु धन्यो मणिनिभेक्षणः ॥
 करदः पिङ्गलश्चैव श्वेतपादस्तथैव च ।
 स्वच्छपादशिरो यश्च द्विपादश्चेत एव च ॥
 कपिञ्जलनिभो धन्यस्तथा तित्तिरिसन्निभः ।
 आकर्णमूलाच्छ्वेतं तु मुखं यस्य प्रकाशते ॥
^५नन्दीमुखः स विज्ञेयो रक्तवर्णो विशेषतः ।
 श्वेतं च जठरं यस्य भवेत्पृष्ठं च गोपतेः ॥
 वृषभः स समुद्रास्यः^६ सततं कुलवर्धनः ।
 मल्लिकापुष्पचित्रस्तु धन्यो भवति पुंगवः ॥

१ भद्री नततदितृष्ठ —क, ज, भद्रिण स्थूलपृष्ठश्च—उ

२ चक्षुरोमा—हे व्र

३ रक्तशृङ्गश्च—हे व्र

४ कपिलपिङ्गल —हे व्र

५ नान्दिमुख्य —उ, नादीमुख —हे व्र

६ समुद्राक्ष —हे व्र

कमलैर्मण्डलैश्चापि चित्रो भवति ^१भाग्यतः ।
 अतसीपुष्पवर्णस्तु तथा धन्यतरः स्मृतः ॥
 एते धन्यास्तथाऽधन्यान् कीर्तयिष्यामि ते नृप ।
 कृष्णतालबोष्ठदशना रूक्षशृङ्गनखाश्च ^२ ये ॥
 अव्यक्तवर्णा ह्रस्वाश्च व्याघ्रभस्मनिभाश्च ये ।
 ध्वाङ्क्षगृध्रसवर्णाश्च तथा मूषिकसन्निभाः ॥
 कुण्ठाः काणास्तथा खड्गाः केकराक्षास्तथैव च ।
 विषमश्वेतपादाश्च उद्भ्रान्तनयनास्तथा ॥
 नैते वृषा विमोक्तव्या न च धार्यास्तथा गृहे ।
 मोक्तव्यानां च धार्याणां भूयो वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
 खस्तिकाकारशृङ्गाश्च मेघौघसदृशस्वनाः ^३ ।
 महाप्रमाणाश्च ^४ तथा मत्तमातङ्गगामिनः ॥
 महोरस्का महोच्छ्वासा महाबलपराक्रमाः ।
 शिरः कर्णौ ललाटं च बालधिश्चरणानि च ॥
 नेत्रपार्श्वे च कृष्णानि तस्यान्ते चन्द्रमास्तिवषः ^५ ।
 श्वेतान्यन्यानि शस्यन्ते कृष्णस्य तु विशेषतः ॥
 भूमौ कर्षति लाङ्गूलं प्रलम्बस्थूलबालधिः ।
 पुरस्तादुन्नतो नीलो ^६ वृषभस्तु प्रशस्यते ॥
 शक्तिध्वजपताकाभा येषां राजी विराजते ।
 अनङ्गाहश्च ते धन्या वित्तसिद्धिजयावहाः ॥

१ गोप्रद — हे व्र

२ शफाश्च for नखाश्च — हे व्र

३ दुर्गावत् सदृशस्वना — ज

४ महापुण्याश्च तथा — ज, महाप्रमाणाश्चैव तथा — हे व्र

५ नेत्रे पार्श्वे च कर्णानि शस्यन्ते चन्द्रसन्निभा — हे व्र

६ पुरस्तादुन्नतो नाल — हे व्र

प्रदक्षिणं निवर्तन्ते स्वयं ते तु निवर्तिताः ।
 समुन्नतशिरोग्रीवा धन्यास्ते यूथवर्धनाः ॥
 रक्तशृङ्गाग्रनयनः श्वेतवर्णो भवेद्यदि ।
 शकैः प्रवालसदृशैर्नास्ति धन्यतरस्ततः ॥
 एते धार्याः प्रयत्नेन मोक्तव्या यदि वा वृषाः ।
 धारिता यदि वा मुक्ता धनधान्यविवर्धनाः ॥
 चरणानि मुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतेः ।
 लाक्षारससवर्णश्च तं नीलमिति निर्दिशेत् ॥
 वृष एव स मोक्तव्यो न संधार्यो गृहे वसेत् ।
 तदर्थमेषा चरति लोके गाथा पुरातनी ॥
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 गौरीं वाप्युद्वहेद्धार्या नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥
 एवं वृषं लक्षणसंप्रयुक्तं
 गृहोद्भवं क्रीतमथापि राजन् ।
 मुक्त्वा न शोचेन्मरणं महात्मा
 मोक्षे मतिं चाहमतोऽभिधास्ये^१ ॥

^२आदित्यपुराणे

भानुरुवाच—

मुञ्चन्ति वृषभं ये तु नीलं चैव सुशोभनम् ।
 लाङ्गूलाकर्षसर्वाङ्गं शृङ्गयुक्तं मनोहरम् ॥
 कार्तिक्यां मुञ्चते यस्तु दत्त्वा पूजां न संशयः ।
 त्रिवर्षास्त्वथ गुर्विण्यो दद्याद्भावो वृषस्य च ॥

१ नो वा विधि वै महतोऽभिधास्ये—हे व्र

२ हे व्र, ९८९-९९०

सावित्री^१ च जपेत्तत्र तथा चैवाधमर्षणम् ।
 कर्णजाप्यं^२ प्रदद्यात्तु वृषभस्य न संशयः ॥
 घण्टां लोहकृतां दद्याच्छृङ्गैश्च पटलैः शुभैः ।
 रुद्रस्याग्रे भोजयेच्च ब्राह्मणान्वै यथाविधि ॥
 यावन्ति रोमकूपानि वृषभस्य भवन्ति वै ।
 गवां चैव तु रोमाणि यावत्तिष्ठन्ति वै मुने ।
 तावत्कोटिसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥
 यत्किञ्चित् कुरुते पापं पुरुषो वृत्तिकर्षितः ।
^३ते सर्वे विलयं यान्ति गोपतेः परिमोचनात् ॥
 वृषभस्य तु शब्देन पितरः सपितामहाः ।
 अवलम्बमाना^४ दृश्यन्ते स्वर्गलोके न संशयः ॥
 जले प्रक्षिप्य^५ लाङ्गूलं तोयं चोद्धरते वृषः^६ ।
 दशवर्षसहस्राणि पितरस्तेन तर्पिताः ॥
 कूले समुद्धृता यावच्छृङ्गे तिष्ठति मृत्तिका^७ ।
 भक्ष्यभोज्यमयैः शैलैः पितरस्तेन तर्पिताः ॥
 गवां मध्ये यदा चैवं वृषभः क्रीडते तु यः ।
 अप्सरौघसहस्रेण क्रीडन्ते नित्यमेव तु ॥
 लाङ्गूलमुद्यम्य यावत्तोयेषु क्रीडते तु सः ।
 अप्सरोगणसङ्घैश्च तृप्यन्ति पितरः सदा ॥

१ गायत्री च जपेत्तत्र—ज, ना

२ कर्णे जाप्य—ना

३ Line omitted by all MSS, but supplied by हे व्र

४ आवर्तमाना दृश्यन्ते—क, ज, ना, आखण्डलेन—हे व्र

५ जलेषु क्षिप्य—उ

६ चोद्धरते वृष—क, ज, ना, हे व्र

७ लिखति मृत्तिकाम्—हे व्र

सहस्रदत्तमात्रेण कनकेन^१ यथाविधि ।
 तृप्तिस्तु या पितृणां वै सा वृषेण समोच्यते ॥
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

शङ्खः

लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे तु पाण्डुरः ।
 श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥

॥ १४ ॥

अथ पुराणश्रवणविधिः

तत्र भविष्यपुराणे^१

शतानीक उवाच—

भगवन् केन विधिना श्रोतव्यं भारतं नरैः ।
चरितं रामभद्रस्य पुराणानि विशेषतः ॥
कथं च वैष्णवा धर्माः शिवधर्मा विशेषतः ।
सौराणां वापि विप्रेन्द्र ^२श्रवणे उच्यतां विधिः ॥

सुमन्तुरुवाच—

हन्त ते कथयिष्येऽहं पुराणश्रवणे विधिम् ।
इतिहासपुराणानि श्रुत्वा भक्त्या विशांपते ॥
मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्रह्महत्यादिभिर्विभो ।
सायं प्रातस्तथा रात्रौ शुद्धो भूत्वा शृणोति यः ॥
तस्य विष्णुस्तथा ब्रह्मा तुष्यते शंकरस्तथा ।^३

१ हे प्र, १९७-१००२, बी मि आ, ५५०-५५४

२ उच्यता श्रवणे विधि —बी मि आ

३ हे प्र, adds two verses after this

प्रत्युषे भगवान् ब्रह्मा दिनान्ते तुष्यते हरि ।

महादेवस्तथा रात्रौ शृण्वता तुष्टिमाप्नुयात् ॥

विधानं वाचकस्येह^१ शृणु तावद्विशांपते ॥
 शुद्धवासा गृहादेत्य^२ स्थानं यत्समयान्वितम् ।
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा या तस्मिन् देवतैव हि ॥
 नात्युच्चमाह^३ सर्वेषामशेषं गुरुवन्नृप ।
^४नमस्कारादथ श्राव्यं शिवमस्त्विति चान्ततः ॥
 नान्यतो नृपशार्दूल सर्वैर्वर्णैर्महीपते ।
 शूद्राणां पुरतो वैश्या वैश्यानां क्षत्रियास्ततः ॥
 क्षत्रियाणां तथा विप्रा शृण्वन्त्वेतेऽग्रतः सदा ।
 मध्ये स्थितोऽथ सर्वेषां वाचको वाचयेन्नृप ॥
 ये वापि संकरा राजन्नरास्ते शूद्रपृष्ठतः^५ ।
 ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नान्यवर्णजमादरात् ॥
 श्रुत्वान्यवर्णजाद्राजन् वाचकान्नरकं व्रजेत् ।
 इत्थं हि शृण्वतां तेषां वर्णानामनुपूर्वशः ॥
 मासि मासि भवेद्राजन् पारणं कुरुनन्दन ।
 श्रेयोऽर्थमात्मनो राजन् पूजयेद्वाचक नृप ॥
 मासि पूर्णे नृपश्रेष्ठ दातव्यः स्वर्णमाषकः ।
 ब्राह्मणेन महाबाहो द्वौ देयौ क्षत्रियेण तु ॥
 वाचकस्य नृपश्रेष्ठ वैश्येनापि त्रयस्तथा ।

पुराणानि दशाष्टौ च तदेकं शृण्वता विभो ।

भारत राजशार्दूल शृणु तेषां च यत्फलम् ॥

१ वाचकस्येद—हे व्र

२ गृहादेत्य—हे व्र

३ तां विधानेन—हे व्र

४ नमस्कृत्य यथा श्राव्य—हे व्र

५ कुरासच्छूद्रपृष्ठत—हे व्र

शूद्रेणाप्यथ चत्वारो दातव्याः स्वर्णमाषकाः ॥^१
 प्रथमे पारणे राजन् वाचकं पूज्य शक्तितः ।
 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य ^२फलमाप्नोति मानवः ॥
 कार्तिकादि महाबाहो कार्तिक यावदेव तु ।
 अग्निष्टोमं गोसव च ज्योतिष्टोम तथा नृप ॥
 सौत्रामणिं^३ वाजपेयं वैष्णवं च तथा ^४विभो ।
 माहेश्वर तथा ब्राह्म पुण्डरीकं च भूपते ॥
 आदित्ययज्ञस्य तथा राजसूयाश्वमेधयोः ।
 फलमाप्नोति राजेन्द्र मासैर्द्वादशभिः क्रमात् ॥
 इत्थं यज्ञफलं प्राप्य याति ^५लोकांस्तथोत्तमान् ।
 समाप्ते पर्वणि तथा स्वशक्त्या ^६तर्पयेन्नृप ॥
 वाचक ^७ब्राह्मणांश्चैव सर्वकामैः प्रपूजयेत् ।
 गन्धमाल्यानि दिव्यानि वस्त्राण्याभरणानि च ॥
 वाचकाय प्रदद्यात्तु ततो विप्रान् प्रपूजयेत् ।
 हिरण्यं रजतं वस्त्र गावः ^८कांस्योपदोहनाः ॥
 दत्त्वा तु वाचकायेह श्रुतस्य प्राप्नुयात्फलम् ।

१ हे व्र , adds a line after this

मासि मासि नृपश्रेष्ठ श्रद्धया वाचकस्य तु ।

२ फल प्राप्नोति—क, ज, ना, हे व्र

३ मैत्रायण—हे व्र

४ विभुम्—हे व्र

५ लोकाननुत्तमान्—ना, लोकानथोत्तमान्—हे व्र

६ तर्पयन्नृप—हे व्र

७ ब्राह्मणश्चैव—हे व्र

८ कांस्योपदोहनी—हे व्र

वाचकः पूजितो येन प्रसन्नास्तस्य देवताः ॥
 तस्माद्दानं^१ सदा पूर्वं तस्य देयं विदुर्बुधाः ।
 आद्रे यस्य द्विजो भुङ्क्ते वाचकः श्रद्धयान्वितः ॥
 भवन्ति पितरस्तस्य तृप्ता वर्षशतं नृप ।
^२विस्पष्टमद्भुतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदं तथा ॥
 कलस्वरसमायुक्त रसभावसमन्वितम् ।
 बुध्यमानः सदात्यर्थं ग्रन्थार्थं कृत्स्नशो नृप ॥
^३ब्राह्मणादिषु वर्णेषु ग्रन्थार्थं वाचयेन्नृप ।
 य एवं वाचयेद्राजन् स विप्रो व्यास उच्यते ॥
 अतोऽन्यथा वाचयानो ज्ञेयोऽसौ^४ पितृनामकः ।
 हृत्थंभूतो वसेद्यस्मिन् वाचको व्याससंमितः ॥
^५देशेषु पत्तने राजन् स देशः प्रवरः स्मृतः ।
 प्रणम्य वाचकं भक्त्या यत्फलं प्राप्यते नरैः ॥
 न तत्क्रतुसहस्रेण प्राप्यते कुरुनन्दन ।
 यथैकतो ग्रहाः सर्वे एकतस्तु दिवाकरः ॥
 तथैकतो द्विजाः सर्वे एकतस्तु स वाचकः ।
 दैवे कर्मणि पित्र्ये च पावनं परमं नृप ॥
 वाचकश्च यतिश्चैव तथा विप्रः षडङ्गवित् ।
 एते सर्वे नृपश्रेष्ठ विज्ञेयाः षडङ्गिपावनाः ॥

१ तस्माद्दान—हे न

२ The following three lines are omitted by हे न

३ Line omitted by ज and वी, मि आ

४ पितृनामत —हे न

५ देशेऽथ—क, ज, ना, वी मि आ

त्रिविधं वाचकं विद्यात् सदा च गुणभेदतः ।
 श्रावकश्च महाबाहो त्रिविधो गुणभेदतः ॥
 द्वावेतौ^१ कथ्यमानौ त्व निबोध गदतो मम ।
 अतिद्रुतं^२ तथास्पष्टं विस्वर रसवर्जितम् ॥
^३पदच्छेदविहीनं च ^४तथा भावविवर्जितम् ।
 अबुध्यमानो ग्रन्थार्थं लोलश्रोत्साहवर्जितः^५ ॥
 ईदृशं वाचयेद्यस्तु वाचकस्तु नरेश्वर ।
 क्रोधनोऽप्रियवादी चाज्ञानाद्ग्रन्थविदूषकः ॥
 न च बुध्यति कष्टानि स ज्ञेयो वाचकाधमः ।
 विस्पष्टमद्भुतं^६ शान्तं स्पष्टाक्षरपद तथा ॥
 कलस्वरसमायुक्तं^७ रसभावविमश्रितम् ।
 अबुध्यमानो ग्रन्थार्थं वाचयेद्यस्तु वाचकः ॥
 स ज्ञेयो राजसो^८ राजनिदानीं सात्त्विकं शृणु ।
 ग्रन्थार्थं बुध्यमानस्तु समग्रं कृत्स्नशो वृष ॥
 ब्राह्मणादिषु वर्णेषु अर्पयन् विधिवन्नृप ।
 य एवं वाचयेद्राजन् स ज्ञेयो सात्त्विको बुधैः ॥

१ द्वाविमौ—ज, बी मि आ

२ अभिद्रुत—बी मि आ

३ Line omitted by बी मि आ

४ रसभावविवर्जितम्—क, ज, तत्तद्भावविवर्जितम्—हे ब्र

५ लेभिष्ठोत्साहवर्जित —उ, लेभिष्ठो मोहवर्जितम्—बी मि आ

६ विश्रान्तमद्भुत—बी मि आ.

७ तारस्वरसमायुक्तं—हे ब्र

८ मध्यमो—क, ज, बी मि आ , राक्षसो—हे ब्र

श्रद्धाभक्तिविहीनोऽसौ लोभिष्ठो दूषकस्तथा^१ ।
 हेतुवादपरो राजन् तथासूयासमन्वितः ॥
 नित्यां नैमीत्तिकीं काम्यामदददक्षिणां नृप ।
 वाचकाय महाबाहो शृणुयाद्यस्तु मानवः ॥
 स ज्ञेयस्तामसो राजन् श्रावको मानवः सदा ।
 न तस्य पुरतो वीर वाचयेत् प्राज्ञ एव हि ॥
 प्रसगाच्छृणुयाद्यस्तु^२ श्रद्धाभक्तिविवर्जितः ।
 श्रोता कौतुकमात्रस्तु स ज्ञेयो राजसो बुधैः ॥
^३संत्यज्य सर्वकर्माणि भक्तिश्रद्धासमन्वितः ।
 सततं पूजयानस्तु वाचकं श्रद्धया नृप ॥
 नित्ये नैमित्तिके काम्ये गुरवे च ददत्तथा ।
 य एवं शृणुयाद्वीर स ज्ञेयः सात्त्विको बुधैः ॥
 व्यासः पूज्यः श्रावकाणां यथा व्यासवचो नृप ।
 तस्मात्पूज्यो नृपश्रेष्ठ प्रथमं वाचको बुधैः ॥
 आपत्काले च वृद्धौ च यतश्चासौ गुरुः सदा ।
 वैशाख्यां समये वीर तृतीयायां च सुप्रभ ॥
 कार्तिक्यामथ माघ्यां च संपूज्यः प्रथमो भवेत् ।
 पर्वस्वेतेषु च विभो संपूज्यो धर्मतः स्मृतः ॥
 हिरण्यं च सुवर्णं च धनं धान्यं तथैव च ।
 अन्नं वापि तथा पक्वं मांसं च कुरुनन्दन ॥

१ दूषकस्तत ॥ इति भट्टहृदयधरात्मजमहासांख्यविप्र
 भट्टश्रीमल्लक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ नियतकालकृत्यकाण्ड समाप्तमिति—

आश्विनस्य शतिदि वास म —क

२ श्रद्धाभक्तिसमन्वित —वी मि आ

३ Rest of the verses of *Bhaviṣya-purāṇa* are not found in वी मि आ

दातव्यं प्रथमं तस्मै श्रावकैः सर्वभक्तितः^१ ।
 दत्त्वा पुष्पं फलं तोयं पत्रमिन्धनमेव च ॥
 सारभूतं^२ च यच्चान्यत्तस्मै देयं समन्ततः ।
 अथ सर्वैस्तथा कार्यं श्रावकैः पूजनं नृप ॥
 वाचकस्तु यथा नित्यं सुखमास्ते नराधिप ।
 न पीड्यते यथा द्वन्द्वैस्तथा कार्यं वरानन ॥
 हैमन्ते लोमशं देयं छत्रं प्रावृषि सत्तम ।
 उपानहौ कालयोगे काले^३ वै कुशलोमशौ ॥
 यदा दातुं न शक्नोति माषकं काञ्चनस्य तु ।
 ततस्तस्य तदा दद्याद्राजतं श्रेयसेऽनघ ॥
 तदभावे हिरण्यं तु वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् ।
 मृत्तिकापि हि दातव्या कुर्वता सफलं श्रुतम् ॥
 इत्येषा कथिता नित्या मासि मासि भवेत्तदा ।
 नैमित्तिकी भवेद्राजन् ग्रहणादिषु पर्वसु ॥
 अमले वाससी राजन् गन्धमाल्यविभूषणम् ।
 समाप्ते पर्वणि विभो दातव्यं भूतिमिच्छता ॥
 ज्ञात्वा पर्वसमाप्तिं तु पूजयेद्वाचक बुधः ।
 आत्मानमपि विक्रीय य इच्छेत्सफलं श्रुतम् ॥
 नैमित्तिकीं च नित्यां च दक्षिणां न ददाति यः ।
 शृणोति च सदा तात तस्य तन्निष्फलं श्रुतम् ॥
 चतुर्गुणा भवेद्राजन् या नित्य दक्षिणा विभो ।

१ श्रावकैस्तत्र भक्ति — ज, श्रावकैरतिभक्ति — हे व

२ सारस्वत च—हे व

३ कालौ—हे व

समाप्ते पर्वणि विभो^१ इत्याह भगवान् शिवः ॥
इत्येष कथितो राजन् पुराणश्रवणे विधिः ।

२इति महाराजाधिराजश्रीमद्भोविन्दचन्द्रदेवमहासान्धिविग्रहिकेण ३भट्टहृदय-
धरात्मजेन श्रीलक्ष्मीधरेण विरचिते कृत्यकल्पतरौ नियतकालकाण्ड
समाप्तम् ॥

॥ श्रीशुभमस्तु^४ ॥

१ ऐच्छिक भोगमाप्नोति—हे व्र

२ इति श्रीभट्टहृदयधरात्मजमहासान्धिविग्रहिकभट्टश्रीलक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ
नियतकालकृत्यकाण्ड समाप्तम् ॥ ९ ॥ शुभमस्तु सर्वजगताम् ॥

मङ्गल लेखकानां तु पाठकानां तु मङ्गलम् ।

मङ्गल सर्वभूतानां भूमौ भूपतिमङ्गलम् ॥

श्रद्धया साध्यते धर्मो महद्भिर्नार्थराशिभिः ।

अकिंचना हि मुनयः श्रद्धावन्तो दिवं गताः ॥

॥ ओ तत् सत् ॥

मङ्गल भगवान् विष्णुर्मङ्गलं गरुडध्वज ।

मङ्गल पुण्डरीकाक्षो मङ्गलायतनो हरिः ॥

शुभं भूयात् ॥ श्रीरघुनाथाभ्यां नमः ॥—ज

३ भट्टश्रीहृदयधरात्मजभट्टश्रीलक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ नियतकालकाण्ड समाप्त-
मिति—॥ शुभम् । श्रीपरमात्मने नमः ॥ श्रीरामचन्द्राय नमः । सवत् । १७३६ ॥
शिवाय नमः ॥ रामाय नमः । भास्कराय नमः । द्विज्येष्ठया पौर्णमास्या च तथा वारे बृहस्पतौ ।
काण्ड नियतकालं च व्यलिखद्भोविन्द सुधी ॥ रामाय नमः । शिवाय नमः । चन्द्राय
नमः ॥—ना

४ There is a footnote at the end of the उ MS

काण्डस्यास्यान्तर्गतानि पद्यानि गद्यविषयश्च मूलप्रत्या सशोध्य कुत्रचित्स्थलेषु पाद-
पूर्तिरपि यावच्छक्य कृतास्ति । तथापि विलम्बितत्वेन बहुषु स्थलेषु यद्यशुद्धयो भवेयुष्वेतान्
सशोध्यानुकम्पनीयोऽयं सकलशास्त्रनिष्णातैर्मनीषिभिः । इत्यलम् । लिखी ज्यो भीमशंकरजी ।
भवदीयाङ्गप्रहाकाङ्क्षी मु निवाहेड प शोभालाल शर्मा ।

APPENDIX A

Index of Smṛti authors and Works cited

अङ्गिरा , ८०, १००, १५०, २४९, २५५, २५६, २५८, २६९	चरक , २४४
अत्रि , ९४	छागलेय , ३०
अत्रिस्मृति , ९४	जमदग्नि , २५२, २७५
आपस्तम्ब , २२, २६, २७, ३७, ८०, १०८, १५२, १५६, १५९, १६६, १६८, १७०, १८०, १८५, १९१, २०२, २०४, २०७, २०८, २१७, २२२, २३६, २३८, २४१, २५१, २५३, २५७, २६५, २६६, २६८, २७३, २८०, २८३, २८४, २८६, २९०, २९६, ३०२, ३०६, ३०८, ३१९, ३३८, ३४३, ३४४, ३५५	जयस्वामी, ९८, २३१, २५२
आपस्तम्बस्मृति , ८०	जाबालि , ३५, ३६, ५७, १४३, १४७, २१७, ३६२, ३६८
आयुर्वेद , २८०	ज्योति शास्त्रम् , ३६२
उशना, १२, १३४, २४८, २८०, ३३२, ३३८	दक्ष , ३, ४, ६, १८, १९, २०, २३, २९, ३३, ४९, ८०, १०१, १४१, १९५, २१०, २१७, २१९, २२४, ३३३, ३३४
कपर्दिभाष्यम् , २३९	देवल , ३९, १४२, १४५, १९९, २११, २१४, २१९, २४१, २५७, २६३, २६७, २७९, २८०, २८२, २८८, ३००, ३०३, ३१०, ३१४, ३२१, ३३३, ३४०, ३४२, ३४३, ३४५, ३४७, ३५७
कपदी, २३९, ३०६	नारद , १०, २४, ३१
कात्यायन , १०, १७, ४६, ७२, १११, १४५, १४९, १५४, १५५, १६२, १६९, २२४, ३५५	नारदशिक्षा, ११
गौतम , २९, १४१, १४९, १५०, १५५, १६०, १६३, १८६, १९२, २०३, २०५, २१०, २१२, २३७, २४८, २५२, २५७, २६४, २७९, २८२, २८९, २९५, ३०१, ३०२, ३०४, ३११, ३१८, ३३२, ३३८, ३४३, ३४५, ३४७, ३५२	पराशर , ३७, ८४, १४७, १९४, १९९, २००, २०३, २१८, २५८, ३४५
	पैठीनसि , ४०, ४१, ४२, ७९, १०७, १३३, १८८, २१०, २१५, २५२, २५५, २७१, २८०, ३०४, ३०८, ३०९, ३१७, ३२८, ३३८, ३४२, ३५०, ३५२, ३५३, ३५६
	शुघ , २११
	बृहस्पति , ७९, १९७, २१०, २४८, २८८, २९१, ३१५, ३२६, ३३२, ३४२

बौधायन , ३७, ४१, ४२, ७०, ८८,
 ११९, १२३, १२४, १६६, १९१,
 २०१, २०७, २०८, २१२, २१४,
 २१६, २२०, २३२, २३७, २७२,
 २७८, २९६, ३०३, ३०७, ३१०,
 ३३८, ३४६, ३५०, ३५५

भर्तृयज्ञ , २०३, २५६, ३३८

भाल्लस्मृति , ३६९

मञ्जरीकार , २६१

मनु , ४, २५, २७, २९, ३४, ४०, ४३,
 ५७, ६९, ८५, ९४, ९९, १०३,
 १३४, १३५, १४३, १४५, १४७,
 १४८, १५०, १५४, १५७, १५८,
 १६६, १६९, १७५, १८७, १९४,
 १९८, २००, २०१, २०३, २०६,
 २०८, २०९, २११, २१२, २१३,
 २१४, २२१, २२४, २२५, २४०,
 २४१, २४७, २४९, २५४, २५६,
 २५९, २७०, २७१, २७३, २७४,
 २७५, २८५, २९२, २९४, २९८,
 ३०६, ३०७, ३०८, ३१०, ३११,
 ३१६, ३१७, ३१८, ३१९, ३२०,
 ३२२, ३२६, ३२७, ३२८, ३२९,
 ३३०, ३३८, ३३९, ३४२, ३४६,
 ३४९, ३५४, ३५९

मरीचि , १३२

मस्करि , २०३, २४८, २५७

मेघातिथि , ३५, २०२

मैत्रायणि , २२९

यम , ७, ११, २१, २८, ३०, ९९,
 १००, १०१, १०३, १०८, १३३,
 १३४, १४५, १५८, १६७, १६८,
 १९६, १९८, २००, २०२, २०८,
 २१२, २१४, २१५, २१७, २२३,
 २४५, २५२, २५३, २५४, २५८,
 २६२, २६८, २६९, २७१, २७२,

२७३, २७४, २७८, २८२, २८३,
 २८६, २९१, २९२, ३०२, ३०४,
 ३०८, ३०९, ३१३, ३१५, ३१७,
 ३१८, ३२०, ३२१, ३२२, ३२८,
 ३३०, ३३१, ३४०, ३४५, ३५६,
 ३९१

याज्ञवल्क्य , ६, २३, २७, ४२, ५९, ६०,
 ९८, ११०, १५७, १६७, १९०,
 २०१, २०४, २०७, २११, २१८,
 २२६, २४८, २५६, २६२, २७५,
 २७७, २८१, २८५, २९२, २९९,
 ३११, ३१४, ३२३, ३२९, ३३४,
 ३४१

याज्ञवल्क्यसहिता , ११५

योगियाज्ञवल्क्य , १८, ३७, ४५, ५२, ५३,
 ५९, ६०, ८१, ८३, ८६, ८९, १०३, १०८,
 ११२, ११५, १३४, १३५, १३८, १६९

लक्ष्मीधर , १, २

लघुहारीत , १०८

वसिष्ठ , ७४, ९१, १०३, १०८, १५६,
 १६८, १७५, १८६, १९०, २०९,
 २१३, २३९, २४९, २५४, २६३,
 २६४, २६८, २७१, २७३, २७४,
 २८४, २९०, २९३, ३००, ३०५,
 ३०९, ३२८, ३४७, ३४९, ३५१

वाक्यकार , २३१

वाचस्पति , ३३३, ३९२

विश्वरूपाचार्य , २५९, २६१

विश्वामित्र , २८४, ३१४

विष्णु , ८, १२, १९, २१, ४०, ४३, ४४,
 ७९, ८५, ९९, ११०, १३४, १४५,
 १५५, १६०, १६७, १७५, १८८,
 १९८, २०१, २०३, २११, २४०,
 २४५, २४७, २८२, ३१६, ३१९,
 ३२८, ३३२, ३३६, ३४८, ३५४,
 ३६९, ३७३, ३८९, ४५७, ४६४

विष्णुस्मृति , २२, ९४	१९४, २००, २०१, २०३, २१७,
बृहद्रविडविवरणकार , २३१	२६९, २७४, ३१८, ३६१, ३६६, ३६९
बृहद्बृहस्पति , २६१	श्वेतकेतु , २६
बृहद्शातातप , ६, १३४, २२६, ३४४,	सर्वर्त , १४२
३४५, ३५६	सुमन्तु , २६३, २८४
व्यास , १४१	स्मृति , ६४
शाङ्ख , ४४, ४९, ५७, ८४, ८६, ८७,	स्मृतिमञ्जरीकार , २८०
१०१, १२४, १३४, १६९, २६८,	स्मृत्यन्तरम् , ३१६
३०३, ३१०, ३५४, ४७२	हारीत , ७, १३, १५, ३९, ५१, ८४,
शाङ्खलिखितौ , ३८, ४२, ४३, ९१, १४२,	९५, ९८, १०३, १३४, १४३, १४६,
१५२, १६२, १७६, १७७, १९२,	१४७, १४८, १७८, १८०, २१५,
२१५, २२८, २४४, २६६, २६७,	२२१, २२८, २४४, २५१, २५२,
२८७, २८९, ३३५, ३३७, ३४८	२५४, २५८, २७०, २७५, २७९,
शब्दार्णव , ३३, २९२	२८१, २८९, २९५, २९६, ३०७,
शातातप , ३३, ११०, १३८, १४९,	३११, ३१६, ३१८, ३२०, ३३०,
१५६, १६७, १६८, १६९, १९३,	३३१, ३३७, ३४१, ३५०, ४६०

APPENDIX B

Index of Purānas cited

आदित्यपुराणम्, २७३, ४६१, ४७२	२६९, २७६, २९४, २९७, ३५८,
कालिकापुराणम्, ३६६	३७४, ४०८, ४६२, ४७३, (४७३
देवीपुराणम्, २९३, ३६०, ३६२, ३६४,	४८०)
३७०, ४६२	मत्स्यपुराणम्, २२, १७१, ३७४, ४४८,
नन्दिपुराणम्, ३२३, २५९	४५१, ४५२, ४६६ (४६६ ४७०)
नरसिंहपुराणम्, १२, २३, ६६, ७८, ८३,	महाभारतम्, १३, १४, ८५, १७३, २४३,
९१, १०७, १०९, १४०, १७१, ४५१	३०७, ३१३, ३१७, ३२४, ३४२,
पद्मपुराणम्, ७६, ११५, ११६, १३९,	४६२
१७१, १७२, ४२३, ४६१	मार्कण्डेयपुराणम्, ५७, १६४, १७३, २१५,
ब्रह्मपुराणम्, २६, ४९, १७२, १७३,	२२५, २९३
१९०, २२०, २२४, २२५, २२६,	वराहपुराणम्, २४, ३१, ५६, ३५८,
२२७, २४०, २४१, २४३, २४९,	३५९, ३९२, ४२६, ४५७
२५०, २५२, २७७, २८३, २९३,	वामनपुराणम्, ३२, २२२, ३५८, ४२४
२९४, २९७, ३०५, ३६५, ३६६,	विष्णुपुराणम्, १३, २५, ४३, ५५, ११७,
३६७, ३७०, ३७२, ३७७, (३७७	१३९, १६३, १६५, १६६, १७१,
३८९), ३९२, ३९३, (३९३ ४०८)	१७४, २२३, २२७, २४०, २४३,
४१०, (४१० ४१३), ४२१, ४२४,	२५०, २५५, ३३४, ३३६, ३५६,
४२७, (४२७ ४४७) ४५०, ४५८,	३५७
४६०, ४६३, ४६५	स्कन्दपुराणम्, ५४, ४१३, (४१३-४२१),
भविष्यपुराणम्, ४६, १७४, २१६, २५५,	४६३

APPENDIX C

Index of Vedic works cited

आपस्तम्बगृह्यम्, ३४२	ब्रह्मदत्तभाष्यम्, ८०
कठशाखा, ५९	ब्राह्मणम्, १६८
छन्दोगपरिशिष्टम्, १०, १७, ४६, ११०,	मैत्रायणीयम्, ५९
१११, १४५, १४९, १५४, १५५,	वाजसनेयकम्, २४९
१६२, १६९, २२४, ३५५	शतपथश्रुति, ४८
छन्दोगोपनिषत्, २३१	शाङ्खायनगृह्यम्, ८०
तैत्तिरीयश्रुति, ५९, ३४४, २७८, ३५३	श्रुति, १५१

APPENDIX D

Index of Citations in the footnotes

आग्निपुराणम्, ३८८	कात्यायन, ४३
अथर्वणवेद, (अ वे) ५८, ६२, ६७, ७३, ७४, ७९, ९०, ९२, ९३, ९७, ९८	कात्यायनश्रौतसूत्रम्, (का श्रौ सू) ६०, ६५, ७३, ७६, ८२
अपरार्क, २५४	कुल्लुक, १५७, १७६, १८७, २०६, २११, २१४, २२५, २५९, २७०, २७४, २९२, २९५, २९८, २९९, ३१०, ३१२, ३१८, ३२७, ३३०, ३४६
आपस्तम्ब, (सु आप = सुद्रितापस्तम्ब) १५३, १५९, १८०, १८१, १८२, १८३, २०८, २३६, २५१, २६५, २८३, २८६, ३०८	कृत्तराजाकर, (कृ र) ३६०, ३६१, ३६२, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६, ३६८, ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३७८, ३७९, ३८०, ३८१, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८, ३८९, ३९०, ३९१, ३९२, ३९३, ३९४, ३९५, ३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४००, ४०१, ४०२, ४०३, ४०४, ४०५, ४०६, ४०७, ४०८, ४०९, ४१०, ४११, ४१२, ४१३, ४१४, ४१५, ४१६, ४१७, ४१८, ४२१, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, ४४०, ४४१, ४४२, ४४३, ४४४, ४४७, ४४८, ४४९, ४५०, ४५१, ४५२, ४५४, ४५५
आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्, ३४२	
आपस्तम्बधर्मसूत्रम्, २०१, २८४	
आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्, (आप श्रौ सू) ६०, ६५, ७३, ७६, ८२, १८२	
आह्निकतत्त्वम्, १७६	
उज्ज्वला, १५३	
ऋक्संहिता, (ऋ स) ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७१, ७३, ७४, ७८, ७९, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, १०९, ११४, ११५, १३३, १३६, १३७, १४०, १५२	
ऋग्वेदखिलानि, (ऋ खिल) ५८, ६१, ६२, ६३, ६७, ६८, ७३, ९२	
ऐतरेयब्राह्मणम्, (ऐ ब्रा) १८२	
कठसंहिता, (कठ स) ५८, ५९, ९०, ९५, ९६, १३६, १६१	
कल्पतरु, ८०, ८६, १२१, २३३, २६२, २६३, ३०४, ३०६, ३१२, ३१६, ३३६, ४३७	कौशिकसूत्रम्, ६०, ६५, ७६, ८२ कौपीतक्युपनिषत्, १५१

गृहस्थरत्नाकर , (गृ र) १४८, १५८, गोविन्दराज , ३१०	
१७३, १७४, १७५, १७६, १७७, गोविन्दस्वामी, १९१, २०७, २१२,	
१८६, १८८, १९०, १९१, १९२, २१६, २३२, २३३, २३४, २३५,	
१९५, १९६, १९७, १९८, १९९, २३६, २३७, २९६, ३०३, ३०७,	
२००, २०१, २०२, २०३, २०४, ३५५	
२०५, २०६, २०७, २०८, २०९, गौतम , (सु गौ =मुद्रितगौतम) १५०,	
२१०, २११, २१३, २१४, २१५, २११, २५७, ३०१, ३५२	
२१६, २१७, २१८, २१९, २२०, गौतमधर्मसूत्रम् , २६५	
२२१, २२२, २२३, २२४, २२५, चण्डेश्वर , २३३, ३६८	
२२६, २२७, २२८, २२९, २३०, चिन्नस्वामी, १८२	
२३१, २३२, २३३, २३५, २३६, छन्दोगपरिशिष्टम् , ४३	
२३७, २३८, २३९, २४०, २४१, जयादित्य , २०६	
२४२, २४३, २४४, २४५, २४६, जोलि (Jolly) १८७	
२४७, २४८, २४९, २५०, २५१, तारानाथतर्कवाचस्पति , ३३३	
२५२, २५३, २५४, २५५, २५६, तैत्तिरीयब्राह्मणम् , (तै ब्रा) ५८, ६१,	
२५७, २५८, २५९, २६०, २६२, ६२, ६३, ६७, ६८, ७१, ७३, ७४,	
२६३, २६४, २६५, २६६, २६७, ७९, ८९, ९२, २२९, २३५	
२६८, २६९, २७०, २७१, २७२, तैत्तिरीयसंहिता, (तै स) ५८, ५९, ६१,	
२७३, २७४, २७५, २७६, २७७, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८,	
२७८, २७९, २८०, २८१, २८२, ६९, ७०, ७१, ७३, ७४, ७५, ७८,	
२८३, २८४, २८५, २८६, २८७, ७९, ८२, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१,	
२८८, २८९, २९०, २९१, २९२, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८,	
२९३, २९४, २९५, २९६, २९७, १०९, ११४, ११५, १३३, १३६,	
२९८, २९९, ३००, ३०१, ३०२, १३७, १४०, १५०, १५२, २७८,	
३०३, ३०४, ३०५, ३०६, ३०७, २९८, ३४३, ३४४	
३०८, ३०९, ३१०, ३१३, ३१४, तैत्तिरीयारण्यकम् , (तै आ) ६२, ६३,	
३१५, ३१६, ३१७, ३१८, ३१९, ६७, ६८, ७०, ७१, ७२, ७३, ७५,	
३२०, ३२१, ३२२, ३२३, ३२४, ७७, ७९, ८७, ८९, ९१, ९२, ९३,	
३२५, ३२६, ३२७, ३२८, ३२९, ९६, ९७, १०९, २२९	
३३०, ३३१, ३३२, ३३३, ३३४, दक्ष , ३५, १९६, २१०	
३३५, ३३६, ३३७, ३३८, ३३९, दक्षस्मृति , १९५, १९६	
३४०, ३४१, ३४४, ३४५, ३४६, देवीपुराणम् , ३८७	
३४७, ३४८, ३४९, ३५०, ३५१, नरसिंहपुराणम् , ६६, १७२	
३५२, ३५३, ३५४, ३५५, ३५६, पद्मपुराणम् , ११७	
३५७, ३५८, ३५९, पराशर , २००, ३४५	
गोमिलस्मृति , ४३, ४६, १११	पराशरस्मृति , ८४, १९४

पारस्करगृह्यसूत्रम्, ७२	३१९, ३२०, ३२३, ३२६, ३२७,
पैठीनसि, ३३७	३२८, ३४६, ३४९, ३५९
बौधायन, [मु बो = मुद्रितबौधायन] ११९,	मैत्रायणीयसंहिता, (मै स), ५८, ५९,
१२०, १२१, १२२, १२३, १२४,	९५, ९६, ९७, २२८, २३१
१९१, २०१, २०८, २१४, २१६,	यम, ३२२
२२०, २३३, २३४, २३६, २३७,	याज्ञवल्क्य, २७७, ३०३, ३१४
३०३, ३०७, ३४६	याज्ञवल्क्यस्मृति, ३१६
ब्रह्मदत्त, ८०	रघुनन्दन, ८०
ब्रह्मपुराणम्, ३८७	रघुनाथशर्मा, ४४७
भविष्यपुराणम्, ३९८	लक्ष्मीधर, २०३
भीमशंकर, ४८०	वराहपुराणम्, ५६, ४२६
भूपालकृत्यसमुच्चय (कृत्यसमुच्चय), ४२६,	वसिष्ठ, १०३, २०९, २६३, २७३, २८५,
४३६	२९०, २९३, ३०१, ३०९, ३४७,
मनु, १०३, १०६, १३४, १३५, १४५,	३४९, ३५१
१५०, १६९, १७५, १७६, १९४,	वसिष्ठस्मृति (वासिष्ठधर्मशास्त्रम्), ९१,
२०१, २०३, २०९, २११, २१४,	१८६, २०९, २६४, २६६
२२२, २२४, २४७, २७३, ३०८,	वाचस्पत्यम्, ३३३
३१३, ३१६, ३१९, ३२७, ३२८,	वाजसनेयसंहिता, (वाज स) ४१, ६१,
३३०, ३४२	६२, ६३, ६५, ६७, ६८, ७०, ७३,
मनुस्मृति, १६९, २६०, २७५, ३२२	७४, ७५, ७९, ८९, ९०, ९१, ९२,
मत्स्यपुराणम्, १८७, १९२, २०३, २११,	९३, ९५, ९६, ९७, ९८, १०९, ११४,
२३७, २४८, २५२, २९५, ३०१,	११५, १३३, १३६, १३७
३०३, ३०४, ३०५, ३११, ३४५,	वार्तिकम्, ५२
३४७	विज्ञानेश्वर, १९०, २०७, २११, २१८,
महानारायणोपनिषत्, (महा ना उ), ७०,	२२६, २५९, २६१, ३००
७१, ७२, ७५, ७७, ८७, ९३,	विश्वरूप, १९०, २५९, २६१, २८५,
२२९, २३०	२९२, ३००, ३११, ३१४, ३२९,
माधव, ३३३	३३४
मानवश्रौतसूत्रम्, (मा श्रौ सू), २३०	विष्णु, (मु वि = मुद्रितविष्णु), ८५, १७५,
मार्कण्डेयपुराणम्, २९४	१८८, २०१, २०३, २११, २४०,
मिताक्षरा, १५७, ३१४	२४५, २४६, ३१६, ३२७, ३२८,
मित्रमिश्र, ९१, २३३, ३६८	३३२, ३३७, ३४८, ३५४, ३८९
मुण्डकोपनिषत्, (मु उप), ९३	विष्णुपुराणम्, ३३६
मेधातिथि, १८७, १८८, २०६, २८५,	विष्णुस्मृति, २२, ४०, ९४, १५५, १६१,
२९२, २९५, २९८, २९९, ३०८,	१७५, १८८, २११, ३२९, ४६४
३१०, ३११, ३१२, ३१३, ३१८,	विष्णुस्मृतिव्याख्या, कैशववैजयन्ती, ९२, ९३

मित्रोदये आह्निकप्रकाश , (वी मि आ),
 १, ३, ४, ५, ६, ७, ८, १०, १३,
 १४, १५, १७, १८, १९, २०, २१,
 २२, २३, २५, २६, २७, २८, २९,
 ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६,
 ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३,
 ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०,
 ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७,
 ५८, ५९, ६३, ६४, ६६, ६९, ७०,
 ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७,
 ७८, ७९, ८०, ८१, ८३, ८४, ८५,
 ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२,
 ९३, ९४, ९५, ९८, ९९, १००, १०१,
 १०२, १०३, १०४, १०६, १०७,
 १०८, १०९, ११०, १११, ११२,
 ११३, ११५, ११६, ११७, ११८,
 ११९, १२१, १२२, १२३, १२४,
 १२५, १२६, १२७, १२८, १२९,
 १ ०, १३१, १३२, १३३, १३४,
 १३५, १३८, १३९, १४०, १४१,
 १४२, १४३, १४४, १४५, १४७,
 १४८, १४९, १५०, १५२, १५३,
 १५४, १५५, १५६, १५७, १५८,
 १५९, १६०, १६१, १६२, १६३,
 १६४, १६५, १६६, १६७, १६८,
 १६९, १७१, १७२, १७३, १७४,
 १७५, १७६, १७७, १७८, १७९,
 १८०, १८१, १८२, १८३, १८४,
 १८५, १८८, १९०, १९१, १९२,
 १९३, १९४, १९६, १९८, १९९,
 २००, २०१, २०२, २०५, २०६,
 २०९, २१०, २११, २१२, २१३,
 २१४, २१५, २१७, २१९, २२०,
 २२१, २२२, २२३, २२४, १२५,
 २२६, २२७, २२८, २२९, २३०,
 २३१, २३२, २३३, २३४, २३५,

२३६, २३७, २३८, २३९, २४०,
 २४१, २४२, २४३, २४४, २४६,
 २४८, २४९, २५०, २५१, २५२,
 २५३, २५४, २५५, २५६, २५७,
 २५८, २५९, २६०, २६२, २६३,
 २६४, २६५, २६६, २६७, २६८,
 २६९, २७०, २७१, २७२, २७३,
 २७४, २७५, २७६, २७७, २७८,
 २७९, २८०, २८१, २८२, २८३,
 २८४, २८५, २८६, २८७, २८८,
 २८९, २९०, २९१, २९२, २९३,
 २९४, २९५, २९६, २९७, २९८,
 २९९, ३००, ३०१, ३०२, ३०३,
 ३०४, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८,
 ३०९, ३१०, ३११, ३१२, ३१३,
 ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३१८,
 ३१९, ३२०, ३२१, ३२२, ३२३,
 ३२४, ३२५, ३२६, ३२७, ३२८,
 ३२९, ३३०, ३३१, ३३२, ३३३,
 ३३४, ३३५, ३३६, ३३७, ३३८,
 ३३९, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४,
 ३४५, ३४६, ३४७, ३४८, ३५०,
 ४७३, ४७६, ४७७, ४७८

वीरमित्रोदये सस्कारप्रकाश , (वी मि स)

३४२

वीरमित्रोदये समयप्रकाश , (वी मि स),

३५४, ३५५, ३५६, ३५७, ३६०,

३६८

शङ्ख , २६८, ३०३

शङ्खस्मृति , ८६, ९१, १२४

शतपथब्राह्मणम् , (श ब्रा), ४८, ६२,

६७, ६८, ७३, ८९

शब्दकल्पद्रुम , ३३३

शुद्धितत्त्वम् , ८०

शोभालालशर्मा, ४८०

समयप्रदीप , ४२६

सामवेद, (सा वे), ९२, ९३, ९४, ९५
 सिद्धा तर्कौमुदी, ७२
 स्मृतिमुक्ताफलम्, ९३, ९४
 स्मृतीनां समुच्चय, ८६
 हरदत्त, ७२, १५४, १५६, १५९, १८०,
 १८१, १८२, १८३, १८७, १९१,
 १९२, २०३, २०४, २१७, २३७,
 २३८, २३९, २४१, २५३, २५७,
 २६५, २६९, २७३, २८६, २८७,
 २९०, २९१, २९६, ३०२, ३०६,
 ३१९, ३३८, ३४३, ३४४, ३५५

हरदत्तमिताक्षरा, १८६

हेमाद्रि, ३१६

हेमाद्रि, कालनिर्णय, (हे का), ३५५,
 ३५६, ३५७, ३५८, ३५९, ३६०,
 ३६१, ३६२, ३६३, ३६४, ३६५,
 ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७०,
 ३७१, ३७२, ३७३, ३७४

हेमाद्रि, दानखण्ड, (हे दा), ४५७,
 ४५८, ४५९, ४६०, ४६१, ४६२,
 ४६३

हेमाद्रि, व्रतखण्ड, (हे व्र), ४६४,
 ४६५, ४६६, ४६७, ४६८, ४६९,
 ४७०, ४७१, ४७२, ४७३, ४७४,
 ४७५, ४७६, ४७७, ४७९, ४८०

APPENDIX E

Index of Half Verses¹

अ	अमशोऽतिथिमिच्छन्ति, यम , १९९
*अशभाक् तत्र, पैठी , ४०	*अमावमिर्धन्व, गौत , १५५
अशान् द्वाससति यावद्, ब्रह्मपु , ४५०	*अग्नि प्रजापति , बौधा , ११९
*अशुम्, शङ्ख , १२९	अग्नि सन्निहित कार्यो, ब्रह्मपु , ४१३
अकार्यमन्यत्कुर्याद्वा, मनु , हारी , ३३१	*अग्नि समिद, हारी , ९६
अकृत मण्डल ये तु, ब्रह्मपु , २२१	*अग्निगुरुश्रूषा, हारी , १४४
*अकृतप्रातराश , आप १०८	अग्निचित्कपिला सवी, छाग , यम , ३०
अकृते वैश्वदेवे तु, नर पु , १७१	*अग्निरस्मि जन्मना, हारी , २२८
अकृत्वा वैश्वदेव तु, भवि पु , २१६	अग्निराप्यायता धातून्, वि पु , २५०
अकृत्वा स्वयमाहार, महाभा , १७३	*अग्निर्व ज्वलन्, आप , १८०
अकृत्वेहात्मन शुद्धि, यम , ३२०	अग्निवच्च द्विज प्राहु, हारी , १८०
अक्षतामि सपुष्पाभि, पद्मपु , १३९	अग्निश्च भृगुशापाच्च, ब्रह्मपु , ४२९
अक्षमाला तु कर्तव्या, योगि , १०४	*अग्निश्च सर्वदेवाना, वि स्मृ , २१
*अक्षर तर्प, बौधा , १२१	अग्निष्टोम गोसव च, भवि पु , ४७५
अक्षर त्वक्षर ज्ञेय, मनु , ९९	अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य, भवि पु , ४७५
अक्षर त्वक्षर वियाद्, यम , १००	अग्निष्वात्तास्तथा सौम्यान्, पद्मपु , ११७
अगम्यागमनात् स्तेयात्, योगि , ८२	*अग्निष्वात्तान्, शङ्ख , १२६
अगस्तये नारदाय, ब्रह्मपु , ३८१	अग्निष्वात्तान् सोमपाश्च, योगि , ११३
*अगस्तिरग्नि , वि पु , २५१	*अग्निसन्ताम्, शङ्ख , १२५
*अगस्त्यम्, शङ्ख , १२८	अग्निहोत्र जरत्कन्या, यम , १९९
अगस्त्याय ददाल्थर्ष्य, नर पु , ४५१	*अग्निहोत्रमति, आप , २६
अगस्त्येन पुरा राजन्, महाभा , ३१४	*अग्नीधम्, शङ्ख , १२५
अगस्त्यो दक्षिणामाशाम्, ब्रह्मपु , ४५०	अग्नीन् हुत्वा विधानेन, मनु , वि स्मृ , १७५
*अन्न आयूषि, हारी , ९५	*अग्नीषोमीय, आप , २६५
*अन्नये जातवेदसे, श लि , १५२	अग्ने सोमस्य चैवादौ, मनु १५४
*अन्नये सोमाय, वि स्मृ , १५५	अग्नौ प्रास्ताहुति सम्यग्, मनु , १४९

¹ A star indicates a prose passage

अग्न्यादिगौतमेनोक्तो, छ का, १४९
 अग्र चतुर्गुण प्राहु, मार्क पु, १७३
 *अग्र च दयम्, आप, १६६
 अग्रमग्र चरन्तीना, वसि, ७५
 अग्राह्यास्वागता ह्यापो, योगि, ८१
 अग्रे भोजयेदतिथीन्, बौया, २१२
 अघ स केवल भुङ्जे, मनु, २१४
 ,, ,, यम, २१५
 अघमर्षण देवकृत, वसि, श लि, ९२
 अघमर्षणसूक्तस्य, शङ्ख, ५९
 अघमर्षणसूक्तेन, योगि, ५२, ६५
 अङ्गरागै सुगन्धैश्च, ब्रह्मपु, ३९८
 अङ्गरागैश्च विविधै, ब्रह्मपु, ४०२
 अङ्गवङ्गकलिङ्गैश्च, ब्रह्मा, ४१०
 अङ्गानि समता यान्ति, दक्ष, १८
 *अङ्गिरसम्, शङ्ख, १०८
 अङ्गुल्या दन्तकाष्ठ च, भवि पु, २९४
 अङ्गुष्ठमात्र पुरुष, मत्स्यपु, ४४८
 अङ्गुष्ठमात्र पुष्पो, बौया, २३४
 अचित्तिमनाद्धत, परा, शाता, २०३
 आच्छिन्नपद्मपत्रेण, वरा पु, ५६
 *अजमनम्, शङ्ख, १२९
 अजस्य दशवर्षाणि, भवि पु, ४०९
 *अजाम्, शङ्ख, १२७
 *अजामहिष्योश्च, गौन, २९५
 अजेन धु बुना चैव, महाभा, ३२५
 *अजेरुपादम्, शङ्ख, १२९
 अज्ञानादथवा लोभात्, दक्ष, ३
 अट्टालकश्मशानेषु, ब्रह्मपु, ४४६
 अत परमनुस्माता, ब्रह्मपु, ४४४
 अत शण्ड्व मासस्य, याज्ञ, ३११
 अत ऊध्व देवयज्ञ, श लि, १५२
 अत एव मया तेऽद्य, स्कन्दपु, ४१७
 अतसीपुष्पवर्णस्तु, मत्स्यपु, ४६९
 अतस्तदात्मको लोक, स्कन्दपु, ४१७
 अतिथि त विजानीयात्, परा, शाता, २०३

अतिथि तत्र सप्राप्त, वि पु, १७४
 *अतिथि निराकृत्य, आप, १८५
 *अतिथि पूज, बुध, २११
 अतिथि पूजयेद्यस्तु, यम, २००
 अतिथि पूजितो यत्तु, यम, १९६
 *अतिथि श्रोत्रियो, श लि, १७६
 अतिथिग्रहणार्थाय, वि पु, १७४
 *अतिथिपूजने, वि स्मृ, २६७
 अतिथिभ्योऽप्र एवैतान्, मनुविष्णु, २१२
 अतिथिग्रहमभ्येत्य, देव, १९९
 अतिथिर्यत्र वै ग्रामे, यम, १९९
 अतिथियस्य भग्नशो, परा, १९९
 ,, ,, यम, १९८
 अतिथिर्देवदेवान्ते, परा, १९९
 *अतिथिश्च यदा, हारी, १७८
 *अतिथानेवाग्रे, आप, १६६
 *अतिदवा हि ब्रह्मणा, श लि, १७७
 अतिद्वन तथास्पृष्ट, भवि पु, ४७७
 *अन्निमित्रव, शङ्ख, १२८
 *अतियुक्तम्, शङ्ख, १२९
 अतीतानागतो भोगो, देवीपु, ३६०
 अतीत्य सर्वदु खानि, महाभा, ३२४
 अतीर्यगमनात्पुन, देव, ३४३
 अतुला हर्षसपत्ति, स्कन्दपु, ४२०
 *अतृप्तिश्चात्रस्य, आप, २३६
 *अतो न प्राणे, हारी, १७९
 अतोऽ यथा तु योऽश्रीयाद्, बृह, ३१६
 अतोऽन्यथा तु सन्त्येन, योगि, ११३
 अतोऽन्यथा प्रयत्तिस्तु, मनु, ३१२
 अतोऽ यथा वाचयानो, भवि पु, ४७६
 अतोऽन्यथा वृथामांसम्, महाभा, ३१७
 अतो राजर्षय सर्वे, महाभा, ३१४
 अतोऽर्थ तु महीमान्, ब्रह्मपु, ४३९
 अतोऽर्थ पूजनीया सा, ब्रह्मपु, ४०७
 अतोऽर्थ महती प्रोक्ता, भवि पु, ४०९
 अतोऽर्थ विधिवत्कार्या, ब्रह्मपु, ४२१

अतोऽर्ष शङ्करो दु खी, ब्रह्मपु, ४२२
 अतोऽर्ष श्रावणे तत्र, ब्रह्मपु, ३९५
 अतोऽर्ष सा सुपक्वा हि, ब्रह्मपु, ४०६
 अत्यन्तदुष्टे लौराह्णे, ब्रह्मपु, ४४७
 अत्यन्तमलिन कायो, दक्ष, १८
 अत्यम्ल शुक्तमाख्यात, बृह, २८८
 *अत्र च भवन्ति, शङ्ख, १०२
 अत्र चैव्या वृषोत्सर्ग, ब्रह्मपु, ४६५
 अत्र दानानि देयानि, भवि पु, ४०९
 अत्र ब्रह्मापि सदिसम्, देवीपु, ३६५
 अत्र सन्निहित पाप, वृ शाता, ३५७
 *अत्र ह-यक-य, देव, १४२
 अत्राश्वमेधमधिक, ब्रह्मपु, ३७३
 *अत्रिम्, शङ्ख, १२८
 अत्रेश्वरान्नसुयाया, ब्रह्मपु, ४४३
 *अत्रैव तैत्तिरीय, पैठी, ३५३
 अत्रैव पशवो हिस्या, मनुविष्णू, ३२७
 अय किं बहुनोक्तेन, ब्रह्मपु, ३८१
 *अथ कृतापसव्यो, शङ्ख, १३०
 अथ कृष्णचतुर्दश्या, ब्रह्मपु, ४४०
 अथ चैत्रेषु कृष्णाय, ब्रह्मपु, ४४३
 अथ जाता त्रयोदश्या, ब्रह्मपु, ४०१
 *अथ तर्पणविधि, शङ्ख, १२४
 अथ तौ दम्पती तस्य, रुन्दपु, ४१६
 *अथ दक्षिणत, बौधा, १२२
 *अथ निवीनी, बौधा, १२२
 अथ पुष्पाञ्जलिं दत्वा, नर पु, ९१, १०९
 *अथ प्राचीनावीती, छ का, १११
 अथ फुल्ला तु ता दृष्ट्वा, ब्रह्मपु, ३८६
 *अथ ब्राह्मणाना, हारी, २२८
 *अथ भगवन्त, शङ्ख, १२८
 *अथ भार्गवे कृष्ण, ३७२
 अथ भार्गवे मामि, ब्रह्मपु, ३९५
 अथ भुञ्जीत मोहात्मा, आदित्यपु, २७३
 *अथ मैत्रायणे, हारी, २२९
 *अथ रजस्वला, पैठी, ३५२

अथ रुद्रे द्रचन्द्रार्क, ब्रह्मपु, ३८६
 *अथर्ववेद, बौधा, १२२
 *अथर्ववेदम्, शङ्ख, १२७
 अथर्ववेदं यत्प्रोक्त, बौधा, १२२
 *अथवाङ्मिस, बौधा, १२२
 अथमा मासमप्येक, महाभा, ३२४
 अथवाश्वयुज मास, नन्दिपु, ३६०
 अथ वृश्चकसकान्त्याम्, ब्रह्मपु, ३७२
 *अथ शालीन, बौधा, २३२
 *अथ श्लोक, छ का, ११२
 अथ सतर्पयेद्देवान्, योगि, ११२
 अथ सर्वेभ्यस्तथा कार्य, भवि पु, ४७९
 अथ सस्यानि पूर्णानि, ब्रह्मपु, ४३९
 *अथ सूना व्याख्या, हारी, १४३
 *अथ स्नातक, आप, २२
 अथ स्नानविधि कृत्स्न, वसि, ७४
 *अथ स्नानविधि, पैठी, ४०
 *अथ हस्तौ प्रक्षाल्य, बौधा, ७०
 *अथ हैके ब्रुवते, बौधा, ७०
 *अथाग्नि परि, वि स्मृ, १५५
 *अथाञ्जलिनाप, बौधा, ७०
 अथात शृणु भूपाल, मत्स्यपु, ४५१
 *अथातो नित्य, मात्या, ७२
 *अथादित्यमुप, बौधा, ८८
 अथान्नदानाद्भगवान्, ब्रह्मपु, ४००
 *अथाप उपस्पृश्य, बौधा, ७०
 *अथापि ब्राह्मणाय, वसि, १९०, ३२८
 *अथापोऽभिप्रपद्यते, बौधा, ७०
 *अथाप्यत्रान्न, बौधा, २१६
 *अथाप्युदाहरन्ति, बौधा, ४१, ८८,
 २३३, २३५
 * ,, ,, वसि, २६४
 *अथास्मै दद्यात्, आप, १९२
 *अथास्या सविता, शङ्ख, १०१
 अथेदं चान्ध, मत्स्यपु, ४५५
 अथोपतिष्ठेदादित्यम्, योगि, ८९

अदत्ते तु निराशास्ते, हारी, १३४
 अदत्त्वा तु य एतंभ्य, मनुविष्णू, २१२
 अदत्त्वा न च भोक्तव्य, मार्क पु, १७३
 अदत्त्वा वैश्वदेव तु, यम, शाता, २१७
 *अदिति चेत्तयेति, हारी, ९७
 *अदितिम्, शङ्ख, १२७
 अदिते कश्यपाज्ज्ञे ब्रह्मपु, ४३२
 अदित्या कश्यपाज्ज्ञे, ब्रह्मपु, ४३८
 अदृश्रमस्येति मन्त्रे, योगि, १३६
 अदेव तद्विजानीयात्, मत्स्यपु, १७१
 अदेव नास्ति चेदन्यो, छ का, १६९
 अङ्गिरातपवर्षाभि, हारी, ५१
 अङ्गिर्गान्त्राणि शुध्यति, शङ्ख, ५०
 अङ्गिर्मृद्भिश्च गात्राणि, योगि, ६१
 अङ्गिमङ्गिश्च चरणौ, योगि, ६०
 *अङ्गिर्वा सायम्, बौधा, २३५
 *अङ्गयश्च उदकुम्भे, गौत, १६०
 *अद्यादुदमुख, वि स्मृ, ९
 अद्यापि गूढ सुतरा, ब्रह्मपु, ३७७
 अद्यापि तत्फल भुङ्क्ते, ब्रह्मपु, ४४५
 अद्रोहेण च भूताना, मनु, ९४
 अद्वेषरागिभिर्मुक्त, ब्रह्मपु, ३९०
 *अध शयीत, वसि, ३५१
 अधमोत्तममध्यानाम्, योगि, ६०
 अधर्माद्व्याधिशोकादि, देवीपु, ३६१
 अधश्चतसृभि काय, वसि, ७४
 *अधिकमहरह, आप, १५३
 अधीत्य चतुरो वेदान्, यम, २६९
 *अधृष्यम्, शङ्ख, १२९
 *अध्ययनमावृत्ति, आप, १८१
 अध्यात्मविद्या विविधा, योगिया, ९०
 अध्यापन ब्रह्मयज्ञ, छ का, १४५
 ,, ,, मनु, १४५
 अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेय, याज्ञ, २०१
 अध्वनोऽभ्यागत विप्र, यम, २००
 अनमममृत चैव, याज्ञ, २२६

अनङ्गलग्न त्वथ, मत्स्यपु, ४५३
 अनङ्गुहश्च ते धन्या, मत्स्यपु, ४६९
 *अनन्तम्, शङ्ख, १२६
 अनन्तर द्विजे स्नाप्या, ब्रह्मपु, ४४३
 अनन्तभुग्भिरष्टम्या, ब्रह्मपु, ४४१
 अनभ्यर्च्य पितृन् देवान्, मनुविष्णू, ३२०
 अनभ्यर्च्य यदा याति, मरी, १३२
 अनभ्यासेन वेदानाम्, मनु, २७५
 अनभ्रगतमेवोर्व्या, वि पु, ५५
 अनभ्युदिते काले, ब्रह्मपु, ३८४, ४३६
 ,, ,, यम, १३३
 अनर्चितं तृथामास, मनु, २६०
 *अनर्हद्विर्वा, आप, २८६
 *अनलम्, शङ्ख, १३०
 अनश्रतापि मतत, छ का, १४९
 *अनश्चजनम, श लि, ३८
 अनसूयात्मजश्चन्द्र, ब्रह्मपु, ४३२
 अनाथाना गवा यन्त्रात्, ब्रह्मपु, ४६३
 अनायासप्रदायीनि, वि पु, २५१
 *अनायुष्य त्वेव, आप, २२२
 अनाहिताग्नेरप्येष, छ का, १४९, ३५५
 अनित्य हि स्थितो यस्मात्, मनु, वि स्मृ, २०१
 *अनिन्दितानि, पैठी, १८९
 *अनिन्दम्, शङ्ख, १३०
 अनिर्गतदशाहास्तु, छ का, ४७
 अनिर्दश च प्रेताक्षम्, मनु, २६०
 अनिर्दशाया गो क्षीरम्, मनु, २९४
 *अनिर्दशाहा, बौधा, २९६
 अनिर्दशाहे परशवे, वसि, २६८
 अनिर्दिष्टाश्वैकशफान्, मनु, २९८
 *अनिलम्, शङ्ख, १३०
 *अनिष्क्रिया, हारी, १४४
 अनीहमाना सतत, मनु, १५०
 अनुग्रहार्थ मर्त्यानां, ब्रह्मपु, ३९८
 *अनुतीर्यमप, बौधा, ४१, १२३

*अनुद्दिष्टास्तथा, वसि, ३०५
 अनुद्धतैरुद्धृतैर्वा, पद्मपु, ७६
 अनुपाकृतमासानि, याज्ञ, २८१
 अनुब्रूहि मया कार्यं, स्कन्दपु, ४१४
 अनुमन्ता विशसिता, मनु, ३२०
 अनुमन्ता विशस्ता च, यम, ३२१
 अनुलिप्तेन विधिवत्, ब्रह्मपु, ४०६
 *अनुष्टुभम्, शङ्ख, १२७
 अमृतौ तु सदा कार्यं, ३ शाता, ३४४
 अनेकवर्णैरथ, मत्स्यपु, ४५४
 अनेन विधिना यस्तु, मत्स्यपु, ४४९
 अनेन विधिना ज्ञात, शङ्ख, ५९, ८४
 अनेन विधिना ज्ञात्वा, शङ्ख, ५९
 अनेनैव तु मन्त्रेण, ब्रह्मपु, ३८२
 *अन्त शवे च, आप, २६८
 अन्तरा प्रातराश च, बौधा, २३७
 *अन्तरालेऽपि च, आप, ३४३
 *अन्तरिक्षान्, शङ्ख, १२६
 *अन्तर्जले चाष, कात्या, ७४
 अन्तर्जले जपेन्मन्त्र, योगि, ६३
 अन्तर्जले त्रिरावर्त्य, बृह, ८०
 अन्तश्चरसि भूतेषु, शङ्ख, ८७
 ,, ,, हारी, २२९
 *अन्तश्चरसीत्यभि, हारी, २३०
 *अन्ते चैतस्मि, कात्या, ७३
 अन्ते पुनर्द्रवाशी च, वि पु, २४०
 अन्न चैव यथाशक्ति, मनुविष्णु, १७५
 अन्न तस्य न भोक्तव्य, भवि पु, २६९
 - अन्न दृष्ट्वा प्रणम्यादौ, ब्रह्मपु, २२५
 *अन्न पर्युषित, वसि, २९०
 अन्न पर्युषित भोज्य, याज्ञ, २९२
 अन्न पितृमनुष्येभ्यो, याज्ञ, १५७
 अन्न पुष्टिकर चास्तु, वि पु, २५०
 अन्न बलाय मे भूमे, वि पु, २५०
 अन्न भूमौ श्वचाण्डाल, याज्ञ, १५७
 अन्न वापि तथा पक्व, भवि पु, ४७८

अन्न विष्णु स्वयं प्राह, ब्रह्मपु, २२५
 अन्नद प्राणदो ज्ञेयो, यम, १९६
 अन्नप्रकरवत्तस्य, योगि, १३५
 अन्नप्रकारैर्भक्ष्यैश्च, ब्रह्मपु, ४५०
 अन्नमश्रद्भयानस्य, यम, २७२
 अन्नमुष्टिर्यथाशक्त्या, ब्रह्मपु, ४५९
 *अन्नसंस्कर्ता, आप, १८९
 अन्नस्य जन्मकालुष्य, ब्रह्मपु, २४२
 अन्नादे भूणहा मार्ष्टि, मनु, यम, वसि, २७३
 *अन्नाभावे केन, हारी, १४६
 अन्नावशेषमित्र वै, मार्क पु, १६५
 अन्नैर्भक्ष्यै फलैर्मूलै, ब्रह्मपु, ४३४
 *अन्य वा समु, आप, २०४
 *अन्यतरोऽभि, आप, १८०
 अन्यतत्र प्रवक्ष्यामि, वरा पु, ३९२
 *अन्यत्र गुड, हारी, २८९
 *अन्यत्र दधिमधु, वि स्पृ, २४६
 *अन्यत्र देव, हारी, ३९
 अन्यत्र मधुमक्तुभ्या, देव, २८८
 *अन्यत्र राग, श लि, २८९
 *अन्यत्र वर्षाभ्य, वसि, १८६
 अन्यथा प्राञ्जुल कुर्याद, योगि, १०४
 *अन्यद्वासेध्यम्, आप, २८६
 *अन्याश्च क्षीर, वसि, २९३
 अन्यानि चैव सूक्तानि, योगि, ६३
 *अन्यान् मृत्यै, गौत, १९२
 अन्यान्वा वारुणान्मन्त्रान्, योगि, ६५
 अन्ये तु पुरुषा देवि, स्कन्दपु, ४२०
 अन्योन्य गुरवो विप्रा, शाता, १९३
 अन्योन्य पातयिष्यन्ति, स्क दपु, ४१७
 अन्योन्य रूक्षवचने, स्कन्दपु, ४१९
 अन्योन्यमुपकुर्वन्त, शाता, १९३
 अन्वारब्धेन सव्येन, योगि, ११३
 *अप, शङ्ख, १३०
 *अप आचम्य, बौधा, ८८
 अपचन्तमतिक्रम्य, यम, २०८

*अपन्नदद, गौत , ३०४
 अपराह्णे तत स्नातान्, ब्रह्मपु , ४१३
 अपराह्णे तथा वैश्या , देवीपु , ३६४
 अपराह्णे तु तत्रैव, ब्रह्मपु , ३८४
 *अपरेणाग्नि, आप १५९
 अपवर्गे तु सर्वत्र, शाता , १६८
 अपवित्रीकृते ते तु, परा , ८४
 अपसव्य तत कृत्वा, पद्मपु , ११७
 अपा द्वादशगण्डूषै , नर पु , १३
 अपा मध्ये स्थितस्यैव, योगि , ६३
 *अपाङ्क्तथाना प्राग्, गौत , २६४
 *अपानम्, शङ्ख , १२९
 *अपानमन्त्रेना, बौध्या , २३४
 अपाने तृप्ते तृप्यन्ते, ब्रह्मपु , २२७
 *अपाने निविष्टो, बौध्या , २३३
 अपामार्गश्च बिल्वश्च, नर पु , १२
 अपास्य देहादेवेभ्य , ब्रह्मपु , ३६६
 *अपि च काठके, वसि , ३५०
 *अपि चाष्टमीष्वेव, आप , १५३
 अपि जन्मसहस्रेषु, योगि , ८२
 *अपि न श्वो, वसि , १३४
 अपि न स कुले भूयाद्, यम , १३४
 अपि प्रयाणममये, ब्रह्मपु , २९७
 अपि भ्रूणहन मासात्, शङ्ख , १०२
 *अपि वा लेभान्, आप , ३४४
 अपि शाक पचानस्य, यम , १९९
 *अपि ह्येवेनविध, आप , १६८
 अपूजित तु तच्छुक्ल, मनु , २२५
 *अपूपधाना, वसि , २०३
 अपूपान् भक्षयेच्छूयाद्, अङ्गि , २५८
 अपूपाश्च करम्भाश्च, यम , २९२
 अपूपै प्रार्थित श्राद्ध, ब्रह्मपु , ४३९
 अपूपैर्विविधाकारै , ब्रह्मपु , ३८३
 अपूर्वमग्निहोत्र च, वि पु , १६३
 *अपेयम्, आप , २९६
 अपो देवी पावमान्य , योगि , ६३

अपोशान न गृहीयात्, ब्रह्मपु , २२६
 अपोशानेनोपरिष्ठाद , याज्ञ , २२६
 अप्युद्धृत्य यथाशक्ति, छ का , १६९
 अप्येकपङ्क्त्या नाश्रीयात्, नह्मपु , २४३
 *अप्येकमाशयेद्विप्र, छ का , १६९
 अप्रजाना तु नारीणा, अङ्गि , २६९
 अप्रजाया तु कथाया, आदित्यपु , २७३
 अप्रणोद्योऽतिथि साय, मनु , १८७
 *अप्रतिभाया, आप , १८५
 *अप्रयतेन, आप , २८६
 *अप्रयतोप, आप , २८६
 अप्रवृत्ते ऋषोत्सर्गे, ब्रह्मपु , ४६६
 अप्रशस्त निशि स्नान, परा , ३७
 अप्रायत्ये समुत्पन्ने, योगि , ५२
 अप्राशितेषु तत्पूर्वम्, देव , २११
 अप्मरोगणसङ्ख्य, आदित्यपु , ४७१
 अप्सरोभ्य सोमपेभ्यो, ब्रह्मपु , ३८०
 अप्सरौघवहस्त्रेण, आदित्यपु , ४७१
 *अप्सु जपेदघृत, हारी , ९५, ९६, ९७
 *अप्सु निमज्ज्योन्मज्ज्य, बौध्या , ७१
 अबुध्यमानो ग्रन्थार्थ, भवि पु , ४७७
 अब्जै क्रीडनकैरन्य , ब्रह्मपु , ३८३
 अब्लिङ्गा बार्हस्पत्य च, वसि , श लि , ९२
 अभक्षणे तु धर्म स्याद्, यम , ३२२
 अभक्षणेन मामाना, यम , ३२२
 *अभक्ष्यश्चेष्टो, आप , ३०८
 अभक्ष्या पशुजातीना, देव , ३०३
 अभक्ष्याणि द्विजातीनाम्, मनु , २७६
 *अभक्ष्या मकर, यम , ३०९
 अभय प्राप्य सुमास्तु, ब्रह्मपु , ४२१
 अभय सर्वभूतेभ्यो, ब्रह्मपु , ४३१
 *अभाव उदकम्, आप , २०७
 अभावे त्वक्षमालाया , योगि , १०४
 अभावे धौतवस्त्रस्य, योगि , ८३
 *अभित पूर्वैणाग्निम्, वि स्मृ , १६०
 *अभिनन्द्यान्नम्, वि स्मृ , २४६

*अभिवादाना, आप, १९१
 अभिवादेयत्ततो वृद्धान्, मनु, ३०
 अभिवाद्य ततो विप्र, योगि, १०५
 *अभिषस्तपतित, सुम, २६३
 अभिषस्तस्य षण्डस्य, मनु, २६०
 अभिषिच्य तदात्मान, योगि, ६२
 अभीषङ्गा पदस्नोभा, वसि, श लि, ९२
 अभीष्टदेवताना तु, वि पु, २५०
 अभोज्य तद्भवेदन्न, भवि पु, २५५
 अभोज्य तद्विजानीयाद्, यम, २८६
 अभोज्य प्राहुराहार, देव, २८८
 अभोज्य ब्राह्मणस्यान्न, भवि पु, २५५
 *अभोज्यस्यान्न, हारी, २३१
 अभ्यङ्गवस्त्रनैवेद्ये, ब्रह्मपु, ४४३
 अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्नि, दक्ष, २९
 अभ्युत्थानमिहागच्छ, दक्ष, १९५
 अमले वाससी राजन्, भवि पु, ४७९
 *अमात्यपत्नी, बौधा, १२३
 *अमाल्यान्, बौधा, १२३
 अमावास्या चतुर्थ्यां च, वरा पु, ३५९
 अमावास्या च नाश्रीयाद्, वि स्मृ, १२
 अमावास्यामष्टमीं च, मनु, ३४९, ३५९
 अमावास्याया तु चैत्रे, ब्रह्मपु, ४४६
 अमावास्याया तु देवा, ब्रह्मपु, ४२१
 अमावास्याया पित्र्ये तु, ब्रह्मपु, ३९६
 अमावास्याया पूज्याश्च, ब्रह्मपु, ४४०
 अमावास्याया सभूत, ब्रह्मपु, ३८२
 *अमुक्तयोरस्त, वि स्मृ, ३६९
 अमुष्मै नम इत्येव, छ का, १६२
 अमृत ब्राह्मणस्यान्न, यम, हारी, जम, २५२
 अमृत यज्ञशेष तु, यम, २१४
 *अमृतापिधान, बौधा, २३४
 *अमृताशिनम्, शङ्ख, १२९
 अमृताशी भवेन्नित्य, यम, २१४
 *अमृतोपस्तरणम्, हारी, २२९
 अमृतोपस्तरणमसीति, ब्रह्मपु, २२६

*अमेध्यपतित, श लि, २८७
 अमेध्यानि दशैतानि, वि स्मृ, ३३२
 अमेध्ये वा पतेन्मत्तो, मनु, हारी, ३३१
 अमेध्येषु च ये वृक्षा, बौधा, २७८
 *अमेध्यैरेव, आप, २८६
 *अमेध्योदक, श लि, ३८
 *अम्बानामासीति, वि स्मृ, १६०
 अम्बिका भवमथाह, स्कन्दपु, ४१६
 *अम्बुशकफला, पठी, १८९
 अम्मात्रेणाभिषिक्तस्य, वि स्मृ, २०
 *अय वा मित्रा, हारी, ९५
 अयनादौ सदा देय, शाता, ३६५
 अयनाभ्या च पञ्चभ्यो, ब्रह्मपु, ३७८
 अयने विषुवे चैव, शाता, ३६९
 अयनेषु विकल्पो य, देवी, ३६२
 अयस्कारस्य दातव्य, वि स्मृ, ४६५
 अयाचिताहृतैर्द्रव्यै, जाबा, १४७
 अयाज्यासु च घोरासु, यम, २६८
 अयातयाम रसवत्, देव, ३३३
 *अयुग्मेनावपेत्, पैठी, ३५०
 *अरिष्टनेमिं, शङ्ख, १२७
 *अरु हीति, कात्या, ७३
 अरुणिदवाचरेत्ज्ञान, वसि, ७४
 अरुणम्, शङ्ख, १२७
 अरुणाय नमस्तुभ्य, ब्रह्मपु, ३७९
 अरुणोदयवेलाया, ब्रह्मपु, ३९६, ४३६
 *अर्कसावर्णिम्, शङ्ख, १२८
 अर्कस्त्रिधातु रजसो, हारी, २२९
 अर्धपाद्यादिभि सम्यग्, ब्रह्मपु, ४०३
 अर्घादिपूजित सम्यक्, ब्रह्मपु, ३८४
 अर्घे पुष्पैर्भक्ष्यभोज्यै, ब्रह्मपु, ३८६
 अर्घे पुष्पैश्च धूपैश्च, ब्रह्मपु, ३८२, ३९४,
 ४०५
 अर्घे पुष्पैस्तथा धूपै, ब्रह्मपु, ४३७, ४३८,
 ४४५
 अर्घे पुष्पैस्तु धूपैश्च, ब्रह्मपु, ४४४

अर्धैर् सुगन्धिमाल्यैश्च, ब्रह्मपु, ४४०

अर्धैर्माल्यैश्च वस्त्रैश्च, ब्रह्मपु, ३८३

अर्घ्यपात्रे प्रयत्नेन, पद्मपु, १३९

अर्चयेद्यस्तु मा तत्र, वरा पु, ४२६

अर्चित स्याज्जगदिदं, योगि, १३६

अर्चितव्यश्च भगवान्, ब्रह्मपु, ४५०

*अर्थम्, शङ्ख, १२६

अर्धरात्रे त्वसपूर्णे, देवीपु, ३६२

अधरात्रे व्यतीते तु, देवीपु, ३६३, ३६४

*अर्थमणम्, शङ्ख, १२९

अर्वाक् षोडश विज्ञेया, शाता, ३६१, ३६५

अर्हयेन्मधुपर्केण, मनु, २०६

अर्हितो मनुना मर्त्यो, ब्रह्मपु, ४२९

अलकरैस्तथा माल्यै, ब्रह्मपु, ४०१

अलकृत पुनश्चक्र, ब्रह्मपु, ४३५

*अलकृतस्ति, वि स्मृ, ३५४

अलकृतेन भोक्तव्य, ब्रह्मपु, ४२२

अलक्ष्मी कालरुणी च, वि स्मृ, २०

अलक्ष्मी कोविदारेषु, ब्रह्मपु, २९७

अलक्ष्मीनाशन धन्य, ब्रह्मपु ४५८

अलाभे द तकाष्ठानां, नर पु, १३

अलाभे देवखातानां, वसि, ७४

अल्पत्वाद्विद्वान्कालस्य, छ का, १७

अल्पदोषमिह द्वेय, महाभा, ३१७

अवतार वितस्ताया, ब्रह्मपु, ४०१

अवधूत यदुच्छिष्ट, यम, २७२

अवधूतमविज्ञात, यम, २७२

अवलम्बमाना दृश्यन्ते, आदित्यपु, ४७१

अवलितस्य मूलस्य, यम, २७२

अवलीढ श्वमाज्जर, देव, २८८

अवशिष्ट ततो भोज्य, ब्रह्मपु, ४४२

अविकारि भवेन्मेध्यम्, बृह, २९१

*अविधिना च, आप, २६५

अवेक्षेत च तां नित्य, देव, ३४७

*अवेलाविस्पष्ट, हारी, १४३

*अव्यक्त पुरुष, शङ्ख, १३०

अव्यक्तगर्णा ह्रस्वाश्च, मत्स्यपु, ४६९

अव्यङ्गमपरिक्लिष्टा, मत्स्यपु, ४६६

अशिरस्क भवेत्ज्ञान, जावा, ५७

अशुद्धदिग्सेध्वता, देव, ३४७

अक्षयौ तु करौ कुर्यात्, ल हारी, १०८

अशेषपर्वस्वेतेषु, वि पु, ३५८

अशोभा योगिनी सिद्धा, ब्रह्मपु, ४०४

अशौचे यस्तु शूद्रस्य, वसि, २६८

अश्नाति यो मृत्यजनस्य, यम, २४५

अश्रीयात्तन्मना भूत्वा, वि पु, २४०

अश्रद्धया हुत दत्तम्, यम, २७२

*अश्रोत्रियस्या, गौत, २०६

अस्त्रीकमेतत्साधूनां, मनु, २५९

अस्त्रीलान्यपि जल्पद्भि, ब्रह्मपु, ४१३

अश्वकान्त रथकान्तं, पद्मपु, ७७

” ” वसि, ७५

*अश्वत्थप्रमुखान्, शङ्ख, १२५

अश्वत्थवृक्ष च, वाम पु, ३२

अशुच्यशुचिना दत्तम्, छ का, ४७

अश्वमेधसहस्रेण, यम, १९७

अष्टभ्यो लोकपालेभ्य, ब्रह्मपु, ३८१

अष्टमे लोकयानां तु, दक्ष, ३३३

अष्टम्या च चतुर्दश्या, वरा पु, ३५९

अष्टम्या च तत लाप्या, ब्रह्मपु, ४६३

अष्टम्या च पुनर्भक्ष्यै, ब्रह्मपु, ४३८

अष्टम्या सविभज्याथ, ब्रह्मपु, ४३२

अष्टाङ्गुलेन मानेन, नर पु, १२

अष्टाधिक तेन, मत्स्यपु, ४५६

अष्टाभिर्धेनुभिर्गुक्त, ब्रह्मपु, ४६५

अष्टाविंशतिमे जात, ३९५

अष्टाविंशतिमे प्राप्ते, ब्रह्मपु, ३८८

अष्टाविंशतिसंख्येभ्यो, ब्रह्मपु, ३७८

असख्यात च यज्जप्त, अग्नि, ८१

असमभवे सदा दद्याद्, शाता, परा, १९४

असंस्कृतप्रमीतानां, मनु, १३५

असंस्कृतान्पशून्मन्यै, मनुविष्णु, ३१६

असस्कृतो निराशश्च, देव, २००
 असपिण्डैर्न भोक्तव्य, अङ्गि, २६९
 *असमानग्रामो, गौत, २०३
 *असमुदेत, आप, १८३
 असवर्णस्त्रिया सार्ध, ब्रह्मपु, २४९
 असामर्थ्याच्छरी स्य, योगि, ५३
 असामर्थ्याच्च कुर्याच्चैत्, योगि, ६४
 अमुतान्न च योऽश्रीयात्, यम, २७२
 असोमपेभ्यश्च नम, ब्रह्मपु, ३८१
 अस्कन्दयस्तन्मनाश्च, बौधा, २३३
 *अस्तमिते च, आप, ३७
 *अस्त्राणि, शङ्ख, १२७
 अस्त्रातस्तु पुमाज्जार्हो, शङ्ख, ४९
 अस्त्राताना गति यास्ये, वरा पु, ३५८
 अस्त्राताशी मल भुङ्क्ते, जाबा, २१७
 अस्त्रात्वा चाप्यहुत्वा च, दक्ष, २१७
 अस्त्रात्वा नाचरेत्कर्म, दक्ष, १९
 अस्त्रेहा अपि गोधूम, याज्ञ, २९२
 अस्त्रमाक नित्यमस्त्वेतद्, ब्रह्मपु, २२५
 अस्मिन्नेव प्रयुज्जानो, दक्ष, ३३४
 अह ददानीति च, वरा पु, ४२६
 अह शेष सहासीत, याज्ञ, २०४
 अहनि च तथा तमस्वि, छ का, २२४
 अहन्यहनि कर्तव्य, जाबा, १४३
 अहमस्मि प्रथमजा, हारी, २२९
 *अहविर्याजी, आप, २६५
 अहविष्यममृत क्रोध, आप, २८३
 *अहविष्यस्य, आप, १५६
 अहस्ताश्च सहस्ताना, मनु, ३१२
 अहिंसामेव ता विद्याद्, मनुविष्णु, ३२८
 अहिसालक्षण धर्म, ब्रह्मपु, ४४०
 *अहिर्बुध्न्यम्, शङ्ख, १२९
 अहुत च हुत चैव, मनु, १४६
 अहुत्वा तु कृमीन् भुङ्क्ते, जाबा, २१८
 अहोरात्र तु नाश्रीयात्, शाता, ३६९
 अहोरात्रकृतात्पापात्, शङ्ख, १०२

अहोरात्रोषित स्नात, ब्रह्मपु, ३७०
 ,, ,, शाता, ३६९

आ

आरुर्णमूलच्छेत्तु तु, मत्स्यपु, ४६८
 आकस्मिक तु दातव्य, ब्रह्मपु, ४६१
 आकस्मिकी तु ता लब्ध्वा, ब्रह्मपु, ३९८
 आकाशगङ्गासलिल, वि पु ५५
 *आकाशम्, शङ्ख, १३०
 *आकाशायान्त, गौत, १६०
 *आकृतिम्, शङ्ख, १२७
 *आकृष्णेनेत्यादि, हारी, ९७
 आकेशदानखाग्राच्च, योगि, ९०
 *आक्रमणघर्षण, हारी, १४४
 आक्षुमूषिकमार्जार, देव, ३०३
 आगत सोदपात्रस्तु, योगि, १३८
 आगतस्यामन दद्याद्, बृह, १९७
 आमेय तु यदा कक्ष, ब्रह्मपु, ३७२
 आमेय भस्मना स्नान, योगि, ५३
 ,, ,, ,, हारी, ५१
 आमेय वाक्त्र ब्राह्म, हारी, ५१
 आचम्य गोमयेनापि, योगिया, ६२
 आचम्य च ततो दद्यात्, वि पु, १३९
 आचम्य तु तत पश्चाद्, शङ्ख, ८७
 *आचम्य नमस्यो, कात्या, ७३
 आचम्य पाव्य चात्मान, योगि, ८९
 आचम्य प्रयत पश्चात्, योगि, ८१
 आचम्य प्रयतो नित्य, योगि, १०६
 आचम्य विधिवत्सम्यग्, पद्मपु, १३९
 आचम्यैव पुरा प्रोक्ता, शङ्ख, ८६
 *आचम्योर्ध्वौ पाणी, आप, २३८
 आचरन्नभिषेक तु, योगि, ६४
 *आचरेद्वा पञ्च, वि स्मृ, ४०
 आचान्त पुनराचामेत्, वि पु, २५०
 आचान्त पुनराचामेद्, योगि, ८९
 आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्, ब्रह्मपु, २५०

*आचार्यऋत्विक्, आप, २०७
 *आचार्यपत्नी, बौधा, १२३
 *आचार्यपितु, आप, २०४
 आचार्याश्च पितृन् स्वाश्च, योगि, ११४
 आचार्याश्चैव गन्धर्वान्, छ का, ११२
 *आचार्यान् स्वधा, बौधा, १२३
 *आचार्याय मात्रे, पैठी, १३३
 *आचार्यायर्विजे, आप, २०७
 आच्छाद्य घृतवस्त्राभ्या, ब्रह्मपु, ३६६
 आज गव्य च यन्मास, महाभा, ३०७
 *आज्यपान्, शङ्ख, १२६
 आत्मतीर्थप्रशसाया, योगि, ५४
 आत्मपूजा च कर्तव्या, ब्रह्मपु, ३८४
 आत्मशोभा तत कार्या, ब्रह्मपु, ३८२
 आत्मान च पश्यन्, मनुविष्णु, ३२८
 आत्मान तर्पयेत्पश्चात्, यम, २१२
 *आत्मानम्, शङ्ख, १२९
 आत्मानमपि विक्रीय, भवि पु, ४७९
 आत्मार्थं भोजन यस्य, हारी, २४४
 आत्मार्थं स्वादुकामित्वाद् देव, ३२१
 आददीतामसेवास्माद्, मनु, २५४
 आदर्शाङ्गनमाङ्गल्य, वि पु, २५
 आदावन्ते च कुर्मत, योगि, ६३
 आदावारभ्य वेद तु, योगि, ९०
 आदित्यमहिषी राज्ञी, ब्रह्मपु, ४४४
 आदित्ययज्ञस्य तथा, भवि पु, ४७५
 *आदित्याश्च, बौधा, ११९
 आदित्याज्जायते वृष्टि, मनु, १४९
 आदित्येभ्यो नमो नित्य, ब्रह्मपु, ३८१
 *आदीपनतापन, हारी, १४४
 आदौ गृहे ततो भुङ्क्ते, ब्रह्मपु, ४२५
 आदौ घृतेन तैलेन, ब्रह्मपु, ४२७
 *आदौ देवतामार्ष, शङ्ख, १०१
 आदौ पुण्य विजानीयाद्, वेवीपु, ३६३
 आदौ विचार्य वै सर्व, ब्रह्मपु, ४६१
 *आदौ स्ववस्यानां, वि स्पृ, १११

आनीय चाथ मैत्राणि, ब्रह्मपु, ४१२
 आप पुण्या पवित्राश्च, शङ्ख, ५८
 *आप पुनन्तु, बौधा, ७१
 आपत्काले च वृद्धौ च, भवि पु, ४७८
 आपद्यपि हि कष्टाया, व्यास, १४१
 आपम्, शङ्ख, १३०
 *आपस्तम्ब सूत्र, बौधा, १२२
 *आपस्तम्बम्, शङ्ख, १२८
 आपूर्य चाष्टौ कलशाश्च, मत्स्यपु, ४५४
 *आपो अस्मानिति, काल्या, ७३
 *आपो ज्योति, शङ्ख, १०१
 आपो ज्योती रसोऽमृत, हारी, २२९
 *आपोहशम्, शङ्ख, १२८
 *आपो वा इदम्, बौधा, ७१
 आपो हिष्ठेति च ब्राह्म, हारी, ५१
 आपो हिष्ठेति तिसृभि, योगि, ६२
 " " " शङ्ख, ५८
 आपो हिष्ठेति वै मा त्र, योगि, ५३
 आपो हिष्ठेदमापश्च, वसि, ७६
 *आप्यायनम्, शङ्ख, १२९
 आप्स्तु साधिवासेन, महाभा, ८५
 *आभास्वरम्, शङ्ख, १२६
 आभ्य कुर्याद्देवताभ्यो, मनु, १५४
 आमन्त्रण तु यस्यापि, ब्रह्मपु, ४२५
 आमलितस्तु य श्राद्धे, यम, ३१८
 आमिषैर्विविधै शकै, ब्रह्मपु, ४०७
 आमुष्मिकान्यपि सुखा, छ का, ४७
 आप्रपौनाशवित्वानाम्, नार, ११
 " " यम, ७
 *आयतिम्, शङ्ख, १२७
 आयसेन तु पात्रेण, भवि पु, २९४
 आयाति सेनया साधे, ब्रह्मपु, ४११
 आयु प्रज्ञा च धर्मश्च, देव, ३४७
 आयु प्रदा पुष्टिकरी, ब्रह्मपु, ३७७
 *आयु प्राण मा, हारी, ९५
 आयु सुवर्णकाराण, मनु, २७०

*आयुधम्, शङ्ख, १२६
 आयुधेभ्यो वाहनेभ्य, ब्रह्मपु, ३८१
 आयुर्वैवि वि गारै, ब्रह्मपु, ३८५
 आयुर्बल यशो वर्च, छ का, ११
 *आयुर्देम्, शङ्ख, १२७
 आयुषा चानरण्येन, महाभा, ३२५
 *आयुषे स्वाहेति, हारी, २२९
 *आयुषो नामा, शङ्ख, १२५
 आयुष्य प्राञ्चुवो भुङ्क्ते, ब्रह्मपु, २२१
 आरण्या सर्वदैवत्या, महाभा, ३१३
 आरण्याना च सर्वेषा, मनु, २९५
 आरम्भे चावसाने च, स्कन्दपु, ४१७
 आरामे वृक्षमहुले, नह्यपु, ३९७
 आरुह्य मम गात्राणि, पद्मपु, ७८
 आरोग्यकामैर्बालाना, ब्रह्मपु, ३८३
 *आरोग्यम्, शङ्ख, १२६
 आर्द्रपादस्तु भुञ्जान, यम, २२३
 *आर्द्रपादो, वि स्मृ, ३३६
 आर्द्रेण वाससा वापि, जाबा, ५७
 *आर्या प्रयता, आप, १५२
 *आर्याधिष्ठिता वा, आप, १५३
 आलभेत मृदाङ्गानि, योगि, ६१
 आलमेन्मृत्तिका गात्रे, नरपु, ७८
 आलस्यादन्नदोषाच्च, मनु, २७६
 आवर्तयेत्तदुदक, योगि, ६०
 आवर्तयेद्वा प्रणव, योगि, ६४
 आवर्तैर्दक्षिणावर्तै, मत्स्यपु, ४६७
 *आवसथ दद्याद्, आप, १८१
 आवाहनादिक कर्म, योगि, १३६
 आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रै, योगि, ११३
 आविक सन्धिनीक्षीर, मनु २९५
 आवृत्य तु नमस्कुर्याद्, योगि, १३६
 आशासते कुटुम्बिभ्य, मनु, १४८
 आशास्य च शुभ कामम्, ब्रह्मपु, ४५०
 *आश्रमघर्मावि, श लि, १५२
 आश्रमाणा समुत्पत्ति, बृह, २१०

आश्रमे तु यतिर्यस्य, दक्ष, १९६
 आश्रयस्थ तत पूज्य, पद्मपु, १४०
 आश्वयुक्शुक्लनवमी, मत्स्यपु, ३७४
 आश्वयुक्शुक्लपक्षे तु, ब्रह्मपु, ४०६
 आश्वयुज्या पुरा विप्रै, ब्रह्मपु, ४१०
 आश्वयुज्या पौर्णमास्या, ब्रह्मपु, ४११
 आश्विने सरयू श्रेष्ठा, देवीपु, ३७१
 आषाढमासे द्वादश्या, वरा पु, ३९३
 आषाढशुक्लपक्षे तु, ब्रह्मपु, ३९१
 आषाढस्यापि दशमी, मत्स्यपु, ३७४
 आषाढान्ते वैश्वदेवे, ब्रह्मपु, ३९३
 आषाढे शुक्लसप्तम्या, ब्रह्मपु, ३९०
 अष जगन्नाश्वतु ना च, ब्रह्मपु, ४६०
 आसन पादशौच च, यम, १९६
 आसन शयन यान, यम, ११
 *आसनम्, शङ्ख, १३०
 आसनस्यस्तु यो दर्पात्, ब्रह्मपु, २२०
 आसनान्यथ भाण्डानि, ब्रह्मपु, ४००
 आसनावसथौ शय्याम्, मनु, १८७
 आसनाशनशय्याभि, शाता, १९३
 *आसने शयने, आप, २०४
 आसप्तम कुल हन्ति, यम, ३५६
 आसप्तम तारयति, महाभा, ४६२
 *आसप्तमात्, शङ्ख, १३१
 आसप्तरात्रादुदये, मत्स्यपु, ४४९
 *आसा क्रमेण सर्वासा, मनु, १४३
 आसीन प्राञ्चुवोऽश्रियाद्, बौधा,
 २३३
 आस्ता किमेभिर्बहुभि, ब्रह्मपु, १७३
 आस्फोटयन्त क्रन्दन्त, स्कन्दपु, ४१९
 आस्यावदीर्घा स्फुटित, मत्स्यपु, ४६७
 *आहननग्रहण, हारी, १४३
 आहरेत्स्नानकाले तु, योगि, ६०
 *आहिताग्नि, आप, १८२
 आहिताग्निस्तथा यज्वा, यम, २५५
 आह्वयासनपुण्याह, ब्रह्मपु, ३९८

इ

इक्ष्वा तु विकारेण, ब्रह्मपु, ४२०
 इक्षोर्विकारैर्मुना, ब्रह्मपु, ४२७
 इक्ष्वाकुणा शम्भुना च, महाभा, ३२५
 इडावृत्ताय च नमो, ब्रह्मपु, ३७९
 इतरानपि सत्यादीन्, मनुविष्णू, २०३
 *इति दश विश्वान्, शङ्ख, १३०
 *इति दशाङ्गिरस, शङ्ख, १३०
 *इति द्वादश शृगून्, शङ्ख, १२९
 *इति द्वादश साध्यान्, शङ्ख, १२९
 *इति द्वादशादित्यान्, शङ्ख, १२९
 *इति पञ्चमि, बौधा, २३४
 *इति पञ्चाशेन, बौधा, २३३
 इति पठति शृणोति, मत्स्यपु, ४४९
 इति लक्ष्मीधराख्येन, लक्ष्मी, २
 इति वाच प्रकुर्वाणो, स्कन्दपु, ४२०
 *इति वेदपवित्रा, शङ्ख, १०१
 इतिहासपुराणायै, दक्ष, ३३३
 इतिहासपुराणाना, ब्रह्मपु, ३८२, ४५९
 इतिहासपुराणानि, भविपु, ४७३
 *इतिहासपुराणान्, बौधा, १२०
 *इतिहासम्, शङ्ख, १२७
 इतीदमीदमव्यय, मत्स्यपु, ४५५
 इत्यभूतो वसेद्यस्मिन्, भविपु, ४७५
 इत्थ यज्ञफल प्राप्य, भविपु, ४७५
 इत्थ हि शृण्वता तेषा, भविपु, ४७४
 *इत्यन्नममि, हारी, २२९
 *इत्यथै वसून्, शङ्ख, १३०
 इत्युक्त्वा पूजयेत्पश्चाद्, ब्रह्मपु, ४५१
 इत्युक्त्वापो नमस्कृत्य, योगि, १३७
 इत्युक्त्वा स्वगृहं याति, ब्रह्मपु, ४२५
 इत्युच्चार्य नरो दद्याद्, विपु, १६६
 इत्युच्चार्य स्वहस्तेन, विपु, २५१
 *इत्येकादश, शङ्ख, १२९
 *इत्येकोनपञ्चा, शङ्ख, १२९
 इत्येवमुक्त्वा कर्तव्य, शङ्ख, ५८

इत्येषा कथिता नित्या, भविपु, ४७९
 इत्येष कथितो राजन्, भविपु, ४८०
 *इद चान्ते प्रत्यृच, शङ्ख, १३०
 इद चापि जपेदम्बु, विपु, ११८
 इद जगत्पुरा लक्ष्म्या, ब्रह्मपु, ४३४
 इदमाप प्रवहत, शङ्ख, ५९
 इदमाप प्रवृत्ता, योगि, १३७
 *इन्द्र तर्पयामि, बौधा, १२१
 इन्द्र प्रचेना पर्जन्य, ब्रह्मपु, ४४४
 *इन्द्रतीर्थम्, शङ्ख, १२५
 इन्द्रनीलाभट्टश्च, मत्स्यपु, ४६८
 *इन्द्रम्, शङ्ख, १२५, १२८, १२९
 इन्द्रलोकमवाप्नोति, मत्स्यपु, ४४९
 *इन्द्रस्त्रिशीर्षाणा, वसि, ३५१
 इन्द्राथानाञ्च सरस, ब्रह्मपु, ४२८
 *इन्द्राभी, शङ्ख, १२८
 इन्द्राच्च वरुणाद्वायो, ब्रह्मपु, ४३८
 इन्द्रान्तकाप्पतीन्दुभ्य, मनु, १५७
 इन्द्राय धर्मराजाय, विपु, १६३
 *इन्द्रायेन्द्रपुरु, विस्मृ, १६१
 इन्द्रियप्रीतिजनन, यम, २१५
 *इन्द्रियाणि, शङ्ख, १२६
 *इन्द्रियार्थान्, शङ्ख, १२६
 इन्द्रो भाद्रपदे मासि, ब्रह्मपु, ४०२
 इम ग्रास नयस्वार्थ, ब्रह्म, ४२५
 *इम च, विस्मृ, ४६४
 इम तु य सुन्दरि, स्कन्दपु, ४२१
 इम मन्त्र सुशुद्धात्मा, ब्रह्मपु, ४५८
 इम मे वरुणे युग्म्या, योगि, ६२
 *इम स्तोममर्हत, हारी, ९६
 *इमा धिय शत, हारी, ९५
 इय मही मया सृष्टा, ब्रह्मपु, ४४१
 इरा नामाप्सरा पूर्व, ब्रह्मपु, ३८६
 इष्ट दत्त तपोऽधीत, यम, २७५
 इष्टि साग्रामित्री तत्र, ब्रह्मपु, ४२९
 इह लोके च पुण्यार्थ, ब्रह्मपु, ३८६

इहेत देवीरमृत, वसि , ७६

ई

*ईदक्षम्, शङ्ख , १२९

ईदश वाचयेद्यस्तु, भवि पु , ४७७

ईश सर्वस्य जगत , बौधा , २३४

ईश्वर चैव रक्षाय, मनु , २९

ईषद्वस्तूनि चान्यानि, दक्ष , १९५

उ

उक्त कर्म कमो नोक्तो, दक्ष , ३

*उग्र तर्पयामि, बौधा , १२०

*उग्रम्, शङ्ख , १२९

उग्राद्य सूतिकाद्य च, मनु , २६०

उच्छिष्ट भागधेय स्याद, मनु , १३५

उच्छिष्ट वा प्रमत्त वा, स्क दपु , ५४

*उच्छिष्टमगुरो , वसि , २८४

उच्छिष्टमितरस्त्रीणा, अङ्गि , २४९

उच्छिष्टमूत्रविद्वलेष्म, ब्रह्मपु , ४५९

उच्छिष्टेन तु शूद्रेण, ब्रह्मपु , २९३

उच्छीर्षके श्रियै कुर्याद, मनु , १५७

उच्छेषण भूमिगतम्, मनु , १३५

उत्क्रोशो बर्हिण क्रौञ्च , देव , ३००

उत्क्षिप्य लम्बोदर, मत्स्यपु , ४४९

*उत्तमस्यैक, आप , १५३

उत्तमेषूत्तम कुर्याद्, मनु , १८७

*उत्तरपूर्व, आप , १५९

उत्तरायणमासाद्य, कालिकापु , ३६७

*उत्तरेणापिधा, आप , १५९

उत्तरेभ्य कुरुभ्यश्च, ब्रह्मपु , ३७९

*उत्तरैर्ब्रह्म, आप , १५९

*उत्तानपादम्, शङ्ख , १२८

उत्तानपादस्तस्याथ, वि पु , ३३५

*उत्तीर्याचम्य, बौधा , ७१

उत्थाय चासन दद्यात्, यम , १९६

उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य, छ का , १०

उत्थाय मूर्धपर्यन्त, नर पु , १४०

उत्थाय शयनाद्देवी, स्क दपु , ४१४

उत्थायाऽऽश्वयक कृत्वा, मनु , ४

उत्पादयति यो विघ्न, महाभा , ४६२

उत्पादयेयुर्गोबूमान्, ब्रह्मपु , ३९७

उत्सवश्च तत कार्यो, ब्रह्मपु , ४३४

उत्सवश्चापि कर्तव्यो, ब्रह्मपु , ४०६

उत्सवश्चैव कर्तव्यो, ब्रह्मपु , ४४५

उत्सवस्ते च भविता, स्कन्दपु , ४१७

*उत्सृष्टपुश्चत्यभि, गौत , २६४

उत्सृष्टव्यो विधानेन, ब्रह्मपु , ४६५

उत्सृष्टो वृषभो यस्मिन्, वि स्मृ , ४६५

उदक य प्रतीच्छेच्च, वरा पु , ५६

*उदककलशम्, वि स्मृ , १६१

उदकस्याप्रदानादि, शङ्ख , ५९, ८४

*उदकाजलिं, वि स्मृ , १११

*उदकान्त गत्वा, काल्या , ७२

उदके नाभिमात्रे तु, वारा पु , ५६

*उदकोपस्पर्शा, आप , १५३, ३४४

उदक्या वासते येषा, वसि , ३५१

उदम्यास्पृष्टसद्युः याज्ञ , २८५

उदङ्मुखान् दीप, मत्स्यपु , ४५३

*उदगानमन्त्रिधौ, आप , १५९

*उदधाने वरु, वि स्मृ , १६१

उदयानि सत सूर्य, वरा पु , २४

उदयास्तमन यावद्, दक्ष , ३

उदसेविक्रया त्वेव, स्कन्दपु , ४२०

उदसेविक्रया मर्त्या स्कन्दपु , ४१९

उदसेविक्रया हीन, स्कन्दपु , ४२०

उदानपवनोद्धूता , ब्रह्मपु , ४३६

*उदानमञ्जेना, बौधा , २३४

उदाने तृप्ते तृप्य ते, ब्रह्मपु , २२७

*उदाने निविष्टो, बौधा , २३३

उदीरतामङ्गिरस , योगि , ११४

*उदीरतामिति, पैठी , १३३

उदुत्तममिति विशेषत्, योगि , ६१

उदुत्य च जपेन्मन्त्र, नर पु , ९१, १०९

*उदुत्य जात, श लि , ८७, १५२

उदेति तागङ्गवान्, ब्रह्मपु , ४५०

उद्दिश्य सर्वोश्च पितृन्, ब्रह्मपु , ४००

*उद्धृतस्नेह, गौत , २८२

*उद्धृताङ्गुलिष्ठ, वि स्मृ , ४४

*उद्धृतान्यन्ना, आप , १८१

उद्धृतासि वराहेण, पद्मपु , ७५, ७७

उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्, ब्रह्मपु , २५०

उद्धृत्य चतुर पिण्डान्, वसि , ७४

उद्धृत्य वापि त्रीन् पिण्डान्, बौधा , ४१

उद्धृत्य वैश्वदेवान्, नर पु , १७१

उद्धर्तन माषचूर्ण, ब्रह्मपु , ४२७

उद्धृत्य देह च तथा, ब्रह्मपु , ४३५

उद्धतस्त्र्यम्बककुद, मत्स् पु , ४६७

उन्मत्तमिव तत्सर्व, स्कन्द्पु , ४१७

उन्मत्तवदनुन्मत्त, स्कन्द्पु , ४१७

उपकाराय भूताना, वि पु , ११८

उपक्षेपणधर्मेण, भवि पु , २५५

उपघातादृते दोष, मार्क पु , २२५

उपचारो गवा कार्यो, ब्रह्मपु , ४६१

*उपपतेश्वोप, वसि , २६४

*उपरिशरणे, वि स्मृ , १६१

उपलिप्ते शुचौ देशे, देव , २१९

उपलिप्ते समे रगने, ब्रह्मपु , २०१

उपवासश्च कर्तव्यो, ब्रह्मपु , ३९१

उपवासश्चतुर्दश्या, ब्रह्मपु , ४१०

उपवासस्तु तत्रोक्तो, भवि पु , ३७५

उपवासात्पर कि वै, यम , १००

उपस्थान तत पश्चात्, दक्ष , ८०

उपस्थानादिर्यस्तासा, योगि , ८१

उपस्थित गृहे विद्याद्, मनु , वि स्मृ ,

शाता , २०२

उपस्पृशेत्तत पश्चात्, शङ्ख , ८७

उपहारैश्च विविधै, ब्रह्मपु , ३८९

उपाशु स्याच्छतगुण , शङ्ख , १०३

उपाकर्मणि चोत्सर्गे, छ का , ४६, ४७

उपानच्छत्रदण्डैश्च, ब्रह्मपु , ४५०

उपानच्छत्रमाल्यानि, ब्रह्मपु , ३९४

उपानद्भ्या यमो गोभि , ब्रह्मपु , ४००

उपानहौ कालयोगे, भवि पु , ४७९

उपासते गृहस्था ये, मनु , २७४

उपासनमनुब्रज्या, दक्ष , १९५

उपासते यस्तु नो सध्या, दक्ष , २०

उपास्य पश्चिमा सध्या, याज्ञ , ३३४

उपास्यमाना ग धर्मे , महाभा , ३२६

उपोषितो रघुपति , ब्रह्मपु , ४३९

उपोष्य च चतुर्दश्या, ब्रह्मपु , ३८४

उपोष्य सर्वमेतद्वै, कालिकापु , ३६७

उपोष्या तु प्रयत्नेन, भवि पु , ४०९

उप्त्वा बीज तु तत्रैव, ब्रह्मपु , ४४४

उभय पुण्यमत्यर्थ, वि पु , ५५

*उभयत पक्षाणि, हारी , २३०

*उभयत परि, आप , १५३

*उभयतोदन्त, गौत , ३०४

*उभयन्नाता , हारी , १७९

*उभयान् पश्यति, आप , १७०

उभयोर्धमलोप स्याद्, देव , ३४३

उभावेतावभोज्याभौ, याज्ञ , २८६

उभे सध्ये तु स्नातव्य, योगि , ३७

उमा नीचै स्थित प्राह, स्कन्द्पु , ४१५

उमाचतुर्थ्या माघे तु, ब्रह्मपु , ०३७

उर वृष्ट शिर कुक्षि , मत्स्यपु , ४६७

उरभ्ररूपी देवेषु, ब्रह्मपु , ४११

उरु हीति ऋचा तोयम्, योगि , ६०

उल्लङ्घकुररश्येन, देव , ३००

उवाच सपरिव्वज्य, स्कन्द्पु , ४१४

उष काले तु सक्रान्तौ, देवीपु , ३६४

उष काले तु सप्राप्ते, दक्ष , ६

उषसे भूतपतये, मार्क पु , १६५

*उष्ट्रीक्षीरमृगी, आप , २९६

*उष्णिहम्, शङ्ख , १२७

ऊ

*ऊर्ज पुष्टि प्रजा, आप , १८१

*ऊर्जा नामाप्स, शङ्ख , १२५

ऊर्ध्व यत्कुरुते कर्म, योगि , १०६

*ऊर्ध्ववाकाशाय, वि स्मृ , १६१

ऊषरारण्यक्षेत्रेषु, देवीपु , ३७१

ऋ

*ऋक्षपादम्, शङ्ख , १२९

*ऋथम्, शङ्ख , १२९

ऋक्षाशेभ्य पश्चिमेभ्य, ब्रह्मपु , ४५०

*ऋक्षाणि, शङ्ख , १२८

*ऋग्वेद, बौधा , १२२

*ऋग्वेद, शङ्ख , १२७

ऋजीषाक्क मास च, यम , २८२

ऋजु वितस्तिमात्र तु, महाभा , १४

*ऋतम्, शङ्ख , १३०

*ऋताबुपेयात्, गौत , ३४३

ऋतु स्वाभाविक स्त्रीणा, मनु , ३३९

*ऋतुकालाभि, वसि , ३४९

ऋतुकालाभिगमन, बृह , ३४२

ऋतुकालाभिगामी स्यात्, मनु , ३३९

ऋतुकालेऽभिगमन, बृह , ३४३

*ऋतुजितम्, शङ्ख , १२८

ऋतुस्तु षोडशाहानि, यम , ३४०

*ऋतुस्नाता तदहो, श लि , ३४८

ऋतुस्नातां तु यो भार्या, परा , ३४५

” ” यम , ३४५

*ऋतौ च सन्निपाते, आप , ३४३

ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्, वृ शाता , ३४४

ऋतौ नोपैति यो भार्याम्, बौधा , ३४६

ऋत्विक् पुत्रो गुरुभ्राता, दक्ष , २४

*ऋत्विग्वाचार्य, गौत , २०६

*ऋद्धिम्, शङ्ख , १२७

ऋषय पितरो देवा, मनु , १४७

ऋषय सशितात्मान, योगि , ६०

ऋषयो दीर्घसध्यत्वाद्, शङ्ख , ८७

*ऋषिकास्तर्प, बौधा , १२२

*ऋषिकान्, शङ्ख , १२७

*ऋषिपत्नी, बौधा , १२२

” ” शङ्ख , १२७

*ऋषिपुत्रकास्तर्प, बौधा , १२२

*ऋषिपुत्रान्, शङ्ख , १२७

ऋषिभ्यो वालखिल्येभ्य, ब्रह्मपु , ३८१

ऋषियज्ञ देवयज्ञ, मनु , १५०

ऋषिनिद्वन्द्ववर, बौधा , २०७

ऋषिविद्वन्वृषा प्राप्ता, बौधा , २०७

ऋषीणा च यथान्याय, वि पु , ११८

ऋषीणा सिच्यमानाना, छ का , ४७

ए

एक वेदान्तर्ग विप्र, पद्मपु , १७१

एकतश्चतुरो वेदान्, यम , १००

एकतश्चैव गायत्री, यम , १००

*एकदष्ट तर्प, बौधा , १२०

एकधापि कृत यस्मिन्, देवीपु , ३६१

एरुपुत्रवती नारी, ब्रह्मपु , ४२५

एकमप्याशयेद्विप्र, मनु , शाता , १६९

एकया तु शिर क्षाल्य, योगि , ६१

*एकरात्र चेदतिथीन्, आप , १८३

एकरात्र तु निवसन्, मनु , वि स्मृ , २०१

एकवस्त्रो न भुञ्जीत, मनु , २४७

*एकशक्कम्, शङ्ख , ११८

*एकस्मिन् पार्श्वे, वि स्मृ , ४६४

एका निशा भगवती, ब्रह्मपु , ४२४

*एका शाखामधील, बौधा , २०१

एकाक्षर पर ब्रह्म, मनु , ९९

” ” यम , १००

एकादशभ्यो रुद्रेभ्य, ब्रह्मपु , ३८१

एकादश्यां तत स्त्रीभि, ब्रह्मपु, ३८३

एकादश्यां ततो रुद्र, ब्रह्मपु, ४०१

एकादश्या तु चैत्रस्य, ब्रह्मपु, ४४५

एकादश्यां तु शुक्लाया, ब्रह्मपु, ३९१, ३९२,

४२७

एकादश्यादिषु तथा, ब्रह्मपु, ४३०

एकादश्यामुपोष्यादौ, ब्रह्मपु, ३९८

एकेन पाणिना दत्त, ब्रह्मपु, २९४

एकैकश प्रीणन, मत्स्यपु, ४५५

एकोऽथवा दीपवस्त्रश्च, मत्स्यपु, ४५५

एको हि भुङ्क्ते ह्यशनम्, दक्ष, २१७

एत युवान पति, वि स्मृ, ४६५

एतच्छ्रुत्वाथ वचन, योगि, ५९

एतज्जपेद्भूर्वबाहु, योगि, ८९

एतत्समग्र विधि, मत्स्यपु, ४५५

एतदुक्त द्विजातीनां, मनु, ३११

एतन्न कुर्यादथ, मत्स्यपु, ४५६

एतन्मासस्य मासत्वं, मनुविष्णु, ३२०

*एतस्यापि धर्मो, आप, २५७

एतांश्च वक्ष्यमाणान्, योगि, ११४

*एता पञ्चविधा, हारी, १४३

*एतादृक्षम्, शङ्ख, १२९

एतानि गीतानि, वसि, श लि, ९२

एतानि पञ्चरत्नानि, कालिकापु, ३६६

एतानि पुण्यनामानि, पद्मपु, ७७

एतानि सतत पश्येद्, नार, ३१

एतानेके महायज्ञान्, मनु, १५०

*एतान् देवगणान्, शङ्ख, १३०

एतान्यनुव्रतान्याहु, योगि, १०५

एतान्यपि सता गेहे, मनुविष्णु, १७६

एतान्यश्वाज्जमुजो, हारी, २५८

एतान् व्याहृत्य रौद्रादीन्, योगि, १०६

एताभि शोधयेद्देव, ब्रह्मपु, ४२८

एताभ्यो देवताभ्यश्च, योगि, १३७

*एते अनन्ते, मनु, १५१

एते द्वाविंशति प्रोक्ता, पद्मपु, ४४४

एते धन्यास्तथाऽधन्यान्, मत्स्यपु, ४६९

एते धार्या प्रयत्नेन, मत्स्यपु, ४७०

*एतेन ह्यह, आप, २६

एते प्रशस्ता कथिता, नरपु, १२

*एतेभ्य सावित्री, शङ्ख, १०१

एतेऽर्घ्या शास्त्रविहिता, बौधा, २०७

एतेष्वपि त्र्यह पूर्व, देव, ३४२

एतेऽवेवावसक्त तु, योगि, १०५

एते सर्वस्य पितर, योगि, ११४

एते सर्वे नृपश्रेष्ठ, भविपु, ४७६

एतैरेव हुत यत्तु, दक्ष, २३

एतैश्चतुर्भिर्कुड्मन्तै, योगि, ५२

एतैश्चान्यैश्च राजेद्रै, महामा, ३२५

एतैस्तु मन्त्रत स्नात्वा, हारी, ५१

एभिरभ्यर्चन कुर्याद्, वरापु, ३९२

एव कर्माणि कुर्वन्ति, वरापु ४२७

एव कृते नाकलोकाद्, मत्स्यपु, ४५५

एव कृते रत्नपूर्णो, ब्रह्मपु, ४६१

एव कृते स मुक्त स्यात्, ब्रह्मपु, ३८९

एव गङ्गापि द्रष्टव्या, देवी, ३७१

एव गच्छन् स्त्रिय क्षामां, याज्ञ, ३४१

एव गृहस्थ सपन्न, श लि, १७७

एव गृहस्थमाभित्य, वसि, मनु, २०९

एव जप्यपरो नित्य, वसि, १०८

एव तु यो ददार्थम्, मत्स्यपु, ४५१

एव देवा सुसपूज्या, ब्रह्मपु, ४३०

*एव न नवसु, हारी, २९६

एव नानाम्लेच्छगणै, भविपु, ४१०

*एव नित्यस्नायी, वि स्मृ, १११

*एव बलीना, आप, १५९

एव भुञ्जन् सदा विप्रो, ब्रह्मपु, २२८

*एव भूमिर्वन, पैठी, ३५२

एव य सर्वभूतानि, मनु, १५८

एव युक्तो ब्रजेत्स्वर्ग, यम, १५८

*एव यो ब्राह्मणो, हारी, २३०

*एव वास्तु शिव, आप, २५१

एवविधो य परमान्, नन्दिपु, ३२४
 एव विष्णुपदे चैव, देवीपु, ३६१
 *एव वृत्तावनन्त, पैठी, १८९
 एव वृष लक्षण, मत्स्यपु, ४७०
 एव वै भैरवमहे, स्कन्दपु, ४१८
 एव सपूज्य देवेश, योगि, १३६
 एव समार्जन कृत्वा, शङ्ख, ५९
 *एव सवत्सरम्, आप, १७०
 एव सन्नाप्य गोविन्द, ब्रह्मपु, ४२८
 *एव सम्यग्घविर्हुत्वा, मनु, १५७
 एव सूर्य नमस्कृत्य, पद्मपु, १४०
 *एव ह्याह, हारी, १३४, २४४, २९६
 *एवमाचार, वि स्मृ, ३५४
 एवमाश्रमिण सर्वे, वसि, मनु, २०९
 एवमुक्त्वा वचसा तु, ब्रह्मपु, ४०६
 एवमुत्पादिता पुत्रा, यम, ३४०
 एवा नो दूर्वे प्र तनु, वसि, ७५
 एष एव विधि प्रोक्त, शङ्ख, ८६, ८७
 एष ते भुवि पुमान्, स्कन्दपु, ४१६
 एष वोऽभिहित कृत्स्न, योगि, ८३
 एष साधारणो धर्म, बृह, १९८
 एष स्थूलविभागस्तु, देवीपु, ३६४
 एषा श्रीपद्ममी प्रोक्ता, ब्रह्मपु, ३८२
 एष्टव्या बहव पुत्रा, आदित्यपु, ४७२
 " " मत्स्यपु, ४७०
 एष्वर्थेषु पञ्च हिसन्, मनुविष्णू, ३२८

ऐ

ऐन्द्रवारुणवायव्या, ब्रह्मपु, ४३८
 *ऐरावतम्, शङ्ख, १२५

ओ

*ओं इत्यभ्ययन, देव, १४२
 *ओं ईशान देव, बौधा, १२०
 *ओं ईशानस्य, बौधा, १२०

*ओं उग्रस्य देवस्य, बौधा, १२०
 *ओं ऋषीस्तर्प, बौधा, १२२
 *ओं एकज्योतिषम्, शङ्ख, १२८
 ओंकार परम ब्रह्म, यम, १००
 ओंकारपूर्विकास्तिस्रो, मनु, यम, ९९
 *ओंकारस्य प्रणवा, शङ्ख, १०१
 *ओंकारेण व्याहृति, कात्या, ७४
 ओंकारेण व्याहृतिभि, योगि, ६३
 *ओं केशव तर्प, बौधा, १२१
 *ओं जनस्तर्प, बौधा, १२०
 *ओं तपस्तर्प, बौधा, १२०
 *ओं तिला सोमदेवत्या, ब्रह्मपु, ३८९
 ओं तृणोदकाद्येषु, ब्रह्मपु, ४५८
 *ओं तेजोऽसीत्यक्ष, हारी, २२८
 ओं नमो नारायणायेति, पद्मपु, ७७
 ओं नमो ब्रह्मणे तुभ्य, ब्रह्मपु, ३७८
 *ओं पशुपति, बौधा, १२०
 *ओं पशुपति, बौधा, १२०
 *ओं पशुपते, बौधा, १२०
 *ओं पितृन्, बौधा, १२२
 *ओं भगवन्त, शङ्ख, १२४
 *ओं भव देव, बौधा, १२०
 *ओं भवस्य, बौधा, १२०
 *ओं भीम देव, बौधा, १२०
 *ओं भीमस्य, बौधा, १२०
 *ओं भुव पुरुष, बौधा, १२०
 *ओं भुवस्तर्प, बौधा, १२०
 *ओं भू ओं भुव, शङ्ख, १०१
 *ओं भू पुरुष, बौधा, ११९
 *ओं भूर्भुव स्व, बौधा, १२०
 *ओं भूस्तर्प, बौधा, १२०
 *ओं मन्त्र उच्यते, वरा पु, ४२६
 *ओं महतो देवस्य, बौधा, १२०
 *ओं महस्तर्प, बौधा, १२०
 *ओं महान्त देव, बौधा, १२०

ओं रुद्र देव, बौवा , १२०
 *ओं रुद्रस्य, बौधा , १२०
 *ओं रुद्राश्च, बौगा , १२०
 *ओं विघ्न तर्प, बौगा , १२०
 ओं विष्णो पादमूत्रामि, पद्मपु , ७७
 *ओं शर्व देव, बौधा , १२०
 *ओं शर्वस्य देवस्य, बौगा , १२०
 *ओ सत्य तर्प, बौगा , १२०
 *ओं सनत्कुमार, बौधा , १२१
 *ओं सुव पुरुष, बौधा , १२०
 *ओं सुस्तर्प, बौधा , १२०
 *ओजस्विनम्, शङ्ख , १२८
 ओषधीर्वज्रहस्तश्च, ब्रह्मपु , ४०२
 ओषध्य पशवो वृक्षा, मनुविष्णू , ३२७
 ओष्ठस्पन्दनमात्रेण, योगि , १०४

औ

*औत्तमम्, शङ्ख , १२८
 *औदुम्बरश्चमस , आप , २३८
 *औपासने पचने, आप , १५३
 औरध्रलोमभर्मत्स्यै , ब्रह्मपु , ४४५
 औरध्रवर्द्धिरुणो, ब्रह्मपु , ४१०
 *औशनसम्, शङ्ख , १२८
 औषधार्थमशक्तौ च, देव , ३१४

क

कङ्क सारवणो भास , देव , ३००
 *कटि वस्त्युरु, कात्या , ७३
 कटिवस्त्युरुजङ्घे च, योगि , ६१
 कटुकाञ्चनगङ्गीभि , स्कन्दपु , ४१८
 कण्डनी चोदकुम्भश्च, मनु , १४३
 कथ च वैष्णवा धर्मा , भवि पु , ४७३
 कथमर्घ्यप्रदानादि, मत्स्यपु , ४४८
 कदम्ब कुटजश्चैव, वरा पु , ३९२
 कनक कुलिश नील, कालिकापु , ३६६
 कनीन्यप्रसमस्थूल, वि स्मृ , ९

कन्दमूलफलै पुष्पै , बृह , २९१
 कन्दुपक्व ज्वेहपक्व, हारी , २५८
 कन्याशेभ्य पश्चिमेभ्य , ब्रह्मपु , ४५०
 कपालपाणयो जग्मु , ब्रह्मपु , १७२
 *कपालिनम्, शङ्ख , १२९
 कपिञ्जलनिभो धन्य , मत्स्यपु , ४६८
 कपिलश्चासुरिश्चैव, पद्मपु , ११७
 कपिला य पिबेच्छूद्रो, भवि पु , २९७
 कपिला यस्य गोष्ठे स्थाद, स्कन्दपु , ४६३
 कपिलगान्धर्वस्य, भवि पु , १७४
 कमलैर्मण्डलैश्चापि, मत्स्यपु , ४६९
 *कया नाश्चिव, हारी , ९६
 कर्कट पिङ्गलश्चैव, मत्स्यपु , ४६८
 कर्णजाप्य प्रदद्यात्, आदित्यपु , ४७१
 कर्णप्रै सुमाल्यैश्च, स्कन्दपु , ४१८
 कर्णिकाया लिखेत्तत्र, ब्रह्मपु , ४०३
 कर्णौ नेत्रे ललाट च, मत्स्यपु , ४६७
 कर्तव्यमातुपूर्व्येण, ब्रह्मपु , २२१
 कर्तव्यस्त्वथ रेतया, ब्रह्मपु , ४६५
 कर्बुरेण निमानेन, ब्रह्मपु , ३६८
 कर्मरस्य निषादस्य, मनु , २६०
 *कलज्जपलाण्डु, आप , २८०
 कलविङ्कल्ल हम्, मनु , २९८
 कलविङ्कल्ल सगमोल, याज्ञ , २९९
 *कलविङ्कल्लव, गौत , ३०१

,, यम , ३०२

कलस्वरसमायुक्त, भवि पु , ४७६, ४७७
 *कतपम्, शङ्ख , १२७, १२८
 कल्पिताज्ञात्समुद्भूत्य, नर पु , १७१
 कवकानि पलाण्डु च, यम २७८
 कव्यवाङ्मल सोम, योगि , ११३
 *कश्यप तत्पत्नी, शङ्ख , १२७
 *कश्यप तर्पयामि, बौधा , १२१
 कश्यपेन च कश्मीरा, ब्रह्मपु , ४३१
 कश्यपेन निकुम्भस्य, ब्रह्मपु , ४११
 कष्ट हि व्यालधर्मित्वाद्, देव , ३२१

कस्यचित्त्रथ कालम्य, ब्रह्मपु, ४५९
 कास्यभाजनगोश्व, ब्रह्मपु, ३९४
 *काकङ्कगृध्र, गौत, ३०१
 वाककुक्कुटसस्तृष्ट, यम, २८६
 काञ्चनामेन वैश्यस्य, मत्स्यपु, ४६८
 *काण्डर्षीस्तर्प, बौधा, १२२
 काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती, वसि, ७५
 काण्डात्काण्डादिति द्वाभ्याम्, वसि, ७५
 *काण्व बौधायन, बौधा, १२२
 *कात्यायनम्, शङ्ख, १२८
 कान्त रूप भवेत्स्त्रीणा, ब्रह्मपु, ४३३
 कान्तवेशा पिशाचाश्च, ब्रह्मपु, ४१३
 कान्तारदीपदान च, ब्रह्मपु, ४११
 *काम तु दध्ना, वसि, २९०
 काम शक्य नभो गन्तुम्, बौधा, ३३८
 कामदेवाग्रत स्थाप्य, ब्रह्मपु, ३८४
 *कामम्, शङ्ख, १२६, १३०
 *काममात्मान, आप, बौधा, २०८
 कामाग्निजनकैर्वाक्ये, ब्रह्मपु, ४१२
 कामादपि हि राजन्यो, यम, ३३१
 काम्यया ब्राह्मणाना तु, हारी, ३१६
 कारुकान्न प्रजा हन्ति, मनु, २७०
 कार्तवीर्यानिरुद्धाभ्या, महामा, ३२५
 कार्तिक सकल मास, विस्मृ, २१
 कार्तिकादि महाबाहो, भवि पु, ४७५
 कार्तिकी फाल्गुनी चैव, मत्स्यपु, ३७४
 कार्तिके ग्रहण श्रेष्ठ, देवीपु, ३७०
 कार्तिके पौर्णमासी च, भवि पु, ३७५
 कार्तिके मास्यमावास्या, पद्मपु, ४२३
 कार्तिकेयस्तथा खड्गो, ब्रह्मपु, ४२९
 कार्तिके शुक्लपक्षे तु, ब्रह्मपु, ३७२, ४२२
 कार्तिकेऽश्वयुजे मासि, पद्मपु, ४२४
 कार्तिक्या मुञ्चते यस्तु, आदित्यपु, ४७०
 कार्तिक्यामथ माघ्या च, भवि पु, ४७८
 *कार्तिक्यामाश्व, विस्मृ, ४६४
 *काल तर्पयामि, बौधा, १२१

काल पुण्योऽर्कसकान्ते, शाता, ३६५
 काल पुण्योऽर्कसकान्तौ, शाता, ३६२
 कालज्ञान् कालमेदज्ञान्, ब्रह्मपु, ३८२
 कालदुष्ट तु विज्ञेय, भवि पु, २७६
 कालदोषादसामर्थ्याद्, योगि, ५२
 *कालपाशौ, शङ्ख, १२६
 *कालम्, शङ्ख, १३०
 *कालयोर्भाजनम्, आप, २३६
 *कालामिरुद्धम्, शङ्ख, १२४
 कालामिरुद्धशेषाभ्या, ब्रह्मपु, ३८०
 कालादेशादसामर्थ्यात्, योगि, ५४
 *काले पलाश, हारी, ७
 काले प्राप्तस्त्वमाले वा, मनु, १८७
 काले विकलते सर्व, देवीपु, ३६१
 काव्यानि श्रावय तो हि, स्कन्दपु, ४२०
 काशपुष्पप्रतीकाश, मत्स्यपु, ४४९
 *काषाय वटु, विस्मृ, ९
 *कासम्, शङ्ख, १२९
 किञ्चिच्छब्द स्वय विद्याद, नर पु, १०७
 किञ्चिद्वात्रौ यथाशक्ति, दक्ष, १९५
 कि तस्यान्येन धर्मेण, दक्ष, १९६
 कि तु गुप्तगृहे भार्या, ब्रह्मपु, ४२५
 *किपुरुषान्, शङ्ख, १२८
 कि वै परमक ब्रह्म, यम, ९९
 *किसलयक्याकु, गौत, २७९
 *कीटो वामेध्य, आप, २८६
 *कीर्तिम्, शङ्ख, १२७
 *कुक्कुटो विष्किरा, आप, ३०२
 कुङ्कुमाञ्जनवस्त्रैश्च, ब्रह्मपु, ४०५
 कुङ्कुमालक्तनाभ्या च, ब्रह्मपु, ४२४, ४३८
 कुचुन्द श्वेतवृन्ताक, देव, २७९
 *कुजम्, शङ्ख, १२८
 कुटुम्बिनो भोजनीया, मार्क पु, २१५
 कुठेरकस्य मज्जर्या, ब्रह्मपु, ४२७
 कुण्ठा काणास्तथा खजा, मत्स्यपु, ४६९
 कुतप योगपद वा, योगि, ८३

*कृतसयित्वा वा, आप, २८६
 कु-दपुष्पे प्रयत्नेन, ब्रह्मपु, ४३८
 कुमुदेरावणौ पद्म, ब्रह्मपु, ४०७
 कुरुक्षेत्र गया गङ्गा, वसि, ७६
 कुर्यात्क्षीराक्षमाहार, ब्रह्मपु, २४०
 कुर्यात्प्रमाणसयुक्त, ब्रह्मपु, ४४०
 कुर्यादन्य न वा कुर्याद्, योगि, मनु,
 यम, वसि, हारी, १०३
 कुर्यादन्य न वा कुर्याद्, शङ्ख, १०३
 कुर्यादहरह श्राद्धम्, योगि, १६९
 कुर्याद्घृतपशु सगे, मनु, ३२९
 कुर्यान्नत कार्तिक, मत्स्यपु, ४५५
 कुर्वन् बृहस्पते पूजा, ब्रह्मपु, ४५२
 कुर्वाण पूयते नित्य, छाग, ३०
 कुल चाश्रोत्रिय येषा, वसि, ३५१
 *कुलनागान्, शङ्ख, १२७
 कुलपुत्रा कुलस्त्रीणाम्, स्कन्दपु, ४१९
 कुलालश्चित्रकर्मा च, यम, २६३
 *कुलीरवार्ताक, पैठी, ३०९
 कुलेऽस्माक स जन्तु स्याद्, वि स्म, १३४
 *कुशग्रन्थिकृता, शङ्ख, १०१
 *कुशलानामया, गौत, १९२
 *कुशवृष्यामासीन, शङ्ख, १०१
 कुशाग्रस्थेन तोयेन, नर पु, ७८
 *कुशोपग्रहो, कात्या, ७२
 कुसुम्भ नालिकाशाक, उवा, २८०
 कुहै चैवानुमत्ये च, मनु, १५४
 कूपस्थान्यपि सोमार्क, छ का, ४७
 कूपेषूद्धृततोयेन, वि पु, ४३
 कुले समुद्धृता यावद्, आदित्यपु, ४७१
 *कूष्माण्डम्, शङ्ख, १२६
 कूष्माण्ड्य पावमान्योऽथ, वसि, श लि, ९२
 कृत पूज्यश्च तत्रैव, ब्रह्मपु, ३९०
 कृतपादादिशौचस्तु, वि पु, ३३६
 कृतवापो हुते चाभौ, वि पु, २२३
 कृतशौचावशिष्टाश्च, घाता, ३३

कृतस्नानैस्तत कार्यम्, ब्रह्मपु, ४३५
 *कृताकृतमत, आप, १७०
 कृताञ्जलिस्पासीत, मनु, ३०
 *कृताञ्च पर्युषित, आप, २९०
 कृताहारश्च कुरुते, ब्रह्मपु, ४०५
 कृते युगे प्रसिद्धोऽय, ब्रह्मपु, ४२५
 कृतोपवास सपश्येद्, ब्रह्मपु, ४५०
 कृतोपवासो द्वादश्या, ब्रह्मपु, ३८४
 कृतोपवीती देवेभ्यो, योगि, ११६
 कृत्तिकादिषु ऋक्षेषु, वि पु, ५५
 कृत्वा गवार्थे शरण, महाभा, ४६२
 *कृत्वा चतस्रोऽष्ट, मत्स्यपु, ४५३
 कृत्वा चैव तत पश्चात्, दक्ष, ३३४
 कृत्वा जिह्वा निर्विकल्पा, योगि, १०४
 कृत्वा तृणमयै सर्प, ब्रह्मपु, ३८५
 कृत्वापसव्य वायव्या, मार्क पु, १६५
 कृत्वा प्रदक्षिणावर्तम्, ब्रह्मपु, ४४४
 कृत्वा वै मम कर्माणि, वरा पु, ४२६
 कृत्वा शिर स्नानमथा, वाम पु, ३२
 कृत्वा सपूजयेद्विष्णु, ब्रह्मपु, ३९५
 कृत्वा स्नान च विधिना, ब्रह्मपु, ३९८
 कृत्वा होम तत पश्चाद्, ब्रह्मपु, ४०५
 कृत्वैतद्वलिकर्मेवम्, मनु, १६६
 कृत्वैव मार्जन मन्त्रै, वसि, ७५
 कृत्वोकार नमस्तेऽस्तु, ब्रह्मपु, ३७८
 कृमिर्भूत्वा स वेहान्ते, वसि, २६८
 *कृशवृत्तेरपि, श लि, १७६
 *कृशानुम्, श लि, १२७
 कृशाश्वाय नमस्तुभ्य, ब्रह्मपु, ३७९
 कृष्णताल्वोष्ठदशना, मत्स्यपु, ४६९
 *कृष्णद्वैपायनम्, शङ्ख, १२८
 कृष्णधान्य च शूद्राश्च, आप, २८३
 कृष्णाया फाल्गुने मासि, ब्रह्मपु, ४३९
 कृष्णाश्वयुक्तीयाया, ब्रह्मपु, ४०३
 कृष्णाष्टमीषु सर्वाषु, ब्रह्मपु, ३९०
 कृष्णाश्म्या तथाषाढे, ब्रह्मपु, ३९०

कृष्णाष्टम्यां तु माघस्य, ब्रह्मपु, ४३५
 कृसर भोजनीयाश्च, ब्रह्मपु, ४३७
 कृसरेणाथ पयसा, ब्रह्मपु, ४३०
 केचिन्मुण्डा लोहिताक्षा, ब्रह्मपु, १७२
 *केतुम्, शङ्ख, १२८
 *केवलाघो भवति, बौधा, २३५
 *केशकीटश्रुत, सुम, २८४
 केशकीटावपन्न च, मनु, २८५
 केशलोमनखैर्वापि, देव, २८८
 *केशान्न वासश्चा, आप, १५२
 *कैलासमैनाक, शङ्ख, १२५
 कोट्यादिका भवेद्बुद्धि, योगि, १०४
 *को भोज्यत इति, वसि, २६४
 कोयष्टिष्ठवचक्राह, याज्ञ, २९९
 कोविदारे च रजके, यम, २८३
 को हि जानाति किं तस्य, ब्रह्मपु, २४३
 कौमुद तु विशेषेण, महाभा, ३२४
 कौमुदस्य तु मासस्य, वरा पु, ४२६
 *क्याक्कभोज्यमिति, आप, २८०
 *क्रतुम्, शङ्ख, १२७, १२९, १३०
 क्रमेण घटिका होता, देवीपु, ३६०
 क्रमेणानेन कर्तव्य, शाता, १५६
 *क्रव्याद, आप, ३०२
 क्रव्यादपक्षिदात्यूह, याज्ञ, २९९
 क्रव्यादाञ्छकुनीन् सर्वान्, मनु, २९८
 *क्रव्यादान्, शङ्ख, १२६
 क्रियाज्ञान तथा षष्ठ, शङ्ख, ४९
 क्रियाज्ञान ममुद्दि, शङ्ख, ५०
 क्रीडन्त्याकाशगङ्गायाम्, ब्रह्मपु, ४३३
 क्रीडितव्य च भोक्तव्य, ब्रह्मपु, ३९५
 क्रीडितव्य पुनर्ग्रामि, ब्रह्मपु, ३८५
 क्रीत्वा स्वय वाप्युत्पाद्य, मनु, ३१२
 *कुक्षकौशवार्त्ता, आप, ३०२
 क्रूरग्रहै पीडितानाम्, ब्रह्मपु, ४५२
 क्रूरा सर्पा सुपर्णाश्च, पद्मपु, ११६
 क्रूरोग्रपतितब्राह्म, याज्ञ, २६२

क्रैतार भजते पाद, यम, ३२१
 क्रोधनोऽप्रियवादी चा, भवि, ४७७
 क्रोधात्पीता पुनस्त्यक्ता, ब्रह्मपु, ३८७
 क्रियन्ति च सुष्ठुस्य, दक्ष, १८
 *क्रीब, आप, २६५
 *क्रीबा अल्पवीर्याश्च, श लि, ३४८
 क्रेदि दुर्गधि प्रिकृत, नदिपु, ३२३
 क्षत्रियाणा तथा वित्रा, भवि पु, ४७४
 क्षत्रियाणा तु यो दृष्टो, महाभा, ३१३
 क्षत्रियैस्तु मृगव्येन, हार, शाता, ३१८
 क्षमावता सस्थिताना, ब्रह्मपु, १७२
 क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो, मनु, ९९
 क्षरन्तीह क्रिया सर्वा, यम, १००
 क्षिप्तेन मूर्ध्नि तोयेन, शङ्ख, ८६
 क्षिप्त्वा द्वारेण निष्काम्य, ब्रह्मपु, ४४६
 क्षिप्रैर्वाङ्क्षीं विजानीयात्, देवीपु, ३६०
 क्षीर प्रमुञ्चन्तु, ब्रह्मपु, ४५८
 *क्षीरप्रभृतयो, पैठी, १८९
 क्षीराब्धौ शेषपर्यङ्के, यम, ३९१
 क्षीरिणो वृक्षगुल्माद्वा, महाभा, १४
 क्षीरेण जपनीय तु, ब्रह्मपु, ३९४
 क्षीरोदसागरात्पूर्व, ब्रह्मपु, ४०५
 *क्षुधम्, शङ्ख, १२७
 क्षुधार्तस्तृषित आन्तो, परा, शाता, २०३
 क्षुरकर्म चतुर्दश्यां, ४ शाता, ३५७
 क्षेमा च जाह्नवी चैव, पद्मपु, ७७

ख

खड्गश्च रुद्रवचनाद्, ब्रह्मपु, ४२९
 *खड्गे तु विव, वसि, ३०५
 खदिरश्च कदम्बश्च, नर पु, १२
 खदिरश्च करजश्च, नार, ११
 खादको घातक क्रैता, यम, ३२२

ग

गङ्गादिपुण्यतीर्थानि, योगि, ६१

गच्छन् क्षेत्र विधानेन, ब्रह्मपु, ४०५
 गच्छन् तिष्ठन् स्वपन् जिघ्रन्, ब्रह्मपु, ४५८
 गच्छेदस्फुटिता शय्याम्, वि पु, ३३६
 गच्छेन्नोक शुभ मर्त्यो, नन्दिपु, ३२३
 गजे द्वा कुमुदाद्याश्च ब्रह्मपु, ४३३
 *गणान्न गणिकान्न, पैठी, २७१
 ,, ,, वसि, २६४
 गणान्न गणिकान्न च, मनु, २५९, २७०
 ,, ,, हारी, २७०
 *गतिम्, शङ्ख, १२६
 गत्वोदकान्त विविक्तम्, योगि, ६०
 गन्धपुष्पनैवेद्ये, पद्मपु, ४२३
 गन्धपुष्पोपहारैश्च, भवि पु, ३७५
 गन्धमाल्यानि दिव्यानि, भवि पु, ४७५
 गन्धै पुष्पैस्तथा वस्त्रे, ब्रह्मपु, ४२२
 गन्धैर्वाजैस्तथा रत्नै, ब्रह्मपु, ४४३
 गन्धैर्मर्त्यैश्च नैवेद्ये, ब्रह्मपु, ३९५, ४०२
 गन्धैर्मर्त्यैस्तथा धूपे, ब्रह्मपु, ३९५
 गन्धैर्मर्त्यैस्तथा वस्त्रे, ब्रह्मपु, ३८४
 गयार्यां तु तपो घोर, नन्दिपु, ३२४
 *गयाशीर्षम्, शङ्ख, १२५
 *गरिष्ठम्, शङ्ख, १३०
 *गरुडम्, शङ्ख, १२७
 *गह्वरन्त तर्प, बौधा, १२१
 गर्भिण्यातुरग्रेषु, देव, २१०
 गवां कण्डूयन चैव, वि स्मृ, ४५७
 गवा कण्डूयन घास, ब्रह्मपु, १७४
 गवा क्षीरेण पूर्णश्च, ब्रह्मपु, ४३०
 गवा गोष्ठस्थितानां तु, ब्रह्मपु, ४५८
 गवा गोष्ठे दशगुणम्, योगि, १०५
 गवा गोष्ठे पुण्यतीर्थे, योगि, १०५
 गवा ग्रामप्रदानेन, वि स्मृ, ४५७
 गवां चैव तु रोमाणि, आदित्यपु, ४७१
 गवा तृणानि देयानि, ब्रह्मपु, ४६०
 गवां मध्ये यदा चैव, आदित्यपु, ४७१
 गवां हि तीर्थे, वि स्मृ, ४५७

गवा चात्रमुपाघ्रात, मनु, २५९
 गवामस्थि न लङ्घेत, भवि पु, ४६२
 गवाश्च गर्दभोश्च च, यम, ३०४
 गव्यैर्घृतेस्तथा वस्त्रे, ब्रह्मपु, ४५०
 *गान्धर्ववेदम्, शङ्ख, १२७
 गा धर्मे चैव राजन्ये, आदित्यपु, २७३
 गा धर्वो लोहकारश्च, यम, २६३
 गामालभ्य नमस्कृत्य, भवि पु, ४६२
 गायत्री चैव वेदाश्च, यम, १००
 *गायत्रीं तर्प, बौधा, १२२
 गायत्री तु जपेन्नित्य, यम, १००
 गायत्रीं तु जपेद्भक्त्या, शङ्ख, १०३
 गायत्रीं वा त्रिरावर्त्य, योगि, ८९
 गायत्रीजापनिरत, शङ्ख, १०२
 *गायत्रीम्, शङ्ख, १२७
 गायत्रीमभ्यसेतावद्, नर पु, २३
 गायत्री वेदजननी, शङ्ख, १०२
 गायत्री वैष्णवी ह्येषा, योगि, ६४
 गायत्र्या तु यथाशक्ति, योगि, ८९
 गायत्र्यास्तु पर नास्ति, यम, १००
 ,, ,, शङ्ख, १०२
 गायन्तश्च प्रनृत्यन्त, स्कन्दपु, ४१९
 गाव कृशातुरा पाल्या, ब्रह्मपु, ४६०
 गाव पवित्र मङ्गल्य, वि स्मृ, ४५७
 गाव सवत्सर रक्षया, ब्रह्मपु, ४६०
 गाव स्तुत्याश्च पूज्याश्च, ब्रह्मपु, ४५८
 गावो वितन्वते यज्ञ, वि स्मृ, ४५७
 गिरिकन्या तु ता कन्या, स्कन्दपु, ४१४
 गिरिप्रपातसिद्धौ, ब्रह्मपु, ४६०
 गीतनृत्यैस्तथा वाद्ये, ब्रह्मपु, ४४३
 गीतवादित्रनिर्घोषे, ब्रह्मपु, ३८५
 गीतवाद्ये सुमधुरे, ब्रह्मपु, ३९०
 गुहक्षीरघृते च, ब्रह्मपु, ४००
 गुडाज्यमरिचोपेत, ब्रह्मपु, ४०४
 गुडाज्यमरिचोपेतै, ब्रह्मपु, ३९७
 गुहार्द्रकाभ्यां पयसा, ब्रह्मपु, ४३८

गुणाश्च तस्याचरणे, योगि , ८३
 गुरवे मातुलादीना, वि पु , ११८
 गुरुदेवान्निविप्राश्च, ब्रह्मपु , ४४७
 *गुरुपत्नी , बौधा , १२३
 गुरुश्चशुरबन्धूना, ब्रह्मपु , ४६६
 *गुरूणा कृत्वा, शङ्ख , १३१
 *गुरून् , बौधा , १२३
 गुरूनतिथिबालाश्च, यम , २१२
 गुरोरपि न भोक्तव्य, यम , २७२
 गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च, मनु , यम , वसि ,
 २७३

गृजन चेति शाकानाम्, देव , २७९
 गृजनो यवनेष्टश्च, स्मृतिमञ्जरी, २८०
 गृह रथ शयन, मत्स्यपु , ४५४
 गृहदेवताभ्य , गौत , १६०
 *गृहदेवताभ्यो, वसि , १५६
 गृहदेवी तु तेनैव, ब्रह्मपु , ४२५
 *गृहपतय इति, श लि , १६२
 *गृहमेधिनो, आप , १५३
 *गृहमेधी न शूद्राश्च, पैठी , २५५
 गृहस्थ प्रत्याह यस्मात्, दक्ष , २१०
 गृहस्थ एव यजते, वसि , २०९
 गृहस्थाज्जायते सम्यक्, बृह , २१०
 गृहस्थैरपि यद्वक्त, यम , १९७
 गृहस्थैरेव धार्यन्ते, मनु , २०९
 गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो, दक्ष , २१७
 गृहस्थो ब्रह्मचारी वा, बौधा , २३७
 गृहस्य पुरुषव्याघ्र, वि पु , १६३
 गृहाणि भूषणीयानि, ब्रह्मपु , ४४२
 गृहादद्दे यो यस्य, ब्रह्मपु , २८५
 गृहाद्वाद्ये तु यत्र स्याद्, ब्रह्मपु , ४२५
 *गृहीताग्निहोत्रो, देव , १४२
 गृहीत्वा परया भवत्या, ब्रह्मपु , ४८६
 गृहीत्वा प्रतिमुञ्चन्ति, ब्रह्मपु , ४३३
 गृहीत्वा यमघनुर्वै, योगि , ८२
 गृहे गुरावण्ये वा, मनु , वि स्मृ , ३२८

गृहेऽपि निवसन् विप्रो, याज्ञ , ३२३
 गृहे ह्येकगुण जप्य, योगि , १०५
 गृह्याभ्य काश्यपायाथ, वि पु , १६३
 गोकुलस्य तृषार्तस्य, महाभा , ४६२
 गोकुले रुद्रमुख्याश्च, ब्रह्मपु , ४५९
 गोत्रनामस्वधावरै, ब्रह्मपु , ४००
 गोत्रान्मातृसपिण्डाद्वा, ब्रह्मपु , १९०
 गोदावरी महापुण्या, देवीपु , ३७१
 *गोदोहनमात्र, श लि , १७६
 गोधूमेस्तर्पयेद्वह्नि, ब्रह्मपु , ३९७
 गोपवेषधरो देवो, स्कन्दपु , ४१६
 गोप्रदानसम पुण्य, यम , १६७
 गोप्रदानात्तु यत्पुण्य, ब्रह्मपु , ४६१
 गोभूमिरन्नवेदमानि, ब्रह्मपु , ४४२
 गोभूमिरन्नहेमार्थ, ब्रह्मपु , २५३
 गोभूहिरण्य, मत्स्यपु , ४५४
 गोभ्यश्च लवण देय, ब्रह्मपु , ४३३
 गोमङ्गले तु सपूज्या , ब्रह्मपु , ४४४
 गोमङ्गि सुरभि पूज्या, ब्रह्मपु , ४११
 *गोमधुपर्काहो, आप , २०७
 *गोमयेन, मात्या , ७३
 गोमहिष्यादि यत्किञ्चित्, पद्मपु , ४२३
 गोमूत्र गोमय सर्पि , वि स्मृ , ४५७
 गोरस चैव सक्तूश्च, अङ्गि , २५८
 गोरसाक्तान् तथा सक्तून्, ब्रह्मपु , ३९४
 गोरूपाणा गवा गोष्ठे, देवीपु , ४६२
 *गोविन्द तर्प, बौधा , १२१
 गोशुश्रूषा वृषोत्सर्ग , लक्ष्मी , २
 *गोश्च क्षीरमनि, गौत , २९५
 गोसुवर्णादि राजेन्द्र, भवि पु , ४०९
 गोसूक्त चाश्वसूक्त च, वसि , २२
 *गौगवयशर, वसि , ३०५
 गौडी पैष्टी च माध्वी च, मनु , हारी , ३३०
 ,, ,, वि स्मृ , ३३२
 *गौतमस्, शङ्ख १२८
 गौरमृत्तिका लिङ्ग, ब्रह्मपु , ४४०

*गौरविरजो, पैठी, ३०८
 गौरसर्षपकल्केन, ब्रह्मपु, ४३५
 गौरीं वाण्युद्वेद्धार्या, मत्स्यपु, ४७०
 *गौरीम्, शङ्ख, १२६
 ग्रन्थार्थं बुध्यमानस्तु, भवि पु, ४७७
 ग्रहकाले च नाश्रीयत्, शाता, ३७०
 ग्रहाज्ञागान् क्रमेणैव, ब्रह्मपु, ४०३
 *ग्राम्यारण्याना, हारी, ३०७
 *ग्राम्यारण्याश्च, पैठी, ३०८
 ग्रासप्रमाणा भिक्षा स्याद्, मार्क पु, १७२
 ग्रासमात्रा भवेद्विक्षा, शाता, १६७
 ,, ,, शाता, परा, १९४
 ग्रासशेष तु नाश्रीयत्, ब्रह्मपु, २४२
 ग्रीष्मे वृक्षाकुले वेष्म, ब्रह्मपु, ४५९

घ

घण्टा लोहकृता दद्यात्, आदित्यपु, ४७१
 घण्टाष्टक लम्बितपुष्प, मत्स्यपु, ४५४
 घातक भजते पाद, यम, ३२२
 घातका षट् समाख्याता, यम, ३२१
 घातका सर्व एवैते, यम, ३२१
 घासग्रासादिक भूरि, ब्रह्मपु, ४५९
 घासमुष्टि परगवे, महाभा, १७३
 घृत तैल च लवण, ब्रह्मपु, २९४
 घृताक्त बाह्येभ्यश्च, नृह्यपु, ४३४
 घृतात्फेन घृतान्मण्ड, ब्रह्मपु, २९७
 घृताहुतिसहस्रेण, यम, ३३१
 घोर प्राणिवध कृत्वा, यम, ३२२
 घोराया ब्रह्महत्याया, यम, ३४५

च

चकार भगवान् विष्णु, ब्रह्मपु, ४४०
 चकोर कोकिलो रज्जु, देव, ३००
 चक्रुर्नाम च तस्यास्ते, ब्रह्मपु, ४०६
 चक्रे रघुपतिस्तत्र, ब्रह्मपु, ४४१
 चकोपजीवी रजक यम २६३

चक्षुर्दधान्मनो दद्याद्, बृह, १९८
 ,, ,, यम, १९६
 चण्डालपतितामेध्य, ब्रह्मपु, २९३
 चण्डालपुत्क्रमाना तु, देवीपु, ३६४
 चण्डालशवप्यादि, शङ्ख, ५०
 चतुरस्र त्रिकोण तु, ब्रह्मपु, २२१
 चतुरो वार्षिकान् मासान्, महाभा, ३२४
 चतुर्गुणा भवेद्राजन्, भाव पु, ४७९
 *चतुर्ज्योतिषम्, शङ्ख, १२८
 चतुर्णामाश्रमाणा तु, वसि, २०९
 चतुर्थी चाष्टमी चैत्र, नन्दिपु, ३५९
 चतुर्थे तु तथा भागे, दक्ष, ३३
 चतुर्थे त्रिरतन चैव, हारी, ४६०
 चतुर्थे त्रिस्तन दुह्याद्, हारी, २९६
 *चतुर्थेऽहनि, हारी, ३४१
 चतुर्थ्यां तेन तनौ, ब्रह्मपु, ४०४
 चतुर्थ्यामयवाष्टम्या, ब्रह्मपु, ४२५
 चतुर्दश च पर्वाणि, लक्ष्मी, २
 चतुर्दशभ्यो देवेभ्यो, ब्रह्मपु, ३८०
 चतुर्दशो भूतगणो, वि पु, १६६
 चतुर्दशष्टमी चैव, वि पु, १३, ३५७
 चतुर्दश्या न भोक्तव्य, ब्रह्मपु, ४२९
 चतुर्दश्या पुनर्नष्टा, ब्रह्मपु, ४०१
 चतुर्दश्यामथ स्त्रीभि, ब्रह्मपु, ४२५
 चतुर्दश्यामुपोष्याथ, ब्रह्मपु, ३९१
 चतुर्भिर्नितै सार्धम्, मनु, ३३९
 चतुर्मुख कुम्भमुखे, मत्स्यपु, ४४८
 *चतुर्मुख तर्प, बौधा, ११९
 चतुर्थ्युगमहस्र तु, ब्रह्मपु, ४२१
 चतुर्विंशत्कल कार्य, ब्रह्मपु, ४३०
 चतुर्हस्तसमायुक्त, पद्मपु, ७७
 चतुष्पथश्मशानेषु, ब्रह्मपु, ४२२
 चतुष्पथेषु रथ्यासु, ब्रह्मपु, ४४६
 चत्वारि भद्राण्याप्नोति, महाभा, ३२४
 चत्वारश्च स्तना राजन्, मत्स्यपु, ४६७
 *चत्वारो ह्याश्रमा, पैठी, २१०

*चन्द्र तत्पत्नी, शङ्ख , १२७
 चन्द्रसूर्यग्रहे चैव, छ का , ४७
 चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु, नदिपु , ३२३
 चन्द्रसूर्योपरागे च, जावा , ३६८
 चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयो , ब्रह्मपु , ३७०
 *चन्द्रार्कोपरागे, वि स्मृ , ३६९
 चरणानि मुख पुच्छ, मत्स्यपु , ४७०
 चरवो ह्युपवासश्च, योगि , १०५
 चराणामक्षमचरा , मनु , ३१२
 चरित रामभद्रस्य, भवि पु , ४७३
 *चरितनिर्वेषस्य, आप , २५३
 चरैर्मनोदरी ज्ञेया, देवी , ३६०
 *चाक्षुषम्, शङ्ख , १२८

*चारा, आप , २६५
 चाषाश्च रक्तपादाश्च, याज्ञ , ३००
 चक्रित्सवस्य मृगयो , मनु , २६०
 *चितिम्, शङ्ख , १२९
 चित हि भावयेत्तस्मिन्, परा, शाता , २००
 चित्पत्तिर्मेति च शनै , योगि , ६३
 *चित्रगुप्त तर्प, बौधा , १२१
 *चित्रगुप्तम्, शङ्ख , १२६
 *चित्रसेनप्र, शङ्ख , १२५
 चित्रासु हस्ते श्रवणे, वामनपु , ३५८
 चिन्ता समभवत्तस्या , स्कन्दपु , ४१४
 चिरस्थितमपि त्वाद्यम्, मनु , २९२
 चूर्णैश्चम्पकपुष्पाद्यं , स्कन्दपु , ४१९
 चेलवस्त्रादिभि सर्वाङ्ग, पद्मपु , ४२३
 चैत्रकृष्णे त्रयोदश्या, ब्रह्मपु , ४४६
 चैत्रे तु कृष्णपञ्चम्या, ब्रह्मपु , ४४३
 चैत्रे नवम्या शुक्लाया, ब्रह्मपु , ३८३
 चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा, ब्रह्मपु , ३७७
 चैत्रे मासि महाबाहो, पद्मपु , ४२३
 चौदैरुद्रासितमिव, स्कन्दपु , ४२०

छ

छत्राक छत्रसदृश, ब्रह्मपु , २७७

छत्राक विद्वराह च, यम , ३०२
 ,, ,, हारी , २७९
 छत्रेण च सुशुद्धेन, ब्रह्मपु , ४००
 छन्द आनुष्टुभ तस्य, शङ्ख , ५९
 *छन्दासि तर्प, बौधा , १२२
 *छन्दोविचितिम्, शङ्ख , १२७
 *छयम्, शङ्ख , १२९
 छागरूपश्च मुनिभि, ब्रह्मपु , ४१०
 छाया यथेच्छेच्छर, छ का , ११२
 छिनत्ति वीरुधो यस्तु, वि पु , ३५६
 छिन्द्यात्सकुक्कुट छाग, ब्रह्मपु , ४०८

ज

*जगतीम्, शङ्ख , १२७
 जगत्सवित्रे शुचये, वि पु , १३९
 जगल्लिङ्गसहस्रैश्च, ब्रह्मपु , ४४०
 जगाद सामवेद तु, ब्रह्मपु , ३९५
 जग्ध्वा ह्यविधिना मास, मनु , ३१९
 जघन्या यक्षजाति च, ब्रह्मपु , ४४५
 जघान महिष दुष्टम्, भवि पु , ४०८
 जङ्गम स्थावर चैव, मनु , ३१२
 *जङ्गमस्थावरादीन्, हारी , १४३
 जज्ञे कमलपत्राक्षी, स्कन्दपु , ४१४
 जठर पूरयेदर्ध, ब्रह्मपु , २४१
 *जनलोकम्, शङ्ख , १३०
 जनस्य रोचको घोरो, स्कन्दपु , ४१८
 जनार्दनश्च दुर्गा च, ब्रह्मपु , ३९७
 जन्मनैव महाभागो, शाता , १९३
 जन्मप्रभृति मद्य च, महाभा , ३२६
 जन्मप्रभृति यत्पाप, दक्ष , १९६
 जन्मप्रभृति सस्कारे, अङ्गि , २६९
 जप एव हि कर्तव्य, योगि , १०४
 जपकाळे न भाषेत, योगि , १०५
 जपन् हविष्यमुक् शान्त , वि स्मृ , २१
 जपयज्ञार्थसिद्ध्यर्थ, याज्ञ , ९८
 जपयज्ञो हि कर्तव्य, योगि , ९०

जपस्य क्रियमाणस्य, योगि, १०४
 जपेदहरह स्नात्वा, नर पु, ९१, १०९
 जपे होमे तथा दाने, ल हारी, १०८
 जपोऽहुतो हुतो होम, मनु, १४६
 जमुकाम पवित्राणि, शङ्ख, ५०
 जप्यानि च सुगुप्तानि, योगि, १०४
 जप्येनैव तु ससिद्धो, योगि, मनु, यम,
 वसि, हारी, १०३
 जप्येनैव तु ससिध्येद्, शङ्ख, १०३
 *जम्बूद्वीप, शङ्ख, १२४
 जयन्ती नाम सा प्रोक्ता, भवि पु, ३७५
 *जयम्, शङ्ख, १२९
 जलक्रीडा तु गरीभि, ब्रह्मपु, ३९५
 जलक्षयनिमित्त वै, महाभा, ८५
 जलदानाच्च वरुण, ब्रह्मपु, ४००
 जलदेव नमस्कृत्य, नर पु, १४०
 जलधेनु सपात्रा ता, ब्रह्मपु, ३९९
 जलमध्ये तु य कश्चिद्, परा, ८४
 जलमध्ये स्थितो विप्र, योगि, ६३
 जलान्ते चाग्न्यगारे वा, योगि, १०५
 जलाभिमन्त्रण चैव, योगि, ६५
 जलाभिषेकपुष्पाणां, वि पु, १३९
 जलार्थिनो हि पितरो, छ का, ४७
 जलेवरमल चा ये, स्कन्दपु, ४१९
 जलेवरा भूतिलया, वि पु, ११८
 जले प्रक्षिप्य लाङ्गूल, आदित्यपु,

४७१

जलेऽभिममस्तूमज्य, शङ्ख, ५८
 जहाति भूमौ त ग्रास, ब्रह्मपु, ४२५
 जात पर्वणि षष्ठया तु, ब्रह्मपु, ३८२
 जात पूर्वास्तु तस्मात्, ब्रह्मपु, ३९०
 जातस्तत्राथ पूज्योऽसौ, ब्रह्मपु, ३९५
 जाता जगति तस्या तु, वि स्मृ, ३८९
 जाता दाशये पत्नी, ब्रह्मपु, ४३९
 *जातिक्रियाभाव, विश्वा, २८४
 जातिदुष्ट क्रियादुष्ट, भवि पु, २७६

जातीपद्मोत्पलै शुद्धै, ब्रह्मपु, ४५०
 जातीपल्लवसयुक्ता, ब्रह्मपु, ४२८
 जातो वायुस्तथा पूज्यो, ब्रह्मपु, ३९१
 जापकै सर्वमन्त्रैश्च, ब्रह्मपु, ४५९
 *जायाम्, शङ्ख, १२७
 जालपादान् खञ्जरीयान्, याज्ञ, ३००
 जित त इति मन्त्रश्च, ब्रह्मपु, ३९८
 जित त इति मन्त्रेण, ब्रह्मपु, ४००
 जितश्च शङ्करस्तत्र, ब्रह्मपु, ४२२
 जितवान् तारक दैत्य, ब्रह्मपु, ३८३
 *जीमद्वत्साया, वि स्मृ, ४६४
 *जीवम्, शङ्ख, १२६, १२८
 जुहु वापि जपन्वापि, वसि, २५४
 *ज्ञातिपत्नी, बौधा, १२३
 *ज्ञातीन्, बौधा, १२३
 ज्ञात्वा पर्वसर्मास तु, भवि पु, ४७९
 ज्ञात्वा स्वय पश्य, वरा पु, ३९३
 ज्ञाननिष्ठास्तप सिद्धान्, वरा पु, ३१
 ज्ञानमूला क्रिया तेषा, मनु, १५१
 ज्ञानेनेवापरे विप्रा, मनु, १५१
 ज्ञेयश्च वृषसक्रान्त्या, ब्रह्मपु, ३७२
 ज्येष्ठकृष्णचतुर्दश्या, वि स्मृ, ३८९
 *ज्येष्ठप्रातृश्वशुर, छ का, ११२
 ज्येष्ठशुक्लचतुर्थ्यां तु, वि स्मृ, ३८९
 ज्येष्ठयोगे पुरा तत्र, ब्रह्मपु, ४०७
 ज्येष्ठे तु कौशिकी पुण्या, देवीपु,

३७१

*ज्योतिषम्, शङ्ख, १२७
 *ज्वरम्, शङ्ख, १२६
 ज्वराय रोगपतये, ब्रह्मपु, ३८०

क्ष

क्षल्लमल्लनयाना तु, ब्रह्मपु, ४४३

ह

होम्बवेषा गोपवेषा, स्कन्दपु, ४१९

त

*त देवा भ्रूण, पेठी, ३५२
 त निर्दहन्ति ते क्रोधात्, ब्रह्मपु, ४१३
 त पूजयेत्प्रयत्नेन, परा, शाता, २०३
 *त प्रयान्तमनु, द्वारी, १७८
 *त भोजयित्वो, वसि, १८६
 *त सर्वाणि, वसि, ३५१
 त ह्याहु परम धर्मम्, मनु, ९४
 *तक्षोपतक्षाभ्याम्, वि स्मृ, १६०
 तच्छालिषिष्ठोपरि, मत्स्यपु, ४५३
 *तच्छास्त्रेर्विप्र, आप, २६
 तच्छेष मणिके पृथ्वीम्, वि पु, १६३
 तडागमूले त न्यरय, स्कन्दपु, ४२०
 तडागादिषु तोयेषु, नर पु, ६६, ७८
 *तण्डुलान्वा प्रात, श लि, १५२
 तत कर्माणि कुर्वीत, योगि, १३८
 तत कृतस्त्रस्त्ययनान्, ब्रह्मपु, ३८५
 तत क्रमेण तेनैव, ब्रह्मपु, ४०३
 तत पुष्टिकर ह्य, ब्रह्मपु, ४३५
 तत पूज्यो निकुम्भश्च, ब्रह्मपु, ४१२
 तत प्रक्षालयत्पादौ, नर पु, ८४
 तत प्रदक्षिणा कृत्वा, ब्रह्मपु, ३८६
 तत प्रदक्षिणीकृत्य, ब्रह्मपु, ३८६
 तत प्रदोषसमये, ब्रह्मपु, ४४१
 तत प्रभातसमये, ब्रह्मपु, ४१२
 तत प्रभृति यो धर्म, ब्रह्मपु, ३७७
 तत प्रभृति यो येन, ब्रह्मपु, ४३१
 तत प्रभृति रूढा च, ब्रह्मपु, ४४०
 तत प्रभृति षण्मासान्, ब्रह्मपु, ४१३
 तत प्रमुदितास्तेन, ब्रह्मपु, ०६६
 *तत प्राणै पापी, द्वारी, १७९
 तत शकुनिसूक्तेन, ब्रह्मपु, ४४४
 *तत सबन्धि, वि स्मृ, १११
 तत समार्जन कुर्याद्, वसि, ७५
 तत सस्थापन कृत्वा, वरा पु, ३९२

*तत सप्रणवा, शङ्ख, १०१
 *तत सुहृदाम्, वि स्मृ, १११
 तत स्नान प्रकुर्वीत, दक्ष, ६
 तत स्पृशन्त्या पार्वत्या, स्कन्दपु, ४१४
 तत स्मार्तैर्नरै पूज्यो, गङ्गापु, ४१३
 ततश्चावसथ प्राप्य, नर पु, २४
 ततस्तस्य तदा दद्याद्, भवि पु, ४७९
 ततस्ता पूजयेत्तत्र, ब्रह्मपु, ३८२
 ततस्तीर समासाद्य, नर पु, ७८
 ततस्तु कल्शा देया, ब्रह्मपु, ४२८
 ततस्तु शीतल तोय, ब्रह्मपु, ३८४
 ततस्तृणानि भोज्य च, ब्रह्मपु, ४६१
 ततस्तोयमुपादाय, मार्क पु, १६५
 *ततो गच्छन्तम्, वसि, १८६
 *ततो गवा मध्ये, वि स्मृ, ४६४
 ततो गृहार्चन कुर्याद्, वि पु, १३९
 ततो गोदोहमात्र वै, वि पु, १७४
 *ततोऽभिमुप, आप, २३८
 ततोऽङ्गलिप्त सग्वी च, ब्रह्मपु, ३९०
 ततो जपेत्पवित्राणि, शङ्ख, ८७
 ततो जल शीतलम्, मत्स्यपु, ४५४
 *ततोऽतिथीन्, वसि, १५६, १७५
 ततो दष्टाकरालास्यो, स्कन्दपु, ४१५
 *ततो दक्षिणाग्रेषु, वि स्मृ, १६१
 ततो ददाति श्येनाय, ब्रह्मपु, ४२५
 ततो नवम्या लक्ष्मीश्च, ब्रह्मपु, ४३९
 *ततो नाना, आप, ३४४
 ततो नारायण देव, नर पु, ७८
 *ततोऽन्नशेषेण, वि स्मृ, १६०
 ततोऽन्यदन्नमादाय, वि पु, १६५
 ततो पद्महायज्ञान्, सर्वत, १४२
 *ततोऽप्सु निमग्न, वि स्मृ, ७९
 ततोऽभिषिच्य मन्त्रैस्तु, योगि, ६२
 *ततोऽभिषिञ्चेदिम, कात्या, ७३
 ततो मध्याह्नसमये, ब्रह्मपु, ४४६
 ततोऽम्बिका भगवती, स्कन्दपु, ४१५

ततोऽम्भसि निमज्ज्येत्तु शङ्ख , ५९
 ततो महाव्याहृतिभि , वसि , ७६
 ततो याति पर ब्रह्म, ब्रह्मपु , ३६८
 ततो रासभमारूढा , स्कन्दपु , ४१८
 ततोऽर्कमीक्ष्य सोकार, वसि , ७६
 ततोऽर्घ्यं भानवे दद्यात् , नर पु , १४०
 ततोऽबसृष्य गात्राणि, योगि , ६२
 ततोऽवलोकयेदर्क, योगि , १३६
 ततो विभज्य बन्धुभ्य , ब्रह्मपु , ४३७
 *ततोऽस्याश तृतीय, पैठी , ३५२
 तत्कर्णिकाया तु, मत्स्यपु , ४५३
 तत्कश्चिदन्यो न नयेद् , ब्रह्मपु , ४६६
 तत्काले तु द्रवीभूत, देवीपु , ३६५
 तत्क्षणादेव निर्दग्ध, वरा पु , २५
 तत्क्षालयति भूतेश, भवि पु , ३७५
 तत्तदामोत्यन्नैन, मनु , ३३०
 तत्तु प्रक्षालित कृत्वा, यम , २९२
 तत्तुप्तयेऽन्न भुवि, वि पु , १६५
 *तत्त्वायामीति, हारी , ९७
 तत्पराच्छतमो भाग, देवीपु , ३६५
 तत्पर्युषितमप्याद्य, मनु , २९२
 तत्पुण्य हिमयत्सानौ, ब्रह्मपु , ४३३
 तत्पुण्यफलं तोषि, मनु , १६७
 तत्पुष्पाढ्य पिबेत्पान, ब्रह्मपु , ३८७
 तत्पुष्पाणा सहस्रेण, ब्रह्मपु , ३८६
 *तत्पूजाया स्वर्गम्, वि स्मृ , १८८
 तत्फल नश्यते कर्तु , मनुविष्णू , १७५
 तत्फल सकल देवि, स्कन्दपु , ५४
 तत्फलाबद्धवलय, स्कन्दपु , ४१८
 तत्र काम्य च कर्तव्य, शङ्ख , ५०
 तत्र कार्या महाशान्ति , ब्रह्मपु , ३७७
 तत्र चन्द्रोदये पूज्या , ब्रह्मपु , ४२९
 तत्र त्वा नरशार्दूल, वामनपु , ४२४
 *तत्र देवा अपि, श लि , १७७
 तत्र नारायण शक्र , ब्रह्मपु , ४३५
 तत्र पूज्यो भविष्योऽसौ, ब्रह्मपु , ३८८

तत्र प्रावृत्सु सपूज्या , ब्रह्मपु , ३९४
 तत्र वह्नि च प्रज्वाल्य, ब्रह्मपु , ४०५
 तत्र विप्रैरनभ्याय , ब्रह्मपु , ४४६
 तत्र स्कन्दश्च भगवान्, ब्रह्मपु , ४२९
 तत्र ज्ञान प्रकुर्वन्ति, ब्रह्मपु , ३९६
 तत्र हैममयो मत्स्यो, ब्रह्मपु , ४३०
 तत्रापराह्णे वास्तुश्च, ब्रह्मपु , ३८३
 *तत्रापेयान्य, श लि , २८७
 तत्रार्घपुष्पधूपान्न, ब्रह्मपु , ४२५
 तत्राष्टम्या भद्रकाली, ब्रह्मपु , ४०७
 तत्रैव भोजन भुङ्क्ते, ब्रह्मपु , ३८७
 तत्रोपवास कर्तव्यो, ब्रह्मपु , ४३२
 तत्रोपोष्य त्रयोदश्या, ब्रह्मपु , ४३७
 तत्सभूतोऽहमेवैषा, स्कन्दपु , ४१५
 तत्सर्व कोटिपुणित, भवि पु , ३७५
 तत्सर्व प्रणवेनैव, योगि , १३६
 तत्सर्व सप्रवक्ष्यामि, दक्ष , ३
 *तत्सुभूत विरा, आप , १५३
 तत्सूर्यरश्मिभि सद्य , वि पु , ५५
 *तथा क्रीलालौ, आप , २८०
 तथा क्रमेण देवेभ्य , ब्रह्मपु , ३७७
 तथाघमर्षण सूक्त, शङ्ख , ५९
 तथा च कुम्भमन्त्रान्त्याम्, ब्रह्मपु , ३७२
 *तथा चात्मनो, आप , बौधा , २०८
 तथा तथा विजानाति, मनु , २८
 तथा देवानुगात्रागान्, योगि , ११३
 *तथा नादीक्षित , पैठी , ३३८
 तथा नानाविधै पुष्पै , ब्रह्मपु , ४२७
 *तथानुत्थिताया, आप , २६८
 तथान्नपान, यम , २५८
 तथान्यदुत्सव पुण्य, वाम पु , ४२४
 तथा पञ्चदशी वज्या, नन्दिपु , ३५९
 तथा पाठीनराजीव, याज्ञ , ३११
 तथा भूतानि सर्वाणि, छ का , ११२
 तथा मासविकाराश्च, मार्कपु , २९४
 *तथा रसानाम्, आप , २९०

तथा राजभृतस्याज्ञ, यम, २७०
 *तथावराज्ञ, आप, १५६
 तथा विना तु साक्ष्येण, भवि पु, २१६
 तथैव त्रषलस्याज्ञ, भवि पु, २५५
 *तथा शशक, हारी, ३०७
 तथा हर्षपथाया च, ब्रह्मपु, ४३७
 तथा हिरण्यवर्णाभि, वसि, ७६
 *तथेति ता प्रति, वसि, ३५१
 तथैकतो द्विजा सर्वे, भवि पु, ४७६
 *तथैलक, आप, २९६
 तथैव द्वादशी शुक्ला, वि स्मृ, ३७६
 तथैव मभावित, स्कन्दपु, ४२१
 तदत्र कालमाहात्म्याद्, देवीपु, ३७१
 *तदनन्तरम्, देव, १४२
 तदप्यक्षयता याति, शङ्ख, १३१
 तदभावे निषिद्धेत्, योगि, ११३
 तदभावे हिरण्य तु, भवि पु, ४७९
 तदर्थ गच्छता तेषा, ब्रह्मपु, ३८४
 तदर्थमेषा चरति, मत्स्यपु, ४७०
 तदलाभे स्मृत पात्र, योगि, १३८
 *तदहर्गृहित्व, पैठी, १८९
 तदाचक्षु विशेषेण, योगि, ६०
 तदा ज्ञात्वा ऋषिभ्यस्तु, योगि, ५२
 तदा तत्प्रतिमा कार्या, ब्रह्मपु, ३९१
 तदा तान् पूजयेत्तत्र, ब्रह्मपु, ३९०
 तदा तु सा महापुण्या, भवि पु, ३७४, ३७५
 तदा प्रभृति काल स्याद्, ब्रह्मपु, ३९३
 तदा रसातलाद्वाव, ब्रह्मपु, ४५९
 तदा सा तत्र सपूज्या, ब्रह्मपु, ४०४
 तदा सा तु निशा ज्ञेया, ब्रह्मपु, ४३६
 तदा खकुलधर्मे तु, ब्रह्मपु, ४२६
 *तदाहुरञ्जना, वसि, ३५१
 तद्वृष्मपक्वमस्विन्नम्, मार्क पु, २९४
 *तदेतद्वचोक्तम्, हारी, १४६
 *तदेता पञ्चसूना, हारी, १४४
 तदेवमुत्तम धर्म, महाभा, ३२५

तदेव विधिना कुर्वन्, बृह, ३२६
 तदेव मत्प्रभावेण, स्कन्दपु, ४१६
 तद्दान चैव शिष्येभ्यो, दक्ष, २६
 *तद्देवपवित्रम्, आप, १५३
 तद्देश्य विदिताचार, वि पु, १७१
 तद्धरन्त्यसुरास्तस्य, योगि, ८१
 तद्धि काम्य समुद्दिष्ट, शङ्ख, ५०
 तद्वाङ्मणेन नातव्य, मनु, हारी, ३३१
 तद्भयात्तानि सर्वाणि, ब्रह्मपु, ४०२
 *तद्भूपान्, शङ्ख, १२६
 *तद्वत्सर्वाणि पापानि, बौधा, २३५
 तद्वद्वाचस्पते पूजा, ब्रह्मपु, ४५२
 *तद्विष्णो परम, वि स्मृ, ७९
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण, योगि, ६४
 तन्नीमनोहर वाद्य, ब्रह्मपु, ४४४
 तन्नीवाथैर्मनोबैश्च, ब्रह्मपु, ३८५
 तन्निवेदितशिष्ट तु, ब्रह्मपु, ४४४
 तन्निवेदितशिष्टानि, ब्रह्मपु, ३९७
 *तप, शङ्ख, १२५
 *तपशीस्तर्प, बौधा, १२२
 तपश्चचार सुमहद्, ब्रह्मपु, ४४५
 *तपस्यमपाम्, बौधा, ४१
 तपोजपै कृशीभूतो, दक्ष, १९५
 *तपोलोकम्, शङ्ख, १३०
 तपोविद्याविशेषेण, शाता, १९३
 तद्वा फलमवाप्नोति, नन्दिपु, ३२३
 तमनुव्रज्य नियत, ब्रह्मपु, ३८५
 तमप्येके नमस्कारै, छ का, १६३
 *तमभिमुखो, आ, १८०
 तमसे बुद्धये चैव, ब्रह्मपु, ३८०
 तमुद्दिश्या मन पूजा, ब्रह्मपु, ४०४
 तमुद्दिश्यार्चयेद्विप्रान्, ब्रह्मपु, ४०२
 तमेव दिग्गस मासाद्, नन्दिपु, ३२३
 तरति श्रवणे धातु, ब्रह्मपु, ४३६
 तरत्समा शुद्धवती, योगि, ६३
 तर्पण च शुचि कुर्यात्, शाता, ११०

तर्पण तु भवेत्तस्य, ब्रह्मपु, ४९
 *तर्पण वैश्वदेवादि, लक्ष्मी, २
 तर्पणीयास्तथा गाव, ब्रह्मपु, ३६६
 तर्पयन्विधिना विप्रो, हारी, १४८
 तर्पयेच्च पितृन् भक्त्या, पद्मपु, ११७
 तर्पयेदागृशस्यार्थ, योगि, ११४
 तर्पिता विधिवद्गुर्गा, भवि, ४१०
 तर्प्यस्वात्मा च सपूज्य, ब्रह्मपु, ४३९
 तलतालैर्वाद्यमानै, स्कन्दपु, ४१८
 तल्लिङ्गैर्चयेन्मन्त्रै, योगि, १३६
 तल्लिङ्गैस्तर्पयेन्मन्त्रै, योगि, ११३
 तवोत्सवेषु विपुल, वामनपु, ४२४
 तस्माच्छुक्कविबृथ्यर्थ, बृह, ३४२
 तस्माच्छुष्कमथार्थ च, नरपु, १२
 *तस्मात्कार्तिके, विस्मृ, २१
 तस्मात्कार्यं तिलै ज्ञान, ब्रह्मपु, ३८८
 तस्मात्त पूजयेत्तत्र, ब्रह्मपु, ४३८
 तस्मात्तत्र नरै कार्य, ब्रह्मपु, ४३१
 तस्मात्तत्र नरैर्मागा, ब्रह्मपु, ४११
 तस्मात्तत्र पितृन् देवान्, ब्रह्मपु, ४४६
 तस्मात्तत्र लिखेत्पद्मम्, ब्रह्मपु, ४०३
 तस्मात्तस्या महादेवि, भवि, ३७५
 तस्मात्तस्या सदा पश्येत्, भविपु, ३७६
 *तस्मात्तस्या अन्न, वसि, ३५१
 तस्मात्ता पूजयेत्तत्र, ब्रह्मपु, ३८३
 तस्मात्तात् पूजयेत्तत्र, ब्रह्मपु, ३९७
 तस्मात्तामभ्यसेन्नित्य, शङ्ख, १०२
 तस्मात्तु त परीक्षेत्, मत्स्यपु, ४६७
 तस्मात्ते तत्र सपूज्या, ब्रह्मपु, ३९७
 तस्मात्त्रिरात्र ऋणाली, देव, ३४७
 तस्मात्परकृतान् सेतुन्, बौधा, ४१
 तस्मात्पूज्यतम नान्यम्, योगि, १३६
 तस्मात्पूज्यो नृपश्रेष्ठ, भविपु, ४७८
 *तस्मात्प्रतिष्ठा, श लि, ३४८
 तस्मात्स तत्र सपूज्य, ब्रह्मपु, ४०२, ४४५
 तस्मात्स तत्र सपूज्यो, ब्रह्मपु, ३९५, ४०३

तस्मात्सदैव कर्तव्यम्, छ का, ११०, ११२
 तस्मात्सर्वत्र विधिना, ब्रह्मपु, ३८३
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन, दक्ष, २१०, ३३४
 ,, तृ शाता, ६
 ,, शङ्ख, १०३
 तस्मात्सा तत्र सपूज्या, ब्रह्मपु, ३८९,
 ४०४, ४३८
 तस्मात्साश्वनरैस्तत्र, ब्रह्मपु, ४०७
 तस्मादन्न यथाशक्ति, मनु, २०१
 *तस्मादप, आप, १८६
 *तस्मादभ्यागतम्, वि स्मृ, १८८
 *तस्मादमावा, आप, ३५५
 तस्मादह भूत, वि पु, १६६
 *तस्मादहरह, हारी, १४६
 तस्मादिय महापुण्या, भवि पु, ४०९
 तस्मादुदकसेवेति, स्कन्दपु, ४१५
 *तस्मादु ह वै, आप, १६८
 *तस्मादेतद्वर्ज, श लि, ३४८
 तस्माद्दशात्र कर्तव्या, ब्रह्मपु, ४२९
 तस्माद्दान सदा पूर्व, भवि पु, ४७६
 *तस्माद्देवपितृ, हारी, १४८
 तस्माद्द्विजैर्न पेयेषा, हारी, ३३०
 तस्माद्द्विहिरुपस्पृश्य, ब्रह्मपु, २२१
 तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ, मनु, हारी, यम,
 ३३०
 तस्माद्बृहन्महीमान, ब्रह्मपु, ४४१
 तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी, मनु, ३३९
 तस्माद्युत च कर्तव्य, ब्रह्मपु, ४२२
 *तस्माद्रजस्वला, पेठी, ३५२
 *तस्माद्रजस्वलाया, वसि, ३५१
 तस्माच्चरै पुष्ययोगे, ब्रह्मपु, ४३५
 तस्मान्निष्पीडयेद्ब्रह्म, परा, ८४
 तस्मान्मत्पूजन ववि, भवि पु, ३७५
 तस्मान्मनोविशुद्ध्यर्थ, पद्मपु, ७६
 तस्मान्महत्फल दान, यम, १९७
 तस्मान्मासत्रय तेषा, ब्रह्मपु, ३६६

तस्मिन् काले तु सप्राप्य, ब्रह्मपु, ४०१
 तस्मिन् दिने तव जना, स्कन्दपु, ४१५
 तस्मिन् द्यूने जयो यस्य, ब्रह्मपु, ४२२
 तस्मिन् तिष्ठते पापम्, शङ्ख, १०२
 तस्मिन्नहनि पूर्वाह्ने, ब्रह्मपु, ४१३
 तस्मिन्नहनि यत्नेन, ब्रह्मपु, ४२९
 तस्य जन्मकृत पाप, वरा पु, ५६
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा, ब्रह्मपु, ४४१
 तस्य त्रिशतमो भाग, देवीपु, ३६४
 *तस्य पादौ, आप, १८०
 *तस्य पूजाया, आप, १८०
 तस्य भावप्रपञ्चस्य, वरा पु, २५
 तस्य भुक्ता भवेत्कोटि, पद्मपु, १७१
 *तस्य विधि, आप, १०८
 तस्य विष्णुस्तथा ब्रह्मा, भवि पु, ४७३
 तस्य व्यपैति ब्राह्मण्य, मनु, यम, ३३१
 *तस्य ब्राह्म्यो ब्राह्म्य, पैठी, १८९
 तस्य सस्पर्शनिर्धूत, वि पु, ५५
 तस्या कार्यो यवैर्दोमो, ब्रह्मपु, ३८७
 तस्या तु जलपूर्णाया, ब्रह्मपु, ३९९
 तस्या दानोपवामाद्यम्, वि स्मृ, ३७३
 तस्या निशाया कर्तव्यम्, ब्रह्मपु, ४२२
 तस्या निशाया कर्तव्यो, ब्रह्मपु, ४४६
 तस्या निशाया रक्षयास्तु, ब्रह्मपु, ४४६
 तस्या प्रतिपदाया तु, पद्मपु, ४२३
 तस्या य श्वपच स्पृष्ट्वा, पद्मपु, ४२३
 तस्या रात्रौ व्यतीताया, ब्रह्मपु, ४१२
 तस्या रात्र्या व्यतीताया, ब्रह्मपु, ३८४,

३९१, ४२७

तस्या स्नानं जपो होम, भवि पु, ३७४
 तस्या स्नानं तथा दान, भवि पु, ३७५
 तस्या कदाचित्पुत्रस्तु, ब्रह्मपु, ४४५
 *तस्याङ्गानि सर्वा, पैठी, १८९
 तस्यामुपोषित स्नात, ब्रह्मपु, ४३५
 तस्यावसथनाथस्य, दक्ष, १९६
 तस्याध्विन्तयमानाया, स्कन्दपु, ४१४

*तस्यासस्तर, वसि, २७४
 तस्यास्ते देवीश्वके, वसि, ७५
 तस्येह निष्कृतिर्नास्ति, बौधा, ३५०
 तस्यैव सूनवस्त्वेता, योगि, ६४
 *तस्यैव यदाह, हारी, १७९
 *तस्योत्तरार्धे, आप, १७०
 *तस्योदकमाहा, आप, १८१
 *ता च शाति जना, वसि, १८६
 तां तां योनिं ब्रजेद्विप्रो, यम, हारी, जम,
 पेठी, २५२
 तां तु पूजयते देवी, ब्रह्मपु, ३८७
 *ता दिश निरुक्षति, बौधा ७०
 तां दृष्ट्वा चकितास्तत्र, ब्रह्मपु, ४०६
 तां ध्यायेन्मनसावाह्य, योगि, ६१
 ता योगनिद्रामसृजद्, ब्रह्मपु, ४२४
 ता विसर्जयतस्नस्य, मनु, ३४६
 *ता अब्रुवन्, वसि, ३५१
 ता एनास्यायन ह्याप, योगि, ६४
 ताडनाक्रोशखेदाश्च, ब्रह्मपु, ४५९
 ताडिताभिश्चिर तिष्ठेत्, देवीपु, ४६२
 *तानि च भुक्तवद्भ्यो, आप, १७०
 तानि नित्य ददात्यर्क, शाता, ३६५
 तानुद्दिश्य कुमारस्तु, ब्रह्मपु, ४०४
 तान् प्रजापतिरित्याह, बौधा, २७२
 ,, ,, मनु, २७२
 तान् प्रत्युवाच प्रीतात्मा, योगि, ६०
 तान् वै देवाय विप्रेभ्यो, कालिकापु, ३६७
 *तामसम्, शङ्ख, १२८
 तामालभेत यत्नेन, ब्रह्मपु, ४०१
 तामुद्दिश्य च नार्यस्तु, ब्रह्मपु, ४०५
 ताम्ररङ्गमय पात्र, ब्रह्मपु, ३९९
 ताम्राभाविलनेत्रा च, मत्स्यपु, ४६७
 ताम्रारकूटरजतै, ब्रह्मपु, ३९१
 तारका शिशुमारस्य, वि पु, ३३५
 तारकास्तु महाघोरात्, ब्रह्मपु, ४३६
 तारणाद्योगिमुख्याना, ब्रह्मपु, ४३६

तारयेत्स पितृन् सर्वान्, ब्रह्मपु, ४०१
 तावच्छ्रान्तस्तु पाताल, ब्रह्मपु, ४५०
 तावत्कोटिमहद्वाणि, आदित्यपु, ४७१
 तावत्पुष्करपात्रेण, बृह, १९८
 तावद्युगसदस्त्राणि, पद्मपु, ४२३
 " " ब्रह्मपु, ४३०
 तावन्त्येव च वर्षाणि, विपु, ३३५
 तावन्न पीडयेद्ब्रह्म, योगि, ८३
 तावद्भ्रमति शूद्राश्च, परा, २५८
 तावुभावपि भवो, स्फुटपु, ४१६
 तासां मूत्रपुरीषेषु, ब्रह्मपु, ४५९
 *तासां वरान्, पैठी, ३५२
 तासामाद्याश्चतस्रस्तु, मनु, ३३९
 " " यम, ३४०
 तामामृषभपत्नीनां, वसि, ७५
 तामु ज्ञानं च कुर्वीत, छका, ४६
 तामु ज्ञानं न कुर्वीत, छका, ४६
 ताम् कषायं कटुकं, महाभा, १४
 ताम् तिरिचं मयूरं च, शङ्ख, ३०३
 तिथिं सापि महापुण्या, ब्रह्मपु, ३७३
 तिथिऋत्यं च कान्तारं, लक्ष्मी, २
 तिथिपूर्वोत्सवा सर्वे, यम, २०२
 *तिथिविशेषाद्वा, हारी, १४६
 तिन्त्रिलीं वेणुशृङ्गं, नरपु, १२
 तिर्यग्योनिं स गच्छेच्च, वरापु, ३५९
 तिलकल्कं जलक्षीरं, ब्रह्मपु, २४२
 तिलकाकृतयो जाता, ब्रह्मपु, ४३६
 तिलतैलेन दीपाश्च, ब्रह्मपु, ४४०
 तिलतैलेन दीपाश्च, ब्रह्मपु, ३८८, ४३५
 तिलद्वादशिसङ्गां च, ब्रह्मपु, ३७२
 तिलपुष्पकुगादीनि, दक्ष, ३३
 तिलसिद्धार्थकेयुकं, ब्रह्मपु, ३८३
 तिलाश्च भक्षयेत्तत्र, ब्रह्मपु, ४४०
 तिला कृष्णाश्च गौराश्च, ब्रह्मपु, ३८८
 तिलानामप्यभावे हु, योगि, ११५
 तिलानामप्यलभे तु, योगि, ११३

तिलानामाधिपत्ये तु, ब्रह्मपु, ४३५
 तिलानुत्पादयामास, ब्रह्मपु, ४३५
 तिलान् दद्याच्च विप्रेभ्य, ब्रह्मपु, ४३६,
 ४४०
 तिलेषु च क्षणं गच्छेत्, मरी, १३२
 तिलैः सपूजयेद्देवीं, ब्रह्मपु, ४४०
 तिलैः समधुभिर्युक्तं, ब्रह्मपु, ३८९
 तिलैः ज्ञानं प्रकुर्वीत, कालिकापु, ३६७
 तिष्ठश्चेद्दीक्ष्यमाणोऽर्कं, योगि, १०४
 *तिष्ठन् सन्त्येन, आप, २०४
 तिसृष्वपि च सन्ध्यास्तु, योगि, ३८
 तिस्रः कोटयोऽर्धकोटी च, पद्मपु, ७७
 तिस्र एता पुरा प्रोक्ता, पद्मपु, ४२४
 तीर्थं प्रकल्पयेद्द्विद्वान्, पद्मपु, ७६
 तीर्थमाहारयिष्यामि, शङ्ख, ५८
 तीर्थयात्राप्रसङ्गेन, ब्रह्मपु, ४४५
 तीर्थस्यावाहनं कुर्यात्, शङ्ख, ५८
 तीर्थाभावे तु कर्तव्यम्, शङ्ख, ५०
 तुरगा रक्षणयाश्च, ब्रह्मपु, ४०७
 तुलां प्रत्यागते सूर्ये, ब्रह्मपु, ३६५
 तुल्यमाहुस्तयोर्दोषम्, बौध, ३४५
 तुष्टं शुचिं श्रद्धयति, बौध, २१६
 *तुष्टिं तर्पयामि, बौध, १२१
 *तूष्णीं द्वितीयाम्, शलि, १५२
 *तूष्णीं साङ्गुष्ठं, वसि, २३९
 तूष्णीमासीत् तु जपन्, योगि, १०५
 तूष्णीमेव हि शूद्रस्य, योगि, ८२
 तूष्णीमेवावगाहेत्, योगि, ८१
 तृणच्छन्नं नरं तत्र, स्कन्दपु, ४२०
 *तृणानि भूमिं, पैठी, १८९
 तृणानि भूमिरुदकं, मनुविष्णू, १७६
 तृणोदकादिसयुक्तं, भविपु, १७४
 *तृतीयपुष्करम्, शङ्ख, १२५
 तृतीयां चैव गृह्याभ्य, मार्कपु, १६४
 तृतीया चैत्रमासस्य, मत्स्यपु, ३७४
 तृतीये च तथा भागे, दक्ष, २९

तृता सुवासा स्यामी च, ब्रह्मपु, ४४४
 तृप्तिन्तु या पितृणा वै, आदित्यपु, ४७२
 तृप्तेष्वेतेषु तृप्त स्यात्, ब्रह्मपु, २२७
 तृप्त्यर्थं वै पितृणा तु, योगि, १६९
 तृप्त्यर्थमत्र हि मया, वि पु, १६६
 तृप्यतामिति सेक्तव्य, योगि, ११३
 तृप्यध्वमिति च त्रिवै, योगि, ११४
 तृषार्तस्य तु पानीय, बृह, १९७
 तेजसा रविसकाश, कालि पु, ३६८
 तेजोऽभीति जपस्त्वक्ष, ब्रह्मपु, २२५
 ते तृप्तिमखिला यान्तु, वि पु, ११८
 ते तृप्तिमनुला यान्तु, पद्मपु, ११७
 तेन तुल्य विशिष्ट वा, मनुविष्णू, १७५
 तेन ते प्रेक्ष्य पशुता, मनु, २७४
 तेन देवान् पितृन् बन्धून्, ब्रह्मपु, ४०५
 *तेन प्राणानाप्या, हारी, २३०
 *तेनानुज्ञ तो, श लि, १७८
 तेनैव सर्वमाप्नोति, योगि, ८२
 ,, ,, मनु, शाता, योगि, १३४
 तेनोदकेन द्रव्याणि, योगि, १३८
 तेऽपि वत्सकवत्सर्वे, स्कन्द, ४१८
 तेभ्य पूजा च कर्तव्या, ब्रह्मपु, ३९६
 ते वै खरत्वमुष्ट्र वम्, यम, १९८
 *तेषा कृत्वा सुहृदा, शङ्ख, १३१
 तेषा चोपरि देयाश्च, ब्रह्मपु, ४४२
 तेषा तु यक्षरक्षासि, ब्रह्मपु, २२१
 तेषा त्वगस्थिरोमाणि, मनु, २७०
 ,, ,, यम, २७१
 तेषा मध्ये तु यजित्य, दक्ष, ४९
 *तेषा मन्त्राणाम्, आप, १५३
 *तेषा मासकृतो होमो, शाता, २७४
 *तेषा स एवाच, आप, १५३
 तेषा हिंसानिष्ठतानां, महाभा, ३२५
 तेषा हि सर्वमन्देह, स्कन्दपु, ४१९
 तेषामन्न न भोक्तव्य, याज्ञ, २६२
 तेषामपि न दुष्यन्ति, बौधा, २७८

तेषामाप्यायनायेतद्, पद्मपु, ११६
 ,, वि पु, ११८
 *तेषामुत्तम, आप, १७०
 तेषामेव हि तीर्थेन, वि पु, ११८
 तेषु पुण्यकृता लोका, आदित्यपु, ४६१
 ते सर्वे विलय याप्ति, आदित्यपु, ४७१
 तै शिरोभिस्तपस्तप्त, ब्रह्मपु, ३९४
 तैल मास व्यवाय च, देव, ३५७
 *तैलसर्पिणी, आप, २९०
 तैलस्त्रीमाससभोगी, वि पु, ३५७
 तौ तत्र पूज्यौ विधिवत्, ब्रह्मपु, ४४३
 त्वाज्य सप्तमज्ञातम्, महाभा, १४
 त्रयाणा जपयज्ञाना, नर पु, १०७
 *त्रयाणा वर्णाना, आप, २५३
 त्रयाणामपि वर्णाना, वि पु, ३३५
 त्रयाणामाश्रमाणा च, दक्ष, २१०
 त्रयोदशी च शषा स्यु, मनु, ३३९
 त्रयोदशी पञ्चदशी, यम, ३४०
 त्रयोदशीषु सर्वास्तु, ब्रह्मपु, ३८४
 त्रयोदश्या ततो नृत्य, ब्रह्मपु, ३९१
 त्रयोदश्यां तु दयिता, ब्रह्मपु, ३८४
 त्रयोदश्या तृतीयाया, जाबा, ३६
 त्रि कृत्वा दक्षिणामाशा, भवि, ३७६
 त्रिकूटशिखरप्रान्त, ब्रह्मपु, ४४१
 त्रिचतु पञ्चसप्ताष्ट, देवी, ३६०
 *त्रिज्योतिषम्, शङ्ख, १२८
 त्रिदिन चोत्सव कार्यो, ब्रह्मपु, ३८८
 त्रिधा कृत्वा मृद ता तु, योगि, ६०
 त्रिपदा चैव गायत्री, मनु, यम, ९९
 त्रिपदाया च गायत्र्या, अङ्गि, १००
 त्रिपर्वणा त्रिशल्येन, ब्रह्मपु, ३९४
 त्रिभिश्चतुर्भिर्दिवसै, ब्रह्मपु, ३८५
 त्रिरप प्रीणनार्थाय, वि पु, ११८
 *त्रिरात्र मलवद्वासो, पैठी, ३५३
 *त्रिरात्र रजस्वला, वसि, ३५१
 त्रिरात्रफलदा नद्यो, योगि, ४५

* त्रिलोकवाहिनी, शङ्ख , १२५
 त्रिवर्षास्त्वथ गुर्विण्यो, आदित्यपु , ४७०
 * त्रिविक्रम तर्प, बौधा , १२१
 त्रिविधस्तु वयो ह्येयो, यम , ३२१
 त्रिविधो जपयज्ञ स्यात्, नर पु , १०७
 * त्रिशक्रम्, शङ्ख , १२८
 * त्रिष्टुभम्, शङ्ख , १२७
 त्रिहायनीभिर्धन्याभि, ब्रह्मपु , ४६५
 त्रीणि वर्षाण्यृतुमती, बौधा , ३४६
 त्रीण्याभ्यदोहानि, वसि , श लि , ९२
 त्रुटे सहस्रभागो य , देवीपु , ३६५
 त्रेतामिहोन्नमन्वान्वै, बौधा , २३७
 त्व मे रोगाश्च शोकाश्च, वसि , ७५
 त्वं यज्ञस्त्व वषट्कार, शङ्ख , ८७
 ” ” हारी , २२९
 * त्व सोम तनू, हारी , ९५
 त्वग्विहीन ग्रन्थिमुख, महाभा , १४
 त्वत्प्रसादादविम्रेन, ब्रह्मपु , ४५१
 * त्वष्टारम्, शङ्ख , १२९
 * त्वाष्ट्र विश्वरूप, पैठी , ३५२

द

दक्ष प्रजापतिं प्राह, ब्रह्मपु , ४४१
 * दक्षम्, शङ्ख , १२७, १२८, १३०
 * दक्षसावर्णिम्, शङ्ख , १२८
 दक्षाप्रजापतेर्जन्म, ब्रह्मपु , ४५९
 दक्षिण बाहुमुद्धृत्य, महाभा , १४
 * दक्षिणत पितृ, आप , १५९
 * दक्षिणाभिमुखो, वि स्मृ , २४६
 * दक्षिणाम्, शङ्ख , १२५
 दक्षिणार्वाशङ्केन, वरा पु , ५६
 दक्षिणेनैव गृह्णीयात्, योगि , ११३
 दक्षिणे पितृतीर्थेन, योगि , ११३
 दक्षिणोत्तरो सूर्ये, ब्रह्मपु , ४६०
 दक्षिणोत्तरत प्रह्वै, ब्रह्मपु , ४६०
 * दण्डम्, शङ्ख , १२६

दत्तमक्षयता याति, शङ्ख , १३१
 दत्तावकाशो नभसा, वि पु , २५०
 दत्तास्तत्र महीदान, पद्मपु , ४४१
 दत्त्वा चोपस्कर भूयो, कालिकापु , ३६७
 दत्त्वा जलाजलीन् सप्त, यम , १३३
 दत्त्वा तु वाचकायेह, भावि पु , ४७५
 दत्त्वा नमस्येत्क्रमशो, योगि , १३७
 दत्त्वा पुष्प फल तोय, भावि पु , ४७९
 दत्त्वा भवेन्महापुण्य, ब्रह्मपु , १७४
 दत्त्वा विप्राय विभ्रेभ्यो, ब्रह्मपु , ३९७
 ददाति योऽन्नमक्लिष्ट, यम , १९७
 दद्याच्च भिक्षात्रितय, वि पु , १७१
 दद्यात्पित्र्येण तीर्थेन, वि पु , ११८
 दद्यात्पुरुषसूक्तेन, योगि , १३६
 दद्यादनेन मन्त्रेण, ब्रह्मपु , १७४, ३८९,
 ४३९, ४६६

दद्यादनेन मन्त्रेण, मत्स्यपु , ४५३
 दद्यादन्न सर्वगत, ब्रह्मपु , १७३
 दद्यादशेषभूतेभ्य , वि पु , १६५
 दद्यादहरह श्राद्धम्, मनु , शाता , शङ्ख ,
 १६९

दद्यादुपानहौ तद्वद, ब्रह्मपु , ४००
 दद्यादेतानि य पञ्च, यम , १९७
 दधि भक्ष्य विकाराश्च, भावि पु , २७६
 दधि भक्ष्य शुक्तमपि, बृह , २९१
 * दधि मधुमसृष्ट, आप , २०७
 दधि सर्पिस्तथा ह्याप , योगि , १०५
 दध्ना क्षीरेण च ततो, ब्रह्मपु , ४२७
 दध्यक्षताजलिभिस्तु, वरा पु , २५
 दन्तकाष्ठममावास्या, वृ शाता , ३५६
 दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि, नर पु , १२
 * दन्तधावन, हारी , १५
 दन्ताना काष्ठमयोगो, नर पु , १३
 दन्ताना धावन प्रात , लक्ष्मी , १
 दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ, छ का , १७
 * दमम्, शङ्ख , १२९

दम्पती तौ विकृताङ्गौ, स्कन्दपु, ४१६
 *दम्पती शयनीया, पैठी, १८९
 दम्भायो लङ्घयेद्भञ्जन्, ब्रह्मपु, २२५
 दयिताभिश्च सहितै, ब्रह्मपु, ४२२
 दरिद्रवेदमस्वथ, मत्स्यपु, ४५५
 दर्पाभिमानदोषेण, ब्रह्मपु, ४१३
 दर्भपाणिस्तु विधिना, पद्मपु, ७७, ११७
 दर्भेषु दर्भपाणि सन्, नरपु, ९१, १०९
 दर्भेषु दर्भपाणि स्यात्, योगि, ९०
 दर्भे सप्तमुहूर्तेन, मरी, १३२
 दर्भेस्तु पावयेन्मन्त्रै, योगि, ६२
 दलेषु लोभार्थमतीत्य, मत्स्यपु, ४५३
 दश तान् पूजयेत्तत्र, ब्रह्मपु, ३९३
 दशभ्यस्त्वङ्गिरोभ्यश्च, ब्रह्मपु, ३८१
 दशभ्यो विश्वेदेवेभ्य, ब्रह्मपु, ३८१
 दशम्या वापि कर्तव्य, ब्रह्मपु, ४४२
 दशम्यादिषु तत्स्नात्वा, ब्रह्मपु, ४०१
 *दशरात्रादित्य, हारी, २९६
 दशवर्षसहस्राणि, आदित्यपु, ४७१
 *दशसहस्राणि, हारी, ९५
 दशसाहस्रजापेन, शङ्ख, १०२
 दशाष्टौ षट् च शेषाणा, दव, ३४२
 *दाक्षायणीम्, शङ्ख, १२७
 दातव्य प्रथम तस्मै, भविपु, ४७९
 दातव्या दक्षिणा चापि, ब्रह्मपु, ३८९
 दान होमो जप पूजा, ब्रह्मपु, ४०१
 दानमक्षयता याति, ब्रह्मपु, ३७३
 *दानवान्, शङ्ख, १२६
 दानाध्ययनजप्यादि, देवीपु, ३६५
 दानेन तपसा यज्ञै, यम, २८
 दानैर्वस्त्रैस्तथा रत्नै, ब्रह्मपु, ४३१
 *दामोदरं तर्प, बौधा, १२१
 *दारे प्रजाया, आप, २०४
 दासवर्गस्य तत्पित्रे, मनु, १३५
 *दासा वा राज, आप, १९२
 *दास्या वा नक्तम्, आप, ३८६

*दिक्पतिभ्यस्तत्पु, श लि, १६२
 *दिग्देवताभ्यश्च, गौत, १६०
 *दिङ्नागान्, शङ्ख, १२७
 दिनद्वये च भोक्तव्य, ब्रह्मपु, ४३२
 दिने दिने च स्नातव्य, ब्रह्मपु, ४३०
 दिवसस्याद्यभागे तु, दक्ष, ३
 " " नरपु, २४
 दिवाकरकरै पूत, परा, ३७
 दिवाकर नमस्तेऽस्तु, पद्मपु, १४०
 दिवाकरेऽस्ताचल, मत्स्यपु, ४५३
 दिवाकीर्त्यैश्च सौरैश्च, योगि, ९०
 *दिवा च न भुञ्जी, आप, २३८
 *दिवाचरेभ्यो, वि स्मृ, १६१
 दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो, मनु, १५७
 दिवा तत्र न भोक्तव्य, ब्रह्मपु, ४११, ४२१
 दिवा दधित्यधानासु, यम, २८३
 *दिवादित्य, आप, ३५५
 दिवा धानासु वसति, ब्रह्मपु, २९७
 दिवि भुव्यन्तरिक्षे च, पद्मपु, ७७
 दिव्य नीराजन तद्धि, पद्मपु, ४२३
 *दिव्येन तीर्थेन, वि स्मृ, १११
 दिव्यो होमस्तु सावित्र्या, जावा, १४७
 दिश शान्तां प्रदीप्ता वा, ब्रह्मपु, ४०८
 *दीक्षाम्, शङ्ख, १२५
 दीक्षितस्य कदर्यस्य, मनु, २५९
 *दीक्षितोऽस्मीति, आप, २६५
 दीनै कटाक्षैरपि, यम, २४५
 दीपमालापरिक्षिप्त, ब्रह्मपु, ४२२
 दीपमालापरिक्षिप्ते, ब्रह्मपु, ४२२
 दीपरत्नैस्तथा भक्ष्ये, ब्रह्मपु, ४०७
 दीपश्लास्तथा कार्या, ब्रह्मपु, ४२१
 दीपान् समग्रानथ, मत्स्यपु, ४५५
 दीपालकारवस्त्राञ्च, ब्रह्मपु, ३८३
 दीपिकास्तिलतैलस्य, ब्रह्मपु, ४४६
 दीपैर्धूर्मनोद्गैश्च, ब्रह्मपु, ४२८
 दीपोपान्ते ततो गर्त, ब्रह्मपु, ४३०

*दीर्घकाल ब्रह्मचर्यं, ब्रह्मपु, १९०
 दीर्घं तक्रमपेयं च, ब्रह्मपु, २९७
 दुःखाकुलं जगदेतद्, ब्रह्मपु, १७३
 दुःशीलोऽपि द्विजं पूज्यो, ब्रह्मपु, ४६३
 दुर्गाग्रहे तु शस्त्राणि, ब्रह्मपु, ४०८
 दुर्मित्रिया इति द्वेष्ट्य, योगि, ६१
 दुर्लभं ब्राह्मणत्वं च, ब्रह्मपु, ४४५
 दुष्कृतं हि मनुष्यस्य, यम, २७२
 दुष्यन्तेन करुषेण, महाभा, ३२५
 दुहिता च स्वसा चैव, योगि, ११४
 दुह्येत परवत्सेन, शपथेषु, ४३३
 दुर्वो दधि सर्पिं, वामपु, ३२
 दृढेन मृदुना बन्ध, ब्रह्मपु, ४५९
 दृश्येते सहितौ यस्या, विस्मृ, ३७३
 दृष्टं वा केशकीटाक्तं, ब्रह्मपु, २९३
 दृष्टमात्रा पुनन्त्येते, छाग, यम, ३०
 दृष्टार्कं पतति ज्ञेय, विपु, ५५
 दृष्ट्वा तान्वायुपस्पृश्या, योगि, १०५
 दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्च, मनु, २२५
 देयं दिक्षु च पर्युक्षेद्, ब्रह्मपु, ३८३
 देया पोष्याश्च रक्ष्याश्च, ब्रह्मपु, ४६१
 देया च सर्वभूतेभ्यो, ब्रह्मपु, ४३१
 देया महावर्तिरतीव, मत्स्यपु, ४५६
 देवकार्यं ततः कृत्वा, नरपु, २४
 देवकार्यस्य सर्वस्य, नरपु, २४
 देवकार्याणि पूजंति, नरपु, २४
 देवता परितुष्यन्ति, यम, १९६
 देवतातिथिभृत्यानां, बौधा, २१४
 ,, मनु, यम, विस्मृ, १४५
 देवता द्रव्यभूतेषु, शाता, १९३
 देवतानां पितृणां च, कालिकापु, ३६७
 देवताभाववृत्तश्च, शङ्ख, ५९
 देवतार्थं हविः शिशुः, याज्ञ, २८१
 *देवतास्तर्पयित्वा, बौधा, ४१
 देवतोयैर्यथाक्लृप्तं, शलि, २२७

देवत्रा रन्तिदेवेन, महाभा, ३२५
 देवदानवयक्षैश्च, ब्रह्मपु, ४३१
 देवदारुवने नमः, ब्रह्मपु, ४१०
 *देवपत्नी, शङ्ख, १२६
 *देवपितृमनुष्य, गौत, १४१
 देवपितृमनुष्याणां, दक्ष, १४१, २१९
 देवभूतपितृब्रह्म, छका, १४५
 देवमप्सुषदं बह्वि, शङ्ख, ५८
 *देवमातृगणान्, शङ्ख, १२६
 *देवर्षीर्तर्प, बौधा, १२२
 *देवर्षीन्, बौधा, १२७
 *देवाश्च तर्प, हारी, २३१
 देवाश्छादसि वेदाश्च, योगि, ११२
 देवा गातुं विद इति, योगि, १३७
 देवादीनामृणी भूत्वा, दक्ष, २१७
 देवानामर्चनं कुर्याद्, योगि, १३६
 *देवानुगान्, शङ्ख, १२८
 *देवानुचरान्, शङ्ख, १२८
 देवानृषीन् मनुष्याश्च, मनु, २१३
 देवान् देवगणाश्चैव, नरपु, १०९
 देवान् पितृश्चार्चयित्वा, मनु, ३१२
 देवान् पितृस्तर्पयेत्तु, मरी, १३२
 देवान् पितृन् कर्षीश्चैव, हारी, १४८
 देवान् पितृन् समभ्यर्च्य, यम, २१
 ,, ,, याज्ञ, विश्वा, ३१४
 देवान् ब्रह्मन्मृषीन् सर्वान्, पद्मपु, ११५,
 ११७
 देवान् मृत्यातिथीश्चैव, शलि, २१५
 देवा मनुष्या पशवो, विपु, १६५
 देवा यक्षास्तथा नागा, पद्मपु, ११६
 देवार्थे च पितृणां च, हारी, १४८
 देवार्थे ब्राह्मणार्थे वा, यम, पैठी, २१५,
 ३२८
 देवालयेषु पुण्येषु, ब्रह्मपु, ४४६
 देवाश्च पितरश्चैव, हारी, १३४
 देवासुरास्तथा यक्षा, विपु, ११८

*देवीम्, शङ्ख, १३०
 *देवीराप शुद्धा, हारी, ९५
 देवीराप इति द्वाभ्याम्, योगि, ६२
 *देवीराप इत्यनु, हारी, ९६
 देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च, शाता, ११०
 देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च, ब्रह्मपु, ४४२
 *देवेभ्यश्चापो, हारी, १४६
 देवेभ्यस्तु हुतादन्नात्, याज्ञ, १५७
 देवैरश्वपतिश्चापि, ब्रह्मपु, ४१०
 देवैर्विष्णुप्रबोधादि, ब्रह्मपु, ४३१
 देवैश्चैव मनुष्यैश्च, दक्ष, २१०
 देवोत्थानविधानोक्तै, ब्रह्मपु, ४४०
 देश गोत्र कुल विद्याम्, परा, शाता, २००
 देश नाम कुल विद्या, यम, २००
 *देशे न चाशुचौ, वि स्मृ, ३३७
 देशानुशिष्ट कुल, वाम पु, ३२
 देशेषु पत्तने राजन्, भवि पु, ४७६
 *देहल्यामन्त, आप, १५९
 दैत्यराक्षसगन्धर्व, ब्रह्मपु, ३८१
 *दैत्यान्, शङ्ख, १२६
 दैवतान्यभिगच्छेत्, मनु, २९
 देवे कर्मणि पित्र्ये च, भवि पु, ४७६
 देवे कर्मणि युक्तो हि, मनु, १४८
 देव विद्युक्त श्राद्धे वा, यम, ३१५
 दौ शील्यभ्रान्तिकितै, ब्रह्मपु, ४२९
 *द्युतिम्, शङ्ख, १२९
 *द्यौस्त्वा ददात्विति, हारी, २२८
 द्रव्य द्रव्येषु धर्मज्ञे, देव, ३३३
 द्रव्यहस्तस्तु यत्किञ्चिद्, ब्रह्मपु, २९३
 द्रष्टव्य पुष्वलीतुल्य, ब्रह्मपु, ४३४, ४४६
 द्रष्टव्य मङ्गलशत, ब्रह्मपु, ४३५
 द्रष्टव्याश्वातशस्त्राश्च, ब्रह्मपु, ४०८
 *द्वुनावतरणा, हारी, १४३
 द्वुपदां च त्रिरावर्त्य, बौधा, ८९
 द्वुपदां वा त्रिरभ्यस्येद्, योगि, ६३
 *द्वुपदां सावित्रीं, वि स्मृ, ७९

द्वुपदादिन इत्यृचा, योगि, ६२
 *द्वुपदादिनाय, कात्या, ७४
 *द्वुपदादिवेति यो मन्त्रो, बृह, ७९
 द्वात्रिंशच्छीतलस्याग्नि, ब्रह्मपु, ४६१
 द्वादशभ्यो भृगुभ्यश्च, ब्रह्मपु, ३८१
 द्वादशात्मा हृषीकेशो, ब्रह्मपु, ३९८
 द्वादशैव समाख्याता, देवीपु, ३६०
 द्वादश्या पूजयेद्विष्णु, ब्रह्मपु, ४३४
 द्वादश्या वासुदेवश्च, ब्रह्मपु, ४१०
 द्वादश्या शुक्लपक्षे तु, ब्रह्मपु, ३९०
 द्वारे धातुर्विधातुश्च, वि पु, १६३
 द्वारोपान्ते प्रदीप्तस्तु, ब्रह्मपु, ४११
 *द्वार्षु मरुद्भ्य, गौत, १६०
 द्वावेतावशुची स्याता, वृ शाता, ३४५
 द्वावेतौ कथ्यमानौ त्व, भवि पु, ४७७
 द्विज गा काश्चन सृष्ट्वा, पद्मपु, १४०
 द्विजाग्रकरसंश्रष्ट, परा, २५८
 द्विजानां तु हितार्थाय, दक्ष, ३
 *द्विज्योतिषम्, शङ्ख, १२८
 *द्वितीयपुष्करम्, शङ्ख, १२५
 द्वितीये च तथा भागे, दक्ष, २६
 द्वितीये च तृतीये च, दक्ष, ३
 द्वितीयेऽहनि मध्याह्ने, ब्रह्मपु, ४४२
 द्विधा समुत्पजेच्छुक्र, यम, ३४०
 *द्विशकम्, शङ्ख, १२८
 द्विषदक्ष नगर्यज्ञ, मनु, २६०
 *द्विषन् द्विषतो, आप, १८१, २७३
 द्वीपार्णवमरुच्चन्द्र, ब्रह्मपु, ४४१
 द्वौ बालौ द्वौ तथा उद्भौ, ब्रह्मपु, ४०६
 द्वौ मासौ पाययेद्वत्स, हारी, २९६, ४६०

ध

धनधान्यान्नविभवे, ब्रह्मपु, ३८२
 *धनाधिपान्, शङ्ख, १२६
 धनु सहस्राण्यष्टौ तु, छ का, ४६
 ,, ,, मनु, ४३

धनुर्मिथुनकन्यासु, ज्योति शास्त्रे, ३६२
 *धनुर्वेदम्, शङ्ख, १२७
 धनेन चोपभोगेन, यम, ३२१
 धनैर्विप्राश्च सतर्प्या, ब्रह्मपु, ४३५
 धन्य यशस्यमायुष्य, मनु, १८७
 *ध वन्तरि तप, बौधा, १२१
 *धन्वन्तरिपार्षदान्, बौधा, १२२
 *धन्वन्तरिपार्षदी, बौधा, १२२
 *धन्वन्तरिम्, शङ्ख, १२९
 *धरम्, शङ्ख, १३०
 *धराम्, शङ्ख, १३०
 *धर्तारम्, शङ्ख, १२८
 *धर्म तपयामि, बौधा, १२१
 *धर्मपुरस्कारो, आप, २०२
 *धर्मप्रधानम्, शङ्ख, १२६
 *धर्मम्, शङ्ख, १२५, १२६
 *धर्मराज तर्प, बौधा, १२१
 धर्मराज समुद्दिश्य, यम, १३३
 *धर्मराजानम्, शङ्ख, १२६
 *धर्मशास्त्राणि, शङ्ख, १२७
 *धर्मसावर्णिम्, शङ्ख, १२८
 धर्माद्विबर्धते ह्यायु, देवीपु, ३६१
 *धर्माधर्मयो, वि स्मृ, १६१
 धर्मार्थकाममोक्षाश्च, ब्रह्मपु, ४०६
 *धर्मेण वेदानाम्, आप, १८०
 धर्मो विस्मृतवान्, लक्ष्मी, १
 *धातारम्, शङ्ख, १२८, १२९
 धात्रे विधात्रे च द्वाभ्या, मार्क पु, १६४
 धात्रेव सृष्टा ह्याद्याश्च, मनु, ३१२
 धान्य भल्लातक कुष्ठ, ब्रह्मपु, ४०६
 धान्यमन्न सुवर्ण च, ब्रह्मपु, ४४२
 धान्याम्बु शुक्त वर्ज्य तु, देव, ३३३
 धान्ये सशकैर्द्वारोर्ध्व, ब्रह्मपु, ४२९
 धारिता यदि वा मुक्ता, मत्स्यपु, ४७०
 धिया यदक्षरश्रेण्यो, नर पु, १०७
 *धुनिम्, शङ्ख, १२९

*धुरिम्, शङ्ख, १३०
 धूप सचारयिष्यन्ति, स्क दपु, ४१९
 *धूमकेतुम्, शङ्ख, १२९
 *धृतम्, शङ्ख, १२८
 *धृतिम्, शङ्ख, १२७
 धेनु नर क्षीरवती, मत्स्यपु, ४४९
 धेनुमादौ परीक्षेत, मत्स्यपु, ४६६
 धेनुस्तनाद्विनिष्कान्ता, वरा पु, ४५८
 *धेनोश्चानिर्द, आप, २९६
 *धेन्वनडुहावप, वसि, ३०५
 धौतपाप्मा विशुद्धात्मा, शाता, ३६९
 ध्यात्वा प्रणवपूर्व तु, योगि, १३६
 ध्यायन्नारायण नित्य, योगि, ६४
 ध्यायेत मनसा मन्त्र, योगि, १०४
 *ध्रुवम्, शङ्ख, १२८, १२९, १३०
 धृजो मानोपजीवी च, यम, २६३
 ध्वाङ्गुष्ठमवर्णाश्च, मत्स्यपु, ४६९
 ध्वाङ्गी वैश्येषु विज्ञेया, देवी, ३६४

न

*न कदाचिद्विश्रौ, गौत, ३३८
 *न कन्याम्, गौत, ३४७
 न कम्पयेच्छिरो ग्रीवा, योगि, १०४
 न कश्चिद्विमुखस्तत्र, ब्रह्मपु, ४४२
 *न कार्ष्णायसे, हारी, २२२
 *न किञ्चिदाचरेत्, त्रिसि, ३५१
 न कुर्यात्कस्यचित्पीडा, योगि, ६४
 *न कृणीयात्, पैठी, ३५३
 *न कोविदार, वि स्मृ, २४६, २८२
 *नक्तचरेभ्यश्च, गौत, १६०
 *नक्तचरेभ्यो, वि स्मृ, १६१
 *नक्तमेवोत्त, आप, १५९
 *न कुदो नान्यमना, हारी, २४४
 न क्लिन्नवासा स्थलगो, योगि, १०८
 नक्षत्र जायते पुण्य, भवि पु, ३७५
 *नक्षत्रग्रह, श लि, १६२

*नक्षत्राणि, शङ्ख , १२६
 *न क्षारलवण, आप , १५६
 न क्षीरमुत्सृजेत्पात्र, देव , २८२
 *न खर्वेण पिबेत्, पैठी , ३५३
 *न खर्वेण पिबेत्, वसि , ३५१
 न खादति च यो मांस, महाभा , ३२४
 *न गजभ्रम, वि स्मृ , ३३६
 न गन्तव्य गवा मध्ये, ब्रह्मपु , ४६०
 *न गन्धान्, पैठी , ३५३
 *न गवामिव, पैठी , ३५३
 न गृहीयाद्गवा क्षीरं, ब्रह्मपु , ४६०
 *न गोपीथे, पैठी , ३५३
 *न गोब्राह्मणोप, वि स्मृ , २४५
 न गोमूत्र प्रदोषे तु, शाता , ३४
 *न ग्रहाजिरी, वसि , ३५१
 *न घटसिक्तजले, वि स्मृ , ३३६
 *न च कोविदार, वि स्मृ , ८
 न चङ्क्रमन् च हसन्, योगि , १०३
 न च छात्रकमश्रीयाद्, यम , २७८
 न च जन्तुमयीं शय्याम्, वि पु , ३३६
 *न च तदश्रीयाद्, हारी , २४४
 न च ताड्या क्वचित्त्र, ब्रह्मपु , ४०७
 *न चतुर्थे, पैठी , ३५०
 *न चत्वारोप, हारी , ३९
 *न चन्द्रार्कतारका , वि स्मृ , २४६
 *न चपलमध्ये, वि स्मृ , ३३६
 *न च बन्धुक, वि स्मृ , ९
 न च बुध्यति कष्टानि, भवि पु , ४७७
 *न च भिन्नासन, वि स्मृ , २४६
 *न च मुखशब्द, आप , २३८
 , , वसि , २३९
 न चर्मोपरि सस्थश्च, ब्रह्मपु , २४२
 *न च शयन, वि स्मृ , २४६
 न च ज्ञायाद्विना तत , मनु , ५७
 *न चातङ्गणाय, आप , १७०
 *न चातुर , वि स्मृ , ४०

*न चान्येनापि, आप, २३८
 न चाप्रोति गृही लोकान्, वि स्मृ , १८८
 *न चार्धे, वि स्मृ , ३३७
 न चासन्दीस्थिते पात्रे, वि पु , २४३
 न चासमाहितमना , योगि , १०४
 *न चास्य देवा , हारी , १७९
 *न चैना श्लिष्येत्, गौत , ३४७
 *न चैव क्वचिद्, बौधा , २१६
 न चैव पुत्रदारेण, दक्ष , २१७
 न चैवात्राशयेत्किंचिद्, मनु , शाता , १६९
 न जीर्णेन न नीलेन, योगि , १०९
 *न जुगुप्सितम्, हारी , २८९
 नटनर्तकतक्षण , यम , २६२
 न तत् कृतशतैर्वापि, यम , १९६
 न तत्कृतसहस्रेण, भवि पु , ४७६
 न तत्फलमवाप्नोति, मनु , ३२३
 न तथा वेदजापेन, यम , १०१
 *न तमह इति, हारी , ९७
 न तस्य दुरित किंचिद्, पद्मपु , ४२३
 न तस्य देवा पितरो, यम , १९८
 न तस्य देवा अश्रन्ति, स्कन्दपु , ४२०
 न तस्य दोष मन्यन्ते, अङ्गि , २४९
 न तस्य पितरोऽश्रन्ति, परा , १९९
 न तस्य पुरतो वीर, भवि पु , ४७८
 न ता गतिमवाप्नोति, यम , २८
 न ता परिभवेत्तोये, ब्रह्मपु , ४५९
 न तादृश भवत्येनो, मनु , वि स्मृ , ३१९
 न ता नदीशब्दवद्वा , छ का , ४६
 *न तिर्यगुदकप्रत्यक्, हारी , ३३७
 न तु भिक्षुकृत दोष, नर पु , १७२
 *न तृणमपि, वि स्मृ , ३५४
 न तृतीयमथाश्रीयाद्, वि स्मृ , २४०
 *न तृतीये, पैठी , ३५०
 न तेन प्रोक्षण कुर्याद्, योगि , १३८
 न तेन प्रोक्षयेद्ब्रह्म, शाता , १३८
 न तेन मथ पातव्य, यम , ३३९

*न तैल दध्यनु, हारी, २८९
 *न तैलवसे सस्मृ, वि स्मृ, ८५
 *न तैलेनाभ्यक्त, उशना, ३३८
 न ल्यजेदर्धजग्धानि, ब्रह्मपु, २४२
 न त्व न दी न चैवाह, स्कन्दपु, ४२०
 न त्वेव बहुयाज्यस्य, वसि, २७१
 न त्वेव तु वृथा हन्तु, मनु, ३२९
 *न त्वेव भूति, पैठी, १८९
 *न दक्षिणापराशा, वि स्मृ, ९
 *न दत्त्वा, वि स्मृ, ३४८
 *न दधिसक्नु, वि स्मृ, २४६, २८२
 *न दत्तान् धाव, पैठी, ३५३
 ,, ,, वसि, ३५१
 *न दिवा, वि स्मृ, ३४८
 *न दिवा धाना, वि स्मृ, २८, २४६
 *न दिवा मैथुन, श लि, ३४८
 *न दिवा पुण्यात्, वसि, ३५१
 *न दिवा स्वपेत, वि स्मृ, ३३७
 न दिवा स्वप्रसीलेन, बौधा, ३३८
 *न दीक्षितश्च, वि स्मृ, ३४८
 नदीतटे चित्रगुहा, मत्स्यपु, ४५४
 नदीतीर शुभ रम्य, ब्रह्मपु, ३९६
 नदीतीराद्गवां स्थानाद्, ब्रह्मपु, ४२८
 नदीना समे ज्ञान, ब्रह्मपु, ४०१
 नदीषु देवखातेषु, मनु, ४३
 ,, ,, वसि, ७४
 नदीषु बहुतोयासु, यम, १३४
 ,, ,, विष्णु, १३४
 *न देवकार्य, हारी, ३५०
 *न देवायतने, वि स्मृ, ३४८
 नद्य पुण्या सदा सर्वा, शङ्ख, ४४, ६६
 नद्या स्रवत्सु च ज्ञायात्, नर, पु, ७८
 *नद्यादौ, कात्या, ७२
 *न द्वि पक्कम्, श लि, २८९
 ,, ,, हारी, २८९
 *न द्वितीये, पैठी, ३५०

*न धान्यगोगुरु, वि स्मृ, ३३६
 *न नक्त ज्ञायात्, बौधा, ३७
 *न नखान्निहन्तेत, पैठी, ३५३
 *न नम्र, वि स्मृ, ४०, २४६, ३३६
 ,, ,, हारी, ३३७
 *न नम्र ज्ञायात्, बौधा, ३७
 न नदीषु नदीं ब्रूयात्, देव, ३९
 *न नारीमध्ये, वि स्मृ, ३३६
 *न नावि भुजीत, आप, २४१
 *न नि शेषकृत, वि स्मृ, २४६
 *न निर्णिक्ताया, हारी, २९६
 न निर्वपति पञ्चानाम्, मनु, यम, वि
 स्मृ, देव, १४६
 नन्दा पृथ्वी च सुभगा, पद्मपु, ७७
 नन्दा सुनन्दा सुरभी, ब्रह्मपु, ४५९
 नन्दासु नाभ्यङ्गम्, वाम पु, ३५८
 *नन्दिनि सुभगे, वि स्मृ, १६१
 नन्दिनीत्येव ते नाम, पद्मपु, ७७
 नन्दीमुख स विज्ञेयो, मत्स्यपु, ४६८
 नर्मदातोयसस्पर्शात्, देवीपु, ३७१
 *न पञ्चदारकृते, वि स्मृ, ३३६
 न पद्म पदमाक्रम्य, योगि, १०३
 *न पर्णे, पैठी, ३५३
 *न पर्युषितम्, श लि, २८९
 ,, ,, हारी, २८९
 *न पर्वणि, श लि, ३३७
 *न पर्वतमस्तके, वि स्मृ, ३३७
 *न पर्वसु तैल, पैठी, ३५६
 *न पलाश दन्त, वि स्मृ, ८
 न पारक्ये सदा ज्ञायाद्, जाबा, ३५
 *न पाणौ, वि स्मृ, २४६
 *न पादेन पाणिना, श लि, ३८
 न पादौ न शिरो वस्ति, बृह, २४८
 *न पारिभद्रा, वि स्मृ, ९
 *न पालाशे शयने, वि स्मृ, ३३६
 *न पिच्छिलम्, वि स्मृ, ९

*न पिण्डशेषम्, बौधा, २२०
 न पीड्यते यथा द्वन्द्वे, भवि पु, ४७९
 न पूजयति मोहेन, ब्रह्मपु, ४१३
 *न पूतिगन्धि, वि स्मृ, ९
 न पृच्छेद्भोत्रचरण, परा, १९९
 ,, शाता, २००
 ,, यम, २००
 *न प्रगे, हारी, ३३७
 *न प्रत्युत्तिष्ठेत्, आप, १९१
 *न प्रथमे, पैठी, ३५०
 *न प्रपाणि, पैठी, ३४५
 न प्रशसन्ति वै श्राद्धे, हारी, शाता, ३१८
 न प्रसारितपादस्तु, ब्रह्मपु, २४२
 *न बालक, वि स्मृ, २४६
 न बीजान्युपभुञ्जीत, देव, २८२
 *न ब्रह्म कीर्त, वि स्मृ, २४६
 *नम, शङ्ख, १२८
 न भक्षयेत्क्रियादुष्ट, भवि पु, २७६
 न भक्षयेदेकचरान्, मनु, ३०६
 न भक्षयेद्दुधामास, यम, ३१७
 *न भक्ष्यानुत्सङ्गे, गौत, २४८
 *न भस्मनि, वि स्मृ, ३३७
 नभस्यान्ते दशम्या तु, ब्रह्मपु, ४०१
 न भार्यादर्शनेऽश्रीयाद्, याज्ञ, २४८
 *न भावदुष्टमश्रीयाद्, वि स्मृ, २४७
 *न भिन्नभाजने, वि स्मृ, २४६
 *न भिक्षावकीर्णे, हारी, २२२
 *न भिजे, वि स्मृ, ३३६
 न भुज्यते स एवैको, दक्ष, २१७
 न भुञ्जीताष्टत नित्य, देव, २४१
 न भुञ्जीताशन धीमान्, मनु, २४८
 न भुञ्जीतोद्भूतज्ञेह, मनु, २४०
 *न भुवि, वि स्मृ, २४६
 *न भूतयक्ष, श लि, ३३७
 न भूमेर्जायते मास, यम, ३२२
 *न भोजनार्थ, श लि, २४४

नभोनभस्ययोर्मध्ये, छ, का, ४६
 न भ्राजते तथा वेद, स्कन्दपु, ४२०
 नम किपुरुषेभ्यश्च, ब्रह्मपु, ३७९
 नम कृतयुगादिभ्यो, ब्रह्मपु, ३७८
 नम पितृभ्य प्रेतेभ्यो, मत्स्यपु, ४५२
 नम पुरदरेभ्यश्च, ब्रह्मपु, ३७९
 नम प्रणवसयुक्तान्, ब्रह्मपु, ४३७
 नम स्कन्दग्रहेभ्यश्च, ब्रह्मपु, ३८०
 *न मधुरम्, वि स्मृ, ९
 *न मध्याह्ने, वि स्मृ, २४६
 *न मलवद्वा, हारी, २८९
 *न मलिनवाससा, वसि, ३४७
 *न मलिनाम्, वि स्मृ, ३४८
 नमश्चतुर्दशभ्यस्तु, ब्रह्मपु, ३७९
 नमस्कारादथ श्राव्य, भवि पु, ४७४
 नमस्कारेण पुष्पाणि, योगि, १३६
 नमस्कारेण मन्त्रेण, याज्ञ, २१८
 नमस्तथोच्चै श्रवसे, ब्रह्मपु, ३८०
 नमस्तेऽङ्गिरसा नाथ, ब्रह्मपु, ४५२
 नमस्ते बहुरूपाय, ब्रह्मपु, ३८१
 नमस्ते रुद्रवपुषे, पद्मपु, १३९
 नमस्ते विष्णुरूपाय, पद्मपु, १३९
 नमस्ते सर्वलोकानां, पद्मपु, ७८
 नमस्ते सर्वलोकेश, पद्मपु, १३९
 ,, ,, ब्रह्मपु, ४५२
 नमस्तेऽस्तु महेशाय, ब्रह्मपु, ३७८
 नमस्य सर्वभूतानां, शाता, १९३
 नमस्येच्चैव यो भक्स्या, वरा पु, २१
 न मासमक्षणे दोषो, मनु, ३२६
 *न मासमश्री, वसि, ३५१
 न मातुर्लज्जते पुत्री, स्कन्दपु, ४१९
 न मातुलस्य स्वस्तीय, स्कन्दपु, ४१९
 *न मिथुनीभूय, गौत, ३४५
 *न मूर्धान, वि स्मृ, २४६
 *न मृगयोरिष्ट, वसि, २७४
 *न मृत्पात्रे, हारी, २२२

न मृद नोदक वापि, शाता , ३४
 नमो गोभ्य श्रीमतीभ्य , पद्मपु , ४६१
 नमोऽदित्यै सुवृत्तायै, ब्रह्मपु , ३७९
 नमोऽद्भ्यो नमोऽप्यतेषु, योगि , १३७
 *नमो देवेभ्य , श लि , १६२
 नमो धर्माय रुद्राय, मत्स्यपु , ४५३
 नमो धात्रे विधात्रे च, ब्रह्मपु , ३८०
 नमो नमस्ते काष्ठायै, ब्रह्मपु , ३७८
 नमो नारायणेत्युक्त्वा, वरा पु , ३९२
 नमो नासत्यदत्ताभ्याम्, ब्रह्मपु , ३८१
 नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च, पद्मपु , ४६१
 नमो भारतदेवेभ्यो, ब्रह्मपु , ३८०
 नमो व इति जप्त्वा वै, योगि , ११४
 नमो वसुभ्यस्त्वष्ट्रभ्यो, ब्रह्मपु , ३८१
 नमो विवस्वते ब्रह्मन्, वि पु , १३९
 नमो वृष्ये तथा ऋष्यै, ब्रह्मपु , ३७९
 नमोऽस्तु कुलनागेभ्य , ब्रह्मपु , ३७८
 नमोऽस्तु घ वन्तरये, ब्रह्मपु , ३८०
 नमोऽस्तु पुष्करादिभ्य , ब्रह्मपु , ३८०
 नमोऽस्तु बहुपुत्राय, ब्रह्मपु , ३७९
 नमोऽस्तु शङ्खपद्माभ्या, ब्रह्मपु , ३७९
 नमोऽस्त्वयतनीभ्यश्च, ब्रह्मपु , ३८०
 *न म्लेच्छान्त्यज, वि स्मृ , ८५
 नयन्ति प्रतिमा ह्येषा, ब्रह्मपु , ३९६
 न याति नरक मर्त्यो, वि पु , ५५
 नरकेषु समस्तेषु, वि पु , ११८
 न रक्तमुल्बण वासो, नर पु , ८३
 *न रजस्वलया, वसि , ३४७
 न रजस्वलया दत्त, हारी , २८९
 *न रजस्वलाम्, गौत , ३४७
 *न रज्जु विसृ, वसि , ३५१
 *न रज्जु स्पृशेत्, पैठी , ३५३
 *नरम्, शङ्ख , १२९
 *न रसान् गृहे, आ , १८३
 *न राजन्यव्यसने, वि स्मृ , २४५
 *न राज्ञौ तिल, वि.स्मृ , २४६, २८२

*न राज्ञौ प्रेष्या, गौत , २४८
 नरादाप प्रसूता वै, योगि , ६४
 नरा नार्यश्च गिरिजे, स्कन्दपु , ४२०
 नराश्वमेधो मय च, ब्रह्मपु , १९०
 नरास्थिकेशसच्छिन्ना , ब्रह्मपु , १७२
 *न राहुदर्शन, वि स्मृ , ४०
 नरेन्द्रस्य गृहे भुक्त्वा, यम , २७०
 नरैर्गृहे गृहे देया , ब्रह्मपु , ४४१
 *न गेगार्त , वि स्मृ , ३४८
 *न रोगार्ताम्, वि स्मृ , ३४८
 *नलकूबरम्, शङ्ख , १२७
 नलकूबरयक्षाय, ब्रह्मपु , ३७९
 न लङ्घयेद्वत्सतरीन्, ब्रह्मपु , ४६०
 *न लोहितायसेन, वसि , ३५१
 नव च मय पातव्य, ब्रह्मपु , ४३४
 *न वटलक्षो, हारी , २८१
 नवम्या तु कृतज्ञानै , ब्रह्मपु , ४०८
 नवम्या श्री समायुक्ता, भवि पु , ४०८
 नववस्त्रावृत क्षत्री, ब्रह्मपु , ४०५
 नवसवत्सरारम्भे, ब्रह्मपु , ३८२
 नवसवत्सरारम्भो, ब्रह्मपु , ४३१
 नवाष्टदशसंख्यैस्तु, मत्स्यपु , ४३७
 *न वासोभिर्न चाजल, मनु , ३५
 *न विद्युद्दग्ध, वि स्मृ , ३३६
 *न विवत्साया , हारी , २९६
 *न विशीर्ण, श लि , ३३७
 *न वृक्षमूले, वि स्मृ , ३४८
 *न वृथापाक श लि , २४४
 *न वेष्टितशिरा, उश , १३४
 न वेष्टितशिराश्चापि, ब्रह्मपु , २४२
 नवैर्यवाभै पितुभि , ब्रह्मपु , ३९०
 नवैर्दक्षैश्च सपूज्या , ब्रह्मपु , ४२२
 न वै स्वय तदश्रीयाद्, मनु , १८७
 *न व्याहृतिभ्य , शङ्ख , १०१
 *न व्रती, वि स्मृ , ३४८
 *न शिष्टान्, हारी , २४४

- *न शीर्णाया, पैठी, ३३८
 *न शुक्लम्, श लि, २८९
 ,, ,, हारी, २८९
 *न श्मशानवृक्ष, श लि, ३३७
 *न श्मशानकन्या, मि स्म, ३३६, ३४८
 नश्यन्ति हव्यकव्यानि, मनु, १६७
 *न श्राद्ध भुक्त्वा, वि स्मृ, ३४८
 *न श्लेष्मातका, वि स्मृ, ८
 *न षडर्चजापी, हारी, ९८
 न षण्ड वाहयेद्वेनु, ब्रह्मपु, ४६०
 *न सधिवेलाया, हारी, ३३७
 *न सध्ययो, वि स्मृ, २४६, ३३७, ३४८
 न सध्ययोर्न मध्यह्नि, ब्रह्मपु, २४२
 *न सध्यायाम्, वि स्मृ, ४०
 न स तत्फलमाप्नोति, यम, २००
 *न समुद्रोदक, श लि, ३८
 न स विद्यामवाप्नोति, यम, २६८
 *न समुधिरम्, वि स्मृ, ९
 *न सावित्र्या, शङ्ख, १०१
 *न स्त्री जुहुयात्, आप, १५६
 न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा, मनु, ३४
 *न स्नानवणक, हारी, ३९
 न स्पृशेद्द्वामहस्तन, मनु, २४८
 न स्पृशेत्स्वशिरो विप्र, ब्रह्मपु, २४२
 *न स्रज धार, पैठी, ३५३
 *न स्रवन्ती, श लि, ३८
 ,, ,, हारी, १३४
 *न हतवत्साया, हारी, २९६
 न हन्यान्नेव वादेन्न, योगि, ६४
 *न हसेत्, वसि, ३५१
 न हापयेतु तान् प्राज्ञ, सव, १४२
 *न हि तत्स्कन्दते, हारी, १७९
 *न हि ब्राह्मणाभि, हारी, १७९
 न हीनाङ्गी नाधिकङ्गी, वि स्मृ, ३४८
 *नहुषपुत्र, शङ्ख, १२७
 *नाकल्या नारी, गौत, ३४७

- नाकाळे नातिसकीर्णे, वि पु, २४४
 *नाकाशे, वि स्मृ, ३३६
 नागयक्षसुपर्णेभ्यो, ब्रह्मपु, ३७९
 *नागान्, शङ्ख, १२६
 *नामि स्मृशेत्, वसि, ३५१
 *नामिच्छे, वि स्मृ, ३३६
 नामिहोत्रेण दानेन, यम, १९६
 *नाघमर्षणात्, शङ्ख, १०१
 *नाङ्गलिभिर्दन्तान्, श्श, १२
 *नाङ्गेभ्यस्तोय, वि स्मृ, ८५
 *नाजीर्णी, वि स्मृ, ४०
 नाजीर्णे भोजन कुर्यात्, ब्रह्मपु, २४१
 *नाजलिना पिबेत्, वसि, ३५१
 नाडिकायै सुषुम्नायै, ब्रह्मपु, ३७८
 नातिद्रवा नातिसान्द्रा, चरक, २४४
 नातिप्रगे नातिसाय, मनु, २४०
 ,, ,, वि स्मृ, २४०
 *नातीर्यसुपे, वसि, ३४९
 नात्ता दुष्यत्यदनाद्यान्, मनु ३१२
 नात्मानमपरित्यज्य, महाभा ३१४
 नात्मार्य पाचयेदन्न, यम, पैठी, २१५, ३२
 *नात्मार्यमभि, आप, १८३
 *नात्यन्तमन्व, आप, २५७
 नात्युच्चमाह सर्वेषाम्, भवि, ४७४
 नात्युच्छिद्ये नातिनीचे, योगि, १०४
 *नादत्वा, वि स्मृ, २४६
 नाद्याच्छास्त्रनिषिद्ध तु, बृह, २८८
 नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्न, मनु, २५४
 नाद्यात्सूर्यग्रहात्पूर्वम्, शाता, ३६९
 नाद्यादविधिना मास, मनु, ३१९
 *नाद्वारेण, पैठी, ३३८
 *नाधिशयने, हारी, २२१
 नाधोवज्जैकदेशेन, शाता, १३९
 *नानर्हद्भ्यो, आप, २०८
 नानाकुसुमसभारे, ब्रह्मपु, ४३२
 नानाचान्त खट्वाकूढो, उश, २४८

नानाभक्ष्यफलैर्युक्त, मत्स्यपु, ४४८
 नानाभूषणपुष्टाङ्गा, स्कन्दपु, ४१८
 *नानार्द्रकर, वि स्मृ, २४६
 *नानार्द्रपाद, वि स्मृ, २४६
 नानाविध भक्ष्य, मत्स्यपु, ४५४
 नानाविधोपकरणै, ब्रह्मपु, ३९१
 *नानुपेत, आप, १५६
 *नानुवशम्, वि स्मृ, ३३६
 *नानुवशास्तीर्णै, हारी, ३३७
 नान्तरा भोजन कार्यम्, मनु, २२४
 नान्यतो नृपशार्दूल, भवि, ४७४
 नान्यत्किञ्चित्प्रार्थितव्य, ब्रह्मपु, ४४२
 नान्यत्प्रशसेत्तत्रस्थ, देव, ३९
 *नान्यपूर्वै, हारी, ३३७
 *नान्यमन्यत्र, गौत, २९
 *नान्यवर्णोप, श लि ३३७
 *नान्यस्याच्छिद्या, हारी, २९६
 *नापणीयम्, श लि, २८९
 *नापणीयमन्नम्, आप, २९०
 *नापमार्ज, पैठी, ३५३
 *नापरया द्वारा, हारी, २८९
 नापाश्रितो न जल्पश्च, योगि, १०३
 नापिताना च वेषेण, स्कन्दपु, ४१९
 *नाप्रक्षालित, वि स्मृ, ८५
 *नाप्रदाय प्रेक्ष, हारी, २४४
 *नाप्सु मेहेत, श लि, ३८
 *नाप्सु सत प्रय, बौधा, ७१
 *नाप्सु स्त्रायात्, वसि, ३५१
 *नाब्राह्मणोऽतिथि, श लि, १९२
 नाभागेनाम्बरीषेण, महाभा, ३२५
 *नाभ्यक्त, वि स्मृ, ३४८
 *नाभ्यक्ताम्, वि स्मृ, ३४८
 नाभ्यङ्गमर्कै, वामनपु, ३५८
 *नाभ्यञ्ज्यात्, पैठी, ३५३
 ,, वसि, ३५१
 नामतस्तु खधाकारै, योगि, ११४

नामन्त्रविद्विजातीना, योगि, ८१
 *नामान्त्रित श्राद्धे, वि स्मृ, ३४८
 नामात्ते तर्पयामीति, छ का, १११
 *नामावास्याया, पैठी, ३५५
 *नाम्लम्, वि स्मृ, ८
 *नायोग्यया, वसि, ३४७
 *नारदम्, शङ्ख, १२८
 नारदाद्युक्तवाञ्छेय, छ का, १०
 नारदप्रेरितैर्विप्रै, ब्रह्मपु, ४३९
 *नारायण तर्प, बौधा, १२१
 *नारायणम्, बौधा, १२८, १२९
 नारायणाज्ञया सा च, ब्रह्मपु, ४०६
 *नार्तवे, श लि, ३४८
 नार्द्रमेक च वसन, जाबा, ३६
 *नार्द्रवासा, वि स्मृ, २४५
 नार्द्रवासा नार्द्रशिरा, ब्रह्मपु, २४२
 *नार्द्रवासा नैक, बौधा, १२३
 *नार्धरात्रे, वि स्मृ, २४६
 नाल्पोदके द्विज स्त्रायाद्, योगि, ४५
 *नाल्पोदके स्त्रा, श लि, ३८
 *नावभुतान्नम्, हारी, २८९
 नावमन्येत विद्वास, श लि, १७७
 नावसक्थिकसस्थश्च, ब्रह्मपु, २४२
 नाविशाला न वा भग्ना, वि पु, ३३६
 नावेदविहिता हिंसा, मनु, विष्णु, ३२८
 *नाद्युचि, हारी, ३३७
 नाशेष पुरुषोऽश्रीयाद्, वि पु, २४४
 नाश्रन्ति श्ववतो देवा, वसि, २६४
 *नाश्रीयाच्चाजीर्णै, वि स्मृ, २४६
 नाश्रीयात् पयसा नक्त, देव, २८२
 नाश्रीयात्सधिवेलायाम्, मनु, २४१
 नाश्रीयादथ तत्काले, ब्रह्मपु, ३७०
 नाश्रीयाद्धार्यया साक, वि स्मृ, २४६
 नाश्रीयाद्धार्यया सार्ध, मनु, २४९
 *नाश्मपीठोपधाने, हारी, ३३७
 नाश्रोत्रियतते यज्ञे, मनु, २५९

*नाष्टमी चतु, वि स्मृ, ३४८
 *नासत्य दलम्, शङ्ख, १३०
 *नासत्यम्, शङ्ख, १२८
 *नासने, हारी ३३७
 नासिकाया प्रदास्यन्ति, स्कन्दपु, ४१९
 नास्तिक्यभावाद्यश्चापि, योगि, ११५
 नास्त्येषा पूजनीयोऽन्य, शाता, १९३
 नास्य कश्चिद्वसेद्देहे, शाता, १९३
 नाह त्वया विना देवि, स्कन्दपु, ४१६
 नाहारमुपभुञ्जीत, मनु, २४८
 *नाहुत्वा, वि स्मृ, २४६
 *निबुद्धारबक, गौत, ३०२
 नित्य तावत्प्रक्षयामि, मत्स्यपु, १७१
 नित्य द्वयोरयनयो, ब्रह्मपु, ३७०
 नित्य नैमित्तिक काम्य, दक्ष, ४९
 " " " ब्रह्मपु, ४९
 " " " शङ्ख, ४९
 नित्य नैमित्तिक चैव, शङ्ख, ५०
 नित्य भवति तस्मात्ता, ब्रह्मपु, ४४३
 *नित्य वा सस्कार, गौत, १८७
 नित्य शास्त्राण्यवेक्षेत, मनु, २८
 नित्य सत्पुरुष कुर्याद्, ब्रह्मपु, १७२
 नित्यनैमित्तिकैर्युक्त, दक्ष, ३
 *नित्यमाविक, गौत, २९५
 *नित्यश्राद्धम्, आप, १७०
 नित्यसग्रामशीलत्वाद्, ब्रह्मपु, ४३१
 नित्यज्ञानेन पूयन्ते, वि स्मृ, २०
 *नित्यस्वाध्याय, गौत, १४१
 नित्यां नैमित्तिकीं काम्या, भवि, ४७८
 नित्ये नैमित्तिके काम्ये, भवि पु, ४७८
 निद्रां त्यजति कार्तिक्या, यम, ३९२
 निद्रा भगवान्, वरा पु, ३९३
 *निद्राम्, शङ्ख, १२७
 निधाय प्रददौ नेतु, ब्रह्मपु, ४२५
 निधाय राजत शुक्र, ब्रह्मपु, ४५२
 निन्धासु चान्याखण्डासु, मनु, ३३९

निपानकर्तुं ज्ञाता हि, मनु, ४१
 निपानकर्तुं ज्ञात्वा तु, वसि, ७४
 निपीड्य ज्ञानवक्त्रं तु, योगि, १३५
 निमज्जतश्च मत्स्यादान्, मनु, २९८
 निमज्ज्यान्तर्जले सम्यक्, नर पु, ७९
 निमित्त पञ्चतारेय, ब्रह्मपु, ४३३
 निम्न प्रयाता निम्नेषु, ब्रह्मपु, ४४५
 निम्नगाम्यो नमो नित्य, ब्रह्मपु, ३८०
 *नियतिम्, शङ्ख, १२७
 नियुक्त सर्वसस्यानि, ब्रह्मपु, ४०२
 नियुक्तस्तु यथान्याय, मनु, ३१८
 नियुक्तस्तु यथा श्राद्धे, हारी, शाता, ३१८
 नियुक्ता विष्णुना सर्वा, ब्रह्मपु, ४३६
 निरशो भास्करे दृष्टे, देवीपु, ३६२
 निरस्य शेषमेतेषा, ब्रह्मपु, २४३
 निराधाराश्च ये जीवा, पद्मपु, ११६
 निराशा पितरस्तस्य, योगि, ८३
 निराशा पितरो यान्ति, परा, ८४
 *निरुक्तम्, शङ्ख, १२७
 निरुद्धासु तु मृत्पिण्डान्, बौध्वा, ४२
 निरुद्धासु न कुर्वीरन्, बौध्वा, ४१
 *निर्ऋतिम्, शङ्ख, १२६, १२९
 निर्दह्यमानौ तौ तत्र, ब्रह्मपु, ४०८
 निर्देशेनानुमन्ता च, यम, ३२१
 निर्मास प्राण्य विधिवत्, ब्रह्मपु, ४५८
 निर्मार्जयति तत्सर्वम्, दक्ष, १९६
 निर्लज्जैश्चाथ सर्वत्र, ब्रह्मपु, ४१२
 निर्वपेद्वैश्वदेव च, वि पु, १६४
 निर्हरिष्यन्ति त विप्रा, स्कन्दपु, ४२०
 निवेदनान्तस्तत्ज्ञानम्, योगि, ८१
 निवेदयित्वा ता देवी, ब्रह्मपु, ३८७
 निवेदयेच्च विधिवत्, ब्रह्मपु, ३८८
 निवेदयेत्तिलानेव, ब्रह्मपु, ४३६
 निवेदयेद्वाङ्गान्, मत्स्यपु, ४५५
 निवेदित नरैश्च, ब्रह्मपु, २२१
 निवेदिता गुरुभ्यश्च, ब्रह्मपु, ४०६

निवेद्य धर्माय हराय, मत्स्यपु, ४५४
 *निवेशे निर्वृत्ते, आप, २६
 निशाया क्रीडमानाश्च, ब्रह्मपु, ४४३
 निशि दीप सतन्त्रीको, ब्रह्मपु, ४६१
 निश्चेरुस्तिलकाकारा, ब्रह्मपु, ४३६
 निषेकात्प्रसृत्यतिर्यावत्, योगि, ८१
 निष्पीडयति तद्वृक्ष, परा, ८४
 निष्पीडयति य पूर्व, योगि, ८३
 निष्प्रभाणि करिष्यन्ति, स्कन्दपु, ४२०
 निष्फल तु ततस्त्याग, ब्रह्मपु, ४४५
 निस्तारयति दुर्गाच्च, मनु, १६७
 नीरुजश्च युवा चैव, दक्ष, १९५, १९६
 नील च वृषभ दद्यात्, ब्रह्मपु, ४३०
 *नील तर्पयामि, बौधा, १२१
 *नीलम्, वि स्मृ, ४६४
 नीलवस्त्रैर्निवसिता, स्कन्दपु, ४१४
 नीलाय नागपतये, ब्रह्मपु, ३८६
 नीलेन पृथुना चैव, महाभा, ३२५
 नून सर्वे क्षय यान्ति, छ का, ४७
 नृणा पापकृता तीर्थे, शङ्ख, ४५
 नृणामाहुर्मल चान्न, यम, २७२
 नृत्यगीतैस्तथा देवान्, ब्रह्मपु, ३८६
 नृत्यगीतैस्तथा बाधे, ब्रह्मपु, ३९६
 नृत्यैर्गीतैस्तथा बाधे, ब्रह्मपु, ४०३,
 ४२७, ४३८
 नृपा पीड्यन्ते पूर्वाह्ने, देवीपु, ३६४
 नृपेण विश्वसेनेन, महाभा, ३२५
 नृत्यज्ञ पितृयज्ञ च, मनु, १५०
 नृशसराजःजक्र, याज्ञ, २६१
 नेत्रपार्श्व च कृष्णानि, मत्स्यपु, ४६९
 *नेष्टकाचिते, श लि, ४२
 नैक सुप्याच्छ्रयगृहे, मनु, ३३८
 नैकग्रामीणमतिथि, मनु, वि स्मृ, शाता,
 २०१
 नैकवस्त्रधरो नार्द्र, वि पु, २२३
 नैकवस्त्रो वृष्टमन्त्रे, ब्रह्मपु, २४२

*नैकवासा, वि स्मृ, २४६
 *नैको मष्टम्, वि स्मृ, २४६
 *नैताभ्यामधि, वि मृ, ९९
 नैते वृषा विमोक्तव्या, मत्स्यपु, ४६९
 नैमित्तिकीं च नित्या च, भवि पु, ४७९
 नैमित्तिकी भवेद्वाजन्, भवि पु, ४७९
 *नैमिषम्, शङ्ख, १२५
 नैर्ऋत्यकोणादथ, मत्स्यपु, ४५४
 नैर्मल्य भावशुद्धिश्च, पद्मपु, ७६
 नैवेद्यैर्विविधाकारै, ब्रह्मपु, ४३७, ४४०
 नोच्चैर्जप्य बुध कुर्यात्, शङ्ख, १०३
 *नोच्चैर्निशाया, हारी, ३३७
 *नोच्छिष्ट, वि स्मृ, ३३७
 ,, हारी, ३३७
 *नोच्छिष्टो घृतम्, वि स्मृ, २४६
 *नोत्कुटुक, वि स्मृ, २४६
 *नोत्तरापर, वि स्मृ, ३३६
 *नोत्सङ्गे, वि स्मृ, २४६
 *नोदकमाहार, आप, १८१
 *नोदके, वि स्मृ, २४६
 *नोद्धर्षण, श लि, ३८
 *नोद्धृतस्नेहम्, वि स्मृ, २४६, २८२
 नोपगच्छेत्प्रमत्तोऽपि, मनु, ३४६
 नोपेयाद्भिर्भिर्णी नारी, वि स्मृ, ३४९
 *नो भग्ने, हारी, ३३७
 *नोर्ध्वशुष्कम्, वि स्मृ, ९
 *न्यस्त महाव्या, बौधा, २३२

प

पक्रमासमृजीष च, ब्रह्मपु, ३०५
 पक्राज्ञ नित्यदान च, ब्रह्मपु, ४४२
 पक्षाभ्या चाथ मासेभ्य, ब्रह्मपु, ३७८
 *पक्षिणस्तित्तिर, बौधा, ३०३
 *पक्षिवानर, पैठी, ३०८
 *पक्षिपावनो, हारी, २३०
 *पक्षिम, शङ्ख, १२७

- पञ्च कलसा महायज्ञा , मनु , १४३, १५०
 पञ्चगव्य तिलैर्युक्तं, कालिकापु , ३६७
 पञ्चग्रासास्तु भुक्त्वादौ, ब्रह्मपु , २२६
 पञ्चग्रासान्महामौनं, वि पु , २२७
 पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति, यम , २५५
 पञ्चदश्या चतुर्दश्यां, देव , ३५७
 " " ब्रह्मपु , ४६०
 *पञ्चनखानां, आप , ३०६
 *पञ्च पञ्चभि , हारी , १४४
 पञ्च पिण्डाननुद्वयं, याज्ञ , ४२
 पञ्चभूते शिवे पुण्ये, भवि पु , १७४
 पञ्चमे च तथा भागे, दक्ष , १४१, २१९
 पञ्चम्या वसुधा देवी, ब्रह्मपु , ४०४
 पञ्चम्या शुक्लपक्षे तु, ब्रह्मपु , ३९६
 पञ्चयज्ञावशिष्टं च, देव , २१४
 पञ्चयज्ञावशिष्टं तु, देव , २१९
 पञ्चरङ्गेण सूत्रेण, ब्रह्मपु , ४०७
 पञ्चरत्नसमायुक्तं, मत्स्यपु , ४४८
 पञ्चविंशो महामन्त्र , ब्रह्मपु , ४५८
 पञ्चसूना गृहस्थस्य, मनु , १४३
 पञ्चस्नानानि विप्राणां, हारी , ५१
 पञ्चाङ्गुला मध्यकेन्द्रेण, मत्स्यपु , ४५३
 पञ्चानामथ सत्राणां, छ का , १४५
 पञ्चाशते नमस्तुभ्य, ब्रह्मपु , ३७९
 पञ्चाहुतीस्तु जुहुयात्, ब्रह्मपु , २२७
 पञ्चैतान्यो महायज्ञान्, मनु , १४५
 पञ्चैते पुण्ययोगेन, ब्रह्मपु , ४३५
 पटभित्तिऋतो देवो, ब्रह्मपु , ४०२
 पटस्थ विविधैर्माल्यै , ब्रह्मपु , ३८४
 पतत्रिणावलीढं च, मनु , २८५
 *पतिताम्न च, पठी , २७१
 पतिताम्नमभोज्यान्मन्, देव , २६७
 पतितेऽभिमुखे सम्म्यक, महाभा , १
 पत्र वा पातयत्येक, वि पु , ३५६
 पदच्छेदविहीनं च, भवि पु , ४७७
 *पदा चोपह आप २८६
 *पद्मनाभ तर्प, बौधा , १२१
 पद्मनाभ नमस्तेऽस्तु, पद्मपु , १३९
 पप्रच्छ जातसदेह , ब्रह्मपु , ४४५
 *पय उपसेचनम् , आप , १८१
 पयसा पायसैर्हृद्यै , ब्रह्मपु , ४४४
 पयसा स्नापयेद्यस्तु, ब्रह्मपु , ३६८
 पथोमूलफलैर्वापि, मनु , शाता , शङ्ख , १६९
 *पर शब्दब्रह्म, हारी , १७८
 परकीयनिपानेषु, मनु , ४०
 परकीयस्य दुग्धस्य, ब्रह्मपु , ४६१
 *परकृतान् सेत्तु, पैठी , ४०
 *परनिपानेषु, वि स्मृ , ४०
 परपाकहचिर्न स्याद्, याज्ञ , २७५
 परपाकेन पुष्टस्य, यम , २७५
 *परममहर्षीस्ति, बौधा , १२२
 *परमाज्ञकसर, हारी , २८१
 परमान्नै फलै शकै , ब्रह्मपु , ४२९
 परमार्थेन या सत्या, देवी , ३६४
 *परमेष्ठिन, बौधा , ११९
 परस्परानपेक्षाणि, शङ्ख , ४४
 पराजयो विरुद्धस्तु, ब्रह्मपु , ४२२
 *पराशरम्, शङ्ख , १२८
 पराशौचै च यो भुङ्क्ते, शङ्ख , २६८
 परिजप्य च मन्त्रेण, छ का , १०
 परिधानमपोशान्, वृ शाता , २२६
 *परिवर्तितं, वि स्मृ , ११०
 परिवर्तितवासाश्चेत्, शङ्ख , ५९
 *परिवित्तिपरि, पैठी , २७१
 *परोक्षमन्त्र, आप , १५३
 *पर्जन्यम्, शङ्ख , १२९
 पर्जन्याद्भयो धरित्रीणां, मार्क पु , १६४
 *पर्यश्रत प्रजा , श लि , १७६
 *पर्वणि च पर्व, वि स्मृ , २४५
 पर्ववर्जं ब्रजेदेना, मनु , ३३९
 *पर्वसु च नाधीधीत, बौधा , ३५५
 *पर्वस च शान्ति वि स्मृ ३५४

पर्वस्वेतेषु च विभो, भवि पु, ४७८
 पर्वाण्येतानि राजे द्व, वि पु, १३, ३५७
 पलाण्डु लघुन शुक्र, देव, २७९
 पलाण्डुसीधुरपैश्च, स्फन्दपु, ४१९
 पलाशाश्चत्यश्वज्ञेन, ब्रह्मपु, ४५२
 पलैरथाधैरथवा, मत्स्यपु, ४५६
 *पवित्रज्ञान, हारी, १४४
 पवित्रपाणि पुण्य च, ब्रह्मपु, २२४
 पवित्रमथ हृद्य च, देव, २४१
 *पवित्रमसि, हारी, ९७
 पवित्राणा तथा जप्ये, वि स्मृ, २०
 *पवित्रे कृत्वाङ्गि, बौधा, ७१
 पवित्रै पानकैर्हृद्यै, ब्रह्मपु, ३९९
 *पवित्रैरभ्युक्ष्य, पैठी, १३३
 पवित्रैर्विविधैश्चान्यै, योगि, ९०
 *पशुनो नामा, शङ्ख, १२५
 *पशुपालक्षेत्र, गौत, २५७
 पशुभि पानकैर्हृद्यै, ब्रह्मपु, ४०८
 पशोश्च मार्यमाणस्य, ब्रह्मपु, ३०५
 पश्चाद्गृहपतिर्मुड्के, ब्रह्मपु, ४२५
 *पश्चात्पत्नी, हागी, २५१
 पश्चात् सपूजनीयास्तु, ब्रह्मपु, ४०३
 पश्यन्ति मेवान्यपि, वरा पु, ३९३
 पश्येत्सपूजयेद्धयायेत, ब्रह्मपु, ४०१
 पाखण्डिना चापि न यत्र, ब्रह्मपु, १७२
 पाखण्डिनो विकर्मस्थान्, शाता, १९३
 पाठीनरोहितावाथौ, मनु, ३१०
 पाठीनरोहितौ वापि, शङ्ख, ३१०
 *पाणि च नावधु, आप, २३८
 *पाणिगृहीता, आप, २३६
 पातालेभ्यश्च सप्तभ्यो, ब्रह्मपु, ३८०
 पात्रमुद्धृत्य शेष तु, ब्रह्मपु, २२७
 पात्रादिरहित तोयम्, योगि, १३८
 पात्रेष्वथानुरूपेषु, ब्रह्मपु, २२४
 पादशौच तथाभ्यङ्ग, दक्ष, १९५
 पादुकाभ्या प्रदत्ताभ्या, ब्रह्मपु, ४०१

पादेन पाणिना वापि, योगि, ६४
 पाद्यार्घ्ययूपपुष्पैश्च, ब्रह्मपु, ३७७
 पाद्यार्घ्यपुष्पयूपैश्च, ब्रह्मपु, ३९८
 पानीय पायस सर्पि, महाभा, २४३
 पाप्मा तथाञ्च शौण्डस्य, यम, २७१
 *पाप्मान हि स, आप, १८१, १७३
 पायसवीरपूपादि, भवि पु, २७७
 पारक्येषु निषानेषु, वसि, ७४
 पारावतकपोतौ चा, देव, ३००
 *पार्वतीम्, शङ्ख, १२६
 पालित तस्य वचनात्, ब्रह्मपु, ४३१
 *पावकम्, शङ्ख, १२९
 पाषाणे वर्तुलप्राये, ब्रह्मपु, ४४५
 पाहि नस्त्वेनमन्वस्माद्, पद्मपु, ७७
 *पिङ्गलम्, शङ्ख, १२६
 *पिण्डनिर्नाप, हारी, १४६
 *पिण्डवच्च पश्चिमा, छ का, १६२
 *पिण्डाना चानु, वि स्मृ, १६१
 पिण्डो देयस्तथाष्टाङ्ग, ब्रह्मपु, ३९६
 पिण्डोपम तु खुडखङ्ग, ब्रह्मपु, २७७
 पितर पादशौचेन, बृह, १९८
 पितरश्च महाभागा, परा, ८४
 पितरस्तस्य त मास, यम, ३४५
 *पितरोऽर्यमा, बौधा, ११९
 *पितामहान्, बौधा, १२२
 *पितामही स्वधा, बौधा, १२२
 पितामहेभ्यश्च श्राद्ध तु, ब्रह्मपु, ४४०
 पितामहेभ्यश्च तथा, वि पु, ११८
 *पिता वत्मानाम्, वि स्मृ, ४६४
 पितुर्न पुत्र पौत्रस्य, स्कन्दपु, ४१९
 *पितृकर्मणि, बौधा, १२३
 *पितृदेवता, वसि, ३२८
 पितृदैवतयज्ञेषु, महाभा, ३१७
 *पितृपक्षाणाम्, शङ्ख, १३१
 पितृपक्षास्तु ये केचिद्, ब्रह्मपु, ४६६
 *पितृबन्धुभ्यो, पैठी, १३३

पितृभि पूर्वदेवैस्तु, ब्रह्मपु, ४३९
 पितृभि प्रार्थित पूर्व, ब्रह्मपु, ४३५
 पितृभ्य सप्तभेदेभ्य, ब्रह्मपु, ३८१
 पितृभ्य इति ये चेह, योगि, ११४
 पितृभ्य इदमित्युक्त्वा, छ का, १६९
 पितृभ्यश्च समासेन, ब्रह्मपु, ४६६
 पितृभ्यश्चाज्ञमक्षय्यम्, ब्रह्मपु, ४००
 *पितृभ्यश्चापो, हारी, १४६
 *पितृभ्यश्चोदक, गौत, १४१
 पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो, छ का, १६९
 पितृभ्यो बलिशेष तु, मनु, १५७
 पितृयज्ञमवाप्नोति, शङ्ख, १३४
 *पितृश्च तर्पयति, हारी, २३१
 पितृश्चैवाष्टकास्वर्चेत, मनु, ३५४
 *पितृन्, शङ्ख, १२६, १२७
 पितृन् ध्यायन् प्रसिञ्च वै, योगि, ११४
 पितृन् पितृगणाश्च, नर पु, १०९
 पितृन् श्राद्धेन नूनन्नै, मनु, १४८
 *पितृणा नेह, श लि, ३४८
 पितृणा प्रीणनार्थाय, वि पु, ११८
 पितृणामन्नपान तत्, वि स्मृ, ४६५
 पितृणामपराङ्मे तु, नर पु, २४
 पित्रर्थ चापरं विप्र, वि पु, १७१
 पित्रर्षिगणदेवादीन्, नर पु, १०९
 पित्रादीन्नामगोत्रेण, पद्मपु, ११७
 *पित्रे पितामहाय, शङ्ख, १३०
 पित्र्ये कर्मणि भुञ्जानो, ब्रह्मपु, २२७
 *पित्र्येण पितृ, वि स्मृ, १११
 *पिनाकिनम्, शङ्ख, १२९
 पिपीलिका कीटपतङ्ग, वि पु, १६५
 पिबन्ति देहनि स्नाव, योगि, ११५
 पिबेता मधु तावत्, यम, ३३१
 पिबेन्नाञ्जलिना तोय, वि स्मृ, २४७
 पिशाच मृन्मय कृत्वा, ब्रह्मपु, ३८४
 पिशाचाश्च सुपर्णैश्च, योगि, ११३
 पिशाचा शुद्धका सिद्धा, वि पु, ११८

*पिशाचान्, शङ्ख, १२६
 पिशाचास्तु प्रदोषे तु, देवीपु, ३६४
 पिशुनान्तरितिनोश्चान्न, मनु, २६०
 पिशुनान्तरितिनोश्चैव, गङ्गा, २६२
 पिष्टशाकैश्चुपयसा, मार्क पु, २९४
 पीडयित्वा तत् पश्चाद, योगि, १३५
 पीतपुष्पाम्बरयुत, ब्रह्मपु, ४५२
 पीताङ्गरागवत्सर्व, ब्रह्मपु, ४५२
 पीतैरनेकवर्णैश्च, स्कन्दपु, ४१८
 पुच्छेऽस्मिन् महेन्द्रश्च, वि पु, ३३५
 पुण्डरीकसहस्रेण, यम, १९७
 पुण्य कनखले यच्च, स्कन्दपु, ५४
 पुण्यपापविभागेन, देवीपु, ३६१
 *पुण्यस्याप्यनीप्सतो, आप, २६६
 *पुण्यस्येप्सतो, आप, २६६
 पुण्या चैय पापहरा, भवि पु, ३७६
 पुण्या भाद्रपदे प्रोक्ता, भवि पु, ३७६
 पुण्या महाकार्तिकी स्याद्, ब्रह्मपु, ३७२
 पुण्यार्थ यत्र दीयन्ते, ब्रह्मपु, ४६३
 पुण्याह्वेदशब्देन, ब्रह्मपु, ४२८
 *पुत्र जातमुदी, पैठी, १८८
 पुन प्रविश्य च गृह, ब्रह्मपु, ३९६
 *पुनन्तु ब्रह्म, बौधा ७१
 *पुनन्तु या, हारी, ९७
 *पुनराचम्य, बौधा, २३४
 पुनर्गृह प्रविश्यैव, ब्रह्मपु, ३८५
 पुनश्च गोमयेनैवम्, वसि, ७५
 पुमासमब्रवीत् कस्त्व, स्कन्दपु, ४१५
 पुमान् पुसोऽधिके शुक्ले, मनु, ३३९
 पुरदरश्च सोमश्च, ब्रह्मपु, ४३४
 पुरस्तादुन्नतो नीलो, मत्स्यपु, ४६९
 *पुरामिहोन्नस्य, आप, १८३
 *पुराणम्, शङ्ख, १२७
 पुराणीभ्यश्च गङ्गाभ्य, ब्रह्मपु, ३८०
 पुराणेष्वपि यज्ञेषु, मनु, ३२७
 *पुरुषमित्रम्, शङ्ख, १२८

पुरुषव्रत च भास च, वसि, श लि, ९२

*पुरुषसूक्त, वि स्मृ, ७९, ९९

*पुरुषसूक्तेन, वि स्मृ, १११

पुष्पायामिमानाय, ब्रह्मपु, ३८०

पुरुषो हीयते यत्र, यम, ३४०

पुरुषो ह्यधिको यत्र, यम, ३४०

*पुरुवरवसम्, शङ्ख, १३०

पुष्कलानि च चत्वारि, शाता, १६७

” ” शाता, परा, १९४

*पुष्टि तर्पयामि, बौधा, १२१

पुष्पदीपप्रदानेन, वाम पु, ४२४

पुष्पधूपप्रदीपैश्च, ब्रह्मपु, ३७८

पुष्पधूपान्नभक्ष्याद्यै, ब्रह्मपु, ४०६

पुष्पवस्त्रान्नदान च, ब्रह्मपु, ३८८

पुष्पान्नधूपपूर्वं तु, ब्रह्मपु, ४०४

पुष्पार्घफलमूलाक्ष, ब्रह्मपु, ४११

पुष्पालकारधूपान्न, ब्रह्मपु, ३८३

पुष्पालकारधूपैश्च, ब्रह्मपु, ४४३

पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यै, ब्रह्मपु, ४२७

पुष्पैर्मल्यैर्गीतवाद्यै, ब्रह्मपु, ४३१

पुष्पैर्वस्त्रै फलैर्मूले, ब्रह्मपु, ४०५

पुष्पैर्वस्त्रै सकामेस्तु, ब्रह्मपु, ३६६

पुष्ययोगे च कर्तव्य, ब्रह्मपु, ४३५

पुष्यस्नानादिक यत्तु, शङ्ख, ५०

पुष्ये मासि सदा देवि, भवि पु, ३७४

पूजनीया विशेषेण, ब्रह्मपु, ४०२

पूजनीयाश्च तुरगा, ब्रह्मपु, ४०७

पूजनीयो हरिर्देवो, ब्रह्मपु, ४३१

पूजयति च धर्मात्मा, ब्रह्मपु, ४४६

पूजयित्वा तत पश्चाद्, मनु, २१३

पूजयित्वा ततो विष्णु, ब्रह्मपु, ४३०

पूजयित्वा महादेवीं, भवि पु, ४०९

पूजयेच्छङ्करं गङ्गा, ब्रह्मपु, ३८७

पूजयेदशन नित्यम्, मनु, २२५

पूजयेद्देवदेवेश, भवि पु, ३७६

पूजाकर्म तत कार्य, ब्रह्मपु, ४४३

पूजा कार्या प्रयत्नेन, ब्रह्मपु, ३८४

*पूजानभ्यामश्व, गौत, १८७

पूजान्ते दीयमान च, मनु, २६०

पूजित ह्यशन नित्य, मनु, २२५

पूजितव्य सुगुप्ते तु, ब्रह्मपु, ३८६

पूज्य साश्वैश्च रेवन्तो, ब्रह्मपु, ४१२

पूज्यन्ते तृणभूम्याद्यै, बृह, १९८

पूज्या प्रतिदिन ताश्च, ब्रह्मपु, ३६६

पूज्या शाक्याश्च यतय, ब्रह्मपु, ३८८

पूज्या स्त्रियश्चाविधवा, ब्रह्मपु, ४३८

पूज्या गावश्च रोहिण्य, ब्रह्मपु, ३९५

*पूज्यान् पूजयेत्, बौधा, २०७

पूज्याश्च सफलै पुष्पै, ब्रह्मपु, ४११

*पूत पञ्चभिर्ब्रह्म, बौधा, ११९

पूय चिकित्सकस्यान्न, मनु, २७०

पूर्णकुम्भै सकूष्माण्डै ब्रह्मपु, ४५०

*पूर्णानु योषित् परि, वाम पु, ३५८

पूर्णेन्दु पूजितश्चापि, ब्रह्मपु, ४१०

पूर्वं त्रेतायुगे कश्चिद्, ब्रह्मपु, ४४५

पूर्वं देवैर्जिता दैत्या, ब्रह्मपु, १७२

*पूर्वं प्रतिबु, श लि, १७७

पूर्वं सलज्जीभूत्वा च, स्कन्दपु, ४१९

पूर्वं स्वपितरस्तर्प्या, योगि, ११५

पूर्वमाद्रपदायोगे, ब्रह्मपु, ४०२

पूर्वमाश्वयुजे मासि, मत्स्यपु, ४५२

पूर्वमुच्चे श्रवा नाम, ब्रह्मपु, ४०६

पूर्ववत्पूजयेत्तु, ब्रह्मपु, ३८५

पूर्वा सध्या जपस्तिष्ठेत्, मनु, ४

” ” शङ्ख, ८७

पूर्वा सध्या सनक्षत्राम्, नर पु, २३

पूर्वाख्यात मया यद्यद्, मार्क पु, १६४

पूर्वागमोऽस्य भविता, स्कन्दपु, ४१७

पूर्वाह्न एव कुर्वीत, मनु, २५

*पूर्वेण ग्रासा, आप, २२

पूर्वे निष्पीडन केचित्, योगि, १३५

पूर्वोत्तर दिश गच्छेद्, ब्रह्मपु, ४४४

पूर्वोद्दिष्टतथा मन्त्रै , योगि , ५२
 पूर्वोपकरणैर्युक्त , ब्रह्मपु , ४२५
 *पूषणम् , शङ्ख , १२९
 पूषाकृति यज्ञियदारु , मत्स्यपु , ४५३
 *पृथिवीम् , शङ्ख , १३०
 पृथिवीमवहन् पूर्व , ब्रह्मपु , ४०७
 पृथिव्या धारणार्थं च , ब्रह्मपु , ४०३
 पृथुरुर्णो महास्कन्ध , मत्स्यपु , ४६८
 पृष्ठमास गर्भशय्या , ब्रह्मपु , ३०५
 *पृष्ठमो नामाप्त , शङ्ख , १२५
 पृष्ठवास्तुनि कुर्वीत , मनु , १५७
 पौराणी योगिनी काचित् , ब्रह्मपु , ३८३
 पौरुषेणाथ सूक्तेन , ब्रह्मपु , ३९९
 पौर्णमासी तु महती , वि स्मृ , ३७३
 पौर्णमासीममात्रास्याम् , छ का , ३५५
 पौर्णमास्या तु सपूज्यो , ब्रह्मपु , ४२९
 पौर्णमास्या निकुम्भश्च , ब्रह्मपु , ३८४
 पौर्णमास्या पौर्णमास्या , ब्रह्मपु , ४३२
 पौर्णमास्या मघायोगे , ब्रह्मपु , ४३८
 पौर्णमास्या यजेद्विष्णु , ब्रह्मपु , ४३४
 पौषमासस्य कृष्णाया , ब्रह्मपु , ४३४
 पौषे कृष्णाष्टकाया तु , ब्रह्मपु , ४३४
 पौषे तु नर्मदा पुण्या , देवी पु , ३७१
 पौषे मासि यदा दवि , भवि पु , ३७५
 पौषे मास्यष्टमी पुण्या , भवि पु , ३७५
 प्रकर्तुमसमर्थश्चेद् , योगि , ८२
 प्रकल्प्यावाहयेद्रत्नाम् , पद्मपु , ७७
 प्रकृताच्चावमन्वेत , श लि , २१५
 प्रकृतेषु च वैश्यस्य , यम , हारी , जम , २५२
 प्रकृत्यान्न यथाशक्ति , मनुविष्णु , २०३
 *प्रकृत्या ब्राह्मणस्य , आप , २५३
 प्रक्षालितानि निर्दोषा , यम , २९१
 प्रक्षाल्य च शुनौ देशे , महाभा , १४
 प्रक्षाल्य तीर्थदेश तु , योगि , १३७
 *प्रक्षाल्य पाणि , कात्या , ७२
 प्रक्षाल्य भङ्क्त्वा तज्जह्यात् , वि स्मृ , १२

प्रक्षाल्य मर्दयित्वापि , कालिकापु , ३६७
 प्रक्षाल्य सर्वकायं च , वसि , ७५
 प्रक्षाल्य हस्तौ चाचम्य , योगि , ६१
 प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च , महाभा , १४
 " " वसि , ७४
 प्रक्षाल्योरु मृदङ्ग्री च , योगि , ८३
 प्रक्षिप्योद्वयमुदुत्य , योगि , ८९
 प्रक्षोभितास्तु केनापि , योगि , ८१
 प्रचेतस वसिष्ठ च , पद्मपु , ११७
 प्रच्छन्नानि च दानानि , योगि , १०४
 प्रजाढ्यो ब्रह्मचारी स्यात् , ब्रह्मपु , २२७
 प्रजाना वर्धनार्थाय , ब्रह्मपु , ४३९
 *प्रजापतय इति , श लि , १६२
 *प्रजापतिं , बौधा , ११९
 *प्रजापति , शङ्ख , १२७
 प्रजापति समुद्दिश्य , वि पु , १६३
 प्रजापतिभ्यस्त्वथ , मत्स्यपु , ४५४
 *प्रजापतीन् , शङ्ख , १२७
 *प्रज्ञाम् , शङ्ख , १२७
 प्रज्ञा तेजो बल चक्षु , मनु , ३४६
 प्रज्ञा लक्ष्मीर्यशश्चक्षु , मनु , ३४६
 प्रज्वालयेत्तत्र , मत्स्यपु , ४५६
 प्रणम्य च गवा सार्धं , ब्रह्मपु , ४५२
 प्रणम्य वाचक भक्त्या , भवि पु , ४७६
 *प्रणव तर्प , बौधा , १२२
 प्रणवाद्यपि वा कुर्यात् , छ का , १५४
 प्रणवाद्यास्तथा वेदा , अङ्गि , १००
 प्रणवे नित्ययुक्तस्य , अङ्गि , १००
 *प्रणवो व्याहृति , हारी , ९५
 प्रतिगृह्णन्तु मे प्रास , ब्रह्मपु , १७४
 प्रतिपत्तु समारभ्य , ब्रह्मपु , ४४३
 प्रतिपदि ब्राह्मणाश्च , पद्मपु , ४२३
 प्रतिपद्दर्शयिषु , नर प्र , १३
 प्रतिपद्यथ निष्क्रान्ता , ब्रह्मपु , ४०१
 प्रतिमासाद्यदिवसे , ब्रह्मपु , ४४७
 प्रतिवर्षाधिपेभ्यश्च , ब्रह्मपु , ३७८

प्रतिश्रय तथा शय्या, वि स्मृ , १९८
 प्रतिष्ठिता शुभैर्माल्यै , ब्रह्मपु , ३९०
 प्रतिसवत्सर त्वर्घ्या , याज्ञ , २०७
 प्रतिसवत्सर यस्मात् , ब्रह्मपु , ४४७
 *प्रतिसदृक्षम् , शङ्ख , १२९
 प्रतीच्छेम मया दत्त, भवि पु , १७४
 प्रतीपमेतद्देवाना, मनु , २५९
 प्रतुदान् जालपादाश्च, मनु , २९८
 प्रत्यब्द च फलस्यागम् , मत्स्यपु , ४४९
 *प्रत्यह देवता , हारी , १४६
 *प्रत्यूषम् , शङ्ख , १३०
 प्रत्यूषसमये विद्वान् , मत्स्यपु , ४४८
 प्रत्येकदानेनाप्तोति, वि स्मृ , १९८
 प्रथम तत्र सपूज्यो, ब्रह्मपु , ४३३
 *प्रथमपुष्करम् , शङ्ख , १२५
 *प्रथमा ब्रह्मणे कुर्यात् , मार्क पु , १६४
 प्रथमे च निशारम्भे, मत्स्यपु , ४५२
 प्रथमे पारणे राजन् , भवि पु , ४७५
 प्रदक्षिण च कुर्वीत, नार पु , ३१
 प्रदक्षिण तत कृत्वा, भवि पु , ४७४
 प्रदक्षिण निवर्तन्ते, मत्स्यपु , ४७०
 प्रदक्षिण समावृत्य, योगि , ९०
 प्रदक्षिणमुपावृत्य, नर पु , ९१, १०९
 प्रदक्षिणीकृत तेन, ब्रह्मपु , ४५८
 प्रदक्षिणीकृता तेन, भवि पु , ४६२
 प्रदक्षिणीकृतास्ताश्च, ब्रह्मपु , ४५९
 प्रदक्षिणीकृत्य चिर, मत्स्यपु , ४५५
 प्रदक्षिणैर्विधानेन, ब्रह्मपु , ४४४
 प्रदोषपश्चिमौ यामौ, दक्ष , ३३४
 प्रदोषसमये तत्र, ब्रह्मपु , ३८३
 प्रदोषसमये लक्ष्मीं, ब्रह्मपु , ४२१
 *प्रदोषेऽनुज्ञाप्य, श लि , १७७
 *प्रद्युम्नम् , शङ्ख , १३०
 प्रपद्ये वरुण देवम् , शङ्ख , ५८
 *प्रपितामहान् , बौधा , १२२
 *प्रपितामही , बौधा , १२२

प्रभाते कर्दमाक्षैश्च, ब्रह्मपु , ४१२
 प्रभाते लवण तत्र, ब्रह्मपु , ४६१
 *प्रभासम् , शङ्ख , १३०
 *प्रभुम् , शङ्ख , १२९
 प्रभूते विद्यमाने तु, योगि , ४५
 प्रमादात्कुर्वता कर्म, योगि , ६४
 प्रमादाद्भक्षितैरेभि , ब्रह्मपु , २९७
 *प्रयतेताच्छेदाय, श लि , ३४८
 प्रयतो मृदमादाय, वसि , ७४
 *प्रयागम् , शङ्ख , १२५
 प्रयागादिषु तीर्थेषु, ब्रह्मपु , ३९८
 प्रयाणकाले ब्रह्माणम् , ब्रह्मपु , ४४५
 प्रयान्तु ते तृप्तिमिद, वि पु , १६५
 *प्रवसितश्चामि, वि स्मृ , २४५
 प्रवालवर्णशृङ्गाग्र, मत्स्यपु , ४६७
 *प्रविशक्यम् , शङ्ख , १२८
 प्रविष्टे भैरवे भीरु, स्कन्दपु , ४१८
 प्रवृत्तिरेषा भूताना, मनु , ३२६
 प्रवेक्ष्यति पुर ह्येष, स्कन्दपु , ४१८
 प्रशस्त सोदय काल, ब्रह्मपु , ३९७
 प्रशस्तरत्नपाणिस्तु, वि पु , २२३
 *प्रशस्तानां स्वक, गौत , २५२
 प्रशस्तैर्वैदिकैर्मन्त्रै , ब्रह्मपु , ४३५
 प्रसगाच्छृणुयाद्यस्तु, भवि पु , ४७८
 प्रसक्ता ब्राह्मणी शूद्रे, ब्रह्मपु , ४४५
 *प्रसवम् , शङ्ख , १२९
 प्रसुप्त बोधयेद्रात्रौ, ब्रह्मपु , ३९२, ४२७
 प्रसृताङ्गुलिभिर्गैर्न, ब्रह्मपु , २४१
 *प्रस्थितमनु, श लि , १७७
 प्रसवे यो गवा स्नायात्, वरा पु , ४५७
 प्राक्कूलेषु कुशेष्वेवम् , योगि , १०४
 प्राक् स्रोतसि तु वै नद्या, वरा पु , ५६
 प्रागग्नेषु सुरान् सम्यग् , योगि , ११३
 प्रागुत्तरे च दिग्भागे, वि पु , १६४
 प्रागुदकप्रवणे देशे, ब्रह्मपु , ४६५
 प्राग्द्रव पुरुषोऽश्रीयाद्, वि पु , २४०

प्राग्भक्षयित्वा सङ्घा च, ब्रह्मपु, ४३७
 *प्राञ्चुत्वा आयु रामो, हारी, २२१
 प्राञ्चुत्वापविष्टस्तु, महाभा, १४
 प्राञ्चुत्वादेष्टुत्वा वापि, ब्रह्मपु, ३८१
 ,, ,, वि पु, २२३
 *प्राञ्चुत्वाऽज्ञानि, वसि, २३९
 प्राञ्चुत्वाऽज्ञानि भुञ्जीत, देव, २१९
 ,, ,, यम, २२३
 *प्राङ्मुखोऽश्रीयात्, वि स्मृ, २४६
 *प्राचीनावीति, हारी, १७९
 प्राचीनावीत्युदक तु, योगि, ११३
 प्राच्या दिशि शिर शस्त, वि पु, ३३६
 प्राच्यादिषु च पत्रेषु, ब्रह्मपु, ८०३
 प्राच्यादिषु बुधो दद्याद्, मि पु, १६३
 *प्राणम्, शङ्ख, १२९, १३०
 *प्राणमन्त्रेना, बौधा, २३४
 प्राणस्यान्नामिद सर्वं, मनु, ३१२
 प्राणामिहोन्नमन्वास्तु, बौधा, २३७
 प्राणामिहोन्नलोपेन, बौधा, २३७
 प्राणामिहोन्नद्विप्रो, ब्रह्मपु, २२७
 प्राणालये तथा श्राद्धे, याज्ञ, विश्वा, ३१४
 *प्राणाना ग्रन्थि, हारी, १३०
 प्राणायामत्रय कृत्वा, शङ्ख, १०२
 प्राणायामाश्च कुर्वीत, वसि, ७६
 प्राणायामास्तु कुर्वीत, नर पु, ९१, १०९
 प्राणार्थं मां सदा ध्यायेत्, ब्रह्मपु, २२५
 *प्राणापानस, शङ्ख, १२६
 प्राणापानसमानानाम्, वि पु, २५०
 प्राणे तृप्ते तु तृप्यन्ते, ब्रह्मपु, २२७
 *प्राणे निविष्टो, बौधा, २३३
 प्राणेभ्यस्त्वथ पञ्चभ्य, ब्रह्मपु, २२७
 प्रात कालो मुहूर्तोऽस्मीन, मत्स्यपु, २२
 प्रात सध्यामुपासीत, याज्ञ, ६
 प्रात ज्ञान तदर्थं तु, शङ्ख, ४९
 प्रात ज्ञान प्रशसन्ति, दक्ष, १९
 प्रात स्नायी च सतत, यम, २१

प्रात स्नायी भवेन्नित्य, वि स्मृ, २१
 *प्रात स्नाय्यरुण, वि स्मृ, २२, ४०
 प्रातरुत्थाय कर्तव्य, दक्ष, ३
 प्रातरुत्थाय कुर्वीरन्, बौधा, ४१
 प्रातर्न तनुयात्ज्ञान, छ का, १७
 प्रातर्भुक्त्वा च यतनाम्, वि स्मृ, ९
 प्रातर्भूना महाघोरा, ब्रह्मपु, ४०७
 प्रादेशमात्रमयवा, नर पु, १२
 प्राप्ता तवेय द्वादशी, वरा पु, ४२६
 प्रायश्चित्ती म निज्ञेय, अङ्गि, २४९
 प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु, योगि, ६४
 प्रार्थयन्ते य गा सर्वे, श लि, १७७
 प्राश्नीयाद्विप्रियुक्त, ब्रह्मपु, ४०५
 प्राह पादपतितौ, स्कन्दपु, ४१६
 *प्रिया अप्रियाश्च, आप, १८२
 प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो, शाता, परा, १९४
 प्रियो विनाहश्च तथा, याज्ञ, २०७
 *प्रीतिनम्, शङ्ख, १२९
 प्रीतिमेते प्रयान्त्वाशु, वि पु, ११८
 प्रीयता धर्मराजश्च, ब्रह्मपु, ३८९
 प्रीयते स्वागतेनाग्नि, बृह, १९८
 प्रेता पिशाचास्तरेव, वि पु, १६५
 प्रोक्षयेद्वरुण देव, नर पु, ७८
 प्रोक्षित भक्षयेन्मास, मनु, ३१२
 प्रोलिन भुङ्गिन् मास, महाभा, ३१७
 *प्रक्षमाषक, हारी, ७
 *प्रव प्रतुदाम्, आप, ३०२
 प्लुष्टा पूष्णोऽशुपातैश्च, ब्रह्मपु, ४३३

फ

फल प्राप्नोत्ययत्नेन, बृह, ३२६
 फलमाप्नोति राजेन्द्र, भवि पु, ४७५
 फलमूलाशनैर्मेधै, मनु, ३२३
 *फलवेदम्, शङ्ख, १२७
 फलानि मूलानि, मत्स्यपु, ४५४
 फलान्येषामनन्तानि, देव, २८२

फलैर्मूलैस्तथा शाकै , ब्रह्मपु , ४०२
 *फाणितपृथुक, आप , २९०
 फाल्गुनस्य च मासस्य, ब्रह्मपु , ४३९
 फाल्गुनस्य त्वमावास्या, मत्स्यपु , ३७४
 फाल्गुने मासि शुक्लायाम् , ब्रह्मपु , ४४१
 फाल्गुने वरुणा पुण्या, देवीपु , ३७१
 फाल्गु यामर्यमा जात , ब्रह्मपु , ४४३

ब

बक चैव बलाकां च, मनु , २९८
 बकपुष्पाणि देयानि, ब्रह्मपु , ४३३
 बद्धाजलिपुटा प्राह, स्कन्दपु , ४१४
 *बन्धकीना रेत , पैठी , २७१
 बन्धुमित्रकलत्रैश्च, ब्रह्मपु , ४१३
 बभ्रुवर्हि पुरोडाशा , मनु , ३२७
 *बर्हिषद , शङ्ख , १२६
 बलदेवो हल भूमि , ब्रह्मपु , ४४४
 बलाकाहमदात्यूह, देव , ३००
 बलिदानप्रदानार्थ, छ फा , १६२
 बलिराज्ये तु शुभदा, पद्मपु , ४२४
 *बलीना तस्य, आप , १५३
 बल्वजेन निवापेन, शपथेषु , ४६२
 *बहिर्ग्रामाच्छुचय , आप , १७०
 बहिर्नद्यादिष्वाचान्त , शाता , १३८
 बहुगोषु यथा नष्टा, मरी , १३२
 बहुप्रकारैर्भोज्यैश्च, ब्रह्मपु , ४३९
 बहूना प्रेक्षमाणाना, वि स्मृ , २४६
 बहूना भुजता मध्ये, ब्रह्मपु , २४२
 *बालग्रहान् , शङ्ख , १२६
 बालस्ववासिनीवृद्ध, याज्ञ , २११
 बालान् वृद्धास्तथा दीनान्, बौधा , २१२
 बालो जनिर्त्री जननी, छ का , ११२
 *बिन्दुसं प्रमु, शङ्ख , १२५
 बिभ्यति तस्य पितरो, स्कन्दपु , ४२०
 *बिल्वखादिरा, हारी , ७
 बिल्वपात्रे श्रीफलैश्च, ब्रह्मपु , ४०८

बिसरशृङ्गाटशालूक, योगि , १०५
 *बुधम् , शङ्ख , १२८
 बुधे तु योषा न, वामपु , ३५८
 बुद्धार्चान्नपन कार्य, ब्रह्मपु , ३८८
 बुद्धिद्विद्विकारण्याशु, मनु , २७
 बुध्यमान सदात्यर्थ, भविपु , ४७६
 बृहच्च तन्महोमान, ब्रह्मपु , ४४१
 *बृहतीम् , शङ्ख , १२७
 बृहन्मान समुद्रस्य, ब्रह्मपु , ४४१
 बृहन्मानेन दीपाश्च, ब्रह्मपु , ४४१
 *बृहस्पतिम् , शङ्ख , १२८
 ब्रह्मक्षत्रविशा चैव, योगि , ८१
 ब्रह्मप्रसूतिवोदक्या, ब्रह्मपु , २९३
 ब्रह्मप्रास्तान् विजानीयाद, यम , २७९
 *ब्रह्मचर्यम् , शङ्ख , १२५
 ब्रह्मचर्याद्विनष्टस्तु, दक्ष , १९६
 ब्रह्मचारी च जापी च, यम , १०८
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यम् , मनु , ३४९, ३५९
 ब्रह्मचारी यतिभिस्तु , वि स्मृ , १८८
 ब्रह्मचार्येव पर्वाण्या, याज्ञ , ३४१
 ब्रह्मचार्येव भवति, मनु , ३३९
 *ब्रह्मणा सायुज्य, हारी , २३१
 *ब्रह्मणि म आत्मा, बौधा , २३५
 ब्रह्मणेऽग्नये पृथिव्यै, योगि , १३६
 ब्रह्मणे चान्तरिक्षाय, मार्कपु , १६४
 ,, ,, विपु , १६४
 *ब्रह्मणे नम इति, श लि , १६२
 *ब्रह्मणे ब्रह्म, वि स्मृ , १६१, १६२
 *ब्रह्मणे मध्ये, गौत , १६०
 ब्रह्मदेया न वै कन्या, आदित्यपु , २७३
 ब्रह्मदेये विशेषेण, आदित्यपु , २७३
 *ब्रह्मपार्षदान्, बौधा , ११९
 ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च, छ का , ११
 *ब्रह्ममयत्वाद्, हारी , १७८
 ब्रह्मलोक तु गच्छन्ति, ब्रह्मपु , ३६६
 ब्रह्मलोकत्रिपथां, ब्रह्मपु , ३८७

ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति, महाभा, ३२५
 ब्रह्मलोके तपस्तप्त्वा, ब्रह्मपु, ४३४
 ब्रह्मस्त्रे ब्रचन्द्रार्का, ब्रह्मपु, २२१
 *ब्रह्मर्षीस्तर्प, बौधा, १२२
 *ब्रह्मर्षीन्, शङ्ख, १२७
 ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्या तु, मनु, १५७
 ब्रह्मविष्णु मोहयित्वा, ब्रह्मपु, ४४०
 *ब्रह्म सर्वा देवता, श लि, १७८
 *ब्रह्मसावर्णिम्, शङ्ख, १२८
 *ब्रह्मस्थले स्ववा, श लि, १६२
 ब्रह्मस्थानाचितास्तुष्टा, ब्रह्मपु, ४५९
 ब्रह्महत्यादिपापैस्तु, भवि पु, ३७६
 ब्रह्महत्याप्रयुक्ता ता, पैठी, ३५२
 ब्रह्महत्यासम पाप, यम, ३९२
 *ब्रह्माण तर्प, बौधा, ११९
 ब्रह्माण तपयेत्पूर्व, पद्मपु, ११६
 ,, ,, योगि, ११२
 *ब्रह्माण विष्णु, छ का, १११
 *ब्रह्माण्डम्, शङ्ख, १३०
 ब्रह्माभ्यासेन वाजस्रम्, मनु, ९४
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च, ब्रह्मपु, ४४४
 ब्रह्मेन्द्ररुद्रैरभि, वरा पु, ४२६
 ब्राह्म हुत द्विजाम्यार्चा, मनु, १४६
 ब्राह्म हुत प्राशित च, मनु, १४६
 ब्राह्मण वाचक विद्यात्, भवि पु, ४७४
 ब्राह्मण ज्ञातुमायान्तम्, परा, ८४
 *ब्राह्मणकारणामि, हारी, १७९
 *ब्राह्मणवचनाच्च, आप, ३४३
 ब्राह्मणस्तु प्रिया नित्य, पद्मपु, ४२३
 *ब्राह्मणस्य वै, हारी, १७९
 ब्राह्मणस्य सदाश्रीयात्, यम, हारी, जम,

२५२

*ब्राह्मणस्यानतिथि, गौत, १९२
 ब्राह्मणास्तर्पयेत्पश्चाद्, ब्रह्मपु, ४३२
 *ब्राह्मणा कारणम्, हारी, १७९
 ब्राह्मणा पूजनीयाश्च, ब्रह्मपु, ४२८

ब्राह्मणादिषु वर्णेषु, भवि पु, ४७६, ४७७
 ब्राह्मणा देवता सर्वा, शाता, १९३
 ब्राह्मणाना तथा भोज्य, पद्मपु, ४२४
 *ब्राह्मणाना प्रसादाद्, श लि, १७७
 ब्राह्मणानाह यत्किञ्चिद्, ब्रह्मपु, ४६६
 ब्राह्मणान्न क्षत्रियान्न, यम, हारी, जम,
 पैठी, २५२
 ब्राह्मणान्न ददच्छूद्र, याज्ञ, २८५
 ब्राह्मणाग्नेन दारिद्र्य, हारी, जम, २७५
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु, ब्रह्मपु, ४१२,
 ४३९, ४५१
 ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ, ब्रह्मपु, ३९०, ४२२
 ब्राह्मणान् भोजयेद्योऽस्याम्, पद्मपु, ४२३
 ब्राह्मणाय मनोहाय, ब्रह्मपु, ४३०
 *ब्राह्मणायानधी, आप, १९१
 *ब्राह्मणायाम्यागताय, वसि, १८६
 ब्राह्मणेन महाबाहो, भवि पु, ४७४
 ब्राह्मणेभ्य परा श्रद्धाम्, ब्रह्मपु, ४००
 ब्राह्मणेभ्य प्रदेयानि, ब्रह्मपु, ३६६
 ब्राह्मणेभ्यो धन देय, ब्रह्मपु, ४४२
 ब्राह्मणै क्षत्रियैर्वैश्यै, ब्रह्मपु, ४६०
 ,, ,, भवि पु, ४०९
 ब्राह्मणैरपि भोज्यान्ना, देव, २५७
 ब्राह्मणो वेदपूर्णश्च, ब्रह्मपु, ३९७
 *ब्राह्मणो ह्यभि, श लि, १७७
 ब्राह्मण्यमीहते यस्तु, यम, ३३१
 ब्राह्मण्या द्वादशाह स्याद्, देव, ३४२
 ब्राह्मण्या भार्यया सार्ध, ब्रह्मपु, २४९
 ब्राह्मण्या सह योऽश्रीयाद्, अङ्गि, २४९
 ब्राह्मणैष्णवरोद्गैस्तु, योगि, १३६
 ब्राह्मो वेदजपेनैव, जाबा, १४७

भ

भक्तिच्छेदविलिप्ताज्ञा, स्कन्दपु, ४१९
 भक्षयन्नपि मांसानि, देव, ३१४
 भक्षयन् पतितस्तु स्याद्, उग्र, २८०

भक्षयन्वै पतेद्विप्रो, हारी , २७९
 भक्षयित्वा तु यो मासम्, हारी , ३२०
 भक्षयित्वा पतेद्विप्रो, यम , ३०२
 भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि, महाभा , १३
 भक्षयेत्प्रातरुत्थाय, यम , ७
 भक्षयेत्प्रोक्षित मास, यम , ३१५
 भक्ष्यभोज्यमयै शैले , आदित्यपु , ४७१
 भक्ष्या पञ्चनखा सेवा, याज्ञ , ३११
 *भक्ष्या प्रतुद, गौत , ३०२
 *भक्ष्या श्वाविद्रोधा, बौवा , ३०७
 भक्ष्याणि तानि देयानि, ब्रह्मपु , ४३८
 भक्ष्याणि परमाज्ञानि, ब्रह्मपु , ४४६
 भक्ष्याण्यपि च मासानि, यम , ३२२
 भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वानु , मनु , ३०७
 भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान्, मनु , ३०६
 भक्ष्यैरन्नै फलैर्मूलै, ब्रह्मपु , ४०२
 भक्ष्यैरुल्लेपिकापूपै, ब्रह्मपु , ३८५
 भक्ष्यैर्भोज्यैस्तथा पेयै, ब्रह्मपु , ३९१
 भक्ष्यैर्भोज्यैस्तथा माल्यै, ब्रह्मपु , ३९०
 भक्ष्यैर्मूलफले शाकै, ब्रह्मपु , ३९८
 *भक्ष्यौ धेन्वन, वसि , ३०५
 *भगम्, शङ्ख , १२९
 भगलिङ्गसमुत्कोश, स्कन्दपु , ४१७
 भगलिङ्गाङ्कित सर्व, स्कन्दपु , ४१७
 भगवन् केन विधिना, भवि पु , ४७३
 भगिन्यो मातरश्चैव, ब्रह्मपु , ४०५
 भगीरथ च नृपति, ब्रह्मपु , ३८७
 भद्रकाल्यै नमो नित्य, ब्रह्मपु , ३७९
 भद्राश्वकेतुमालाभ्या, ब्रह्मपु , ३७९
 *भवति चात्र, शङ्ख , १३१
 *भवतीत्येव, पैठी , १८९
 भवत्यन्नमनम द्वि, वृ शाता , २२६
 भवत्वेतत्परिणतौ, वि पु , २५०
 भवन्ति कुरुषादूल, पद्मपु , ४२३
 भवन्ति पितरस्तस्य, भवि पु , ४७६
 ,, ,, वसि , ३४९

भवाय च नमस्तुभ्य, ब्रह्मपु , ३७८
 भविष्यति सुरोन्मत्त, स्कन्दपु , ४१७
 भविष्यत्ययने पुण्यम्, देवी , ३६३
 भवेत्सन्निहिता तत्र, पद्मपु , ७७
 भस्मभूषितसर्वाङ्गा , स्कन्दपु , ४१८
 भस्मरूक्षा वचोरूक्षा , स्कन्दपु , ४१९
 भस्मस्तम्भजलद्वार, ब्रह्मपु , २४३
 भस्मीभूतेषु विप्रेषु, मनु , १६७
 भाग देवेभ्योऽप्रदायोप, हारी , १४६
 भागधेय श्रुति प्राह, योगि , १३५
 भागै पृथक् पृथक्कुर्यात्, योगि , ६०
 *भारतम्, शङ्ख , १२७
 भारावतारणार्थाय, ब्रह्मपु , ३९५
 भारुण्डानि च मामानि, वसि , श लि , ९२
 *भार्यया सह, वसि , २४९
 भार्याजितस्य नाश्रन्ति, वसि , २६४
 भार्यामित्रगुरुणा तु, ब्रह्मपु , ४००
 भार्यामृतमुखे यस्तु, यम , ३४५
 भार्यारति शुचिर्भृत्य, याज्ञ , २१८
 *भावनम्, शङ्ख , १२९
 भाव्य सच्छास्त्रदेवेज्या, वि पु , ३५८
 *भाषा कास क्षव, आप , १५२
 भास्कराभिमुखो मज्जेद, योगि , ६१
 *भिक्षा च दद्यात्, वि स्मृ , १६७
 भिक्षां च भिक्षवे दद्यात्, नर पु , १७१
 ,, ,, ,, ,, मनु , १६६
 भिक्षा वा पुष्कल वापि, शाता , परा , १९४
 भिक्षा च हस्तदत्ता या, ब्रह्मपु , २९४
 मि नामादत्र वा, मनु , १६७
 भिक्षितो ब्राह्मणैरन्न, देव , १९९
 भिन्नभाण्डगत तद्वत्, मार्क पु , २९३
 भिन्नभाण्डे न भुञ्जीत, यम , २८३
 *भिषक्, आप , २६५
 * ,, पैठी , २७१
 *भीतरुदिता, श लि , २६६
 *भीमम्, शङ्ख , १२९

भुक्तवत्सु च विप्रेषु, मनु , २१३
 भुक्त्वा चैव प्रतिष्ठेत, ब्रह्मपु , २५०
 भुक्त्वा तु मोहान्मांसानि, यम , ३२०
 भुक्त्वा तु शान्तिं कर्तव्या, ब्रह्मपु , ४०८
 भुक्त्वा तु सुखमास्थाय, दक्ष , ३३३
 भुक्त्वा त्वशुचिता याति, शाता , १६८
 भुक्त्वाञ्च म्रियते यस्य, शङ्ख , २६८
 भुक्त्वामृतापिधानार्थं, ब्रह्मपु , २२७
 भुक्त्वा रात्रौ तत कुर्याद्, ब्रह्मपु , ४४०
 भुक्त्वा सम्यगथाचम्य, वि पु , २५०
 भुजङ्गशयने शेते, ब्रह्मपु , ३९१
 *भुज्जान वा यत्र, आप , २८६
 भुज्जानश्च गयानश्च, दक्ष , ३३४
 *भुज्जानेषु वा, आप , २८६
 भुज्जीत चार्द्रपादस्तु, यम , २२३
 भुज्जीत नैवेह च, वाम पु , २२२
 भुज्जीयाता तत पश्चाद्, मनु , २१३
 *भुवनम्, शङ्ख , १२९
 *भुवर्लोकम्, शङ्ख , १३०
 भुवि भूतोपकाराय, वि पु , १६६
 भूतप्रवाचने पत्नी, छ का , १५४
 भूतयज्ञ तथा श्राद्ध, शाता , १५६
 *भूतानि, शङ्ख , १२६
 भूतानि सर्वाणि तथाञ्च, वि पु , १६६
 भूतिस्पृष्ट हि न नर, स्कन्दपु , ५४
 *भूतेभ्यश्चापो, हारी , १४६
 *भूमिं देवीं, बौधा , १२१
 भूमिज वृक्षज वापि, यम , २७९
 भूमिपङ्कादसभूते, स्क दपु , ४१४
 *भूमे स्थिरत्व, पैठी , ३५२
 भूमेरन्तरित कृत्वा, ब्रह्मपु , ३०५
 भूमौ कर्षति लाङ्गूल, मत्स्यपु , ४६९
 *भूमौ कर्णायसे, हारी , ३५०
 भूमौ क्षितेन हन्यन्ते, शङ्ख , ८६
 भूमौ चान तरीकृत्य, मनु , २४७
 भूमौ पात्र प्रतिष्ठाप्य, ब्रह्मपु , २२४

*भूय उद्धरे, आप , १८१
 भूरिणा परमाज्ञेन, ब्रह्मपु , ३९१, ४५०
 *भूलोकम्, शङ्ख , १३०
 भूषिताभि शुभैर्भै, ब्रह्मपु , ४४३
 *भूस्त्वा प्रतिगृह्णात्विति, हारी , २२८
 भृल्यमित्रकलत्रेभ्यो, ब्रह्मपु , ३९७
 भृल्यशेष तु योऽश्रीयत्, यम , २१४
 भृल्याना चैव वृत्त्यर्थम्, मनु , ३२७
 *भृल्यान् बन्धून्, बुध , २११
 भृल्ये परिवृतो भुक्त्वा, याज्ञ , ३३४
 भैरवोऽय मृत इति, स्कन्दपु , ४२०
 भोक्तव्य गोरसप्राय, ब्रह्मपु , ४३०
 भोक्तव्य ब्राह्मणे सार्धं, ब्रह्मपु , ४१२
 भोक्ता यज्ञतपसा, योगि , ६४
 भोक्ता विष्टासम भुङ्क्ते, भवि , २९४
 *भोजन तु क्षत्रिय, गौत , १९२
 भोजन पर्पटप्राय, ब्रह्मपु , ४४३
 भोजन पल्लवोपेत, लक्ष्मी , २
 भोजन बहुसार्पिष्क, वि स्मृ , ४६५
 भोजन हन्तकार वा, मार्क पु , १७३
 भोजने नोपयुज्जीत, देव , २८८
 भोजयित्वा द्विजान् सर्वान्, ब्रह्मपु , २३८

भोजयेच्चागतान् काले, याज्ञ , २०४
 *भोजयेत्पूर्वम्, गौत , २११
 भोज्य विशेषवत् कार्यं, ब्रह्मपु , ४३४
 भोज्यान्ना नापितश्चैव, याज्ञ , २५६
 *भौत्यम्, शङ्ख , १२८
 *भौमान्, शङ्ख , १२६
 भ्रूणघ्नावेक्षित चैव, मनु , २८५
 भ्रूणहत्यामवाप्नोति, देव , ३४६
 *भ्रूणहत्याया, वसि , ३५१

म

मक्षिकाणा च नरके, देवीपु , ४६२
 मघास्थयोश्च जीवेन्द्रो, ब्रह्मपु , ३७२

मङ्गलालम्भन कार्य, ब्रह्मपु, ४१२, ४३२,

४४२

मङ्गलानि यथाकाम, ब्रह्मपु, ४२८
 मङ्गल्या च पवित्रा च, ब्रह्मपु, ३७७
 मण्डाम्बुदधिसर्पिर्भ्य, वि पु, २४४
 *मत्त उन्मतो, आप, २६५
 मत्तकुद्धातुराणा च, मनु, २५९, २८५
 मत्प्रोतये कृत देवि, भवि पु, ३७४
 मत्स्यकच्छपमण्डूका, योगि, ८१
 मत्स्यमासानि भूरीणि, ब्रह्मपु, ४४६
 मत्स्याश्च कामतो जग्ध्वा, याज्ञ, ३००
 *मत्स्या सहस्र, बौधा, ३१०
 मत्स्याद् सर्वमासाद्, मनुयमौ, ३०८
 मत्स्यादान् विद्वराहाश्च, मनु, २९८
 *मत्स्यानशल्कान्, यम, ३०९
 *मत्स्याना चेट, वसि, ३०९
 मत्स्याश्च विकृताकारा, देव, ३१०
 मद्भक्तो जायते तावद्, वरा पु, ४२६
 *मद्य नित्य, गौत, ३३२
 मद्य पीत्वा तु यो विप्रो, यम, ३३१
 मद्य मास मैथुन च, बृह, ३२६
 *मद्यमपेयम्, उश, ३३२
 मधुकैटभवृत्राणा, ब्रह्मपु, २७७
 मधुना च प्रभूतेन, ब्रह्मपु, ४३२
 मधुपर्कदधिक्षीर, ब्रह्मपु, ३९९
 मधुपर्कप्रदान च, ब्रह्मपु, २९७
 मधुपर्के च सोमे च, मनुविष्णू, ३२७
 मधुपर्केण सपूज्यौ, मनु, २०६
 मधु मास च यो नित्य, महाभा, ३२६
 *मधुसूदन, बौधा, १२१
 *मध्यतोऽन्नदानम्, गौत, १८७
 मध्यस्थभाव कुरुते, स्कन्दपु, ४२०
 मध्याह्ने त तु सपूज्य, ब्रह्मपु, ३८५
 *मध्येऽगारस्य, आप, १५९
 मध्ये स्थितोऽथ सर्वेषा, भवि पु, ४७४
 मध्वाज्यतिलसमिध, ब्रह्मपु, ४३४

मध्वाज्यमरिचोपेतै, ब्रह्मपु, ३९७

*मन, शङ्ख, १३०

मनश्चक्षुर्मुख वाच, दक्ष, १९५

*मनसा चानध्याये, आप, १०८

मनसा यस्य यद्भूत, मरी, १३२

*मनुम्, शङ्ख, १२७, १२९

*मनुष्याश्च तर्प, हारी, २३१

मनुष्यास्तर्पयेद्भक्त्या, पद्मपु, ११७

*मनुष्येभ्यश्चोद, हारी, १४६

*मनुष्यैरव, आप, २८६

मनुष्यैस्तृणतोयाये ब्रह्मपु, ४६१

मनोज्ञपुष्पता प्राप्ता, ब्रह्मपु, ३८६

मनोज्ञा सुमुखी ह्येषा, ब्रह्मपु, ४०६

मनोज्ञैश्च गुडे क्षीरै, ब्रह्मपु, ४०३

मनोज्ञो दर्शनीयश्च, ब्रह्मपु, ४६५

मनोहराकृति सौम्या, मत्स्यपु, ४६६

मन्त्र जपेच्च पौराण, ब्रह्मपु, ३८९

मन्त्र सपूजनार्थ तु, ब्रह्मपु, ३७८

मन्त्रकर्मविपर्यासाद्, मनुविष्णू, १७५

मन्त्रमुच्चारयेद्वयक्त, नर पु, १०७

मन्त्रज्ञानादित सप्त, योगि, ५३

मन्त्रस्य स्मरणादेव, पद्मपु, ४६१

मन्त्रेणानेन वै दद्याद्, नर पु, ४५१

मन्त्रैश्च देयमुदक, योगि, ११४

मन्त्रैस्तु सस्कृतानद्यात्, मनुविष्णू, ३१६

मन्त्रैस्तैर्मन्त्रित तोय, शङ्ख, ८६

मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया, देवीपु, ३६०

मन्दा मन्दाकिनी श्वाङ्क्षी, देवीपु, ३६०

मन्दा विप्रजने शस्ता, देवीपु, ३६४

मन्दे चार्के गुरौ वापि, ब्रह्मपु, ३७३

*मन्वन्तरम्, शङ्ख, १२८, १२९

मन्वन्तरादयश्चैता, मत्स्यपु, ३७४

मम भक्त्या नरश्रेष्ठा, वरा पु, ४२७

ममैव बोधनार्थाय, वरा पु, ४२६

*मयम्, शङ्ख, १२९

मयि सर्वार्थसिद्ध्यर्थ, ब्रह्मपु, ४५३

*मरीचिकशयपौ, शङ्ख , १२८
 मरीचिमन्त्र्यङ्गिरसौ, पद्मपु , ११७
 *मरुद्भय इति, वि स्तु , १६१
 मरुद्भय इति तु द्वारि, मनु , १५७
 मल हि रजकस्याज, यम , २७१
 मल हि सर्वपापाना, हारी , ३३०
 मलाक्ष च दशाहीन, नर पु , ८४
 मलापकर्षण नाम, शङ्ख , ५०
 मलापकर्षण पार्श्वे, दक्ष , ४९
 मलापकर्षणार्थं तु, शङ्ख , ५०
 मल्लिकाक्षश्च मोक्षव्यो, मत्स्यपु , ४६७
 मल्लिकापुष्पचित्रस्तु, मत्स्यपु , ४६८
 मसूरमाषस्युक्त, यम , २९२
 मसूरा शतपुष्पाश्च, ब्रह्मपु , २८३
 महती सा तिथिर्ज्ञेया, ब्रह्मपु , ३७३
 महत्त्व हि यत प्राप्ता, भवि पु , ४०९
 महत्त्वमाप्तवान् वीरो, भवि पु , ४०९
 महदेतद्यथाशक्ति, वसि , २०९
 *महर्लोकम्, शङ्ख , १३०
 *महर्षीस्तर्प, बौधा , १२२
 *महर्षीन्, शङ्ख , १२७
 महाकटितटस्कन्ध, मत्स्यपु , ४६७
 *महाकल्पम्, शङ्ख , १२८
 महाकोलाहले घोरे, ब्रह्मपु , ४६०
 महाजया तदा स्याद्वै, ब्रह्मपु , ३६७
 महाजयैषा कथिता, ब्रह्मपु , ३६८
 *महातेजसम्, शङ्ख , १२८
 *महादेवम्, शङ्ख , १२६
 महानसेऽन्न या कुर्याद्, छ का , १५४
 महापुण्या तिथिरिय, पद्मपु , ४२३
 महाप्रपाताज्जभस, ब्रह्मपु , ४३३
 महाप्रमाणाश्च तथा, मत्स्यपु , ४६९
 महाभये तु रक्षार्थ, ब्रह्मपु , ४१०
 महायात्रोत्सव कार्य, ब्रह्मपु , ४०२
 महाव्याहृतिभि पञ्चाद्, योगि, ६१
 महाक्षेपगवा युक्त, ब्रह्मपु , ४५२

महासत्राणि जानीयात्, छ का , १४५
 *महासेन तर्प, बौधा , १२१
 महिषच्छागमेषाणा, भवि पु , ४०९
 महिषेण शत वीर, भवि पु , ४१०
 मही सृष्ट्वा तु मनसा, ब्रह्मपु , ४४१
 *महेन्द्र मलय, शङ्ख , १२५
 महेशचरणौ कान्तौ, स्कन्दपु , ४१६
 महोक्ष वा महाज वा, याज्ञ , १९०
 महोदरी तु चोराणा, देवीपु , ३६४
 महोरस्का महोच्छ्वासा, मत्स्यपु , ४६९
 मास न भक्षयेद्विद्वान्, नन्दिपु , ३२६
 मास विगर्हित चैव, बृह , २८८
 मास समलमन्त्राना, हारी , ३३०
 मा स भक्षयितामुत्र, मनुविष्णू, ३१९
 मासभोजनसत्यागात्, नदिपु , ३६०
 *मासमत्स्यतिल, बौधा , २२०
 मासमद्यान्वुर्ध्वेषा, बृह , ३१५
 मासस्य वर्जनफल, नदिपु , ३२३
 मासस्यात प्रवक्ष्यामि, मनु , ३११
 मासात्तु निरतो नित्य, नन्दिपु , ३६०
 मासानि तु न खादेद्य, मनु , ३२३
 मासाशने पञ्चदशी, यम , ३५६
 मासोदनैर्लोपिकाभि, ब्रह्मपु , ४४१
 माघकृष्णचतुर्दश्या, ब्रह्मपु , ४३६
 माघे च पौर्णमास्या तु, ब्रह्मपु , ३७२
 माघे तु कृष्णद्वादश्या, ब्रह्मपु , ४३५
 *मातलिम्, शङ्ख , १२५
 *मातापितरावति, हारी , ९३
 माता पिता प्रजा दीन, दक्ष , २९
 माता मातृष्वसा चैव, योगि , ११४
 मातामहाश्च सतत, योगि , ११३
 *मातामहान्, बौधा , १२२
 मातामहाय तत्पित्रे, वि पु , ११८
 *मातामही स्वधा, बौधा , १२२
 माता स्वसा च दुहिता, ब्रह्मपु , ४३३
 *मातु पितामहान्, बौधा , १२२

*मातु पितामही , बौधा , १२३
 *मातु प्रपितामहान् , बौधा , १२२
 *मातु प्रपितामही , बौधा , १२३
 मातुलश्वशुरौ पूज्यौ , बौधा , २०७
 मातृकात्पैतृकाच्चैव , हारी , ३२०
 *मातृपक्षाणां , शङ्ख , १२१
 *मातृ , शङ्ख , १२६
 *मातृ स्वधा , बौधा , १२२
 मात्रया च तथा लाजै , ब्रह्मपु , ३९९
 मात्रयान्नप्रदानैश्च , ब्रह्मपु , ४२८
 मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे , वि पु , ११८
 *माधव तर्प , बौधा , १२१
 माधूकमैक्षव टाङ्क , वि स्मृ , ३३२
 *मान च कारयेत् , आप , १७०
 मानस प्रवर स्नान , योगि , ५४
 *मानसोत्तराख्य , शङ्ख , १२५
 मानार्ध भास्करे पुण्यम् , देवीपु , ३६२
 मान्त्र भौम तथाग्रेय , योगि , ५३
 मान्यावेतौ गृहस्थस्य , याज्ञ , २०१
 माप उदुत्तममिति , योगि , ६२
 मापयामास विधिवद् , ब्रह्मपु , ४४१
 मार्गशीर्षस्य मासस्य , ब्रह्मपु , ४३१, ४३०
 मार्गे तु ग्रहण प्रोक्त , देवीपु , ३७०
 मार्जन जलमध्ये तु , दक्ष , ८०
 मार्जारपाद कपिलो , मत्स्यपु , ४६८
 *मार्ताण्डम् , शङ्ख , १२८
 *मार्द्रवम् , शङ्ख , १३०
 माल्यैर्धूपैस्तथा गन्धै , ब्रह्मपु , ४२९
 माल्यैर्वस्त्रोपहारैश्च , ब्रह्मपु , ३९६
 माषकोद्वगौरादीन् , छ का , १५५
 मास तु कौमुद पक्ष , महाभा , ३२५
 मास समग्र , मत्स्यपु , ४५५
 मास समग्र देयाश्च , ब्रह्मपु , ४१३
 *मास कार्तिको , वि स्मृ , २१
 मासषट्क कृत पुण्य , नन्दिपु , ३६०
 मासि पूर्णे क्षपश्रेष्ठ , भवि पु , ४७४

मासि भाद्रपदे शुक्ला , ब्रह्मपु , ३९७
 मासि मासि भवेद्वाजन् , भवि पु , ४७४
 मासि मास्यश्वमेधेन , महाभा , ३२४
 *मासेन पेयूष , हारी , २९६
 मा हास्महि प्रजया , वि स्मृ , ४६५
 माहेश्वर तथा ब्राह्म , भवि पु , ४७५
 *मितम् , शङ्ख , १२६
 *मिथुनीभूय च , आप , ३४४
 *मित्रम् , शङ्ख , १२८, १२९
 *मित्र इन्दो महा , बौधा , ११९
 मित्रभृत्यात्मसबन्धि , ब्रह्मपु , ४३४
 मित्रावरुणयो पुत्र , मत्स्यपु , ४४९
 मिश्रिता चैव निर्दिष्टा , देवीपु , ३६०
 मीमासित्वोभय देवा , मनु , २७१
 ,, ,, बौधा , २७२
 मुक्तयोश्च कृतज्ञान , ब्रह्मपु , ३७०
 *मुक्तहस्त तु दातव्य , मरी , १३२
 मुक्ति दृष्ट्वा तु भुञ्जीत , शाता , ३६९
 मुक्ते शशिनि भुञ्जीत , शाता , ३७०
 मुक्त्वा न शोचेत् , मत्स्यपु , ४७०
 मुखानि त्रीणि विच्छेद , ब्रह्मपु , ३९४
 मुखे पर्युषिते नित्य , नर पु , १२
 ,, ,, वृ शाता , ६
 मुचुकुन्देन मान्धात्रा , महाभा , ३२५
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो , भवि पु , ४७३
 मुञ्चन्ति वृषभ ये तु , आदित्यपु , ४७०
 *मुदो नामाप्स , शङ्ख , १२५
 मुद्रपिष्टैस्त्रिकोणैश्च , ब्रह्मपु , ४४४
 मुनिभिर्गौस्तु सुरभि , ब्रह्मपु , ४१०
 मुनिभिर्द्विरानमुक्त छ का , २२४
 मुनिवदेववच्चाथ , ब्रह्मपु , ४३१
 मुनिव्रता इव नरा , स्कन्दपु , ४२१
 मुहूर्तेनैव खजना , स्कन्दपु , ४१९
 मूढग्राह स्वमात्मान , ब्रह्मपु , ४४४
 *मूत्रपुरीषे रथ्याम् , हारी , २३०
 *मूर्धानम् , शङ्ख , १२८

मूर्ध्नि कुर्याजल भूय, पद्मपु, ७७
 मूल प्राणो भवेत्स्कन्ध, दक्ष, २१०
 मूलेनैव विनष्टेन, दक्ष, २१०
 मूले मृगे भाद्रपदासु, वामनपु, ३५८
 मूलोत्तरेण ऋक्षेण, भवि पु, ४०९
 *मूषकलाङ्ग, आप, २८६
 *मृगपक्षिणा, पैठी, ३०४
 *मृगव्याधम्, शङ्ख, १२९
 मृगशीर्षं तत कृत्वा, ब्रह्मपु, ३९४
 मृज्जल चार्थिने देयम्, दक्ष, १९५
 मृतवत्सा तु गा यस्तु, देवीपु, ४६२
 मृत्तिकापि च दातव्या, भवि पु, ४७९
 मृत्तिकाभक्षण चैव, भवि पु, २९४
 मृत्तिके जहि मे सर्वं, वसि, ७५
 मृत्तिके त्वा च गृह्णामि, वसि, ७५
 मृत्तिके देहि मे पुष्टि, वसि, ७५
 मृत्तिके ब्रह्मदत्तासि, वसि, ७५
 मृत्तिके हर मे पाप, पद्मपु, ७७
 मृत्तिलान् गोमय दर्भान्, योगि, ६०
 मृत्तोयेन स्वक देह, नर पु, ७८
 *मृत्तोयै कृत, वि स्मृ, ७९
 मृत्पिण्डभस्मपिण्डमूत्रै, स्कन्दपु, ४२०
 मृत्यवे सप्त देयाश्च, ब्रह्मपु, ४३७
 *मृत्यु तर्पयामि, बौधा, १२१
 *मृत्युम्, शङ्ख, १२६
 मृदुसहताम्रोष्ठी, मत्स्यपु ४६७
 मृदैक्या शिर क्षाल्य, वसि, ७४
 मृद्गोमय स्फुटिक, वाम पु, ३२
 *मृद्गोमयकुश, कात्या, ७२
 मृद्गिरन्निश्च कर्तव्य, शङ्ख, ५७
 मृद्वीकारसमाध्विके, वि स्मृ, ३३२
 मृष्यन्ति ये चोपपत्ति, मनु, २६०
 मेधागता निर्मल, वरा पु, ४२६
 *मेधाम्, शङ्ख, १२७
 मेघ जिगमिषौ सूर्ये, ब्रह्मपु, ३६६
 मेघादित्रयसक्कान्तौ, ब्रह्मपु, ३६६

मैत्र प्रसाधन स्नान, मनु, २५
 मैथुनं नोपसेवेत, वरा पु, ३५९
 मोक्षव्याना च धार्याणा, मत्स्यपु, ४६९
 *मोघमत्र विन्दत, बौधा, २३५
 *मोदन्तेऽस्य पितर, श लि, १७८
 मोहाद्वा यस्तु भुञ्जीत, अङ्गि, २६९
 मौनी विघसमश्रीयाद्, बौधा, २१४

य

य हि व्रतानां वेदाना, योगि, ६४
 य कामो भैरवश्चासीद्, स्कन्दपु, ४१५
 य करोति प्रसन्नात्मा, ब्रह्मपु, ३७०
 य कार्तिक समग्र तु, मत्स्यपु, ४५३
 य पात्रपूर्णं भिक्षा, पद्मपु, १७२
 य प्रीणाति हृषीकेश, ब्रह्मपु, ४०१
 य स शुक्रोदये कुर्याद्, ब्रह्मपु, ४५२
 य क्षम्यपि द्विजोऽधीति, योगि, ९०
 य स्वदाराद्युत्पन्नात्, देव, ३४५
 य इच्छेच्छुद्धमात्मानम्, हारी, २७०
 य इच्छेद्विपुलान् भोगान्, वि स्मृ, २१
 *य एतान्व्यग्रो, आप, १५९
 य एतेन विधानेन, वरा पु, ३९३
 य एभ्योऽन्ये त्वभोज्यान्ना, मनु, २७०
 य एव तर्पयत्यङ्गि, मनु, शाता, योगि, १३४

य एव वाचयेद्भ्राजन्, भवि पु, ४७६
 य एव वाचयेद्विद्वान्, भवि पु, ४७७
 य एव शृणुयाद्दीर, भवि पु, ४७८
 यक्षरक्ष पिशाचान्, मनु, हारी, ३३०
 यक्षराक्षसभूतानि, योगि, १०५
 यक्षातिपशाच्या मत्ताया, ब्रह्मपु, ४४५
 *यक्षान्, शङ्ख, १२६
 यक्षमाण च समुद्दिश्य, वि पु, १६४
 *यक्षान्यत्परि, आप, २८०
 *यच्छिष्ट प्राश्नाति, हारी, १४६
 *यजुर्वेद, बौधा, १२२

*यजुर्वेदम्, शङ्ख, १२७
 यजुषा सस्कृत मास, यम, ३१७
 यजेत वाक्षमेधेन, आदित्यपु, ४७२
 *यज्ञम्, शङ्ख, १२८
 *यज्ञविवाहयो, गौत, २०६
 यज्ञशिष्टामृत पश्चाद्, ब्रह्मपु, ४२८
 यज्ञशिष्टाशन ह्येव, मनु, २१४
 यज्ञाय जगिर्वर्मासस्य, मनु, ३१२
 यज्ञार्थं निधन प्राप्ता, मनुविष्णू, ३२७
 यज्ञार्थं पशव सृष्टा, मनुविष्णू, ३२७
 यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्या, मनु, ३२६
 *यज्ञार्थे वा निर्दिष्टे, आप, २६५
 यज्ञेषु रक्षसा भागो, ब्रह्मपु, १७२
 यज्ञोपवीत तद्गलै, ब्रह्मपु, ४५८
 *यज्ञोपवीतिनो, हारी, १७९
 यज्ञोऽधरश्च विज्ञेयो, वि पु, ३३५
 यज्ञोऽस्य भूत्यै सर्वस्य, मनुविष्णू, ३२७
 यज्वा मिष्टान्नद सत्री, वरा पु, ३१
 यतिना वापि यन्मुक्त, यम, १९७
 यतीनां दर्शन चेव, छाग, ३०
 यत्किञ्चित्कुरुते श्यायी, यम, १९७
 यत्किञ्चित्कुरुते पाप, आदित्यपु, ४७१
 यत्किञ्चित्सेहसयुक्त, मनु, २९२
 यत्किञ्चेति च मन्त्रेण, योगि, ६१
 यत्तपो घोरसक्ल्प, नन्दिपु, ३२३
 यत्तु सातपवर्षेण, योगि, ५३
 यत्पात्ररहित तोय, शाता, १३८
 *यत्पादाभिषेचन, हारी, १७९
 *यत्पितृभ्य, हारी, १४८
 यत्पुण्यफलमाप्नोति, मनु, १६७
 यत्पुर नगर ग्राम, स्कन्दपु, ४१७
 यत्र कचन नद्यां हि, यम, १३३
 यत्र तत्राभिजायेत, यम, ३२०
 यत्र नाश्रन्ति वै देवा, शाता, २६९
 *यत्र भुज्यते, आप, २५१
 यत्र यत्र हि यो यस्य, मरी, १३२

यत्र स्थाने तु यत्तीर्थ, योगि, ६१
 *यत्र हि ब्राह्मणो, श लि, १७७
 *यत्राप्रायश्चित्त, आप, २५३
 *यत्सान्त्वयति, आप, १८२
 *यत्स्वाध्यायम्, हारी, १४८
 *यथाकाम समश्नुते, हारी, २३०
 यथाकामी भवेद्वापि, याज्ञ, ३४१
 यथाकाल यथादेश, योगि, ६५
 यथाभिर्वायुना धूतो, वसि, १०८
 यथामौ सस्थिता देवा, हारी, १८०
 यथा चोपचरेदन्न, मनु, २५६
 यथा जल निर्गमने, यम, २५८
 यथात्मनस्तथान्येषा, हागी, ३३०
 यथा नदीनदा सर्वे, वसि, मनु, २०९
 यथा नियुक्ता पित्र्यर्थे, स्कन्दपु, ४१७
 *यथा प्रणीतश्चा, श लि, १७७
 यथा मातरमाश्रित्य, वसि, मनु, २०९
 यथा यतस्ततोऽप्याप, अग्नि, २५६
 यथा यथा हि पुरुष, मनु, २८
 यथावत्पालित तच्च, ब्रह्मपु, ४३१
 *यथा वर्णानां, वि स्मृ, १८८
 यथाविधि नियुक्तश्च, मनु, ३१२
 यथा विष्णो प्रबोधे तु, ब्रह्मपु, ४३२
 *यथाशक्ति तान्, पैठी, १८९
 यथाशक्त्यभिरूपाणां, शाता, १६८
 यथाशक्त्या तु विप्रेभ्य, ब्रह्मपु, ३९९
 यथाश्वमेध क्रनुराद्, शङ्ख, ५९
 यथा सावित्रिजापेन, यम, १०१
 यथा स्नान च दान च, परा, ३७
 यथास्थानविभाग तु, मार्क पु, १६४
 यथाहनि तथा प्रात, छ का, १७
 *यथा हि तूलम्, बौधा, २३५
 यथैकतो ग्रहा सर्वे, भवि पु, ४७६
 यथैव ते पार्वति, स्कन्दपु, ४२१
 यथैवेका तथा सर्वा, मनु, हारी, ३३०
 , , वि स्मृ, ३३२

यथैव राज्ये भवतस्तु, वामनपु, ४२४
 यथोक्तफलद तीर्थ, शङ्ख, ४५
 यथोक्तै क्षोभितैस्तैस्तु, वसि, ७६
 *यथोत्साहमयत्, गौत, १४१
 यथोपरिचरो राजा, ब्रह्मपु, ४०५
 यदधीतेऽन्वह शक्या, योगि, ९०
 *यदनुतिष्ठ, आप, १८२
 *यदन्नेनाभि, हारी, १७९
 यदह्ना कुरुते पाप, वि पु, ३३५
 *यदा कृत मयेत, वि स्मृ, २४५
 यदागस्त्योदये प्राप्ते, नर पु, ४५१
 यदा तु कर्कट याति, ब्रह्मपु, ३९३
 यदा दातु न शक्नोति, भवि पु ४७९
 यदा याम्य च भवति, ब्रह्मपु, ३७३
 *यदासनादिभि, हारी, १७९
 यदि तत्खादको न स्यात्, यम, ३२२
 *यदि तत्रैव, हा लि, १७७
 *यदि बहूना, बौधा, १९१
 यदि वाग्यमलोप स्यात्, योगि, १०६
 यदि वा न समर्थ स्यात्, नन्दिपु, ३५९
 यदि सयोगकाले तु, यम, ३४०
 यदि स्याज्जीवपितृक, योगि, ११४
 यदुक्त शलिहोत्रे तु, ब्रह्मपु, ४०८
 यदुच्चनीचस्वरितै, नर पु, १०७
 यदुच्छिष्टमभोज्य च, बौधा, ७१
 *यदुद्धृत्याश्र, हारी, १४६
 *यदुपावर्तते, आप, १८२
 *यदेन यान्तम्, हारी, १७९
 *यदेनमभ्यु, हारी, १७९
 यदेव ज्ञान कुरुते, योगि, ८२
 *यद्देवा देवहेड, हारी, ९७
 *यद्देवेभ्यो जुहोति, हारी, १४८
 यद्वायति यत्कुरुते, मनु, ३३०
 यद्वात्ये यच्च कौमारे, भवि पु, ३७५
 यद्बुद्धे वेष्टितशिरा, हारी, २४५
 *यद्भूतेभ्यो, हारी, १४८

यद्यह प्राप्नुया काम, ब्रह्मपु, ४५१
 यद्यानीत तु सन्वेन, शाता, १३९
 यद्युद्धत प्रसिञ्चेतु, योगि, ११३
 *यद्युपरुद्धा, बौधा, ७१
 यद्विष्णोर्दक्षिण नेत्र, ब्रह्मपु, ४३२
 यमपुरुषान्, शङ्ख, १२६
 *यमम्, शङ्ख, १२५, १२८
 यमयित्वेन्द्रियग्राम, यम, १०८
 *यमराज तर्प, बौधा, १२१
 *यमाय यम, वि स्मृ, १६१
 यमाय सप्त वितरेत्, ब्रह्मपु, ४३७
 *यमुनाम्, शङ्ख, १२५
 यमो नद्यश्च तीर्थानि, ब्रह्मपु, ४३७
 *यया विद्यया, आप, २७
 यवगोधूमज सर्व, मनु, २९२
 *यवप्रमुखा, शङ्ख, १२५
 यवाक्षतष्टुतोपेतै, ब्रह्मपु, ४१०, ४११
 यवागू कूसर चैव, यम, २८२
 यवागू पायस चैव, यम, २९२
 यवाद्भिस्तर्पयेद्देवान्, छ का, १११
 यवानुत्पादयामास, ब्रह्मपु, ३८७
 यवान् दद्याद्विजातिभ्य, ब्रह्मपु, ३८७
 यविष्ठायाभये होम, ब्रह्मपु, ३८२
 यव्यद्वय श्रावणादि, छ का, ४६
 *यशोऽर्थी दक्षिणा, हारी, २२१
 *यश्च गृहान्, वसि, २६४
 यश्च नाकुश्यते तत्र, स्कन्दपु, ४२०
 *यश्च वधार्हे, वसि, २६४
 यश्च श्रुतिजप प्रोक्तो, छ का, १४५
 यश्च सम्यक् स्वधर्मस्थो, नन्दिपु, ३२३
 *यश्च सर्वान्, आप, २६५
 *यश्चामीनपास्य, आप, २६५
 यश्चाहिताभिर्विप्रस्तु, यम, २५५
 यश्चैक वर्जयेन्मास, महाभा, ३२४
 यश्चोपदेश कुरुते, नन्दिपु, ३२४
 यस्तु खादति मासानि, यम, ३२१, ३२२

यस्तु पाणिगृहीताया, बौधा, ३५०

” ” वसि, ३४९

यस्तु पाणितले भुङ्क्ते, ब्रह्मपु, २४१

यस्तु प्रजायते गर्भो, यम, २६९

यस्तु प्राणान् विमुञ्चेत, यम, २६८

यस्तु भक्षयते मांस, मनु, ३२२

यस्तु वर्षशत पूर्ण, महाभा, ३२४

यस्त्वस्या मानवो भक्त्या, ब्रह्मपु, ३६८

यस्मात्तु लवण चन्द्रात्, ब्रह्मपु, ४३३

यस्मात्तूयोऽप्याश्रमिणो, मनु, २०९

यस्मात्स देश सोत्कण्ठ, ब्रह्मपु, ४१२

यस्मात्सा तत्र सपूज्या, भविपु, ४०९

*यस्मान्न भोजन घात्रा, ब्रह्मपु, ४३१

यस्मान्नित्य न वसति, यम, २०२

*यस्मिन्नास्ते केश, आप, २८६

यस्मिन् देशे हिम न स्यात्, ब्रह्मपु, ४३४

यस्मिन्निन्द्रमहो लोके, स्कन्दपु, ४१५

यस्मिन्नेव पचेदन्न, अङ्गि, १५०

यस्य कायगत ब्रह्म, मनु, यम, ३३१

*यस्य कुले म्रियेत, आप, २६८

यस्य चैव वसेद्विप्रो, यम, १९८

यस्य प्रागायते शङ्गे, मत्स्यपु, ४३८

यस्य हस्तौ च पादौ च, शङ्ख, ४४

*यस्याग्नौ न क्रियते, आप, २१७

यस्याध्वलिङ्गा पथिका, बृह, १९८

यस्यान्न तस्य ते पुत्रा, यम, २७५

यस्यान्न तस्य वै पुत्रो, वसि, २५४

यस्यान्नेन तु भुक्तेन, यम, २७५

यस्यामादौ च सपूज्यो, ब्रह्मपु, ३७७

यस्येदमायुध नास्ति, योगि, ८२

*यस्यै यस्यै देवतायै, हारी, १७८

*यस्यैव विद्वान्, पैठी, १८९

” ” हारी, १७९

*यस्योद्धृतेष्वहुते, आप, १८३

*यां मलवद्वा, पैठी, ३५३

याचित वेदि मे तीर्थ, शङ्ख, ५८

*याज्ञवल्क्यम्, शङ्ख, १२८

याति योद्धु पिशाचाश्च, ब्रह्मपु, ३८४

यान्ना कार्या त्रयोदश्या, ब्रह्मपु, ४३४

यान्नारम्भेऽवसाने च, मत्स्यपु, ४५१

यान्नोत्सवश्च कर्तव्य, ब्रह्मपु, ४१०

यान्नोत्सवश्च विधिवत्, ब्रह्मपु, ३८४

यादृश भवति प्रेत्य, मनुविष्णू, ३१९

यादृशोऽस्य भवेदात्मा, मनु, २५६

*यानवन्तमा, आप, १८५

” ” श लि, १७७

यामद्वय शयानस्तु, दक्ष, ३३४

यामुपोष्य नरो भक्त्या, ब्रह्मपु, ३६८

याम्य हि यातनादु ख, विस्म, २०

यावज्जीवकृत पाप, नरा पु, ५६

यावत्यश्चेह ताराश्च, विपु, ३३५

*यावत्सन्निपात, आप, ३४४

यावत्समा सप्त दशा, मत्स्यपु, ४४९

यावदाग्राति त गन्ध, भविपु, ४६२

यावदायुश्च य कुर्यात्, मत्स्यपु, ४४९

*यावद्वास न, आप, २३८

यावद्दीपस्य सख्या वै, पद्मपु, ४२३

यावद्देवानृषीश्चैव, योगि, ८३

यावद्विशत्कला भुक्ता, देवी, ३६२

*यावद्वै पुरुष, श्रुति, १५१

*यावद्वै पुरुषो, श्रुति, १५१

यावन्ति तस्य रोमाणि, ब्रह्मपु, ४३०

यावन्ति पशुरोमाणि, पैठी, ३१७

” ” बृह, ३१६

” ” मनुविष्णू, ३३९

” ” यम, ३१८

” ” हारी, शाता, ३१८

यावन्ति रोमकूपानि, आदित्यपु, ४७१

*यावन्नानुजानी, आप, १८५

यावन्नोका हि वर्तन्ते, वरा पु, ४२६

या वेदविहिता हिंसा, मनुविष्णू, ३२८

या शतेन प्रतनोषि, वसि, ७५

या स्यादनतिचारेण, वसि , ३४९
 यियासूननुगच्छन्ति, छ का , ४७
 युक्तमिष्टुविकारैश्च, ब्रह्मपु , ३९६
 युगपत्तत्र कर्तव्या, ब्रह्मपु , ४११
 युगपद्द्वादशैतानि, ब्रह्मपु , ३९८
 युगपद्यत्र वर्तते, यम , ३४०
 *युगम्, शङ्ख , १२८, १२९
 युगाद्येषु युगान्तेषु, ब्रह्मपु , ३७२, ४६०
 युगारम्भास्तु तिथयो, ब्रह्मपु , ३७२
 युगेष्वन्येषु मन्त्र वै, ब्रह्मपु , ४२५
 युग्मर्क्षेषु च यत्तोय, वि पु , ५५
 युग्मासु पुत्रा जायन्ते, मनु , ३३९
 ,, ,, यम , ३४०
 युग्मेष्वन्येषु सद्भावे, ब्रह्मपु , ४२६
 युज्यते ब्राह्मण कुर्वन्, छ का , १११, ११२
 *युञ्जते मन , वि स्मृ , ७९
 युद्धे भग्न तु यच्छृङ्ग, ब्रह्मपु , ४५८
 युवनाश्वेन च तथा, महाभा , ३२५
 *यूथस्याच्छाद, वि स्मृ , ४६४
 येऽप्र भक्त्या किञ्चिद्, आदित्यपु , ४६१
 ये चरन्ति महात्मानो, महाभा , ३२६
 *ये च शस्त्रम्, आप , २६५
 *ये चाधिम्, आप , २६५
 *ये चायेऽशक्ता , यम , ३०९
 *ये चान्ये ह्य, यम , ३०९
 ये जल्पन्ति सदा तेषां, शङ्ख , १०२
 ये ते शतमिति द्वाभ्या, वसि , ७६
 *येन कृतावसथ , आप , १८३
 येन देवा पवित्रेति, योगि , ६१
 येन प्रत्यहमग्न, लक्ष्मी , १
 येन स्नात्वा दिव यान्ति, वसि , ७४
 येनाग्न न भवेन्नग्न, ब्रह्मपु , २२८
 *ये नित्या भक्तिका , आप , बौधा , २०८
 ये पाकयज्ञाश्चत्वारो, योगि , मनु , यम ,
 वसि , हारी , १०३
 ये प्रेतभावमापन्ना , ब्रह्मपु , ४६६

येऽबान्धवा बान्धवा वा, पद्मपु , ११७
 ,, ,, वि पु , ११८
 ये क्षुध्यन्ति महात्मान , यम , २८
 येभ्यो वापि पिता दद्यात्, योगि , ११४
 येय भाद्रपदे मासि, भवि पु , ३७६
 ये वर्जयन्ति मासानि, महाभा , ३२४
 ये वापि सकरा राजन्, भवि पु , ४७४
 येषा जपैश्च होमैश्च, वसि , शालि , ९१
 येषा न माता न पिता, त्रि पु , १६५
 येषा वर्षशत भीक्षु, स्कन्दपु , ४१८
 येषामनश्नन्नतिथि , यम , १९८
 ये सूर्ये सैहिकेयेन, देवीपु , ३७१
 *यैरन्न सस्क्रियते, आप , १७०
 यैरिष्टा सतत विप्र , छ का , १४५
 *योगक्षेमार्थम्, गौत , २९
 योगिनीना तु सर्वासाम्, ब्रह्मपु , ३८३
 योऽष्टहीत्वा विवाहामि, भवि पु , २६९
 *योगेश्वरीम्, शङ्ख , १२६
 *योऽतिथीनामभि , आप , १८१
 योऽधीतेऽहन्त्यहन्त्येता, मनु , ९९
 यो नर कार्तिक मास, नन्दिपु , ३६०
 यो बन्धनवधह्नेश, मनु , ३२९
 योऽभवत्तव ममैव, स्कन्दपु , ४१६
 योऽभवद्भैरव कामो, स्कन्दपु , ४१५
 यो मा ददाति प्राणाय, ब्रह्मपु , २२५
 यो मा ददाति, हारी , २२९
 यो मामदत्त्वा पितु, बौधा , २१६
 यो मास वर्जयेन्मास, नन्दिपु , ३२३
 यो यस्य भक्षयेन्मास, हारी , ३२०
 यो यस्य मासमश्नाति, मनुयमौ , ३०८
 यो यस्यान्नमिहाश्नाति, यम , २७२
 *यो वा एक ब्रह्मेति, पैठी , १८९
 *यो वा देवानामसि, हारी , २३०
 *यो वा प्रथममागत , बौधा , १९१
 योऽसौ विस्तरश प्रोक्त , योगि , ६४
 योऽस्या पश्यति गात्रेय, भवि पु , ३७६

योऽर्हिसकानि भूतानि, मनुविष्णु, ३२९
 यो हि या देवतामिच्छेद, शाता, १९३
 यौगपथे तु तीर्थानां, देव, ३४३

र

रक्तवस्त्रद्वयेनैव, ब्रह्मपु, ४३३
 रक्तवस्त्रावृता सर्वा, ब्रह्मपु, ३९६
 रक्तशृङ्गाग्रनयन, मत्स्यपु, ४७०
 रक्तसूत्रेण सुप्रोता, ब्रह्मपु, ३८७
 रक्तसूत्रै कङ्कणैश्च, ब्रह्मपु, ४०२
 रक्तस्निग्धैश्च नयनै, मत्स्यपु, ४६७
 रक्ताक्ष कपिले यश्च, मत्स्यपु, ४६८
 रक्ता गौरी तथा श्वेता, शाता, ३४
 रक्षणार्थमपुत्रा वा, देव, ३४३
 रक्षोघ्नौ जानकी सीता, ब्रह्मपु, ४४४
 *रज प्राप्ता चेदध, हारी, ३५०
 रजकस्य नृशसस्य, मनु, २६०
 रजत गा तथा भूमि, ब्रह्मपु, ४००
 रजतेन च दत्तेन, ब्रह्मपु, ४००
 रजसाभिप्लुता नारी, मनु, ३४६
 रजस्वला न प्रवेश्या, ब्रह्मपु, ४५९
 रजोरोगादिना तत्र, छ का, १५४
 रतावसान सप्राप्य, स्कन्दपु, ४१३
 रत्नाना चाप्यभावे तु, कालिकापु, ३६६
 रत्नान्यनेकान्यादाय, ब्रह्मपु, ४५९
 रत्नैर्दीपैश्च बलिभि, ब्रह्मपु, ४३३
 रथचक्राकृतौ रम्ये, ब्रह्मपु, ३९१
 रथ्यागतोऽपि यत्नेन, शाता, १३८
 रथ्यासु राजमार्गेषु, स्कन्दपु, ४१९
 रम्यै पिष्टमयै पूज्य, ब्रह्मपु, ४४०
 रविचन्द्रोपरारो तु, वेवीपु, ३७१
 रसदुष्ट विकारादि, भवि पु, २७७
 रसातलगता सा च, ब्रह्मपु, ४०१
 रसोनो दीर्घपत्रश्च, स्मृतिमञ्जरी, २८०
 रहस्याचरितत्पापात्, योगि, ८२
 *राक्षसान्, शङ्ख, १२६

राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता, देवीपु, ३६०
 राजते मनसा यायात्, मरी, १३२
 राजते वाथ सौवर्णे, मत्स्यपु, ४५२
 *राजन्यवैश्याभ्या, श लि, १९२
 *राजन्यवैश्यौ, आप, १९१
 राजन्यश्चैव वैश्यश्च, वि स्मृ, ३३२
 *राजन्यो वातिथि, पैटी, १८९
 *राजपुत्रान्, शङ्ख, १०६
 राजमाषा स्थूलमुद्गा, ब्रह्मपु, २८३
 राजर्त्विक्स्नातकगुरुन्, मनु, २०६
 *राजर्षीस्तर्प, बौधा, १२२
 *राजर्षीन्, शङ्ख, १२७
 राजवेषान्त्ववेषाश्च, स्कन्दपु, ४१९
 राजहसनिभ प्राप्य, महाभा, ८५
 राजा च तत्र सपूज्यो, ब्रह्मपु, ४३६
 राजा च श्रोत्रियश्चैव, मनु, २०६
 राजा दशरथो भूमौ, ब्रह्मपु, ४३५
 *राजान चेदतिथि, आप, १८२
 राजानो हि यथाश्चाना, स्कन्दपु, ४२०
 राजान तेज आदत्ते, मनु, २७०
 " " यम, २७०
 राजान्न हरते तेज यम, २७०
 राजीवा सिंहतुण्डाश्च, शङ्ख, ३१०
 राजीवान् सिंहतुण्डाश्च, मनु, ३१०
 *राज्ञश्च श्रोत्रियस्य, गौत, २०६
 राज्ञा पर्वणि वैश्यानाम्, ब्रह्मपु, २५३
 *राज्ञा प्रेषकर, आप, २६५
 राज्ञा चान्यैस्त्रिभि पूज्यो, वक्ष, २१०
 राज्ञीस्नापनमेतस्मात्, ब्रह्मपु, ४४४
 रात्रिजागरण कार्य, ब्रह्मपु, ४३२
 *रात्रिम्, शङ्ख, १२८
 रात्रौ तु शिल्पिभिस्तानि, ब्रह्मपु, ४०८
 रात्रौ घाना स्वय भक्ष्या, ब्रह्मपु, ४०३
 रात्रौ प्रजागर कार्यो, ब्रह्मपु, ३९६
 रामपत्नी च सपूज्या, ब्रह्मपु, ४३९
 *रामम्, शङ्ख, १२८

राशिभ्य करणेभ्यश्च, ब्रह्मपु, ३७८
 *राहुम्, शङ्ख, १२८
 *रुच नो धेहीति, हारी, ९७
 *रुचिम्, शङ्ख, १२७
 रुद्र सभार्य स्कन्दश्च, ब्रह्मपु, ४११
 *रुद्रपार्षदाश्च, बौधा, १२०
 *रुद्रपार्षदान्, शङ्ख, १२६
 *रुद्रसावर्णिम्, शङ्ख, १२८
 रुद्रस्याग्रे भोजयेच्च, आदित्यपु, ४७१
 *रुद्राश्च तर्प, बौधा, ११९
 रुद्रात् पाशशत लेभे, ब्रह्मपु, ४२९
 *रुद्रान्, शङ्ख, १२६
 रुद्रान् प्रपद्ये वरदान्, शङ्ख, ५८
 रुद्राश्चामिश्च सर्पाश्च, शङ्ख, ५८
 रुधिरैणोरणस्यैषा, भवि पु, ४०९
 रूपमात्र तु विधिवत्, ब्रह्मपु, ४३३
 *रैवतम्, शङ्ख, १२७, १२८
 *रोगाधिपम्, शङ्ख, १२६
 *रोगान्, शङ्ख, १२६
 रोगातोऽभ्यर्थितो वापि, बृह, ३२६
 रोगी नियुक्तो विधिना, बृह, ३१५
 *रोचनम्, शङ्ख, १३०
 रोहिणी च यदा कृष्णे, भवि पु, ३७५
 *रौच्यम्, शङ्ख, १२८
 *रौद्र उत्तरो, आप, १५९
 रौद्रमैत्राष्टुरान् मन्त्रान्, योगि, १०६

ल

लक्षजप्ता तु सा देवी, शङ्ख, १०२
 लक्ष्मी करिषे, वि स्मृ, ४५७
 लक्ष्मी सीता च पूज्याथ, ब्रह्मपु, ४४१
 *लक्ष्मीम्, शङ्ख, १३०
 लक्ष्मीर्देवभयान्मुक्ता, ब्रह्मपु, ४२१
 लक्ष्म्या उत्सङ्गहस्तेषु, ब्रह्मपु, ३९१
 लक्ष्म्यै क्षीरोदकन्याये, ब्रह्मपु, ३८६
 लब्धाहारा स्त्रिय कुर्याद्, बृह, ३४२

लजनीयानपि गुरुन्, स्कन्दपु, ४१९
 लब्धस्तु कश्यपात्पूर्व, ब्रह्मपु, ४१२
 लब्ध्वाभिषेक वरदा, भवि पु, ४०९
 *लम्बोदर तर्प, बौधा, १२१
 लवण च यथाशक्त्या, आदित्यपु, ४६१
 *लवण च यज्ञ, वि स्मृ, २४६
 लवणस्य च चत्वारि, ब्रह्मपु, ४६१
 लग्नालक्तकाभ्या च, ब्रह्मपु, ४०४
 लवणाम्लौ तथा मध्ये, वि पु, २४०
 *लवणोदक, शङ्ख, १२५
 लघुन गृज्जन चैन, भवि पु, २७६
 " " मनु, २७६
 " " यम, २७८
 लाक्षारससवर्णश्च, मत्स्यपु, ४७०
 लाङ्गूलमुद्यम्य यावत्, आदित्यपु, ४७१
 लाङ्गूलाकर्षसर्वाङ्ग, आदित्यपु, ४७०
 लाङ्गूलेनोद्धृत तोय, वरा पु, ४५८
 लालास्वेदसमाकीर्ण, दक्ष, १९
 *लिखितम्, शङ्ख, १२८
 लिङ्गेषु हृदय स्त्रीणा, स्कन्दपु, ४१७
 लिप्यन्ते न च दोषेण, महाभा, ३१४
 लेपिकाभिर्विचित्राभि, ब्रह्मपु, ४३०
 *लोकपालान्, शङ्ख, १२५
 लोकपालास्तु रक्षार्थ, ब्रह्मपु, ४०३
 लोकानिमान् समाप्नोति, नदिपु, ३२४
 *लोकालोपाख्य, शङ्ख, १२४
 लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ, नार, ३१
 लोघ्न कालेयक चैव, ब्रह्मपु, ४२७
 *लोहित वा मुख, वि स्मृ, ४६४
 लोहितान् वृक्षनिर्यासान्, मनु, २७६
 लोहितो यस्तु वर्णेन, शङ्ख, ४७२
 लौकिके वैदिके वापि, शाता, १४९

व

वक्रोक्त्वा स तया प्रोक्तो, ब्रह्मपु, ४४५
 *वज्रम्, शङ्ख, १२५

*वटासनार्क, वि स्मृ , ९
 वनाय दानवेन्द्राणा, ब्रह्मपु , ३९०
 वनस्पतिगते सोमे, शाता , २७४
 वनस्पतिभ्य इत्येव, मनु , १५७
 वनस्पतिश्च पञ्चैते, ब्रह्मपु , ३९७
 वनस्पतींश्चोषधीश्च, योगि , ११३
 *वनस्पतीन्, शङ्ख , १२६
 वने वासस्तृण तोय, ब्रह्मपु , ४५९
 वनेषु गाव क्रीडन्ति, ब्रह्मपु , ४६६
 *वयोवर्णविद्या, शा लि , १७७
 वर यस्माच्च लेभाते, ब्रह्मपु , ४४६
 वर स्वय विशस्यापि, यम , २७८
 *वरद तर्पयामि, बौधा , १२०
 वराहेणाथ सा तत्र, ब्रह्मपु , ४०४
 *वरुणम्, शङ्ख , १२६, १२९
 वरुणश्चार्यमा चैव, वि पु , ३३५
 वरुणस्यात्मजो योगी, ब्रह्मपु , ४५०
 *वरुणाय वरुण, वि स्मृ , १६१
 *वरुणार्यमणौ, शङ्ख , १२८
 *वरुणो वासवोऽज, बौधा , ११९
 वर्जयेत्सर्वमासानि, महाभा , ३२४
 वर्जयेत्सर्वशुक्लानि, यम , २८२
 वर्जयेदयने मुख्ये, नन्दिपु , ३५९
 वर्जयेद्दन्तकाष्ठानि, महाभा , १३
 वर्जयेद्भूतिकामस्तु, यम , ११
 वर्जिता प्राणिहिंसा च, ब्रह्मपु , ४३१
 वर्णस्तु ताम्र कपिलो, मत्स्यपु , ४६८
 *वर्तमान दिवसम्, शङ्ख , १२८
 *वर्तमान न, शङ्ख , १२६
 *वर्तमान पक्षम्, शङ्ख , १२८
 *वर्तमान मासम्, शङ्ख , १२८
 *वर्तमान सवत्सरम्, शङ्ख , १२८
 *वर्तमानमयनम्, शङ्ख , १२८
 *वर्तमानमादित्यम्, शङ्ख , १२८
 *वर्तमानमिन्द्रम्, शङ्ख , १२८
 *वर्तमानमृतम्, शङ्ख , १२८

वर्तयन्विधिना विप्रो, हारी , १४८
 वर्त्या प्रयोज्य चषक, मत्स्यपु , ४५३
 वर्षासु चाथ शिशिरे, ब्रह्मपु , ४५९
 वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन, मनु , ३२२
 वल्मीकाखुत्कराल्लेपाद्, शाता , ३३
 *वसनकेश, २८४
 वसन्तोऽपि च ते स्नाता , योगि , ८१
 वसन्नावसथे भिक्षु , दक्ष , १९६
 *वसिष्ठम्, शङ्ख , १२८
 *वसुम्, शङ्ख , १२९, १३०
 *वसूश्च तर्पयामि, बौधा , ११९
 वसून् रुद्रास्तथादित्यान्, योगि , ११४
 *वसेच्चैद्विधि, हारी , १७८
 वसेत्स नरके घोरे, याज्ञ , ३२९
 वसोर्धारासु लभते, देवीपु , ३६५
 वस्त्रनिश्च्योतन प्रेता , योगि , १०९
 वस्त्रनिष्पीडित तोय, योगि , १३५
 वस्त्रालङ्कारपुष्पैश्च, ब्रह्मपु , ४८३
 वस्त्रै पुष्पै शोभितव्या ब्रह्मपु , ४२२
 वस्त्रै रत्नै फलैर्भक्ष्यै, ब्रह्मपु , ४०३
 वह्नि पूज्यश्च भगवान्, ब्रह्मपु , ४३७
 वह्निपार्श्वगतैर्नया, ब्रह्मपु , ४१२
 *वह्निम्, शङ्ख , १३०
 वह्निर्नित्य च प्रज्वाल्य , ब्रह्मपु , ३६६
 वह्नौ विप्रे गवि गुरौ, ब्रह्मपु , ३९८
 *वाक्येन वाक्यस्य, आप , २०४
 वाग्यत प्रातस्तथाय, नार , ११
 *वाग्यतो दक्षिणा, आप , २२२
 वाङ्मय प्रणव सर्वम्, अङ्गि , १००
 वाचक ब्राह्मणाश्चैव, भवि पु , ४७५
 वाचक पूजितो येन, भवि पु , ४७६
 वाचकश्च यतिश्चैव, भवि पु , ४७६
 वाचकस्तु यथा नित्य, भवि पु , ४७९
 वाचकस्य नृपश्रेष्ठ, भवि पु , ४७४
 वाचकाय प्रदद्यात्तु, भविपु , ४७५
 वाचकाय महाबाहो, भवि पु , ४७८

वाचा पैशाचमाचार, ब्रह्मपु, ४१२
 वाचिकश्च उपाशुश्च, नर पु, १०७
 वाचि प्राणे च पश्यन्तो, मनु, १५१
 वाचे च वाचस्पतये, योगि, १३७
 वाच्येके जुहति प्राण, मनु, १५०
 *वाजम्, शङ्ख, १२९
 *वाजस्तवम्, शङ्ख, १२९
 *वाणीम्, शङ्ख, १२७
 वाद्यभाण्डानि चिह्नानि, ब्रह्मपु, ४०८
 *वापीकूपतडागो, श लि, ४२
 वाम नेत्र तु यद्विष्णो, ब्रह्मपु, ४३२
 *वामन तर्प, बौधा, १०१
 वामन ब्राह्मण दृष्ट्वा, वरा पु, ३१
 वामहस्ते तिला ग्राह्या, मरी, १३२
 वामावर्तवामतश्च, मत्स्यपु, ४६७
 वामेन पाणिना पात्र, ब्रह्मपु, २२५
 *वायव इति, श लि, १६२
 वायवे प्रतिदिग्भ्यश्च, मार्क पु, १६५
 वायव्ये वायवे दिक्षु, वि पु, १६४
 वायव्यैर्वारुणै सौरै, ब्रह्मपु, ४०७
 वायसा पुण्ययशस, ब्रह्मपु, ४३८
 वायसानां कृमीणा च, मनु, १५७
 वायुना ध्मायमान तु, ब्रह्मपु, ४३३
 *वायुम्, शङ्ख, १२६, १२९, १३०
 वायो सचारणार्थाय, ब्रह्मपु, २४१
 वारुण चावगाहात्तु, योगि, ५३
 वारुण मानस चैव, योगि, ५३
 वारुणीश्च ऋच सूक्त, योगि, ६३
 वार्ताक नालिकाळावू, भवि पु, २७३
 *वार्धुषिक, आप, २६५
 *वार्धुषेर्विष्ठा, पैठी, २७१
 वार्ध्वाणस वर्तक च, शङ्ख, ३०३
 *वाल्मीकिम्, शङ्ख, १२८
 *वासम्, शङ्ख, १२९
 वासवेन तत शप्ता, ब्रह्मपु, ३८६
 *वायुकिम्, शङ्ख, १२६

वादेवकथाभिश्च, ब्रह्मपु, ४२७
 *वासुदेवम्, शङ्ख, १३०
 वासुदेवाद्गरो लब्ध, ब्रह्मपु, ४४६
 *वामुदेवाय, वि स्मृ, १५५
 वासोभिरहतै पूज्य, पद्मपु, ४२३
 वासाभिर्भूषणै रत्नै, ब्रह्मपु, ४२८
 *वास्तुपालभूतेभ्यो, हारी, १४६
 विकर्मिणो दुष्टतरा, ब्रह्मपु, १७३
 *विकृतरूपा, वसि, ३०९
 विक्रयी च घनादानात्, यम, ३२१
 विघसाशी भवेन्नित्य, मनु, २१४
 विघसो मृत्युशेष तु, मनु, २१४
 *विघ्नपार्षदाश्च, बौधा, १२१
 *विघ्नपार्षदीश्च, बौधा, १२१
 विचिकित्सा तु हृदये, भवि पु, २७७
 विचित्रैर्बलिभिर्भक्त्या, ब्रह्मपु, ३८३
 विजयद्वादशी प्राप्य, ब्रह्मपु, ३९७
 *विजयम्, शङ्ख, १२९
 *विज्ञायते हि, वसि, १८६, ३५१
 *विज्ञायते ह्यगस्त्यो, वसि, २७४
 विण्मूत्रभोजन नाम, वि पु, ३५७
 वितस्ताया विशोकाया, ब्रह्मपु, ४३७
 *विद्या तर्पयामि, बौधा, १२१
 विद्यातप समृद्धेषु, मनु, १६७
 विद्या तपश्च कीर्तिश्च, शङ्ख, ४५
 विद्यादीन् ब्राह्मण कामान्, छ का, ४७
 विद्याधरा जलवरा, पद्मपु, ११६
 *विद्याधरान्, शङ्ख, १२६
 विद्याधरी सुप्रसन्ना, पद्मपु, ७७
 *विद्यारुद्रान्, शङ्ख, १२६
 *विद्यास्नाता, हारी, १७९
 विद्वानभिपरो नित्यम्, यम, २१२
 विद्विषाणस्य नाश्रीयाद्, श लि, २६७
 *विघ्नतारम्, शङ्ख, १२८
 *विघातारम्, शङ्ख, १२९
 विघ्नान वाचकस्येह, भवि पु, ४७४

विधान यदगस्त्यस्य, मत्स्यपु, ४४८
 विधिना पुरुषसक्तस्य, नरपु, १४०
 विधिना वेददृष्टेन, महाभा, ३१७
 विधिवच्च तथाभ्यर्च्य, कालिकापु, ३६६
 विधिहीन भावदुष्ट, योगि, ८१
 विना दर्भेण यस्नान, अत्रि, ८०
 विना दर्भैश्च मन्दैश्च, शङ्ख, १३१
 *विनायक तर्प, बौधा, १२०
 विनायककुमाराभ्या, ब्रह्मपु, ३८०
 *विनायकम्, शङ्ख, १२६
 विनायकेन सृष्टस्तु, ब्रह्मपु, ४११
 विना रूप्यसुवर्णेन, शङ्ख, १३१
 विनाशिन्य शरीरे ता, ब्रह्मपु, ४३६
 *विपरीते तु, गौत, १८७
 *विप्रतिषेधे, आप, २२
 विप्रपादोदककृच्छ्रा, बृह, १९८
 विप्रस्त्वेवमुपसृश्य, ब्रह्मपु, २५०
 विप्रादुदकमिच्छति, छ का, ११२
 विप्रेभ्यश्चाथ बभ्रुभ्यो, ब्रह्मपु, ४०३
 विप्रेभ्यो मूर्तिमद्भ्यश्च, ब्रह्मपु, १७२
 विभज्याश्च यथाशक्त्या, ब्रह्मपु, ४०५
 विभागेष्पेषु यत्कर्म, दक्ष, ३
 *विभुम्, शङ्ख, १२९
 विभ्राडित्यनुवाकेन, योगि, ८९
 विमल शिवसकल्प, अत्रि, ९४
 विमुक्त सर्वपापेभ्यो, पद्मपु, १७२
 ,, ,, ब्रह्मपु, ३६८
 विमुच्य वृषभौ बीज, ब्रह्मपु, ४४४
 वियच्चरकृतान् दोषान्, ब्रह्मपु, ४००
 विरासे च महाशोक, स्कन्दपु, ४२०
 *विरूपाक्षम्, शङ्ख, १२६
 विरूपाक्षेन निमिना, महाभा, ३२५
 *विलयन मथित, आप, २८३
 *विवत्सान्यवत्स, बौधा, २९६
 *विवस्वन्तम्, शङ्ख, १२९
 विविध वाक्क विद्यात्, भविपु, ४७७

*विशाख तर्पयामि, बौधा, १२१
 *विशाखम्, शङ्ख, १२६
 विशाखास्तु यदा भानु, ब्रह्मपु, ३७३
 *विशिष्ट हुत, पैठी, १८९
 विशुद्धमपि चाहार, देव, २८८
 विशुद्धवदन प्रीतो, विपु, २२३
 विशेषोजनभूमि तु, ब्रह्मपु, २२०
 *विशेषत सावि, विस्म, ९९
 विशेषतश्च भोक्तव्य, ब्रह्मपु, ४३४
 विशेषतस्तु भोक्तव्य, ब्रह्मपु, ४२२
 विशेषतो ध्यानजीव्यै, भविपु, ४०९
 *विशेषतोऽन्नम्, पैठी, १८८
 विशेषेण कृतस्नाने, ब्रह्मपु, ४०४
 विशेषेण तु भोक्तव्य, ब्रह्मपु, ३८२
 *विश्वकर्माणम्, शङ्ख, १२७
 *विश्वरूप ब्रह्म, हारी, १७८
 *विश्वान् देवास्तर्प, बौधा, ११९
 विश्वामित्र ऋषिश्छन्दो, दक्ष, १०१
 विश्वेदेवान् विश्वभूतान्, विपु, १६४
 विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो, मनु, १५७
 ,, ,, मार्कपु, १६४
 विश्वेषा चैव देवाना, मनु, १५५
 विषच्छद्महत चैव, हारी, शाता, ३१८
 विषमश्वेतपादाश्च, मत्स्यपु, ४६९
 विषुवेषु च यज्जप्त, देवीपु, ३६१
 विष्किरान् प्रतुदान् भुक्त्वा, पैठी, ३०४
 विष्ठा वार्धुषिकस्यान्, मनु, २७०
 ,, ,, यम, २७१
 *विष्णव इत्थु, विस्म, १६१
 विष्णवे रङ्गजीविभ्यो, ब्रह्मपु, ३९१
 विष्णु जामातर विद्धि, आदित्यपु, २७३
 *विष्णु तर्पयामि, बौधा, १२१
 विष्णु समस्तेन्द्रिय, विपु, २५१
 विष्णुना हन्यमानानां, ब्रह्मपु, २७७
 *विष्णुपार्षदाश्च, बौधा, १२१
 *विष्णुपार्षदीश्च, बौधा, १२१

विष्णुप्रबोधसमये, ब्रह्मपु, ४३१

*विष्णुम्, शङ्ख, १२७, १२९

विष्णुरत्ता तथैवान्न, वि पु, २५१

विष्णुब्रह्मा च रुद्रश्च, योगि, १३६

विष्णोरायतन ह्याप, योगि, ६३

विष्णोर्जडरमसीति, हारी, २३०

*विष्णोर्वा स्मरणम्, कात्या, ७४

विस्पष्टमद्भुत शान्त, भवि पु, ४७६, ४७७

विहाय कर्म गार्हस्थ्य, ब्रह्मपु, ४४५

वीक्षाचक्रे सोमभूष, स्कन्दपु, ४१६

वीणापणवशब्दैश्च, ब्रह्मपु, ४२७

*वीर तर्प, बौधा, १२०

वीरप्रतिपदा नाम, वाम पु, ४२४

वीर्येणोपार्जित मास, महाभा, ३१३

*वृक्षम्, शङ्ख, १२९

वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु, ब्रह्मपु, ४२२, ४४६

वृणोमि तमह भक्त्या, वि स्मृ, ४६४

*वृत्तिं प्राप्य विर, आप, २५७

वृत्त्यर्थं यस्य चावीत, हारी, २४४

वृथाकृसरूपानि, देवीपु, २९३

वृथाकृसरस्याव, याज्ञ, २८१

वृथा तूष्णोदकज्ञान, योगि, ४५

वृथा तेनाज्ञपाकेन, यम, शाता, २१७

वृथा त्वश्रोत्रिये दान, योगि, ४६

वृथा न विकिरेदन्न, ब्रह्मपु, २४२

*वृथाज्ञाचमनो, गौत, २६४

वृथा पशुघ्नं प्राप्नोति, मनुविष्णु, ३२९

वृथापाकं स विज्ञेयो, शाता, २६९

वृथामासं च नाश्नीयात्, देवीपु, २९३

वृथामासं न भक्ष्य तु, हारी, ३१६

वृद्धो प्रहृष्टहीतश्च, दक्ष, १९५

*वृन्ताकनालिका, पैठी, २८०

वृष वत्सतरीयुकम्, वि स्मृ, ४६५

वृष एव स मोक्तव्यो, मत्स्यपु, ४७०

वृषभं कृष्णसारस्तु, ब्रह्मपु, ४६५

वृषभं स समुद्रास्य, मत्स्यपु, ४६८

वृषभस्य तु शब्देन, आदित्यपु, ४७१

वृषश्चिककुम्भेषु, ज्योति शास्त्रे, ३६२

वृषोत्सर्गाद्वे नान्यत, ब्रह्मपु, ४६६

वृषोत्सर्गेण ते सव, ब्रह्मपु, ४६६

वृषो हि भगवान् धर्म, वि स्मृ, ४६४

वेदतत्त्वार्थविदुषे, मनु, १६७

वेदमेव जपेजित्य, मनु, ९४

वेदवच्चाहुतिं दत्वा, ब्रह्मपु, ३८२

वेदवेदाङ्गवेदान्त, ब्रह्मपु, ३७९

वेदस्वीकरणं पूर्वं, दक्ष, २६

वेदार्थवृत्तराणानि, याज्ञ, ९८

वेदान् पठन्त्वभिहोत्राणि, ब्रह्मपु, १७३

वेदाभ्यासेन सतत, मनु, ९४

वेदार्थानधिगच्छेच्च, याज्ञ, २७

वेदादल्लन्दासि सर्वाणि, छ का, ४७

वेदोक्तेन प्रकारेण, महाभा, ३१७

*वेद्युद्यानाराम, श लि, १७८

वेदमणि भूषितव्यानि, ब्रह्मपु, ४११

वैद्वर्यमधुवर्णैश्च, मत्स्यपु, ४६७

वैशाखशुक्लपक्षे तु, ब्रह्मपु, ३७२

वैशाखे तु महापुण्या, देवीपु, ३७१

वैशाखे मासि शुक्लायां, ब्रह्मपु, ३८७

वैशाखे शुक्लसप्तम्या, ब्रह्मपु, ३८७

*वैशाख्या पौर्ण, वि स्मृ, ३८९

वैशाख्या पौर्णमास्यां तु, ब्रह्मपु, ३८८

वैशाख्या समये वीर, भवि पु, ४७८

वैश्यान् सूतिकाञ्च च, यम, २७०

वैश्यान्नेन च शूद्रत्वं, हारी जम, २७५

*वैश्रवणम्, शङ्ख, १२७

वैश्वदेव तत कुर्याद्, नर पु, १४०

” ” मार्क पु, १६४

वैश्वदेव हि नामैतत्, मनु, १५८

वैश्वदेवकृत दोष, नर पु, १७२

वैश्वदेवस्तु कर्तव्य, शाता, १४९

*वैश्वदेवस्य, वसि, १५६

वैश्वदेवस्य सिद्धस्य, मनु, १५४

वैश्वदेवावसाने वा, छ का, १४५
 वैश्वदेवे तु निर्वृते, मनु, २००
 वैश्वदेवे तु सप्राप्ते, शाता, परा, १९४
 वैश्वदेवेन ये द्वीना, शाता, १४९
 वैश्वदेवैस्तथामेये, ब्रह्मपु, ४०७
 *वैश्वानर प्रवि, वसि, १८६
 *वैवस्वत तर्प, बौधा, १२१
 वैवस्वतकुले जातो, ब्रह्मपु, ४४६
 *वैवस्वतपार्षदाश्च, बौधा, १२१
 *वैवस्वतपार्षदी, बौधा, १२१
 *वैवस्वतम्, शङ्ख, १२८
 वैवस्वताय सप्तान्या, ब्रह्मपु, ४३७
 वैवस्वतेषु धर्मेषु, यम, २००
 वैवाहिकेऽमौ कुर्वीत, व्यास, १४१
 व्यङ्गानि यानि गुह्यानि, स्कन्दपु, ४१९
 व्यतीपाते तु चैव स्याद्, देवीपु, ३६५
 *व्यवसायम्, शङ्ख, १२५
 व्यवहारो भवेल्लोके, देवीपु, ३६१
 *व्याकरणम्, शङ्ख, १२७
 *व्यानमज्ञेना, बौधा, २३४
 व्याने तृप्ते तु तृप्यन्ते, ब्रह्मपु, २२७
 *व्याने निविष्टो, बौधा, २३३
 *व्यालहृताहृदोष, गौत, ३१८
 *व्यास तर्पयामि, बौधा, १२२
 व्यास पूज्य श्रावकाणा, भवि पु ४७८
 व्याहरेद्वैष्णव मन्त्र, योगि, १०६
 व्याहृती कीर्तयेच्चैत्र, शङ्ख, ८७
 *व्याहृतीस्तर्प, बौधा, १२२
 व्याहृत्यात्मन्य चात्मानम्, योगि, १०६
 *व्रतस्नाता ऐन्द्रा, हारी, १७९
 व्रताद्वे नार्द्रवासा, योगि, १०९
 व्रती यतिरेकरात्र, यम, २०२
 *व्रात्य क्वावात्सी, आप, १८२
 *व्रात्य तर्पयस्त्विति, आप, १८३
 व्रात्य यथा ते निकाम, आप, १८३
 *व्रात्य यथा ते प्रिय, आप, १८३

*व्रात्य यथा ते मन, आप, १८३
 *व्रात्य या ते प्रियम्, पैठी, १८९
 *व्रात्यातिस्त्रज, आप, १८३
 *व्रात्योदकमिति, आप, १८२

श

*शकुनाता विधुन, वसि, ३०१
 शक्तितोऽपचमानेभ्यो, मनु, २०८
 शक्तिव्यजपताकाभा, मत्स्यपु, ४६९
 *शक्तिविषये, आप, १८०
 शक्त्या शय्यासने तस्यै, ब्रह्मपु, ४०४
 शक्रपातदिने तद्वद्, स्कन्दपु, ४१७
 शक्राम्रियमयात्वम्भो, ब्रह्मपु, ४०२
 शक्रादि शङ्खपद्मौ तु, ब्रह्मपु, ४०३
 शङ्करश्च पुरा द्यूत, ब्रह्मपु, ४०२
 *शङ्कुनाप्युदक, शङ्ख, १३०
 *शङ्खपद्मौ, शङ्ख, १२७
 *शङ्खम्, शङ्ख, १२८
 शङ्खयाथरवो मश्रे, ब्रह्मपु, ४१२
 शङ्खे तोय विनिक्षिप्य, नर पु, ४५१
 *शचीम्, शङ्ख, १२५
 *शत जह्मा, हारी, ९५
 शतजप्ता तु सा देवी, शङ्ख, १०२
 शतमाना तु मणिका, ब्रह्मपु, ३९९
 शतहृदियमथर्व, वसि, श लि, ९२
 *शनैरपोऽभ्युपेयाद्, आप, ८०
 शनैरुच्चारयेन्मन्त्रम्, नर पु, १०७
 शनैर्जल प्रविश्याथ, नर, ७८
 *शनैश्चरम्, शङ्ख, १२८
 शन्न आपस्तु द्वपदा, योगि, ५२
 शन्नो देवीरिति तथा, शङ्ख, ५८
 *शन्नो देवीरित्य, श लि, १६२
 शफे प्रवालसदृशे, मत्स्यपु, ४७०
 शब्दार्थचिन्तनाभ्यास, नर पु, १०७
 शब्देन मधुरेणैव, ब्रह्मपु, ४२८
 शमयन्त्वाशु मे पाप, शङ्ख, ५८

शम्बूक शुक्तिर्नवशुक्ति, देव, ३१०
 शम्भु पूज्यो निकुम्भश्च, ब्रह्मपु, ४४६
 शयनस्थो न भुञ्जीत, ब्रह्मपु, २४२
 शयनादुत्थिता नारी, वृ शाता, ३४५
 शयनैर्वेश्मभिर्धर्म, ब्रह्मपु, ४००
 शयान प्रौढपादश्च, वि स्मृ, २४७
 *शय्यादेशो काम, आप, १५९
 शय्यासने च कर्तव्ये, ब्रह्मपु, ४४२
 शरीरचिन्ता निर्वृत्य, याज्ञ, ६
 शरीरशुद्धिर्विज्ञेया, शङ्ख, ५०
 शर्कराक्षीरमधुभि, ब्रह्मपु, ३९९
 शर्वर्या मध्यमौ यामौ, दक्ष, ३३४
 शशश्च मत्स्येष्वपि तु, याज्ञ, ३११
 शस्त ज्ञान यथोद्दिष्ट, योगि, ५३
 *शास्त्राणि, शङ्ख, १२७
 शाक मासमपूप च, यम, २९२
 शाकमूलफलेद्वादि, ब्रह्मपु, २४२
 शाकयावकमैक्ष्याणि, योगि, १०५
 शाकै सौवर्चलाभिश्च, ब्रह्मपु, ३९४
 शाक्यान् विनष्टधर्मोश्च, ब्रह्मपु, ३८८
 शाक्कादक्षात् समारभ्य, ब्रह्मपु, ४०७
 *शातातपम्, शङ्ख, १२८
 शान्तिकामस्तु जुहुयाद्, शङ्ख, ३५४
 शान्तिस्वस्त्ययने कार्ये, ब्रह्मपु, ४०७
 शान्तो बुद्धो गोसहस्र, आदित्यपु, ४६२
 शारद कौमुद मास, महाभा, ३२५
 *शालकटङ्कटौ, शङ्ख, १२६
 शालाग्रौ विपचेदन्न, अङ्गि, १५०
 शालाया ब्रह्मण कुर्यात्, पद्मपु, ४२३
 शालिकीर्तिर्विवृद्धस्तु, ब्रह्मपु, ४४५
 *शास्त्राणि, शङ्ख, १२७
 शास्त्रार्थमार्गमाश्रित्य, यम, २८
 शास्त्रेषु वेदा सभूता, ब्रह्मपु, ३९०
 शिष्यकुक्षालपिटकै, ब्रह्मपु, ३८५
 *शिष्याम्, शङ्ख, १२७
 शिखाय च विशाखाय, ब्रह्मपु, ३८०

शिर कर्णौ ललाट च, मत्स्यपु, ४६९
 शिर ज्ञातस्तु कुर्वीत, मार्क पु, ५७
 शिर ज्ञातस्तु तैलेन, मनु, ८५
 शिरसा प्रतिगृह्णाति, वरा पु, ४५८
 *शिराम्, शङ्ख, १२६
 शिरोग्नीवायुतास्त्वैते, मत्स्यपु, ४६७
 शिलानप्युच्छतो नित्य, मनुविष्णु, १७५
 शिल्पाचार्याय देवाय, ब्रह्मपु, ३८१
 शिवगङ्गेति तज्ज्ञेय, भवि पु, ३६
 शिवलिङ्गसमीपस्य, भवि पु, ४६
 शिवलोके च गमन, ब्रह्मपु, ४५९
 शिवसकल्पेन तथा, योगि, ८९
 शिवादित्यफल यच्च, देवीपु, ३७१
 शिशुमारस्तु य प्रोक्त, वि पु, ३३४
 शिश्र सवत्सरस्तस्य, वि पु, ३३५
 *शुक्त च, आप, २९०
 *शुक्त चापर, आप, २९०
 शुक्त पर्युषित चैव, मनु, २६०
 शुक्त पर्युषितोच्छिष्ट, याज्ञ, ३८५
 शुक्तानि हि द्विजोऽज्ञानि, यम, २९१
 *शुक्रम्, शङ्ख, १२८
 शुक्रशोणितवैषम्याद्, यम, ३४०
 शुक्रपक्षे तु सपूज्या, ब्रह्मपु, ४२५
 शुक्रपक्षे तु सप्तम्यां, ब्रह्मपु, ३६७
 शुक्रपक्षे नव धान्य, ब्रह्मपु, ४०५
 शुक्रपक्षे समग्र तु, ब्रह्मपु, ३७७
 शुक्रपुष्पाम्बरयुते, मत्स्यपु, ४५२
 शुक्लाया माघसप्तम्या, ब्रह्मपु, ४३८
 शुक्लायामथ पञ्चम्या, ब्रह्मपु, ३८२
 शुक्लाधयुक्चतुर्थ्यां तु, ब्रह्मपु, ४०४
 शुक्लाष्टम्या पुरा जाता, ब्रह्मपु, ३९०
 शुक्लै पुष्पैश्च पयसा, ब्रह्मपु, ४३३
 शुचिरश्रद्धानश्च, बौधा, २७२
 शुचिवस्त्रधर स्नातो, वि पु, ११७
 शुचौ देशे तु सम्राट्ठा, शाता, ३४
 शुचौ देशे समभ्युक्ष्य, नर पु, ७८

शुद्धमद्यात् सद्विषय, ब्रह्मपु, २९३
 शुद्धवासा गृहादेव्य, भवि पु, ४७४
 शुद्धा स्नाता ततो भार्या, देव, ३४२
 *शुद्धिम्, शङ्ख, १३०
 शुना च पतिताना च, मनु, १५७
 शुनामन्न प्रभूत तु, ब्रह्मपु, ४४६
 *शुना वापपात्रेण, आप, २८६
 शृङ्गान्नपूरिकायुक्तै, ब्रह्मपु, ३८५
 शृङ्गभुक्तावशिष्ट तु, ब्रह्मपु, २९४
 *शृङ्गमभ्यागत, आप, १९१
 शृङ्गविट्क्षत्रिया स्नान, जाबा, ३६
 *शृङ्गस्य वास्वभूत, वसि, २६४
 शृङ्गाज्ज्ञानागम कश्चिद्, भवि पु, २५६
 शृङ्गाणा पुरतो वैश्या, ४७४
 शृङ्गाद्विप्रगृहेष्वन्न, अङ्गि, २५६
 शृङ्गाच्च कुत्सिताच्च च, देव, २६७
 शृङ्गाच्च शृङ्गसर्पक, भवि पु, २५६
 शृङ्गाक्षरसपुष्टाङ्गो, वसि, २५४
 शृङ्गाक्षेन तु भुक्तेन, वसि, २५४
 " " हारी, २५४
 शृङ्गाक्षेनोदरस्थेन, यम, २५४
 " वसि, २५४
 *शृङ्गायानृशस्यार्थम्, श लि, १९२
 *शृङ्गायोच्छिष्टम्, वसि, २१३
 शृङ्गेणाप्यथ चत्वारो, भवि पु, ४७५
 शृङ्गेषु दासगोपाल, याज्ञ, २५६
 शृङ्गोच्छिष्ट तु विज्ञेय, भवि पु, २७७
 शृङ्ग्यालये वह्निगृहे, वि स्मृ, २४७
 *शृङ्ग तर्पयामि, बौधा, १२०
 *शृङ्गवन्त श्वेत, शङ्ख, १२५
 शृङ्गात्रेणोल्लिखेद्भूमि, वि स्मृ, ४६५
 शृङ्गोदक गवा पुण्य, वि स्मृ, ४५७
 शृणुष्व वक्ष्यते ज्ञान, योगि, ६०
 शृणोति च सदा तात, भवि पु, ४७९
 शृण्वश्च गीतवाद्यादि, ब्रह्मपु, ३८७
 शृण्वन् वाद्यवर हृष्टो, ब्रह्मपु, ४०५

शेते निरशनस्तत्र, यम, १९९
 शेखु गव्य च पेयूष, मनु, २७६
 *शेष दम्पती, वसि, २१३
 *शेषभुक् महा, श लि, १४७
 *शेषभोज्यतिथिना, आप, १८३
 शेषवतुल्यवायाच्च, मनु, २६०
 शोधनीयश्च गोवाट, ब्रह्मपु, ४५९
 शोवितव्या प्रयत्नेन, ब्रह्मपु, ४११
 शौण्डिकानां ब्रजेद्योनि, यम, २०९
 श्मशानान्तर्गतो वापि, ब्रह्मपु, २४२
 श्यामा देवी पूजितव्या, ब्रह्मपु, ४३४
 श्यामा देवी समुत्पन्ना, ब्रह्मपु, ४०५
 *श्यावशबलौ, शङ्ख, १२६
 श्येनग्रासो न देयश्च, ब्रह्मपु, ४२५
 श्येनचित्रेण राजन्य, महाभा, ३२५
 *श्रद्धाक्षयस्य भोक्तव्य, वसि, २७१
 श्रद्धया क्रियते तत्र, ब्रह्मपु, ३८७
 श्रद्धापूत वदान्यस्य, मनु, २७२
 श्रद्धाभक्तिविहीनोऽसौ, भवि पु, ४७८
 *श्रद्धाम्, शङ्ख, १२७
 *श्रद्धार्या प्राणे, बौधा, २३४
 *श्रद्धाया व्याने, बौधा, २३४
 *श्रद्धाया समाने, बौधा, २३४
 *श्रद्धायामपाने, बौधा, २३४
 *श्रद्धायामुदाने, बौधा, २३४
 श्रद्धाविधिममायुक्त, योगि, ८१
 श्राद्ध कृत्वा पितृभ्यश्च, ब्रह्मपु, ४३७
 श्राद्ध पितृभ्य कर्तव्य, ब्रह्मपु, ४३८
 श्राद्ध वा पितृयज्ञ स्यात्, छ का, १४५
 श्राद्धकाले प्रशसन्ति, हारी, शाता, ३१८
 श्राद्धसूतगणानामि, श लि, २६७
 श्राद्धे तु मांसमश्रीयत्, पैठी, ३१७
 *श्राद्धेन तृप्ति, आप, १७०
 श्राद्धे यस्य द्विजो भुङ्क्ते, भवि पु, ४७६
 श्रान्तायाहृष्टपूर्वाय, यम, १९७
 श्रावकश्च महाबाहो, भवि पु, ४७७

श्रावणस्याष्टमी कृष्णा, मत्स्यपु, ३७४
 श्रावणे कृष्णपक्षे तु, ब्रह्मपु, ३९४
 श्रावणे चाथ सध्याया, ब्रह्मपु, ४०८
 श्रावणे रोहिणीयोगे, ब्रह्मपु, ३९५
 श्रावणे सिन्धुनामा तु, देवीपु, ३७१
 श्रावण्या श्रावणे चैव, ब्रह्मपु, ३९५
 *श्रिय देवी तर्प, बौधा, १२१
 श्रिय प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते, मनु, २२१, २२२
 *श्रियम्, शङ्ख, १२५
 *श्रीकाम प्रत्यङ्मुख, हारी, २२१
 *श्रीधर तर्प, बौधा, १२१
 श्रीमन्त ज्ञातिमासाद्य, मार्क पु, २१५
 श्रीर्ब्रह्मलोकान्मातुष्य, ब्रह्मपु, ३८२
 *श्रुतर्षीस्तर्प, बौधा, १२२
 श्रुतिस्मृतिसमापन्न, श लि, २२८
 श्रुतोऽनुमोदितो ध्यात, ब्रह्मपु, ४५८
 श्रुत्वान्यर्णजाद्राजन्, भवि पु, ४७४
 *श्रेयसा च, आप, २०४
 श्रेयोऽर्थमात्मनो राजन्, भवि पु, ४७४
 श्रोतव्य गीतवाद्यादि, ब्रह्मपु, ४२२
 श्रोतव्या शिवधर्माश्च, ब्रह्मपु, ४४०
 श्रोतव्यान्यथ सामानि, ब्रह्मपु, ३९५
 श्रोता कौतुकमात्रस्तु, भवि पु, ४७८
 श्रोत्रियस्य कदर्यस्य, मनु, २७१
 *श्रोत्रियस्य तु, गौत, १८६
 *श्रोत्रियाय गुणवते, श लि, १९२
 *श्रोत्रियाय दत्त्वा, वसि, १५६
 *श्रोत्रियायात्र, बौधा, १६६
 * , वसि, १६८
 श्लेष्मातके तथालक्ष्मी, यम, २८३
 श्लेष्मातको वज्रफली, देव, २७९
 *श्वकाक्षपचा, वि स्मृ, १६१
 *श्वचण्डालपतित, वसि, २१३
 श्वचण्डालविहङ्गानां, वि पु, १६६
 श्ववतां शौण्डिकानां च, मनु, २६०
 *श्ववायसादि, बुध, २११

श्वरुगालमृगद्वीपि, देव, ३०३
 श्वाविध शल्यक गोधा, मनु, ३०७
 श्वेत च जठर यस्य, मत्स्यपु, ४६८
 श्वेत खुरविषाणाभ्यां, शङ्ख, ४७२
 श्वेता च दद्याद्यदि, मत्स्यपु, ४४९
 श्वेतानि पुष्पाणि, वाम पु, ३२
 श्वेतान्यन्यानि शस्यन्ते, मत्स्यपु, ४६९
 श्वेतोदर कृष्णपृष्ठो, मत्स्यपु, ४६८
 श्वेतो मार्जारीपादस्तु, मत्स्यपु, ४६८
 श्वेतो रक्तश्च कृष्णश्च, मत्स्यपु, ४६८
 *श्वोभूते यथामनस, आप, १८५

ष

षट्कर्माभिरतो नित्य, परा, २१८
 षट्त्रिंशति च यावच्च, ब्रह्मपु, ४५०
 षडङ्गमेतत्परम, वि स्मृ, ४५७
 षडशीतिमुखे चैव, शाता, ३६५
 षडशीतेमुखेऽतीते, देवीपु, ३६२
 षडुच्चतानि धेनूनां, मत्स्यपु, ४६७
 षड्गर्भान् दानवान् पूर्व, ब्रह्मपु, ४२४
 षण्णा तेषां सकाशात्, यम, ३२१
 षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते, अङ्गि, २५५
 *षण्मुख तर्प, बौधा, १२१
 *षष्ठी तर्प, बौधा, १२१
 षष्ठी च सप्तमी चैव, दक्ष, ३
 षष्ठयष्टमी चामावास्या, वरा पु, ३५९
 षष्ठयष्टमी पञ्चदशी, वृ शाता, ३५६
 षष्ठयष्टम्यमावास्या, वरा पु, ३५८
 षष्ठया कुमारं सभूता, ब्रह्मपु, ४०४
 षष्ठया तु माधव कीर्ति, ब्रह्मपु, ३९७
 षष्ठया तु स्नपन कार्य, ब्रह्मपु, ४३२
 षष्ठया तैलमनानुष्य, वृ शाता, ३५७
 षोडशर्तुर्निशा स्त्रीणां, याज्ञ, ३४१

स

*सकर्षणम्, शङ्ख, १३०

सकम वापि सूर्यस्य, नन्दिपु, ३६०
 सक्रा तावपि कौन्तेय, ब्रह्मपु, ४५२
 सक्रान्तिषु च सर्वासु, ब्रह्मपु, ४६०
 सक्रान्ते पुण्यकालस्तु, जावा, ३६२, ३६८
 सक्रान्तौ यानि देयानि, शाता, ३६५
 सक्षेप्तव्यो विधानेन, ब्रह्मपु, ४३०
 सचयेनाज्ञमनेन, ब्रह्मपु, २४२
 सतर्प्य धर्मराजान, यम, १३३
 सतर्प्य भक्त्या विधिवद्, पद्मपु, ११७
 सत्यक्ता कृत्तिका षट् च, ब्रह्मपु, ४२९
 सत्यज्य सर्वकर्माणि, भवि पु, ४७८
 सत्रासो दुष्टसर्पाणा, ब्रह्मपु, ३८५
 सदधीत दमशर, योगि, ८२
 *सध्योर्बोहि, आप, २२
 सध्याकर्मावसाने तु, दक्ष, २३
 सध्यात्रय तु कर्तव्य, योगि, ८६
 सध्यास्नानमुभाभ्या तु, दक्ष, ४९
 सध्यास्नानमृगन्तेन, दक्ष, २०
 *सध्ये, शङ्ख, १२८
 सपन्नमश्रन्, बौधा, २१६
 सपिवेद्य शरीरेण, छ का, ४७
 सपूजयेत्ततो वह्नि, मार्क पु, १६४
 सपूजितव्य पूर्णेन्दु, ब्रह्मपु, ४११
 सपूज्य मित्रान् भोक्तव्य, ब्रह्मपु, ४१३
 सपूज्या पुष्पधूपद्यै, ब्रह्मपु, ४३५
 सपूर्ण परमाक्षेन, ब्रह्मपु, ३९९
 सपूर्ण चार्घरात्रे च, देवीपु, ३६२
 सपूर्ण तूभयोर्देयम्, देवीपु, ३६३
 सप्राप्तान् ग्राहयेत्सम्यक्, ब्रह्मपु, ४४२
 सप्राप्ताय त्वत्तिथये, मनुविष्णू, १७५
 सभोज्य दक्षयित्वा तु, कालिकापु, ३६७
 सभोज्यातिथिभ्रष्टांश्च, याज्ञ, २११
 समार्ज्य बाहू जानू च, ब्रह्मपु, २५०
 *समितम्, शङ्ख, १२६, १२८
 समितानि दुराचारो, याज्ञ, ३२९
 *सयज्ञम्, शङ्ख, १२५

सयोज्य भूमि त्वथ, मत्स्यपु, ४५४
 *सवत्सर साव, छ का, १११
 सवत्सर सावयव, योगि, ११०
 *सवत्सरम्, शङ्ख, १२८
 सवत्सरस्य लभते, नन्दिपु, ३६०
 *सवत्सरे पुन, गौत, २०६
 *सवत्सरो वातिथि, पैठी, १८९
 सवर्चसेति पाणिभ्या, योगि, १३६
 *सर्वतम्, शङ्ख, १२८
 सविभाग तत कृत्वा, दक्ष, २१७, २१९
 सविभागश्च भूताना, मनु, २०८
 सविभाज्याश्च दायदा, ब्रह्मपु, ४२८
 सविभाज्यास्तत पश्चात्, ब्रह्मपु, ४२९
 *सद्यते देशे, पैठी, ३५०
 ससर्गदुष्टमेतद्धि, भवि पु, २७६
 ससर्गाश्रयदुष्ट च, भवि पु, २७६
 ससाध्य भैरव स्नाता, स्कन्दपु, ४२१
 सस्कृता चोपहर्ता च, मनु, ३२०
 सस्कृता पूजिता सम्यग, ब्रह्मपु, ४५९
 सस्मृत्य पौर्विकी जाति, मनु, ९४
 स एव पक्षी गृह्णाति, ब्रह्मपु, ४२५
 स एवमेवाचरस्तु, बौधा, २३७
 *स एष प्राजापत्य, आप, १८१
 सकास्यपात्राक्षत, मत्स्यपु, ४४९
 सकृदपि च ददाति, मत्स्यपु, ४५०
 सकृदेव करोत्येव, कालिकापु, ३६७
 सक्तव सर्पिषाभ्यक्ता, चरक, २४४
 *सखिपत्नी स्वधा, बौधा, १२३
 *सखीन स्वधा नम, बौधा, १२३
 स गच्छति पर स्थान, मनु, १५८
 स गच्छेन्नरक घोर, परा, ३४५
 ,, ,, वसि, २६८
 सगण सायुधश्चैव, ब्रह्मपु, ४०२
 सगुड मरिचाक्त तु, ब्रह्मपु, २९७
 स गृहेऽपि वसन्नित्य, मनु, १४५
 सगोरसेर्भक्ष्यभोज्यै, ब्रह्मपु, ३९६

सग्रहे मण्डले योगे, देवीपु, ३७१
 स च जीवन् भवेच्छुद्धो, अग्नि, २५५
 स चार्वाक् तर्पणात्कार्य, छ का, १४५
 स जीवश्च मृतश्चैव, मनु, ३२९
 स जीवन्नेव शूद्र स्याद्, दक्ष, २०
 सज्जन्ते तेन चान्योन्य, स्क दपु, ४१७
 स ह्येयस्तमसो राजन्, भवि पु, ४७८
 स ह्येयो राजसो राजन्, भवि पु, ४७७
 सतत पूजयानस्तु, भवि पु, ४७८
 *सति सूपसस्रे, आप, १५९
 सतीदेह प्रविष्टश्च, ब्रह्मपु, ३९६
 सतीदेहसमुत्पन्ना, ब्रह्मपु, ४०६
 *सतीम्, शङ्ख, १३०
 स तु तद्वचन श्रुत्वा, ब्रह्मपु, ४४५
 स तुल्य ब्रह्महत्याया, बौधा, ३४६
 स तेन पाल्यते नित्यम्, ब्रह्मपु, ४३१
 सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा, यम, १६७
 सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा, याज्ञ, १६७
 सत्य वदत मासत्य, महाभा, ३२४
 *सत्यजितम्, शङ्ख, १२८
 सत्यदेव नमस्तेऽस्तु, पद्मपु, १४०
 *सत्यम्, शङ्ख, १२५, १३०
 *सत्यर्षीस्तर्प, बौधा, १२२
 *सत्यलोकम्, शङ्ख, १३०
 *सत्याषाढ द्विरण्य, बौधा, १२२
 सत्येन तेन यङ्मुक्, वि पु, २५१
 सत्येन तेनाजम्, वि पु, २५१
 सत्वच दन्तकाष्ठ स्यात्, छ का, १०
 *सदम्, शङ्ख, १३०
 सदा गाव प्रणम्यास्तु, पद्मपु, ४६१
 *सदा निश्याया, बौधा, ३३८
 स दूषयति तत्स्थान, दक्ष, १९६
 *सदक्षम्, शङ्ख, १२९
 सदैव वा पर्ववर्ज, बृह, ३४४
 सदैव स्वपत पुसो, वि पु, ३३६
 सदोपवासी भवति, बौधा, २३७

सदोषा गौरुहे जाता, ब्रह्मपु, ४६३
 *सनकम्, शङ्ख, १२७
 सनकश्च सनन्दश्च, पद्मपु, ११७
 *सनत्कुमारम्, शङ्ख, १२७
 *सनन्दनम्, शङ्ख, १२७
 *सनातनम्, शङ्ख, १२७
 सन्निवेश च तस्यापि, वि पु, ३३५
 *सन्निहिते मूत्र, आप, २०४
 स पच्यते निरालम्बे, यम, ३२२
 सपल्लव रात्रिकृत्य, लक्ष्मी, २
 सपवित्रेण शुद्धेन, ब्रह्मपु, ३९९
 सपिण्डाना च बन्धूना, यम, १३३
 स पुत्रपौत्रै सममेव, स्क दपु, ४२१
 स पुमान् प्रणयेत, वरा पु, ३९३
 सप्तचतुर्दशहन्ता, मत्स्यपु, ४६७
 सप्तजन्मकृत पाप, भवि पु, ३७५
 सप्त देवाश्च विधिवत्, ब्रह्मपु, ४३७
 सप्तधा सापि बोद्धव्या, देवीपु, ३६०
 सप्तप्रकारा पितरो, ब्रह्मपु, ३९६
 *सप्तप्रवाहा, शङ्ख, १२५
 सप्तभ्यश्च समुद्रेभ्य, ब्रह्मपु, ३७९
 सप्तभ्यस्त्वथ पञ्चभ्यो, ब्रह्मपु, ३८९
 सप्तभ्यस्त्वथ लोकेभ्यो, ब्रह्मपु, ३८०
 सप्तम्या तेन सा ख्याता, ब्रह्मपु, ४३२
 सप्तम्या वपन कृत्वा, ब्रह्मपु, ४३२
 सप्तम्या स्पृशतस्तैल, भवि पु, ३५८
 सप्तम्यामभिमानस्तु, ब्रह्मपु, ४०४
 *सप्तरात्रादित्येके, हारी, २९६
 *सप्तर्षीस्तर्प, बौधा, १२२
 सप्तवाराभिजिप्तेन, पद्मपु, ७७
 सप्तैव लोकानाप्नोति, मत्स्यपु, ४४९
 स प्राप्नोति न सदेहो, भवि पु, ३७५
 स प्रेत्य पशुता याति, मनु, ३१८
 स बाह्यो न च तत्क्षीर, ब्रह्मपु, ४६६
 सवुधा द्वादशी शुक्ला, ब्रह्मपु, ३९८
 स ब्रह्मा परमभ्येति, मनु, ९९

- स भवेत्सूकरो ग्राम्य, वसि, २५४
 सभार्य पूजितो ह्, ब्रह्मपु, ४१०
 स भुञ्जानो न जानाति, मनुविष्णू, २१२
 समतामुपसगम्य, महाभा, ३१४
 *समस्ता निगिरेत्, हारी, २२९
 स महाभैरवो भूत्वा, स्कन्दपु, ४१५
 *समा प्रथमा, छन्दोगोपनिषद्वाक्यकार, २३१
 समागमश्च यत्रैषा, छ का, ४७
 *समानमन्त्रे, बौधा, २३४
 *समानमर्थ, पैठी, १८९
 समानशयने चैव, मनु, ३४६
 समाने तृप्ते तृप्यन्ते, ब्रह्मपु, २२७
 *समाने निविष्टो, बौधा, २३३
 समाप्ते पर्वणि तथा, भवि पु, ४७५
 समाप्ते पर्वणि विभो, भवि पु, ४७९, ४८०
 समायतानि शस्यन्ते, मत्स्यपु, ४६७
 समायनक्तुमाम, देवी, ३६२
 *समावृत्त चेद्, आप, २०४
 समासमाभ्या विप्राभ्या, मनु, २६०
 समित्सुष्पकुशादीना, दक्ष, २६
 समीपस्थो विधानेन, ब्रह्मपु, ३८६
 *समुदेताश्च, आप, १७०
 समुद्रगास्तु पक्षस्य, योगि, ४५
 *समुद्राद्धर्मि, हारी, ९६
 समुन्नतशिरोग्रीवा, मत्स्यपु, ४७०
 समेऽपुमान् पुस्त्रियौ वा, मनु, ३३९
 सम्यक् प्रेक्ष्य तु गृह्णीयाद्, वि पु, २५५
 सम्यक् स्वदेहशान्त्यर्थ, ब्रह्मपु, ४३३
 *स यत्प्रातर्मध्यदिने, आप, १८२
 स याति दुस्तर घोर, स्कन्दपु, ४६३
 स याति परम स्थान, पद्मपु, ४२३
 स याति ब्रह्मण सद्म, योगि, १३६
 स याति स्वर्गमनुल, नन्दिपु, ३२३
 स योग पद्मको नाम, ब्रह्मपु, ३७४
 सर सु देवखातेषु, शङ्ख, ५०, ५१
 *सरसमतिम्, शङ्ख, १२९
 *सरस्वतीं देवी, बौधा, १२१
 *सरस्वतीम्, शङ्ख, १२५, १२७
 सरितोऽथ मनुष्याश्च, योगि, ११३
 सरित्स्वनुप्रयान्तीना, वरा पु, ४५८
 *सर्पम्, शङ्ख, १२९
 *सर्पशीर्षा विकृत, पैठी, ३०९
 *सर्पशीर्षो मृदुर, आप, ३०८
 *सर्पान्, शङ्ख, १२६
 सर्व कोटिगुण प्रोक्त, कालिकापु, ३६८
 सर्व पर्युषित भोज्य, यम, २९२
 सर्व पुन तु मामापो, बौधा, ७१
 सर्व प्रकुर्यात्त्रिगुण, मत्स्यपु, ४५३
 सर्व सुकृतमादत्ते, मनुविष्णू, १७६
 सर्वकामप्रद पुण्य, ब्रह्मपु, ४५०
 *सर्वकृतयाजिनाम्, बौधा, २३५
 *सर्वगतान्, शङ्ख, १२६
 *सर्वच्छन्दासि, शङ्ख, १२७
 *सर्वजनान्, बौधा, १२२
 *सर्वत पश्ना, श लि, १६२
 *सर्वतीर्थानि, शङ्ख, १२५
 सर्वतीर्थानि पुण्यानि, शङ्ख, ४४
 *सर्वत्र वा प्रति, गौत, ३४३
 *सर्वपत्नी स्वधा, बौधा, १२३
 सर्वपापविनिर्मुक्त, नर पु, ४५१
 *सर्वप्रस्रवणानि, शङ्ख, १२५
 *सर्वभक्ष्यापूप, बौधा, २३३
 सर्वभूतात्मभूतैस्तै, महाभा, ३२५
 *सर्वभूतानि, बौधा, १२२
 सर्वमर्हति शुद्धात्मा, दक्ष, १९
 *सर्वमासादाना, पैठी, ३०४
 सर्वमेव यथाशक्ति, यम, १५८
 *सर्ववर्णाना, आप, २५३
 सर्ववेदपवित्राणि, वसि, श लि, ९१
 *सर्ववेदान्, बौधा, १२२
 *सर्वलक्षणो, वि स्मृ, ४६४
 सर्वस्यधन रम्य, ब्रह्मपु, ४३०

सर्वसस्यैश्वर्यस्तस्मात्, ब्रह्मपु, ४३९

*सर्वा सरित, शङ्ख, १२५

*सर्वा अस्य सेवता, हारी, १७९

*सर्वाङ्गसन्धिसभूता, ब्रह्मपु, ४३६

सर्वाङ्गुलीभिरश्रीयाद्, ब्रह्मपु, २४०

*सर्वाणि भूतानि, शङ्ख, १२८

सर्वात्मना तु देवा वै, हारी, १८०

सर्वान्पुष्पदशैव, शङ्ख, ५८

सर्वान् कामानवाप्नोति, ब्रह्मपु, ४५२

,, ,, याज्ञ, ३२३

*सर्वान् देवान्, शङ्ख, १३०

*सर्वान् वैश्वदेव, आप, २०८

*सर्वान् सवत्सरम्, पैठी, १८९

*सर्वान् स्वधा, बौधा, १२३

सर्वापस्मारशमन, ब्रह्मपु, ३८६

*सर्वातिष्वापत्सु, हारी, ९७

*सर्वावश्यकान्, बौधा, २३२

सर्वासु शुक्लषष्ठीषु, ब्रह्मपु, ३८३

सर्वे कण्टकिन पुण्या, नरपु, १२

,, ,, नार, ११

*सर्वे ते गृहस्थ, पैठी, २१०

सर्वे ते जपयज्ञस्य, योगि, मनु, यम,

वसि, हारी, १०३

सर्वे ते तृप्तिमायान्तु, पद्मपु, ११७

सर्वे ते वृषला ज्ञेया, शाता, १४९

सर्वे प्रसवणा पुण्या, शङ्ख, ४४

सर्वेषां कारुकाणां तु, देवीपु, ३६४

*सर्वेषां च शिल्प, आप, २६५

सर्वेषामेव मासानां, यम, ३२२

सर्वेषामेव वर्णानां, मत्स्यपु, ४६८

सर्वैश्च जन्मदिवसे, ब्रह्मपु, ४४७

सर्वोत्पातप्रशमनी, ब्रह्मपु, ३७७

सर्वोपकरणोपेत, ब्रह्मपु, ४६५

*सर्वोपयोगे, वसि, २१३

सर्वोपायप्रयत्नेन, शाता, १९३

सर्वौषधैः सर्वगन्धैः, ब्रह्मपु, ३८८

सर्वौषधैः सर्वगन्धा, ब्रह्मपु, ४२८

सर्वपाश्व प्रियङ्गुश्च, ब्रह्मपु, ४२८

सर्वर्गेभ्यो जल दद्याद्, योगि, ११५

*सर्वस्त्रोऽहरह, शाङ्खा गृ, ८०

सविता देवता यस्या, दक्ष, १०१

*सवितारम्, शङ्ख, १२९

सवृष गोशत तेन, यम, २००

स वै खरत्वमुद्धृत, हारी, २५४

सव्य जानु ततोऽन्वाच्य, योगि, ११३

सव्याहृति सप्रणवा, योगि, ६३

,, ,, शङ्ख, १०२

सव्याहृती सप्रणवा, शङ्ख, १०२

स लोकेऽप्रियता याति, मनु, ३२२

*सशल्काश्च मत्स्यान्, हारी, ३०७, ३११

*सशिरोऽवमज्जनम्, आप, ३७

स सधार्थ्य प्रयत्नेन, मनु, २०९

स सर्वपापजातानि, बरा पु, ४५७

स सर्वलोकप्रवरे, हारी, ३३०

स सर्वलोकान् जयति, ४०१

स सर्वस्य हितप्रेप्सु, मनु, ३२९

स सर्वेषां तु यत्पाप, ब्रह्मपु, २२०

*स स्त्रिय उपा, पैठी, ३५२

,, ,, वसि, ३५१

सस्यान्येतान्यभक्ष्याणि, ब्रह्मपु, २८३

सह धावापृथिव्योश्च, मनु, १५४

*सहम्, शङ्ख, १२९

सहस्र तृप्तिमायाति, भवि पु, ४१०

सहस्र शतकोटीनाम्, योगि, १०५

सहस्रगुणित तत्र, ब्रह्मपु, ४०१

सहस्रजसा तु तथा, शङ्ख, १०२

*सहस्र जप्त्वा, हारी, ९५

सहस्रदत्तमात्रेण, आदिष्यपु, ४७२

सहस्रपरमा वेदी, यम, १००

सहस्ररश्मये नित्य, पद्मपु, १३९

*सह ह्येतां रात्रि, आप, ३५५

सहिता ससृज्यस्मात्, ब्रह्मपु, ४३७

स हि सर्वप्रदो नाम, यम , १९७
 सहस्रेषु तु विज्ञेय, भवि पु , २७७
 *सावत्सरवाण्टिक, पैठी , २७१
 सात्वताश्च दुराचारा , ब्रह्मपु , १७२
 *साध्याश्च तर्प, बौधा , ११९
 साध्वेभ्यो द्वादशभ्यश्च, ब्रह्मपु , ३८१
 *सा नाञ्ज्यात्, वसि , ३५१
 *सान्त्वयित्वा तर्प, आप , १८१
 साविध्य तु भवेत्तत्र, देवी , ३६०
 साविध्यमस्मिन् स्वे तोये, शङ्ख , ५८
 सापूपैस्तत्र सपूज्या, ब्रह्म , ४३९
 *सामवेद तर्प, बौधा , १२२
 *सामवेदम्, शङ्ख , १२७
 सा महाकार्तिकी प्रोक्ता, ब्रह्मपु , ३७३
 साय त्वक्षस्य सिद्धस्य, मनु , १५८
 साय प्रातरुपकृत, हारी , १४६
 साय प्रातर्भुज्याणाम्, मनु , २२४
 *साय प्रातर्यदक्ष, बौधा , १९१
 साय प्रातर्वैश्वदेव, छ का , १४९
 साय प्रातस्तथा रात्रौ, भवि पु , ४७३
 *साय प्रातस्त्वज्रम्, गौत , २३७
 सारभूत च यच्चान्यत्, भवि पु , ४७९
 सारमेयाननङ्गह, स्कन्दपु , ४१९
 सारस रज्जुदाल च, मनु , २९८
 सारस रज्जुदाल च, मनु , २९८
 सारसैकशफान् ह्रस्वान्, याज्ञ , २९९
 सावित्रान् शांतिहोमाश्च, मनु , ३५४
 सावित्री च जपेत्तत्र, आदिलपु , ४७१
 *सावित्री चानुभाष्य, हारी , २३०
 *सावित्री तर्प, बौधा , १२२
 सावित्रीजप्यनिरत, शङ्ख , १०३
 *सावित्रीम्, शङ्ख , १३०
 सावित्र्या परम नास्ति, यम , १००
 सावित्र्या दद्याद्भूपादि, योगि , १३६
 सावित्र्या मानसेन च, पैठी , १०७
 सावित्र्यास्तु पर नास्ति, मनु , ९९

साहस्रो मानस प्रोक्तो, योगि , १०४
 सिहव्याघ्रर्क्षारभा , देव , ३०३
 सिहस्थिते तु मार्तण्डे, ब्रह्मपु , ३९८
 सिहात्तृतीयो द्रेकाण , ब्रह्मपु , ३९७
 *सिचा चोपह, आप , २८६
 *मिचा वा, आप , २८६
 *सितम्, शङ्ख , १२८
 सिद्धक्षेत्रेषु तीर्थेषु, योगि , १०५
 *मिद्धेऽत्रे तिष्ठन्, आप , १५३
 सिन्दूरकर्मलापे , ब्रह्मपु , ४०४
 *मिन्धुम्, शङ्ख , १२५
 सिन्धुर्नदी वितस्ताया, ब्रह्मपु , ३९५
 सिन्धोस्तीरे विशेषेण, ब्रह्मपु , ३८७
 सिन्धौ कनकवाहिन्या, ब्रह्मपु , ४३७
 सीता मपूज्य भोक्तव्य, ब्रह्मपु , ४४२
 सीदता यत्कृत तेन, मार्क पु , २१५
 सीदमानेन तेनैव, दक्ष , २१०
 *सुकालिन , शङ्ख , १२६
 सुकालिनो बर्हिषद्, पद्मपु , ११७
 सुकृत तस्य यत्किञ्चित्, यम , ११९
 सुकृत दुष्कृत चैव, पद्मपु , १४०
 सुख च मे तत्, वि पु , २५१
 सुख चेहेच्छतात्यन्त, मनु , २०९
 सुगन्धिभिर्घृतोपेतै , ब्रह्मपु , ४१२
 सुगौरी लक्षणोपेता , ब्रह्मपु , ४०१
 सुतिथौ च सुनक्षत्रे, ब्रह्मपु , ४०५
 सुदुर्लभा च सा पुण्या, ब्रह्मपु , ३९८
 *सुधा नामाप्सर, शङ्ख , १२५
 सुधावस्तूनि वक्ष्यामि, दक्ष , १९५
 *सुपर्णोऽसि गरुत्मा, हारी , ९६
 सुपूज्येभ्यश्च देवेभ्यो, ब्रह्मपु , ३८१
 सुप्तस्य भोगिवायने, ब्रह्मपु , ४३६
 सुप्ता तु शेषपर्यङ्के, ब्रह्मपु , ३९१
 *सुप्रक्षालितपाणि, बौधा , २२०
 सुप्रतीकोऽङ्गनो नील , ब्रह्मपु , ४०७
 सुदुष्या सुक्ष्ममानेन, ब्रह्मपु , ४३९

*सुब्रह्मण्य तर्प, बौधा, १२१
 सुभाषितैरिन्द्रजालै, ब्रह्मपु, ४२७
 *सुमना स्तम्भयन्तु, वि स्मृ, २४६
 सुमनोभिर्विचित्रैश्च, ब्रह्मपु, ३९१
 सुमित्रिया इत्यञ्जलिम्, योगि, ६१
 *सुमित्रिया न, कात्या, ७३
 सुमेकमेक वरदा, भवि पु, ४०९
 *सुरमिम्, शङ्ख, १२७
 सुरापथ विशुध्यन्ति, शङ्ख, १०२
 सुरामरिष्ट मैरेय, देव, ३३३
 सुरालशुनससृष्ट, भवि पु, २७६
 सुरा वै मलमन्त्राना, मनु, हारी, यम, ३३०
 सुरेश्वरावणाभ्या च, ब्रह्मपु, ३८०
 सुवर्ण योजयित्वा च, कालिकापु, ३६६
 सुवर्णकर्तुर्वेणस्य, मनु, २६०
 सुवर्णपात्रसयुक्त, ब्रह्मपु, ४४४
 सुवर्णपात्रे सौवर्णम्, ब्रह्मपु, ४५२
 *सुवर्णमणि, शङ्ख, १०१
 सुवर्णस्तेयकृद्भिर्प्रो, शङ्ख, १०२
 सुवर्णेन च दत्तेन, ब्रह्मपु, ४००
 सुवासस पूजयेच्च, ब्रह्मपु, ४२८
 सुवासस ब्राह्मणाय, ब्रह्मपु, ४३०
 सुवासा स्वनुलिताङ्ग, ब्रह्मपु, ३८६
 सुवासिनी कुमाराश्च, मनु, वि स्मृ, २११
 सुविचित्राणि कार्याणि, ब्रह्मपु, ३८८
 सुविशुद्धेन भावेन, योगि, ८१
 सुशीतलेन पुण्येन, ब्रह्मपु, ४०१
 *सुषेणम्, शङ्ख, १२८
 सुष्वापे च प्रबोधे च, यम, ३९२
 *सुसमृष्टगृह, शालि, १५२
 सुसंस्कृताया नद्या च, ब्रह्मपु, ३९७
 सुस्थ इन्दौ सकृत्सुत्र, याज्ञ, ३४१
 सुक्तातामि प्रकृष्टाभि, ब्रह्मपु, ४४३
 सुक्तातैरनुलितैश्च, ब्रह्मपु, ४११
 सुहृत्सबन्धिवर्गाणा, यम, १३३
 सुच्यमाने वरारोहे, स्कन्दपु, ४१८

सूतके सूतके चाज्ञ, यम, २७०
 *सूर्यम्, शङ्ख, १२९
 सूर्यस्य सिहसक्तान्याम्, देवीपु, ३७२
 सूर्याचन्द्रमसोर्लोकान्, शाता, ३६९
 *सूर्याभिमुखो, कात्या, ७३
 सूर्ये च राहुणा ग्रस्ते, देवीपु, ३७१
 *सेनजितम्, शङ्ख, १२८
 *सेनानीम्, शङ्ख, १२६
 सेनापत्याभिषिक्तस्तु, ब्रह्मपु, ३८३
 सेवित मन्त्रपूत च, ब्रह्मपु, ३९९
 *सैषा ब्रह्महत्या, वसि, ३५१
 सोऽतिथि सर्वभूताना, यम, २०२
 *सोत्तराच्छादन, आप, २३८
 सोत्थाय कर्दमात्तस्माद्, स्कन्दपु, ४१४
 सोदकैश्च तिलै सार्ध, ब्रह्मपु, ३८८
 सोपवासश्च कर्तव्य, ब्रह्मपु, ४१०
 सोपवासो हरि तस्मात्, ब्रह्मपु, ४४०
 सोपाशु प्रणवेनापि, योगि, ८९
 सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते, हारी, २४५
 *सोमम्, शङ्ख, १२६, १२८, १३०
 सोमलक्ष्मा तदा प्रोक्त, स्कन्दपु, ८१६
 सोमस्यापि तथा रात्रौ, परा, ३७
 *सोमाय सोमपुर, वि स्मृ, १६१
 *सोमायेत्युद, शालि, १६२
 सोऽय ब्रह्मपथ श्रीमान्, हारी, १४८
 सोऽश्वत्व सूकरत्व च, यम, २७५
 सोऽश्वमेधफल प्राप्य, ब्रह्मपु, ३६८
 *सौकरिकन्याध, सुम, २६३
 सौत्रामणि वाजपेय, भवि पु, ४७५
 सौत्रामण्या तथा मध, बृह, ३३२
 सौभाग्यवृद्धये चाथ, ब्रह्मपु, ४३८
 सौरमेय्य सर्वहिता, ब्रह्मपु, १७३
 सौराणा वापि विप्रेन्द्र, भवि पु, ४७३
 सौरान् मन्त्रान् यथोत्साह, योगि, १०६
 सौवर्ण राजत ताम्र, योगि, १३८
 सौवर्णराजाभ्या तु, शङ्ख, १३१

सौवर्णीं राजतीं ताम्रीं, ब्रह्मपु, ३९९

*सौवर्णेन पात्रेण, शङ्ख, १३०

*स्कन्द तर्प, बौधा, १२१

*स्कन्दग्रहान्, शङ्ख, १२६

*स्कन्दपार्षदाश्च, बौधा, १२१

*स्कन्दपार्षदान्, शङ्ख, १२६

*स्कन्दपार्षदीश्च, बौधा, १२१

*स्कन्दम्, शङ्ख, १२६

स्तेनगायनयोश्चैव, मनु, २५९

स्तोत्रैरनेकै पौराणै, ब्रह्मपु, ३९९

स्त्रिया पूज्यास्त्वलकार्या, ब्रह्मपु, ४४२

स्त्रिया शुक्लेऽधिके स्त्री स्यात्, बृह, ३४२

स्त्रिया स्त्रीवेन च हुते, मनु, २५९

स्त्रीक्षीर चैव वज्यानि, मनु, २९५

*स्त्रीणां च प्रत्या, आप, १६८

स्त्रीपुत्रमित्रमृत्त्यैभ्यो, ब्रह्मपु, ३८६

स्त्रीपुत्रमित्रमृत्त्यैश्च, ब्रह्मपु, ३८६

स्त्रीभिः पूज्यानि तानीति, ब्रह्मपु, ३९४

स्त्रीमूर्खवृद्धबालैश्च, ब्रह्मपु, ४११

स्त्रीशूद्र तर्पयेत्पश्चाद्, यम, २१३

स्त्रीशूद्रपतिताश्चैव, योगि, १०५

*स्त्रीवाससैव, आप, ३४३

स्त्रीसहायेन हृष्टेन, ब्रह्मपु, ४०६

स्थले जलेऽम्बरे मूर्तो, ब्रह्मपु, ३९८

स्थाणुकाषण्डगणिका, यम, २६२

स्थाननाग च विधिना, ब्रह्मपु, ३९७

स्थाननाग कुमारश्च, ब्रह्मपु, ३९७

स्थाननागश्च सपूज्य, ब्रह्मपु, ४३३

*स्थानासन, आप, २०४

स्थानेषु निक्षिपेत्प्राज्ञो, मार्क पु, १६५

स्थापयित्वा तथाचम्य, वसि, ७४

स्थापयेद्ब्रह्मण कुम्भ, मत्स्यपु, ४४८

*स्थालीपाकान्, आप, २३८

स्थित पूर्वमुखस्तुष्टो, ब्रह्मपु, ४०५

स्थित्वा तत्र चिर काल, ब्रह्मपु, ३६८

*स्थूणाया ध्रुवाबा, वि स्मृ, १६१

स्थूलसूक्ष्मविभागेन, देवीपु, ३६२

स्नपयित्वा च ता देवी, ब्रह्मपु, ४४३

*स्नात कृत्तजप्यो, शङ्ख, १२४

*स्नात शिरो, वि स्मृ, ८५

स्नात सतर्प्य तु यम, यम, १३३

स्नात सतर्पण कृत्वा, शङ्ख, १३४

*स्नात एव सोष्णीषो, वि स्मृ, ८५

*स्नातमलकृत, वि स्मृ, ४६४

स्नातवस्त्र तत पीड्य, नर पु, १०९

स्नातव्य वृषभैस्तत्र, ब्रह्मपु, ४२९

*स्नातश्च पवित्राणि, वि स्मृ, ९९

*स्नातश्चार्द्रवासा, वि स्मृ, ११०

स्नातस्य वक्षितसेन, शङ्ख, ५०

स्नाता चतुर्थे दिवसे, महाभा, ३४२

स्नातोऽधिकारी भवति, वि स्मृ, १९

स्नातो यथावत्कृत्वा च, वि पु, २२३

*स्नातोऽहृतवासा, हारी, २२८

*स्नात्वा गात्रमव, हारी, ८४

*स्नात्वा च विधिवद्, वि स्मृ, १११

स्नात्वा दृष्ट्वा परेऽह्नयथाद्, शाता, ३७०

स्नात्वा देवान् पितृश्चैव, याज्ञ, ११०

स्नात्वा निरस्य वासोऽन्यद्, परा, ८४

स्नात्वा पूज्यो जगद्गता, ब्रह्मपु, ४३७

स्नात्वा प्रक्षाल्य पादौ च, देव, २१४, २१

स्नात्वा महामखाना तु, जाबा, १४७

स्नात्वा वाजिमख पुण्य, देवी, ३७१

स्नात्वैव वाससी धौते, योगि, ८३

स्नान कुर्यान्मृदा तद्वद्, पद्मपु, ७७

स्नान कृत च मुनिभि, ब्रह्मपु, ४५८

स्नान कृत्वा नव वस्त्र, ब्रह्मपु, ४३५

स्नान दान जपो होम, ब्रह्मपु, ३५७

स्नान दान तत आर्द्रं, ब्रह्मपु, ३८७

स्नान दान शतपुण, पद्मपु, ४२४

स्नान शुक्लितैस्तद्वद्, मत्स्यपु, ४४८

स्नान समाचरेद्यस्तु, योगि, ८१

” ” शङ्ख, ५०

स्नान समाचरेन्नित्य, मनु, ४३
 " " वसि, ७४
 स्नानदानादिक केचित्, भवि, ३७६
 स्नानध्यानजपैर्दानै, योगि, ८२
 स्नाननिर्मुक्तकच्छपा, स्कन्दपु, ४२०
 स्नानमन्तर्जल चैव, योगि, ६४
 स्नानमन्त्रैर्देवतैर्मन्त्रै, योगि, ५२, ६०
 स्नानमेव क्रिया यस्मात्, शङ्ख, ५१
 स्नानवस्त्रस्य नेच्छन्ति, योगि, १३५
 स्नानशाटी च सशोध्य, नर पु, ७८
 स्नानाचरणमित्येतत्, योगि, ६५
 स्नानर्हस्तु यत् स्नाति, शङ्ख, ५०
 *स्नायात्प्रलवण, वि स्मृ, ४४
 स्नायान्नदीदेवखात, याज्ञ, ४२
 स्नायीतोद्धृततोयेन, वि पु, ४३
 स्नेहेन तु समायुक्त, यम, २८२
 स्निग्धरक्तेन वर्णेन, मत्स्यपु, ४६८
 स्निग्धवर्ण स्निग्धमुख, मत्स्यपु, ४६६
 स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च, ब्रह्मपु, ४२२
 स्पर्धां कृत्वा साधु, ब्रह्मपु, १७३
 स्पर्शेनाद्भिर्दूषिताभि, योगि, ८१
 स्पृशन्ति चावगाहन्ति, देवीपु, ३७१
 स्पृष्ट्वा गोमेधतुल्य तु, देवीपु, ३७१
 स्फटिकेन्द्राक्षस्त्राक्षै, योगि, १०४
 स्मरणादेव तद्विष्णो, योगि, ६४
 स्मृतिमिच्छन् यशो मेधा, आप, २८३
 स्मृत्वा शतक्रतुफल, देवी, ३७१
 *स्यन्दिनीयम, गौत, २९५
 स्नवत्येष दिवा रात्रौ, दक्ष, १८
 स्नवन्तीष्वनिरुद्धासु, बौधा, ४१
 स्नवन्त्यादिष्वथाचम्य, योगि, १३८
 क्षोतसो वै नर स्नात्वा, वरा पु, ५६
 स्व चिन्वतां स्ववृत्तेषु, हारी, १४८
 स्वक कर्म परित्यज्य, दक्ष, ३
 *स्वगृहानां कुमारी, वसि, २१३
 स्वप्राप्ते ग्रामतो वापि, मनु, २४८

स्वच्छपादशिरो यश्च, मत्स्यपु, ४६८
 *स्वजन्यम्, शङ्ख, १२९
 स्वजातिविहित पान, ब्रह्मपु, ४४२
 स्वजातिविहितै पुष्पै, ब्रह्मपु, ३८५
 स्वदारनिरतश्चापि, याज्ञ, ३४१
 स्वदासो नापितो गोप, मनु, २५७
 स्वदेशे परदेशे वा, यम, १९९
 *स्वधर्मयुक्त, आप, १८०
 स्वधाकार पितृणां च, छ का, १६३
 स्वधाकारेण निर्वपेत्, छ का, १६३
 स्वधा नम इत्युक्त्वापि, मार्क पु, १६५
 स्वधा पितृभ्यो मातृभ्यो, ब्रह्मपु, ४६६
 *स्वधेति पैतृक, देव, १४२
 स्वनक्षत्र च पितरौ, ब्रह्मपु, ४४७
 स्वपाके वर्तमाने य, यम, २७४
 स्वमास परमासेन, मनुविष्णु, ३२०
 " " यम, ३२०
 स्वमासरुधिरैर्दत्तै, भवि पु, ४०९
 स्वमात्मान घृते पश्येद्, ब्रह्मपु, २६
 *स्वमुच्छिष्टम्, वसि, २८४
 स्वर्गप्रदा स्वतन्त्राश्च, ब्रह्मपु, ३८९
 *स्वर्गम्, शङ्ख, १२६
 *स्वर्गलोक च, पैठी, १८९
 स्वर्गापवर्गयो प्राप्ति, व्यास, १४१
 स्वर्गोऽपीच्छति दातार, यम, १९९
 स्वर्धुं यम्भ समानि स्यु, छ का, ४७
 *स्वर्लोकम्, शङ्ख, १३०
 *स्वय चाभिश्चयेत्, श लि, १५२
 *स्वयभुव तर्प, बौधा, ११९
 स्वयभूरित्युपस्थाय, योगि, १३६
 स्वयहोमे फल यत्तु, दक्ष, २३
 स्वस्तिकाकारशङ्खाश्च, मत्स्यपु, ४६९
 स्वस्थ प्रशान्तचित्तस्तु, वि पु, २५०
 स्वस्थे नरे सुखासीने, देवीपु, ३६४
 *स्वागतमन्तत, गौत, १८७
 *स्वागतेनाभि, पैठी, १८९

स्वाचान्तश्च तत् कुर्यात्, वि पु, २५
 स्वाध्याय चान्वह कुर्याद्, याज्ञ, १५७
 स्वाध्याय तु यथाशक्ति, योगि, ९०
 स्वाध्यायेनाभिहोत्रेण, वि स्मृ, १८८
 स्वाध्यायेनाचयेतर्षीन्, मनु, १४८
 स्वाध्याये नित्ययुक्त स्याद्, मनु, १४८
 *स्वायम्भुवम्, शङ्ख, १२८, १३०
 *स्वारोचिषम्, शङ्ख, १२८
 स्वाहाकारवषट्कार, छ का, १६२
 *स्वाहाम्, शङ्ख, १२५
 *स्वाहेत्यभिहोत्र, देव, १४२
 स्वेच्छया च बुधो दद्याद्, वि पु, १७१

ह

हस शुचिषदित्यृच, योगि, ६३
 हस शुचिषदेतानि, योगि, ८९
 हसम्, शङ्ख, १२९
 *हससारस, आप, ३०२
 हत चाक्षमभक्ष्यत्वं, ब्रह्मपु, २२६
 हतमश्रद्धानस्य, बौध, २७२
 हतस्य कुम्भकर्णस्य, ब्रह्मपु, ४४१
 हताना च मृताना च, यम, ३२१
 हननेन तथा हन्ता, यम, ३२१
 हन्त ते कथयिष्येऽहं, भवि पु, ४७३
 हन्ति प्रव्रजितान् सर्वान्, देवीपु, ३६४
 हन्ति सप्तकुल तस्य, वृ शाता, ३५६
 हन्तेति हन्तकार च, जाबा, १४३
 *हरम्, शङ्ख, १२९
 हरन्ति प्रसभ यस्मात्, योगि, १०५
 हरि शेव स्मरन् बुध्या, नर पु, ७८
 हरिश्चन्द्रश्चरति वै, महामा, ३२५
 हर्यश्वेन च राजेन्द्र, महामा, ३२५
 हलेन वाहयेद्भूमि, ब्रह्मपु, ४४४
 हविर्यत्प्रोक्षित मन्ते, महामा, ३१७
 *हविष्मन्तम्, शङ्ख, १३०
 हविष्मेषु यवा मुक्या, छ का, १५५

हव्यजातम्, शङ्ख, १२७
 हसन्ति देवतास्तस्य, हारी, ३२०
 हस्तप्राणपदा देवी, शङ्ख, १०२
 हस्तदत्ता तु या भिक्षा, यम, १६८
 हस्ताभ्या मन्त्रवद्भ्यात्, ब्रह्मपु, २५०
 हस्तार्धमात्रैश्च, मत्स्यपु, ४५६
 हस्तेन लङ्घयेन्नाभ, ब्रह्मपु, २२६
 हस्तिदन्तोद्धृता मृष, ब्रह्मपु, ४२८
 *हस्तिमुख तर्प, बौध, १२०
 हस्त्यश्वरथयानानि, ब्रह्मपु, ४००
 हस्त्यश्वरथयानैश्च, ब्रह्मपु, ४००, ४६०
 हस्त्यश्वरथयानोद्ग, ब्रह्मपु, २४१
 *हारीतम्, शङ्ख, १२८
 हासपूर्णवदना, स्कन्दपु, ४१६
 हिंसात्मकैस्तु कि तस्य, यम, ३९२
 *हिसार्थेनासिना, आप, ३१९
 हिताय जायते तद्वद्, स्कन्दपु, ४२०
 हिम च शार्करा चैव, ब्रह्मपु, ३९४
 हिमवत्पुरुषेभ्यश्च, ब्रह्मपु, ३८०
 हिमेन सह यद्गत, शङ्ख, १३१
 हिमोपरि निविष्टैश्च, ब्रह्मपु, ४३४
 हिरण्य च सुवर्ण च, भवि पु, ४७८
 हिरण्य रजत वज्र, भवि पु, ४७५
 हिरण्य सर्पिरादिस्य, नार, ३१
 *हिरण्यगर्भ, बौध, ११९
 हिरण्यगर्भमुध्या त, वि पु, १७४
 *हिरण्यवर्णा इति, पैथी, ७९
 हिरण्यवर्णा इति च, योगि, ६३
 हिरण्यवर्णेति च वै, शङ्ख, ५८
 हिरण्यश्च पलाण्डुश्च, स्मृ मज्ज, २८०
 *हुतं देवानाम्, हारी, १४६
 *हुत निर्वापो, हारी, १४६
 *हुत निवाप्य, हारी, २१५
 हुतशेष तु भुजानो, परा, २१८
 हुतशेष पिबेद्विप्रो, भवि पु, २९७
 हुताभिहोत्र हुत, बौध, २१६

*हुताहुमन्त्रणम्, बौधा, २३४
 *हुताया वा वपाया, आप, २६५
 हुत्वाभीन् सूर्यदेवस्यान्, याज्ञ, २३
 हृदि नारायणश्चास्ते, वि पु, ३३५
 हृथाभ्या श्वेतरक्ताभ्या, ब्रह्मपु, ४२७
 हृथेन पिष्टभोज्येन, ब्रह्मपु, ४३९
 *हृषीकेश तर्प, बौधा, १२१
 हृषीकेश समभ्यर्च्य, ब्रह्मपु, ३९९
 हेतुवादपरो राजन्, भवि पु, ४७८
 हेमन्तश्च तथा नागो, ब्रह्मपु, ४३३
 हेमन्ते लोमश देय, भवि पु, ४७९
 हेतुकान् वक्तव्यतीर्थ, शाता, १९३

होतुर्वक्ष्युग दद्यात्, वि स्मृ, ४६५
 होम कृत्वा तत् पश्चाद्, मत्स्यपु, ४४९
 होम च कृत्वा, वाम पु, ३२
 होम तैश्च प्रकुर्वीत, कालिकापु, ३६७
 होमजप्यादिदानाना, भवि पु, ३७५
 होमादिपात्र, मत्स्यपु, ४५४
 होमै पयोभिर्वस्त्रैश्च, ब्रह्मपु, ३९०
 होमैर्वल्युपहारैश्च, ब्रह्मपु, ३७७
 होमैर्भक्ष्यैरूपैश्च, ब्रह्मपु, ४२७
 होमो देवो बलिर्भौतो, छ का, १४५
 ,, ,, मनु, १४५
 होमो भोजनकालश्च, दक्ष, ३३४